

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**UYGUR TÜRKÇESİNDE GEÇMİŞ ZAMAN
HALİDE İSRAİL'İN “KEÇMİŞ” ROMANI ÖRNEĞİYLE**

(DOKTORA TEZİ)

TUERDİ MAİTİTUERSUN

BURSA - 2020

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**UYGUR TÜRKÇESİNDE GEÇMİŞ ZAMAN
HALİDE İSRAİL'İN "KEÇMİŞ" ROMANI ÖRNEĞİYLE**

DOKTORA TEZİ

Tuerdi Maitituersun

**Danışman:
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA**

BURSA - 2020

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı'nda 711441010 numaralı Tuerdi Maitituersun'nın hazırladığı "Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman - Halide İsrail'in 'Keçmiş' Romanı Örneğiyle" konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 10 / 02 / 2020 günü 13.00 - 15.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna oy birliği (oy birliği / ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Bursa Uludağ Üniversitesi

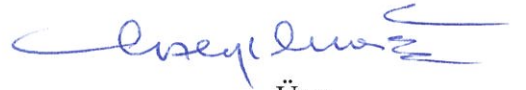
Üye

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Habibe Yazıcı ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

10/ 02 / 2020

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 20/01/2020

Tez Başlığı: UYGUR TÜRKÇESİNDE GEÇMİŞ ZAMAN - HALİDE İSRAİL'İN 'KEÇMİŞ' ROMANI ÖRNEĞİYLE

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 499 sayfalık kısmına ilişkin, 20/01/2020 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/01/2020

Adı Soyadı: Tuerdi MAİTİTUERSUN
Öğrenci No: 711441010
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı
Programı: Doktora
Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora

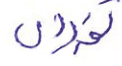
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
20/01/2020

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman - Halide İsrail’in ‘Keçmiş’ Romanı Örneğiyle” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

10/02/ 2020

Adı Soyadı:	Tuerdi Maitituersun
Öğrenci No:	711441010
Anabilim Dalı:	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı:	Doktora
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Tuerdi Maitituersun
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Bilim Dalı : Türk Dili
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xvii + 478
Mezuniyet Tarihi : 10 / 02 / 2020
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA

UYGUR TÜRKÇESİNDE GEÇMİŞ ZAMAN HALİDE İSRAIL’İN “KEÇMİŞ” ROMANI ÖRNEĞİYLE

Bu çalışmada, Uygur Türkçesinde dil bilgisel geçmiş zaman incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın derleme kaynağı olarak Halide İsrail’in “Keçmiş” adlı romanı seçilmiştir. Tezin amacı, Uygur Türkçesindeki geçmiş zamanın ifade edilişi, geçmiş zamanı anlatan ek ve yapıların çok işlevli kullanımını kapsamlı bir şekilde betimlemektir. Bununla birlikte zamanı belirlemede etkili olan unsurları saptayarak geçmiş zamanın işaretleyicileriyle bunların arasındaki bağlantıları ortaya koymaktır. Bu bakış açısıyla konuya bütüncül olarak yaklaşmış, geçmiş zaman konusu geniş bir biçimde ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle, metin bağlamında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Geçmiş zaman konusu incelenirken kılınış, görünüş, kanıtsallık, kiplik konularından da yararlanılmıştır. Ayrıca zaman çözümlemesi için mutlaka incelenmesi gereken olay zamanı, konuşma zamanı, referans zamanı ilişkilerine de yer verilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde tezin kapsamı, amacı, önemi, derlemi ile yöntem ve sınırlılıkları açıklanmıştır. “Zaman Kavramı ve Zamanla İlgili Konulara Genel Bir Bakış” başlıklı birinci bölümde gerçek zaman ve dil bilgisel zaman kavramlarıyla ilgili genel bilgiler, zaman türleri ve konuyla ilgili bazı çalışmalar verildikten sonra ana hatlarıyla kılınış, görünüş, kanıtsallık, kiplik konularına değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan inceleme kısmında “Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman” olarak belirlenen zaman ekleri ve zaman ekleriyle kurulu yapılar “Eylem Cümlesinde Geçmiş Zaman Anlatan Ek ve Yapılar”, “Geçmiş Zaman Dışı Anlatan Ek ve Yapıların Geçmiş Zaman İçin Kullanımı”, “Ad Cümlelerinde Geçmiş Zaman Anlatan Ek ve Yapılar” ve “Ad Cümlelerinde Geçmiş Dışı Biçimlerinin Geçmiş Zamanı Anlatması” başlıkları altında incelenmiştir. Sonuç bölümünde incelemeden elde edilen veriler ve çalışma süresince başvurulmuş kaynaklar sunulmuş ve çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: zaman, geçmiş zaman, görünüş, kılınış, kanıtsallık, kiplik, zaman ekleri, zaman işaretleyicileri

ABSTRACT

Name and Surname : Tuerdi Maitituersun
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Turkish Language and Literature
Branch : Turkish Language
Degree Awarded : PhD
Page Number : xvii + 478
Degree Date : 10 / 02 / 2020
Supervisor : Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA

PAST TENSE IN UYGHUR TURKISH:

THE EXAMPLE OF KECHMISH BY HALİDE İSRAİL

The past tense of Uyghur Turkish is researched in this study. Halide Israel's novel Kechmish is evaluated as the compilation source of the study. The aims of this thesis are to describe the expression of the past tense of Uyghur Turkish and the multifunctional usage of the past tense markers in a comprehensive way, to explore the elements that are effective in determining the time and indicate the relationship between past tense markers and the elements. To achieve these points, the past tense is extensively studied at the level of suffix, word, phrase, sentence and text in detail. Meanwhile, it benefits from discussion of aktionsart, aspect, evidentiality and modality issues. Besides, to support the key topic of past tense, some imperative researches about the event time, speech time and reference time are also included.

In the introduction of this thesis, the scope, purpose, significance, materials, methods and limitations are represented. In the first chapter “Overview of Time Concept and the Related Topics about Time”, after general information about the real time and time in linguistics, the classification of time, and some works on these subjects have been given, topics of aktionsart, aspect, evidentiality and modality are mentioned with the main line. In the second chapter “The Past Tense of Uyghur Turkish”, time suffixes and structures which are composed of time suffixes are analyzed, this chapter consists of these parts: “Suffixes and Structures Marking Past Tense in Verb Clauses”, “Usage of Non-Past Tense Markers for Past Tense in Verb Clauses”, “Suffixes and Structures Marking Past Tense in Noun Clauses” and “Past Tense Marker Function of Non-Past Tense Forms in Noun Clauses”. In the conclusion, the results obtained from the analysis are provided.

Keywords: time, past tense, aspect, aktionsart, evidentiality, modality, tense suffixes, tense markers

ÖN SÖZ

Zaman ulamı, Uygur Türkçesi üzerindeki araştırmalarda tartışmalı, karmaşık konularından biridir. Özellikle zaman eklerinin işlev çeşitliliklerinin değerlendirilmesi konusunda görüş ayrılıkları vardır. Çalışmalarda, işlev çeşitliliğine dikkat etmeden eklerin işlevleri ayrı açılardan ele alınmış; farklı, hatta birbirlerine tamamen karşıt terimler kullanılmış ve birbirini tutmayan açıklamalar yapılmıştır. Görünüş, kanıtsallık ve kiplik konularının zaman kavramıyla bağlantısı konusunda da görüş birliği yoktur. Bu kavramlar, zaman konusundan bağımsız değerlendirilebildiği gibi konuyla ilişkili olarak da ele alınabilmektedir. Yine zaman gösteren birimlerin bütünüyle tespit edilememiş olması ve çalışmaların sadece eklerin temel işlevi üzerine yoğunlaşmış olması nedeniyle Uygur Türkçesinde zaman ekleri, görünüş ekleri ve kiplik ekleri gibi kesin çizgili ayrımlara yol açmıştır. Uygur Türkçesiyle ilgili ilk çalışmalarda genel olarak, geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zamandan söz edilirken son dönem çalışmalarda geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak ikili zamandan söz edilmektedir. Oysa dilde zamanın çok daha ayrıntılı kullanımlarına rastlanmaktadır. Ancak dil birimlerinin işlevsel değerleri çoğu zaman dikkate alınmadığından zaman konusunda birbirini tutmayan yorum ve söylemler görülür. Bunların ortadan kaldırılabilmesi için sadece zaman ekleriyle sınırlı kalmayan ayrıntılı bir çalışma yapılmalı; zaman konusu bütün olarak görülüp ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle ve metin bağlamında geniş bir bakış açısı geliştirilmelidir. Ayrıca zaman incelemesi yapılırken görünüş, kılınmış, kanıtsallık ve kiplik konuları da göz ardı edilmemeli; “olay zamanı - konuşma zamanı - referans zamanı ilişkileri” de mutlaka dikkate alınmalıdır.

Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman, yukarıdaki bakış açısıyla incelenmek istenmiş ve bu çalışma ortaya çıkmıştır. Konu, tez süresince dil bilimi bulguları ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Halide İsrail’in “Keçmiş” romanı derleme kaynağı olarak incelenmiştir. Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman konusu üzerinde odaklanarak dil bilgisel zaman konusuna yönelik sonuçlara ulaşmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın bugüne kadar Uygur Türkçesindeki dil bilgisel zamanla ilgili yapılmış çalışmalardan ayrılan yönü, zamanın; kılınmış, görünüş, kanıtsallık ve kiplik, zaman eki, zaman belirteci gibi terimlerin kapsamında, işaretleyicilerin cümle üstü birimlerde ele alınmaya çalışılmış olmasıdır. Bu açıdan bağlam temelli bir yöntem özelliği göstermektedir. Zaman ekleri, diğer araştırmalarda olduğu gibi sadece sabit adlarıyla ve görevleriyle ele alınmamış; her biçim ait olduğu bütün içinde değerlendirilmiş ve geçmiş zamanı anlatan bütün ek ve yapılar tespit edilerek onlarla ilgili örnekler incelenmiştir. Böylelikle geçmiş zamanı anlatan ek ve yapıların farklı bağlamlarda sergilediği farklı işlevleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma, eksiksiz ve mükemmel olma iddiasında değildir. Gözden kaçan, değerlendirilemeyen, yanlış ya da eksik yorumlanan noktalar olabilir. Ancak Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman konusunda kapsamlı bir betimleme örneği teşkil edebilir.

Eğitim sırasında ve tez aşamasında beni her anlamda destekleyen, her türlü soruma cevap veren, yazdıklarımı tekrar yazmışçasına inceleyip düzelten ve öneriler veren değerli danışman hocam, Sayın Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA’ya çok teşekkür etmek istiyorum. Tez izleme komitemde yer alıp başlangıcından sonuna kadar çalışmamı yakından izleyen, fikir ve önerileriyle tezime büyük katkılarda bulunan, kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Hatice ŞAHİN’e, Prof. Dr. Habibe YAZICI

ERSOY'a çok teþekkür ederim. Alana yönelik tecrübe ve önerileriyle tezime büyük katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Hasene AYDIN'a ve yardımlarından dolayı Arş. Gör. İbrahim KARAHANCI'ya teþekkür ediyorum. Son olarak bu süreçte varlıklarıyla bana güç veren, benim doktora eğitimim nedeniyle birçok zorluğa katlanmak zorunda kalan babam, annem ve kardeşlerime olan özür ve teþekkürümü buraya not etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
ŞEKİLLER TABLOSU	xiv
UYGUR TÜRKÇESİ ALFABELERİ VE ÇEVİRİ YAZI.....	xv
KISALTMALAR	xvi
İŞARETLER	xvii
GİRİŞ.....	1
1.1. KAPSAM.....	1
1.2. AMAÇ VE ÖNEM.....	2
1.3. DERLEM	3
1.4. YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR	4

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN KAVRAMI VE İLGİLİ KONULARA GENEL BİR BAKIŞ

1. DİL BİLGİSEL ZAMANIN TANIMI	8
2. DİL BİLGİSEL ZAMANIN SINIFLANDIRILMA ÇALIŞMALARI.....	9
3. ZAMANIN BELİRLENMESİ	12
3.1. KONUŞMA ZAMANI, OLAY ZAMANI VE REFERANS ZAMANI.....	12
3.2. DİL BİLGİSEL ZAMAN DİLİMLERİ	15
3.3. DİL BİLGİSEL ZAMAN VE ZAMAN İŞARETLEYİCİLERİ.....	16
3.4. SÖYLEM TİPLERİ	17
4. BAĞLAM VE ZAMAN İLE İLGİLİ ULAMLAR	18
4.1. BAĞLAM	18
4.2. GÖRÜNÜŞ	19
4.3. KILINIŞ	22
4.4. KİP VE KİPLİK.....	25
4.5. KANITSALLIK VEYA DOLAYLILIK.....	27
4.6. BELİRTEÇ.....	29
5. UYGUR TÜRKÇESİNDE DİL BİLGİSEL ZAMANIN ELE ALINIŞI VE KONUyla İLGİLİ BAŞLICA ÇALIŞMALAR	30
5.1. BAŞLICA ÇALIŞMALAR.....	31

5.2. ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	43

İKİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİ EYLEM CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN

1. EYLEM CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMANI ANLATAN EK VE YAPILAR	49
1.1. {-Di}	49
1.1.1. {-Di} Ekinin Konuşma Zamanı Odaklı Kullanımı	52
1.1.2. {-Di} Ekinin Hikâye Anlatımında Kullanımı	56
1.1.3. {-Di} Ekinin Geçmiş Zaman Anlatımında Kılınışın Etkileşimi	62
1.1.4. {-Di} Ekiyle İlgili Sonuç	77
1.2. {-p(tu)}	78
1.2.1. Geçmiş Zaman; Aktarım	80
1.2.2. Geçmiş Zaman; Gönderim Zamanındaki Durum	84
1.2.3. Geçmiş Zaman; Tamamlanmışlık; Değerlendirme	86
1.2.4. Geçmiş Zaman; Tanık Olunan Olaylar	89
1.2.5. Geçmiş Zaman; Sonradan Farkına Varılma	91
1.2.6. Geçmiş Zaman; Bilinçsizce Gerçekleştirme	94
1.2.7. Şimdiki Zaman, Sonuçsallık	95
1.2.8. {-p(tu)} Yapısının Rivayet Anlatımında Kullanımı	98
1.2.9. {-p(tu)} Yapısı ve Dolaylılık Anlatan Diğer Yapılar	101
1.2.10. {-p(tu)} Yapısıyla İlgili Sonuç	101
1.3. {-ptimiş}	102
1.4. {-ptiken}	104
1.4.1. Geçmiş Zaman; Aktarım	105
1.4.2. Geçmiş Zaman; Çıkarım	107
1.4.3. Geçmiş Zaman; Bilinçsiz Gerçekleştirme	108
1.4.4. Geçmiş Zaman; Sonradan Fark Etme	109
1.4.5. Gelecek Zaman; İstek	111
1.4.6. Öncekilik, Nedensellik, Karşıtlık	111
1.4.7. {-ptiken} Yapısıyla İlgili Sonuç	113
1.5. {-ptikenmiş}	113
1.6. {-ptudek}	114
1.7. {-vétip(tu)}	115
1.7.1. Şimdiki Zaman; Sürekliklik; Dolaylılık	116
1.7.2. Geçmiş Zaman; Sürekliklik; Dolaylılık	117
1.7.3. Süreklilik Anlatan ve Tezlik Anlatan {-vétip(tu)} Yapıları	118
1.7.4. {-vétip(tu)} Yapısıyla İlgili Sonuç	119

1.8. {-véptümüş}	119
1.9. {-véptiken}	121
1.10. {-Atti}	122
1.10.1. Geçmiş Zaman'daki Alışkanlık	125
1.10.2. Geçmişteki Süreklilik	127
1.10.3. Geçmiş Zaman'daki Bir Durum	131
1.10.4. {-Atti} Yapısının İşlevinde Kılınışın Etkisi	133
1.10.5. Geçmiş Zaman'daki Bir Öngörü	135
1.10.6. Geçmiş Zaman; Gerçekleşmemiş Olasılık	136
1.10.7. Gelecek Zaman; Gerçekleşmeyecek Olasılık	139
1.10.8. {-Atti} Yapısının Olumsuzluk Biçimi	139
1.10.9. {-Atti} Yapısının Hikâye Anlatımında Kullanımı	140
1.10.10. {-r} idi	142
1.10.11. {-sA} bolatti	143
1.10.12. {-Atti} Yapısıyla İlgili Sonuç	146
1.11. {-vatatti}	146
1.11.1. Geçmişteki Süreklilik	147
1.11.2. Geçmişteki Aşamalı Gerçekleşme	151
1.11.3. Geçmiş Zaman; Devamlılık	153
1.11.4. “Hazır”, “Bugün” Zaman Belirteçleriyle Kullanımı	154
1.12. {-GAn}	155
1.12.1. {-GAn} Eki ve Dolaylılık	157
1.12.2. {-GAn} Eki ve Bitmişlik	160
1.12.3. Şimdiki Zaman: Sonuçsallık	160
1.12.4. Ortaç Eki Olarak {-GAn} ve Eylemleştirci {-Dur}	164
1.12.5. Geçmiş Zamanda Bitmişlik	164
1.12.6. Ortaç Eki Olarak {-GAn} ve Ek Eylemi i-	171
1.12.7. Sürekli Durum Bitmişliği	172
1.12.8. Deneyimsel Bitmişlik	176
1.12.9. {-GAn} eki ve Art eylemler	179
1.12.10. {-GAn} Ekiyle İlgili Sonuç	181
1.13. {-GAnidi}	182
1.13.1. Uzak Geçmiş Zaman, Geçmişteki Bitmişlik	183
1.13.2. Geçmişteki Bir Durum	186
1.13.3. Geçmişte Bitmişlik; Anlatım Akışının Gerilemesi	188
1.13.4. Nedensellik ve Karşıtlık İlişkisi	193
1.13.5. {-GAnidi} Yapısının Çeşitli Art Eylemlerle Kullanımı	196

1.14. {-GAniken}	199
1.14.1. Geçmiş Zamanda Bitmişlik; Dolaylılık	200
1.14.2. Uzak Geçmiş Zaman; Bitmişlik; Dolaylılık.....	201
1.14.3. Geçmişteki Sonuçsal Durum.....	202
1.14.4. Nedensellik.....	205
1.14.5. Tesadüfen Gerçekleşen Olaylar	207
1.15. {-vatqaniken}	207
1.16. {-GAnimiş}	210
1.17. {-GAn(du)}	211
1.18. {-idiken}.....	213
1.18.1. Geçmişteki Alışkanlık, Tekrarlık İfade Eden Eylemlerin Rivayeti	215
1.18.2. Geçmişteki Gerçekleşmemiş Olasılık	219
1.18.3. Geçmişteki Olayların Doğrudan Anlatımı	221
1.18.4. Dolaylı Geçmiş Dışı Zaman.....	223
1.18.5. {-idiken} Yapısının Rivayet Anlatımında Kullanımı	228
1.18.6. {-idiken} Yapısıyla İlgili Sonuç	231
1.19. {-idikenmiş}	232
1.20. {-idiğan} bol- / {-mAs} bol-.....	233
1.20.1. {-idiğan} boldi	234
1.20.2. {-idiğan} bolup qaldi	240
1.20.3. {-idiğan} boluptu	244
1.20.4. {-idiğan} bolup qalğanidi.....	245
1.20.5. {-idiğan} bolup kətivatatti	248
1.20.6. {-mAs} bolup qalğaniken	248
1.21. {-vatqudek}	249
1.22. {-GUdek} bol-.....	251
1.22.1. {-GUdek} boldi.....	251
1.22.2. {-Gudek} boptu.....	252
1.23. {-GAndek} bol-.....	253
1.23.1. {-GAndek} boldi.....	254
1.23.2. {-Gandek} bolup qaldi	256
1.23.3. {-GAndek} bolatti.....	257
1.23.4. {-GAndek} bolup qalatti.....	257
1.23.5. {-vatqandek} boldi	257
1.23.6. {-vatqandek} bolup qalğanidi	258
1.24. {-mAKtA} idi	258
1.25. {-mAKçi} idi / bol-	260

1.25.1. {-mAKçi} idi.....	260
1.25.2. {-mAKçi} boldi.....	262
1.25.3. {-mAKçi} boluptu.....	265
1.25.4. {-mAKçi} boluptiken.....	266
1.25.5. {-mAKçi} bolatti.....	267
1.25.6. {-mAKçi} bolğanidi.....	267
1.25.7. {-mAKçi} bolup yüretti	268
1.26. Bolğay, Bolğidi ve Bolğıytti	269
1.26.1. {-GAn} bolğidi	269
1.26.2. {-GAn} bolğıytti	270
1.26.3. {-Di} bolğay.....	271
1.26.4. {-r} bolğıydi.....	272
2. GEÇMİŞ DIŞI ZAMANI ANLATAN EK VE YAPILARIN GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANIMI	273
2.1. {-i(du)} EKİNİN GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANILMASI.....	274
2.2. {-i(du)} EKİNİN GEÇMİŞLE İLGİLİ BETİMLEYİCİ ANLATIMDA KULLANIMI	276
2.3. {-vati(du)} YAPISININ GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANIMI	280

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİ AD CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN

1. AD CÜMLESİNDE GEÇMİŞ ZAMANI ANLATAN EK VE YAPILAR	283
1.1. İdi KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER...	284
1.1.1. Geçmişte Kalmış Durumlar.....	284
1.1.2. Genelleyerek Anlatım	287
1.1.3. Algılama.....	289
1.2. İken KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER	290
1.2.1. Aktarım	290
1.2.2. Farkına Varma.....	293
1.3. İmiş KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER	296
1.3.1. Söylenti	297
1.3.2. Rüya	298
1.4. İkenmiş KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER	299
2. AD CÜMLESİNDE GEÇMİŞ DIŞI BİÇİMLERİN GEÇMİŞ ZAMANI ANLATMASI	300
2.1. SIFIR BİÇİMBİRİMLE ÇEKİMLENEN AD SOYLU YÜKLEMLER ..	300
2.1.1. Geçmişteki bir durum.....	300

2.1.2. Geçmiş Odaklı Geniş Zaman	302
2.2. {+Dur} İLE ÇEKİMLENEN AD SOYLU YÜKLEMLER	303
SONUÇ	305
KAYNAKLAR.....	313
EKLER	320
EK I: ZAMANLA İLGİLİ EK VE EKLERLE KURULU YAPILARIN ÇEKİM	
BIÇIMLARI	320
EK II: METNİN ÇEVRIYAZISI.....	329
ÖZGEÇMİŞ.....	477

ŞEKİLLER TABLOSU

Şekil 1: Jespersen'i zaman sınıflandırması	9
Şekil 2: Comrie'nin görünüş sınıflandırması	20
Şekil 3: Hemit Tömür'ün görünüş - zaman sınıflandırması	33
Şekil 4: {-Di} ekinin zamansal sıralama ilişkisi (1)	52
Şekil 5: {-Di} ekinin zaman sıralama ilişkisi (2)	54
Şekil 6: Geçmiş zamandaki sıralı olayların sunumu (Binnick).....	58
Şekil 7: Smith'nin hikâye anlatımı hakkındaki şeması.....	58
Şekil 8: Hikâye anlatımında sıralı olaylar ve referans zamanları ilişkisi.....	59
Şekil 9: Kurgusal metinlerde zaman ilişkisi	62
Şekil 10: -EcEk-miş yapısı zaman sıralaması	81
Şekil 11: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (1)	81
Şekil 12: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (2)	85
Şekil 13: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (3)	86
Şekil 14: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (4)	89
Şekil 15: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (5)	96
Şekil 16: {-p(tu)} yapısının rivayet anlatımında kullanımı	98
Şekil 17: {-ptimiş} yapısının zaman sıralama ilişkisi.....	103
Şekil 18: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)	105
Şekil 19: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (2)	107
Şekil 20: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (3)	109
Şekil 21: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (1)	162
Şekil 22: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (2)	165
Şekil 23: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (3)	173
Şekil 24: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (4)	176
Şekil 25: {-GAnidi} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)	183
Şekil 26: {-GAn} yapısının zaman sıralama ilişkisi (2)	186
Şekil 27: {-GAnidi} yapısının hikâye anlatımında kullanımı.....	189
Şekil 28: {-GAniken} yapısının zaman sıralama ilişkisi	200
Şekil 29: {-vatqaniken} yapısının zaman sıralama ilişkisi	208
Şekil 30: {-GAnimiş} yapısının zaman sıralama ilişkisi	210
Şekil 31: {-idiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)	215
Şekil 32: {-idiken} yapısının rivayet anlatımında kullanım örneği (1)	229
Şekil 33: {-idiken} yapısının rivayet anlatımında kullanım örneği (2)	231
Şekil 34: '{-idiğan} boldi' yapısının zaman sıralama ilişkisi (1).....	237
Şekil 35: '{-idiğan} boldi' yapısının zaman sıralama ilişkisi (2).....	238
Şekil 36: Tamamlanmamış görünüşlü sıralı cümleler (Binnick)	277

UYGUR TÜRKÇESİ ALFABELERİ VE ÇEVİRİ YAZI

	Uygur Arap Alfabetesi	Uygur Latin Alfabetesi	Türkiye Türkçesi Alfabetesinde Karşılığı	Çalışmada Kullanılan Çeviri Yazı	Uluslararası Fonetik Alfabe
1	ئا	A a	A a	A a	/a/
2	ئە	E e	E e	E e	/æ/
3	ب	B b	B b	B b	/b/
4	پ	P p	P p	P p	/p/
5	ت	T t	T t	T t	/t/
6	ج	J j	C c	C c	/dʒ/
7	چ	CH ch	Ç ç	Ç ç	/tʃ/
8	خ	X x	H h*	X x	/x/
9	د	D d	D d	D d	/d/
10	ر	R r	R r	R r	/r/
11	ز	Z z	Z z	Z z	/z/
12	ژ	ZH zh	J j	J j	/ʒ/
13	س	S s	S s	S s	/s/
14	ش	SH sh	Ş ş	Ş ş	/ʃ/
15	غ	GH gh	Ğ ğ*	Ğ ğ	/ɣ/
16	ف	F f	F f	F f	/f/
17	ق	Q q	K k*	Q q	/q/
18	ك	K k	K k	K k	/k/
19	ك	-ng	(-ng) nazal N	Ŋ ŋ	/ŋ/
20	ئە	G g	G g	G g	/g/
21	ل	L l	L l	L l	/l/
22	م	M m	M m	M m	/m/
23	ن	N n	N n	N n	/n/
24	ھ	H h	H h	H h	/h/
25	ئو	O o	O o	O o	/o/
26	ئۇ	U u	U u	U u	/u/
27	ئۆ	Ö ö	Ö ö	Ö ö	/ø/
28	ئۈ	Ü ü	Ü ü	Ü ü	/y/
29	ۋ	W w	V v	V v	/v/
30	ې	Ė ė	(E e) kapalı E	É é	/e/
31	ى	I i	İ i/I ı	I i	/i/ veya /i/
32	ي	Y y	Y y	Y y	/j/

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
bk.	Bakınız
C.	cilt
Dz	Duyulan zaman
H.İ.	Halide İsrail'in "Keçmiş" adlı romanı
İKKE	İyelik kökenli kişi ekleri
Kz	Konuşma zamanı
Oz	Olay veya Durum Zamanı
Rz	Referans veya Gönderme Zamanı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
S.	Sayı
vd.	ve diğerleri
ZKKE	Zamir kökenli kişi ekleri

İŞARETLER

İşaretler	Anlamları
<	Zaman sırasında önce geleni gösterir
>	Zaman sırasında sonra geleni gösterir
=	Zaman sırasında eş zamanlılığı gösterir
-Ø	Sıfır biçimbirim (yüzey yapıda yer almayıp derin yapıda kalan eki gösterir)
{ }	Ek veya eklerle kurulu yapılar

GİRİŞ

Çalışmanın giriş bölümünde çalışmanın kapsamı, ulaşılmak istenen amaç, çalışmanın önemi, derleme kaynağının oluşturulma yöntemleri, takip edilecek yöntem ve sınırlılıklar tanıtılacaktır.

1.1. KAPSAM

Dil bilgisinde genel olarak geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zamandan söz edilir. Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalar ise geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak iki zaman üzerine yoğunlaşmaktadır. Oysa dilde zamanların çok daha ayrıntılı kullanımlarına rastlanmaktadır. Bu zaman türleri kendi içinde kullanılan yapılara bağlı olarak çeşitli anlamsal özelliklerle çeşitlenmektedir. Anlamsal farklılıkları tespit edebilmek, zamanın ayrıntılarını ortaya koyabilmek için sadece zaman ekleriyle sınırlı kalmayan ayrıntılı bir çalışma gerekmektedir. Zaman konusu bütün olarak görülüp ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle, metin çerçevesinde geniş bir bakış açısı geliştirilmelidir.

Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda zamanı gösteren birimlerin bütünüyle tespit edilememiş olması; çalışmalarda zaman eklerine sabit adlar verilmesi, eklerin çok işlevliliğinin göz ardı edilmesi, zaman anlatan pek çok yapının zaman ekleri sınıflandırmasına dâhil edilmemesi, çalışmalarda eksik noktaların kalmasına yol açar.

Bu nedenle tezde üzerinde çalışmaların eksik kaldığı düşünülen, tartışmalı bir konu çalışılmak istenmiş ve Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman konusu seçilmiştir. Bu konu, tez süresince dil bilimi bulguları ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

Dilin bir sistem olduğu, dil birimlerinin, ait oldukları bütünler içinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi, zaman konusuna paralel biçimde yaklaşmayı gerektirir. Temel bakış açısı, zaman konusunun ve zamanı anlatmaya yarayan bütün dil birimleri ve unsurların ait oldukları bütünler içinde değerlendirilmesi düşüncesine dayanmaktadır. Tezde bu görüş çerçevesinde inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Bu doğrultuda Uygur Türkçesi üzerindeki geçmiş zamanı anlatmaya yarayan ek ve eklerle kurulu yapılar, işlevsel bir yaklaşımla değerlendirilmiş; zaman eklerinin işlevleri

incelenirken görünüş, kılınış, kanıtsallık, kiplik ulamlarından art eylemlerden, zaman belirteçleri ve başka etkenlerden yeri geldikçe yararlanılmıştır.

Tezin derleme kaynağı olarak Halide İsrail'in "Keçmiş" romanı kullanılmıştır. Romandaki cümleler tek tek incelenerek zamanın nasıl ve nelerle anlatıldığı incelenmiştir. Çalışmada bir eserin derlem olarak kullanılmasının nedeni ise konuya daha iyi hâkim olabilme düşüncesidir. Genel araştırmalar sırasında görülemeyen, göz ardı edilen örnek kullanımların olabileceği düşünüldüğünden kapsamlı bir kaynağın tam olarak ele alınması daha uygun bulunmuştur. Böylelikle seçilen eserde rastlanan geçmiş zamana ilişkin örneklerin her türünün inceleme konusu olabilmesi sağlanmıştır. Çalışmada eserdeki geçmiş zaman konusundaki kullanımları her yönden ortaya koyabilmek amaçlanmıştır.

1.2. AMAÇ VE ÖNEM

Çalışmanın amacı, şöyle özetlenebilir:

- ✧ Uygur Türkçesinde geçmiş zamanla ilgili ek ve eklerle kurulu yapıların kullanılma biçimlerini ve işlevlerini kapsamlı bir şekilde betimlemek;
- ✧ "Keçmiş" romanında dil bilgisel geçmiş zamanın nasıl anlatıldığını dil bilimi bulguları ışığında incelemek;
- ✧ Ek, sözcük, sözcük öbeği, cümle ve metin bağlamında geçmiş zaman konusunu bütüncül biçimde değerlendirmek;
- ✧ Romandan elde edilen verilerden hareketle Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman konusu hakkında genel yargılara ulaşmaktır.
- ✧ Bu doğrultuda aşağıdaki sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır:
- ✧ Uygur Türkçesinde zaman konusundaki tartışmalar hangi noktalarda yoğunlaşmaktadır?
- ✧ "Keçmiş" romanında geçmiş zamanı bildiren dilsel göstergeler nelerdir ve bunlar, zamanı nasıl ifade etmektedir?

Bu çalışmanın önemi, zaman konusunun cümle üstü birimlere dayandırılan bağlam odaklı bir yöntem ile ele alınmasıdır. Bu yöntem uygulanırken zaman konusu bütüncül biçimde ele alınmış ve geçmiş zamanın bütün işaretleyicileri, işlevsel bir bakış açısıyla bağlam içinde değerlendirilerek incelenmiştir.

Geçmiş zaman eklerinin incelendiği bölümde eklere sabit adlar vermek yerine, işlevlerine göre ait oldukları zaman ulamı içinde ele alma düşüncesi öne çıkarılmıştır. Hem terim kargaşası yaratmamak hem de eklerin tek başına değil bağlam içinde anlamlı olduğuna dikkat çekmek için eklere ayrıca ad verilmemiş, geçmiş zaman ekleri üst başlığı altında anlamsal işlevleri açıklanmıştır.

1.3. DERLEM

Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman konusu ele alınan bu çalışmada derlem kaynağı olarak Halide İsrail'in "Keçmiş" romanı üzerinde inceleme yapılmıştır.

Bu romanının derlem kaynağı olarak tercih edilmesinin nedenleri:

- ✧ Halide İsrail'in Uygur Türkçesini yetkin, özenli kullanabilen, dilin sunduğu anlatım yöntemlerinden ustalıkla yararlanabilen yazarlardan biri olması;
- ✧ "Keçmiş" romanının adından da anlaşıldığı gibi araştırma konumuz olan geçmiş zaman ile ilgili anlatımlara daha ağırlık verilen bir eser olması;
- ✧ Eserin yeni yayımlanmış olması ve çağdaş Uygur Türkçesinin kullanımını en iyi temsil edebilmesi;
- ✧ Eserde farklı üsluplara yer verilmesi, yani hikâye anlatımının temel alınarak rivayet anlatımı, betimleyici anlatım, diyalog ve mektup üsluplarına da belirli oranda yer verilmiş olması;
- ✧ Uygur Türkçesinde zaman anlatımı açısından zenginliğini ortaya koyacak çok sayıda malzeme sunabilmesidir.

Derlem kaynağı şu adımlarla oluşturulmuştur:

Uygur Arap alfabesiyle yayınlamış eser, bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra Türkiye Türkçesi alfabesi temelinde oluşturduğumuz latin harflı çeviri yazısına aktarılmıştır.

Cümleler zamanla ilgili çekim farklılıklarına göre gruplara ayrılmıştır. Böylelikle yüklemeleri aynı ek veya eklerle kurulu yapılarla çekimlenen cümleler bir araya toplanmıştır.

Gruplara ayrılan örneklerin ait olduğu bağlam içinde zaman bakımından ön değerlendirilmesi yapılmıştır. Geçmiş zamanı anlatan ek veya ekle kurulu yapılar, tek tek tespit edilmiş ve kendi türüne göre başlıklara ayrılan çalışmanın inceleme bölümü oluşturulmuştur. Her ek veya yapıyla ilgili cümleler, ait olduğu başlık altında ait oldukları bağlam içinde anlattıkları işlevlerine göre farklı alt başlıklara ayrılarak incelemeye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla işlev çeşitliliğine sahip ek ve yapılar, birden fazla alt başlıklara bölünerek değerlendirilmiştir. Aynı bağlam ve aynı işlevdeki örneklerden belirli sayıda cümleler çalışma örnekleri olarak kullanılmıştır.

1.4. YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR

Bu çalışmanın bölümleri “Giriş”, “Zaman Kavramı ve Zamanla İlgili Konulara Genel Bir Bakış”, “Uygur Türkçesin Eylem Cümlelerinde Geçmiş Zaman”, “Uygur Türkçesin Eylem Cümlelerinde Geçmiş Zaman” ve “Sonuç” olarak belirlenmiştir. Giriş bölümünde çalışmanın kapsamı, amacı ve önemi açıklandıktan sonra derlem hakkında bilgi verilmiş ve tezin yöntemi açıklanarak bazı sınırlılıklara değinilmiştir.

Birinci bölümde zaman ve zamanla ilgili konular, gerçek zaman - dil bilgisel zaman ayrımı, dil bilgisel zamanın Uygur Türkçesinde işlenişi ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar ana hatlarıyla ele alınarak inceleme bölümü için kuramsal alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Uygur Türkçesi eylem cümlelerinde kullanılan geçmiş zamanla ilgili ek ve eklerle kurulu yapıların çeşitli işlevleri, yer aldığı örneklerle açıklanmıştır. “Uygur Türkçesi Eylem Cümlelerinde Geçmiş Zaman” başlıklı bu bölüm, “eylem cümlesinde geçmiş zamanı anlatan ek ve yapılar”, “eylem cümlesinde geçmiş dışı

zaman eklerinin geçmiş zamanı anlatması” olarak iki alt başlık altında incelenmiştir. İlk olarak genellikle geçmiş zamanı anlatmaya yarayan ekler ve yapılar incelenmiştir. “Keçmiş” romanından tespit edilen geçmiş zamana gönderme yaptığı düşünölen bütün ek ve özel yapılar değerdendirilmiştir. “Eylem Cümlelerinde Geçmiş Dışı Anlatan Ek ve Yapıların Geçmiş Zaman İçin Kullanımları” başlığı altında Uygur Türkçesiyle ilgili araştırmalarda genellikle geçmiş dışı zamanları ifade ettiğı belirtilen ek ve eklerle kurulu yapıların geçmiş zamanı da atlattığı durumlar, bulunduğı bağlam göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Uygur Türkçesi ad cümlelerinde kullanılan geçmiş zamanla ilgili ekler ve koşaçların çeşitli işlevleri, yer aldığı örneklerle açıklanmıştır. “Uygur Türkçesi Ad Cümlelerinde Geçmiş Zaman” başlıklı bu bölüm, “ad cümlesinde geçmiş zamanı anlatan ek ve yapılar”, “ad cümlesinde geçmiş dışı biçimlerin geçmiş zamanı anlatması” olarak iki alt başlık altında incelenmiştir. İlk başlıkta ad cümlelerinde kullanılan geçmiş zamanı anlatmaya yarayan ek veya koşaçlar, örnekleriyle bağlam içinde değerdendirilerek incelenmiştir. “Ad cümlesinde geçmiş dışı biçimlerin geçmiş zamanı anlatması” başlığı altında genel olarak geçmiş dışı zamanı anlattığı düşünölen sıfır biçimbirimli ad yüklemleri cümleler incelenmiş; geçmiş zamanı anlattığı örnekler bulunduğı bağlam göz önünde bulundurularak farklı işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ek veya eklerle kurulu yapıların işlevlerinin bağlam içinde belirlenmesine özen gösterilmiş; ait olduğı yerde üstlendiğı işlev göz önünde tutularak gönderme yaptığı zaman ile ilgili işlev türleri altına alınmıştır. Dolayısıyla işlev çeşitliliğine sahip ek ve yapılar, birden fazla alt başlıklara bölünerek değerdendirilmiştir. İşlevler tespit edilirken kılınış, görünüş, kanıtsallık, kiplik konularından da yararlanılmıştır.

İşlevlerin anlaşılmasını sağlamak için örnek sayısı fazla tutulmuş, bu nedenle her örnek için açıklama yapılmamıştır. Ekler, çok işlevli olduğı için terim kargaşasına yol açmamak adına adlandırma yapmaktan kaçınılmıştır.

Ekler veya eklerle kurulu yapılar değerdendirilirken Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda zaman eki olarak alınmayan, ancak çeşitli zamanlara gönderme yaptığı görölen bazı eylem ve sözcüklerle birleşen eklerin oluşturduğu yapılar da ele alınmıştır.

Ekler veya eklerle kurulu yapılar { } içinde verilmiştir. Eklerin biçim çeşitliliğini ifade edebilmek için büyük harflerle değişken sesleri ifade edilmeye çalışılmıştır. Örneğin /A/ ile /a/ ve /e/, /G/ ile /ğ/, /q/, /g/ ve /k/ ifade edilmektedir. Bu yöntemlerle ifade edilemeyen bazı ses değişiklikleri her ek veya eklerle kurulu yapının ait olduğu başlık altında açıklanmış, çalışmada genel olarak ek veya eklerle kurulu yapıların çok kullanılan ve tanıdık olan bir biçimi kullanılmıştır.

İncelemede sadece temel önermelerin yüklemeleri dikkate alınmış, yan önerme çeşitlerinden de sadece iç cümleler, konulduğu bağlama değil konuşulduğu bağlamla ilişkilendirilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Bunun dışında yan önerme ve yan cümlelerde zaman konusu işlenmemiştir.

Çalışmada zaman anlatımına katkı sağlayan dil birimleri, konunun anlaşılmasını sağlamak üzere ve bunun için yeterli sayıda olacak biçimde örneksime yoluyla seçilmiş; istatistiksel sonuçlara ulaşmak hedeflenmemiştir. Ancak nadir rastlanan ek veya eklerle kurulu yapıların “Keçmiş” romanındaki kullanım sıklığı hakkında bilgi verilmiştir. Bunun dışında eklerin ve diğer dil birimlerinin kullanılma sıklıklarına değinilmeyerek zaman işaretleyicilerinin bağlam içindeki işlevleri öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Örnekler, en az cümle bazında seçilmiş; bazen anlamın daha iyi anlaşılması için cümleler, kendinden önceki ya da sonraki cümleleri de içine alacak şekilde bir bağlam içinde verilmiştir. Bütün dil birimlerinin işlevleri, ait oldukları bütünler içinde değerlendirilerek açıklanmıştır. Örneklerin geçtiği yer parantez içinde sayfa numarası biçiminde yazılmıştır. Anlatılarda söylem tipi olarak kullanılan bazı ek ve eklerle kurulu yapılar anlatı içindeki diğer cümleler ile olan ilişkisi bakımından da ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde incelemeden hareketle ulaşılan sonuçlara maddeler hâlinde yer verilmiş, çeşitli öneriler sunulmuştur.

Kaynaklar bölümünde çalışma sürecinde yararlanılan eserlerin bir kısmı sıralanmıştır. Başvurulan kaynakların çok daha fazla olduğunu belirtmek gerekir. Ancak kaynakça, Sosyal Bilimler Enstitüsünün isteği doğrultusunda sadece atıf yapılan eserlerden oluşturulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN KAVRAMI VE İLGİLİ KONULARA GENEL BİR BAKIŞ

Zaman sonsuzluktan başlayıp sonsuzluğa kadar nesnel âlemde mevcut olan ve devam eden bir süreçtir. Başlangıcı ve sonu belirsizdir. İnsanoğlunun düşüncelerinden bağımsız bir biçimde herhangi bir ayrıma ve sınıflandırmaya tabi olmadan akıp gider. En erken felsefecilerin bu zaman kavramıyla ilgisi, eski Yunan'a Aristo'ya kadar gider. Şimdilerin sayılması ile anlaşılan zaman, Aristoteles'in zaman tanımıdır. Aristoteles'e göre zaman önceki ve sonrakinin sayılmasıdır.

Zaman; çoktan yaşanmış olan geçmiş, şu an yaşanmakta olan şimdi ve daha yaşanmamış olan sonsuzluğa doğru uzanan gelecekte oluşur. Dilbilim açısından bakıldığında, zamanın tüm insanlara ait olduğundan yani ortaklığından söz edilebilir. Dilden daha büyük kapsamdaki bir kavram olmasına karşın zaman, yine de dil aracılığıyla ifade edilir. O yüzden zaman, dil ile ifade edilen önemli bir konuya dönüşmüş ve asırlardan beri yalnız felsefecilerin çalışma konusu olmakla kalmayıp dilbilimcilerce de araştırılmaktadır.

Zaman ulamı, eski Yunandan başlayarak 2500 yıldan bu yana araştırılmaktadır. Yüzlerce kitap ve makale genel dilbilimindeki zamanı konu almıştır. Farklı dillerdeki zaman konusunda da binlerce eser yazılmış olduğunu kaydeden Binnick, "Öyle olsa da zaman ulamı hakkında çok şey bildiğimizi söyleyemeyiz ama onu biraz anladık. Zaman ulamına dair bilgimiz arttı, ancak anlayışımız yeterince derinleşmedi." (1991: vii) diyerek zaman konusundaki uzun zamanlardan buyana ortaya çıkan binlerce çalışmayı yeterli bulmaz. Aristoteles'in "Bir eylem, zamanı gösteren anlamlı birleşik bir sestir." açıklamasına atıf yapan Binnick, bu cümlede önemi vurgulamak istenen asıl unsurun dilbilimsel zaman olduğunu; bugüne kadar Almanca gibi bazı dillerde eylemin bir "zaman sözcüğü" olarak düşünüldüğünü belirtir. Almancada eylemin *Verb* olarak bilinmekle birlikte *Zeitwort* (zaman sözcüğü) terimin de kullanıldığı örneğini verir (1991: 3). Dil, zamanlar sistemi sayesinde, eylem belirten bütün eylemleri anlatı zinciri boyunca zamansal olarak değiştirme [modüle etme] olanağını elinde hazır bulundurur (Ricœur, 2012: 117).

Şu an farklı dillerde zaman konusundaki farklı tartışmaların, hatta genel dilbilimdeki bilimsel literatürün karmaşık olması nedeniyle, zaman konusunu ne kadar anlayabildiğimizi kestirmek de zor. Felsefeciler, mantıkçılar, gramerciler, genel dilbilimsel araştırmacıları ve belirli dillere yönelik araştırmacılar, farklı amaçlarla ve farklı bilimsel geleneklerden yola çıkarak çoğunlukla karışık terminoloji ve diğerlerinin anlayamayacağı gizemli sembolizmlerle çok farklı şekillerde zaman ulamına yaklaşır ve bazı özel dilbilim veya mantık ekollerine dayanarak özel yöntemler uygularlar (Binnick, 1991: vii).

1. DİL BİLGİSEL ZAMANIN TANIMI

Dil bilgisel açıdan zamansal meseleleri düşündüğümüzde, ilgilendiğimiz şey, zamansal kavramların doğal dildeki ifadesidir. Karıştırmamak için, fiziksel zamanı (time) dil bilgisel zamandan (tense) ayırarak başlamak önemlidir. Dil bilgisel zaman, zaman ilişkilerini ifade etmek için kullanılan dilsel araçtır. Aslında soyut olan zaman kavramı, dil konuşucuları tarafından, kendi zaman algıları çerçevesinde, dil bilgisel araçlarla somutlaştırılır.

Declerck'e göre, nesnel (fiziksel) zaman ve dil bilgisel zaman arasında bir farklılık vardır. Fizik kuralları göz önünde tutulduğunda, zaman tek yönlü süreklilik gösterir. Bu süreklilik, iki parçadan oluşan bir çizgiyle (zaman çizgisi) temsil edilir. Çizginin parçaları ise, şimdi noktasıyla ayrılan geçmiş ve gelecekte oluşur. Şimdi, geçmiş ve geleceği birbirinden ayırır. O, kendi içinde yayılımı olmayan bir noktadır. Bu nokta, zaman çizgisi üzerinde tek yönlü bir biçimde soldan sağa sürekli olarak ilerler. Fiziksel zaman, herhangi bir dilden ayrı soyutluk içindeyken 'dilbilgisel zaman', dil kullanıcıları tarafından algılanıp konuşulan zamandır (1997: 67).

Fiziksel anlamda zaman (time), akıp giden bir süreçtir. Dil bilgisel anlamda zaman (tense) ise, “gösterimsel bir ulam” (a deictic category) olarak durumları, oluşları, hareketleri, olguları, kısaca olayları zaman çizgisinde belirlemeyi, yani onları zaman çizgisinde lokalize etmeyi ifade eden bir kavramdır (Comrie, 1985: 5).

Varlıklarını bir referans noktasıyla ilişkilendiren bu sistem, bir gösterimsel (deictic) sistem olarak adlandırılır ve bu nedenle dil bilgisel zamanın gösterimsel

(deictic) olduğunu söyleyebiliriz. Buna zıt olarak görünüş gösterimsel bir kategori değildir. Çünkü bir durumun iç zamansal durumunun çözümlenmesi, başka herhangi bir zaman noktasına olan ilişkisinden oldukça bağımsızdır (Comrie, 1985: 14).

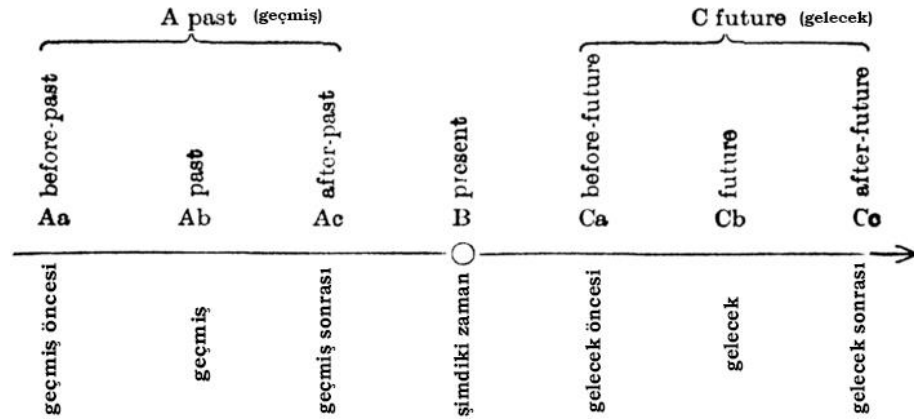
Comrie, dil bilgisel zamanın, gerçek zamanın dil bilgiselleşmiş ifadesi olduğunu belirtir (1985: 9). Yani dil bilgisel zamanın gerçek zamanı yansıttığını savunmakla birlikte yansıtılan anlamın muhakkak ki bir dil bilgisel biçimle ifade edildiğini de dile getirir.

2. DİL BİLGİSEL ZAMANIN SINIFLANDIRILMA ÇALIŞMALARI

Dil bilgisel zaman pek çok araştırmacı tarafından pek çok farklı biçimde sınıflandırılmıştır. Çalışmalardan bazıları şunlardır:

Otto Jespersen'in sınıflandırması:

Jespersen zaman kesimleri ve noktalarını karşılayan dil bilgisel zamanı aşağıdaki gibi 7 zaman olarak sınıflandırmıştır (1924: 257).

Şekil 1: Jespersen'i zaman sınıflandırması

Şemadan anlaşılır ki, Jespersen zamanı bütün olarak iki zaman kesimi ve bir zaman noktası olarak bölümlendirmiştir: geçmiş ve gelecek ayrı iki zaman kesimi ile bu zaman kesimini ayıran ve tekrar bölünmeyen bir zaman noktası olan şimdi. Bu şekil ve çeşitli bölünmeleri belirten harfler, yedi noktanın göreceli değerini göstermektedir; bu alt "zamanlar", - tıpkı temel zamanlar (A ve C) şimdiki an (B) temel alınarak bölümlendiği gibi - geçmişteki (Ab) ve gelecekteki (Cb) bir noktaya göre gösterilmiştir.

Hans Reichenbach’ın sınıflandırması:

Reichenbach’ın “The Tenses of Verbs” başlıklı çalışmasındaki dil bilgisel zamana ait görüşlerinin, dilbilim alandaki dil bilgisel zamanın tanımına büyük etkisi olmuştur. Ona kadar yapılan tüm çalışmalarda dil bilgisel zaman, konuşma noktası (point of speech) ve olay noktası (point of the event) ilişkisine göre iki merkezli biçimde değerlendirilirken Reichenbach, bu iki unsurun yeterli olmadığı düşüncesiyle bunlara ek olarak bir de referans noktasının (point of reference) varlığına dikkat çekmiştir (2005: 71-78).

Reichenbach, olay anı (E), referans anı (R) ve konuşma anı (S) ilişkilerine göre dokuz ana zaman formülü çıkarmıştır. Konuşma anıyla referans anı arasındaki ilişkilere göre geçmiş, şimdi ve gelecekte söz ederken olay anıyla referans anı arasındaki ilişkilere hareketle önce gelen, basit, sonra gelen ayrımı yapar ve bunların da eşleşmesiyle dokuz zaman formülü ortaya çıkar. Eğer referans anı, konuşma anından önceyse geçmiş; sonraysa gelecek; bunlar eş zamanlıysa şimdi söz konusudur. Olay anı, referans anından önceyse önceki, sonraysa sonraki zaman ayrıntıları öne çıkarken bunların eş zamanlı olması durumunda basit zamanlardan bahsetmiştir. Reichenbach’ın dil bilgisel zamanı sınıflandırma formülleri aşağıdaki gibidir (2005: 77):

Yapı	Yeni Adı	Yerleşmiş Adı
E—R—S	Anterior past Ön geçmiş	Geçmişteki bitmişlik
E, R—S	Simple past Basit geçmiş	Basit geçmiş
R—E—S R—S, E R—S—E	Posterior past Son geçmiş	—
E—S, R	Anterior present Ön şimdi	Şimdiki bitmişlik
S, R, E	Simple present Basit şimdi	Şimdiki zaman
S, R—E	Posterior present Son şimdi	Basit Şimdiki zaman
S—E—R S, E—R E—S—R	Anterior future Ön gelecek	Gelecekteki bitmişlik

S—R, E	Simple future Basit gelecek	Basit gelecek
S—R—E	Posterior future Son gelecek	—

Reichenbach, tüm dil bilgisel zamanların zaman yapısının olay zamanı, konuşma zamanı ve referans zamanlarından oluştuğunu, onların sıralanış biçimine göre dilde 13 dil bilgisel zamanın bulunduğunu ama sadece dokuz farklı anlam olduğunu, İngilizcede ise sadece yedi dil bilgisel zaman olduğunu belirtir (2005: 77).

Comrie'nın sınıflandırması:

Reichenbach'ın dil bilgisel zaman kuramını eleştiren Comrie, dil bilgisel zamanın referans noktalarını diller arası araştırır ve dil bilgisel zaman yapısındaki referans noktaları arasındaki ilişkilerin Reichenbach'ın belirttiği gibi üçlü değil ikili olduğunu tespit eder. Dil bilgisel mutlak zaman yapısında referans noktasının olmadığını, bazı birleşik zamanların ise sadece bir tane referans zamanıyla sınırlanmadıklarını belirler. Konuşma zamanı, referans zamanı ve olay zamanının aynı bir zaman çizgisinde yerleşmediğini söyler (1985: 122-130).

Present tense (Şimdiki zaman)	E simul S (Oz = Kz)	Absolute tense (Mutlak zaman)
Past tense (Geçmiş zaman)	E before S (Oz < Kz)	
Future tense (Gelecek zaman)	E after S (Oz > Kz)	
Pluperfect (Geçmişte bitmişlik)	E before R before S (Oz < Rz < Kz)	Absolute-relative tense (Mutlak- göreceli zaman)
Future Perfect (Gelecekte bitmişlik)	E before R after S (Oz < Rz > Kz)	
Future in the future (Gelecekteki gelecek)	E after R after S (Oz > Rz > Kz)	
Future in the past (Geçmişteki gelecek)	E after R before S (Oz > Rz < Kz)	

Comrie'e göre, şemada gösterildiği gibi, önündeki üç tür dil bilgisel zaman, mutlak zaman; sonundaki dört tür dil bilgisel zaman ise mutlak- göreceli zamandır. Mutlak zaman, konuşma zamanının referans noktası alındığı dil bilgisel zamandır. Göreceli zaman, konuşma zamanından başka bir zaman noktası referans alınan dil

bilgisel zamandır. Mutlak- göreceli zaman, iki ve daha fazla zaman noktası referans alınan birleşik zamandır. Referans alınan bu zaman noktalarından ilki konuşma zamanı, sonrakileriye bağlamdan erişebileceğimiz referans noktalarıdır (1985: 36-64).

3. ZAMANIN BELİRLENMESİ

Dil bilgisel zaman hakkında farklı sınıflandırmalar olsa da Türk dillerinde genellikle geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zamandan söz edilir. Birleşik yapılarda görünüş ve kanıtsallık gibi diğer ulamların da dâhil olması veya zaman eklerinin aynı çekimde beraber kullanılmasıyla daha ayrıntılı sınıflandırılabilir.

Bu zaman dilimlerinin veya birleşik yapılardaki zaman, görünüş ve kanıtsallık ulamlarının belirlenmesi için zamansal sıralama ilişkisini belirleyen olay zamanı, konuşma zamanı ve referans zamanlarının anlaşılması gerekiyor.

3.1. KONUŞMA ZAMANI, OLAY ZAMANI VE REFERANS ZAMANI

Bir olayla ilgili dil bilgisel zamanın belirlenmesi için konuşma zamanı, olay zamanı ve referans zamanları arasındaki zamansal sıralama ilişkisi netleştirilmelidir.

Olay Zamanı

Bir ileti, belli bir bağlam içinde zaman, kişi bilgilerini içermektedir. Yani bu iletideki zaman, olay veya durum gerçekleştiğinde muhakkak ki zaman çizgisindeki bir noktada veya bir kesimde konumlanmak zorundadır. Cümlede ifade edilen olay veya durumun gerçekleşme anı veya gerçekleştiği zaman dilimi dil bilgisel zamanla ilgili çalışmalarda “olay zamanı” olarak (Oz) adlandırılır. Bu olay zamanı geçmişe, konuşulan zamana veya geleceğe de ait olabildiği gibi bir anlık veya uzun bir sürelik de olabilir.

Konuşma Zamanı

Konuşucu, olay zamanıyla ilgili bilgiyi alıcıya “şimdi”yi odak noktası olarak verir. Çünkü “*sözceleme kuramına göre dil, bir konuşan öznenin ‘ben şimdi- burada’*

ekseninde gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Konuşucunun dile getirdiği her şey bu eksenin merkez alınmasıyla bir değer kazanır. Hem günlük hayatımızda hem de dilbilgisinde çokça kullandığımız şimdi, geçmiş ve gelecek kavramları bu noktada bütünüyle konuşucuya ve konuşma zamanına bağlıdır. Geçmiş zaman ve gelecek zaman konuşucunun, zamanı, dünyayı, olayları, olguları algıladığı ‘şimdi’ye göre belirlenir. Yani bir bilinç merkezi olan konuşucunun ‘şimdi’ dediği an, konuştuğu andır ve ‘şimdi’ dedikten hemen sonra, eski ‘şimdi’, ‘geçmiş’e dönüşür” (Akşehirli, 2010: 10-20). Söz edilen “şimdi” veya bir cümledeki iletinin dile getirildiği o zaman, “konuşma zamanı”dır (Kz). Konuşma zamanı, zaman çizgisi üzerinde yer alan bir noktadır.

Reichenbach’a kadar yapılan çalışmalarda cümledeki zaman, “konuşma noktası” ve “olay (veya durum) noktası” olarak iki merkezli biçimde değerlendirilmiştir.

Comrie, zaman çalışmasında sadece mutlak zaman için olay zamanı (Oz) ve konuşma zaman (Kz) gibi bu iki zaman noktasına dayanarak zaman ayrımı yapılabileceğini ortaya koyar ve bu görüşünden hareketle üç bağlantı içinde – eşitlik, öncelik ve sonralık – mutlak zamanları geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olarak üçe ayırır (1985: 36-47). Dünya dilleri arasındaki zaman sistemlerinin tanımlanmasında, ‘şu an’ önemli bir rol oynamasına rağmen, prensip olarak referans noktası olarak seçilebilecek bu gibi zaman noktalarından sadece bir tanesidir (Comrie, 1985: 36). ‘Şu an’ın yönelme merkezi olarak alınmasıyla basit zaman belirlenir. Yani ‘şu an’ mutlak zamanın ayırt edilmesini kolaylaştırır.

Referans Zamanı

Reichenbach’ın zaman değerlendirmesi, olay zamanı ve konuşma zamanı unsurunun zaman ayrımı için yeterli olmadığı düşüncesinden hareketle bunlara ek olarak bir de “referans noktası”nın varlığını ortaya koyduğunu bildirmektedir. Reichenbach, İngilizcedeki birleşik zamanlar üzerinde yaptığı çalışmasında cümledeki yüklem anlattığı olayın zamanıyla beraber ondan önce veya sonra gelebilen üçüncü bir zaman noktasının var olduğunu ortaya koyar ve ona “referans zamanı” (Rz) adını verir (2005: 71). Comrie, bu referans zamanı ve olay zamanı ilişkisinden hareketle göreceli zamanı görüşünü ortaya koyar. Konuşma zamanı, referans zamanı ve olay zamanı arasındaki sıralama ilişkisine göre dil bilgisel zamana mutlak zaman türleri dışında yine *pluperfect* (geçmişteki bitmişlik), *future Perfect* (gelecekteki bitmişlik),

future in the future (gelecekteki gelecek), future in the past (geçmişteki gelecek) olarak dört çeşit mutlak- göreceli zaman türünü ekler (1985: 56-70).

Reichenbach'ın temel gösterim merkez olan 'bura ve şimdi'ye ek olarak tasarladığı referans noktasının asıl yöntemsel başarısını göreceli zamanların çözümünde göstermiş olduğunu vurgulayan Sema Aslan Demir, "*İngilizce past perfect tense (geçmişte bitmişlik), future perfect tense (gelecekte bitmişlik) vb., Türkiye Türkçesi -mişti, -acaktı, -miş olacak, -acak oldu vb. yapılarla anlatılan zamanların çözümünde, birincil gösterim merkezinin yeterli olmaması nedeniyle, ikinci gösterim merkez olan referans noktası, çözüm için kritik bir basamak oluşturabilmektedir.*" diyerek özellikle birleşik yapılarda zamanın referans noktasına göre belirlemesi gerektiğini vurgular (2013: 1100).

Gönderme Zamanı

Dil kullanımında genellikle konuşma zamanı gösterim noktası olarak alınır. Geçmiş zaman ve gelecek zaman, konuşma zamanına göre belirlenir ve uygun ekler seçilir. Ancak söylem / hikâye anlatımlarında zaman işaretleyicileri sadece konuşma zamanına göre değil daha çok hikâye akışına göre söylem tabanı olarak seçilir. Bu konuyu Şahru Pilten şöyle açıklar: "*Hikâyeci anlatım (narration), geçmişle ilgili şeylerden elde edilen tecrübenin fiisel bir ikonudur. Gelecek deneyimleri veya hipotez aşamasındaki tecrübeler de genellikle sanki geçmişteymiş gibi nakledilir. Fiilin nakletme işlevini, temel anlamlarının bir parçası olarak geçmiş zaman gönderimini ihtiva eden zamanlar taşımaktadır* (2010: 122)". Uygur Türkçesinde belirli geçmiş zaman ve hikâye birleşik zamanı, hikâyeci anlatımda en çok kullanılan zamanlardır. "Keçmiş" romanı daha çok hikâye anlatımıyla yazılmıştır. Hikâye anlatımında konuşma zamanı değil bağlamdan anlaşılan bir referans zamanı gösterim merkezi olarak alınır. Gösterim merkezi olarak alınan bu referans zamanı "gönderme zamanı" olarak adlandırılmıştır. O kimi araştırmacılarca "anlatılan dünya" veya "o zaman" terimleriyle adlandırılan konuşma zamanı dışında gösterim merkezi olarak alınan zamandır.

Reichenbach'ın kullandığı "referans zamanı" kavramı, aslen "birleşik zaman"lı eylem çekimlerine ilişkindir. Ancak Türkçede basit zamanların da bazı işlevleri yerine getirirken açık bir referans zamanını ifade edebildiği görülmüştür (Akşehirli, 2010: 70).

Bu durum Uygur Türkçesinde {-Di} ekinin hikâye anlatımında kullanımı {-GAn} ve {-P(tu)} biçimbirimleri için de geçerlidir.

3.2. DİL BİLGİSEL ZAMAN DİLİMLERİ

Dil bilgisel zaman dilimleri olarak genelde geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zamandan söz edilir. Bunların her biri bağlama göre yine sınıflandırılabilir.

Geçmiş zaman

Geçmiş zaman Uygur ve Türkiye Türkçesi üzerindeki araştırmalarda genellikle basit geçmiş zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman adlarıyla yer almaktadır. Konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olan olay veya durumlar geçmiş zaman olarak belirlenir.

Uygur Türkçesi üzerindeki araştırmalarda {-Di} eki geçmiş zaman işareti olarak kabul görür. Ancak {-p(tu)}, {-GAn}, {-GAnidi} ... gibi birçok ek veya eklerle kurulu yapı da genellikle geçmiş zaman anlatmaktadır. Ancak {-Di} eki dâhil bunların her biri bağlama göre nadir olsa da farklı zamanları da anlatabilir.

Şimdiki zaman

Şimdiki zaman, konuşma anında gerçekleşmekte olan olay veya durumları gösterir. Uygur Türkçesi üzerindeki araştırmalarda bazen geçmiş zamana ait olmayan tüm zamanlar aynı zaman dilimi olarak görülür. Bu zaman dilimine de şimdiki zaman veya geçmiş dışı zaman terimi kullanılmıştır ve {-i(du)} yapısı, bu geniş anlamdaki şimdiki zaman işaretleyicisi olarak verilmiştir. Ancak genel anlamda şimdiki zaman, konuşma anında sürekliliğini korumakta olan olay ve durumlara denir. Uygur Türkçesinde {-i(du)} yapısı bağlama göre bazen şimdiki zamanı anlatabilmekle birlikte ondan türemiş olan {-vétip(tu)} yapısı da şimdiki zaman anlatmaktadır. Ama bu yapı, her şimdiki zaman için kullanılabilecek işlek bir yapı değildir.

Gelecek zaman

Gelecek zaman olay ve durumların konuşma zamanından sonraki bir zaman diliminde gerçekleşeceğini bildirir. Uygur Türkçesinde {-i(du)} yapısı bağlama göre

bazı durumlarda gelecek zamanı anlatmaktadır. Bunun dışında {-mAKçi} yapısı da gelecek zamanı anlatır. Ama bu yapının temel işlevi niyet anlatma olduğu ve niyet anlamı içermeyen gelecek zamanlar için kullanılmadığı için bazı araştırmacılarca bu yapıya zaman eki kapsamında yer verilmemektedir.

Geniş zaman

Geniş zaman, konuşma anından önce başlamış olup konuşma anından sonralarına kadar devam edeceği düşünülen durum ve alışkanlıklar için kullanılır. Türk dillerinde {-r} eki bağlama göre genellikle geniş zamanı anlatmaktadır. Ancak çağdaş Uygur Türkçesi konuşma dilinde kullanılmakta olsa da yazı dilinde bu ek kullanım işlevliğini kaybetmiş sadece kalıplaşmış yapılarda, atasözleri ve şiirlerde kullanımıyla sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmaların çoğunda geniş zamandan söz edilmemektedir. Ancak {-i(du)} yapısı bağlama göre bazen geniş zamanı anlatabilmektedir.

3.3. DİL BİLGİSEL ZAMAN VE ZAMAN İŞARETLEYİCİLERİ

Bazen bir dil bilgisel birim, dil bilgisel zaman olarak incelendiğinde bu dil bilgisel birimin, zaman çizgisindeki yerleşmesi hakkındaki tanımlamaya uymadığı ve hatta tanımla çelişen bazı kullanışlara sahip olduğu sıklıkla ortaya konur (Comrie, 1985: 19).

Dil bilgisel zamanları ifade eden biçimbirimler ile dil bilgisel zamanlar arasında her yerde birebir ilişki söz konusu değildir. Mesela dil bilgisinde “şimdiki zaman eki” olarak geçen -yor biçimbirimi, pek çok durumda geçmiş ya da gelecek zamana işaret etmek için de kullanılır. Bu nedenle dilsel zaman ulamları ile bunlara işaret eden biçimbirimler ya da işaretleyiciler birbirinden ayrı düşünülmelidir (Akşehirli, 2010: 22). Uygur Türkçesinde de aynı durum söz konusudur. {-i(du)} ve {-idiken} yapıları bağlama göre çeşitli zaman dilimine işaret edebilir. {-Di}, {-GAn} ekleri ve {-p(tu)} yapısı, çoğu zaman geçmiş zamanı ifade etse de bağlama göre bazen şimdi veya başka zamanları da ifade edebilir.

Geniş zaman ve şimdiki zaman kavramını Orta Türkçe devresine kadar Türkiye Türkçesinde geniş zaman eki olarak kullandığımız -r, -Ar, -Ir biçimbirimleri

karşılamıştır (Hatice Şahin, 2006: 214). Dolayısıyla aynı bir zaman işaretleyicisinin bağlama göre birkaç zaman dilimine işaret edebilme durumu Türk dillerinin eski lehçelerinde de söz konusudur.

3.4. SÖYLEM TİPLERİ

Konuşucu dil bilgisel zamanla ilgili birimleri seçerken genellikle konuşma zamanını baz alarak anlatmak istediği olay veya durumla ilgili zaman dilimi hakkında bilgi verir. Ancak kurgusal anlatımlarda yazarlar, kurulan her cümle için konuşma zamanını gösterim merkezi olarak belirlemez. Metinde zamanı belirlerken bağlamında ilerleyen gönderme zamanına göre zaman işaretleyicilerini seçer. Uygur Türkçesinde Kurgusal bir hikâye anlatımına canlılık kazandırmak amacıyla belirli {-Di} geçmişini, rivayet anlatımlarında ise {-p(tu)} yapısını kullanırlar. Betimleyici bir anlatımda {-i(du)} yapısı gibi genelde geçmiş dışı zamanları anlatan, tamamlanmamışlık ifade eden zaman işaretleyicilerini seçebilir.

Hikâye anlatımında anlatı ilerledikçe farklı referans süreleri seti oluşturur. Sınırlı (tamamlanmış) olayları ifade eden cümlelerde referans zamanı ilerler. Durum cümleleri ve sürmekte olan olaylarda, zaman, önceden kurulmuş olan referans zamanıdır. Dil bilgisel zaman geçmişe ait olduğunda, birçok hikâye anlatımlarında olduğu gibi, referans zamanının, konuşma zamanından önce gerçekleştiği kabul edilir (Smith, 2003: 94).

Kurgusal bir geleceğe sanki yaşanmış bir dönemi anlatırcasına geçmiş zamanı anlatan ekleri kullanırken geçmişe ait olan betimleyici anlatım için geçmiş dışı zamanı anlatan ekler de kullanılabilir. Dolayısıyla bu zaman işaretleyicileri, böyle durumlarda anlatım tabanı olarak kullanıldıkları için, bazı zaman ve görünüş işlevlerini yitirmekte veya işlevlerinde farklılık göstermektedir. Bu nedenlerle çalışmada, çeşitli söylem tiplerinde işlek olarak kullanılan bazı işaretleyicilerin söylem tipinde ifade ettiği işlevleri de alt başlıklarda anlatılmıştır.

4. BAĞLAM VE ZAMAN İLE İLGİLİ ULAMLAR

Dilimizde biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin var oluşu iyi bilinen çok önemli özelliklerden biridir. İşlev farklılıkları bağlam etkisinden kaynaklanmaktadır. Öyleyse her eki, ait olduğu bütün içinde ele alıp değerlendirmek gerekir. Çünkü dil birimleri, varlık nedenlerini diğer dil birimlerine borçlular (Üstünoğlu 2004: 175).

4.1. BAĞLAM

Zamanla ilgili ek ve ekle kurulu yapıların işlevlerinin belirlenmesinde bağlamsal koşullar oldukça önemlidir; işlevsel açılımlara izin veren, belirli bağlamlarda belirli işlevlerin ortaya çıkışını düzenleyen temel semantik değerleri anlayabilmek gerekir. Bağlam, bir biçimbirimin semantik yapısında var olan bir özelliği ortaya çıkaran, hazırlayıcı, tetikleyici, tipikleştirici bir ögedir. Bağlam-işlev ilişkisi, belirli bir semantik temel ekseninde gelişir; rastgele değildir (Aslan Demir, 2013).

Dilin zamanı algılama ve ifade etme biçimi, derin yapıya ait bir olgudur. Dolayısıyla bu analizde sadece zaman ekleri değil bu eklerin, kullanıldıkları cümlelerin içinde yer aldığı bağlamda hangi zamansal ilişkiyi ifade ettiği de önemlidir. Bazı cümlelerin ifade ettiği zaman, o cümlelerin içinde yer aldığı dil içi ve dil dışı bağlamlarla anlaşılabilir” (Akşehirli, 2010: 33).

Bu nedenle çalışmada zamanla ilgili her ek veya eklerle kurulu yapılar ait olduğu bağlam içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamların en başında dil bilimsel zaman ile doğrudan bağlantılı hatta iç içe olan kılınış, görünüş, kanıtsallık ve kiplik ulamları gelmektedir.

Zaman ekleri değerlendirilirken kılınış, görünüş, kiplik kavramlarından da yararlanmak gerekmektedir (Aydın, 2016b: 33, 2016a: 1721). Bilindiği gibi, eylem kök ve gövdelerine eklenerek temel cümlelerin yüklemelerini oluşturan morfemlerin üç temel işlevi vardır: zaman, görünüş ve kip(lik). Diğer bir ifadeyle bu morfemler, Türkçede zaman, görünüş ve kip işaretleyicileri olarak işlev görmektedirler (Aydemir, 2010: 9). Birleşik katmerli yapı içinde her ekin doğrudan ya da dolaylı olarak atıfta bulunduğu görünüş, zaman ve kiplik işlevlerinden biri ağır basmaktadır. Ek bir biçim içinde zaman,

başka bir biçim içinde görünüş veya kiplik işlevleriyle kullanılabilir (Benzer, 2012: 123).

Dil bilgisel zamanın incelenmesi bakımından örneklerin ait olduğu bağlam içinde değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken bağlamsal etkenler kılınış, görünüş, kanıtsallık ve kiplik dışında zaman belirteçleri, ulaç ekleri, metinler arası ilişkiler vb.'dir.

Zaman anlatan ek veya eklerle kurulu yapılar, ait oldukları bütün içinde değerlendirilmeli ve geçmiş zamanı anlatan bütün ek ve yapılar tespit edilerek onlarla ilgili örnekler incelenmelidir. Böylelikle geçmiş zamanı anlatan ek ve yapıların farklı bağlamlarda sergilediği farklı işlevleri ortaya konmaya çalışılmalıdır.

4.2. GÖRÜNÜŞ

Görünüş için farklı dilbilimciler çeşitli tanımlarda bulunmuştur. Görünüş hakkında çalışma yapan önemli dilbilimcilerden biri Comrie'dir. Ona göre görünüş gösterimsel değildir. Ama zaman ile hiç bağlantısız da değildir. Görünüş ve dil bilgisel zaman, her ikisi de fiziksel zaman ile ilişkilidir ama onların fiziksel zamanla ilişkisi farklıdır. Zaman, bir gösterimsel ulamken görünüş, olayın gerçekleşme zamanıyla başka bir zaman arasında ilişki aramaz; aksine olayın kendinde mevcut olan zaman yapısını araştırır (Comrie, 2016: 4). Görünüş, gerçek zaman ile ilgili değil daha çok bir durumun zamana ait iç oluşumuyla ilgilidir. Agop Dilaçar'a göre görünüş, çekimlenmiş eylemin öznel bir bakışla değerlendirilmesidir (1974: 160).

Görünüş, Lars Johanson (2016: 75), Nadir Engin Uzun (1998b), Ahmet Benzer (2012: 42), Muzaffer Malkoç (2013) gibi kimi araştırmacılar tarafından zaman ulamı ile ilgili görülür; bunların birbirlerini tamamladıkları ileri sürülür; zaman bildiren eklerin aynı zamanda görünüş de ifade ettiği söylenir. Kimileri bunları ayrı ulamlar olarak görse de iç içe gittiklerini kabul eder. Hasene Aydın "Türkiye Türkçesinde Dil bilgisel Zaman- Oktay Akbal Öyküleri Örneği" başlıklı doktora tezinde zaman ve görünüşün birlikte değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varır. Bu kavramların, kesin sınırlarla birbirinden ayrılamayacak biçimde iç içe olduğunu; zaman eklerinin, olay ve durumların, zaman çizgisi üzerindeki yerlerini saptamayı sağlarken görünüş kavramının, aynı zaman diliminde gerçekleşen hareketlerin birbirinden bitmişlik, süreklilik ya da

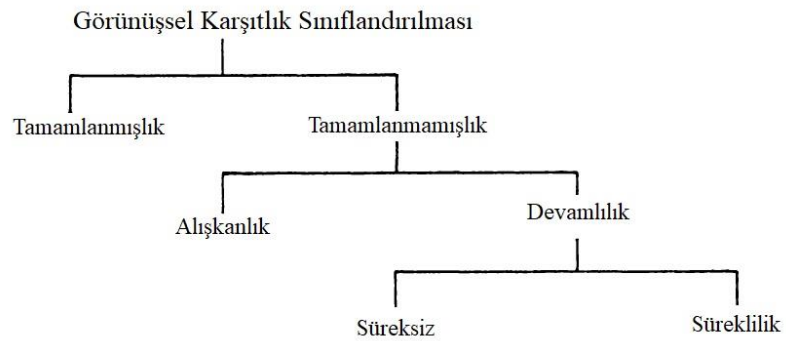
öngörülülük bağlamında ayrılmasını sağladığını belirtmektedir (2016a: 39). Kerime Üstünova'ya göre görünüş, kiplik, kılınış gibi zaman işaretleyicileri ile iç içe geçmiştir, bu yüzden kesin sınırlarla birbirinden ayrılamaz. Farklı ulamlar olmakla beraber, görünüşün zamanla da kılınışla da zaman ekleriyle de yolları kesişmektedir, kesişmek zorundadır (2016: 123).

Görünüş Türleri

Görünüş ile zaman, birinin diğerini ima edebilmesi (sıklıkla görünüşsel olanın zamansal olanı ima edebilmesi) ve belirli noktalarda 'işbirliği içinde olabilmesi' gibi doğal bir ilişkiler dizisine sahiptir (Aslan Demir, 2016: 35).

Comrie; görünüşü tamamlanmışlık (perfective), tamamlanmamışlık (imperfective) ve bitmişlik (perfect) olarak üç ana türe ayırır. Tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlığı birbirine karşıt görünüşler olarak değerlendirir. Tamamlanmışlık duruma dışardan bakar, durumun içsel yapısına hiç dikkat çekmez; oysa tamamlanmamışlıkta duruma içten bakış açısı önemlidir (2016: 3). Tamamlanmışlık ile bitmişlik terimlerinin kullanımı çok farklıdır. Tamamlanmışlık olaya bir bütünlük olarak bakar, durumun içsel zaman yapısına hiç dikket çekmez. Bu bakımdan tamamlanmamışlık ile karşıtlık oluşturur. Ama bitmişlik şu anki zaman ile bağlantısı olan bir geçmiş durumudur. Bitmişlik başka görünüş ulamlarından farklı olarak iki zaman noktası aralarındaki ilişkiyi işaret edebilir. Örneğin, geçmişteki olayın şimdiki sonucunu ifa eder (Comrie, 2016: 9,42).

Comrie'nin tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık arasındaki karşıtlık sınıflandırması şöyledir:

Şekil 2: Comrie'nin görünüş sınıflandırması

Comrie, bitmişlik görünüşünü yine sonuçsal bitmişlik, deneyimsel bitmişlik, sürekli durum bitmişliği ve yakın geçmiş bitmişliği şeklinde dört ayrı türe ayırır (2016: 46-50).

Türkiye Türkçesindeki görünüş ulamına ilişkin Johanson'un sınırlararasılık, sınır sonrasılık ve terminallik olarak üç farklı görünüş perspektifi vardır. Sınırlararasılık (interterminality) perspektifi, olayın dış sınırlarını (başlangıç sınır ve bitiş sınırı) yansıtmayan sübjektif bir algılama tarzıdır. Bu kavram olayın başlangıcından sonrasının ve sonundan öncesinin gözlemlenmesini içerir (Johanson, 2016: 95-96, 2000: 76-78). Sınır sonrasılık (postterminality) bir eylemin önemli sınırı aşıldıktan sonra gözlemlenmesinden dolayı olur: dikkat bir noktaya yönelmiştir ki orada eylem öbeğinin "kritik" zaman sınırı zaten aşılmıştır (Johanson, 2016: 234, 2000: 102-103). Terminallik (adterminality), bir olayı ne intraterminal ne de postterminal olarak gözlemler; terminal bakış açısı, bir olayı kritik sınırı ulaşıldığında gözlemler. Bu tür bir gözlem, ifade eden olay birimini bütün olarak sunmasıyla 'total' özelliğiyle belirli bir yakınlığa sahiptir (Johanson, 2000: 135-136).

Johanson bunlara ek bir boyut olarak "odaksılık" kavramını ekler. Odaksılık, psikolojik yan ürün olarak zamansal sınırlama hissi uyandırabilir (Johanson, 2016: 147). Böylece o anda yönelme noktasında aktif olarak gerçekleşene daha dar bir odakla yoğunlaşmak suretiyle bazı sınırlararası biçimlerin daha odaklı olduğunu belirler. Sınırlararası görünüşü yüksek odaklı, düşük odaklı ve odaksız olarak görünüşü alt türlere ayırır (Johanson, 2016: 14). Sınır sonrası durumsal veya sonuçsal yapılarda da odaksılık söz konusu olabilir.

Comrie ve Johanson'un terimlerine ve açıklamalarına bakıldığında her ikisinin sınıflandırdığı görünüş türleri aşağı yukarı birbiriyle örtüşür. Ancak iki sınıflandırma türler aralarındaki karşıtlık ilişkisi bakımından çok farklılık göstermektedir. Comrie tamamlanmışlık ile tamamlanmamışlığı birbirinin karşıtı olarak değerlendirirken Johanson sınır sonrasılık ile sınırlararasılığı birbirinin karşıtı olarak değerlendirir. Tamamlanmamışlık ile sınırlararasılık örtüşür. Ancak tamamlanmışlık terminallikle, bitmişlik ise sınır sonrasılık ile eş anlamlı olarak kullanılabilir.

Bitmiş görünüşüyle geçmiş zaman sıkı ilişkilidir, onlar doğal olarak geçmiş zamanı ifade ederler (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1680; Tohti, 2004: 115)

4.3. KILINIŞ

Kılınış (aktionsart, actionality), eylemin iç zamansal yapısına dayalı leksikal bir ulamdır. Eylemler, biçimbirimlerle işaretlenen geçmiş, şimdi ve gelecek türü bir zaman bildirimin yanında bir de sözlük anlamlarından kaynaklanan bir zaman içeriğine sahiptir (Aslan Demir, 2016: 15). Agop Dilâçar, kılınışın eylem mastarının bildirdiği başlama, sürme, bitirme, yenileme vb. gibi nesnel bir durum olduğunu belirtir (1974). Ahmet Akçataş'a göre kılınışın bildirdiği fiilin zamanı, nesneldir. Metin kurucunun niyetiyle ilgili değildir. Eylemlerin başlangıç, süreklilik ve bitiş bakımından zamanın değerlendirilmesi, kılınışla belirlenir. Türkçede cümle içinde zaman, görünüş ve kılınış arasındaki bağ, eylemin zaman ekleri ve diğer zaman belirleyici unsurlar arasındaki ilişkilere göre belirlenir (2015: 55).

Kılınış Türleri

Eyüp Bacanlı, kılınış üzerinde daha önce çalışanlardan Zeno Vendler, Lars Johanson ve Carlota S. Smith'in kılınış tasniflerini birleştirmiş ve Türkçedeki eylemlerin leksemde gösterdiği kılınış özelliklerine göre aşağıdaki tablodaki tasnifi önermiştir (2014: 63-64).

Dönüşümsüzler			Dönüşümlüler		
Hâller	Faaliyetler	Tek kerelikler	Başlangıç dönüşümlüler	Bitiş dönüşümlüler	
				Başarılar	Erişiler
—	~~~~	.	(~)×—	~~~×	×
Durağan	Dinamik	Dinamik	Dinamik + durağan	Dinamik	Dinamik
Sürekli	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Sürekli	Süreksiz

Dönüşümsüzler, herhangi bir kritik dönüşüm noktasından yoksun olan eylemlerdir: Hâller, durağan görünümlüdür ve değişim içermezler. Örneğin, *yaşa-*, *düşün-* vb.; Faaliyetler, herhangi bir hedefe işaret etmeksizin belirsiz bir süre devam ederler. Örneğin, *oku-*, *yürü-*, *konuş-*, *oyna-* vb.; Tek kerelikler kritik bir bitişe işaret etmeyen ve sonuç bildirmeyen anlık eylemlerdir. Örneğin, *zıpla-*, *öksür-*, *tep-*, *hapşır-* vb. (Bacanlı, 2014: 44-48).

Dönüşümlüler, bir kritik sınıra sahip eylemlerdir: Başlangıç dönüşümlüler, hem başlangıç nitelikteki bir dönüşümü ve hem de onu takip eden sonuçsal bir hâli içerir. Örneğin, *saklan-*, *inan-*, *bil-*, *benze-* vb.; Bitiş dönüşümlüler, kritik bir bitiş sınırına sahiptirler: Başarılar, bir süreklilik bildiren ama sürecin sonunda bir hedefe işaret eden eylemlerdir. Örneğin, *gel-*, *öğret-*, *hazırla-*, *yap-* vb.; Erişiler ise anlık eylemlerdir. Örneğin, *ver-*, *al-*, *başla-*, *koy-* vb. (Bacanlı, 2014: 44-48)

Kılınış özelliği eylemlerin doğal olarak sahip olduğu bir iç yapıdır. Ancak bu iç yapı, birlikte olduğu tümleçler, art eylemler, belirteçler, görünüş ekleri ve ulaçlar yoluyla değişime uğrar (Üstünova, 2016: 123; Karadoğan, 2009: 41). Çalışmalar zaman incelemesinin kılınış konusundan bağımsız yapılamayacağını göstermektedir. Zaman eklerinin gönderme yaptığı zamanın sağlıklı olarak ortaya konmasında eylemlerin kılınış özellikleri, olmazsa olmaz belirleyicilerdendir (Üstünova, 2016: 125).

Uygur Türkçesinde Görünüş ve Kılınış Üzerindeki Çalışmalar

Uygur Türkçesindeki görünüş ulamı üzerinde 80'lerden sonra *tüs* veya *hâl* terimleriyle birkaç çalışma yayınlanmıştır. Başlıca çalışmalar şunlardır: Hemit Tömür (1983, 1987), Abdureshit Yakup (1989), Ablehet İbrahim (1990), Cheng Shiliang ve diğerleri (1996), Litip Tohti (2009, 2002), Abdurehim Rahman (2009, 2010a, 2010b).

Tehur ve diğerleri, eylemsi yapan biçimbirimler olan {-GAn}, {-r}, {-Gu}, {-p}; *tüs* (görünüş) biçimbirimleri olan *yat-*, *oltur-*, *tur-*, {-vat}, {-A/yt}, *yür-* ve kiplik ekleri olan {-mAKçi}, {-GAy} eklerinin görünüşü işaret ettiğinden söz eder (2010: 1680-1681).

Uygur Türkçesindeki kılınış ulamını ele alan ilk çalışma olarak 2011 yılında bir doktora tezi Qeyser Exmet tarafından sunulmuştur. Bu tezden üretilen iki makale yayımlanmıştır (Ehmet, 2011, 2013, 2015).

Qeyser Exmet, Uygur Türkçesindeki eylemleri durum, cereyan- bitmiş, eriş ve anlık olarak dört kılınış türüne ayırmıştır (Ehmet, 2011, 2013, 2015).

Qeyser Exmet, tezinde Uygur Türkçesindeki eylemlerdeki kılınış özelliklerinin zaman işaretçilerinin anlattığı dil bilgisel zamanı doğrudan etkileyebildiklerini tespit etmiştir. Örneğin, zaman işaretleyicisi{-i(du)}, duygu ve bilinç ifade eden hâl eylemlerine eklendiğinde cümle şimdiki zaman ifade eder. Duruş ifade eden hâl eylemlerine eklenirse de şimdiki zaman ifade eder (Ehmet, 2011: 119-120).

Art Eylemler

Türk dillerinde çok sayıda art eylem, temel eylem öbekleri üzerinde işlem yapar. Bunlar, kılınış içeriğini hâl veya faaliyet başlangıcı, süreklilik veya tamamlama / bitiş olarak belirler (Bacanlı, 2014: 119). Tehur ve diğerleri de bu çeşit yardımcı eylemleri *tüs* eylemleri olarak adlandırır ve hâl (aspect)’den farklı bir ulam olarak tanımlar.

Litip Tohti, Uygur Türkçesindeki çok kullanılan bir bölük görünüş (aspect) yardımcı fillerin ifade ettiği görünüş anlamları üzerinde çalışır ve görünüş yardımcı eylemlerinin ifade ettiği görünüş anlamlarını her birinin kendine özgün terimleriyle özetleyerek gösterir. Aralarında bazı yardımcı eylemlerin gittikçe kendine özgü bir görünüş anlamları kazanmalarıyla birlikte fonetik değişimlere uğramış ve çoktan yardımcı eylemden bir eke dönüşmüş bulunmaktadır. Bazılarıysa daha gelişim sürecinde olduğundan görünüş anlamı sabitlenmemiş, fonetik bakımdan hâlen bağımsızlığını korumaktadır (2009: 57-64, 2012a: 193-204). O, görünüş ifade eden yardımcı eylemleri aşağıdaki gibi sıralar.

1. Süreklilik görünüşü işaretleyicisi: *-⁰wat-*
2. Hazırlanma görünüşü işaretleyicisi: *-gili/qili/gili/kili+⁻⁰wat-*
3. Yeterlilik görünüşü işaretleyicisi: *-la-/-lä-/-yala-/yälä*
4. Aldırmazlık görünüşü işaretleyicisi: *-wär-/-iwär*
5. Deneme görünüşü işaretleyicisi: *baq-/kör-*
6. Başlama görünüşü işaretleyicisi: *başla-*
7. Oluşum görünüşü işaretleyicisi: *qal-*
8. Öncelik görünüşü işaretleyicisi: *qoy-*
9. Güçlendirme görünüşü işaretleyicisi: *kät-*
10. Tezlik görünüşü işaretleyicisi: *-⁰wät-*
11. Boşalma görünüşü işaretleyicisi: *taşla-*
12. Yararlanma görünüşü işaretleyicisi: *-⁰wal-*
13. Yardım görünüşü işaretleyicisi: *bär-*
14. Tamamlama görünüşü işaretleyicisi: *bol-*
15. Sonlandırma görünüşü işaretleyicisi: *çiq-*
16. Tutarlılık görünüşü işaretleyicisi: *käl-*

17. Yürütme görünüşü işaretleyicisi: *öt-*
18. Devamlılık görünüşü işaretleyicisi: *tur-*
19. Konsantre görünüşü işaretleyicisi: *yür-*
20. Oyalanma görünüşü işaretleyicisi: *oltur-*

4.4. KİP VE KİPLİK

Uygur Türkçesine ait gramerlerde eylemin yüklem biçimlerinde rastlanan ve cümledeki olayın hangi tarzda söylendiğini anlatan gramer ulamı (Tömür, 1987: 267) olarak yorumlanan “*meyil*” (Tömür, 1987: 267; Qaydarov, Sedvaqasov, Talipov, 1983: 398) ya da “*ray*” (Yolboldi, 1980: 176; Baqi, 1983: 115; Cheng, vd., 1996: 256; Tehur, vd., 2004: 346; Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1693) ulamı Türkçedeki kip ulamıyla örtüşmektedir. Türkçe üzerindeki çalışmalarda eskiden kip ve kiplik ayrımı yapılmadan tek bir kip terimi kullanılmış olması gibi Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda da o farklılıklara dikkat çekilmemiştir.

Arslan Abdulla ve diğerleri *Hazirqi Zaman Uygur Tili* adlı kitabında kip ulamı aşağıdaki gibi altı sınıfa ayrılmaktadır.

1. Beyan rayi (Bildirme kipi)
 - a. Vastisiz beyan rayi (Dolaysız beyan kipi)
 - b. Vastiliq beyan rayi (Dolaylı beyan kipi)
 - c. Añlatma beyan rayi (Duyurma beyan kipi)
 - d. Obyektip mölçer beyan rayi (Nesnel tahmin beyan kipi)
 - e. Subyektip mölçer beyan rayi (Öznel tahmin beyan kipi)
2. Arzu rayi (İstek kipi)
3. Zörüriyet rayi (Gereklilik kipi)
4. Meqset rayi (Maksat kipi)
5. Buyruq rayi (Emir kipi)
6. Şert rayi (Şart kipi) (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1648)

Açıkça görebiliriz ki, bu sınıflandırmada “beyan rayi” daha ayrıntılı sınıflandırılarak kiple birlikte kiplik de göz önünde bulundurulmaktadır ve kullandığı

terimlerinin bazıları kiplik çeşitlerinin adlarıyla örtüşmektedir. Farklı gramerlerde bazıları az bazıları daha ayrıntılı olarak farklı sınıflandırmalar da görülmektedir.

Qaydarov, Sedvagasov ve Talipov, eylemin “meyil” (kip) ulamının iş ve hareketin nesnel hareket ile ilişkisini bildirdiğini ifade eder. Türk dilleri gramerlerinde, eylem zamanları ve eylem meyllerini (kipleri) konu alan çalışmalarda eylemin meyil (kip) ulamının zaman ulamıyla ilişkili olduğu, ancak bu ilişkinin *éniq meyil*’le (bildirme kipi) sınırlı olduğundan söz edilir. Kendi araştırmalarında da eylem zamanlarının diğer meyil formlarıyla ilişkisi olmadığı sonucuna varıldıklarını belirtmekle birlikte istek ve buyruk meyllerinin leksik anlamda gelecek zamanı anlattığını belirtir (1983: 298-299). Qaydarov, Sedvagasov ve Talipov meyil ulamını aşağıdaki gibi sınıflandırır.

Buyruk meyil (Emir kipi): *al, işle, alsun, ketsun, ...*

Belirli meyil (Bildirme kipi): *bardi, kétiptu, kelgen, oquydu ...*

İstek meyil (İstek kipi): *ketkiñ yoq, bargıydiğ, alsidim, ...*

Şart meyil (Şart kipi): *alsa, yégivetse, bolsa, ...*

Şüphe meyil (Şüphe kipi): *kélip qalar, kétép qalmas, ...*

Maksat Meyil (Maksat kipi): *körgili keldim, mañmaqçımen, ...* (Qaydarov, Sedvagasov, Talipov, 1983: 298-309)

Zeynep Korkmaz, kip ve zaman şekillerinin temelde ayrı ayrı şeyler olduğunu ancak, kiplerin, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadılarını belirtir. Bu nedenle çekimli bir eylemin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama eklerinin belli ettiğinden zaman kavramı ile kip kavramının iç içe girmiş olduğundan bahseder (2003: 517).

Habibe Yazıcı Ersoy, Türkiye Türkçesi gramerlerindeki kipin tanımlarına göz attıktan sonra bazı tanımlarda kip, zamandan tamamen ayrı bir ulam olarak kabul edildiğini; bazı tanımlarda kip ve zamanın ayrı ulamlar olduğu kabul edilip söylene de zamandan ayrılamadığı da ifade edilip değerlendirildiğini; bazı tanımlarda ise kip ve zaman ulamlarının şahıs eklerini taşıyan eylem çekimi olarak kabul görmüş olduğunu tespit eder ve bir gramer ulamı olan kipin, bir anlam bilimi ulamı olan kipliğin eylemdeki gerçekleşme şekli olduğunu ortaya koyar (2014: 45).

Bu tanımlara göre kipi, bünyesinde zaman, görünüş ve kiplik anlamlarını barındıran ve şahıs ekleri taşıyan eylem işletimindeki biçimsel kalıbı olarak tanıyabiliriz.

Beyan rayi, zaman ulamı içerir; buyruq rayi ve arzu rayi, zaman ulamı içermez. Şart rayidaki eylemlerin zaman ulamı birleşik biçimde ifade edilir (Cheng, vd., 1996: 358).

Tasarlama kipleri

Korkmaz, tasarlama kiplerinin zaman anlatma konusunu şöyle belirtir: Tasarlama kipleri, zaman ögesinden de tümüyle yoksun değildirler. Çünkü bu kipler, konuşana ait bir eğilimi, bir isteği, bir emri ya da bir gerekliliği dile getirdikleri için, gerçekleşme şartları bakımından dolaylı da olsa yine belirsiz bir gelecek veya şimdiki zamanı içerirler. Tasarlama kiplerini birleştiren ortak özellik, aralarındaki işlev ayrılıklarına rağmen, hepsinin de sonuç olarak tasarlanmış bir dileğe yönelmiş olmalarıdır. Bu kiplerin zamanlara göre değil işlevlerine göre adlandırılmalarının nedeni de böyle açık bir zaman gösterme özelliği taşımamalarındandır. Bu yüzden tasarlama kiplerini “yardımcı zamanlar” başlığı altında değerlendiren bazı gramerler de vardır (2003: 647).

Kiplik, dillerde çeşitli biçim, sözlük ve söz dizimi araçları vasıtasıyla ifade edilir. Buna göre eylemin değişik kip biçimleri yanında çeşitli kiplik zarfları ve parçacıklarla kiplik eylemleri de bağlam ilişkileri içinde kiplik işaretleyicileri olarak görev üstlenirler. Dolayısıyla kiplik, sadece eylemin morfolojik kip biçimleriyle değil, iddia, soru, istek, şart gibi değişik cümle türleriyle de doğrudan ilgilidir (Kılıç, 2005: 70).

4.5. KANITSALLIK VEYA DOLAYLILIK

Birçok dilde, bir ifadenin dayandığı kanıtların niteliği - konuşmacının görüp görmediği, duyup duymadığı, dolaylı kanıtlardan çıkarmış olması veya bir başkasından öğrenmiş olması - her ifade için belirtilir. Bilgi kaynağına atıfta bulunan bu dil bilgisel ulama 'kanıtsallık (evidentiality)' denir (Aikhenvald, 2003). Kanıtsallık kimi araştırmacılar tarafından kipliğin bir alt ulamı olarak değerlendirilirken son zamanlarda ayrı bir dil bilgisel ulamı olarak araştırılmaktadır.

Kanıtsallık, anlatılan bilginin kaynağı hakkında bilgi veren bir dil bilgisel ulamıdır. Onun temeli bilginin kaynağı ve bilgi edinme yollarıdır: görme, duyma, koklama gibi çeşitli duyu yolları aracılığıyla erişme; okuma yoluyla ulaşma; bir başkasına ait olan anlatım veya konuşucunun çıkarımı vs. (Yakup, 2013: 1).

Türkçede kanıtsallık ulamı, bağlama göre duyma, çıkarım, kanıt gösterme, koklama, varsayma, algılama gibi nüanslar taşıyabilen dolaylı geçmiş zaman veya dolaylılık olarak ortaya çıkar. Dolaylılıkta, konuşur bir olayın oluş anının değil oluş sonrasında tanığı, olayın anlatıldığı ortamın şahidi, olayın varsayanı ya da algılayıcısıdır. Bu ulamda konuşurun dikkati olayın kendisinde veya oluşunda değil sonrasında ortaya çıkan izlerde, bilginin elde edilişi üzerindedir (Demir, 2012: 98).

Kanıtsallık için delile dayalılık terimini kullanan Filiz Kılıç, Türk dilinde delile dayalılığı ortaya koyanın dolaylılık olduğunu kaydeder. İdrak eden, farkına varan öznenin, bilgisinin kaynağına işaret etmesinin dolaylı yollardan olduğunu belirtir (Kılıç, 2005). Türkçe ile ilgili araştırmalarda kullanılan dolaylılık, aslında bu kanıtsallık ulamının bir alt türü niteliğindedir.

Kanıtsal bir bilginin kaynağı, kendi içinde daha da dallanabilen üç başlıkta toplanabilir: söylentiler, çıkarsamalar ve algılamalar. Bu kaynak türlerinin bazı dillerde farklı dil bilgisel işaretleyiciler tarafından ayrıntılı olarak gösterildiği, Türk dillerinde ve Balkanlardan- Kafkaslara ve Orta-Asya'ya kadar Türk dilleriyle etkileşim halindeki pek çok dilde ise tek bir dil bilgisel işaretleyici tarafından kodlanabildiği gözlemlenir (Bacanlı, 2008).

Johanson'a göre Türk lehçelerinde dolaylılığı ifade eden şöyle iki grup biçimbirim vardır:

Çekim işaretleyicileri: *-MIŞ*, *-GAN*, *-IBDIR*

Koşaçlar: *ERMIŞ*, *ERKEN* (2003, 2013)

Uygur Türkçesinde dil bilgisel zaman, görünüş, kanıtsallık anlatan eklerin birleşimleri neticesinde farklı kanıtsallık anlamları için farklı yapılar ortaya çıkmıştır.

Kanıtsallık, Uygur Türkçesiyle ilgili çalışmalarda daha çok kipin içinde dil bilgisel zamanla beraber ele alınmıştır. Bunlardan kanıtsallığı en ayrıntılı şekilde Hemit Tömür çalışmıştır. O, Uygur Türkçesindeki kip zaman sistemini kanıtsallık bakımından doğrudan anlatım, dolaylı anlatım, aktarım, öznel tahmin ve nesnel tahmin olarak beş türe ayırmıştır (1987: 287-333).

Litip Tohti, öznel ve nesnel tahminin kanıtsallık yani bilginin kaynağıyla bir ilişkisinin olmadığını ileri sürer, onları kanıtsallık türleri arasından çıkararak Uygur

Türkçesindeki kanıtsallığı doğrudan anlatım, dolaylılık ve aktarım olarak üç grupta değerlendirir. {-Di}, {-i(du)} ekleri ve *idi* koşacının doğrudan anlatım; {-p(tu)}, {-idiken} ekleri ve *iken* koşacının dolaylı anlatım; {-ptudek}, {-ptumış} ve *ikenmiş* yapılarının aktarım ifade ettiğinden söz eder (Tohti, 2012b).

Abdureshit Yakup, Uygur Türkçesindeki kanıtsallığı görme, duyma ve idrake dayalı bilgi; tat, koku ve dokunmaya dayalı bilgi; aktarılan bilgi ve çıkarımsal bilgi olarak dört türe ayırır. Basit geçmiş zaman ve süreklilik görünüşü ifade eden yapıların görme, duyma ve idrake dayalı bilgileri; {-p(tu)} yapısı ve *iken* koşaçlarının tat, koku ve dokunmaya dayalı bilgiler ile çıkarımsal bilgileri; -miş, dek ve -Gudek yapılarının aktarımı ifade ettiğini kaydeder. Bunların dışında -*GAn oxşaydu* yapısının çıkarımsallık, yüklemden sonra gelen *deydu* kelimesinin ise aktarım ifade ettiğinden söz eder (Yakup, 2013).

İncelememiz sonucunda bağlama göre her yapının yukarıda belirtilen kanıtsallık anlamları dışına da çıktığı sonucuna varılmıştır.

4.6. BELİRTEÇ

Zaman belirleyicilerinin aktardığı zaman kavramı, zaman eklerinin sınırını belirler (Şahin, 2006: 220). Dillerin çoğunda dilsel zaman için kullanılan biçimbirimler dışında zaman belirteçleri (zarfları) da kullanılmaktadır. *Dün, bugün, yarın, seneye, geçen sene, çoktan, yıllar yılı ...* gibi belirteçler, olay zamanının daha kesin bir şekilde ifade edilmesine yararlar. Zaman belirteçlerinin anlamı, daha doğrusu zaman ekseninde gösterdikleri nokta ya da aralık konuşma zamanına bağlı olarak belirlenir (Akşehirli, 2010: 24). Belirteçlerin zaman anlatımında etkilerini Kerime Üstünoğlu, “*Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Türkçede zaman ifade eden sözcükler de etkin bir anlatım sağlayacak ölçüdedir*” (2005: 187-201) şeklinde kaydeder.

Comrie, olayları zaman çizgesi üzerinde yerleştirmeye yarayan birimleri aşağıdaki gibi üç sınıfa ayırarak zaman bildiren zarfların zaman anlatımındaki önemine vurgu yapar:

1. lexically composite expressions (sözcük öbekleri): *bir yıl sonra, on dakika önce, o gittikten beş dakika sonra, büyük patlama sonrası...*

2. lexical items (zaman zarfları): *şimdi, dün, bugün, sonra, yarın...*

3. Grammatical categories (dil bilgisel ulamlar). (1985: 8)

Sercan Demirgüneş ve Hasene Aydın da çalışmalarında Türkiye Türkçesindeki zaman belirteçlerini Smith'in sınıflandırmasına göre işlemiştir:

a. zaman odaklı belirteçler

b. süreç belirteçleri

c. tamamlama belirteçleri

d. sıklık belirteçleri (Demirgüneş, 2007: 284; Aydın, 2016a: 401)

Belirteçler üzerinde yapılan bu sınıflandırma da zaman işaretleyicilerinin ifade ettikleri anlamlara görece bir uyumluluk gösterir.

5. UYGUR TÜRKÇESİNDE DİL BİLGİSEL ZAMANIN ELE ALINIŞI VE KONUSYLA İLGİLİ BAŞLICA ÇALIŞMALAR

Uygur Türkçesi gramerlerinde diğer Türk lehçeleri gramerlerindeki gibi dil bilgisel zaman için “zaman” terimi kullanılmaktadır. Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda zaman ulamı konusuna oldukça önem verilmiştir. Gramer kitaplarının tümünde zaman konusu için ayrı başlıklar açılmış, mahsus zaman ve onunla ilgili konular üzerinde bilimsel makaleler yayınlanmıştır. Çalışmaların çok olması Uygur Türkçesindeki zaman konusunu açık bir biçimde anlaşılır duruma yaklaştırmıştır. Ancak Uygur Türkçesindeki zaman anlatan ekler ve bu eklerle kurulu yapıların çeşitliliği; zaman konusunun kılınış, görünüş, kiplik, kanıtsallık, zaman belirteçleri, üslup gibi çeşitli metin içi ve dışı bağlamlarla etkili bir rol içinde oluşu, farklı çalışmalar ve farklı yaklaşımlara yol açmış; buna bağlı olarak çok çeşitli ve çelişik görüşler ortaya çıkmıştır. Başlıca çalışmalar aşağıdakilerdir.

5.1. BAŞLICA ÇALIŞMALAR

Uygur Türkçesi üzerindeki araştırmalarda yer alan zamanla ilgili başlıca çalışmalar şunlardır:

Qaydarov, Sedvaqasov, ve Talipovlar: *Hazirqi Zaman Uyghur Tili-2*

Eylemle ifade edilen herhangi bir hareket ve durum genelde bir zamana ait olur. Bir hareket veya durumdan söz edildiğinde konuşma anına göre hareket önce veya sonra olabilir. Eylemlerin zamana bağlı olan bu anlamları dilde zaman ulamlarıyla gösterilir ifadesini kullanan Qaydarov, Sedvaqasov ve Talipov, her bir zaman anlamının eylemin belirli gramer formlarıyla ifade edildiğini vurgulamakla birlikte zaman ulamının oluşmasında gramer biçimlerinden başka eylemin leksik anlamlarının da belirli bir düzeyde işlev gördüklerini de belirtir (1983: 309). Böylelikle eylem anlamlarında barındırılan kılınışla ilgili bir terim kullanmamış olsa da eylemin leksik anlamlarından söz ederek kılınışın zamana olan etkisine vurgu yapmaktadır.

Qaydarov, Sedvaqasov, ve Talipovlar eylem aracılığıyla ifade edilen hareketin konuşma zamanıyla ilgisi bakımından eylem zamanlarını üçe ayırmaktadır (1983: 309):

- 1) Eylem hareketi veya durumunun konuşma zamanıyla denk gelmesi- hazırqi zaman (şimdiki zaman);
- 2) Eylem hareketi veya durumunun konuşma zamanından sonra gelmesi- kélidiğan zaman (gelecek zaman);
- 3) Eylem hareketi veya durumunun konuşma zamanından önce olması – ötken zaman (geçmiş zaman).

Qaydarov ve diğerleri, her bir dil bilgisel zamanın belirli bir gramer formu aracılığıyla ifade edildiğini belirtir. Şimdiki zamanın, {-i(du)} ekleri getirilen durum eylemlerine şahıs eklerinin eklenmesiyle anlatıldığından söz etmekle birlikte daha çok *yat-* yardımcı eyleminden değişmiş olan {-vat} biçimiyle ifade edildiğini belirtir. Geçmiş zamanın ise eylem gövdesine getirilmiş {-Di} eki (ve kişi ekleri) aracılığıyla anlatıldığını belirtir. Gelecek zaman formlarının şimdiki zamandan farkı olmadığını, gelecek zaman anlamını şimdiki zaman formlarından değil eylemin kendi leksik karakterinden kaynaklandığını ileri sürer. Zaman ulamını belirlemede gramer

değişiklikleri dışında eylemin leksik karakterlerinin de belirli önem taşımakta olduğuna da vurgu yapar (1983: 309-310).

Qaydarov ve diğerlerinin Uygur Türkçesindeki zaman sınıflandırması aşağıdaki gibidir:

1. Hazırqi Zaman (Şimdiki zaman)	-A/y, -mAKtA
2. Kélidiğan Zaman (Gelecek zaman)	
a. Éniq kélidiğan Zaman (Belirli gelecek zaman)	<i>alimen</i>
b. Guman kélidiğan zaman (Şüpheli gelecek zaman)	<i>bararmen</i>
c. Meqset kélidiğan zaman (Niyet gelecek zaman)	<i>ketmekçimiz</i>
d. Şert kélidiğan zaman (Şartlı gelecek zaman)	<i>kéler idim, kélettim</i>
3. Geçmiş zaman	
a. Éniq ötken zaman (Belirli geçmiş zaman)	<i>aldim</i>
b. Uzaq ötken zaman (Uzak geçmiş zaman)	<i>yazatti, yazidiken,</i>

yazğaniken (1983: 309-328).

Emir. N. Nadzhip: Modern Uigur (Çağdaş Uygurca)

E. N. Nadzhip, Uygur Türkçesindeki dil bilgisel zaman konusunda açık bir sınıflandırma yapmaz. Ama bildirme kipi başlığı altında geçmiş zaman, gelecek zaman ve şimdiki zaman anlatan çeşitli ekleri anlatır. Bu üç zaman türünün dışında *-a* (*-i/y-*) ekini şimdi- gelecek zaman eki olarak verir. Nadzhip'in zamana ilişkin olarak verdiği ekler ve adlandırmalar aşağıdaki gibidir (1971: 115-126):

The past definite (or categoric) tense (Belirli geçmiş zaman): *-Di*

The past indefinite (or participial, perfect) tense (Belirsiz geçmiş zaman): *-GAn*

The past suppositional tense (Çıkarımsal geçmiş zaman): *-GAn (di < dur)*

The pluperfect tense (Geçmiş zamandaki bitmişlik): *-Ganidi*

The past narrative (subjective) tense (Hikâye geçmiş zaman): *-p(tu)*

The preterite (Geçmiş zaman kipi): *-vidi*

The past frequentative iterative tense (Geçmiş zamandaki tekrarlık): *-Atti*

The past punctative tense (Geçmiş zamandaki süreklilik): *-vatatti*

The past frequentative tense (Geçmiş zamandaki tekrarlık): *-idiğan*

Present tense (Şimdiki zaman): *-vati-*, *-vatip(tu)*, *-p turup(tu)*, *-p yürüp(tu)*, *-p oturup(tu)*, *-mAKtA*

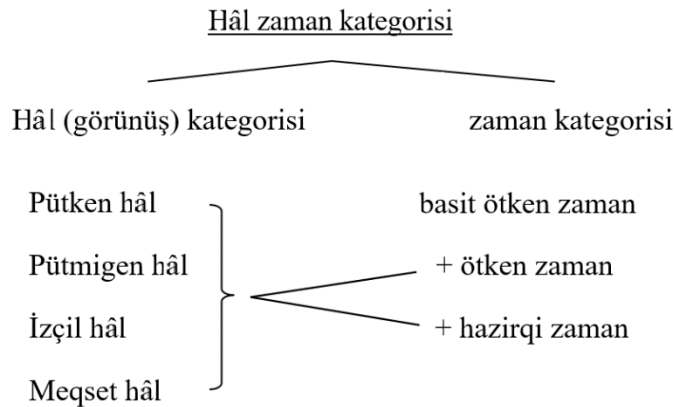
Present- future tense (Şimdi – gelecek zaman): -a (-i/y-)

Future suppositional tense (Belirsiz geçmiş zaman): -ar

Intentionals (Niyet): -mAKçi

Hemit Tömür: *Hazırqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi (Morfologiyeye)*

Hemit Tömür, zaman ve görünüş ulamlarını sistemli bir şekilde ele almıştır. Tömür, görünüş ve zaman ulamını *hâl-zaman* ulamı olarak adlandırır ve bu ulamı “hareketin çeşitli durumunu anlatan hâl (görünüş) kategorisi ve hareket ya da hareket durumunun hangi zamana ait olduğunu anlatan zaman kategorisinin birleşimi” olarak tanımlar. *Pütken hâl* (bitmişlik), *pütmigen hâl* (bitmemişlik), *izçil hâl* (süreklilik) ve *meqset hali* (makset) olarak dört görünüş ayırır. Dil bilgisel zamanı ise *addi ötken zaman* (basit geçmiş zaman), *ötken zaman* (geçmiş zaman) ve *hazırqi zaman* (şimdiki zaman) olarak sınıflandırır. Bu iki ulamı birlikte değerlendiren Tömür, bu sistemde *addi ötken zaman* (basit geçmiş zaman), *pütken hazırqi zaman* (bitmiş şimdiki zaman), *pütken ötken zaman* (bitmiş geçmiş zaman), *pütmigen hazırqi zaman* (bitmemiş şimdiki zaman), *pütmigen ötken zaman* (bitmemiş ötken zaman), *izcin hazırqi zaman* (sürekli şimdiki zaman), *izçil ötken zaman* (sürekli ötken zaman), *meqset hazırqi zaman* (makset şimdiki zaman) ve *meqset ötken zaman* (makset geçmiş zaman) olarak dokuz çeşit hâl zaman (zaman ve görünüş) anlamı ifade edildiğini ortaya koyar. Bu görünüş- zaman sistemini aşağıdaki gibi şemayla gösterir (1987: 285-287):

Şekil 3: Hemit Tömür'ün görünüş - zaman sınıflandırması

Hemit Tömür, yukarıdaki gibi dokuzaya ayırmış olduğu Uygur Türkçesindeki görünüş -zaman sisteminin dolaysız, dolaylı, aktarım, öznel ve nesnel tahmin olarak beş

çeşitli *meyil* (kiplik) özelliklerine dayanarak biçimleri ve anlamlarını aşağıdaki gibi sıralar:

1. Addi Ötken Zaman (Basit Geçmiş Zaman)
 - a. Vastisiz beyan meylidiki addi ötken zaman: {-Di}
 - b. Vastiliq beyan meylidiki addi ötken zaman: {-p(tu)}
 - c. Añlatma beyan meylidiki addi ötken zaman: {-ptudek}
 - d. Subyektip mölçer meylidiki addi ötken zaman: {-GAndu(r)}
 - e. Obyektip mölçer meylidiki addi ötken zaman: {-GAn oxşay-}, {-GAn çég-}
2. Pütken Hazırqi Zaman (Bitmiş Şimdiki Zaman)
 - a. Vastisiz beyan meylidiki pütken hazırqi zaman: {-GAn}
 - b. Vastiliq beyan meylidiki pütken hazırqi zaman: {-GAniken}
 - c. Añlatma beyan meylidiki pütken hazırqi zaman: {-GAnmış}
 - d. Subyektip mölçer meylidiki pütken hazırqi zaman: {-GAn -ğu deymen}
 - e. Obyektip mölçer meylidiki pütken hazırqi zaman: {-GAn oxşay-}, {-GAn çég-}
3. Pütken Ötken Zaman (Bitmiş Geçmiş Zaman)
 - a. Vastisiz beyan meylidiki pütken ötken zaman: {-GAnidi}
 - b. Vastiliq beyan meylidiki pütken ötken zaman: {-GAniken}
 - c. Añlatma beyan meylidiki pütken ötken zaman: {-GAnikenmiş}
 - d. Subyektip mölçer meylidiki pütken ötken zaman {-GAn bolği(y)-}
 - e. Obyektip mölçer meylidiki pütken ötken zaman: {-GAn oxşay-}, {-GAn çég-}
4. Pütmigen Hazırqi Zaman (Bitmemiş Geçmiş Zaman)
 - a. Vastisiz beyan meylidiki pütmigen hazırqi zaman: {-i(du)}, {-r}
 - b. Vastiliq beyan meylidiki pütmigen hazırqi zaman: {-idiken}
 - c. Añlatma beyan meylidiki pütmigen hazırqi zaman: {-ğidek}, {-r -miş}
 - d. Subyektip mölçer meylidiki pütmigen hazırqi zaman: {-ğidek}, {-r -miş}
 - e. Obyektip mölçer meylidiki pütmigen hazırqi zaman: {-i/ydigan oxşay-}, {-i/ydigan çég-}, {-sa kérek}
5. Pümigen Ötken Zaman (Bitmemiş Şimdiki Zaman)
 - a. Vastisiz beyan meylidiki pütmigen ötken zaman: {-Atti}, {-r idi}, {-i/ydigandi}
 - b. Vastiliq beyan meylidiki pütmigen ötken zaman: {-idiken}, {-r iken}
 - c. Añlatma beyan meylidiki pütmigen ötken zaman: {-i/ydiganikenmiş}

d. Subyektip mölçer meylidiki pütmigen ötken zaman: {-i/ydığan bolği(y)-}, {-Atti -ğu deymen}, {-r idi- ğu deymen}

e. Obyektip mölçer meylidiki pütmigen ötken zaman: {-i/ydığan oxşa}, {-i/ydığan çég}, {-sa kérek}

6. İzçil Hazırqi Zaman (Sürekli Şimdiki Zaman)

a. Vastisiz beyan meylidiki izçil hazırqi zaman: {-vati}, {-p oltur-}, {-p yat-}, {-p oltur},

b. Vastiliq beyan meylidiki izçil hazırqi zaman: {-vétip(tu)},

c. Añlatma beyan meylidiki izçil hazırqi zaman: {-vatqudek}, {-vatar imiş},

d. Subyektip mölçer meylidiki izçil hazırqi zaman: {-vatqandu(r)}, {-vati -ğu deymen}, {-p olturi -ğu deymen}, {-p yati -ğu deymen}, {-p olturi -ğu deymen}

e. Obyektip mölçer meylidiki izçil hazırqi zaman: {-vatqan oxşa-}, {-vatqan çégi}, {-vatqan bolsa kérek},

7. İzçil Ötken Zaman (Sürekli Geçmiş Zaman)

a. Vastisiz beyan meylidiki izçil ötken zaman: {-vatatti}, {-vatqanidi}, {-vétividi}, {-maқта idi}, {-p olturatti}, {-p turğanidi}, {-p yürgenidi}

b. Vastiliq beyan meylidiki izçil ötken zaman: {-vatqaniken}, {-vatidiken}

c. Añlatma beyan meylidiki izçil ötken zaman: {-vatqanikenmiş}, {-vatidikenmiş}, {-p olturğanikenmiş}, {-p turivikenmiş}

d. Subyektip mölçer meylidiki izçil ötken zaman: {-vatqan bolği(y)}, {-vatatti -ğu deymen}, {-p olturğan bolği(y)}

e. Obyektip mölçer meylidiki izçil ötken zaman: {-vatqan oxşa-}, {-vatqan çégi-}, {-vatqab bolsa kérek}

8. Meqset Hazırqi Zaman (Niyet Şimdiki Zaman)

a. Vastisiz beyan meylidiki meqset hazırqi zaman: {-maqçı}

b. Vastiliq beyan meylidiki meqset hazırqi zaman: {-maqçıken}

c. Añlatma beyan meylidiki meqset hazırqi zaman: {-maqçımı}, {-maqçidek}

d. Subyektip mölçer meylidiki meqset hazırqi zaman: {-maqçidur}, {-maqçı -ğu deymen}

e. Obyektip mölçer meylidiki meqset hazırqi zaman: {-maqçı oxşa-}, {-maqçı bolsa kérek}

9. Meqset Ötken Zaman (Niyet Geçmiş Zaman)

a. Vastisiz beyan meylidiki meqset ötken zaman: {-maqçidi}

b. Vastiliq beyan meylidiki meqset ötken zaman: {-maqçıken}

c. Añlatma beyan meylidiki meqset ötken zaman: {-maqçıkenmiş}

d. Subyektip mölçer meylidiki meqset ötken zaman: {-maqçı bolği(y)}

e. Obyektip mölçer meylidiki meqset ötken zaman: {-maqçi oxşa-}, {-maqçi bolsa kérek} (1987: 287-333).

Yi Kunxiu ve Gao Shijie: Weiweuryu Yufa (Uygurcanın Grameri)

Yi ve Gao da Hemit Tömür'ün sınıflandırmasını esas alarak zaman bakımından geçmiş zaman ve şimdiki zaman (şimdi-gelecek) olarak iki zamanı, görünüş ve kip (kiplik) ile beraber ele almıştır (1998: 238-311).

Nesrulla Yolboldi: Hazırqi Zaman Uyghur Tili

Nesrulla Yolboldi çağdaş Uygur Türkçesindeki zamanı aşağıdaki gibi sınıflandırır:

1. Hazırqi zaman xever rayi (Şimdiki zaman bildirme kipi)
 - a. Birinci tipi: *yézivatidu*
 - b. İkinci tipi: *oquvatmaqta*
 - c. Üçüncü tipi: *güllenmekte*
2. Ötken zamanın xever rayi (Geçmiş zaman bildirme kipi)
 - a. Éniq ötken zaman (Belirli geçmiş zaman): *oqudi*
 - b. Ötken zaman hikâye xever rayi (Geçmiş zamanın hikâyesi): *oquptu*
 - c. Ötken zaman tekrar xever rayi (Geçmiş zamandaki tekrar): *körer erdi / köretti*
 - d. Ötken zaman şu peyt xever rayi (Geçmiş zamandaki bir an): *oquvatatti*
 - e. Éniqsiz ötken zaman xever rari (Belirsiz geçmiş zaman): *körgeñ idi/iken; köruptümüñ*
 - f. Ötken zaman bağılğuçı xever rayi (Bağlayıcı geçmiş zaman): *oquvidi*
3. Kelgüsi zaman xever rayi (Gelecek zaman bildirme kipi)
 - a. Éniq kelgüsi zaman xever rayi (Belirli gelecek zaman): *alidu*
 - b. Éniqsiz kelgüsi zaman xever rayi (Belirsiz gelecek zaman): *barar*
 - c. Kelgüsi zaman meqset rayi (Gelecek zaman niyet kipi): *oqumaqçi* (1980: 181-188)

Cheng Shiliang, Abdureshit Yakup, Mirzat Kérim, Zhang Dingjing, Zhang Liang, Hu Yi, Talant ve Jin Chu: Hazırqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi

Cheng ve diğerlerine göre dil bilgisel zaman, belirli gramer biçimleri aracılığıyla iş ve hareketin gerçekleşme veya gerçekleştirilme zamanını anlatan gramer ulamıdır. Açıklamadan dil bilgisel zamanın gösterimsel zaman ilişkilerinin yansıması olduğu

anlaşılır. Ancak zamanla ilgili olan görünüş ulamı, terim olarak araştırmalarında doğrudan kullanılmadıysa da zaman başlığı altında görünüş özelliklerinin de araştırıldığı görülmektedir (1996: 285- 395).

Cheng ve diğerleri, “*Hazirqi Zaman Uyğur Tili*” adlı kitabında, Çağdaş Uyğurcadaki zaman ulamını geçmiş zaman (ötken zaman), şimdiki zaman (hazirqi zaman) ve şimdi- gelecek zaman (hazirqi- kéler zaman) olarak üçe ayırmış ve bu üç zamanı kendi içinde yine aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

Ötken Zaman (Geçmiş Zaman)

1. Éniq ötken zaman (Belirli geçmiş zaman): *alдим, sattim*
2. Mevcut ötken zaman (Mevcut geçmiş zaman): *barğan, barğanidi*
3. Kirişme ötken zaman (Bağlayıcı geçmiş zaman): *élividim*
4. Tekrar ötken zaman (Tekrar geçmiş zaman): *başlayttım, alidiğanidim*
5. U peyt ötken zaman (Geçmiş zamandaki bir an): *oquvatattım, oynavatqanidim, oquvetividi*

Hazirqi Zaman (Şimdiki Zaman)

1. Ceryan hazirqi zaman (Sürekli şimdiki zaman): *işlevatimen*
 2. Davam hazirqi zaman (Devam şimdiki zaman): *barmaqtimen*
 3. Bağlanma hazirqi zaman (Bağlanma şimdiki zaman): *barğilivatimen*
- Hazirqi- Kéler Zamanı (Şimdiki- Gelecek Zaman): *barimen*

Çeng Shiliang ve diğerlerinin yukarıdaki zaman sınıflandırmasına kiplik anlamını taşıyan bazı zaman çekimleri dâhil edilmemiş. Zaman ve kiplik biçimbirimleri kiplik (*ray*) başlığı olarak aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

1. Bivaste beyan Rayi (Doğrudan Bildirme Kipi)

- 1) Doğrudan bildirme kipinin geçmiş zamanı: *keldim, bergen, barmiğanidi, kirividi, körmeytti, yuyuvatattingiz*
- 2) Doğrudan bildirme kipinin şimdiki zamanı: *uxlavatidu, güllenmekteyiz, mañgilivatidu*
- 3) Doğrudan bildirme kipinin şimdiki- gelecek zamanı: *baridu, barmaqçi*

2. Vastilik beyan Rayi (Dolaylı Bildirme Kipi)

- 1) Dolaylı bildirme kipinin geçmiş zamanı: *kötüptimen*
- 2) Dolaylı bildirme kipinin şimdiki zamanı: *yezivatidiken*
- 3) Dolaylı bildirme kipinin şimdiki- gelecek zamanı: *köridiken*

3. Guman beyan Rayi (Şüpheli Bildirme Kipi)

- 1) Şüpheli bildirme kipinin geçmiş zamanı: *oyñaptudek*
- 2) Şüpheli bildirme kipinin şimdiki zamanı: *yasavatqudek*
- 3) Şüpheli bildirme kipinin şimdiki- gelecek zamanı: *körgüdek, barar imiş*

4. Mölçer beyan Rayi (Tahmin Bildirme Kipi)

- 1) Tahmin bildirme kipinin geçmiş zamanı: *yazğandu, barğan bolğıydi*
- 2) Tahmin bildirme kipinin şimdiki zamanı: *oquvatqandu*
- 3) Tahmin bildirme kipinin şimdiki- gelecek zamanı: *kélidığan bolğıydi* (1996: 285-395)

Litip Tohti: Xiandai Weiwueryu Cankao Yufa

Litip Tohti'ye göre zaman kavramı konuşucunun konuşma zamanını ölçü alır; konuşma anından önce gerçekleşen olaylar geçmiş zamana ait, konuşma zamanında gerçekleşmekte olan olaylar şimdiki zamana ait olur, konuşma anından sonra gerçekleşecek olaylar ise gelecek zamana ait olur. Ama Uygur Türkçesinde geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak ikili zaman sistemi kullanıldığı için, geçmiş zaman eki olan {-Di} geçmişte çoktan gerçekleşmiş olan olay ve durumları anlatırken geçmiş dışı anlatan {-i(du)} ise şu anda gerçekleşmekte olan ve gelecekte gerçekleşecek olan olay ve durumları anlatır (2012a: 304-305).

Litip Tohti, “Dil bilgisel zaman eki, çekimlenmiş cümlelerin işaretidir. Eğer bir dil bilgisel zaman eki, bir dil bilgisel zamanlı sözcük öbeği oluşturursa ve uygun bir tonla söylenirse bu bir cümle olur. Yani, dil bilgisel zamanlı bir öbek bir cümledir.” (2012b: 303) “Dil bilgisel zaman, cümlelerin merkezi olduğundan bir eylem öbeği dil bilgisel zamanla beraber kullanıldığında bundan oluşmuş olan dil bilgisel zamanlı öbek, cümle niteliğini kazanmış olur.” (2012a: 359) diyerek zaman ulamı olmayan bir cümlelerin olmadığını vurgular.

Litip Tohti, Altay dillerindeki zaman ulamının geçmiş zaman ve geçmiş dışı zamandan oluştuğu görüşünü savunur. Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman işaretleyicisinin {-Di}, geçmiş dışı zaman işaretleyicisinin ise {-i(du)} olduğunu belirtir. Zamanla ilişkili diğer ekleri ise zaman işaretleyicisi olarak değil görünüş veya başka ulamlar başlığı altında değerlendirir (2012a: 304, 2004: 129).

Buna benzer görüş Türkiye Türkçesi üzerindeki çalışmalarda da ortaya konmuştur. Nadir Engin Uzun, yalnızca bir ekin (-DI) zaman aktardığı, bunun dışında kalan eklerin görünüş (-yor) ve kip (-AcAk, -Ar, -mAII, -sA, -A, -Ø [buyrum kipi] ve -mİş) ekleri olduğu belirtilmektedir (1998b: 5-22, 1998a: 163-167).

Abduréhim Rahman; Tehur ve diğerleri

Tehur ve diğerleri dil bilgisel zamanı geniş ve dar olarak iki anlamda açıklamıştır. Geniş anlamda dil bilgisel zaman görünüş ve kipliği de kapsayan zamanla ilgili geniş bir ulamdır. Dar anlamda ise görünüş ve kiplik ile aynı düzeydeki bir ulamdır (2010: 1704). Onlara göre dar anlamdaki bu dil bilgisel zaman ulamı referans zamanıyla konuşma zamanı arasındaki ilişkiyi değil olay zamanıyla konuşma zamanı arasındaki ilişkiyi ifade eder. Görünüş, olay zamanıyla referans zamanı arasındaki ilişkiyi ifade eder. Referans zamanıyla dil bilgisel zamanın ilişkisi yoktur. Ancak bu çalışmalarda teorik olarak zaman ulamıyla görünüş ulamı kesin olarak ayrılmış ve zamanla ilgili ekler, görünüş ekleri ve zaman ekleri olarak sınıflandırılmış olsa da uygulamalarında “hâl- zaman” (görünüş ve zaman) kategorisi başlığı altında zaman, görünüş ve kiplik ulamları ile bir arada çalışılmıştır (2010: 1676-1977).

Abdukerim Rahman, Tehur ve diğerleri de çağdaş Uygur Türkçesinde gerçek anlamda iki zamanın olduğu savunur. Yani gramer biçimi bakımından Uygur Türkçesinde geçmiş zaman ve şimdiki zaman karşıtlığının olduğu görüşünü Hamit Tömür’ün ortaya koyduğunu, Litip Tohti’ya göre de Uygur Türkçesi eylem sisteminde sadece “geçmiş zaman” ve “geçmiş dışı zaman” karşılığı olduğunu belirtmekle birlikte kendilerinin de zaman ulamını “geçmiş zaman” ve “şimdiki- gelecek zaman” olarak ikiye ayırmanın Uygur Türkçesinin dil prensiplerine, dil gerçeğine ve tarihi gelişimine uygun olduğunu savunur. Her iki çalışmada zamanla ilgili diğer ekleri görünüş (*hâl*) ekleri olarak değerlendirir, görünüş (*hâl*) eklerinin de zaman ulamından farklı olarak yine de zaman ifade ettiğini de vurgular. Uygulamalarında ise zaman, görünüş ve kiplik ulamlarını birlikte ele alır. Zaman ve görünüş ifade eden ekleri aşağıdaki gibi başlıklar altında değerlendirir (Rahman, 2010b: 24; Tehur vd., 2010: 1696-1697).

Tehur ve diğerleri, görünüş ulamlarını işaretleyen biçimbirimleri olarak şunları sıralar (2010: 1680-1681):

- 1) Eylemsi yapan biçimbirimler: -GAn, -(X)r, -Gu-, -(X)p-

2) Tüs (görünüŖ) biçimbirimleri: *yat-*, *otur-*, *tur-*, *-(X)vat-*, *-A/-yt-*, *yür-*

3) Kiplik ekleri: *-mAKçi*, *-GAy*

Dil bilgisel zamanın işaretleyicileri olarak geçmiş zaman işaretleyicisi: *-Di* ve geçmiş dışı zaman eki: *-i/y(du)* 'i gösterir (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1697)

Türkiye'deki Çalışmalar

Hülya Kasapoğlu Çengel, Rıdvan Öztürk, Habibe Yazıcı Ersoy ve Levent Doğan çalışmalarında Uygur Türkçesindeki zaman anlatan ek ve yapıları kip başlığı altında basit ve birleşik olmak üzere iki ana gruba ayırır ve zaman işaretleyicilerini Türkiye Türkçesindeki geleneksel sınıflandırma yöntemlerine uyarlayarak sınıflandırır (Çengel, 1988: 38-100; Öztürk, 1994: 73-100; Ersoy, 2012: 386-407; Doğan, 2016: 113-130).

Hülya Kasapoğlu Çengel'in sınıflandırması:

Basit çekim

Görülen geçmiş zaman: {-Di}

Öğrenilen geçmiş zaman: {-GAn}, {-P(tu)}

Şimdiki zaman: {-vati(du)}, {-mAKtA},

Geniş zaman: {-r}

Gelecek zaman: {-i/y(du)}, {-mAkçi}

Birleşik çekim

Hikâye

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: {-GAn} édi, {-vidi}

Şimdiki zamanın hikâyesi: {-vatatti}, {-mAKtA} édi

Geniş zamanın hikâyesi: {-r} édi

Gelecek zamanın hikâyesi: {-Atti}, {-mAkçi} édi

Rivayet

Öğrenilmiş geçmiş zamanın rivayeti: {-GAn} éken, {-ptiken}

Şimdiki zamanın rivayeti: {-vatidiken}

Geniş zamanın rivayeti: {-r} éken

Gelecek zamanın rivayeti: {-idiken} (1988: 38-100).

Rıdvan Öztürk'ün sınıflandırması:

Basit kipler

Görülen geçmiş zaman: {-Di}, {-GAn} + iyelik eki + yoq / bar

Duyulan geçmiş zaman: {-GAn}, {-P(tu)}, {-miş(tur)}

Şimdiki zaman: {-vati(du)}, {-mAKtA}

Geniş zaman: {-(A/U)r}

Gelecek zaman: {-i/y(du)}, {-mAkçi}, {-i/ydigan}, {-ğu}

Birleşik kipler

Hikâye

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: {-GAn} édi, {-vidi}, {-miş} édi,

Şimdiki zamanın hikâyesi: {-vatatti}, {-mAKtA} édi

Geniş zamanın hikâyesi: {-(A/U)r} édi, {-Atti}

Gelecek zamanın hikâyesi: {-mAkçi} édi, {-i/ydigan} -idi

Rivayet

Duyulan geçmiş zamanın rivayeti: {-GAn} éken, {-ptiken}

Şimdiki zamanın rivayeti: {-vatidiken}, {-mAktA} éken

Geniş zamanın rivayeti: {-(A/U)r} éken

Gelecek zamanın rivayeti: {-idiken}, {-mAkçi} (é)ken, {-i/ydigan} iken, {-gUdek} (i)miş (1994: 73-100).

Habibe Yazıcı Ersoy'un sınıflandırması:

Basit Kipler:

Belirli geçmiş zaman: {-Di}

Belirsiz geçmiş zaman: {-GAn}, {-GAndu}, {-P(tu)}

Şimdiki zaman: {-vati(du)}, {-mAKtA}

Geniş Zaman: {-r}

Gelecek Zaman: {-i/y(du)}, {-i/ydığan(du)}

Hikâye Birleşik Çekimi:

Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi: {-GAnidi}, {-vidi}

Şimdiki zamanın hikâyesi: {-vatatti}, {-mAKtA idi}

Gelecek Zamanın hikâyesi: {-Atti}, {-i/ydığanidi}

Geniş zamanın hikâyesi: {-r idi}

Rivayet Birleşik Çekimi:

Belirsiz geçmiş zamanın rivayeti: {-GAn iken}, {-GAn imiş}, {-ptiken}, {-viken}, {-vikenmiş}

Şimdiki zamanın rivayeti: {-idiken}, {-vétiptiken}, {-vétiptimiş}, {-vatidiken}, {-vatikenmiş}

Geniş zamanın rivayeti: {-r iken}, {-r imiş}, {-r ikenmiş}

Gelecek zamanın rivayeti: {-i/dığan iken}, {-i/dığan ikenmiş} (2012: 386-407)

Levent Doğan'ın sınıflandırması:

Bildirme kipleri

Şimdiki zaman: {-(i)vati}, {-mAktA}

Geniş zaman: {-(A/U)r}

Görülen geçmiş zaman: {-Di}

Anlatılan geçmiş zaman: {-GAn}, {-(i,u,ü)p}

Gelecek zaman: {-i/y}, {-i/ydığan}, {-mAkçi}

Şimdiki zamanın hikâyesi: {-vatatti}, {-mAktA} idi

Geniş zamanın hikâyesi: {-(A/U)r} idi, {-Atti}

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: {-GAn} + iyelik eki + bar / yoq

Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi: {-GAn} idi, {-vidi}

Gelecek zamanın hikâyesi: {-i/ydiğan} idi (2016: 113-130).

5.2. ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıdakiler dâhil bazı başlıca çalışmalarda yer alan Uygur Türkçesindeki dil bilgisel zamana ilgili sınıflandırmaları ve her zamanı ifade eden ek ve eklerler kurulu yapıları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz.

Çalışmalar	Geçmiş zaman	Şimdiki zaman	Şimdi-gelecek zaman	Gelecek zaman	Geçmiş dışı zaman	Geniş zaman
Qaydarov, A; Sedvaqasov, Ğ; Talipov, T (1983: 309-328)	-Di -Atti	-i- -mAKtA		-i- -(A)r -mAKçi -Atti		
E. N. Nadzıp (1971: 116-124)	-Di -GAn -p(tu) -GAnidi -vidi -Atti -vatatti -idiğan	-vat-i- -vétip(tu) -p turup(tu) -p yürüp(tu) -p olturup(tu)- mAKtA	-a (-i/y-)	-(A)r -mAKçi		
Nesrulla Yolboldi (1980: 175-188)	-Di -ptiken -Atti -vatatti -GAnidi -vidi	-vat-+-i-		-i- -(A)r -mAKçi		
Abdukérım Baqi (1983: 114-128)	-Di -p(tu) -Atti -vatatti -GAn -vidi	-vat-+-i- -mAKtA		-i- -(A)r -mAKçi		
Zhao ve Zhu (1985: 85-124)	-Di -GAn -GAn-idi -Atti -p(tu)		-i- -(A)r			
Hemit Tömür, (1987)	-Di	-i-				
Cheng Shiliang ve diğerleri (1996: 285-340)	-Di -GAn -vidi -atti -vatatt-	-vat-+-i- -mAKtA -Gili-vat-i-	-i-			
Yi Kunxiu ve Gao Shijie (1998)	-Di	-i-				
Sulayman Seper	-Di	-vat-+-i-		-i-		

(2000)						
Yang Chengxing (2002)	-Di	-vat-+-i- -mAKtA		-i-		
Rıdvan Öztürk (1994: 73-100)	-Di, - -GAn, -ptu, -miş GAn idi, -ividi, -miş erdi -GAn iken, -ptiken	-vati, -mAKtA hikâyesi: -vatatti, -mAKtA idi rivayeti: -vatidiken, -mAKtAiken		-i/y, -mAkçi, -i/ydiğan -Gu hikâyesi: -makçi idi Rivayeti: -i/ydiken, -mAkçi iken, -idiğan iken, - GUdekmiş		-r hikâyesi : -rdi, - Atti rivayeti: -Ar iken
Habibe Yazıcı Ersay (2012: 386-407)	-Di, - -GAn, -p(tu), GAn idi, -ividi, -GAn iken, -ptiken -viken -GAn imiş	-vati(du), -mAKtA hikâyesi: -vatatti, -mAKtA idi rivayeti: -vatidiken, -i/ydiken -mAKtAiken -véptimış		-i/y -i/ydiğan(du) hikâyesi: - Atti -i/ydiğanidi Rivayeti: -i/ydiğan iken -i/ydiğan ikenmiş		-r hikâyesi : -r idi, rivayeti: -r iken -r imiş
Hülya Kasapoğlu Çengel (1988: 38-100)	-Di, - -GAn, -p(tu), GAn idi, -ividi, -GAn iken, -ptiken	-vati(du), -mAKtA hikâyesi: -vatatti, -mAKtA idi rivayeti: -vatidiken,		-i/y - mAKçi hikâyesi: - Atti -i/ydiğanidi Rivayeti: -i/ydiken		-r hikâyesi : -r idi, rivayeti: -r iken
Litip Tohti (2004: 129, 2012a: 304)	-Di				-i-	
Frederick De Jong: A Grammar of Modern Uyghur (2007)	-Di		-i-			
Abdukerim Rahman (2010b: 24)	-Di				-i-	
Tehur ve diğerleri (2010: 1696-1697)	-Di				-i-	

Uygur Türkçesinde Sadece İki Zamanın Olduğu Görüşü

Uygur Türkçesindeki son dönem çalışmalarda daha önceki araştırmalardan çok farklı olarak eylem çekiminde anlatılan zaman sınıflarını geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak iki sınıfa indirgenmiştir ve şu an bu görüş genel olarak kabul görmüş durumdadır.

Hemit Tömür, Uygur Türkçesindeki eylemin yüklem biçimlerini ele alırken eylem çekim ekleri ve yapılarını dil bilgisel zaman bakımından geçmiş zaman ve şimdiki zaman olarak iki sınıfta değerlendirir (1987: 287-333). Litip Tohti de Altay dilleri zaman ulamının geçmiş zaman ve geçmiş dışı zamandan oluştuğunu, Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman işaretleyicisinin {-Di}; geçmiş dışı zaman işaretleyicisinin de {-i(du)} olduğunu belirtir. Gerçi gerçek zaman kavramında geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üç zaman ulamı olsa da onların her dilde aynen ifade edilmediğini ve dilin tasarruf prensibine uyum sağlama mecburiyetinde en basit vasıtalarla karmaşık olan mantık kavramların ifade edildiğini vurgular (2012a: 304, 2004: 129).

Litip Tohti'ye göre zaman kavramı konuşucunun konuşma zamanını ölçü alır, konuşma anından önce gerçekleşen olaylar geçmiş zamana ait, konuşma zamanında gerçekleşmekte olan olaylar şimdiki zamana ait olur, konuşma anından sonra gerçekleşecek olaylar ise gelecek zamana ait olur. Ama Uygur Türkçesinde geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak ikili zaman sistemi kullanıldığı için, geçmiş zaman eki olan {-Di} (-di/-ti) geçmişte çoktan gerçekleşmiş olan olay ve durumları anlatırken geçmiş dışı zaman eki {-i(du)} ise şu anda gerçekleşmekte olan ve gelecekte gerçekleşecek olan olay ve durumları anlatır (2012a: 304-305).

Tehur ve diğerleri de zaman ulamını “*ötken zaman*” ve “*hazırqi- kelgüsi zaman*” olarak iki sınıfa ayırmanın Uygur Türkçesinin dil kullanımı ve tarihine uygun olduğunu vurgular. Geçmiş zaman işaretleyicisinin {-DX} ve geçmiş- dışı zaman işaretleyicisinin {-i/y(du)} olduğunu belirtir.

Türkiye Türkçesi üzerinde çalışan kimi araştırmacılar tarafından da geçmiş zaman ve geçmiş dışı zaman olarak iki dil bilgisel zaman algısının kabul edildiği görülür. Nadir Engin Uzun'a göre de Türkçede yalnızca iki zaman belirleyicisi bulunmaktadır, biri geçmiş zamanı sunan -(y)TI, diğeri geçmiş-dışı zamanı sunan -Ø'dır (1998b: 12). Zikri Turan'a göre de eylem çekimini yapan zaman eki iki türden ibarettir: Geniş ve

geçmiş. Her çekimli eylemde yani cümlede, bunlardan sadece biri yer bulabilir (2013: 134).

Diğer Zaman Dilimleri ve Zaman Anlatma İşlevi Olan Diğer İşletim Ekleri

Araştırmacılar Uygur Türkçesinde geçmiş ve geçmiş dışı olarak iki zaman ve ona karşılık iki ek olduğunu savunsalar da zamanla ilişkili olarak şimdiki zaman ve gelecek zaman anlam ayrımlarından söz ederler. Görünüş ve kiplik ekleri olarak benimsenen diğer eklerin de dil bilgisel zamanı ifade etme işlevlerini reddetmezler.

Litip Tohti, Uygur Türkçesinde de geçmiş, şimdiki ve gelecek olarak üç zaman ulamını açıklamak için sadece geçmiş ve geçmiş dışı olarak iki çeşit ekten yararlanıldığını, geçmiş dışı zamanın bağlamın farklılığına göre şimdiki zamanı ya da gelecek zamanı anlattığından söz eder (2012a: 304).

Qeyser Ehmet'e göre zaman işaretleyicisi {-i(du)} eklendiğinde cümle, gelecek zaman veya geniş zaman anlatır (2011: 89).

Gelecek zamanın varlığından söz etmeyen araştırmacılardan Litip Tohti, niyet kipliği başlığı altında değerlendirilen {-mAKçi} ekinin belirgin bir şekilde gelecek zaman anlamı taşıdığından bahseder (2012a: 317). Tehur ve diğerleri de bu ekin, konuşma zamanından sonraki gelecek zaman çizgesindeki belirli bir zaman noktası veya kesiminde gerçekleşmesi niyetlenmiş iş ve olaylar için kullanıldığını ortaya koyar (2010: 1790).

Tehur ve diğerleri, {-vat} birimini süreklilik görünüşünün işareti olarak tanımlar; olayın konuşma zamanında gerçekleşmekte olduğunu ifade ettiğinden söz ederler. *Men muzika aňlavatimen (müzik dinliyorum)* cümlesini örnek olarak cümlede geçmiş dışı zaman işaretleyicisi {-i(du)}'nin ifade ettiği konuşma zamanı ile {-vat}'ın ifade ettiği referans zamanının olay zamanının içinde olduğunu, referans zamanı ile konuşma zamanının, zaman çizgesinde aynı noktaya yerleştiğini, böylelikle referans zamanıyla konuşma zamanının eşit olduğunu belirtir (2010: 1687). Bu tanım da şimdiki zamanın tanımıyla örtüşür.

Rahman da aynı cümleyi örnek olarak “*Bu cümledeki referans zamanı ve konuşma zamanının zaman çizgisi üzerindeki aynı noktada yerleşir, böylelikle referans zamanı konuşma zamanıyla aynı olur. Bu nedenle geleneksel gramerlerimizde {-vat}'ın ifade ettiği referans zamanı yanlışlıkla şimdiki zamanın işaretleyicisi olarak görülmüş ve*

referans zamanı, olay zamanı, konuşma zamanı aralarındaki ilişki karıştırılmıştır.” (2010a: 70-71) biçiminde yorumlar. Her iki çalışmada örnek cümleyi aşağıdaki gibi bir zaman çizgesiyle açıklar.

$$\text{-----}[-\bullet\text{---}]\text{-----}\rightarrow$$
$$ST = RT = ET$$

{-vati-} eki, süreklilik anlatan {-vat} görünüş işaretleyicisiyle geçmiş dışı zaman işaretleyici olan bir [-i] ekinin birleşmesinden oluşmuş olan birleşik ektir. Yukarıdaki açıklamalara ve verilen şekle göre bu birleşik ek konuşma zamanında gerçekleşmekte olan olayları anlatmakta ve bu anlam, tam şimdiki zaman ulamının tanımıyla örtüşmektedir.

Son zamanlardaki araştırmalarda görünüş eki olarak değerlendirilen {-GAn} eki de aynı zamanda dil bilgisel zamanı ifade edebilmektedir. Tehur ve diğerleri de bu eki görünüş biçimbirimleri başlığı altında ele alırken “*Bu şekil bitmiş görünüşünü ifade eder, cümlede geçmiş zaman çizgesindeki belirli bir nokta veya zaman aralığında gerçekleşen işleri anlatır.*” (2010: 1683) biçiminde açıklama getirerek onun zaman işlevinden de söz etmektedir.

Genellikle dolaylılık ifade eden {-(p)tu} eki, gerçi zaman eki olarak değerlendirilmezse de tek bir ek aynı zamanda dolaylılık, görünüş bakımından bitmişlik ve zaman bakımından geçmiş zamanı ifade etmektedir. Aynı ek, aynı çalışmada kiplik başlığı altında *vastilik beyan* kipliği (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1649) olarak değerlendirilmekle birlikte görünüş ulamları başlığı altında bitmişlik eki olarak ele alınmıştır ve geçmiş zaman anlamını ifade ettiğinden de söz edilmektedir (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1684-1686).

Bitmiş görünüşlerinin genelde geçmiş zamanı da ifade edebildiği hakkında Tohti bitmiş görünüşü geçmiş zaman ile sıkı ilişkili olduğundan onların doğal olarak geçmiş zamanı anlattığını belirtir (2012a). Osten Dahl de “*Bitmiş ulamlarının geçmiş zaman referansları olarak belirlenme yönünde güçlü bir eğilimi vardır.*” (1985: 79) biçiminde bir ifade kullanır.

Bu nedenle çalışmamızda sadece geçmiş zaman eki olarak belirlenen {-Di} ekiyle sınırlı kalınmayıp geçmiş zaman ifade edebilen ama son zamanlarda dil bilgisel zaman

eki olarak benimsenmeyen diğ er ekler ve onlardan oluşmuş çeşitli yapılar da ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİ EYLEM CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN

“Uygur Türkçesi Eylem Cümlelerinde Geçmiş Zaman” başlıklı bölüm, “eylem cümlesinde geçmiş zamanı anlatan ek ve yapılar”, “eylem cümlesinde geçmiş dışı zaman eklerinin geçmiş zamanı anlatması” olarak iki alt başlık altında incelenmiştir.

İlk olarak genellikle geçmiş zamanı anlatmaya yarayan ekler ve yapılar incelenmiş; “Keçmiş” romanından tespit edilen geçmiş zamana gönderme yaptığı düşünülen bütün ek ve özel yapılar değerlendirilmiştir.

“Eylem Cümlelerinde Geçmiş Dışı Anlatan Ek ve Yapıların Geçmiş Zaman İçin Kullanımları” başlığı altında Uygur Türkçesi konulu araştırmalarda genellikle geçmiş dışı zamanları ifade ettiği belirtilen ek ve eklerle kurulu yapıların, geçmiş zamanı da atlattığı durumların bulunduğu bağlam göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

1. EYLEM CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMANI ANLATAN EK ve YAPILAR

Bu başlık altında, dil bilgisel zaman bakımından genellikle geçmiş zamanı anlatabilen, işlevleri zaman, görünüş ve dolaylılık anlamlarını ifade etmek olan ek ve eklerden oluşmuş yapılar incelenmiştir. Bu bölümdeki yapıların temel işlevleri geçmiş zamanı anlatmak, görünüşü veya dolaylılığı ifade etmek de olabilir. Ancak tamamının geçmiş zamanla doğrudan ve dolaylı olarak bir ilgisi vardır.

1.1. {-Di}

{-Di} eki, cümlede eylemleri -di / -ti / -du / -tu / -dü / -tü biçimleriyle çekimleyebilir. {-Di/DU} şeklinde ifade edilebilir.

{-Di}, bütün Türk lehçelerinde ve Türkçenin tüm tarihi devirlerinde oldukça aktif bir şekilde kullanılan bir geçmiş zaman işaretleyicisidir. Uygur Türkçesiyle ilgili

çalışmalarda bu zaman işaretleyicisi, bir geçmiş zaman eki olarak kabul görmüşse de diğeryan anlamları da göz önünde bulundurularak değışik terimlerle karşılanmaktadır: *éniq ötken zaman* (Cheng, vd., 1996: 286; Qaydarov, Sedvaqasov, Talipov, 1983: 326), *definite past tense* (Shaw, 1878: 40), *éniq ötken zaman xever rayi* (Yolboldi, 1980), *vastisiz beyan meylidiki addi ötken zaman xever şekli* (Tömür, 1987; Yi, Gao, 1998: 238), *grlen geçmiş zaman* (engel, 1988: 38)...

Daha önce belirtildiğı gibi son dönemdeki Uygur Türkçesi çalışmalarında genellikle  zaman kavramını anlatmaya yarayan gramer ulamı olarak sadece iki zaman işaretleyicisinin bulunduğı savunulur. Bu iki dilbilimsel zaman, geçmiş zaman anlatan {-Di} ve geçmiş dışı zaman anlatan {-i(du)} biçimbirimleri ile gösterilir (Tohti, 2012a: 304; Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1697). Yani birçok araştırmacıya göre bu ek, Uygur Türkçesinde zaman anlatan iki ekin biridir.

Cheng ve diğerylerine göre, geçmiş zaman, hareketin gerçekleştiğini ve sona erdiğini kesin olarak ifade eder (1996: 286). Tehur ve diğerylerine göre geçmiş zaman işaretleyicisi olan {-Di}, zaman çizgisinin konuşma zamanından önceki belirli noktasında başlayan ve sonlanan iş ve hareketi bildirir (2010: 1766). Her iki açıklamada, geçmiş zamanın geçmişte gerçekleşmesine vurgu yapılmakla birlikte geçmişte sona ermiş olmasına da vurgu yapılmaktadır. Oysa bu ek, bazı durumlarda hareketin geçmişteki bir zaman diliminde başlamış olduğunu anlatsa da sona ermiş olduğunu kesin olarak bildirmemektedir. Bu konuda “Keçmiş” romanında {-Di} ekinin farklı işlevlerdeki örneklerine rastlanmaktadır. “Keçmiş” romanında {-Di} ekiyle ilgili örneklerle bakıldığında bu ekin kullanımındaki en büyük işlevsel farklılıklar, onun hikye anlatımında kullanımı ile konuşma dilindeki kullanımı üzerinde grlmektedir.

Konuşmalarda {-Di} eki, olay zamanıyla konuşma zamanı arasındaki öncelik-sonralık ilişkilerini temsil ederken hikye anlatımında {-Di} eki, konuşma zamanı dışında daha çok metin ii cümlelerde bulunan eylemler arasında öncelik-sonralık ilişkisini de yansıtır. Başka bir ifadeyle konuşmalarda konuşma anı, tek referans anı olarak alınırken hikye anlatımında konuşma zamanından önceki zaman çizgisine yerleşmiş olan metin akışına göre ilerleyen farklı bir referans anı da söz konusudur. {-Di} ekinin hikye anlatımında ve konuşmalarda kullanımındaki farklı zaman ilişkilerinden ötürü onun geçmiş zamanı anlatan farklı işlevlerinin incelemesinde, söz

konusu ek; hikâye anlatımındaki kullanımında referans zamanlarıyla, konuşmalarda ise konuşma zamanıyla ilişkilendirerek açıklanacaktır.

Hikâye anlatımı dinamik olarak ilerler. İlk cümleden sonra, anlatıdaki olaylar ve durumlar, konuşma zamanı yerine metinde yer alan önceki olaylarla ve zamanlarla ilgilidir (Smith, 2003: 93). Kurgusal bir öyküye tarihsellik ve canlı bir anlatım kazandırabilmek için en çok {-Di} söylem tipi kullanılır. Basit {-Di} eki, günümüzde istisnasız geçmiş işleviyle kullanılmaktadır. Ama “o zaman” işaretleyici {-Di}, hâlâ görünüş sisteminde yer alır (Johanson, 2016: 65).

Konuşmalarda {-Di} ekinin geçmiş zaman anlatımı, hikâye anlatımındakine göre farklıdır. Konuşmalarda cümlelerin kurgusunu belirleme cümlelerin kaleme alındığı zamana göre değil konuşma ihtiyacı duyulan o ortama aittir. Eserde diyaloglarda geçen cümleler, karakterlerin dilinden onların kurduğu cümleler olarak sunulur. Böylelikle cümlelerin ilk kodlanma zamanı, eserin yazar tarafından kaleme alındığı zaman değil karakterler tarafından konuşulduğu zamandır ve {-Di} ekiyle ifade edilen eylemin gerçekleşme anıyla eser karakteri tarafından konuşulma anı arasında başka bir referans zamanına ihtiyaç yoktur.

– Zeynep, öyüñdin bireri **keldimu**?

*Qorsiqiñ açqandı, ale, mavu kömeçni
sana **ekeldim**, – yigit belbéğidin nanni
élip qizğa uzatti.*

– Qorsiqim **açmidi**. Maña héli öydikiler
nan ekilip béridu.

- Zeynep, ailenden birileri geldi mi?

*Karnın acıkmıştır. Al, bu kömeci
(yemek) sana getirdim, - yiğit
kuşağından ekmeği çıkarıp kıza uzattı.*

- Karnım acıkmadı. Bana evden biri
ekmek getirecek.

(H.İ., 2011: 82)

Diyalogda *keldimu* (*geldi mi*) ve *ekeldim* (*getirdim*) *açmidi* (*acıkmadı*) yüklemeleriyle kurulmuş cümleler eser karakterine aittir ve onun kurgulanan ilk kodlama zamanı, karakter tarafından konuşulan o zamana aittir. Bu aynı zamanda bu cümlelerin konuşma zamanıdır ve referans zamanıdır. Ama *uzatti* yüklemiyle kurulmuş cümle yazara aittir. Bu cümlede {-Di} ekinin seçilmesini ilişkilendiren gerçekleşme anı dışında yine iki zaman vardır. Bunların biri yazar tarafından kaleme alınan kodlama zamanı diğeri de bağlam ilişkileri tarafınca belirlenen *uzat-* eyleminin kritik sınırından aşılmış olduğunu belirten bir referans zamanıdır.

Bu nedenle {-Di} ekiyle ilgili konuşmalara ve hikâye anlatımına ait farklı örnekler ayrı alt başlıklar altında incelenmiştir.

1.1.1. {-Di} Ekinin Konuşma Zamanı Odaklı Kullanımı

Geçmiş zamanda yaşanmış, söz söyleyen veya dinleyenin de tanık ya da olayın bir parçası olduğu durumlarda {-Di} eki kullanılır. {-Di} ekinin {-ptu} ve {-GAn} eklerinden ayrıldığı önemli nokta belirlilik özelliğine sahip olmasıdır. {-Di} eki, belirtildiği gibi genellikle geçmiş zamanı anlatan bir zaman işaretleyicisidir. Ama çok nadiren de olsa bağlama göre geçmiş dışı zamanı da ifade edebilmektedir.

1.1.1.1. {-Di} Ekinin Konuşma Zamanı Odaklı Kullanımında Geçmiş Zamanı Anlatımı

{-Di} ekinin bu tür kullanımında dil bilgisel zamanı belirleyen sadece olay zamanı ve konuşma zamanı vardır. Referans zamanı bulunmaz. Zaman sıralama ilişkisi $Oz > Kz$ biçiminde şöyle gösterilebilir.

Şekil 4: {-Di} ekinin zamansal sıralama ilişkisi (1)

Görünüşsel açısından bakıldığında {-Di} eki Türk dillerinde terminallik ifade eden bir biçimdir. Türkçede zamansal olarak geçmişi anlatır ancak olayın başlangıç ve bitiş sınırını vurgulamaz, terminal bir görünüş çizer. Bu terminal perspektif, kanıtsallık içermez ve zaman çizgisinin belli bir noktasında gerçekleşen olayı bir bütün olarak yansıtır. Görünüşsel olarak anlıktır ve başlangıç ya da bitiş sınırlı bir inceleme safhası sunmaz (Aydemir, 2010: 38; Johanson, 2016: 65; Tuerkezhati, 2018).

- He rast, héliqi iş **qandaq boldi?**
Zeliliyniñ şéirlirini qiziñğa **ögitelidiñmu?**
– **Ögitelmidim. Uniñgu aǵzi kelmidi,**
ayalim arilişivélip yol qoymidi. Emma
oǵlum yadlıvaldi.

- Evet, o iş nasıl oldu? Zeliliy'nin
şiiirlerini kızına öğretebildin mi?
- Öğretemedim. Hiç dili dönmedi. Çok
zorlandı. Eşim de izin vermedi. Ama
oğlum ezberledi.

(H.İ., 2011: 399)

Yukarıdaki konuşmada tamamen konuşma zamanından önceki olaylardan bahsedilmektedir. Soru cümlesindeki {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan *qandaq boldi* (nasıl oldu), *ögitelidiñmu* (öğretebildin mi) yüklemelerinin ifade ettiği eylemlere konuşucu tanık değildir, ancak dinleyicinin bizzat yaşamış olduğu olaylardır. Yanıt cümlesindeki *ögitelmidim* (öğretemedim), *ağzi kelmidi* (zorlandı), *yol qoymidiş* (izin vermedi), *yadlivaldi* (ezberledi) yüklemelerinin ifade ettiği eylemlerden ilki, yanıt vericinin bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilmiştir, diğerlerine ise yanıt verici tanık olmuştur. Yani örnekte geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan ve konuşucu ile dinleyicinin en azında birinin bizzat tanık olduğu veya yaşadığı olaylar hakkında konuşulmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-Di} eki benzer işlevlerde kullanılmaktadır.

– *Türmide yétivatqili birer yıl boldimu,* – *Hapise gireli bir yıl oldu mu? Yoksa... ya?*

Toxti qariy sel duduqlap qélip, qarisiğila: *Tohti Kari ne söyleyeceğini şaşırarak:*
– *Alte ay boldi,* – *dédi.* – *Altı ay oldu, - dedi.*

(H.İ., 2011: 171)

– *Zumretgül qizim, méni tonuduyumu?* – *Zümrütgül kızım, beni tanıdın mı?- diye sordu.*
dep soridi.

– *Tonudum,* *Altun ana,* – *dédi Zumret.* – *Tanıdım, Altun ana, - dedi Zümrüt.*

(H.İ., 2011: 187)

– *Çoñ dada, çoñ anam ölüp qaldi.* *Sen* – *Dede, ninem öldü. Sen neden onun*
némişqa tupraq béşiğa barmaysen? – *dep* *mezarına gitmiyorsun?* – *diye sordu.*
soridi.

– *Çoñ anay ölmidi,* *u muşu yerde. İlgiri* – *Ninen ölmedi, o burada. Önceleri*
yalğuz olturattim, hazir ikkimiz bille *yalnız otururdum, artık ninenle beraber*
olturidiğan bolduq. *oturuyoruz.*

– *Yaq, çoñ anam bu yerde emes, uni... Uni* – *Hayır, ninem burada değil, onu... Onu*
kömüp qoydi. *Menmu çoñ anamniñ* *gömdüler. Ben de ninemin mezarına*
qebrişige qolumda topa taşlıdım. *elimle toprak attım.*

– *Sen bilmeysen, siler uniñ ténini kömüp* – *Sen bilmiyorsun. Sizler onun bedenini*
gömdünüz. Lâkin ruhunu gömemezler.

*qoyduñlar. Lékin, rohini kömelmeyşiler, u O benim yanımda, inanmazsan gel bak.
méniñ yénimda, işenmisen qarap baqe.*

(H.İ., 2011: 176)

1.1.1.2.{-Di} Ekinin Geçmiş Dışı Kullanımları

Bağlama, konuşulan ortama göre {-Di} eki, bazen geçmiş dışı anlamları da anlatabilir. Aşağıdaki örneklerde {-Di} eki şimdiki zaman anlatmaktadır.

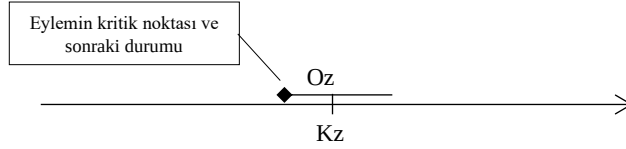
Ana, qorsiqim açti.

Anne karnım acıktı.

(H.İ., 2011: 190)

Uygur ve Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan bu cümle, şimdiki zamanı, konuşma zamanındaki bir durumu anlatmaktadır. Yani konuşucu bu cümleyi söylerken karnı açtır. “*Ana qorsiqim aç*” (*anne karnım aç*) şeklinde {-Di} eki olmadan da kullanılabilir. İngilizcede de bu cümle “*Mom, I'm hungry*” şeklinde şimdiki zaman biçimiyle anlatılır.

{-Di} ekinin bu işlevinin zamansal ilişkileri, $Oz \geq Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 5: {-Di} ekinin zaman sıralama ilişkisi (2)

Aşağıdaki cümlelerde benzer bir biçimde şimdiki zamanı anlatmaktadır. Yani konuşma zamanında sürmekte olan eylem veya durumları anlatmaktadır. Görüldüğü gibi Uygur Türkçesinde {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan yüklem, Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman biçimiyle karşılanmaktadır.

*Ular qérip qaldi, seperge çiqalmas bolup Onlar yaşlandı. Artık sefere çıkamazlar.
qaldi.*

(H.İ., 2011: 41)

Dikkat edilmesi gereken bir nokta yukarıdaki örneklerin tamamında eylemler başlangıç dönüşümlü eylemlerdir. Başlangıç dönüşümlü eylemlerde eylemin

evresindeki kritik sınır geçildikten sonra eylemin durum evresi yine de devam eder ve {-Di} eki bu noktayla ilgilenmez. Böylelikle {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan başlangıç dönüşümlü eylemler, bağlama göre bazen konuşma zamanında da eylem geçerliliğini koruyabilir. Bazı başlangıç dönüşümlü eylemlere eklenerek geçmiş zamanda olayın kritik sınırından çoktan aşılmış olduğunu anlatır ama olayın sona ermesi konusunda bir bilgi vermez. {-Di} biçimbirimi bazı başlangıç dönüşümlü eylem (*uxla-*, *yat-*, *oltur-*, *kötürül-*, *dur-*, *qal-*... gibi) veya öbeklerine eklenerek eylemin konuşma zamanında kritik sınırından çoktan aşıldığı ama eylemin hâlâ devam etmekte olduğunu anlatır.

Başlangıç dönüşümlü eylemlerin kılınış içeriği, hareketin başlamasını ifade eden bir kritik ön sınır ve ardından gelen “sürek”teki durağan bir hâlden oluşmuş olur. Başlangıç dönüşümlü eylemlerde “*ön sınır*”daki olaya atıf yapılırsa “*sürek*”teki olay “*gelecek*”te kaldığı için hâlâ gerçekleşme imkânına sahiptir. Hatta “*gerçekleşme imkânına sahip olma*”nın ötesinde, çok kısa süreliğine de olsa “*doğal olarak*” gerçekleşir (Karadoğan, 2009: 56). Bu tip eylemler konuşmalarda, olayların konuşma anından önce gerçekleşerek öndeki kritik sınırdan geçmiş olsa da kritik sınır sonrası hâl evresinin konuşulduğu anda da devam etmekte olduğunu anlatır.

Cheng ve diğerleri de Uygur Türkçesinde ekin bu işleviyle ilgili olarak {-Di} ekinin, “*İş ve hareketin konuşma zamanından önce başlamış olduğu ama konuşma zamanında da devam etmekte olduğunu da bildirir.*” (Cheng, vd., 1996: 290) tespitiinde bulunur.

– Néme gep zadi? Tillirini çaynimay gep qilmamla, hemmeylen ağziliriğa qarap qalduq , – dédi imam tene qilip.	- Ne söyleyecektin, dilini mi yuttun? Herkes sana bakakaldı,- dedi imam sertçe.

(H.İ., 2011: 64)

Bu yerge térilğan küzgi buğday tekşi ünüp çıqqanda, kadirarmu, ezalarmu «Mana emdi Dazhai'din ögengenge oxşiduq » déyişti.	Bu tarlaya ekilmiş olan buğday filizlendiğinde, memurlar ve çiftçiler de “Şimdi Dazhai'den öğrenmiş gibi olduk” dediler.

(H.İ., 2011: 266)

– Toxtap tur, gépimni bölme aka. Şundaq qilip sözlişe- sözlişe bir- birimizge	- Dur, lafımı bölme ağabey. Böylece konuşa konuşa birbirimize bağlandık.

bağlinip qalduq.

(H.İ., 2011: 397)

– Çataq boldi, bir qisim ademler öz *yériniñ buğdiyini orğili turdi.* - Problem çıktı. Kişilerin bir kısmı, tarlasının buğdaylarını toplamaya

(H.İ., 2011: 128) *başladı.*

– Vay toxtap tursila, mavu posmisi **qaldi.** Bekleyiniz, (çocuğun) beresi kaldı.

(H.İ., 2011: 251)

Başlangıç dönüşümlü kılınış özelliği taşıyan “qarap qalduq” (bekliyoruz) eylem öbeğiyle bakma / bekleme eyleminin; “öğengenge oxşiduq” (öğrenmişe benzedik) eylem öbeğinde benzeme işinin; “bağlinip qalduq” (bağlandık) eylem öbeğinde bağlanma işinin; qal- eylemiyle kalma işinin çoktan gerçekleşmiş, yani eylemin kritik noktasının çoktan aşılmış olduğu ama söz konusu eylemlerin konuşulduğu anda hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilmiş olan başlangıç dönüşümlü eylem öbeklerindeki sözcük anlamı taşıyan temel eylem başlangıç dönüşümlü olmayabilir. Örneğin, *buğday or-*, bunların ulaç eki (genelde -p eki) eklenmiş biçiminden sonra başlangıç dönüşümlü kılınış özelliği taşıyan art eylemlerin gelmesiyle oluşan eylem öbeği başlangıç dönüşümlü kılınış özelliğini benimsemiş olur.

{-Di} eki, konuşma dilinde hemen veya çok yakında gerçekleşeceği vurgulanan gelecek zamanı da anlatabilir. Ancak “Keçmiş” romanında bu tip kullanımlara rastlanmamaktadır. Örneğin, bulunduğu ortamdan hemen ayrılacak olan bir kişi diğerlerine şöyle diyerek vedalaşabilir.

- Ağiniler men **kettim.** Kéyin alaqlışayli.

- Arkadaşlar ben gidiyorum/gittim. Sonra haberleşiriz.

Örnekte *git-* eylemi daha gerçekleşmeden {-Di} ekiyle bu eylemin çok yakında / hemen yapılacağı anlatılmaktadır.

1.1.2. {-Di} Ekinin Hikâye Anlatımında Kullanımı

“Keçmiş” romanında {-Di} ekinin en çok rastlandığı alan ise onun hikâye anlatımında kullanımıdır. Hikâye anlatımında olay zamanı ve konuşma zamanı dışında

bir de bağlam tarafından belirlenen ve sıralı olayların gerçekleşmesiyle beraber ilerleyen bir referans zamanı bulunur.

Yazarlar, kurgusal bir öyküye veya hatırlayarak anlattığı olaylara sanki kendi deneyimleri gibi canlı bir anlatım kazandırmak amacıyla daha çok belirlilik ifade eden geçmiş zaman işaretleyicisi olan {-Di} ekini kullanırlar.

1.1.2.1. Göreceli Geçmiş Zaman

{-Di} ekinin ifade ettiği geçmiş zaman anlamı, konuşma (kaleme alma) zamanı referans alındığında gösterimsel bir özellik arzeder ve böyle bir zaman ilişkisinde olaylar konuşma zamanına göre geçmişte kalmış olur. Ancak {-Di} eki, konuşma zamanı dışında gönderme zamanındaki bir noktayı referans alındığı durumlarda, konuşma zamanına göre geçmişliği değil, göreceli bir öncekilik ifade eder. İşte {-Di} ekinin bu göreceli öncekilik ilişkisi, doğal olarak “o zaman” anlatısı veya "anlatılan dünya"yı ilgilendirmekte ve çoğunlukla anlatı metinlerinde karşımıza çıkmaktadır (Aydemir, 2010: 38-39).

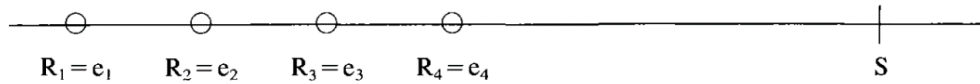
Hikâye anlatımında anlatının uyumlu olarak sunulabilmesi için konuya göre belirli bir ek veya ekler grubu seçerler. *Türkçede söylem tabanları (diskursebenen) ve söylem tipleri (diskurstypen) vardır Söylem tipler, sözlü/yazılı söylemi oluşturan bitimli biçimleri ifade ederken, söylem tabanları, zamansal- görünüşsel karşıtlıklar temelinde birbirine yakın olan söylem tiplerinin oluşturduğu anlatı tabanlarını simgeler* (Johanson, 2016: 74-84). Uygur Türkçesinde kurgusal bir öyküye tarihsellik ve canlı bir anlatım kazandırabilmek için diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi en çok {-Di} söylem tipi kullanılır. *{-Di} temelli tarihî anlatı, en uygun karşıtlıkları sağlayan çok sayıda uyumlu yapılara sahip olan en farklılaşmış bir söylem türüdür* (Johanson, 2007). Uygur Türkçesinde {-Di} söylem tipine uyumlu söylem tabanı olarak {-Atti}, {-GANidi}, {-vatatti} vb. birleşik yapılar kullanılır.

Hikâye anlatımında birleşik yapılar, yani hikâye birleşik zamanı, gönderim noktasını ve hikâye zamanını hiçbir zaman geliştirip zaman çizgisinde ileriye götürmezken basit geçmiş zaman genellikle bu iş için kullanılır (Pilten, 2001: 251, 2010: 122).

Basit geçmiş zamanda çekimlenmiş cümleler dizisi, bir geçici olaylar dizisi oluşturur: Her olay bir önceki olaydan sonra meydana gelmiştir, bu yüzden her cümlenin gönderim noktası bir öncekinden sonradır. Tamamlanmış eylem zamanı cümlelerinin basit bir serisi, aynı bir düzenle yaklaşan bir olaylar dizisini ifade eder (Pilten, 2001: 251, 2010: 122).

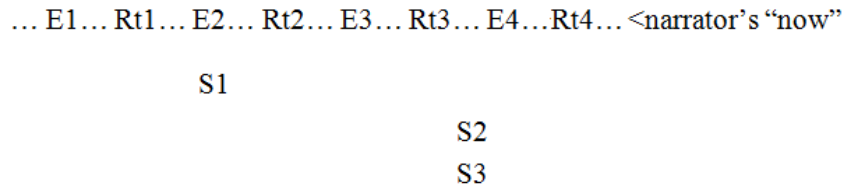
Hikâye anlatımı dinamik olarak ilerler. İlk cümleden sonra, anlatıdaki olaylar ve durumlar, konuşma zamanı yerine metinde yer alan önceki olaylarla ve zamanlarla ilgilidir (Smith, 2003: 93).

Anlatı metninde yer alan, geçmiş zamanda birbirini takip eden durumların sunumunu Binnick, aşağıdaki gibi şematik hâle getirmiştir: burada e1, e2 ... ardışık gelen geçmiş zaman cümlelerindeki ardı ardına gerçekleşen eylemleri; R1, R2, ... beyan içindeki cümlelerin ardışık referans noktalarıdır; S ise konuşma zamanıdır (1991: 398).

Şekil 6: Geçmiş zamandaki sıralı olayların sunumu (Binnick)

He, Smith ve diğer araştırmacıların hikâye anlatımı hakkındaki görüşlerini Binnick'e benzer bir şekilde aşağıdaki şema ile verir (2010: 185):

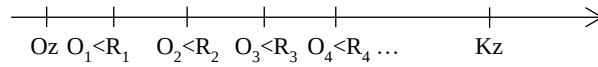
Şekil 7: Smith vd.nin hikâye anlatımı hakkındaki şeması

Şemada e1, e2 ... ardışık gelen geçmiş zaman cümlelerindeki ardı ardına gerçekleşen eylemleri; Rt1, Rt2, ... anlatım içinde bağlama göre ilerleyen ardışık referans noktalarıdır; S1, S2 ... ise hikâye anlatımı içinde durum anlatan yüklemelerdir.

Hikâye anlatımında {-Di} ekiyle çekimlenen eylemin gerçekleşme anının geçmişe ait olduğunu (eylemin kritik sınırının geçildiğini) belirlemede temel alınan an, yazarın kurgulayarak veya hatırlayarak kaleme aldığı zaman değil aksine anlatımda bağlama göre ortaya çıkan, hikâyenin akışına göre değişen, konuşma anı dışındaki bir referans zamanıdır. Yazar olayları anlatırken anlatmakta olduğu andan farklı olan kendi kurgusu

veya hatırasındaki bağlama göre belirlenebilen ve sürekli değişen bir referans zamanı oluşturur. Bu referans zamanına göre olay zamanının geçmiş zamanda kalmış olduğu belirlenir.

{-Di} eki tabanlı hikâye anlatımında olaylar, bağlam tarafından belirlenen geçmiş zamandaki referans anında çoktan gerçekleşmiş olarak verilir. Bu nedenle Binnick'in yukarıdaki şemasında gösterildiği gibi zaman çizgisinde olay zamanlarıyla referans anları eşit ($O_z = R_z$) değil referans zamanlarından önce olay zamanları yer almalıdır ($O_z < R_z$). Şema olarak şöyle gösterilebilir:

Şekil 8: Hikâye anlatımında sıralı olaylar ve referans zamanları ilişkisi

Hikâye anlatımında {-Di} ekiyle çekimlenmiş cümlelerin, kodlama zamanıyla değil kendi aralarında belirlenmiş olan referans anlarıyla ilgili olması onun gösterimli (deictic) olmadığı anlamına gelmez. Bu durumlar, anlatı düzenine takiben konuşma süresinden önceki bir anda zamansal olarak yerleşir. Aksi hâlde dil bilgisel zaman tarafından iletilen bilgiler basit bir süreklilik olarak kalır. Geçmiş zaman, gerçekten gösterimsiz olarak yorumlanmaz: Öyleyse, olaylar birbirinden ziyade konuşma zamanı ile alakalı olacaktır (Smith, 2003: 94).

Mutlak zaman anlamında geçmiş zaman bildiren {-Di} birimi, diyagnostik olmayan anlatı metinlerinde de belli bir geçmişlik (vergangen) ifade etmektedir; ancak bu, Johanson'un da ifade ettiği gibi, "göreceli mazilik" (relative anterioritat) ilişkisidir. Buna göre bir olay, kritik sınırının ulaşılmış olması nedeniyle gerçekleşmiş kabul edilir (Johanson, 2016: 77; Aydemir, 2014: 50).

– *Obdan kélişipla, qarşı alimiz, - dep qoydi. - İyi ki gelmişsiniz, hoş geldiniz, - dedi. İkkiylen karivatqa kélip **olturdi**. Yaşlar İkisi kerevete oturdu. Gençler onları ularniñ ağızığa qarap öre **turdi**. dinlemek için ayakta durdu.*

(H.İ., 2011: 220)

Örnekte *oltur-* (*otur*) ve *tur-* (*dur*) eylemleri kodlama zamanına göre geçmişte gerçekleşmiştir ama aynı anda daha önceki cümlelerin belirlediği bir referans zamanında *oltur-* eyleminin kritik noktasından aşıldığı ve onun belirlediği bir referans zamanında

tur- eyleminin kritik sınırından aşıldığı anlaşılır. Eğer bu örnekler, konuşma zamanını referans alarak söylenmiş bir cümle olsaydı *otur-* ve *tur-* eylemi konuşma anında da kritik sınırından aşılmış bir hâl olarak devam etmekte olacaktı. Ancak bu örnekte anlatılan konu yıllar öncesine ait bir hikâye anlatımıdır.

*Toxti Qariy qizniñ arqisidin birdem qarap
turdi. Uniñ iza tartip özini qaçurup
yürginini sézip, öziçe **külüp qoydi.**
Belbéğini yéşip yerge **yaydi**, belbağniñ
üstige nanni qoyup bolup, yançuqidin uzun
bir tiziq méğizni çiqirip nanniñ yéniğa
qoyup qoydi.*

*Tohti Kari, kızın arkasında kısa süre
bekledi. Onun kendisinden çekindiğini
anlayıp gülümsedi. Kuşağını çözüp yere
yaydı. Kuşağının üstüne ekmeğini
koyduktan sonra, cebinden erik
çekirdeğini çıkarıp ekmeğin yanına
koydu.*

(H.İ., 2011: 82-83)

Metinde hikâye anlatımında kullanılan {-Di} eki, gerçekleşmiş olan olayları birbiriyle ilişkilendirerek *külüp qoy-* (*gül-*), *yay-*, *qoyup qoy-* (*koy-*) eylemlerinin ardışık kullanımıyla sıralı gerçekleşmiş olan olayları anlatmaktadır. Her cümlelerin referans zamanı, bir önceki cümlelerin ifade ettiği eylemin gerçekleşme anından sonraki bir zaman noktasıdır. {-Di} ekinin seçilmesi bu noktalarla ilişkili olmakla birlikte bu referans zamanının kodlama zamanından öncesine ait olması nedeniyle dolaylı olarak kodlama zamanıyla da ilişkilidir.

*Şu kéçisi Toğraqlıqlarniñ közige **uyqu
kelmidi.** Yaşlar bilen uşşaq balılar meşcit
aldidiki meydanda kéçiçe **parañ sélišip
olturdi.** Qérılar bolsa téximu bekrek
mükçiyip, téximu bekrek yötilip, köprek
vaqtini caynamazda ötküzüştü.*

*O gece Toğraklıklıkların gözüne uyku
girmedi. Gençler ve çocuklar, mescidin
önündeki meydanda oturup gece boyunca
konuştular. Yaşlılar ise bellerini daha da
büküp öksürerek zamanlarının çoğunu
namaz kılarak geçirdiler.*

(H.İ., 2011: 49)

Örnekte {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan *uyqu kel-* (*uyku gir-*), *parañ sélišip oltur-* (*oturup konuş-*) ve *ötküz-* (*geçir-*) eylemleri eş zamanlı olarak devam eden eylemlerdir. Bağlam ilişkilerinin etkisiyle ardışık kullanılan bu eylemlerin sıralı anlatım işlevinin yerine eş zamanlı olan eylemleri anlatmaktadır.

1.1.2.2. Göreceli Geçmiş; Kurgusal Gelecek

Hikâyecî anlatım (narration), geçmişle ilgili şeylerden elde edilen tecrübenin eylemsel bir ikonudur. Gelecek deneyimleri veya hipotez aşamasındaki tecrübeler de genellikle sanki geçmişteymiş gibi nakledilir. Eylemin nakletme işlevini, temel anlamlarının bir parçası olarak geçmiş zaman gönderimini ihtiva eden zamanlar taşımaktadır (Pilten, 2010: 22).

“Keçmiş” romanında anlatılan olay ve durumlar, zamanın akışı bakımından bazen tarihi arka planlara dayanarak gerçek zaman ile uyumlu bir şekilde devam ederken romanın son bölümü olan 36. bölümde romanın sonucu olarak kurgusal bir olay yine geçmiş zamanı anlatır tarzında verilmektedir. Anlatılan kurgunun eserin kaleme alındığı zamana göre geçmişe değil daha çok geleceğe yönelik bir kurgu olabileceği tahmin edilebilir.

Romanda önceki bölümde bir mahallenin yakın geçmişte kum fırtınası sonucu tamamen yok olduğu anlatıldıktan sonra son bölüm şöyle devam eder.

*Yene yillar ötti. Payansiz qumluqta boran
tinimsiz huvlap, sansiz barxanlar köçti.
Döñ yotilar oymanğa, oymanlar döñ
yotilargä **aylandi.***

... ..

*U nurgun tirişçanlıqlardin kéyin Toğraqliq
dégen yerni izdep **tapti.** U yer heqiqetenmu
cennetke oxşaytti. Yapyéşil del -
derexlerniñ tüvidin bulaqlar qaynap çiqip
turatti. Türlük yavayi hayvanlar, uçar
qanat, can - canivarlar bulaqlardin su içip
xatircem yaşaytti. Robért. Taylur ependi
toğraqliq arisida balilirini egeştürüp
yürgen bir cüp yolvasni süretke **tartivaldi**
ve uni yurtığä élip kétip öyiniñ törige ésip
qoydi.*

*Yine yillar geçti. Uçsuz bucaksız çölde
dinmeyen fırtına, sayısız kum tepelerini
göçürdü. Tepeler çukurlara, çukurlar
da tepelere dönüştü.*

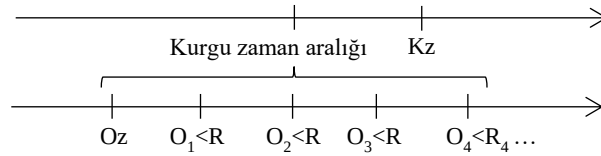
... ..

*O, çabasının sonucunda Toğraqliq
adındaki yeri buldu. Bu yer gerçekten
cennete benziyordu. Yemyeşil ağaçların
diplerinde kaynaklardan su akıyordu.
Çeşitli yabani hayvanlar ve kuşlar,
kaynaklardan su içerek endişesiz
yaşıyorlardı. Robért Taylor, kavaklıklar
arasında yavrularıyla gezen kaplanların
fotoğrafını çekti ve onu ülkesine
götürüp evinin duvarına astı.*

(H.İ., 2011: 416-418)

Bir mahallenin yakın geçmişte fırtınalar nedeniyle tamamen yok olduktan sonra tekrardan yemyeşil ağaçların olduğu, kaynakların aktığı, kaplan ve diğer yabanî hayvan ve kuşların yaşadığı bir duruma gelmiş olmasının geleceğe yönelik bir kurgu olma ihtimali düşünülebilir.

Bu anlatılanlar gerçi {-Di} tabanlı anlatım üslubuyla anlatılmış olsa da kurgulanan zamanın romanın yazıldığı zamandan daha öncelere mi ya da geleceğe mi işaret ettiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Yani bu bölümde olayların hangi zamana ait olarak kurgulanmış olduğu salt zaman işaretleyicilerine dayanarak belirlenebilecek durumda değildir.

Şekil 9:Kurgusal metinlerde zaman ilişkisi

Bazı araştırmacılar, geleceği ait kurgusal olayların anlatısında olayların gerçekleşmesi geleceğe ait olmayıp yine geçmişte yaşanmış, olmuş bitmiş olaylar olduğundan söz ederler. Bu konuda Adem Can'ın, geleceği konu alan ütöpik romanlar hakkındaki görüşleri şöyle özetlenebilir: Bu romanlardaki vakalar, geleceğe ait olmakla birlikte kurgusal anlamda yaşanmıştır. Dolayısıyla anlatıcı yaşanmış bir vakayı anlatır. Bir başka deyişle nasıl vaka geleceğe ait ise anlatıcı da geleceğe aittir. Bu nedenle varsayımları değil olmuş bitmiş vakaları anlatır (2013: 123).

1.1.3. {-Di} Ekinin Geçmiş Zaman Anlatımında Kılınışın Etkileşimi

Geçmiş zamanda yaşanıp bitmiş, konuşucunun da tanık olduğu ya da olayın bir parçası olduğu durumlarda {-Di} eki kullanılır. Tek başına belirsiz bir geçmiş zamanı ifade eder. Zaman bilgisi, zamana yönelik diğer dil birimleri aracılığıyla somutlaşır.

1.1.3.1. Tek Seferde Gerçekleşmiş Olaylar

{-Di} ekinin anlattığı geçmiş zamana ait olaylar bir anda veya tek seferde gerçekleşip sona ermiş olabilir.

*Ana -baliniñ könlide ezeldin körülmigen
bir yéqinliq **peyda boldi.***

(H.İ., 2011: 256)

*Bu oğli cahan oñsalğanda **tuğuldi.***

(H.İ., 2011: 283)

*Rustem toğraqliqta üç kün turup
Qeşqer'ge, u yerdin Ürümçi'ge **qaytip
ketti.***

(H.İ., 2011: 388)

*Anisiniñ çaqırğan avazi Zumret'niñ
xiyallirini bölđi.*

(H.İ., 2011: 247)

*Ular izdep barganda, u ularniñ aldığa
yügürüp çıqip nahayiti qizğın **kütüvaldı.***

(H.İ., 2011: 249)

*İmam birdinla **hoşyarlaştı.***

(H.İ., 2011: 65)

*U birer ay ilgiri körgeñ çüşini şundaq éniq
ésige aldı.*

(H.İ., 2011: 251)

*U qoru işikini yépip qoyup kélip birdinla
Rustem'ni körüp qaldı- de, sel éñişip,
qolini meydisige élip **salam qıldı.***

(H.İ., 2011: 257)

*Rustem'niñ yürüki ciğğide **qılıp qaldı.***

(H.İ., 2011: 259)

*Aldinqi partida olturidiğan Ramile
burulup, bir gépi bardek uniñğa qarap*

*Anne ve oğlunun gönlünde hiç
görülmeyen bir samimiyet peyda oldu.*

Bu oğlu cihan düzeldiğinde doğdu.

*Rüstem Toğraklık'ta üç gün kaldıktan
sonra Kaşgar'a, oradan da Ürümçi'ye
geri döndü.*

*Annesinin Zümrüt'ü çağırması, onu
hayallerinden uyandırdı.*

*Onlar arayıp geldiğinde, o, koşarak
gelip onları sıcak karşıladı.*

İmam birden irkildi.

*O, aylar önce gördüğü rüyasını çok net
hatırladı.*

*O, avlunun kapısını kapayıp geldiğinde
Rüstem'i gördü. Biraz eğilerek elini
göğsüne koyup selam verdi.*

Rüstem'in yüreği hopladı.

*Ön sırada oturan Ramile döndü. Bir şey
söyleyecekmiş gibi ona bakarak*

külüp qoydi.

(H.İ., 2011: 273)

*Bir küni u aparat kötürüp kélip, Toxti
Qariyni işlevatqan yéride **süretke tartip
qoydi.***

(H.İ., 2011: 155)

gülümsedi.

*O, günün birinde **fotoğraf makinesini**
getirip iş yerinde Tohti Kari'in
fotoğrafını çekti.*

Yukarıdaki örneklerin tümü bir anlık veya bir seferlik olayları anlatmaktadır. *Peyda bol-* (peyda ol-), *tuğul-* (doğ-), *hiyallirini böl-* (hayallerinden uyandır-), *ésige al-* (hatırla-), *salam qil-* (selam ver-) gibi eylemler, aslen anlam içeriği bakımından bir an ve tek kerelik ifade ettikleri eriş veya tek kerelik eylemlerdir. Faaliyet içerikli olan *kül-* (gül-), tekrar (çaptırmalı) hareket içeriğine sahip olan *süretke tart-* (fotoğraf çek-) gibi eylemler, *qoy-* art eylemlerin etkisiyle kısa bir an gerçekleştiğini anlatmaktadır.

1.1.3.2.Birkaç Sefer Tekrarlanmış Olaylar

{-Di} ekinin anlattığı geçmiş zamana ait olaylar, geçmiş zamanda birkaç sefer tekrarlanıp sona ermiş olabilir.

*Déhqanlar yiğirlarda bu iş toğrisida **köp
qétim** pikirmu **berdi.** Lékin, kent başliqliri
éniq cavab bergili **unimidi.***

(H.İ., 2011: 381)

*Barğançe tapqan puli alvan- yasaqqimu
yetmes bolup ketkenliktin, «qilmayya, muşu
işni, dukan bolmisa muşu derdmu tüger!»
dep, dukanni **neççe qétim çuvupmu taşlıdi.***

(H.İ., 2011: 46-47)

*Gülnaz bilen Zumret'ni gah öre turğuzup,
gah olturğuzup, arqa tereptiki körünüşlerni
neççe qétim yengüşlep ayrim yaki birlikte
süretke tartip qoydi.*

(H.İ., 2011: 249)

*Çiftçiler, toplantılarda birkaç kez bu iş
hakkında teklif verdiler. Lakin, mahalle
yetkilileri net bir yanıt vermek istemedi.*

*Kazandığı parası, vergilere bile
yetmediği için, “Yapmayayım bu işi,
dükkan olmazsa bu dertler de biter!”
diyerek tezgâhını birkaç kez bozdu.*

*O, Gülnaz ile Zümrüt'ün, kah ayakta, kah
oturmuş hâlde, arka planını da birkaç
kez değiştirip, ayrı ve beraber olarak
fotoğraflarını çekti.*

Biraq, aridin on yil ötüp Zumret ağrip qalğan
künlerde, Rozi Axun **uda birneççe qétim**
xuddi eyni yillardiki bir tañ seherdek aşu tañ
seherni, asmanni qaplığan qizğuş tuman içige
kirip kétivatqan Zumret'ni **çüşidi**.

(H.İ., 2011: 255)

Rustem xizmet işini bahane qilip uni **birneççe**
qétim yoqlap **kirdi**.

(H.İ., 2011: 312)

Ayali gep - sözliridin özinin naraziliqini
neççe qétim **puritip boldi**.

(H.İ., 2011: 344)

Ama aradan on yıl geçtikten sonra
Zümrüt hastalandığında Rozi Ahun
birkaç kez rüyasında, o sabah gökyüzünü
kapatan kırmızı sise doğru yürüyen
Zümrüt'ü gördü.

Rüstem, iş bahanesiyle birkaç kez onun
yanına geldi.

Onun eşi, konuşmasında memnuniyetsiz-
liğini birkaç kez belli etti.

Örneklerde eylemlerin tekrar tekrar gerçekleştiğinin anlatımı, tekrar olma ifade eden zaman belirteçleri tarafından sağlanmaktadır. {-Di} ekiyle *köp qétim (birçok kez) pat-pat (ara sıra), neççe qétim (birkaç kez)* gibi belirli veya belirsiz tekrar sayısını ifade eden zaman belirteçleri daha uyumludur. *Hemişe (hep), da'im (daim), her kün (her gün)* gibi alışkanlık ifade eden zaman belirteçleri ise {-Atti} ekiyle uyumludur.

{-Di} ekinin anlattığı geçmiş zamana ait olayların birkaç sefer tekrarlanmış olması *tur-* gibi art eylemlerin yardımıyla da sağlanabilir. Bazı örneklerde tekrar olma ifade eden zaman belirteçleri ve sıklık ifade eden art eylemler beraber kullanılır.

Birneççe küngiçe ular işqimu toluq **çiqip**
turdi.

(H.İ., 2011: 241)

Birkaç gün boyunca onlar işe
gitmeye devam etti.

Toğraqliqlar yéñi- yéñi kinolarni **körüp** **turdi**.

(H.İ., 2011: 200)

Toğraklıklılar çeşitli filmler
izlediler.

Kéyinki birneççe ayda bihoşluqqa oxşap
kétidiğan bu xil tuyğu pat- pat **tekrarlinip**
turdi.

(H.İ., 2011: 305)

Sonraki birkaç ay içinde onda
sarhoşça duygular, ara sıra
tekrarlandı.

Hélimigül'mu uniñ gépini quvvetlep, toluqlap
turdi.

Halimegül de onun lafını destekler
ve tamamlardı.

(H.İ., 2011: 385)

Dégendek, u pat- pat kélip turdi.

Gerçekten de o, ara sıra gelip durdu.

(H.İ., 2011: 374)

Örneklerin bazılarında yür- gibi art eylemlerin yardımıyla {-Di} ekinin anlattığı geçmiş zamana ait olayın birkaç sefer tekrarlanmış olması sağlanmaktadır. Bazı örneklerde tekrar olma ifade eden zaman belirteçleri ve sıklık ifade eden art eylemler beraber kullanılırken bazılarında zaman belirteçleri kullanılmamaktadır.

*Toğraqlıqlar kinodiki adem ve işlarni,
özliriniñ kinodiki atlıqlardin qorqup
qandaq qaçqanlirini, kino körimiz dep
ögzige çiqivélip, öylerni örüvetkenlikini
uzaq yıllarğıçe sözlişip **külüşüp yürüşti.***

(H.İ., 2011: 116)

*Bazar terepke barğanlar Altungül'niñ
Semet'niñ bir éğizliq öyini aqartip,
dérizisige qizil tavar perde tartip, supıǵa
yéni şirdaq - kigiz sélip çoǵdek yasap
olturğanlıqini, Semet Axun kino qoyǵılı
nege barsa, uni bille élip baridiğanlıqini
sözlep yürüşti.*

(H.İ., 2011: 202)

*Ular kétip xéli küngiçe ularniñ kiçik
balidek sadda hem tüzlüki, xiyaliǵa
kelgenni yoşurmay devéridiğanlıqı,
şeherdin kelgen beglerdeki hali yoǵanlıq
qılmay, néme berse yevéridiğanlıqı,
çamǵur, kava toǵrap etken umaçqa
neqeder amraq ikenliklirini **sözlişip
yürüşti.***

(H.İ., 2011: 37)

*Toğraklıqlılar; filmin karakterlerini ve
olaylarını, filmdeki atlılardan korkup
nasıl kaçtıklarını, filmi izlemek için
dama tırmanıp evlerin yıkılmasına
neden olduklarını uzun yıllar boyunca
konuşup külüştüler.*

*Pazara gidenler; Altungül'ün Samet'e
ait tek odalı evini boyatıp penceresine
kırmızı perde taktığını, kerevete halılar
sererek evini güzel şekilde süsleyip
yaşadığını, Samet Ahun'un nereye
giderse onu da beraberinde
götürdüğünü konuştular.*

*Onlar gittikten sonra Toğraklıqlılar;
onların çocuk gibi ne düşünürlerse onu
gizlemeden söylediklerini, şehirden
gelmiş beyler gibi kibirli olmayıp ne
verirse onu yediklerini, şalgam ve kabak
koymuş çorbayı çok sevdiklerini, uzun
zaman boyunca dillerinden
düşürmediler.*

*Tacigül'niñ reqibleri uniñ qaysı muhim başliqni pul bilen, qaysini sovğa- salam ve qaysisini naz- kereşme bilen qolğa keltürgenlikini **sözlişip yürüşti.***

(H.İ., 2011: 393)

*Salih bapkarniñ oğli bilen tömürçiniñ oğli ögzide turup közitip, «qara quş»niñ tömürdin yasalğanlığını, baş teripide tünlüktek bir yeri barlığını, uniñdin qulaqça kiygen, uzun burutluq bir er kişiniñ béşi çıqıp turidiğanlığını **sözlep yürüşti.***

(H.İ., 2011: 56)

*Tacigül uniñ gepliri bilen ahañini şunçilik eynen dorap birneççe küngiçe hemmimizni **küldürüp yürdi.***

(H.İ., 2011: 301)

Tacigül'ün rakipleri; onun yetkililerden birilerini parayla, birilerini hediyelerle, birilerini cilveleriyle ele tuttuğunu konuşurlardı.

“Kara kuş”u çatıya çıkıp izleyen Salih Bapkar'ın oğluyla demircinin oğlu; onun demirden yapılmış olduğunu, ön tarafta pencere gibi bir yerin olduğunu, oradan kulaklı şapka giymiş, bıyıklı bir kişinin başının gözüktüğünü konuşurlardı.

Tacigül, onun konuşmalarını aynı ses tonuyla taklit ederek birkaç güne kadar hepimizi güldürdü.

Örneklerdeki kül- (gül-) ve sözle- (söyle-) eylemleri faaliyet içeriklidir ve genelde bir sürelik devamlılığı bildirir. yür- art eylemi eklenerek bu devamlılığın üstüne yine tekrar olma anlamı katmıştır. Bu yapı, geçmişte devamlılık anlatan bir olayın sık sık tekrarlanmaya başladığı ve bir süre sonra sona ermiş olduğunu anlatır.

Bazı durumlarda tekrarlama ifadesi taşıyan zaman belirteçleri ve art eylemler dışında nesneler veya öznelerde ifade eden çokluk da bu eylemin birkaç kez tekrar gerçekleşmiş olma olasılığını anlatabilir.

*İtlar ensiz qavap öyde, hoylida némilerdur **taraqlap uruldi.***

(H.İ., 2011: 254)

Köpeklerin havlamasıyla beraber avluda bir şeylerin çarpışma sesi duyuldu.

Örnek cümlede *taraqlap urul-* (çarpıl-) eyleminin çok kez gerçekleşmiş olduğuna dair açık bir ifade kullanılmış olmasa da *urul-* (çarpıl-) eyleminin tek kerelik bir eylem olması ve öznenin çokluk ifade etmesi, söz konusu eylemin ardı ardına tekrar gerçekleşmiş olduğunu bildirir.

1.1.3.3. Geçmiş Zamanda Sona Eren Srekliplik

{-Di} eki, geçmiş zamana ait olayın sürekli ve kesintisiz olarak devam ettiği ve geçmiş içindeki belirli bir yerde sona ermiş olduğu ifade edilen cümlelerde kullanılabilir.

*Rozi Axun toğraqliqta **bir mezigil** tin yaşıdı.*

(H.İ., 2011: 294)

*Abbas şuci Zeynepxan bilen Zumret'ni yide ** kn** turguzup **mhman qıldı.***

(H.İ., 2011: 249)

*Ular «Hliqi et ellikke oxşaydığan sriq aliq yigit bilen körüşsek bolatti» dep sizni saqlap xli uzaq **olturdi.***

(H.İ., 2011: 274)

*Bir qtim Abduğeni Axun ularniğ yigilip qalėan kteklirini yrip bergili klip, hoylida bir kn keçkiçe **otun yardi.***

(H.İ., 2011: 286)

*Zeynep uniğa ussuluq aiqip ynida **birdem turup qaldı.***

(H.İ., 2011: 286)

*Kzde yaş bir ressam toğraqliqniğ sirtidiki qum dnlirige resim cazisini tiklep qoyup zi yalėuz oturup **birer ayėie resim sizdi.***

(H.İ., 2011: 276)

Exmet bir mezigil qqilip- soqulup, gağgirap yrdi.

(H.İ., 2011: 281)

Rozi Ahun, Toğraklık'ta bir süre sakince yaşadı.

Sekreter Abbas, Zeynephan ile Zümrüt' evinde  gün misafir etti.

Onlar, “O yabancıya benzeyen sarı saçlı yiğitle grşecektik” diyerek seni beklemek için hayli oturdular.

Bir defasında Abdulgani Ahun, onların birikmiş kütüklerini kırmaya gelip avluda bütün gün odun kırdı.

Ona içecek getiren Zeynep, onun yanında bir süre durdu.

Sonbahar günü geç bir ressam, Toğraklık'ın dışındaki kum tepesine malzemelerini kurup bir ay kadar tek başına resim çizdi.

Ahmet, bir süre itilip kakılarak şaşkınca yaşadı.

*İkki ékspéditsiyeçi mehellide **xéli uzaq turdi.***

(H.İ., 2011: 35)

*Hoyliğa bésip kirgenler tam tüvige yéqin kéliştin qorqup, bir cayğa toplışip **xéli uzaq turuşti.***

(H.İ., 2011: 111-112)

*U derexke yölinip, yénidiki örük kötikide **xéli uzaq olturdi.***

(H.İ., 2011: 246)

*Şu kéçisi toğraqlıqlarnıñ közige uyqu kelmidi. Yaşlar bilen uşşaq balılar mesçit aldidiki meydanda kéçiçe **parañ sélişip olturdi.***

(H.İ., 2011: 49)

*U şeher sirtidiki rohiy késellikler doxturxanisida **üç ay yattı.***

(H.İ., 2011: 292)

*Toxti Qariy qizniñ arqisidin **birdem qarap turdi.***

(H.İ., 2011: 83)

İki arkeolog mahallede oldukça uzun bir süre kaldı.

Avluya baskına gelenler, duvar yanına yaklaşımdan korkarak bir araya toplanıp uzun bir süre bekledi.

O, ağaca yaslanarak yanındaki kütükte uzun bir süre oturdu.

O gece Toğraklıklılarnıñ gözüne uyku girmedi. Gençlerle çocuklar mescidin önündeki meydanda gece boyunca konuştular.

O, şehrin dışındaki ruh hastalıkları hastanesinde üç ay yattı.

Tohti Kari, kızın arkasında biraz bekledi.

Yukarıdaki örneklerde {-Di} ekiyle anlatılmış olan olaylar geçmiş zamandaki belirli bir zamanda başlayıp belirli bir süre devam ettikten sonra tamamlanmıştır. {-Di} ekinin bu işlevini *bir mezigil* (bir süre), *üç kün* (üç gün), *xéli uzaq* (uzun süre), *bir kün keçkiçe* (bir gün akşama kadar), *birdem* (bir süre), *birer ayğıçe* (aylarca), *bir mezigil* (bir müddet), *xéli uzaq* (uzun süre), *kéçiçe* (gece boyunca), *birdem* (bir süre) gibi başlangıcı ve sonu sınırlı olan zaman belirteçleri tarafından sağlanmıştır.

Toxti Qariy keçkiçe midirlimay yattı.

(H.İ., 2011: 250)

Tohti Kari gece boyunca kımıldamadan yattı.

Örnekte *keçkiçe* (gece boyunca) biçimindeki bir son sınırlı zaman belirteciyle eylemin sadece sonlanmış sınırı vurgulanmış olsa da yat- eyleminin aslen başlangıç

dönüşümlü olmakla başlanma sınırının kendiliğinden vurgulu olması ve bağlam ilişkileri yat- eyleminin gerçekleşmesinin başlangıcını verir.

Bazı örneklerde, {-Di} eki özellikle kılınış bakımından süreklilik içeren eylemlere eklendiğinde, başlangıcı ve sonu sınırlı olan zaman belirteçleri katılmadığı durumlarda da geçmiş zamana ait olayın sürekli ve kesintisiz olarak devam ettiğini ve geçmiş içindeki belirli bir yerde sona erdiğini anlatabilir.

*Nemet dadüycanliqtin çüşüp ketkendin Namet, muhtarlıktan ayrıldıktan sonra
kéyin étiz işiğa taza kirişelmey, ya başqa tarla işlerine kendini veremedi, başka
birer iş qılalmay **qiynilip yürdi.** işleri de yapamayıp zorluk çekti.*

(H.İ., 2011: 377)

Örnek cümlede *qiynilip yür-* (zorluk çek-) eyleminin başlangıç sınırı, ... -*din kéyin* yapısıyla belirlenmiştir ve bu eylemin bir kritik sınırı olmadığından {-Di} ile çekimlendiğinde zaten bitmiş olur.

*Zumret sekratta yatqan axşimi O, Zümrüt'ün son gecesinde sabaha
seherge yéqin közi ilinip yine **çüş** doğru, kestiriyorken yine rüya gördü.
kördi.*

(H.İ., 2011: 255)

Cümledeki *çüş kör-* (rüya gör-) eylemi, devamlılığa sahip olan faaliyet eylemi olduğundan onun {-Di} ekiyle çekimlenmesiyle geçmişte başlayıp bir süre devamlılıktan sonra yine geçmişte sona ermiş olduğu anlaşılır.

Duygu ve düşünce anlatan hâl veya başlangıç dönüşümlü eylemler *yür-* gibi art eylemlerle beraber kullanılıp {-Di} eki eklendiğinde duygu ve düşüncenin kesintisiz devamlılığı vurgulanmış olur ve bu yapı da geçmişte başlayan bir olayın bir süre devamlılıktan sonra yine geçmişteki bir zamanda sona ermiş olduğunu anlatır.

*Rozi Axun deslepki vaqitlarda başqa Rozi Ahun, başlarda diğer
yurtluq savaqdaşliriniñ Xenzu tilida memleketlerden gelen sınıf
ravan sözlişeleydiğanliqini körüp, özini arkadaşlarının Çinceyi akıcı
bu yerge uquşmay kélip qalğandek **sézip** konuşabildiğini görünce kendisini
yürdi. buraya yanlışlıkla gelmiş gibi*

(H.İ., 2011: 272)

hissediyordu.

Ular buni özlrige bérilgen «caza» dep
bilip **derdini içidin çiqıralmay yürüşti.**

(H.İ., 2011: 104)

Onlar, bunu kendilerine verilmiş bir
“ceza” olarak hissederek dertlerini
anlatamıyorlardı.

Örnek cümlede *derdini çiqar-* (*derdini anlat-*) eylemi, erişiş eylemi olmakla birlikte burada olumsuzluk kavramının katkısıyla hâl eylemi olma özelliği yüklenir. Dolayısıyla *derdini çiqıralmay yür-* (*derdini içine at-*) eylemi, başlayıp bir süre devam ettikten sonra biten bir durumu anlatır.

Bitiş bildiren eylemler, bir süre içinde tamamlanmış olabilir:

Unıñ yoq bolup kétédiğan vaqti
barğanséri uzırap axır tamamen iz-
déreksiz bolup ketti.

(H.İ., 2011: 23)

Onun mahallede bulunmadığı günlerin
sayısı gittikçe uzadı, sonunda tamamen
kayboldu.

Yasaq- séliq, öşre- zakatlar
barğanséri köpiyip xelqniñ yilikini
qurutti.

(H.İ., 2011: 29)

Vergiler ve zekâtlar gittikçe çoğalarak
halkın iliğini kemiğini kuruttu.

Yéni mektep bara- bara bir qisim
qızgın qolliğıuçılarga érişti.

(H.İ., 2011: 61)

Yeni mektep gittikçe bir kısım
meraklıların desteğini kazandı.

1.1.3.4. Geçmişte Aşamalı Olarak Gerçekleşmiş Olaylar

{-Di} eki, geçmişteki gerçekleşme sürecinde olayın aşamalı olarak devam ettiği ifade edilen cümlelerde kullanılabilir.

Altungül'niñ kiyim- kéçek dukini
barğanséri ronaq tapti.

(H.İ., 2011: 378)

Altungül'ün giyim dükkânı gittikçe
gelişti.

Özi bilen bir yoldiki kişiler bilen tonuşup,
yol tépip, özige bolğan işençi barğanséri
aştı.

Kendisiyle aynı mesleği yapan kişilerle
tanıştı, çevresi genişledi, güveni de
gittikçe arttı.

(H.İ., 2011: 378)

*Gürkirigen avaz bilen teñ pırqırığıç aylinışqa başlidi. Aylinışı **barğanséri tézleşti.***

Motorun sesiyle beraber pervane dönmeye başladı, gittikçe hızlandı.

(H.İ., 2011: 409)

*Asmanniñ ğerbide keçki şepeq çoğdek tavlinip, qarañguluq **barğanséri qoyuqlaşti.***

Gökyüzünün batı tarafındaki kızılık kıvılcım gibi parladı, karanlık gittikçe koyulaştı.

(H.İ., 2011: 242)

*Etrap **bara- bara yoridi.***

Etraf gittikçe aydınlandı.

(H.İ., 2011: 81)

Örneklerde, *barğanséri* (gittikçe) zarfının etkisiyle *ronaq tap-* (*geliş-*), *aş-* (*art-*), *tézleş-* (*hızlan-*), *qoyuqlaş-* (*koyulaş-*), *yoru-* (*aydınlan-*) eylemlerinin gerçekleşmesinin geçmişte başlayıp gittikçe aşamalı olarak bir süre devam ettiği ifade edilmiştir.

Depterdeki xetlerni oqup deslep

Defterdeki yazıyı okuyunca Rüstem

*Rustem'niñ qapaqliri çüşüp ketti. Kéyin **bara- bara éçildi.***

kaşlarını çattı. Sonra yavaş yavaş açıldı.

(H.İ., 2011: 226)

Bara- bara** qumluqta yer tevreydiğan, asmandin topa- tuman yağıdiğan işlar adettiki işlarğa **aylandi.

Çölde, deprem ve gökten toz toprak yağması gibi afetler, adım adım sıradan olaylara dönüştü.

(H.İ., 2011: 255)

*Bu méhir, yéqinliq ularniñ qelb yariliriğa melhem bolup, köñlini **bara- bara tinçlandurdi.***

Bu sevgi, samimiyet onların gönül yaralarına şifa olarak onları yavaş yavaş sakinleştirdi.

(H.İ., 2011: 157)

*Deslepte qizirip ketken çirayi **bara- bara** süzülüp, temkin, kinayilik **tüs aldi.***

Kızarmış çehresi yavaş yavaş açılarak, sakin, alaycı bir hâl aldı.

(H.İ., 2011: 301)

Bara- bara közlriride, cavğaylirida
*menilik bir külümsireş **eks etti.***

Gözlerinde, yanaklarında gittikçe
anamlı bir gülümseme aksetti.

(H.İ., 2011: 354-

355)

Örnekte *bara-bara* (yavaş-yavaş) zarfının etkisiyle *éçil-* (*açıl-*), *aylan-* (*dönüş-*), *tinçlandur-* (*sakinleştir-*), *tüs al-* (*hâl al-*), *eks et-* (*akset-*) eylemlerinin gerçekleşmesinin geçmişte başlayıp gittikçe aşamalı olarak bir süre devam ettiği anlaşılır.

*Néfitlik kéneygençe bazarmu **çoñaydi.** Petrol sahası genişledikçe pazar da*

(H.İ., 2011: 279) *büyüdü.*

Örnekte {-Di} eki, *kéneygençe* (*genişledikçe*) zarfının etkisiyle *çoñay-* (*büyü-*) eyleminin gerçekleşmesinin geçmişte başlayıp gittikçe aşamalı olarak devam ettiğini anlatır.

Kommunanij medek uni arılaştırulup
*yéqilidiğan néni barğanséri **qis bolup***
ketti.

Komünden verilen koçan unuyla
kariştirilarak pişirilen ekmek gittikçe
kıtlaştı.

(H.İ., 2011: 173)

Bu örnekteyse, *qis bol-* (*kıtlaş-*) eylemi *ket-* art eylemiyle kullanılarak geçmişte aşamalı olarak gerçekleşen kıtlaşma olayının aşamasının oldukça ağır duruma kadar ulaştığını vurgulamaktadır.

1.1.3.5. Kritik Sınırın Aşılması

Bazı başlangıç dönüşümlü eylemlere eklenerek geçmiş zamanda olayın kritik sınırından çoktan aşılmış olduğunu anlatır ama olayın sona ermesi konusunda bir bilgi vermez.

{-Di} biçimbirimi bazı başlangıç dönüşümlü eylem (*uxla-*, *yat-*, *oltur-*, *kötürül-*, *dur-*, *qal-*... gibi) veya eylem öbeklerine eklenerek eylemin konuşma zamanında kritik sınırından çoktan aşıldığı ama eylemin devam etmekte olduğunu anlatır.

Başlangıç dönüşümlü eylemlerin kılınış içeriği, hareketin başlamasını ifade eden bir kritik ön sınır ve ardından gelen “sürek”teki durağan bir hâlden oluşmuş olur.

Başlangıç dönüşümlü eylemlerde “ön sınır”daki olaya atıf yapılırsa “sürek”teki olay “gelecek”te kaldığı için hâlâ gerçekleşme imkânına sahiptir. Hatta “gerçekleşme imkânına sahip olma”nın ötesinde, çok kısa süreliğine de olsa “doğal olarak” gerçekleşir (Karadoğan, 2009: 56).

Bu tip eylemler konuşmalarda, olayların konuşma anından önce gerçekleşerek öndeki kritik sınırdan geçmiş olsa da kritik sınır sonrası hâl evresinin konuşulduğu anda da devam etmekte olduğunu anlatır. Örneğin,

- <i>Dadañ séni on sekkizge kirdi</i>	- <i>Baban senin için 18 yaşında demiş.</i>
<i>deptikenğu, némişqa şundaq deydu?</i>	<i>Neden öyle demiş acaba?</i>
- <i>Men... Men bilmidim.</i>	- <i>Ben ... bilmiyorum.</i>

(H.İ., 2011: 89)

Bu örnekte {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan *bilmidim* (*bilmiyorum*) yüklemi şimdiki zamanı anlatmaktadır. Bu tür kullanımlar, daha önceki “{-Di} ekinin geçmiş dışı kullanımları” başlığı altında ayrıntılı incelenmiştir. Aynı türdeki başlangıç dönüşümlü olan eylemler hikâye anlatımında kullanıldığında, kritik sınırdan aşılmış bulunan olay referans zamanında devamlılığını korumuş olsa da anlatılmakta olan zamanın kodlama zamanından çok eskide gerçekleşmiş olması nedeniyle kodlama zamanına kadar devam etmeyebilir.

<i>İkkiylen karivatqa kélip olturdi. Yaşlar</i>	<i>İkisi, sedire oturdu. Gençler onları</i>
<i>ularniñ ağızğa qarap öre turdi.</i>	<i>dinlemek için ayakta durdular.</i>

(H.İ., 2011: 220)

Başlangıç dönüşümlü kılınış özelliği taşıyan “*olturdi*” (*oturdu*) ve “*öre turdi*” (*ayakta durdu*) eylem öbeklerinde oturma ve ayakta durma işlerinin çoktan gerçekleştiği yani eylemlerin kritik noktasından çoktan aşılmış olduğu ama oturma ve ayakta durma eyleminin referans yapıldığı o anda devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ama anlatılan olaylar çok eskide kalmış olaylar olduğuna göre kodlama zamanında çoktan sona ermiştir. Aşağıdaki örneklerde de {-Di} eki aynı işlevi görmektedir.

<i>(Hélimgül) tağarni qoyup Turdi</i>	<i>Halimegül çuvalı bırakıp Turdi Kari'nin</i>
<i>Qariyniñ arqisidin étiz qiriğa bérıp</i>	<i>arkasından tarla başına gelip oturdu.</i>
<i>olturdi.</i>	

(H.İ., 2011: 233)

*U Murat'niñ qolidiki kitabqa heves bilen
tikildi.*

O, Murat'ın elindeki kitaba hevesle baktı.

(H.İ., 2011: 223)

*Gülnaz uniñ so'aliğa cavab bermey,
birdinla qolidiki çokini şaqqide qoyup
Rustem'niñ közige tikildi.*

*Gülnaz, Rüstem'in sorusuna cevap
vermek yerine elindeki çubuğu birden
masaya koyup onun gözünün içine baktı.*

(H.İ., 2011: 318)

*Anğıçe hoylida turğanlarmu, yiqilip
yatqanlarmu alla- tova kötürüşüp talağa
qarap qaçti.*

*O zamana kadar avluda bekleyenler de
yerde yatanlar da bağıra çağıra dışarıya
kaçtılar.*

(H.İ., 2011: 110)

Bu tip cümleleri takip eden diğer cümle ve cümlelerde ifade edilen eylemler gerçekleştiğinde bile başlangıç sınırından geçilmiş olan o olaylar, çoğu durumlarda devam etmektedir.

*Sürtüp tazilap, oq sélip, baǵniñ arqa
témidin sekrep çüşüp, «öçkebulaq» qa
baridiǵan yolniñ cétidiki derexlikte
möküp olturdi. U perez qılǵandek, uzaq
ötmey biri pakar, biri égiz ikki adem bu
yolda peyda boldi.*

*(Silahı) temizleyip, mermi yükleyip, baǵın
arka damından atlayıp, “öçkebulak”a
giden yolun yanındaki ormana gizlendi.
Onun tahmin ettiǵı gibi çok geçmeden
biri kısa biri de uzun olan iki kişi yolda
gözüktü.*

(H.İ., 2011: 48)

Örnekte {-Di} eki, *möküp oltur-* (*gizlen-*) eyleminin başlangıç sınırından çoktan aşıldığını anlatmaktadır. Ancak referans zamanında gizlenerek bekleme durumu devam etmektedir. Hatta o cümleyi takip eden sonraki cümlede ifade ettiǵı olay gerçekleştiğinde bile o *möküp oltur-* (*gizlen-*) olayı devam etme sürecindedir. Onun sona erme zamanı biraz daha geniş bağlamdan anlaşılır.

*Dilmurat uniñ gépige gep qoşmay,
cimmide aňlap **olturdi**. Deslepte qizirip
ketken çirayi bara- bara süzülüp, temkin,
kinayilik tús aldı.*

(H.İ., 2011: 301)

*Abduğéni Axun ularğa cavaben qolini
meydisige qoyup salam qilip bolup,
Nemet körsetken orunğa béríp **olturdi**.
Uniñ közi udulidiki tamğa qatar yölep
qoyulğan miltıqlarğa çüştí.*

(H.İ., 2011: 133)

*Rozi Axun xatircem bolup çoň dadisiniñ
quçıqıǵa çıqıp **olturdi**. Nevrisiniñ
kiçikkine, yumran téni bovayniñ qaqqal
bolup ketken bedinini illitqandek boldi.*

(H.İ., 2011: 176-177)

*Çiqipla qoy baqqılı barmay, buğdayliqqa
yéqin yerdiki çoňqur bir ériqniñ içide
mökünüp **yatti**. Axşimi qorsiği éçip
çidiyalmay, bir kiçik balini evetip
xotuniğa nan açıqturup yédi.*

(H.İ., 2011: 132)

*Pakinek çirqirap aldıǵa qarap **qaçtı**.
Salih Axun unimu qariǵa aldı.*

(H.İ., 2011: 48)

*Dilmurat onun lafını bölmeden sakince
dinleyerek oturdu. İlk başta kızarmış
çehresi yavaş yavaş açılarak, sakın,
alayı bir hâl aldı.*

*Abdulgani Ahun, elini kalbine koyarak
onlara selam verdi, sonra Nemet'in
gösterdiği yere gelip oturdu. Karşıdaki
duvara dayalı dizili duran silahlar
dikkatini çekti.*

*Rozi Ahun rahatça dedesinin kucağına
oturdu. Torununun küçücük, narin bedeni
dedesinin torba kemik hâline gelmiş
bedenini ısıtmış gibi oldu.*

*O, doğrudan koyun gütmeye gitmeyip
buğday tarlası yakınındaki derin bir
arkın içine gizlendi. Akşam açlıǵa
dayanamayıp bir çocuǵu göndererek
karısına ekmek getirttirip yedi.*

*Kısa boylu olan, bağırarak önüne doğru
kaçtı. Salih Ahun onu da nişan aldı.*

Örneklerde koyu renkli yazılan *oltur-* (otur-), *yat-*, *qaç-* (kaç-) eylemleri, kılınış bakımından başlangıç dönüşümlüdür. {-Di} ekiyle bu eylemlerin tamamlanıp bitmiş olması değil sadece eylemin başlangıcındaki kritik sınırından aşıldığı ama o eylemin referans zamanında devam etmekte olduğu anlatılmaktadır. Bazı durumlarda, çoğu kez takip eden cümlelerin anlatılan diğer olayların gerçekleşme anında olduğu görünür. Bu olay ve durumun ne zamana kadar sürdüğü daha geniş bağlamdan veya mantık

yollarıyla anlaşılabilir. Anlatılan olaylar, kodlama zamanına göre çok eskiye ait olduğuna göre kodlama zamanında çoktan tamamlanmış olacaktır.

1.1.4. {-Di} Ekiyle İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki {-Di} eki, genellikle geçmiş zamanı ifade etmektedir. Görünüş bakımından bazen olup biten tamamlanmış olayları kimi zaman sınır sonrasılık ifade eden olayları anlatmaktadır. Kanıtsallık bakımından genellikle birince elden bilgileri aktarmaktadır. Kurgusal metinleri şahit olmuş olaylar görünümünde anlatmaya yaramaktadır.

{-Di} eki, konuşma zamanı odaklı anlatımlarda genellikle konuşma zamanından önceki tanık olunan olayları anlatır. Bağlam ve konuşma ortamına göre çok nadir olarak konuşma zamanında gerçekleşmekte veya hemen sonra gerçekleşecek olan olaylar için de kullanılabilir.

Görünüş bakımından {-Di} eki, bazen olayları kritik sınırına vurgu yapmadan bütün olarak tamamlanmış bir biçimde aktarabilirken kimi zaman (daha çok sıralık olayların aktarımında) kritik sınırdan aşılmış olduğu olayları anlatmaktadır.

{-Di} eki hikâye anlatımlarında konuşma zamanı dışında gönderme zamanındaki bir noktayı referans alır. Konuşma (yazıya geçirilme) zamanına göre göreceli bir geçmişliği ifade eder. Metin tarafından belirlenen bir referas zamanına göre bir önceliklik ifade eder, metinde geçen diğer olaylarla arasında cümle sıralamasına göre öncelik- sonralık ilişkisi kurur. {-Di} eki, olaylara sanki geçmişte tanık olunduğu izlenimi vererek canlılık kazandırmak amacıyla kurgusal metinlerde gelecek zamanı anlatan olaylar için de kullanılabilir.

Hikâye anlatımında {-Di} eki tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık (eylemlerin öncelik- sonralık veya eş zamanlılık ilişkileri) bakımından birinin zıttı olarak {-Atti} yapısıyla uyumlu kullanılır. {-Di} eki sıralı anlatımda genellikle ardı ardına anlık gerçekleşen olayları anlatırken {-Atti} yapısı gönderme zamanını kapsayan biraz geniş zaman dilimi içinde alışkanlık hâlinde tekrar gerçekleşen olayları veya sürekliliği devam eden durumları anlatır.

{-Di} eki, eylemin kılınış farklılıkları, zaman zarfı, art eylemler gibi farklı etkenlerin vermiş olduğu tek seferde gerçekleşme, çok kez tekrarlanma, sürekli, aşamalı gerçekleşme ve kritik sınırın aşılması gibi anlamların anlatımında da kullanılabilir.

1.2. {-p(tu)}

{-p(tu)} yapısı, cümlede eylemleri *-p / -ptu / -pti / -ip / -iptu / -ipti / -up / -uptu / -upti / -üp / -üptu / -üpti* biçimleriyle çekimleyebilir. $\{-(i/U)p(tu/ti)\}$ şeklinde ifade edilebilir.

Oluşumu: $\{-(i/U)p(tu/ti)\} < \{-(i/U)p\} + \{-tur\} < \{-(i/U)p\} + tur - + \{-ur\}$.

Uygur Türkçesinde {-p(tu)} yapısı; dolaylılığı, söylentileri, olayı veya durumu sonradan algılamayı, onun hakkındaki bir çıkarsamayı anlatır.

Uygur Türkçesiyle ilgili gramerlerde *vastilik beyan meylideki addi ötken zaman şekli* (Tömür, 1987; Yi, Gao, 1998, 272) perfect tense (bitmiş zaman) (Shaw, 1878, 35), *ötken zaman hikâye xever rayi* (Yolboldi, 1980), öğrenilen geçmiş zamanın ikinci şekli (Kasapoğlu Çengel, 1988, 46), *Ötken zaman vastilik beyan rayi* (Cheng, vd., 1996, 363) olarak adlandırılan {-p(tu)} yapısı, {-Di} ve {-GAn}'la rekabet eden ve çok sık kullanılan bir geçmiş zaman işaretleyicisidir. İlgili gramer çalışmalarında bu zaman işaretleyicisinin konuşma zamanından önce başlayıp sonlanan, konuşucunun dolaylı olarak bilgilendiği ya da belirli kanıtlara dayalı olarak öğrendiği iş ve hareketleri bildirdiği yönünde tespitler yer alır (Tömür, 1987; Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010, 1737). Bu yapının konuşulan zamandan önce başlayıp sona erdiğini, konuşucunun dolaylı olarak öğrendiğini veya belirli deliller temelinde çıkarım yoluyla ortaya koyduğu iş ve hareketi bildirdiği belirtilir. Bununla birlikte konuşucunun belirli kanıtlara dayanarak muhakkak gerçekleşeceği iş ve hareketleri bildirdiği ve hikâye / masallarda olayları beyan etmekte kullanıldığı gibi saptamalara da yer verilmiştir (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010, 1737). Yolboldi, söz konusu ekin iş / hareketin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş olduğunu hikâye biçiminde anlattığından bahseder (Yolboldi, 1980). Altay dillerindeki kanıtsallık üzerindeki çalışmasında Abdureshit Yakup, {-p(tu)} yapısının *iken* koşacıyla beraber çıkarımsal bilgi anlattığını ileri sürmüştür (Yakup, 2013). Litip Tohti ise {-p(tu)} ile

{-idiken} birbirinin zaman bakımındaki karşıtı olarak aynı *dolaylı bildirme kipi* başlığı altında incelemiş; {-p(tu)} için geçmiş zamanın dolaylı bildirme kipi, {-idiken} için ise geçmiş dışı zamanın dolaylı biçimi olarak bahsetmiştir (Tohti, 2012a, 311).

Yukarında {-p(tu)} biçimbirimiyle ilgili olarak belirlenen tespitlere bakılırsa {-p(tu)} biçimbiriminin geçmiş zamanı anlattığı belirtilmekle birlikte onun dolaylılık anlamı ve çıkarımsal sonuçları anlatma işlevlerinden söz edilebilir. Son dönem çalışmalarda ise {-p(tu)} biçimbirimi bir zaman işaretleyici olmasından daha çok dolaylılık işaretleyicisi olarak ele alınmaktadır.

Bir zaman işaretleyicisi olarak {-p(tu)} yapısı, genellikle geçmiş zaman bildirmektedir. {-p(tu)} ile çekimlenmiş cümlelerde olayın konuşma zamanının önceki bir zaman diliminde gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. Ekin diğer geçmiş zamanı anlatan eklere göre farkıysa onun anlattığı olayla ilgili bilginin dolaylı yolla elde edilmiş olmasıdır. Bu dolaylılık da elde edilen bilginin kaynağının veya elde edinme yolunun farklılığı bakımından eşitlilik_gsterebilir: Olay bir başkasından duyulmuş olabilir. Gönderme yapılan noktada eylemin çoktan gerçekleştiğini belirten çeşitli izler olabilir. Konuşucu eylemin çoktan gerçekleştiğini tahmin edebilir. Konuşucu eylemi doğrudan ama bilinçsiz yaşamış olabilir.

{-p(tu)} yapısı, bitmişlik ifade eden ula eki {-p} ile geniş zaman ekiyle çekimlenmiş olan *tur-* art eyleminden oluşmaktadır. Dil bilgisel zaman işlevi bakımından {-p(tu)} yapısı, bünyesindeki geniş zaman ekinin işlevini değil ula ekinin bitmişlik anlamından kaynaklanan geçmiş zaman işlevini taşımaktadır.

Caşteğin Turgunbayer, bu konuda “*turur fiili olmasaydı zarf- fiil ekleri üzerine doğrudan kişi eklerini alamazdı. Burada ise turur şekli, zarf-fiil ekleri ve kişi ekleri arasında, err/ turur ek fiilinin isimlerin ve kişi zamirlerinin arasında yaptığı arabuluculuk görevine benzer bir görev üslenmiştir*” (1999, 504) diyerek bu yapıyı oluşturan geniş zaman ekinin anlamsal değil görevsel işlev gördüğünü vurgular.

Genellikle geçmiş zamanı anlatan {-p(tu)} yapısı {-p turur} biçiminde Harezmi Türkçesini takip eden dönemlerde kısmen ekleşmesine rağmen bünyesindeki *turur* eyleminin ifade ettiği srekliiliği az da olsa korumuştur. J. Eckmann, {-p turur} yapısını “*tesirleri şimdiki anda da devam eden, geçmişte tamamlanmış bir hareketi ifade eder*” (2017: 138) biçiminde aıklrar. Buna göre *turur-* art eyleminin aslında sadece dil bilgisel

anlamı değil sözlüksel anlamının da olduğu ama uzun tarihî süreçte gramatikleşerek sözlüksel anlamını yitirdiği anlaşılr.

{-p(tu)} yapısı, geçmişte öğrenilen ve ondan daha da geçmişe ait olan bir olayı aktarmakta kullanılır. Dolayısıyla geçmişte öğrenme zamanının anlattığı bu referans noktası, bu zaman işaretleyicisine dolaylılık anlamı katar ve bu zaman işaretleyicisini cümlede başkasından duyulan bilgiyi anlatma, unuttuğu ve birden hatırladığı olayları anlatma, sonucuna şahit olunan bilgiyi anlatma ve sonradan farkına varılma gibi işlevlere de elverişli kılar.

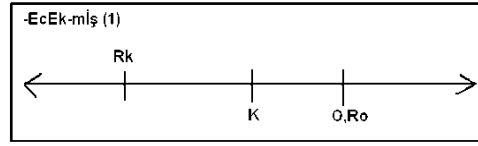
{-p(tu)} yapısı, genel olarak geçmiş zamandaki bir dolaylılığı yani konuşma zamanından önce gerçekleşen, konuşucunun olaya tanık olmayıp dolaylı olarak bilgilendiği, belirli kanıtlara dayalı olarak öğrendiği veya birden hatırladığı iş ve hareketleri bildirir. Bu dolaylılık anlamını bilgi kaynağına göre daha ayrıntılı olarak geçmiş zamandaki aktarım, çıkarım, gönderim zamanındaki bir durum, sonradan farkına varılma, geçmiş zamandaki bir değerlendirme, bilinçsiz gerçekleşme, rivayet anlatımı gibi çeşitli alt işlevlere ayrılabilir.

1.2.1. Geçmiş Zaman; Aktarım

{-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş eylemler, geçmiş zamanda gerçekleşen eylemlerin başkasından duyulduğunu veya öğrenildiğini anlatır.

Akşehirli, Türkçedeki *-EcEk-mİş* yapısı üzerindeki açıklamalarında rivayet veya söylem aktarımı işlevleri taşıyan örneklerinin dil bilgisel zamanını çözümlerken bu yapının konuşucu tarafından sonradan aktarım olduğunu belirtir. “*Bir ay sonra evlenecekmiş.*” örneği üzerinden “*Bu durumda – mİş eki rivayet anlamının dışında aktarılan sözcenin sözcelenme zamanına da işaret eder ve bu, konuşma zamanına ilişkin referans zamanıdır. Ardından konuşma zamanı ve en sonda da olayın gerçekleşme zamanı vardır.*” biçimindeki açıklamasıyla kanıtsallığın aynı zamanda geçmişteki bir sözcelenme zamanını da işaret ettiği yönündeki tutumunu belirtir. “*Bir ay sonra evlenecekmiş.*” örneği için aşağıdaki şekli verir (Akşehirli, 2010: 58-59).

$$Rk < K < (O, Ro)$$

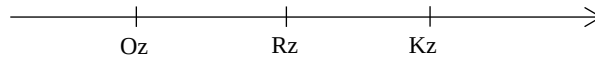

Şekil 10: -EcEk-miş yapısı zaman sıralaması

K: konuşma zamanı, o: olay zamanı, Rk: konuşucu tarafından olaya ait bilginin öğrenildiği geçmişe ait bir referans noktası, Ro: olayın gerçekleşme zamanıyla ilgili referans noktası.

{-p(tu)} yapısının bu kullanımında ifade edilen bir başkasından duymuşluk anlamı, zaman çizgisi üzerinde konuşma zamanı ve olay zamanı dışında bir de duyulma veya öğrenilme zamanı olan referans noktasının da bulunduğunu düşündürür. Bu referans zamanı, konuşma zamanıyla olay zamanının arasında yer almaktadır. Böylelikle {-p(tu)} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş eylemler geçmişte duyulan / öğrenilen ve daha geçmişte gerçekleşen bir olayı anlatmaktadır.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinin zamansal ilişkileri, $Oz > Rz > Kz$ biçiminde aşağıdaki şekildeki gibi gösterilebilir.

Şekil 11: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (1)

Aşağıdaki metinde bir kişinin şehre gidip oradan öğrendiği bir haberi {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan cümleyle mahalledekilere anlattığı görülür.

*Aridin xéli yillar ötkende, sheherge bérip
kelgen biri:*

– Çin padişahi **ağduruluptu!** – dégen
xeverni élip keldi.

*Aradan uzun yıllar geçtikten sonra, şehre
gidip geri dönen biri:*

– Çin padişahi devrilmiş! – diye haber
getirdi.

(H.İ., 2011: 45)

{-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan *ağdurul-* (*devril-*) eylemi, geçmiş zamanda gerçekleşmiştir ve konuşucu bunu sonradan bir başkasından öğrenmiş bulunmaktadır. Konuşucunun bu olayı başkasından duymuş olduğu, o cümleyi takip eden *dégen xeverni élip keldi* (diye haber getirdi) cümlesi tarafından da açıklanmaktadır.

*Bir qétim qéyin'anam ölüp kétip yurtqa
ketken vaqtimda Liu şuci héliqi*

*Bir defasında kaynanamın ölümü
nedeniyle yurda gittiğimde Sekreter Liu, o*

terciman bilen **kélip qaptu**. Axşimi issiq su ekilip **béridiğan** adem yoq, **héliqi** tercimanni **buyruptu**. U issiq suni **ekilip bériptu**. Putini yuyup bolup suni **töküvėtişke** buyruğaniken, **héliqi** terciman: «*Sen néme idiñ? Méni xizmetkar körüvatamsen, men qılmiğan putuñniñ yundisini töküş qalğanmiti*» dep **tillaptu**. Liu şucimu boş **kelmeptu**. Uni şu yerdila **qoğlivétiptu**. Nahiyedimu **paturmaptu**. U katta terciman xizmitidin ayrilip qalgılı tas **qélip**, ciq soruqçılıq bilen yurtıǵa **kétivaptu**.

(H.İ., 2011: 259)

tercümanla beraber gelmiş. O akşam sıcak su getirecek kişi olmadığı için o, tercümana emretmiş. Tercüman sıcak suyu getirmiş. Sekreter, ayağını yıkadıktan sonra suyu dökmesini emretmiş. Tercüman: “kendini ne sanıyorsun? Beni köle mi zannediyorsun? Ben şimdi ayağını yıkadığın suyu dökmek zorunda mıyım?” diye sert çıkmış. Sekreter Liu da çok kızmış. Onu hemen kovmuş. İlçeye de sığdırmamış. O büyük tercüman az kalsın işinden olacakken uğraşlar sonucunda kendi memleketine dönebilmiş.

Paragrafta {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan *kel-* (gel), *buyur-*, *ekel-* (getir-), *tilla-* (küfret-), *kelme-* (gelme-), *qoğla-* (kov-), *ket-* (git-) eylemleri yurtqa ketken vaqtimda öbeğinin anlattığı gibi konuşucunun memleketine dönmüş olduğu zamanda gerçekleşir. Dolayısıyla konuşucu kendisi olaya tanık olmamıştır. Kendisinin olmadığı zamanlarda gerçekleşen olayları muhtemelen başkalarından öğrenmiş bulunmaktadır. Metinde bir başkasından öğrenildiğini ifade eden bu dolaylılık anlamları, {-p(tu)} çekimi aracılığıyla sunulmaktadır.

Bir yili Qutluq haciniñ tapşuruqi bilen yiraqtiki sheherge bérip kelgen Hesén Şatır: «islam **éçiliptu**, allata'ala biz musulmanlarǵa rustimi dastandek palvan, nuşrivandek adil padişah **evetiptu**, uni bedölet aliyliri dep atışidiken. Bedölet aliyliri yeken, xotenni élip boptu. Qeşqerde céni barlıki erkek leşker **boluptu**....» dégen xeverni élip keldi.

Bir yıl Kutluk Hacının emriyle uzaktaki şehre gidip gelen Hasan Şatır: “İslam devleti kurulmuş, Allahu teala biz Müslümanlara destanlardaki Rüstem gibi pehlivan, Nuşirevan gibi adil padişah göndermiş. Ona Bedevlet -i Âli derlermiş. Bedevlet; Yarkent, Hoten şehirlerini almış. Kaşgar’da erkeklerin tümü asker olmuş ...” diye haber getirdi.

(H.İ., 2011: 21)

Metinde Hasan Şatır, Kaşgar'a gitmiş, orada yeni kurulmuş devletle ilgili duyduğu öğrendiği haberleri mahalledekilere anlatmaktadır. Hasan Şatır'ın başkalarından öğrenmiş olduğu olaylar hakkındaki aktarım biçiminde tamamlanmış eylemlerin tümü {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmektedir.

*Axir Turdi Qariy bilen Rustem közlrini
soğuş suda yuyuvétip, çirayığa zorlap
külke yügürtüp anisiğa:*

– Zumret **yaxşı bolup qaptu**, yene ikki
kündin kéyin çiqip ketsek bolidiken, – dédi

*Sonunda Turdi Kari ile Rüstem, yüzlerini
soğuk suyla yıkadı, zorla gülümseyerek
annesine:*

- Zümrüt iyileşmiş, iki gün sonra taburcu
olabilecekmiş, – dédi

(H.İ., 2011: 249)

Metindeki {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan *yaxşı bolup qal-* (iyileş-), olayının geçmiş zamana ait bir durum değişikliğidir. Konuşucu, annesine bu durumu doktordan duymuş olduğunu düşündürmek için {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş bir cümle kullanmaktadır. O cümleyi takip eden 'yene ikki kündin kéyin çiqip ketsek bolidiken' (iki gün sonra taburcu olabilecekmiş) cümlesindeki dolaylılık anlamı, öndeki cümlelerin de başkasından duyulmuş olduğunu kanıtlar niteliğindedir.

Aşağıdaki örnekler de geçmiş zamanda gerçekleşen eylemlerin başkasından duyulduğu, öğrenilip aktarıldığı cümlelerdir.

*Yurttikiler uni qumluqtin muşttek yoğan
göher **tépivaptu**, déyişetti. Hetta bu işni öz
közi bilen körgendek hékaye
qilişidiğanlarmu bar idi.*

*Mahalledekiler “O, çölden yumruk
büyüklüğünde bir mücevher bulmuş.”
diyorlardı. Hatta bunu kendi gözüyle
görmüş gibi hikâye edenler de vardı.*

(H.İ., 2011: 69)

– Bir küni Vilaxun eşek minip, yoqilip
ketken qoylirini izdep qumluqta kétip
barsa, yiraqta bir nersini val- vul çaqnay
turğınini **körüptu**. Yéqin bérıp qarisa,
yoğanla bir parçe göher iken. Uni qoliğa
éliptu, uniñ yoruqıdın közliri qamişip,
közini **açalmay qaptu**.

(H.İ., 2011: 69)

– Hélimigül'ni Ürümçi'ge bérıp **saqıyıp**
keptu deydu, rastmidu?

(H.İ., 2011: 331)

- Günün birinde Veli Ahun; eşeğe
binmiş, kaybolan koyunlarını arayarak
çölde ilerliyorken uzakta parlayan bir
şey görmüş. Yakınına gidip bakmış,
büyük bir mücevher imiş. Onu eline
almış. Onun aydınlığından gözlerini
açamamış.

- Halimegül Ürümçi'de iyileşip geri
dönmüş diyorlar. Gerçek mi bu?

Örneklerdeki *tépivaptu* (bulmuş), *körüptu* (görmüş), *éliptu* (almış), *açalmay qaptu* (açamamış), *keptu* (gelmiş) gibi yüklem, {-p(tu)} yapısıyla çekimlenerek eylemin geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduğu ve bu gerçekleşme anına tanık olunmayıp sonradan başkasından öğrenilerek aktarıldığını ifade etmektedir.

1.2.2. Geçmiş Zaman; Gönderim Zamanındaki Durum

{-p(tu)} yapısının bu işlevinde geçmişteki bir gönderme zamanı söz konusudur. Cümlelerin odak noktası da konuşma zamanı veya eylemin gerçekleşme zamanı değil bağlamın verdiği bir gönderme zamanıdır.

Gönderme yapılan noktada eylemin çoktan gerçekleştiğini belirten çeşitli izleri veya eylemin sonuç durumunu anlatan cümlelerde {-p(tu)} yapısı kullanılabilir. Yani {-p(tu)} yapısı, gerçekleşme anına ve sürecine tanık olunmayan, sonucuna veya izlerine tanık olunan olayları anlatmak için kullanılır. Gönderme yapılan zaman noktası ve dilimi referans alınır, konuşucu sadece bir iş, hareket veya oluşun sonucuna tanıklık eder. Türkiye Türkçesinde {-mİştİ} yapısıyla karşılanır.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinin zamansal ilişkileri, Oz >= Rz > Kz biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 12: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (2)

Cheng ve diğerleri de {-p(tu)} yapısının birinci şahıs ekleriyle kullanıldığında benzer işlevler taşıdığını şöyle belirtir: “Birinci şahıs ‘ötken zaman vastilik beyan rayi’ konuşanın önceden haberi olmadığı, sonradan öğrendiği, beklemediği bir işi dinleyiciye beyan ettiğini bildirir.” (Cheng, vd., 1996, 363-366).

<i>Rustem bultur ularni yoqlap barganda</i>	<i>Rüstem, geçen sene ziyarete gittiğinde</i>
<i>anisini tonuyalmay qaldi. Anisiniñ</i>	<i>annesini az kalsın tanımayacaktı.</i>
<i>çaçliri aqirip kétiptu. Téximu oruqlap,</i>	<i>Annesinin saçları ağarmıştı. Daha da</i>
<i>köz etrapı, cavğaylirida çoñqur</i>	<i>zayıflayıp, gözünün çevrelerinde,</i>
<i>qoruqlar peyda boluptu.</i>	<i>yanaklarında derin kırışıklıklar oluşmuştu.</i>

(H.İ., 2011: 323)

Yazar, geçmişteki bir gönderme noktası olan Rüstem’in yurduna döndüğü zamanda annesinin saçlarının çoktan ağarmış ve yüzlerinde kırışıklıklar oluşmuş olma durumunu {-p(tu)} yapısıyla kaleme almıştır.

<i>Birküni, Rustem ukiliri bilen qoğlışıp</i>	<i>Günün birinde, Rüstem kardeşleriyle</i>
<i>oynap yürüp, ilgiriki dadüy iskilatiniñ</i>	<i>koşup oynasarak köyün eski ambarının</i>
<i>arqisiğa kélip qaldi. İskilat zaldek yoğan,</i>	<i>arkasına geldiler. Ambar, salon gibi</i>
<i>égiz öy bolup, arqa témidiki dériziliri</i>	<i>büyük bir odaydı. Arka duvarın</i>
<i>késeک bilen tosuvétilgenidi. İsyancılarınñ</i>	<i>pencereleri tuğlalarla kapatılmıştı.</i>
<i>işi bolsa kérek, bir dériziniñ kések tosiqi</i>	<i>İsyancıların işi olmalı, bir pencerenin</i>
<i>buzuvétiliptu, peqetla içidin sarğıyıp</i>	<i>tuğlalı engeli bozulmuştu. Sadece iç</i>
<i>ketken kona gézit, birézént, tağar parçisi</i>	<i>tarafıdan sararmış eski gazete, bez veya</i>
<i>bilen çala- bula tosup qoyuluptu.</i>	<i>çuval parçacıklarıyla yarım yamalak</i>

(H.İ., 2011: 207)

kapatılmıştı.

Metinde, geçmişteki bir gönderim zamanında Rüstem’in kardeşleriyle karşılaştığı durumlar anlatılmaktadır. Metindeki *buzuvét-* (boz-) ve *tosup qoy-* (kapat-) eylemleri o gönderim zamanından daha önceleri gerçekleşmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla *buzuvétiliptu* (bozulmuştu) ve *tosup qoyuluptu* (kapatılmıştı) yüklemleriyle geçmişteki gönderme zamanında çoktan gerçekleşmiş eylemlerin izleri anlatılmaktadır.

Bu çeşit örneklerde, {-p(tu)} yapısının anlattığı zaman, görünüş ve kanıtsallık anlamlarının {-GANidi} yapısıyla bir benzerlik gösterdiği görülür. Yukarıdaki metinde de *buzuvétiliptu (bozulmuştu)* ve *tosup qoyuluptu (kapatılmıştı)* yüklemeleri, *tosuvétilgenidi (kapatılmıştı)* yüklemiyle uyumluluk göstermektedir. Ancak {-GANidi} yapısının zamanı daha da ileriye götürerek gönderim zamanı içinde daha bir geçmişe gönderim yapma özelliği görülmektedir.

9 - ayda ziyaliy yaşlar birla vaqitta
dégüdek qaytip kélişti. Hemmisi xéli
semrip, **parqirap qélişiptu**, rohimu
kötürülüp qaptu.

Eylülde aydın gençler hemen hemen aynı
anda geri döndüler. Hepsi iyice kilo
almış, yüzlerine can gelmişti. Moralleri
de yükselmişti.

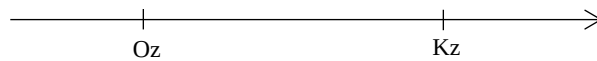
(H.İ., 2011: 24)

{-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan *parqirap qélişiptu (parlaklık gelmişti)* *kötürülüp qaptu (yükselmişti)* yüklemeleri aracılığıyla, geçmişteki bir gönderim anı olan aydın gençlerin geri döndüğü zamanda onların görünümündeki daha önceleri gerçekleşmiş bulunan değişikliklerden bahsedilmektedir. Çoktan gerçekleşmiş olan eylemler, onun bıraktığı izlerden görülmekte ve konuşucunun bakış açısı da eylemin gerçekleşme anına veya konuşma anına değil o gönderim zamanındaki duruma odaklanmış bulunmaktadır.

1.2.3. Geçmiş Zaman; Tamamlanmışlık; Değerlendirme

Geçmiş zamanda gerçekleşen, özellikle de dinleyicinin gerçekleştirdiği olayları, dinledikten veya sonucuna şahit olduktan sonra değerlendirmek ve kendi görüşlerini belirtmek için {-p(tu)} yapısı kullanılır. Görünüş bakımından eylemin kritik sınırına vurgu yapılmaksızın onu bir bütün olarak sunar. Yani tamamlanmışlık (terminallık) ifade eder. Genellikle karşılıklı konuşmalarda muhatap olunan kişiden bir olay üzerinde bilgi edindikten sonra ona karşılık değerlendirme amaçlı kullanılır.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinin zamansal ilişkileri, $Oz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 13: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (3)

Aşağıdaki örnekte, oğulun mahalleye yeni gelen gençlerle olan konuşmaları hakkında onun anlattıklarını dinleyen anne, konuyu şöyle değerlendirir:

- *Ularni eyiblevermigine balam, şeerlik, kadirniñ baliliri dégen şundaq bolidu. U yer bizniñ Toğraqliqqa oxşımaydu. Anam nan yéqip bersun dep obdan depsen.*
- *Onları ayıplama yavrum. Şehirli memurların çocukları öyle olur. Orası bizim Toğraklik'a benzemez. Sen “Annem size nan pişirsin” diyerek iyi yapmışsın.*

(H.İ., 2011: 222)

Örnekte, birilerinden duyduğu durumu aktarmak söz konusu değildir. Örnek sonradan fark edilme anlamı da vermez. Anne, oğlunun beyanından sonra onun anlattığı diğer bir sohbet sırasında söyledikleri hakkında *obdan depsen (iyi demişsin)* diyerek bir değerlendirmede bulunmaktadır.

- *Héliqi men içidiğan aq dora barğu, şu méni sevr- taqetlik qilip qoydi. Bozek boluvatqinimni bilip tursammu taqet qilimen. Ular bilen tinç bille yaşaymen.*
- *Bek yaxşı qipsen, dorañni içidiğan vaqit bolup qaldi, içivalamsen?*
- *O içtiğim beyaz ilaçlar var ya. Onlar, bana sabır ve takat verdi. Ezildiğimi bilsem bile sabrediyorum. Onlarla sakince beraber yaşıyorum.*
- *Çok iyi yapmışsın, ilacını alma zamanın geldi, alacak mısın?*

(H.İ., 2011: 293)

Bu örnekte de ilk konuşanın anlattıklarını değerlendirmek, övmek amaçlı *yaxşı qipsen (iyi yapmışsın)* biçiminde {-p(tu)} yapısından yararlanılmıştır.

- Rustem Exmet bilen quçaqlışip körüşti. Köñlidiki nurgun geplirini izhar qilalmay:*
- *Axir senmu kepsen mana... – dégende, levliri titrep, közlirige yaş keldi.*
- Rüstem, Ahmet'le kucaklaşıp görüşti. Düşündüklerini sözlerle ifade edemeyip:*
- *Nihayet sen de gelmişsin... - dediğinde, dudakları titreyip, gözleri doldu.*

(H.İ., 2011: 406)

Örneklerde *kepsen (gelmişsin)* yüklemiyle dinleyicinin gerçekleştirdiği eylem değerlendirilmiştir.

- *Aldirima, aldirimiğin, méni köztünge ilip bu yerge kepsen, méniñ bir égiz*
- Acele etme, acele ..., Beni saydığın için buraya kadar gelmişsin, benim de bir çift*

gépimni aňlap qoy.

sözümü dinle.

(H.İ., 2011: 318-319)

Örnekte dinleyicinin gelişi bir iyilik olarak değerlendirilmiştir.

– *Bulturniňyaqi maňa **bermepsen**gu* *Geçen yıldan bu yana bana vermemişsin*
buni? Béridiğan adimiň barmitiya? *bunu? Başkalarına mı verecektin?*

(H.İ., 2011: 126)

Örnekte *bermepsen* (*vermemişsin*) diyerek bu olumsuz hareket için memnuniyetsizliğini ifade etmekle birlikte sondaki *-gu* soru ekiyle nedeni sorgulanmaktadır.

Örneklerde görüldüğü üzere {-p(tu)} yapısının bu işlevi daha çok ikinci şahısta kullanılır. Cheng ve diğerleri, {-p(tu)} yapısının ikinci şahıstaki işlevlerine dikkat çeker ve *İkinci şahıs ‘ötken zaman vastilik beyan rayi konuşanın’ dinleyicinin önceki iş ve hareketini vastilik öğrendikten sonra dinleyiciye aynen beyan ettiğinde kullanılır* (Cheng, vd., 1996: 363-366) biçiminde kaydeder. Ancak bu işlev, aşağıdaki gibi üçüncü ve birinci şahıslarda da görülür.

– *Men ançivala çoň mekteptimu*
oqumiğan. Vilayette éçilğan bir yilliq
kursta oquğan. Men muşu nahiyeniň
Saybağ guňşésidin, – dep cavab berdi
Rustem.

– *Bek **belen bolaptu**, tola **obdan iş***
***bolaptu**. Özimizniň adimi désile, – dep*
xirildap küldi burutluq adem.

(H.İ., 2011: 258)

– *Ben öyle ünlü üniversitelerde*
okumadım. İl merkezinde açılmış olan
yıllık kursta okudum. Bu nahiyenin
Saybağ beldesinden, – diye yanıt verdi
Rüstem.

- *Çok iyi olmuş. Bayağı iyi bir iş olmuş.*
Bizden biriymişsiniz, – diye güldü bıyıklı
kişi.

Örnekte ikinci kişi, birincisinin kursta okuduğunu ve kendi nahiyesinden biri olduğunu duyunca bu durumu *bek belen bolaptu, tola obdan iş bolaptu* (*çok iyi olmuş, bayağı iyi bir iş olmuş*) diyerek değerlendirir. {-p(tu)} yapısı, bu örnekte üçüncü kişi çekiminde kullanılmıştır.

Aşağıdaki örneklerde de {-p(tu)} yapısı söz konusu işlevde farklı kışı ekleriyle beraber kullanılmaktadır.

– Bek belen **bolaptu**, tola obdan iş
bolaptu.

(H.İ., 2011: 258)

– Saña bu hünerni xudayim **bériptu**.

(H.İ., 2011: 84)

– Undaq bolsa **boptu** emise, xudayim
bextiñni bersun.

(H.İ., 2011: 373)

- Pek iyi olmuş, çok iyi bir iş olmuş.

- Sana bu hüneri Hüda vermiş.

- Öyleyse, tamam o zaman, Allah sonuna
erdirsın.

Örneklerde gerçi yüklem ikinci şahısta çekimlenmemiş olsa da konuşucunun değerlendirme yaptığı olaylar dinleyiciyle ilişkin olaylardır.

Bu idariğe xata **kélip qaptimen**.

(H.İ., 2011: 298)

Bu kuruma yanlış gelmişim.

Konuşucunun geçmişte gerçekleştirdiği *kel-* (*gel-*) eylemi, konuşucunun kendisi tarafından *xata* (*hata*) olarak değerlendirilmiş ve pişmanlık gibi bir duygu ifade edilmiştir.

1.2.4. Geçmiş Zaman; Tanık Olunan Olaylar

{-p(tu)} yapısı, bazen tanık olunmuş eylemleri aktarmak içinde kullanılabilir. {-p(tu)} yapısının bu işlevi, daha çok başarı eylemlerinin kritik sınırına ulaşılmasına tanıklık edilmişse de onun faaliyet evresine tanık olmadığı durumlarda kullanılır.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinin zamansal ilişkileri, $Oz \geq Rz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 14: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (4)

Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qiz
keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu.

(H.İ., 2011: 274)

Dün akşam odamıza iki Çinli kız geldi.

“Bir firmadan geldik” dedi.

*Yuqiridin héliqidek kommuna aşxanilirini yaxşılanlar, taziliqqa ehmiyet bérinlar, dep höccet **keptu.***

(H.İ., 2011: 143)

*Hélimu muşunçilik vaqtida **élip keptu.** Yene bir sa'et kéçikken bolsa yaş céniga uval bolidiken.*

(H.İ., 2011: 239-

240)

*– Viyey, Rustem akam bilen Xanqiz açam **keptu!***

(H.İ., 2011: 406)

*– Wang şuci, ilgiri men birige kiçikkine yaxşiliq qilip qoyğanidim. U maña minnetdarliq yüzisidin bu nersini **élip keptu.***

(H.İ., 2011: 313)

Onun gibi komün yemekhanelerinin iyileştirilmesi, temizliğine önem verilmesi konusunda yukarıdan emir geldi / gelmiş.

Nasılsa zamanında getirdiler. Yine bir saat geç getirseydi gence yazık olacaktı.

- Ayy, Rüstem ağabeyimle Hankız ablam geldi / gelmiş!

- Sekreter Vang, öncelerde birine küçücük yardımda bulunmuştum. O, memnuniyeti nedeniyle bana bu şeyi getirdi / getirmiş.

Yukarıdaki örneklerdeki {-p(tu)} ile çekimlenmiş olan *kel-* ve *élip kel-* eylemleri başarı eylemleridir ve kritik sınırı sonda bulunur. Konuşucu, bu eylemlerin ifade ettiği olayların o kritik sınıra ulaşıldığına tanıklık etmektedir. Ancak bu eylemlerin kritik sınıra ulaşılan kadar devam eden faaliyet evresine tanık olunmadığı için yine de sonuçsallık işlevi olan {-p(tu)} yapısından yararlanmış bulunmaktadır.

Aynı anda gerçekleşen olayları anlatırken önemli ve dikkat çekici olan eyleme {-Di} ekiyle belirlilik kazandırılırken diğerleri {-p(tu)} yapısıyla sıradan olaylar gibi sunulabilir.

*Küzde kentimizge tögiçi, yol başlığuçılarnıñ hemrahliqida Engliye dégen pereñ dölitidin tekşürgüçiler **keldi.** Ular özlriniñ tilinimu hem bizniñ tilimiznimu bilidiğan bir tilmaçni **élip keptu.***

Güzde, mahallemize deveci ve rehberlerin eşliğinde İngiltere diye bir Frenk devletinden araştırmacılar geldi. Onlar kendi dillerini ve bizim dilimizi bilen bir tercüman da getirdi.

(H.İ., 2011: 34)

1.2.5. Geçmiş Zaman; Sonradan Farkına Varılma

Konuşma zamanının öncesine yerleşen eylemin gerçekleşme anında değil sonradan farkına varıldığını anlatmak için {-p(tu)} yapısından yararlanır. {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş eylemler, hareketin başında veya sürecinde konuşucu tarafından farkına varılmayıp sonradan fark edildiğini veya öğrenildiğini anlatır. Konuşma zamanında iş veya olay çoktan gerçekleşmiştir. Ancak gerçekleşen hareket başkasından duyularak değil de konuşucunun kendisi tarafından sonradan fark edilmiştir.

Aşağıdaki örnekte, eşinden ayrılmış olan Abdulgani Ahun'la konuşan, onun ağlamasını gören ve üzüntülerini anlayan Zeynephan, sonra Abdulgani Ahun'un kızına rastlandığında şöyle der:

– *Qizim, bu musibet dadıñizğa **bek éğir** - Kızım, bu musibet babanıza çok ağır*
***keptu.** Uniñ halidin obdan xever élinlar, gelmiş. Onunla yakından ilgileniniz, siz*
siz 5- 6 kün uniñ yénida turuñ. 5-6 günlüğüne onun yanında kalın.

(H.İ., 2011: 405)

Örnekte konuşucu *éğir kel-* (ağır gel-) olayının mevcut belirtileri konuşucu tarafından kendi gözüyle gözlemlenmiş ve olayın gerçekleşmiş olması kanısına varılmıştır. Ancak bu durumun başlangıç anına yani kritik sınırına tanıklık etmemiştir. Başlangıç anına tanıklık edilmeyip sonradan farkına varılmış olan bu olay, {-p(tu)} yapısıyla sunulmuş bulunmaktadır.

– *Özüñmu bilisen balam, iniñ Rustem - Sen de biliyorsun oğlum. Kardeşin*
maña aymu'ay pul evetip turidu. Axşam Rüstem her ay bana para gönderir.
*sanap baqşam xéli **yiğilip qaptu.** Akşam saydım, hayli para **birikmiş.***

(H.İ., 2011: 330)

Örnekte yıllardan bu yana birikmiş paraların, konuşma zamanının bir önceki gün akşamı sayılarak hayli birikmiş olduğunun farkına varılmaktadır. Önceden dikkat çekmeyip sonradan farkına varılmış olan paranın bayağı birikmiş olayı için {-p(tu)} yapısı kullanılmaktadır.

Aşağıdaki örnekte bir yetişkin, yanındaki çocuktan daha öncelerde de gördüğü bir kadını soruyor:

- *Bu ayal kimniñ xotuni?* – *dep soridi.* – *Bu kadın kimin karısı?* – *diye sordu.*
– *U méniñ anam, dadam... Ölüp ketken,* – *O benim annem. Babam ... ölmüştü, -*
– *dep cavab berdi bala.* *diye cevap verdi çocuk.*
– *Bıçare, şunçivala ciq bala bilen **tul*** – *Zavallı, o kadar çok çocukla dul*
***qaptu**, téxi yaş iken, – dep turup kétép,* *kalmış. Daha gençmiş, – dedi ve sonra,*
yene, – anañniñ éti néme? – dep soridi. – *annenin adı ne? – diye sordu.*

(H.İ., 2011: 196)

Konuşmada yetişkin, çocuğun yanıtlarından söz konusu kadının birkaç çocukla dul kalmış olduğunun farkına varır. Daha eskiden gerçekleşmiş veya başlanmış olan bu durumun ancak o anda farkına vardığını {-p(tu)} yapısıyla dile getirir.

Toğraqlıqtin kéyik közlük sahibcamallar köp Toğraklık'tan ceylan gözlü güzeller çok
çıqatti, lékin héçqaysisi Nisagül'niñ qoliğa çıkıyordu. Lakin hiçbirisi Nisagül'ün eline
su quyup bérelmeytti. Uni körgeñler bu su dökemezdi. Onu görenler “Bu fakir
*namrat hoylida teñdaşsız bir gül **éçiliptu**, avluda eşsiz, güzel bir gül açmış.”*
dep, dañqini terep- terepke tarqitişatti. *diyerek ününü her yere yayıyorlardı.*

(H.İ., 2011: 382)

Metinde; Nisagül'ü görenler, onun güzelliğini görünce şaşırıyorlar ve bu fakir aile kızının öyle güzel yetişmiş olduğunun farkına yeni varmış olduklarını *gül éçiliptu* (*gül açmış*) diyerek {-p(tu)} yapısıyla anlatmaktadırlar.

Men nasaralar bilen bolup kétép, u Ben ecnebilerle uğraşırken, o taraftaki
tereptiki puqralirimdin xever halkımı göz ardı etmişim, halkım zor
alalmaptimen, méniñ puqralirim capada günler yaşıyormuş.
qaptu.

(H.İ., 2011: 17)

Cümle, padişah karakterine ait konuşmadır. Onun, bir bölge halkının zor günler yaşamakta olduğuna önceden dikkat etmeyip konuşma zamanında yeni fark etmiş olduğu *xever alalmaptimen* (*göz ardı etmişim*) *capada qaptu* (*zor günler yaşıyormuş*) şeklinde diyerek {-p(tu)} yapısıyla anlatılmaktadır.

{-p(tu)} yapısının bu işlevlerine katılan eylemlerin kılınış özelliğine bakıldığında tümü başlangıç dönüşümlü olaylar olduğu görülür. Başlangıç dönüşümlü olayların başlangıç sınırından geçildikten sonra devam eden durum evresi, sonuçsal olarak şahit olma, sonradan farkına varma işlevlerine daha elverişlidir. İstisna kullanımlar hariç, {-p(tu)} yapısının söz konusu işleviyle başlangıç dönüşümlü eylemler daha da uyumludur. {-p(tu)} yapısının bu anlamların Türkiye Türkçesindeki paraleli olan {-mİş} eki hakkında Hasene Aydın şöyle der: “*Kılınış özelliği olarak başlangıç bildiren eylemlerin başlama anına tanık olunmadığını anlatır. Konuşma anında bu eylemlerin devam ettiği görülebilir. Cümlede eylemin başlangıç anının mı yoksa süren eylemin mi vurgulandığı bağlamdan anlaşılır.*” (2016a: 207). Rastlanan örneklerin çoğunda kritik sınırı çok eskide kalan eylemlerin konuşma zamanında süren durumu vurgulanmış bulunmaktadır. İlk bakışta bu durum, şimdiki zamanı anlatmakta gibi düşündürülebilir.

Üstelik aynı işlevdeki birçok örnekte eylemlere {-p(tu)} yapısı getirilmeden önce *qal-* art eylemiyle birleşmiştir. Bu, *qal-* art eyleminin başlangıç dönüşümlü olma özelliğiyle oluşturduğu eylem öbeğine başlangıç dönüşümlü eylemlerde olduğu gibi ‘hâle atlayış’ özelliği kazandırdığından kaynaklanmış olabilir. Aşağıdaki söz konusu özellik taşıyan örneklerde eylemlerin tümü *qal-* art eylemiyle birleştikten sonra {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş bulunmaktadır.

Bugün özimu **kélip qaptu** mana,

(H.İ., 2011: 188)

– He mana, ziyaliy yaşlirimiz **kélip qaptu** emesmu, qarşı alimiz, qarşı alimiz!

(H.İ., 2011: 219)

9- ayda ziyaliy yaşlar birla vaqitta déğüdek qaytip kélišti. Hemmisi xéli semrip, **parqirap qélişıptu**, rohimu **kötürülüp qaptu**.

(H.İ., 2011: 241)

İsit, etivarlap gül qilip qisivalğudek ayal iken, **biteley çıqip qaptu** biçare...

(H.İ., 2011: 352)

Bakın, bugün kendisi de gelmiş.

- Bakınız, Aydın gençlerimiz gelmiş. Hoş gelmişsiniz, sefalar getirdiniz!

Eylülde aydın gençler neredeyse aynı zamanda geri döndüler. Hepsi, kilo almış, yüzleri parlıyordu, Moralleri de yerindeydi.

Değerli ve çiçek gibi kadınmış, ne yazık ki, talihsiz çıkmış biçare.

– *Sinğlinlarniñ kėsili axirqi basquçqa Kız kardeşinin hastalığı son evresine*
bérıp qaptu. Biz muşunçilik qılalaymız. gelmiş. Yapabileceğimiz bu kadar.
(H.İ., 2011: 248)

1.2.6. Geçmiş Zaman; Bilinçsizce Gerçekleştirme

Geçmiş zamanda konuşucu tarafından doğrudan ama bilinçsiz olarak gerçekleştirilmiş olaylar, {-p(tu)} yapısıyla anlatılabilir. Bu çeşit anlam içeren {-p(tu)} yapıları eylemler; ihtiyat, alçakgönüllülük, özetleme gibi kiplik anlamlarını da anlatabilir.

Cheng ve diğerleri, {-p(tu)} yapısının bu işleviyle ilişkili olarak “1. şahıs geçmiş zaman dolaylı beyan kipi, konuşucunun kendisi önceden bilmediği, sonradan öğrendiği, beklenmedik bir olayı dinleyiciye anlatmayı bildirir.” (Cheng, vd., 1996: 363-366) biçiminde açıklama getirir.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinde bitmişlik ifade edilmekle birlikte eylemin doğrudan ama bilinçsiz bir şekilde gerçekleştirildiğine vurgu yapılır. Dil bilimsel zaman bakımından genellikle geçmiş zamanı ifade eder. Ancak bazı durumlarda eylemin gerçekleşme evresinde kritik sınırdan sonraki durağan hâl konuşma zamanında da geçerliliğini korur, böyle durumlarda şimdiki zamanı ifade ettiği de iddia edilebilir.

Köñlümdə hernəmə bolsa buniñdin bir Ne olursa olsun bundan bir şişe satın alıp
botulka alğaç bérıp Nemet akamni bir Namet müdürə götürerek onu memnun
xuş qilivétey dep oylaptimen téxi. etmeyi düşünmüştüm.
(H.İ., 2011: 380)

Örnekte konuşucu, daha önce düşündüğü bir fikrinden söz etmektedir. {-p(tu)} yapısı burada *oyla-* (*düşün-*) eylemine bir bitmişlik anlamı katmakla birlikte eylemin bilinçsiz olarak gerçekleştirildiğine de vurgu yapmaktadır. Buradaki *oyla-* (*düşün-*) eylemi, konuşma zamanından daha önceleri gerçekleşmiştir. Dolayısıyla {-p(tu)} yapısı, geçmiş zamandaki bir bitmişliği ifade etmekle birlikte eylemin doğrudan ama bilinçsiz gerçekleştirilmiş olmasına vurgu yapmaktadır.

{-p(tu)} yapısı aşağıdaki örneklerde benzer işlevler görmektedir:

U özini «Bu idarige xata kélip qaptimen» O, kendince “Bu idareye yanlış

gelmişim.” derdi.

(*H.İ.*, 2011: 298)

*Men nasaralar bilen bolup k  tip, u tereptiki puqralirimdin **xever** **alalmaptimen**, m  ni   puqralirim capada qaptu.*

*Ben ecnebilerle uğraşırken, o taraftaki halkımı **göz ardı etmişim**, halkım zor günler yaşıyormuş.*

(H.I., 2011: 17)

*Reside bolup qalğan qizlarmu: «Buni eceb burunraq **bayqimaptuq**» dégendek, yiraqtin oğriliqçe sinçilap qarışatti.*

Reşit olmuş kızlar da: “Acayip, buna eskiden dikkat etmemişiz” der gibi uzaklardan gizlice süzerlerdi.

(*H.I.*, 2011: 233)

*Baya közümlü inilip qaptiken, **çüş**
körüptimen.*

Az önce uykuya dalmışım, rüya gördüm.

(H.I., 2011: 147)

1.2.7. Şimdiki Zaman, Sonuçsallık

Türkiye Türkçesindeki {-mİş} ekinde de olduğu gibi, {-p(tu)} yapısı da bazı durumlarda eylemin kritik sınırı aşılmış olan konuşma zamanındaki bir durumu da anlatabilir.

Algılamalı dolaylılık ile örtüşen sonuçsallık, Türkçede ayrıca *uyu-*, *otur-*, *yat-*, *giy-*, *kork-* gibi başlangıç-sınırlı eylemlerle iletmeye de elverişlidir. (Bacanlı, 2008: 12)

Örneğin, çocuğun şu an uyumakta olduğunu fark eden biri, aşağıdaki gibi bir cümle kurabilir:

Bala uxlap qaptu.

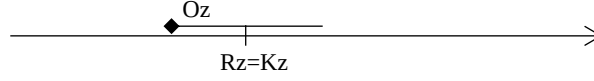
Çocuk uyumuş.

The baby is asleep.

Yukarıdaki Uygur ve Türkiye Türkçesi örneklerinde gerçi daha çok geçmiş zamanı anlatan {-p(tu)} yapısı veya {-mİş} eki kullanılmıştır. Zaman olarak sadece eylemin kritik sınırının geçmişte kaldığı anlatılmaktadır. Ama eylem konuşma

zamanında hâlen devam etmektedir ve şimdiki zaman üzerine odaklanılmıştır. Yani her iki lehçedeki cümlede dil bilgisel zaman olarak şimdiki zamana işaret edilmektedir.

{-p(tu)} yapısının bu işlevinin zamansal ilişkileri, $Oz \geq Rz = Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 15: {-p(tu)} yapısının zamansal sıralama ilişkisi (5)

-Dégenbilen toğraqliqqimu könüp	Nasıl olsa Toğraklık'a da alışmışız.
qaptuq. Şherde tursaq, bir némimiz	Şehirde kalırsak bir şeylerimiz başka
muşu yerde qalğandek xatircem	yerde kalmış gibi rahat olamıyoruz.
bolalmaydikenmiz.	

(H.İ., 2011: 241)

- men muşundaq könüp qaptimen , -	- Ben böyle alışmışım, - dedi. Ramile ona
dédi. Ramile uniŋğa doppa toğrisida	şapka konusunda tekrar söz etmedi.
qayta éğiz açmidi.	

(H.İ., 2011: 274)

İlk örnekte konuşucuların Toğraklık mahallesine alışmış olma durumundan söz edilirken eylem {-p(tu)} yapısıyla *könüp qaptuq* (alışmışız) biçiminde çekimlenmektedir. İkinci örnekte konuşucu, Ramile'nin şapka giymemek konusundaki uyarısına *könüp qaptimen* (alışmışım) diye yanıt verir. {-p(tu)} yapısı, burada cümlemin eylemine bir bitmişlik anlamı katmakla birlikte eylemin bilinçsiz olarak gerçekleştirildiğine de vurgu yapmaktadır. *Könüp qal-* (alış-) eyleminin kritik sınırından çoktan aşılmış ancak kritik sınır sonrasındaki durağan hâl konuşma zamanında da geçerliliğini korumaktadır. Yani konuşucular veya konuşucunun alışkanlık durumu konuşma zamanı da geçerliliğini korumaktadır. Bu durum, eylemin kritik sınırından çoktan aşılmış olma nedeniyle geçmiş zaman olarak, konuşmanın konuşma zamanına odaklı olması nedeniyle şimdiki zaman olarak da değerlendirilebilir.

- Heyvisi bek çoŋ bolğan bilen bumu	- Gürültüsü büyük olmasına rağmen o da
tayinliqken. Uyan - buyanğa neççe aylinip	aleladeymiş. Her tarafa birkaç kez

qoyupla **qumğa pétip yétiptu** mana!
(H.İ., 2011: 58)

uçtukdan sonra kuma batmış yatıyor. Bak!

Örnekte yere düşmüş bir uçağın etrafındakiler birbiriyle konuşuyor. Tam konuşma zamanında karşısında *yatmış* olan uçağı göstererek {-p(tu)} yapısıyla *yétiptu* biçiminde anlatmaktadır. Konuşma zamanında bu *yat-* eylemi halen devam etmektedir.

*Yapirim, bu pereñ dégen şeytanniñ özi
iken, xuda yaratqan vaqitnimu kiçikkine
qutiniñ içige solivaptu emesmu?*
(H.İ., 2011: 36)

- Ya Allah, bu Frenkler de şeytanın ta
kendisiymiş. Allah 'in yarattığı zamanı bile
küçücük kutunun içine kapatmış?

Örneklerdeki sonuçsallık anlatan eylem öbeklerinin tamamı kılınış bakımından başlangıç dönüşümlü özelliklere sahiptir.

*Kişiler öyliriniñ torus, işikliriniñ
asmanda leglektek uçup yürginini
körginide «zamani axir **boluptu**» dep
yığa- zar qilişip, panahlanğudek gеме-
orilarğa, ériq - azgallarğa özlirini étişti.
(H.İ., 2011: 160-161)*

*Kişiler, evlerinin çatısı ve kapı
kanatlarının gökte uçurtma gibi uçtuğunu
gördüklerinde “Kıyamet kopmuş!”
diyerek ağlayarak ve bağrarak
saklanabilecekleri çukurlara ve arklara
atladılar.*

Metinde kişiler, ev çatısı ve kapı kanatlarının uçtuğunu bakarak çıkarım yoluyla “kıyamet” olduğunu sanmaktadır. Bu çıkarım cümlesi için de {-p(tu)} yapısı kullanılmaktadır. Zaman olarak anlatım tam konuşma anına odaklıdır. Ancak eylemin çoktan gerçekleşmeye başlamış, yani kritik sınırından çoktan geçilmiş olma tahmini anlatılmaktadır. Bu durum da geçmiş zamandan daha çok şimdiki zamanı ilgilendirmektedir.

*Toğraqliqta qoralliq ikki çerik bilen bir
emeldar peyda bolup qalganda bu yerdiki
adamlar deslepte qorqti, qiziqsindi. Kéyin
«yuqiridiki emeldarlirimiz bizni **untup**
qalmaptu, her néme bolsa» déyişip
xuşalmu bolup qélişti.
(H.İ., 2011: 45)*

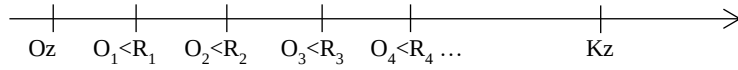
*Toğraklık'a silahlı iki çeri ile bir memur
geldiğinde buradaki kişiler başta
korktular, merak ettiler. Sonra onlar,
“her neyse, üst yöneticiler bizi
unutmamış” diyerek memnun bile
oldular.*

Mahalleye silahlı iki asker ve bir memurun gelmesine bakarak kişiler, üst yöneticilerin kendilerini unutmamış olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Kişilerin çıkarımı *untup qalmaptu* şeklinde {-p(tu)} yapısıyla anlatılmaktadır. Zaman bakımından cümle tamamen şimdiki zamana odaklıdır. Olumsuz çekimlenmiş olmasıyla bu eylem başlangıcı ve sonucu belli olmayan bir durağan durumu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu cümle daha çok şimdiki zamandaki bir durumu ifade etmektedir.

1.2.8. {-p(tu)} Yapısının Rivayet Anlatımında Kullanımı

{-p(tu)} yapısının anlatım tabanı olarak kullanımı, onun en önemli işlevlerinden biridir. {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olduğu eylemlerde bakış noktası, olayın kritik sınırı sonrasına odaklanmış olur. Bu anlatım tabanında {-p(tu)} yapısı, anlatıcının doğrudan edinmediği geçmişte gerçekleşen başkasından duyulmuş olan olaylar dizisini anlatır. Anlatılan olaylar bu anlamda konuşma zamanının referans alındığı bir anlatımı değil olay zamanının referans alındığı sıralı olaylar dizisini anlatır.

{-p(tu)} yapısının rivayet anlatımında kullanımında ifade edilen zaman sıralama ilişkisi, {-p(tu)} yapısının hikâye anlatımında olduğu gibi şu figürdeki gibi gösterilebilir:

Şekil 16: {-p(tu)} yapısının rivayet anlatımında kullanımı

*Çoqlarniñ éytişiçe, buniñdin köp yillar ilgiri, Toxtaxun isimlik bir yigit bilen uniñ ayali xurcun- qaçilirini yüdüp muşu yerdin **ötüp qaptu**. Harğınliq ve ussuzluqtin dermansızlanğan bu yaş er-xotun yéşil maysilar astidiki süpsüzük bulaq süyini körüp toxtap **harduq aptu**. Yüz- közini yuyup, muzdek bulaq süyige nanlirini çilap yep, derex sayiside yétip **uyquğa kétiptu**. Bu dunyanıñ renc-muşeqqetlirini untup, qapirip yara*

Dedelerin söylediğine göre, bundan uzun yıllar önce Tohti Ahun adlı bir gençle onun eşi, omzunda eşya torbalarıyla bu yerden geçiyormuş. Yorgunluk ve susuzluktan güçsüzleşen bu genç çift, yeşil çimler arasındaki temiz bulak suyunu görüp durmuş ve orada dinlenmiş. Yüzlerini yıkayıp, buz gibi bulak suyuyla ekmeklerini ıslatıp yemiş ve ağaç gölgesinde uzanıp uykuya dalmış. Dünyanın sıkıntı ve zorluklarını unutup morarmış, yaralar

*basqan putlirini, harğın tenlirini sozup
şunçilik tatlıq **uxlaptuki**, künniñ neççe
qétim oturup, neççe qétim kötürülginini
tuymaptu. Balilirini egeştürüvalğan bir
cüp erkek- çışi yolvasniñ özliriniñ
etrapini çörgilep, purap körüp, axir
zérikip kétip qalğininimu **tuymaptu**.*

(H.İ., 2011: 5)

*oluşmuş ayaklarını uzatarak, yorgun
bedenleriyle o kadar tatlı uyumuşlar ki,
güneşin kaç kez batıp kaç kez doğduğunu
bile sezmemişler. Yavrularını beraberinde
getiren bir erkek ve bir dışı kaplanın,
onların etrafında dolaşp kokladıklarından,
sonunda bıkip ayrıldıklarını bile
duymamışlar.*

{-p(tu)} yapısı anlatım tabanı olarak kullanıldığında anlatılmak istenen konu, genellikle bilginin kaynağının kendisine ait olmadığını vurgulayan... *niñ éytişiçe, ... niñ sözlep bérişiçe* yapılarıyla oluşmuş olan sözcük öbekleriyle başlar. Örneğin, *çoñlarniñ éytişiçe, ularniñ sözlep bérişiçe, éytişlarçe ...*

***Çoñlarniñ éytişiçe, ular başqa**
qoşkézeklerdeq arqa- arqidin
tuğulmiğaniken. Rozi Qariy tuğulup
bolup birneççe sa'etkiçe baliniñ hemriyi
çüşmeptu. Tuğut anisi bala hemriyini
çüşürüş üçün her xil amallarni qılıptu.
Kütmiğende yene bir qız bovaq
tuğuluptu...*

(H.İ., 2011: 253)

***Hélimigül'niñ éytişiçe, Abduğeni Axun**
baliliriniñ tapa- tenisige çidimay,
Davut'tin qerz sorap barğaniken, Davut
uni sésiq gepke taza toyğuzup **yolğa**
saptu. Abduğeni Axun har élip bir hepte
orun tutup **yétip qaptu**.*

(H.İ., 2011: 288)

*Büyüklerin söylediklerine göre, onlar
diğer ikizler gibi ardı ardına doğmamış.
Rozi Kari doğduktan sonra birkaç saate
kadar bebeğin eşi çıkmamış. Ebe bebeğin
eşini çıkartmak için çeşitli çarelere
başvurmuş. Beklenmedik şekilde bir kız
bebek daha doğmuş.*

*Halimegül'ün söylediğine göre,
Abdulgani Ahun, çocuklarının
şikâyetlerine dayanamayıp Davut'tan
borç almaya gelmiş. Davut onu
azarlayarak geri çevirmiş. Abdulgani
Ahun üzüntüden bir hafta yataktan
kalmamış.*

Her iki metinde anlatılan konunun kaynağı, anlatıcı dışındaki kişilerdir. İlkinde *çoñlarniñ éytişiçe* öbeğiyle bilgiyi kim olduğu net olarak belli olmayan büyüklerden

öğrenildiği, ikincisinde ise *hélimigül'nin éytişiçe* öbeğiyle bilgi kaynağının Halimegül olduğu belirtilmiştir.

Rivayet anlatımının en belirgin özelliği dolaylılık yani bilgi kaynağının anlatıcıya değil başkalarına ait olmasıdır. {-p(tu)} yapısında bakış açısı sınır sonrası odaklı olduğundan biri birinin ardından gerçekleşen sıralı olayları anlatmaya elverişlidir. Ancak rivayet anlatımında bakış açısı farklı olan ve ardışık olmayan olayların anlatımlarına rastlanır. Böyle durumlarda {-p(tu)} yapısı, dolaylılık bakımından kendisiyle eşdeğer olan, geçmiş zamanı da anlatabilen ancak görünüş bakımından farklı bakış açısı sergileyen diğer eylem çekimleriyle uyumlu olarak kullanılır. Bu uyumluluk genellikle adların sonunda yüklemleştirici olarak eklenen *iken* cevher eylemi ve eylemler içinse *iken*'den oluşmuş olan çeşitli çekim yapıları tarafından sağlanır.

Uların sözlep bərişiçe öbeğiyle başlayan aşağıdaki metin daha önceki metindeki gibi bir dolaylı aktarımdır. Önceki metinde cümleler dolaylılık bakımındaki benzerlikler dışında, görünüş bakımından da aynı bir bakışı açısını sergilemiştir. Aşağıdaki tam metin dolaylılık ifade etse de görünüş farklılığı yüzünden bazı cümlelerde {-p(tu)} yapısı yerine {-idiken} yapısı kullanılmaktadır. Ancak cümlelerin tümü geçmiş zaman ve dolaylılık ifade etmektedir.

<i>Uların sözlep bərişiçe, ikkisi aka- uka bolup, eslide çoŋ bir deryaniŋ boyığa caylaşqan nahayiti avat yurtta yaşaydiken. Kiçikidin yol ménişqa mahirliqi, başqılar ikki künde basidiğan yolni yérım künde bésip bolidiğanliqi üçün, yurtida «Hesen- Hüsen şatır» dep atalğaniken. Bir künlerde, şu etraptiki birneççe bay birlişip medikar yallap, qumluqtiki ğayib şeherdin mal- dünya tépip kelmekçi boluptu. Çoŋların, köp işlarni bésidin keçürgen kişilerniŋ tosuşi, nesihetlirige qarimay, yurtqa nezir bérıp, at- töge, eşeklik çoŋ</i>	<i>Onların anlattıklarına göre, ikisi kardeş olup aslında büyük bir nehir boyuna yerleşen bayındır bir kentte yaşıyorlarmış. Küçüklüğünden beri yürümekte ustalaşmış ve başkalarının iki günde yürüdüğü yolu, günün yarısında tamamlayabildiği için yurdunda “Hasan- Hüseyin Şatırlar” adını almışlar. Günün birinde mahalledeki birkaç zengin kişi, ortaklaşa yevmiyeci kiralayarak çöldeki kayıp şehire gidip define aramayı planlamışlar. Büyüklerin, deneyimli kişilerin önlemleri ve nasihatlerine rağmen adaklar kesildikten sonra at, deve ve eşekli büyük bir kervanla</i>

karvanni başlap qumluqqa yürüş çöle doğru yürümüşler. “Hasan-Hüseyin qiliptu. «Hesen- Hüsen Şatır»lar ene şu Şatırlar” da bu kervanın safındaymış. karvanniñ sépide iken.

(H.İ., 2011: 11-12)

Metindeki *yürüş qiliptu* yüklemi bir bitmişlik sergilerken *yaşaydiken* yüklemi geçmişteki bir tamamlanmamışlık, *atalğaniken* yüklemi ise gönderim zamanının daha öncesinde gerçekleşen bir eylemin durgunlaşmış olan hâline odaklanmaktadır. *İken* cevher eylemiyse adı yüklemleştirerek geçmişteki bir durumu anlatmaktadır.

1.2.9. {-p(tu)} Yapısı ve Dolaylılık Anlatan Diğer Yapılar

Uygur Türkçesinde {-p(tu)} yapısı kendi başına geçmiş zaman ve dolaylılık anlatabilir ama bazı durumlarda temel işlevi yine dolaylılık olan {-imış} ve {-iken} gibi eklerle beraber birleşik yapı oluşturur. Bu yapılar zaman bakımından {-p(tu)} yapısıyla aynı işlevi görür fakat dolaylılık bakımından ifade ettiği bilgi kaynağında değişiklik yaratır. Bilgi kaynağındaki değişiklik, aynı zamanda bilginin güvenilirliğini etkileyerek şüphe veya eminlik gibi kiplik anlamlarının da ifade edilmesini sağlar. Abdureshit Yakup’a göre Uygur Türkçesinde {-imış} ve {-iken} her ikisi de dolaylılık işaretleyicisi olan {-p(tu)} yapısına eklenebilir. Bu durumlarda {-iken}, konuşucunun emin olduğu ikinci el bilgiyi anlatır. {-imış} ve {-dek} ise konuşucu tarafından doğruluğu kesinleştirilmeyen nakli veya çıkarımsal bilgiyi anlatır. Konuşucu aktardığı ikinci el bilgiyi tarafsız bir tutumla beyan eder (2013: 31).

1.2.10. {-p(tu)} Yapısıyla İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki {-p(tu)} yapısının temel işlevi dolaylılıktır. Zaman bakımından genellikle geçmiş zamanı anlatır, çok nadir olarak sonuçsal şimdiki zamanı da ifade edebilmektedir. Görünüş bakımından çoğu zaman tamamlanmışlık bazen de kritik sınır sonrasındaki sonuçsallığı ifade etmektedir.

{-p(tu)} yapısı, kanıtsallık bakımından genellikle dolaylılığın alt türlerinden aktarım, sonradan farkına vailme, bilinçsiz olarak gerçekleştirme gibi anlamları ifade eder. Çok nadir olarak tanık olunan olaylar da anlatılabilir.

{-p(tu)} yapısı, genellikle geçmiş zamanı çok nadir olarak şimdiki zaman anlatmanın yanı sıra dolaylık ve onun alt türlerini anlatabilir. Anlattığı zaman türleriyle kanıtsallık türleri arasında bir uyumluluğun olduğu tespit edilmiştir. {-p(tu)} yapısı geçmiş zamanı anlatırken kanıtsallığın daha çok aktarım anlamıyla ilişkilendirilebilir; şimdiki zaman veya şimdiki durum odaklı bir anlatımda kanıtsallığın daha çok çıkarım veya farkına varma türleri söz konusu olabilir.

{-Di} eki rivayet anlatımlarında konuşma zamanı dışında gönderme zamanındaki bir noktayı referans alır. Konuşma (yazıya geçirilme) zamanına göre göreceli bir geçmişliği ifade eder. Metin tarafından belirlenen bir referas zamanına göre bir önceliklik ifade eder, metinde geçen diğer olaylarla arasında cümle sıralamasına göre öncelik- sonralık ilişkisi kurur.

Rivayet anlatımında {-p(tu)} yapısı tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık (eylemlerin öncelik- sonralık veya eş zamanlılık ilişkileri) bakımından birinin zıttı olarak {-idiken} yapısıyla uyumlu kullanılır. {-p(tu)} yapısı sıralı anlatımda genellikle ardı ardına anlık gerçekleşen olayları anlatırken {-idiken} yapısı gönderme zamanını kapsayan biraz geniş zaman dilimi içinde alışkanlık hâlinde tekrar gerçekleşen olayları veya sürekliliği devam eden durumları anlatır.

1.3.{-ptimiş}

{-ptimiş} yapısı, cümlede eylemleri *-ptimiş / -iptimiş / -uptimiş / -üptimiş* biçimleriyle çekimleyebilir. {-(i/U)ptimiş} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)ptimiş} < {-(i/U)p} + {-tur} + imiş < {-(i/U)p} + tur- + {-ur} + er- + {-miş}

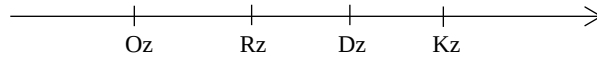
{-ptimiş} yapısı, geçmiş zaman, tamamlanmışlık ve aktarım anlatır. {-p(tu)} yapısıyla {-mİş} ekinin birleşmesinden oluşan {-ptimiş} yapısı, tıpkı {-p(tu)} yapısı gibi zaman bakımından geçmiş zamanı; görünüş bakımından bitmişliği anlatır. Ancak kanıtsallık bakımından sadece dolaylılığın alt işlevi olan aktarımı ifade eder.

Abdureshit Yakup'un ortaya koyduğu gibi {-mİş} eki, {-p(tu)} yapısının anlattığı ikinci el bilgiye bir çeşit tarafsızlık anlamı katar (2013, 31). Konuşucunun bu tarafsız tutumu, bu yapıda {-p(tu)} yapısının anlattığı gibi çıkarım, sonradan farkına varma veya

olayın bir parçasına tanıklık olma gibi olaylarla konuşucu arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlamları ifade etmeye izin vermez. Böylelikle {-ptimiş} yapısı genellikle geçmiş zamanda gerçekleşen bir başkasından öğrenilmiş olan olayların aktarımında kullanılır.

Litip Tohti, {-ptimiş} yapısını aktarım kipi başlığı altında geçmiş zamanın aktarım kipi biçimleri arasında değerlendirir. Bu ekler hakkında “*Aktarım kipi kullanıldığında konuşulan olay ve durumların başkalarından öğrenilmiş olduğu vurgulanır. Tabi olarak {-miş} eki kullanılmış olan aktarım kiplerinde genellikle konuşucunun kendi anlattıklarına güvenmeyerek veya hicvederek anlattığı yan anlamı da ifade eder*” biçiminde bilgi verir (2012b: 68-69).

{-ptimiş} yapısı genellikle aktarım ifade ettiği için bir de duyulan zaman da söz konusudur. Zamansal sıralama ilişkisi, $Oz > Rz > Dz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir. (Dz: duyulan zaman)

Şekil 17: {-ptimiş} yapısının zaman sıralama ilişkisi

– Qumluqta ézitqu peyda boluptimiş , her	- Çölde serap peyda olmuş. Arabalar
qétim maşınilar yoldin ézip, ademler	yolunu kaybedip insanlar umutsuzluğa
ümitsizlikke patqanda, ularniñ yénida	kapıldıklarında, onların yanına omzunda
dümbisige qapaq artqan appaq saqal bir	kabağıyla aksakallı bir dede payda
bovay peyda bolarmış.	olurmuş.

(H.İ., 2011: 269)

Metinde “*Qumluqta ézitqu peyda boluptimiş*” cümlesinde {-ptimiş} yapısıyla çölde serabın peyda olmasının geçmiş zamanda gerçekleştiği, bu bilginin bir başkasından öğrenilmiş olduğu aktarılmaktadır. {-p(tu)} yapısında anlatılanlardan farklı olarak bu örnekte konuşucu bilgiyi tarafsız bir tutumla kendini olaydan uzak tutarak aktarmaktadır. Dolayısıyla kiplik olarak şüphe anlamı da barındırmaktadır.

Görüldüğü gibi {-ptimiş} yapısındaki {-miş} eki, {-p(tu)} yapısının anlattığı dolaylı yollarla edinmiş bilginin aktarımında konuşucunu tarafsız bir tutumunu ifade etmesiyle bilginin güvenilirlik derecesini düşürür. Ve bu yapıya şüphe kipliği anlamı

katar. Nadzhip’a göre de {-miş} eki, bir eylem hakkındaki bilgileri şüpheli olarak karakterize eden bir kiplik yapımı oluşturmaya yardımcı olur (1971: 119).

Mehellidikiler arisida «Davut Qeşqer’din Mahalledekiler arasında “Davut, öylinivaptimiş¹» dégen gepler Kaşgar’dan evlenmiş.” diye söylentiler tarqalğanidi. Bunıñ rast yaki yalğanlıqini yayılmıştı. Bunun gerçek olup olmadığını héçkim éniq bilmeytti. kimse net bilmiyordu.

(H.İ., 2011: 335)

Davut’un Kaşgar’da evlenmiş olduğu söylentisi {-ptimiş} yapısından yararlanarak aktarılmaktadır. Bu yapı kullanılan «*Davut Qeşqer’din öylinivaptimiş*» iç cümlesinden anlaşılır ki bu bilgide anlatılan olay konuşma zamanından önce gerçekleşmiştir. {-ptimiş} yapısından bu bilginin kesinlikle başkasından öğrenilmiş olduğu anlaşılır. Aynı zamanda konuşucuların tarafsız tutumu nedeniyle bu cümle bir şüphe anlamını da içermektedir. “*Bunıñ rast yaki yalğanlıqini héçkim éniq bilmeytti*” cümlesiyle bu bilginin gerçek olup olmadığı yani şüpheli olduğu tekrar vurgulanmış bulunmaktadır.

1.4.{-ptiken}

{-ptiken} yapısı, cümlede eylemleri *-ptiken / -iptiken / -uptiken / -üptiken* biçimleriyle çekimleyebilir. {-(i/U)ptiken} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)ptiken} < {-(i/U)p} + {-tur} + iken < {-(i/U)p} + tur- + {-ur} + er- + {-ken}

Dolaylılık anlatan {-p(tu)} ve {-iken} yapılarından oluşmuş olan {-ptiken} yapısı, dil bilgisel zaman bakımından geçmiş zamanı; görünüş bakımından bitmişliği; kanıtsallık bakımından ise dolaylı yollarla edinmiş olan ve konuşucunun tastık ettiği bilgileri anlatır.

Tehur ve diğerlerine göre {-ptiken} yapısı, “*konusma zamanından önce başlayıp sona ermiş, konuşucu dolaylı olarak öğrenmiş veya belirli kanıtlar temelinde çıkarım yaparak ortaya konulan iş ve hareketleri bildirir.*” (2010: 1741). Abdureshit Yakup’a göre {-p(tu)} yapısına eklenen {iken} yapısı, ikinci elden edinen bilginin doğruluğuna

¹ “öylinivaptimiş” yüklemindeki -va-, -p ulaş eki ve al- art eylemin kaynaşmasından oluşan -val- biriminin -l- sesi düşmüş olduğu biçimdir, {-ptiken} yapısının parçası değildir.

konusucunun emin olduğu durumlarda kullanılır (2013: 31). Yakup, ikinci elden edinen bilgiler olarak belirtmiş ama bu biçim, “Keçmiş” romanında sadece ikinci elden edinmiş bilgilerle sınırlı kalmayıp {-p(tu)} yapısının anlattığı gibi konuşucunun çıkarım yoluyla edindiğı bilgiler, sonradan hatırlamış olan olaylar, bilinçsizlikle kendi gerçekleştirdiğı bilgilerin anlatımı için de kullanılmaktadır.

1.4.1. Geçmiş Zaman; Aktarım

{-ptiken} yapısı, kendisi tanık olmayıp ikinci elden öğrenilen geçmiş zamanda gerçekleşen bir olayı tamamlanmış bir şekilde kendinden emin olarak aktarmak için de kullanılır.

{-ptiken} yapısının bu işlevinde zamansal sıralama ilişkisi, $Oz > Rz > Dz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 18: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)

İmam şéirniñ mezmunini çüşinip tursimu bilmeske sélip:

- Buni mu'ellim özi yazğanlıqini körgenler barmiken? – dep soridi.
- Mekteptiki hemme balılar **körüptiken**,
- Sopaxun Qariy ışık tüvige çiqipla üç balini başlap kirdi.

(H.İ., 2011: 65)

İmam, şiirin içeriğini anladıysa da anlamazlığa vurarak:

- Bunu muallimin kendisi yazdığını görenler var mıymış? – diye sordu.
- Okuldaki çocukların hepsi görmüşler,
- Sufi Ahun Kari, kapı önüne çıkıp üç çocuğu getirdi.

Metinde konuşucu, muallimin bir şiir yazdığını birkaç öğrencinin gördüğünü öğrenmiş ve onu imama aktarmaktadır. Kendisi bu aktarımının gerçekliğine çok emindir hatta tanık olarak o öğrencileri de beraberinde getirmiştir.

*Lékinze, héçqandaq padişah künde üç vaq ğiza bérıp puqrani qorsağ gémidin **qutuldurmaptiken**. Puqra dégen qorsağ gémidin qutulğandikin, emgek qilmay*

Hiçbir padişah, her gün üç öğün yemek vererek vatandaşlarını yemek derdinden kurtarmamıştır. Vatandaşlar yemek derdinden kurtulmuşken çalışmayıp da ne

némiş qilidu deysiler.

yapsın ki.

(H.İ., 2011: 141)

Örnekte bir kraldan söz ederken, geçmiş zamanlardaki diğer hiçbir kralın vatandaşlarına üç öğün yemek vermediği öğrenilmiş bir bilgi olarak ancak kendinden emin bir biçimde aktarmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-ptiken} yapısının yardımıyla geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan konuşucunun kendisi tanıklık etmediği ama başkasından öğrenmiş olduğu bir olaydan kendine emin bir biçimde söz etmektedir.

– *Sen neççe yaşqa kirdiñ Zeynep, rastini dep baqe.*

– *Sen kaç yaşına girdin Zeynep? Gerçek yaşını söylesene.*

– *On... On beşke.*

– *On... On beş.*

– *Dadañ séni on sekkizge kirdi deptikenğu, némişqa şundaq deydu?*

– *Baban seni 18 yaşında demiş. Neden öyle demiştir acaba?*

– *Men... Men bilmidim.*

– *Ben ... bilmiyorum.*

(H.İ., 2011: 89)

Anlıgansiler, 3-etrettikiler

Duymuşsunuzdur, 3. gruptaki Hekim

Hékimaxun 'niñ égilidin 5- 6 tağar

Ahun 'un ahırında 5- 6 çuval buğday ve

buğday – qonaq tépiptu. Çoñqur kolap

mısır bulmuşlar. Çukur kazarak

kömvétiptiken. *Undaqlarni 1- etrettimu yoq dégili bolmaydu cumu.*

gömmüşler. 1. gurupta da öyle kişiler yok denemez.

(H.İ., 2011: 143-144)

Dadañ ölüp ketkilimu 5- 6 yil bolup

Baban öleli 5-6 sene oldu. Onun on sene

qaldi. Uni on yil burunqi iş désekmu, on yilda néme işlar bolmaydu, – dédi Toxti Qariy.

önceki iş olduğunu varsayarsak on yılda neler değişmez. – dedi Tohti Kari.

– *Dadam aşu yerge bir belge sélip*

– *Babam oraya bir işaret bırakmış.*

qoyuptiken.

(H.İ., 2011: 180)

– *Depterdeki geplerge néme bolatti, ana.*

– *Defterdeki sözlere ne olacaktı, anne.*

Senmu qiziqkensen, özüñ 14 yéşinda

Sen de tuhafısın, kendin 14 yaşındayken

dadam bilen muhebbetlişip toy

babamla sevgili olarak evlenmişsin. Sen

*qiliptikensenğu, sen undaq geplerni
köçürüp baqmiğanmu?*

*öyle cümleleri alıp kopya etmemiş
miydin?*

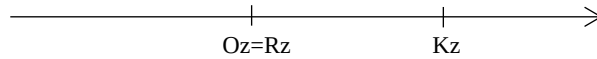
(H.İ., 2011: 227)

Örneklerde *deptikenğu* (*demiş*), *kömüvéptiken* (*gömmüşler*), *belge sélip qoyuptiken* (*işaret bırakmış*), *toy qiliptikensen* (*evlenmişsin*) yüklemelerinde {-ptiken} yapısıyla çekimlenerek geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan konuşucunun kendisi tanıklık etmediği ama başkasından öğrenmiş olduğu olaylar kendine emin bir biçimde aktarılmaktadır. Örnekte *deptikenğu* ve *toy qiliptikensenğu* yüklemelerinin sonunda bulunan {-ğu} eki zaman ile hiç ilişkisi olmayan şaşkınlık ve soru anlatan bir kiplik ekidir.

1.4.2. Geçmiş Zaman; Çıkarım

{-ptiken} yapısı, geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan bir olayın izine veya bir duruma dayanarak çıkarım yoluyla öğrenildiği olayları kendinden emin bir biçimde aktarmak için de kullanılır.

{-ptiken} yapısının bu işlevinde zamansal sıralama ilişkisi, $Oz = Rz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 19: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (2)

*Ağzini çin yumğiniçe közlirige yaş élip,
nanni navat şoriğandek şorap, tamşip
ketti.*

– *Biçariniñ buğday néni yégüsi
keptiken. Muşu nanni saqlap az- azdin
çilap bérermen.*

*Ağzını sıkı kapattığı hâlde gözlerinden
yaş geldi. Ekmeği akide şekeri emermiş
gibi emerek dudaklarını şakırdattı.*

– *Zavallının, buğday ekmeği yiyesi
gelmiş. Bu ekmeği saklayıp azar azar
ıslatıp veririm.*

(H.İ., 2011: 145)

Metinde hastalıktan çok zayıflamış birinin bir ekmeği nasıl yediğine bakılarak onun ekmek yemeyi çok özlemiş olduğu çıkarım yoluyla öğrenilmiş ve bu durum, {-ptiken} yapısı aracılığıyla anlatılmaktadır. Konuşucunun bu konuda çok emin olduğu da anlaşılır.

1.4.3. Geçmiş Zaman; Bilinçsiz Gerçekleştirme

Geçmiş zamanda bilinçsiz bir biçimde gerçekleştirilmiş olan olayların aktarımı için de {-ptiken} yapısı kullanılır. Konuşucu eylemi gerçekleştiren failin kendisi olduğundan yüklem çoğu zaman birinci şahıs ekiyle çekimlenmiş olur.

– Çidaymen qizim, çidaymen. Baya közüm ilinip qaptiken , çüş körüptimen. Yaş çağlırim imiş, qazanda liq göş qaynavatqudek, ikkimiz bir yanda çöçüre tügüvétiptimiz.	– Dayanırım kızım, dayanırım. Az önce uykuya dalmışım, rüya gördüm. Gençliğimmiş, kazanda dolu et haşlanıyormuş, ikimiz bir yandan çöçüre yemeği yapıyormuşuz.

(H.İ., 2011: 147)

Örnekte *közüm ilinip qaptiken* (uykuya dalmışım) ifadesiyle konuşma zamanından biraz evvelki yani geçmiş zamandaki uyuma eyleminin bilinçsiz bir şekilde gerçekleşmiş olduğu {-ptiken} yapısı aracılığıyla anlatılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-ptiken} yapısı benzer işlev görmektedir:

Sözlepla turidiğan, éviz boy, aq sériq kelgen Ğeyret tonur béşiğa ötüp nan yéqip béqip: «Vay biçare anam, muşundaq ot içige béşiğni tiqip yéqip bergen nanliriğniñ qedrige eceb yetmeptikenmen » dep Zeynep'ni yiğlitivetti.	Konuşmayı seven, uzun boylu, sarışın olan Gayret, tandır başına geçerek ekmek pişirdi. “Ah, zavallı annem, ateşin içine böyle başını sokarak pişirdiğin ekmeklerin değerini ne yazık ki bilmemişim” diyerek Zeynep'i ağlatıverdi.

(H.İ., 2011: 222)

Ular Ürümçi'ge barğuçe, Ürümçi'de poyizğa çıqip Dazhai'ge barğuçe nurgun şehar, yézilardin, tağ- deryalardin ötüp, «Pah, cahan dégen esliy mundaq iken. Cuñgo némidégen çoñ, xelqi némidégen köp. Biz qumluqniñ otturisdiki aliqançiliq yurtimizdin çıqmay, cahan dégen muşu dep ötüvériptikenmiz » déyişip ketti.	Onlar; Ürümçi'ye, Ürümçi'den de trenle Dazhai'e gidene kadar birçok şehir, köy, dağ ve nehirlerden geçerek: “Vah, dünya aslında böyleymiş. Çin ne kadar da büyük, halkı ne kadar da kalabalıkmış. Biz çölün ortasındaki küçücük yurdumuzdan çıkmayarak ‘cihan böyledir’ diyerek yaşamışız.” dediler.

(H.İ., 2011: 264)

– Şundaq işmu barmiken? Men téxi
Perhad’ni xéli durus adem dep **oylap**
yürüptikenmen emesmu.

Öyle olaylar var mıydı? Ben Ferhat’ı
oldukça dürüst biri sanmışım.

(H.İ., 2011: 359)

Men armansız kétédiğan boldum. Kéçe
hoylimizdiki bulaqtin su étilip çiqip
çüşigenidim, esliy séni **çüşeptikenmen**
emesmu, – dep Exmet’ni bağığa bastı.

Ben artık gözüm açık gitmem. Gece
avlumuzdaki bulaktan su fışkırdığını
görmüşüm rüyamda. Aslında seni
görmüşüm,- diyerek Ahmet’i bağına
bastı.

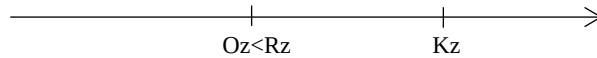
(H.İ., 2011: 405)

Örneklerde {-ptiken} yapısıyla çekimlenen *qedrige yetmeptikenmen* (değerini bilmemişim), *ötüvériptikenmiz* (yaşamışız), *oylap yürüptikenmen* (sanmışım), *çüşeptikenmen* (rüya görmüşüm) yüklemelerinde geçmiş zamandaki eylemlerin bilinçsiz bir şekilde gerçekleşmiş olduğu ve sonradan farkına varıldığı anlatılmaktadır.

1.4.4. Geçmiş Zaman; Sonradan Fark Etme

Geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan, konuşucunun gerçekleşme sürecine tanıklık etmeyip veya farkına varmayıp sonucuna ve eylemin son evrelerine varıldığında farkına vardığı ya da öğrendiği olayların aktarımı için de {-ptiken} yapısı kullanılır.

{-ptiken} yapısının bu işlevinde zamansal sıralama ilişkisi, $Oz = Rz > Kz$ biçiminde aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 20: {-ptiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (3)

– Men başlimidim, özi kırıptu, yeslide
men baqqan emesmu bu ballini, qaysisi
körse «Altun anam» dep aldımğa
yügürüp kélidu. Etigen Zumret «qorsiqim
éçip ketti» dep **kırıptiken**, bir qaça aş
berdim şu.

- Ben başlamadım. Kendisi girmiş.
Anaokulunda bu çocuklara ben
bakmışım ya. Beni görürlerse “Altun
annem” diye önüme koşarak gelirler.
Sabah Zümrüt “Karnım acıktı” diyerek
girmişti. Bir kâse yemek verdim işte.

(H.İ., 2011: 188)

Örnekte Zümrüt'ün eve girme eyleminin sürecinden, yani ön evrelerinden Altungül'ün haberi yoktur. Doğal olarak Zümrüt'ün dışarıdan eve girme eylemi tamamlandığında evdeki Altungül ancak farkına varmıştır. Bu nedenle konu, eylemin {-ptiken} yapısıyla çekimlenmesiyle *kiriptiken (girmiş)* biçiminde aktarılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-ptiken} yapısı benzer işlev taşımaktadır:

*Hélimigül bezide öyidin yığlap kéletti,
«Anamni davalitayli dések pul yoq,
dadam şunçe yıl köpçilikniñ xizmitini
qilip eceb azraq bolsimu **yığip
qoymaptiken**» dep zarlinatti.*

(H.İ., 2011: 387)

*Uniñ uçisiğa xurum çapan, béşiğa norka
qulaqça kiyip, motosiklitta çépip
yürginini körgeñ ayallar arqisidin heves
bilen qarışıp: «<Adem eskisi emes, kiyim
eskisi> dep **bikar démeptiken**, ilgiri
toğraqlıqta Davut'tin set adem yoq idi.
Emdilikte kiyimni oñşap kiygende
qarisaq, u unçıvala set emes iken. Kök
közlükini hésabqa almiğanda, téxi xéli
meri issiq iken» dep külüşetti.*

(H.İ., 2011: 334)

*Beziler: «Kommuna vaqtida Davut kanay
Nemet'ni bikar **tillimaptiken**, uniñ boyı
bir gériç bolğini bilen yurt soriğudek eqli
bar iken emesmu» déyişti.*

(H.İ., 2011: 333)

*Halimegül, bazen evinden ağlayarak
gelirdi. “Annemi tedavi ettirelim desek
parak yok. Babam yıllarca halk için
hizmet etmiş. Ne yazık ki biraz olsa da
para biriktirmemiş” diye sızlanırdı.*

*Onun, üstüne meşin ceket giyerek, başına
kürk şapka takarak motosikletle gezdiğini
gören kadınlar; arkasından imrenerek
bakarlar; “‘Adamın çirkinliği
kıyafetinden’ diye boşuna denmemiş.
Önceleri Toğraklık'ta Davut kadar çirkin
insan yoktu. Şimdi düzenli kıyafetiyle ona
bakarsak, o, o kadar çirkin değilmiş.
Gözünün mavi olduğunu saymazsak,
hatta oldukça hoş biriymiş” diye
gülerlerdi.*

*Bazıları “Komün zamanında Davut
Kanay, Nemet'e boşuna küfretmemiş.
Onun boyu kısa olsa bile yurdu yönetecek
aklı vardı değil mi” dediler.*

Örneklerde *yığip qoymaptiken (biriktirmemiş)*, *bikar démeptiken (boşuna denmemiş)*, *bikar tillimaptiken (boşuna küfretmemiş)* eylemleri {-ptiken} yapısıyla çekimlenerek geçmiş zamanda gerçekleşmiş/gerçekleşmemiş olan konuşucunun

sürecine tanıklık etmeyip veya farkına varmayıp sonradan farkına varıldığı veya öğrenildiği olayları aktarmaktadır.

1.4.5. Gelecek Zaman; İstek

{-ptiken} yapısı, konuşma dilinde bazen gelecek zamana da işaret edebilmektedir. {-ptiken} yapısının bu işlevi daha çok -sA *boluptiken* biçiminde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

– *Ma xénim emgekni belen qilidiken. Éri* – *Bu hanım iyi çalışıyormuş. Eşi var*
barmidu, yoqmıdu? Éri bolmisa maña *mıdır? Yok mudur? Eşi yoksa benimle*
tegsimu bolaptiken, – dédi. *evlenirse iyi olacak, - dedi.*

(H.İ., 2011: 197)

Örnekte *maña tegsimu bolaptiken* denilerek bir kadına yönelik evlenme isteği aktarılmaktadır. Dil bilgisel zaman olarak gelecek zamana işaret etmektedir. -sA *boluptiken* yapısı, örnekte konuşma telaffuzunu yansıtarak -sA *bolaptiken* biçiminde verilmiştir.

1.4.6. Öncekilik, Nedensellik, Karşıtlık

Uygur Türkçesindeki {-ptiken} yapısının işlevlerinden biri de onunla çekimlenmiş eylemin kurduğu cümle ile onu takip eden cümle arasında bazı durumlarda hafif bir öncekilik ve nedensellik ilişkisini anlatmasıdır; yani {-ptiken} yapı cümlelerin olayı, takip eden cümle olayının ortaya çıkması için zamansal bir arka plan oluşturmaktadır.

Öncekilik ya da nedensellik ilişkisini anlatmak Uygur Türkçesindeki {-ptiken} yapısının birçok işlevinden sadece biriyken onun Türkiye Türkçesindeki biçimsel karşılığı olan {-mXşken} yapısının ise temel işlevidir.

İbrahim Ahmet Aydemir'e göre Türkçe birleşik yapı morfemlerden biri olan {-mXşken} < (-mXş + iken) de zarf fiil cümlesi kurmakta ve böylece üst cümlelerin içeriğine zamansal bir arka plan oluşturmaktadır. Buradaki zamansal ilişki, morfemin bünyesinde yer alan {-mXş} ekinin de etkisiyle kesin bir önceliktir; yani zarf fiil

cümlesinin olayı, üst cümle olayından öncedir. Diğer bir ifadeyle üst cümle olayı, ancak zarfîil cümlesi olayının kritik sınırı aşıldıktan sonra başlayabilir (2010: 79).

Uygur Türkçesinde de {-ptiken} yapısıyla çekimlenmiş olan eylem, takip cümledeki olaydan önce gerçekleşmiş veya eylemin kritik sınırı çoktan aşılmış olur. {-ptiken} yapısı takip eden cümlelerin içeriğine zamansal bir arka plan oluşturur.

<i>U mekteptikilerge méniñ ehvalimni tonuşturup, torda élan qilğan bezi maqalilirimni körsitiptiken, mektep terep méniñ maqalilirimni tekşürüp mulahize qilğandin kéyin maña oquşqa qobul qiliş uqturuşi evetiptu.</i>	<i>O, üniversitedekilere benim ahvalimi anlatmış, internette yayınladığım makalelerimden bazılarını göstermiş. Üniversitedekiler benim makalelerimi inceledikten sonra bana kabul mektubu göndermiş.</i>

(H.İ., 2011: 398)

Örnekte *körsitiptiken* (göstermiş) yüklemi, takip eden cümlelerdeki *evetiptu* (göndermiş) eyleminden önce gerçekleştirmiştir. {-ptiken} yapısıyla çekimlenmiş eylem, takip eden cümledeki eylemin gerçekleşmesi için bir arka plan oluşturmuştur. Hafif bir nedensellik ilişkisi de sergilemiştir.

<i>– Ala közniñ öyidikiler elçi kirgüzüptiken, anam: «Qizim toy qiliş yêşiğa toşmidi, qizimniñ toy qilişiğa téxi neççe üçme pişşiqi bar» dep yolğa saptu.</i>	<i>Mavi gözlünün evindekiler, çöpçatan göndermiş. Annem: “Kızım nikâh yaşına gelmedi. Kızımın evlenmesine daha birkaç dut pişmesi (sene) var” diye geri göndermiş.</i>

(H.İ., 2011: 236)

Örnekte *elçi kirgüzüptiken* (çöpçatan göndermiş) yüklemi takip eden cümlelerdeki *dep* (diye), *yolğa saptu* (geri göndermiş) eylemlerinden önce gerçekleştirmiştir. {-ptiken} yapısıyla çekimlenmiş eylem, takip eden cümledeki eylemin gerçekleşmesi için bir arka plan oluşturmuştur. Hafif bir nedensellik ilişkisi de sergilemiştir.

<i>– Ata- bovilirimiz muşu yerniñ ehvalığa qarap aşliq, çarva, ormanni teñ tutup keptiken, bizniñçe buniñdin kéyinmu muşu yolni tutsaq ziyan tartmaymiz.</i>	<i>Atalarımız bu yerin durumuna göre ziraat, hayvancılık ve ormancılığın dengesini sağlamış. Biz de bundan sonra bu yolu takip edersek zarar görmeyiz.</i>

(H.İ., 2011: 338)

Örnekte {-ptiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *teñ tutup keptiken (dengesini sağlamış)* yüklemi takip eden cümledeki *eylem* için bir arka plan oluşturmuştur. Yani takip eden cümledeki eylemin gerçekleşmesi için önceliklik ilişki sergilemektedir.

*Hélimu işxanimizda bikarliq téléfün
bolup qaptiken, bolmisa zérikip ölüp
qalidikenmen déGINE...*

*İyi ki ofisimizde ücretsiz telefon var.
Yoksa burada can sıkıntısından
ölecektim.*

(H.İ., 2011: 299)

Örnekte *téléfün bolup qaptiken (ücretsiz telefon var)* yüklemi takip eden cümlelerdeki *öl-* eyleminin gerçekleşmemesi için bir arka plan oluşturmuştur. Hafif bir nedensellik ilişkisi de sergilemiştir.

1.4.7. {-ptiken} Yapısıyla İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki dolaylılık anlatan {-p(tu)} ve {-iken} yapılarından oluşmuş olan {-ptiken} yapısı, dil bilgisel zaman bakımından geçmiş zamanı; görünüş bakımından bitmişliği; kanıtsallık bakımından ise dolaylı yollarla edinmiş bilgileri anlatır. Zaman, görünüş ve kanıtsallık bakımından aynı değere sahip olan {-ptimiş} yapısıyla konuşmacının aktardığı bilgiye olan tutumu bakımından farklılık gösterir. Yani {-ptimiş} yapısında aktarılan bilginin doğruluğuna kesin gözüyle bakılmazken {-ptiken} yapısıyla konuşmacı tarafından tasdik edilmiş bilgileri aktarılır.

{-ptiken} yapısıyla genellikle geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan duyulan, çıkarım yoluyla edinen, bilinçsiz olarak gerçekleştirilen ve sonradan farkına varılan olayları anlatılır. Çok nadir olarak şart ekiyle uyumlu kullanılarak gelecek zamandaki istek de aktarılabilir. Kimi zaman bu yapıyla çekimlenmiş yüklem bulundugu cümle ile takip eden cümle arasında önceliklik, nedensellik veya karşıtlık ilişkisi oluşur.

1.5. {-ptikenmiş}

{-ptikenmiş} yapısı, cümlede eylemleri *-ptikenmiş / -iptikenmiş / -uptikenmiş / -üptikenmiş* biçimleriyle çekimleyebilir. {-i/U}ptikenmiş şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)ptikenmiş}<{-(i/U)p}+{-tur}+iken{-miş}<{-(i/U)p}+tur-{-ur}+er-{-GAn}+{-miş}

{-ptikenmiş} yapısı, geçmiş zaman, tamamlanmışlık ve aktarım anlatır. Tehur ve diğerlerine göre {-ptikenmiş} yapısı, “*konuşma zamanından önce başlayıp sona ermiş, konuşucu başkasından duymuş olan iş ve hareketi anlatmakta kullanılır.*” (2010:1742).

{-ptikenmiş} yapısı, {-p(tu)} yapısına eklenen {-iken} yapısından sonra yine {-miş} ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. {-ptiken} yapısı daha önce bahsedildiği gibi ikinci elden edinen bilginin doğruluğuna konuşucunun emin olduğu durumlarda kullanılır. {-miş} eki ise yapıda ifade edilen ikinci el bilgiye bir çeşit tarafsızlık, şüphe veya bir alay anlamı katar.

“Keçmiş” romanında bu yapı için tek bir örnek bulunmuştur.

*Şu yerge kelgende kimdur biri gepni Laf oraya geldiğinde birileri konuşmayı
bölüp: «Şeherge barğanlar körüptiken, böler, “Şehre gidenler görmüşler, onlar
ular nahayiti ésil öylerde turidiken. lüks evlerde yaşıyorlarmış. Zeynephan
Zeynepxan şeherniñ xénimliridekla şehir hanımları gibi olmuşmuş” derlerdi.
bolup kétiptikenmiş» deytti.*

(H.İ., 2011: 88)

Örnekte *xénimliridekla bolup kétiptikenmiş (hanımları gibi olmuşmuş)* yüklemi, {-ptikenmiş} yapısı aracılığıyla eylemin geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduğunu ve konuşucunun konuyu başkasından duymuş olduğunu anlatmaktadır. {-miş} ekinin etkisiyle cümlede şüphe veya bir alaycı tutumu da sergilenmektedir.

1.6.{-ptudek}

{-ptudek} yapısı, cümlede eylemleri *-ptudek / -iptudek / -uptudek / -üptudek* biçimleriyle çekimleyebilir. {-(i/U)ptudek} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)ptudek}<{-(i/U)p}+{-tur}+{-dek}<{-(i/U)p}+tur-{-ur}+dek

{-ptudek} yapısı, geçmiş zaman ve aktarım anlatır. {-ptudek} yapısının bünyesinde barındırdığı {+dek} birimi; Türkiye Türkçesindeki *gibi* edatının Uygur Türkçesindeki eşdeğeri olarak kullanılan, benzetme anlamı veren ve ekleşme sürecini

kısmen tamamlamış edat kökenli bir ektir (Güneri, 2017: 19). Uygur Türkçesinde bu ek daha çok bir isme, isim-fiil veya sıfat-fiil ekine getirilerek benzetme işleviyle kullanılır (Tömür, 1987: 66). Çağdaş Uygur Türkçesindeki bazı şivelerde {-GAn} veya {-p(tu)} gibi eylem işletim eklerinin sonuna eklenerek {-GAndek}, {-ptudek} şeklinde kalıplaşmış yapılar ortaya çıkmıştır. Bu ek, asıl yapıya bilgi kaynağı bakımından belirsizlik anlamı ekleyerek konuşucu tarafından doğruluğu kesinleştirilmeyen nakli bilgiyi anlatır.

U “Nemet’niñ ciyen oğli ata- bovisidin qalğan hünerni **tépivaptudek**” dep anlığanlirini eslep, könlige qandaqtur bir işlarni pükti. O, “Namet’in yeğeni dedelerinden kalan mesleğini bulmuşmuş” diye duyduğunu hatırlayıp bir şeyler planladı.

(H.İ., 2011: 245)

Örnekteki iç cümlede {-ptudek} yapısıyla geçmiş zamandaki *mesleğini bulma*-eylemi hakkındaki söylentilerin yakın kaynaklardan edinilmediği ve çok da güvenilir olmadığına dikkat çekilmiştir.

1.7. {-vétip(tu)}

{-vétip(tu)} yapısı, cümlede eylemleri -véiptu / -véipti / -ivéiptu / -ivéipti / -uvéiptu / -uvéipti/-üvéiptu/-üvéipti/ biçimleriyle çekimleyebilir. {(i/U)vétip(tu/i)} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vétip(tu/i)} < {-(i/U)p} + yat-{-ip} + {-tur} < {-(i/U)p} + yat-{-ip} + tur-{-ur}

{-p(tu)} yapısı genellikle görünüş bakımından bitmişliği, dil bilgisel zaman bakımından geçmiş zamanı, bilgi kaynağı bakımından ise dolaylılığı anlatır. Tamamlanmamışlık işaretleyicisi olan {-vAt-} ile genellikle bitmişlik, dolaylılık ve geçmiş zamanı anlatan {-p(tu)} yapısından oluşmuş olan {-vétip(tu)} kombinasyonu, görünüş bakımından {-vat-} biriminin anlamını taşıyarak tamamlanmamışlık anlatır. {-p(tu)} birimiye dolaylılık anlamını korur. Ancak {-vat-} biriminin tamamlanmamışlık anlamının konuşma zamanına odaklılığı, {-p(tu)} yapısının geçmiş zamanı anlatma işlevini ortadan kaldıracıdır ve {-vétip(tu)} yapısını şimdiki zamanı anlatmaya daha da elverişli yapmıştır. Böylelikle bu {-vétip(tu)} yapısı,

konuşma anında gerçekleşmekte olan bir olayı doğrudan deneyimli olarak değil dolaylı olarak anlatır. Konuşucu, konuşma anında gerçekleşmesi sürmekte olan olayı diğerlerinden aktarıcısı, olayı varsayıcısı ya da algılayıcısıdır.

1.7.1. Şimdiki Zaman; Süreklilik; Dolaylılık

Genellikle şimdiki zaman eki olarak değerlendirilen {-vétip(tu)} yapısı, Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda *şimdiki zaman çekimlerinden biri* (Nadzhip, 1971: 122), *şimdiki zamanın sürekliliğinin dolaylı anlatım biçimi* (Tömür, 1987: 318; Yi, Gao, 1998: 285), *şimdiki zamanın dolaylı anlatım biçimi* (Cheng, vd., 1996: 369) olarak değerlendirilmektedir.

Bu yapı, konuşucunun dolaylı olarak öğrendiği olayları, konuşma zamanında gerçekleşmekte olan veya devamlılığını koruyan olayları ya da konuşma zamanında mevcut olan hareketin bir durumunu anlatmak için kullanılmakla birlikte konuşma zamanından önce gerçekleşen veya konuşma zamanına ilişkili belirli bir zaman diliminde alışkanlık biçiminde gerçekleşen olayları anlatmak için de kullanılır (Rahman, 2010b: 159).

<i>Qomuş pöpükliri sarğıyışqa başlığan künlerde, tamaşa körüvatqanlar yerdiki gelite nersiniñ yoğan yiñnağuşqa oxşap qalğanliqini bayqaştı.</i>	<i>Kamış püskülleri sararmaya başladığı günlerde, eğlence seyredenler yerdeki tuhaf şeyin büyük bir yusufçuğa benzediğini fark ettiler.</i>

– Vay, u rasttinla ayropılan yasavétiptu!	– Vay, gerçekten uçak yapıyormuş!
– Oxşapqu turidu, lékin uçalisa hésab.	– benziyor, lakin uçabilse.

(H.İ., 2011: 340)

Örnekteki konuşucu, daha önceden bir şeylerle uğraşmakta olan birinin uçak yapacağını öğrenmiş ancak inanmamıştır. Sonraları uğraşıldığı şeyin gittikçe büyük yusufçuğa benzediğini fark ederek algı yoluyla uçak yapılmakta olduğu kanaatine varmıştır. Konuşucu, algı yoluyla edinmiş olan ve konuşma zamanında gerçekleşmesi sürmekte olan olayı, “– Vay, u rasttinla ayropılan yasavétiptu!” (Vay, gerçekten uçak yapıyormuş!) biçiminde {-vétip(tu)} yapısından yararlanarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu örnekte {-vétip(tu)} yapısı şimdiki zamanı anlatmaktadır.

– Ehvalliri qandaq, katta yazğuçi?
Özlirini uluğ eserlerni yézivatidu dep
aňlıduq, – dédi Rustem külp turup, –
Xanqız’ğa bille bérip kéleyli désem,
«Dilmurat akam aldiraş iken, kitab
yézivétiptu»la deydu.

(H.İ., 2011: 315)

- Nasılsınız, büyük yazarımız? Sizi büyük
eserler yazıyor diye duyduk, - dedi
Rüstem gülerek, - her defa beraber
ziyaretine gelmeyi söylediğimde Hankız,
“Dilmurat ağabeyim meşgulmüş, kitab
yazıyormuş” dedi.

Örnekte Rüstem, Dilmurat’a onun hakkındaki Hankız’ın söylediklerini anlatmaktadır. Aktarma cümlesi, konuşma zamanının öncesinde söylenmiştir. Ancak bu aktarma cümlesinin kendi konuşma zamanına göre cümledeki yaz- eylemi, konuşma anını da kapsayan bir zaman diliminde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu örnekte de {-vétip(tu)} yapısı, şimdiki zamana işaret etmektedir. Bu gerçekleşmekte olan olay, dolaylı olarak öğrenilmiştir. Bilginin diğerlerinden duyulmuş olduğu veya algı yoluyla edinmiş olduğu belirlenmemiştir.

1.7.2. Geçmiş Zaman; Süreklilik; Dolaylılık

“Keçmiş” romanında {-vétip(tu)} yapısının şimdiki zamanı anlatan örneklerinin yanı sıra çok nadir olarak geçmiş zamanı anlatan örneklerle de rastlanmaktadır.

– Çidaymen qizim, çidaymen. Baya
közüm ilinip qaptiken, çüş körüptimen.
Yaş çağlırim imiş, qazanda liq göş
qaynavatqudek, ikkimiz bir yanda çöçüre
tügüvétiptimiz.

(H.İ., 2011: 147)

– Dayanırım kızım, dayanırım. Az önce
uykuya dalmışım. Rüya gördüm.
Gençliğimmiş. Kazanda dolu et
haşlanıyormuş. İkimiz bir yandan da
çöçüre yemeği yapıyormuşuz.

Örnekteki zaman belirteci *baya* (az önce) kelimesinden ve bir rüyadan bahsedilmekte olmasından anlatılmakta olan olayların, konuşma zamanından önceki bir rüyada gerçekleşmiş olduğu kesindir. Konuşucu “yaş çağlırim imiş, qazanda liq göş qaynavatqudek, ikkimiz bir yanda çöçüre tügüvétiptimiz” cümlesinde geçmişe ait olan

bir rüyada gerçekleşmiş olduğu olayı, {-vétip(tu)} yapısıyla aktarmaktadır. Dolayısıyla bu örnekte {-vétip(tu)} yapısı geçmiş zamanı anlatmaktadır.

1.7.3. Süreklilik Anlatan ve Tezlik Anlatan {-vétip(tu)} Yapıları

Dikkat edilmesi gereken bir konu, *yat-* tasvir eyleminden gelen süreklilik anlatan *-vat-* birimiyle tezlik anlatan *-vet-* biriminin her ikisi, söz konusu yapıda ünlü daralması sonucunda {-vétip(tu)} olarak aynı biçime gelir. Farklı iki yapının aynı biçime gelmesi, Uygur Türkçesi üzerindeki bazı gramer kitaplarında {-vétip(tu)} yapısının anlatımında bazen karışıklıklara veya yanlış örneklemelere neden olmaktadır. Tehur ve diğerleri de {-vétip(tu)} yapısını anlatan bölümde tezlik anlatan “*Vay qizim, şu baliniñ ukilirini çerikler étivétiptumu?*” (Kızım, o yiğidin küçük kardeşlerini de mi askerler öldürmüşler?) örneğini süreklilik anlatan diğer örnekler arasında verir (2010: 1761).

“Keçmiş” romanında {-vétip(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan yukarıda verilen üç örneğin dışında yine üç örneğe rastlanılır. Örneklerin üçü de tezlik anlatan tasvir eylemi içeren yapıyla çekimlenmiştir. Dolaylı yollarla öğrenilmiş olan geçmiş zamanda gerçekleşmiş olayları anlatmaktadır. Olayların gerçekleşmesi bakımından tezlik ve kesinlik tutumları vurgulanmaktadır. Konuşma zamanındaki sürekliliği dolaylı yollarla anlatan yukardaki örneklerle hiç alakası yoktur. Kimi araştırmalarda bu ikisinin farkına varılmayıp yanlış verilen örnekler ve dolayısıyla yanlış yorumlara rastlanmaktadır.

*Liu şucimu boş kelmeptu. Uni şu yerdila
qoǵlivétiptu. 259*

(H.İ., 2011: 259)

*Kéyin beziler Muhemmed çar bazarçini
yolda qaraqçılar öltürüvétiptu, dése,
yene beziler Muhemmed çar bazarçi
şeherde katta sodiger bolup
yaşavétiptumiş, töt xotuni bar imiş,
déyişetti.*

(H.İ., 2011: 23)

*Hey bala, maqalini eceb yézivétiptsiz,
tiliniz némançe aççıq sizniñ, siz némançe*

*Sekreter Liu da karşılığını vermiş. Onu
hemen işten kovmuş.*

*Sonra, bazıları “Muhammed Pazarıcı’yı
yolda haydutlar öldürmüş” dediler. Yine
bazıları “Muhammed Pazarıcı şehirde
büyük tüccar olarak yaşıyormuş, dört
karısı varmış” diyorlardı.*

*Hey yiğit, makaleyi harika yazmışsınız.
Diliniz neden bu kadar keskin? Siz neden*

rehimsiz?

bu kadar acımasızsınız?

(H.İ., 2011: 301)

Örneklerdeki *qoğlivétiptu* (kovmuş), *öltürüvétiptu* (öldürmüş), *yézivétipsiz* (yazmışsınız) yüklemeleri de {-vétip(tu)} yapısıyla çekimlenmiş gibi gözüküyor. Ancak bu yapının bünyesindeki {-vét-} birimi dil bilgisel zamana doğrudan etki gösteren {-vAt-} süreklilik eki değil tezlik anlatan tesviri eylemden kaynaşmış olan {-vet-} ekidir, dil bilgisel zamana doğrudan bir etkisi yoktur. Dolayısıyla bu üç örnek {-vétip(tu)} yapısı olarak değil {-ip(tu)} yapısı başlığı altında değerlendirilmelidir.

1.7.4. {-vétip(tu)} Yapısıyla İlgili Sonuç

{-vétip(tu)} yapısı, genellikle sürekliliği devam etmekte olan bir olayı dolaylı birimde aktarmakta kullanılır. Bağlama göre kimi zaman geçmişini kimi zaman da şimdiki zamana gönderme yapar. Konuşmacı, konuşma anında ve geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmesi sürmekte olan bir olayı doğrudan deneyimli olarak değil dolaylı olarak anlatır. Konuşucu, konuşma anında gerçekleşmesi sürmekte olan olayı diğerlerinden aktarıcısı, olayı varsayıcısı ya da algılayıcısıdır.

1.8. {-vétiptumış}

{-vétiptumış} yapısı, cümlede eylemleri *-vétiptumış* / *-ivétiptumış* / *-uvétiptumış* / *-üvétiptumış* biçimleriyle çekimleyebilir. {-i(U)vétiptumış} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vétiptumış} < {-(i/U)p} + yatıptur + imiş < {-(i/U)p} + yat - {-ip} + tur - {-ur} + er - {-miş}

{-vétiptumış} yapısı, zaman bakımından şimdikiyi; görünüş bakımından sürekliliği anlatır. Kanıtsallık bakımından sadece dolaylılığın alt türü olan aktarımı anlatır, çıkarımsallık ve farkına varmayı anlatma işlevi yoktur.

Tehur vd. göre {-vétiptumış} yapısı, konuşma zamanından önce başlayıp konuşma zamanında gerçekleşmekte veya tekrarlanmakta olan iş ve hareketi konuşucu başkasından duymuş biçiminde aktarmak için kullanılır (2010: 1763).

{-vétip(tu)} yapısı, konuşma anında gerçekleşmesi süren bir olayı doğrudan deneyimli olarak değil dolaylı olarak anlatır. Konuşucu; konuşma anında gerçekleşmesi sürmekte olan olayın aktaranı, olayı varsayanı ya da algılayıcısı olabilir. {-vétiptumiş} yapısı, {-vétip(tu)} yapısının üzerine daha {-mİş} biriminin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. {-mİş} ekinin temel özelliklerinden biri dolaylılıktır. Dolayısıyla {-vétip(tu)} yapısının anlattığı dolaylılık anlamı, {-mİş} ekinin eklenmesiyle daha da vurgulanır. {-vétiptumiş} yapısı, {-vétip(tu)} yapısında olduğu gibi konuşucunun varsayımı, algı yoluyla edinmiş olması gibi dolaylılığın alt tür anlamlarını anlatamaz. Sadece diğerlerinden duyu tabanlı olarak edindiği bilgiyi aktarır. Bilgi kaynağıyla konuşucunun arasında diğer aktaranların da var olduğu gibi bir izlenim verir. Konuşucu ile bilgi kaynağı arasına diğer aktarıcılarının da katılması, bilgiyle konuşucu arasındaki bağı zayıflatır ve bilginin güvenilirliğini eksiltir. Böylelikle {-vétiptumiş} yapısı, bir de kiplik olarak şüphe veya düşük olasılık anlamı da taşır.

Dil bilgisel zaman olarak {-vétiptumiş} yapısı, bünyesindeki {-vAt-} süreklilik ekinin konuşma zamanına olan odaklılığa vurgu yapması nedeniyle daha çok şimdiki zamanı anlatmaktadır. “Keçmiş” romanında {-vétiptumiş} yapısıyla ilişkili olarak tek bir örneğe rastlanmıştır. Örnek dil bilgisel olarak şimdiki zamanı anlatmaktadır.

<i>Kéyin beziler Muhemmed çar bazarçini yolda qaraqçılar öltürüvétiptu, dése, yene beziler Muhemmed çar bazarçi şeerde katta sodiger bolup yaşavétiptumiş, töt xotuni bar imiş, déyişetti.</i>	<i>Sonra bazıları “Muhammed Pazarcı’yı yolda haydutlar öldürmüş” derse. Yine bazıları “Muhammed pazarcı şeerde büyük tüccar olarak yaşıyormuş, dört karısı varmış” derlerdi.</i>

(H.İ., 2011: 23)

Örnekteki “*Muhemmed çar bazarçi şeerde katta sodiger bolup yaşavétiptumiş*” cümlesinde {-vétiptumiş} yapısı aracılığıyla Muhammed pazarcının konuşma zamanında şehirde yaşamakta olduğunun dolaylı olarak başkasından öğrenilmiş olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda kendilerinin duyduğu bu haberin doğruluğuna pek de emin olmadığı bir hissini de aktarmaktadır. Dil bilgisel zaman bakımından cümleinin aktarıldığı konuşma zamanında eylemin hâlen gerçekleşmiş olması söz konusudur. Yani *yaşavétiptumiş* (*yaşıyormuş*) yüklemi, şimdiki zamana işaret etmektedir.

1.9. {-vétiptiken}

{-vétiptiken} yapısı, cümlede eylemleri -vétiptiken / -ivétiptiken / -uvétiptiken / -üvétiptiken biçimleriyle çekimleyebilir. {-(i/U)vétiptimiş} şeklinde ifade edilebilir.

Oluşumu:

{-(i/U)vétiptiken} < {-(i/U)p} + yatiptur + iken < {-(i/U)p} + yat-{-ip} + tur-{-ur} + er-{-ken}

{-vétip(tu)} ve {-vétiptumiş} yapıları, yukarıda bahsedildiği gibi daha çok şimdiki zamana ait olayları anlatırken {-vétiptiken} yapısı, konuşma zamanından daha önceki bir gönderme zamanında gerçekleşmekte olan olayları anlatır. {-miş} eki, {-vétiptumiş} yapısına bir geçmiş zaman anlamı getiremezken {-ken} eki, {-vétiptiken} yapısını geçmiş zamanda gerçekleşmiş olayları anlatma yetkisine tekrardan sahip kılmıştır. Yani {-vétiptumiş} yapısı, geçmiş zamandaki bir sürekliliği veya geçmiş zamandaki bir şimdiki zamanı anlatır. Yapı, {-p(tu)} yapısının sahip olduğu dolaylılık anlamını korur.

Tehur ve diğerleri, {-vétiptiken} yapısını, “*Konuşma zamanından önce başlayıp konuşma zamanında devam etmekte veya tekrarlanmakta olan iş ve harekatı, konuşucu dolaylı olarak öğrenmiş veya belirli bir kanıtlara dayanarak ortaya koymak için kullanılır.*” (2010: 1760) biçiminde açıklar. Böylelikle onun şimdiki zamanı anlattığını ileri sürer. Oysa verdiği örnekleri net olarak geçmişteki bir sürekliliği anlatmaktadır. Örneğin, “*Bir amallap Aqsu’ğa kelginimde, uruş bulivetiptiken, gayip oq tégip paqalçıqimni céqivetti, gocam!*”. {-vétiptiken} yapısıyla ilişkin açıklamasından sonra verilen bu tip örnekler, açıklamada söylendiği gibi şimdiki zamanı değil net olarak geçmişteki bir sürekliliği anlatmaktadır.

Abduréhim Rahman, {-vétiptiken} yapısının {-vetiviken} ve {-vatqaniken} yapılarıyla aynı işlev taşıdığını söyler ve {-vétiptiken} yapısının kullanımını şöyle açıklar: “*Konuşucunun dolaylı olarak edindiği olayları ifade eder. Konuşma anında gerçekleşmekte olan ve sürekli gerçekleşen olayları veya konuşma anında mevcut olan bir durağan biçimdeki eylemi anlatır. Genellikle göreceli zaman anlamı ifade eder.*” (2010b: 155-156). Rahman, bu ifadeyle bu yapının konuşma zamanında gerçekleşmesi sürmekte olan olayları şimdiki zaman olarak anlattığını belirtir. Oysa bu yapı için, “*Men barğanda u kitap oquvétiptiken*” (ben gittiğimde o kitap okuyordu) gibi geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmesi sürmekte olan olayları anlatan örnekler verir.

Rahman'ın açıklaması sonundaki bunun genellikle bir “göreceli zaman” olduğunu, vurgusuyla da bu şimdiki zamanın geçmişteki (yani gönderim zamanındaki) bir “şimdiki zaman” olduğunu kastetmiş olabilir.

“Keçmiş” romanında {-vétiptiken} yapısıyla çekimlenmiş olan tek bir örneğe rastlanılır.

<i>Tova, “ğocamniñ qorsiqi toq, kembegel bilen işi yoq» dep ma xeqniñ qarap turup yalğan gep qilivatqinini. Men Cappiraxun 'ni etigen körgen tursam, qoziliq qoyini egeştürüp boz yer tereptin kélivétiptiken.</i>	<i>Tövbe ya Rabbi, “Zenginın karnı tok, fakir ile işi yok” misali bu insanların göz göre göre yalan söylediğine bak. Ben Cafer Ahun 'u sabah gördüm. Yanında kuzu ve koyun ile bozkır tarafından geliyordu.</i>

(H.İ., 2011: 210)

Örnekte “men Cappiraxun 'ni etigen körgen tursam” yan cümlesinde vurgulandığı gibi “qoziliq qoyini egeştürüp boz yer tereptin kélivétiptiken” cümlesindeki *kel-* (*gel-*) eylemi konuşma zamanında önce yani *etigen* (*sabah*) gerçekleşmiştir. Konuşucu, *kélivétiptiken* (*geliyordu*) biçimiyle söz konusu gelme eyleminin geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmesi sürmekte olduğunu anlatmaktadır.

{-vétiptiken} yapısı, bünyesindeki her ikisi de dolaylılık anlatan {-p(tu)} ve {-ken} birimlerinin etkisi sonucunda kiplik bakımından söz konusu olayla yakından bir ilişkisi olmadığı, sadece bir rastlantı sonucu tanık olunduğu gibi bir yan anlam taşımaktadır.

1.10. {-Atti}

{-Atti} yapısı, cümlede eylemleri *-atti* / *-etti* / *-ytti* / *-attu* / *-ettu* / *-yttu* biçimleriyle çekimleyebilir. {-A/ytti/u} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-A/ytti/u} < {-A} + turur + idi < {-A} + tur-{-ur} + er-{-di}

Veya {-A/ytti/u} < {-Ardi} < {-Ar} + er-{-di}

{-A/ytti} yapısı, Uygur Türkçesiyle ilgili çalışmalarda farklı adlandırılmıştır: *Tekrar ötken zamanın birinci tipi* (Cheng, vd., 1996: 307) *ötken zaman tekrar xever*

péili (Baqi, 1983: 125), *vastisiz beyan meylidiki pütmigen ötken zaman xever şeklinin birinci varyanti* (Tömür, 1987: 311), *ötken zaman tekrar xever rayı* (Tehur, vd., 2004), *geniş zamanın hikâyesi* (Öztürk, 1994: 93; Doğan, 2016: 137) *birinci tip gelecek zamanın hikâyesi* (Buran, Alkaya, 2014: 121; Ersoy, 2012: 400), *tekrar geçmiş zaman* (Zhao, Zhu, 1985: 92) vs.

Baskakof ve Nasiloflar, bu yapının *-(A)r idi-* yapısının değişim sonucu ortaya çıktığını savunur, Robert Shaw, Raquette, Emir Nejip, Kamil Meliye’ler de bu görüşü destekler (Akt. Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1710). Hamit Tömür de bu yapının {-A} ulaş ekiyle *vastisiz höküm bağlamcısı*’nın (yüklemleştiricinin) geçmiş zaman biçimi birleşerek oluştuğunu belirtir (1987: 311). {-A/ytti} yapısında -t- ünsüzünün tekrarlanması durumuna dikkat çeken Litip Tohti, öndeki bir -t- ünsüzünün aslında *tur-* eyleminin geniş zaman eki almış hâli olan *turur* kelimesinin kalıntısı olduğunu ortaya koyar ve yapının oluşumunu “*kétetti < kéte dur edi < kéte turur er-di*” biçiminde oluştuğunu savunur (1997: 37-38). Yapının daha evirilmemiş biçimlerinin eski Uygarca ve Çağatayca metinlerde de rastlanıyor olması Tohti’nin görüşlerinin doğruluğunu kanıtlar. Eckmann *hikâye birleşik çekimi* adında “-adur é(r) dim, çokluk 1. ve 3.kişi için -adurlar é(r)di; olumsuz için -mayur é(r) dim” biçimlerini verir. Yapının bazen geçmişte devam etmiş bir hareketi bildirmek için kullanıldığını aktarır ve “*Bir inçke namüşahhas yol bile bir uy tüşüp baradur édi (ince, belli belirsiz bir yoldan bir inek inip geliyordu.)*” örneğini verir. Bazen de gelenek hâline gelmiş bir harekete işaret ettiğini belirterek “*Işqdın dem urmaydır édim, éy gül; meni işqing eyledi bülül dek. (aşktan behsetmezdim, ey gül; beni (senin) aşkın bülbül eyledi.)*” örneğini verir (2017: 130-31). Eckmann’ın belirttiği işlevler de {-A/ytti} yapısının temel işlevleriyle tam örtüşmektedir.

Bu ekin oluşumu hakkında üçüncü bir görüş daha bulunmaktadır. Ayhan Çelikbay’a göre *-Atti- / -ytti-* yapısı *-Ar+i-di* veya *-A+dur+er-di* yapısından değil “*fiil tabanı + -A/-y zarf-fiili eki + yat- tasvir fiili + -di zaman işareti + iyelik kökenli şahıs ekleri*” ile oluşturulan zaman kuruluşunda ses hadiselerine dayanan kısaltmalar sonucu ortaya çıkmış olmalıdır: *-A/-y+yat-ti > -Atti- / -ytti-*. *-A/-y* zarf-fiili ekinin tesiri ile *yat-* eyleminin ön sesi yarı ünlü “y” sesi düşmüş ve hece ünlüsü “a” ile belirli geçmiş zamana işaret eden *-Di/-DU* eki uyuma girmiştir: *al-a+yat-ti-m>al-atti-m* ‘alıyordum’ *kel-e+yat-ti-η> kel-etti-η* ‘geliyordun’, *oku-y+yat-ti > okuyatti* ‘okuyordu’ (2010: 50).

Çelikbay, “*Ek yapısı dâhilinde, her ne kadar -Di/-DU belirli geçmiş zaman işaretinin uyuma girmiş biçimi -ti bulunsa da “sürerlik, devamlılık” bildiren ve ekleşmiş durumdaki yat- tasvir fiilinin anlam etkisi dolayısıyla -Atti- / -ytti- ekinde ‘devamlılık, süreklilik’ anlamı korunmaktadır.*” ifadesiyle kendi görüşünü savunur (2010: 51).

Ancak, {-A/ytti} yapısıyla ilişkin ve yat- tasviri eylemini de barındırdığı kesin olan {-A/ytti} yapısının Uygur Türkçesinde kullanılmakta olduğu göz önünde bulundurulursa {-A/ytti} yapısında evirilmiş bir yat- tasviri eyleminin daha bulunması ihtimalden uzaktır. Düşünüldüğü gibi {-A/ytti} yapısında bazen “devamlılık, süreklilik” anlamının ifade edilmesine etki göstereni evirilmiş yat- tasvir eylemi değil belki Litip Tohti’nin belirttiği gibi -a/y-turur- er-di bileşiminin içinde evirilmiş olan birim, tur-yardımcı eyleminin geniş zaman biçimi olan *turur’dur*.

İncelenen örneklerin işlevlerine bakıldığında, bu yapının oluşumu hakkında ileri sürülen yukarıdaki üç görüşün ikisinin de geçerli olabileceği düşünülebilir. Yani {-Atti} yapısı, anlam bakımından birbirine yakın olan farklı iki analitik yapının uzun tarihi süreçte evirilmesi sonucu ortaya çıkan eş sesli, çok yakın anlamlı iki yapının birbirinin yerine kullanılması sonucu ortaya çıkmış olabilir. Geçmiş zamandaki alışkanlığı, sürekliliği, durumu ifade eden işlevleri taşıyan {-Atti} yapısının -a/y-turur- er-di yapısının değişim sonucu ortaya çıkmış olma ihtimali düşünülebilir; geçmişteki öngörü, gerçekleşmemiş olasılığı, koşula bağlı tekrar olayları anlatma işlevini taşıyan {-Atti} yapısının ise -(A)r idi bileşiminden gelmiş ihtimali düşünülebilir. Geçmişteki öngörü, gerçekleşmemiş olasılığı, koşula bağlı tekrar olayları anlattığında {-Atti} yapısının olumsuzluğunun {-mAytti} ve {-mAsti} şeklinde farklı iki çeşit biçimde kullanılması bu görüşü desteklemektedir.

Uygur Türkçesi gramer kitaplarında {-Atti} yapısı, genellikle iş ve hareketin tekrar gerçekleştiğini ya da gerçekleşmediğini anlatan ek olarak açıklanır (Baqi, 1983: 125) “Keçmiş” romanında rastlanan örnekleri incelediğimizde yapı, geçmiş zamandaki alışkanlıkları anlatmakla birlikte geçmişteki sürekliliği, durumu, öngörü, gerçekleşmemiş olasılıkları vb. çeşitli anlamları da anlatabilmektedir. Olayların gerçekleşme anı zaman çizgesinde referans zamanından bazen önce, bazen referans zamanını içine almış durumda ve hatta bazen referans zamanından bile daha sonrasına yerleşmektedir.

1.10.1. Geçmiş Zamandaki Alışkanlık

{-Atti} yapısı, Geçmişte tekrarlanan hareketleri, alışkanlıkları anlatır. Hareketlerin ne sıklıkta veya hangi düzende yapıldığı, ne kadar sürdüğü bağlamdan anlaşılabilir.

{-Atti} yapısının bu işlevinden Tehur ve diğerleri, “*Konuşma zamanından önceki geçmiş zaman çizgisindeki belirli bir zaman kesiminde tekrar gerçekleşen iş ve hareketi anlatır.*” (2010: 1711) biçiminde söz eder. Cheng ve diğerlerine göre de söz konusu yapı, *konuşma zamanından önceki iş ve hareketin tekrar, daim ve sıkça gerçekleştiğini bildirir* (1996: 307).

*U xotun- balilirini kentke orunlaşturup
qoyup, özi pat- pat **yoq bolup kğtetti** ve
yene bir çağlarda aliçipar harvisini
heydep mehellini       tidiki quyunlar
aylinip yüridiğan qumluq yolda **peyda
bolatti.***

*O, karısı ve çocuklarını mahalleye
yerleştirdikten sonra kendisi ara sıra
kaybolurdu. Yine sonraları süslü püslü
ka  nısını sürerek mahallenin dışında
hortumların estiği      yolunda peyda
olurdu.*

(H.  ., 2011: 23)

  rnekte {-Atti} yapısı, *yok bolup ket- (kaybol-) ve peyda bol- (peyda ol-)* eylemlerinin geçmiş zamandaki bir zaman aralığı içinde alışkanlık h  linde tekrar tekrar gerçekleştiği ifade etmektedir. Alışkanlık, aynı zamanda sıklık anlatan zaman belirteci *pat- pat* (arada sırada) tarafından da pekiştirilmektedir.

*Aka- ukini   h  kayisi mehelliidiki hemme
ademge yada bolup ketti. Ademler bir-
birige qayta- qayta **sözlep b  ri  etti.**
A  lı  u  ılar başlırini töven s  li  ip cimcit
olturup **a  laytti.** A  lap bolup, bir- birini  
közige qara  tin qorqup yine bir pes **cim
boluşup kğtetti.***

*Kardeşlerin hik  yesi, mahalledekilerin
birbirilerine sürekli anlatmasıyla
herkesce ezberlendi. Dinleyenler
ba  larını e  ip oturduğu yerde sakince
dinler, hik  ye bittiğinde bile
birbirilerinin gözüne bakamadan bir süre
daha sakın kalırlardı.*

(H.  ., 2011: 15)

Sözlep *ber-* (Söyle-) eylemi, geçmişteki bir zaman diliminde tekrar tekrar gerçekleştiği ve alışkanlık hâline geldiği sıklık ifade eden zaman belirteci olan *qayta-qayta* (tekrar tekrar) tarafından açıklanmaktadır.

*Her qétim ilim ehliliri uniñ qelem İlim insanları; onun yazdıklarını, yaprak
tevritişini yaşnap turğan gül- çimenlerniñ dökmeyen gülün sallanışlarına veya Arap
yelpünüşiğe yaki ereb argımaqliriniñ atının toynakları altından esen yele
tuviqi astidin çıqqan şamalğa benzettiklerinde, her defasında o, ilk
oxşatqanlirida, u öziniñ tunci ustazini hocasını hatırlar ve onu överdi.
esleytti ve teripini qilatti.*

(H.İ., 2011: 54)

Cümlede yer alan *esle-*(özle-), *teripini qil-* (öv-) eylemleri, geçmiş zaman diliminde tekrar ve alışkanlıkla gerçekleşmektedir. Eylemlerin tekrar olma ve alışkanlık anlamlarını sıklık ifade eden *her qétim* (*her defa*) zaman zarfı daha da güçlendirmiştir.

*Yénida miltiqi bolsila yüriki pütün, köñli Onun yanında silahı olduğu sürece, içi
toq turatti. rahat, gönlü tok olurdu.*

(H.İ., 2011: 43)

{-Atti} yapısı örnekte, *köñli toq tur-* (gönlü tok olma) eyleminin geçmiş zaman diliminde tekrar tekrar gerçekleşmiş, alışkanlık durumuna gelmiş olduğunu anlatmaktadır. Bu örnekte koşula bağlı olarak gerçekleşen alışkanlık söz konusudur. Koşul her gerçekleştiğinde söz konusu eylem de gerçekleşmektedir. Yani koşulu ifade eden *yénida miltiqi bolsila* (yanında silah bulunursa) yan önermedeki *silah bulundurma* eylemi, her gerçekleştiğinde alışkanlık olarak Salih Ahun'un da gönlü tok olur.

{-Atti} yapısının bu işlevindeki geçmiş zaman anlamını, yapını oluşturan öğelerden (-Atti < -A dur edi < -A tur-ur er-di) {-di} eki sağlamaktadır. Alışkanlık veya tekrarlık anlamı ise {-ur (-Xr /-r)} ekinin alışkanlığı ifade etme işlevi tarafından sağlanmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-Atti} yapısı benzer işlevler görmektedir:

*Ular mehelligidiki qérilar bilen toliraq Onlar, mahalledeki yaşlılarla en çok da
Qutluq haci bilen parañlışatti. Kutluk Hacıyla konuşurdu.*

(H.İ., 2011: 35)

*Her qétim aşu bulunğa közi çüşkende
Qutluq hacini **yığa tutatti.***

(H.İ., 2011: 31)

Türmidiki vaqitlirimda yoruq dünyaniñ
bir burcikide ikki égizliq öyüm, xotun-
balilirim, özümge teve bir parçe étizim,
kiçikkine mévilik béğim bolsa, xalıganda
yétip, xalıganda qopup, étizimğa
xalıganni térip tinç yaşisam dep **arzu
qilattim.**

(H.İ., 2011: 303)

*Kutluk Hacı o köşeye her baktığında
ağlayası gelirdi.*

*Hapishanede geçirdiğim zamanlarda
“keşke, aydın dünyanın bir köşesinde iki
odalı bir evim, karım, çocuklarım,
kendime ait bir parça tarlam ve küçücük
meyve bahçem olsa; istediğimde uyuyup
istediğim zaman kalkabilsem; tarlaya
istediğimi ekip sakın yaşasam” diye
arzulardım.*

1.10.1.1. Geçmişte Bir Koşula Bağlı Olarak Tekrarlı Gerçekleşen Alışkanlık

{-Atti} yapısının ifade ettiği alışkanlık, bazen koşul ifade eden yan cümlelere bağlı olarak tekrarlı gerçekleşir.

*Zumret’niñ micezi yoq bolup qalsa, umu
teñ **bi’aram bolatti.***

(H.İ., 2011: 253)

*Zümrüt her rahatsızlandığı vakit, o da
aynı anda huzursuz olurdu.*

Örnekte koşullu yan önerme, {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan temel önermenin önkoşulunu oluşturmaktadır. Geçmişteki bir zaman dilimi içinde söz konusu koşul, her hazırlandığında (Zumret her rahatsızlandığında) temel önermenin eylemi (onun da huzursuz olması) de tekrar gerçekleşir.

1.10.2. Geçmişteki Süreklilik

{-Atti} yapısı geçmişteki alışkanlık veya tekrarlığı ifade etmenin dışında geçmişin bir bölümünde gerçekleşen faaliyetin sürekliliğini anlatmak için de kullanılır. Böyle durumlarda devam etmekte olan olaylar tamamlanmamışlık görünüşü ifade eder. Gerçekleşmiş olan olay, referans zamanında hâlâ sürmektedir. {-Atti} yapısının bu işlevi daha çok süreklilik özelliği taşıyan hâl eylemleri, başlangıç dönüşümü eylemler ve faaliyet eylemlerine eklenmesiyle ortaya çıkar. Geçmiş zaman ve süreklilik anlatması bakımından {-vatatti} yapısıyla aynıdır. Fakat durağan eylemler daha çok {-Atti} ekiyle

uyumludur. {-Atti} yapısının yerine {-vatatti} yapısının tercihi geçmişteki sürekliliğin dışında olaya yönelik bakış açısının odaklılığını daha da arttırır.

{-Atti} yapısının daha önce bahsedilen geçmişteki alışkanlık işlevi Türkiye Türkçesindeki {-rdx / Ardı / Urdu / İrdi} yapısıyla örtüşürken, söz konusu olan geçmişteki süreklilik işlevini Türkiye Türkçesinde süreklilik içeriği olan {-yordu} biçimi karşılar.

<i>Etraptiki ademlermu birdin- ikkidin kélip</i>	<i>Etraftaki kişiler de birer ikişer gelerek</i>
<i>Zeynep'ke taş atti. Çaçliri çuvulğan</i>	<i>Zeynep'e taş attılar. Saçları dağılmış</i>
<i>Zeynep ikki qoli bilen béşini çaŋgallap</i>	<i>hâlde Zeynep, iki eliyle başını kavramış</i>
<i>tügülüp olturatti. Köp ötmey uniñ bedini</i>	<i>kıvrılıp oturuyordu. Çok geçmeden</i>
<i>qanğa boyaldı.</i>	<i>vücudu kanla boyandı.</i>

(H.İ., 2011: 65-66)

Örnekteki olaylar geçmişteki zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan *Tügülüp oltur-* (*kıvrılıp otur-*) eylemiyse geçmiş zamanda etraftaki insanlar tek tek gelip Zeynep'e taş atmakta olduğu zaman süreci içinde sürekli olarak kesintisiz devam etmektedir. *Tügülüp oltur-* (*kıvrılıp otur-*) eylemi, başlangıç dönüşümlü eylemdir ama bu örnekte bu eylemin kritik noktası sonrasındaki durağan niteliğinin onu süreklilik anlatmaya elverişli kıldığı tahmin edilebilir.²

<i>Zeynep cavab bermidi. Uniñ yiğisi</i>	<i>Zeynep cevap vermedi. Ağlamayı</i>
<i>peseydi, emma u gep qılmaytti. Arılap</i>	<i>durdurdu. Ama konuşmuyordu. Ara sıra</i>
<i>xorsinip qoyatti. Bedini muzdek, téxiçe</i>	<i>iç çekerti. Bedeni buz gibi hâlen</i>
<i>titrep turatti.</i>	<i>titriyordu.</i>

(H.İ., 2011: 89)

Örnekteki *gep qil-* (*konus-*), *iç çek-* (*xorsinip qoy-*) ve *titre-* (*titrep tur-*) eylemleri geçmiş zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir. Ama aynı örnekte yer alan eylemlerden

² Başlangıç- dönüşümlülük tek bir leksemin birbirine yapışık ve ardışık olan iki eylemi ifade edebilme kapasitesidir. Dolayısıyla, (+başd) eylem öbekleri, bir başlangıç dönüşümünü ima ettikleri için heterojen (çoktürlü) bir kılıma sahiptir. Bunların çoğu aslında 'inchoatif (yenileme) eylem + hâl' bildirmekle birlikte, bazıları 'ingresif (yenileme) eylem + faaliyeti' içerir (Bacanlı, 2014: 50). Başlangıç dönüşümlü fiil leksemleri "başlangıç niteliğindeki evrimsel dönüşüm noktasını, kılımış içeriğinin içsel bir parçası olarak kavramlaştırırlar. Onlar, bir hâle giriş ile hâlin kendisi kavramını birleştirirler" Johanson, 2000: 62-63

xorsinip qoy- (iç çek-) tekrar gerçekleşen eylemi ifade ederken, *gep qil-* (konuş-) eyleminin olumsuz biçimi ve *titrep tur* (*titre-*) eylemleri süreklilik ifade etmektedir.

Burada *gep qil-* eylemi olumsuzluğun etkisine uğramasıyla bir dinamik eylem değil durağanlık ima eden hâl anlatmaktadır. *Titre-* eylemi de faaliyet kılınışına sahiptir, dönüşümsüzdür. *-p tur-* kılınış işaretleyicisinin dönüşümsüz eylemlerle birleşimi *pek çok Türk dilinde hem tek bir faaliyetin içinde bulunmayı hem de onun tekrarını yani diziselliğini ifade edebilir* (Bacanlı, 2014: 211). *-p tur-* art eylemi, faaliyet eylemleriyle birleştiğinde genellikle tek bir eylemin akış kısmını belirler. Akış sürekli karakterde olduğu için bu birleşim sıklıkla yüksek odaklı intraterminal (sınırlararasılık) olarak yorumlanır (Bacanlı, 2014: 211). Bu örnekte *titre-* eylemi ile *-p tur-* art eylemin birleşimi, tek bir faaliyetin içinde sürekli bulunmayı / yüksek odaklı tamamlanmamışlığı ifade etmektedir.

Eckmann tarafından Çağatayca'daki hâlinin geçmişte devam etmiş bir hareketi bildirmek için kullanıldığı, bazen de gelenek hâline gelmiş bir hareketi işaret ettiği belirtilen (2017: 130-131) {-Atti} yapısı, Yeni Uygur Türkçesinde artık daha çok gelenek hâline gelmiş bir hareketi bildirmek için kullanılmakta, bazen de kılınış bakımından durağanlık şartına bağlı olarak geçmişteki devam etmiş bir hareketi işaret etmektedir.

Aşağıdaki örneklerde de bağlam tarafından belirlenen geçmişteki bir referans zamanında sürekliliğini koruyan eylemleri ifade etmektedir. {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan eylemlerin tümü kılınış bakımından süreklilik özelliği taşıyan hâl eylemleri, başlangıç dönüşümü eylemler veya faaliyet eylemleridir. Ya da diğer etkenler nedeniyle süreklilik özelliği kazanmıştır.

Derex şaxliri arisidiki biliner- bilinmes
çiğir yoldin bir qiz çiqip keldi. U
temtirigendek, némidindur qorqqandek
*éhtiyat bilen **mañatti**.*

Ağaç dalları arasında çok da belirgin
olmayan çığırdan bir kız çıkageldi. O,
telaşlı ve bir şeyden korkmuş gibi
ihtiyatla yürüyordu.

(H.İ., 2011: 26)

Örnekte {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan *mañ-* (yürü-) eylemi geçmişteki gönderme zamanında gerçekleşmektedir. Geçmişteki sürekliliği veya geçmişteki

şimdiyi anlatmaktadır. *Mañ-* (yürü-) eylemi kılınış bakımından da sürekliliği sahip olan bir faaliyet eylemidir.

Aşağıdaki örnekler de benzer işlev görmekte ve benzer özelliklere sahiptir.

*U oçumliriğa liq su élip asmanğa étip, kün
nuriniñ culalanduruşi bilen héqiqtek
valildap, ünçe- marcan bolup étip çüşken
su tamçiliriğa qarap kületti.*

(H.İ., 2011: 27)

*U yalguz qalğanidi. Uniñdiki ikki qedem
néridiki yerlikte u ömürvayet
untuyalmığan, uniñ üçün şunçilik eziz hem
pak bir ayal yatatti.*

(H.İ., 2011: 413)

*Sel nérida Abduğeni Axun téxi yéñila qiriq
nezirisini bergen Ayzimxan'niñ qebrisi
aldida mükçiyp olturatti.*

(H.İ., 2011: 403)

*Uduldin uruluvatqan salqin hava uni
huzurlanduratti.*

(H.İ., 2011: 409)

*Şerq terepte seher quyaşi xuddi uni
tebriklevatqandek, uniñğa yüzlinip turatti.*

(H.İ., 2011: 409)

*Uduldiki orunda héliqi er kişi téxiçe tikkide
olturatti.*

(H.İ., 2011: 370)

*Bulaqniñ etrapı ırmaş- çırmaş bolup
ketken çatqal, del- derexlerniñ qorşavi
astida qarañgulişip turatti.*

(H.İ., 2011: 25)

Yapyёşil del- derexlerniñ tüvidin bulaqlar

*O, avucuna su alıp göge saçarak güneş
ışığının cilalattığı akik taşı gibi parlayıp
saçılarak düşen su damlalarına bakarak
gülüyordu.*

*O, yalnız kalmıştı. Ondan iki adım
uzaktaki mezarda onun ömrü boyunca
unutamadığı, onun için pek de aziz ve
dürüst olan bir kadın yatıyordu.*

*Biraz uzakta Abdulgani Ahun, kısa süre
önce kırkı okutulan Ayzımhan'ın mezarı
önünde, öne eğik oturuyordu.*

*Karşısından esen serin rüzgâr, onu
rahatlatıyordu.*

*Doğuda sabah güneşi güya onu tebrik
ediyormuş gibi ona bakıyordu.*

*Karşı ranzadaki o erkek, hâlen dik
oturuyordu.*

*Bulağın etrafı, karmaşık vaziyetteki çalı
ve ağaçların kuşatmasıyla gölgelenmiş
bulunuyordu.*

Yemyeşil ağaçların dibinden bulak

qaynap çiqip turatti.

suları kaynıyordu.

(H.İ., 2011: 417)

Örneklerdeki {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan *kületti* (*gölüyordu*), *yatatti* (*yatıyordu*), *mükçiyip olturatti* (*öne eğik oturuyordu*), *huzurlanduratti* (*rahatlatıyordu*), *yüzlinip turatti* (*bakıyordu*), *olturatti* (*oturuyordu*), *qarañgulişip turatti* (*gölgelenmiş bulunuyordu*), *qaynap çiqip turatti* (*kaynıyordu*) yüklemeleri, geçmişteki gönderme zamanında gerçekleşmekte olan sürekliliği, devamlılığı anlatmaktadır. Yani geçmişteki bir şimdiye işaret etmektedir. *Kül-* (*göl-*), *yat-*, *mükçiyip oltur-* (*öne eğik otur-*), *huzurlandur-* (*rahatlat-*), *yüzlinip tur-* (*bak-*), *oltur-* (*otur-*), *qarañgulişip tur-* (*gölgelenmiş bulun-*), *qaynap çiqip tur-* (*kayna-*) eylemleri de kılınış bakımından sürekliliğe, durağanlığa sahip olan birer faaliyet veya hâl eylemleridir.

1.10.3. Geçmiş Zamandaki Bir Durum

{-Atti} yapısı, geçmişin bir bölümünde veya tamamında devam eden alışkanlık olarak görülemeyecek durağan durumları da anlatır. {-Atti} yapısının geçmişteki süreklilik işlevine göre bu işlevi, geçmişteki gönderme zamanında daha geniş bir zaman diliminde mevcut olan durumları anlatır. Durumun devamlılığı dil bilgisel zaman bakımından bazen geçmişteki şimdi değil geçmişteki geniş zaman denilebilecek kadar geniş bir zaman dilimine yayılmış olur.

{-Atti} yapısının görünüş özelliğine dikkat çeken Zhao ve Zhu da onun eylemlerin tekrar gerçekleşmesini ifade etmesinden söz etmekle birlikte bazen devamlı mevcut olan hâlleri de ifade ettiğinden bahseder (1985: 92).

*Yigit uniñ yalğan sözlevatqinini **biletti.***

Yiğit, onun yalan söylediğini biliyordu.

(H.İ., 2011: 82)

Örnek cümlede, *bil-* eyleminin geçmişteki bir zaman dilimi içindeki sürekliliği ifade edilmektedir. Hâl eylemi olma özelliği *bil-* eyleminin tekrar veya alışkanlık olarak gerçekleşmesine izin vermez.

*Ular qur'an ayetlirini peqet esliy halitidila
oquşqa bolidu, uni zağra tilimizğa
örügenlik uniñğa şek keltürgenlik, dep*

*Onlar, “Kur'an ayetleri olduğu gibi
okunmalıdır. Onu kendi dilimize
çevirmek şüpheli duruma sokar.” diye*

ğeyvet qilişatti. Lékin, köp qisim kişiler dedikodu yapardı. Lakin insanların yenila Qutluq Hacığa ixlas qilatti, uniŋğa büyük çoğunluğu yine de Kutluk işinetti. Hacı 'ya güvenir ve inanırdı.

(H.İ., 2011: 21)

Aynı örnekte yer alan geçmiş zaman dilimi içinde gerçekleşmiş olayları anlatan eylemler içerisinde *ğeyvet qiliş-* (*dedikodu yap-*) eylemi tekrar, alışkanlık ifade ederken, *ixlas qil-* (*güven-*) ve *işen-* (*inan-*) eylemi sürekli devam eden bir durumu bildirir. İlki dinamik eylemdir ve sondaki iki eylem kılınış içeriği bakımından durağanlık gösteren hâl eylemidir.

{-Atti} yapısı aşağıdaki örneklerde de benzer işlev görmektedir.

U 13-14 yaşlardiki emdila qat yargan O, 13- 14 yaşlarında, açmaya hazır
ğunçe kebi yumran, mesum ve güzel bir qiz gonca gibi nazik, masum ve güzel bir
idiki, közlrige liq tolup turğan şérin çüş kızdı, gözlerini dolduran şirin rüyalar
içide bu dünyğa heyranliq, eyminiş bilen içinde dünyaya şaşkın ve ürkek
baqatti. bakıyordu.

(H.İ., 2011: 26-27)

U kona kitablarni oquşni yaxşı köretti. O, eski kitapları okumayı severdi.
Nevayi, Fuzuli, Huveyda 'larniñ nahayiti Nevayi, Fuzuli ve Hüveyda 'ların pek
köp şeirlirini yadqa biletti. çok şiirlerini ezbere biliyordu.

(H.İ., 2011: 83)

Neççe künlük yolni bir künde basidiğan bu Birkaç günlük mesafeyi bir günde
şadipaçaq adamlarni mehelligiklermu kateden bu uzun bacaklı kişileri
yaxşı köretti. mahalledekiler de seviyordu.

(H.İ., 2011: 16)

Örneklerde {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan *dünyağa bak-* (*dünyaya bak-*), *yaxşı kör-* (*sev-*), *bil-* eylemlerinin tümü hâl eylemleridir. Eylemler {-Atti} yapısı aracılığıyla bağlam tarafından belirlenen geçmiş zamandaki bir gönderme zamanında sürekliliği ve durağanlığı korumuş olan bir durumu ifade etmektedirler.

Durumun sona ermesine ilgili bilgi

{-Atti} yapısıyla ifade edilen durumların ne zaman kadar devam ettiği genellikle cümle içeriğine dayanarak kestirilemez. Bu daha geniş bağlama veya mantığa dayalı

olarak tahmin edilir. {-Atti} yapısı söz konusu işleviyle geçmiş zamana ait olan, kısa süre devam eden durumları ifade edebilmekle birlikte konuşma zamanına ve hatta sonsuza kadar da devam edebilmesi olası durumları da anlatabilir.

*Saybulaqniñ süyi mehelliniñ ğerbidiki bir tüp toğraqniñ tüvidin başlinip egri- bügri bolup éqip ériq hasil qilip mehelliniñ otturisiidiki kölge **quyulatti**.* *Saybulak'ın suyu mahallenin batısındaki bir kavağın dibinden başlayıp eğri büğrü ark oluşturarak akar, mahallenin ortasındaki göle dökülürdü.*

(H.İ., 2011: 25)

*Yiraqta appaq bir nerse pildirlap **körünetti**. U uniñ Hélimigül ikenlikini aldığa kelgendila tonudi.* *Uzakta bembeyaz bir şey görünüyordu. O, onun Halimegül olduğunu önüne geldiğinde anladı.*

(H.İ., 2011: 414)

Eylemleri {-Atti} yapısıyla çekimlenerek geçmiş zamandaki bir durumu ifade eden iki örneğin ilkinde *bulağın suyunun göle dökülme* durumu, o bulağın ömrüne kadar devam edebilirken ikinci örnekte *Hélimigül'ün uzaktan görünmesi* onun yaklaşıp gelmesine kadar devam edecektir.

1.10.4. {-Atti} Yapısının İşlevinde Kılınışın Etkisi

{-Atti} yapısının anlattığı geçmişteki tekrar, alışkanlık, süreklilik veya durum anlamları eylemin kılınış özelliğine de bağlı olur. {-Atti} yapısı, geçmişteki bir sürekliliğin alışkanlık hâline gelmesini anlatabilir. Bunlar daha çok, olumsuzluk ifade eden eylemler ve *yürü-* gibi süreklilik ifade eden bir bölük art eylemler aracılığıyla gerçekleşir.

*U yer heydigen, yer ağdurğan, su tutqan, orma orğan **vaqitlirida** hérip halidin ketsimu nahayiti **xuşal yüretti**.* *O; tarlayı sürdüğünde ve suladığında, hasat zamanları yorularak güçsüz düştüğünde bile çok memnun olurdu.*

(H.İ., 2011: 84)

Örnekteki *xuşal yür-* (mutlu ol-) eylemi geçmişteki bir zaman diliminde gerçekleşmektedir. Bu anlam tekrar, sıklık ifade eden ‘... *tarlayı sulama, hasat toplama zamanlarında* (*yer heydigen, yer ağdurğan, su tutqan, orma orğan vaqitlirida*)’ yan

önermesi aracılığıyla anlaşılabilir. Ayrıca bu örnekteki *yür-* art eyleminin aracılığıyla *xuşal yür-* (*mutlu ol-*) eyleminin tekrar olarak her gerçekleştiğinde bir süre devam ettiği de anlaşılmaktadır. Bu durum, *yür-* art eyleminin merkez eyleme kattığı süreklilik anlamından kaynaklanmaktadır.

*Her qétim aka yaki uka Şatır yıraq
seperdin kelgende öyige birmunçe adem
yiğilip, uniñ taşqi dünyada körgenlirini
sözlep bérişini taqet bilen kütüp
olturuşatti.*

*Kardeş Şatırlardan biri uzak yolculuktan
geldiğinde, her defasında evine birçok
kişi toplanır, onun dış dünyada
gördüklerini anlatmalarını bekleyip
sakince oturlardı.*

(H.İ., 2011: 17)

*U kona kitablarni oquşni yaxşı köretti.
Nevayi, Fuzuli, Huveyda'ların nahayiti
köp şeirlirini yadqa biletti. Qomuşni
uçlap qelem yasap, saman qeğezge
körkem hösnxetlerni yazatti. Xetlerniñ
çörisini neqiş, güller bilen şundaq
çirayliq bézivétettiki, körgen adem közini
alalmay qalatti. Bezide pəşayvanda
olturup qelimini şart - şurt yügürtüp,
hoylida danlap yürgen toxularni, kala,
öçkilerni yaki oynap yürgen uşşaq
balılarni şundaq oxşitip sizattiki, özimu
heyran bolatti.*

*O, eski kitapları okumayı severdi. Nevaî,
Fuzuli ve Hüveyda'ların pek çok şiirlerini
ezbere biliyordu. Kamışın ucundan kalem
yapıp, saman kâğıda güzel hüsnühatlar
yazardı. Köşelerini nakış ve çiçeklerle o
kadar güzel bezedi ki, görenler gözünü
alamazdı. Bazen saçak altında oturur,
kalemmini kısa süre oynatarak havludaki
tavukları, keçileri, danaları veya oynayan
ufak çocukları o kadar benzer biçimde
çizerdi ki, kendisi de şaşırırdı.*

(H.İ., 2011: 83-84)

Metinde yer alan {-Atti} çekimli eylemlerden *yaxşı kör-* (*gör*), *bil-* eylemleri tekrar olmayı değil durağan biri durumu ifade etmektedir. Ama aynı bağlam içinde yer alan *yaz-*, *közini alalmay qal-* (*gözünü alamamak*), *siz-* (*çiz-*), *heyran bol-* (*şaşır-*) eylemleri, sıklık ifade eden zaman zarfları kullanılmaksızın tekrar olma ifade edebilmektedir. Bu eylemlerdeki durağanlık ve tekrarlık farklılığının söz konusu eylemlerin kılınış farklılığından kaynaklanmış olduğu gözlenir. *Kör-* (*gör*) ve *bil-* eylemleri, kılınış bakımından durağanlık ve süreklilik özelliği taşıyan hâllerdir. *Yaz-*,

közini alalmay qal- (gözünü alamamak), siz- (çiz-), heyran bol- (şarşır-) eylemleri ise kılınış açısından dinamiktir.

*Ayallargá öç bolğanliqidinmikin, uniñ cadu- issitquliri anisiniñkidek **tesir qilmaytti**. Lékin, uniñ oyğaq turup çüş körüvatqandek varqirap qilidiğan sözliri toğra **çiqip qalatti**.*

Kadınları sevmediğinden olmalı, onun büyüleri annesininki gibi etki göstermezdi. Lakin onun uykuda bağılıyor gibi söyledikleri doğru çıkardı.

(H.İ., 2011: 38)

Tesir qil- (etki ver-) eylemi tekrar olma ifade etmezken, *toğra çiqip qal-* (doğru çık-) eylemi tekrar olma ifade etmektedir. Bu farklılık, *tesir qil-* (etki ver-) eyleminin olumsuzluk biçiminin kılınış içeriği bakımından durağa içeriğe sahip bir hâli ifade etmesi³, diğerinin ise dinamik içeriğe sahip olan tek kerelik eylem olmasından kaynaklanmaktadır.

*İkki ékspéditsiyeçi mehellide xéli uzaq turdi. Ular mehellidiki qérilar bilen toliraq Qutluq haci bilen **parañlışatti**.*

İki araştırmacı mahallede uzun bir süre kaldılar. Onlar, mahalledeki yaşlılarla en çok da Kutluk Hacı'yla konuşurdu.

(H.İ., 2011: 35)

Örnekteki *parañlaş-* (konuş-) eylemi kılınış bakımından dinamiklik ifade eden faaliyet içeriklidir. Bu eylem, örnekte geçmiş zaman diliminde tekrar gerçekleşen hareketleri ifade etmektedir.

1.10.5. Geçmiş Zamandaki Bir Öngörü

{-Atti} yapısı, geçmiş zamandaki bir referans zamanına göre o referans zamanından sonra gerçekleşeceği ön görülen olayları anlatır. Ama bu öngörülen olasılığın geçerliliği konuşma zamanına kadar devam etmeyebilir. Örneğin,

Taň yoruşqa başlığanidi. Quyaş kötürülse Gün ağarmaya başladı. Güneş doğarsa

³ Dönüşümlü (+d) eylem öbeklerinin olumsuzluğu, sıklıkla dönüşümsüzleştirici etkiye sahiptir. Belli bir teklik eylemin yokluğundan oluşan kılınış içeriği genellikle kritik limite ulaşılabilceğine dair bir görünümünden yoksundur (Johanson, 2000: 72, 137). Çeşitli nedenlerden dolayı bir görünüş kuramının olumsuzlukla etkileşime ilgi duyması gerektiği, olumsuzlanmış cümlelerin hal veya sınırlandırılmamış bir durum anlattığını bildirir (Verkuy, 1993: 164).

qumluq ottek qizip ketse issiq canlirinila çöl ateş gibi olup yanında hiçbir şeyi
élip çiqqan bu ademlerge **tes bolatti**. olmayan bu kişiler için her şey zor
(H.İ., 2011: 418) olacaktı.

Metinde bağlam tarafından belirlenmiş gönderme zamanı, geçmişteki gün ağarmaya başladığı bir zamandır. Yazar, “*Taň yoruşqa başlıganidi*” (*Gün ağarmaya başladı*) cümlesiyle geçmişteki bir zamana gönderme yaptıktan sonra güneş doğduktan sonraki durumu ise {-Atti} yapısı aracılığıyla ‘tes bolatti’ biçiminde bir gerçekleşmiş olay olarak değil aksine bir öngörü olarak anlatmaktadır. Cümledeki ‘tes bolatti’ eylem öbeği de Türkiye Türkçesinde öngörülü geçmiş zaman işaretleyicisiyle ‘zor olacaktı’ biçiminde ifade edilmektedir. Aşağıdaki diğer örneklerde de {-Atti} yapısı benzer işlev sergilemektedirler.

Bu ularniň çüşlük tamiqi idi. Keçlik Bu onların öğlen yemeğiydi. Akşam
*tamiqimu **muşundaqla bolatti**.* yemeği de böyle olacaktı.
(H.İ., 2011: 147)

U ademdek yaşışi, rahet körüşi, O, insan gibi rahat bir yaşam sürmeliydi.
anisiğimu rahet körsitişi kérek idi. Bu Annesine de rahat bir hayat
meqsetke yétiş üçün u herqandaq bedel sürdürmeliydi. Bu maksat için her türlü
*töleşke **razi bolatti**.* bedeli kabul edecekti.
(H.İ., 2011: 361)

Her iki cümlede geçmişteki bir gönderme zamanı söz konusudur. İlk örnekteki “*Keçlik tamiqimu muşundaqla bolatti*” (*Akşam yemeği de böyle olacaktı*) cümlesinde {-Atti} yapısı aracılığıyla gönderme zamanından sonraki akşam yemeğinin nasıl olacağı öngörülmektedir. Son cümlede “... *u herqandaq bedel töleşke razi bolatti*” (... herhangi bir bedeli kabul edecekti) cümlesiyle o kişinin gönderme zamanı sonrasındaki tutumu öngörülmektedir.

1.10.6. Geçmiş Zaman; Gerçekleşmemiş Olasılık

{-Atti} yapısı, eylemin geçmişteki bir zaman diliminde gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken aslında gerçekleşmediğini veya planın değişikliğe uğradığını bildirir. Yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildirir.

Koşullu önerme, gerçek dünyaya aykırı olduğu varsayılan bir 'olası dünya' yarattığında, Koşullu cümle, gerçek dışı olanak anlamı taşır (Declerck, Reed, 2006: 169). Yılmaz, Türkiye Türkçesindeki *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* yapılarının aynı işlevini gerçekleştirmemiş olanak kipi olarak adlandırır ve “Gerçekleşmemiş olanak kipi eylemin gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken aslında gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildirir.” (2014: 144) biçiminde açıklar. Cheng ve diğerleri, {-Atti} yapısının bu işlevleriyle ilgili şöyle kaydeder: “Konuşma zamanından önceki iş ve hareketin tekrar, daim gerçekleştiğini bildirmekle birlikte, gerçekte bulunmayan, tahmini koşullar sonucunda meydana gelen neticeyi anlatır.” (1996: 307).

Eger anisi: «Qérip qaldim, méni taşlap kétemsen» la dése, u héçnémige qarimay qalğan bolatti. *Eğer annesi, “Yaşlandım. Beni bırakıp gitme.” deseydi, o her şeye rağmen burada kalabilirdi.*

(H.İ., 2011: 290)

Örnekte geçmişteki bir gönderme zamanından söz edilmektedir. Bir annenin oğluna gitmemesini söylemesi koşuluyla oğulun orada kalacağı olasılığından bahsedilmektedir. Ancak cümlenin genel yapısından annenin oğlundan bunu istemediği ve bu koşula bağlı olarak da öngörülen olasılığın gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Yani {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan *qalğan bolatti* (kalabilirdi) yüklemi aslında hiç gerçekleşmemiştir.

Aşağıdaki örneklerde de {-Atti} yapısı benzer işlevler üstlenmektedir.

Eger baxşı öğitişni ret qılmiğan bolsa, uniñ bu hüniri Büyük Biritaniyeliklerni çoqum heyran qaldurğan bolatti. *Eğer bakşı öğretmeyi reddetmeseydi, onun bu hüneri Büyük Britanyalıları muhakkak şaşırtırdı.*

(H.İ., 2011: 35)

Abdukérim qarihaci bolğan bolsa, bu işlarni tosqan bolatti, isit... *Abdukerem Kari Hacı olsaydı, bu işlere izin vermezdi, yazık...*

(H.İ., 2011: 67)

*Bir ciñ göş bolğan bolsa, şorpisini bir içürüp **qoyğan bolsam**, sel mağduriğa **kélip qalattim**ikin.*

(H.İ., 2011: 145)

– *Némişqa qaçqan bolğıydi, qaçmay cim **turğan bolsa**, tutuvélip urup- urup **qoyup béretti**, késilip ketsimu kéler bolğıydi.*

(H.İ., 2011: 191)

*Türmidiki vaqitlirimda yoruq dunyanıñ bir burcikide ikki éğizliq öyüm, xotun-balilirim, özümge teve bir parçe étizim, kiçikkine mévilik béğim **bolsa**, xalıǵanda yétip, xalıǵanda qopup, étizimğa xalıǵanni térip tinç yaşısam dep **arzu qilattim**.*

(H.İ., 2011: 303)

*Eger uni kiçik vaqitliridin tartipla **tonumiğan bolsa**, Rustem 'mu uni girim qilivaptu, **dégen bolatti**.*

(H.İ., 2011: 317)

*Şular ölüp ketmigen bolsa, muşu künlerni **köretti**- he.*

(H.İ., 2011: 335)

Yarım kilo et olsaydı, ona haşlamanın suyunu içirseydim, belki bedeni biraz şıfa bulurdu.

- Neden kaçımtı ki, kaçmadan dursaydı, yakalayıp döverler bırakırlardı. Hapse atılsa da geri gelirdi.

Hapishanede geçirdiğim zamanlarda “keşke, aydın dünyanın bir köşesinde iki odalı bir evim, karım, çocuklarım, kendime ait bir parça tarlam ve küçücük meyve bahçem olsa; istediğimde uyuyup istediğim zaman kalkabilsem; tarlaya istediğimi ekip sakın yaşasam” diye arzularım.

Rüstem; eğer onu çocukluğundan tanımasaydı, onu makyaj yapmış zannederdi.

Onlar ölmeselerdi, bu günleri de görürlerdi.

Yukarıdaki örneklerde belirli koşullar hazırlansaydı eylemin gerçekleşmiş olacağı ama o koşulların hazırlanmadığı, durumun gerçeğe denk düşmediği için olayların gerçekleşmediği anlatılmaktadır. Gerçekleşmemiş olasılık anlatan bu cümleler, koşullu birleşik cümle yapısında sunulmuştur. Cümlelerde koşul anlatan yan önermelerin gerçekleşmemiş olması nedeniyle temel önermedeki eylemlerin de gerçekleşmemiş olduğu ifade edilmektedir. Örneklerdeki *heyran qaldurğan bolatti* (şaşırtırdı), *tosqan bolatti* (engellerdi), *kélip qalatti* (gelirdi), *qoyup béretti* (bırakırdı), *arzu qilattim* (arzularım), *dégen bolatti* (zannederdi), *köretti* (görürdü) yüklemeleri gerçekte hiç gerçekleşmemiştir.

1.10.7. Gelecek Zaman; Gerçekleşmeyecek Olasılık

{-Atti} yapısının gerçeğe aykırı olasılık işlevi genellikle geçmiş zamanı ifade etse de bazen özellikle de konuşma dilinde gelecek zamana da işaret edebilir. Örneğin,

İşimni tügiteligen bolsam ete sayahetke çıqattim.

(İşimi tamamlayabilseydim, yarın gezmeye giderdim.)

Örnekte konuşma anından sonraki bir zamanda (*ete / yarın*) *sayahetke çıq-* (*gezmeye git-*) eylem öbeğinin gerçekleşmesi için koşul işlerin bitirilmesidir. Ancak cümlelerin yapısından bu koşulun gerçekleşmediği ve yarınki gezme eyleminin de gerçekleşmeyeceği anlaşılır. Yani bu örnekte {-Atti} yapısı geçmişte gerçekleşmemiş olasılığı değil gelecekte gerçekleşmeyecek bir olasılığı anlatmaktadır.

“Keçmiş” romanında gelecek zamana işaret eden gerçeğe aykırı olasılık anlatan {-Atti} yapısına ilişkin örneklere rastlanmamıştır.

1.10.8. {-Atti} Yapısının Olumsuzluk Biçimi

{-Atti} yapısının olumsuzluk biçimi, geçmişteki alışkanlık, süreklilik ve geçmişteki bir durumu ifade etme işlevlerinde {-mAytti} şeklinde kullanılır.

*Uyan oylap, buyan oylap könlidiki tügünni
yéşelmeytti, yürikini ğacap turidiğan
ğışliktin **qutulalmaytti.***

(H.İ., 2011: 47)

*O, ne kadar kafa yorsa da gönlündeki
düşümü çözemiyordu. Canını sıkın
gerginlikten kurtulamıyordu.*

*Lékin, yéñi hökümet bikar teleplikke yol
qoymaytti. Aç qalmasliq üçün emgek qilmay
bolmaytti.*

(H.İ., 2011: 84)

*Lakin yeni hükümet başıboşluğa izin
vermiyordu. Aç kalmamak adına
çalışmadan olmuyordu.*

Geçmişte gerçekleşmemiş olasılık veya geçmiş zamandaki bir öngörünü anlatma işlevlerinde {-Atti} yapısının olumsuzluk biçimi genellikle {-mAsti} şeklinde olur. Nadir olarak {-mAytti} şeklinde de olabilir.

– *Vay isit, başqa yérige tegken bolsa
ölmesti, qarañğuda körmey atqan gep.*

(H.İ., 2011: 191)

– *Siyaset muşundaq bolmisa, herqaysıñlar
bu yerge uxlap çüşünlardinu kelmestiñlar.*

(H.İ., 2011: 220)

- *Vah yazık, başqa yerinden vurulsaydı
ölmezdi. Karanlıkta görmeden ateş
açmış olmalı.*

- *Siyaset böyle olmasaydı, sizler
buraya rüyanızda bile gelmezsiniz.*

{-Atti} yapısının olumsuzluk biçimi için {-mAytti} ile birlikte {-mAsti} şeklinin de kullanılması, onun oluşumunun -a/y-turur- er-di bileşiminin değişim sonucu ortaya çıkmış olmasıyla birlikte -(A)r idi bileşiminin de yapıyı oluşturan diğer bir kaynak olduğu görüşünü kanıtlar niteliğindedir. Zira {-Atti} yapısının geçmişteki öngörüyü, gerçekleşmemiş olasılığı, koşula bağlı tekrar olayları anlatma işlevleri aslında -(A)r idi bileşiminin üstlendiği işlevlerdir.

1.10.9. {-Atti} Yapısının Hikâye Anlatımında Kullanımı

{-Atti} yapısı, metinlerde genellikle {-Di} geçmiş zaman ekiyle beraber kullanılır. {-Di}'li cümleler sıralı olan bir olay akışını anlatırken {-Atti} yapısı, olaylarla zaman bakımından paralel olan alışkanlık hâline gelmiş veya sürekli olarak devam etmekte olan olayları anlatmak için kullanılır.

*Eslidila xet - savati bar birer xotun élišni
oylap yürgen mu'ellim Zeynep saqaymay
turupla uni nikahiğa éliš **qarariğa keldi.**
U uniñ set yaki çirayliqliqini, éğiz yaki
pakarliqlini **bilmeytti.** U aqsaq- çolaq
yaki dok bolsimu, yüzide qorqunçluq
tatuqi bolsimu meyli, **deytti.** Abdukérim
qarihaci bilen Badamxan ağıça ularğa
ige bolup **toyini qilip qoydi.** Mu'ellim
Zeynep'ni toy axşimila toluq **kördi.** U
toğraqlıqniñ sap havasidin nepeslinip,
şipaliq bulaq süyini içip çoñ bolğan
heqiqiy toğraq perisi idi. Uniñ hösni*

*Aslında okuma yazmayı bilen biriyle
evlenmeyi düşünen muallim, Zeynep daha
iyileşmeden onu nikâhına almaya karar
verdi. O onun çirkin mi güzel mi veya
uzun mu kısa mı onu bile bilmiyor. Aksak,
kolsuz, çolak veya kambur olsa bile,
yüzünde korkunç lekesi olsa bile fark
etmezdi. Abdukerem Kari Hacıyla
Bademhan teyze onlara sahip çıkarak
düğününü yaptı. Muallim Zeynep'i düğün
akşamı görmüş oldu. O, Toğraklık'ın
temiz havasında şifalı bulak suyu içerek
büyüyen gerçek bir periydi. Onun*

bilen eqil- parasiti **beslişip turatti**. Ular
toy qilğandin kéyin nahayiti bextlik
yaşidi. Aridin 3- 4 yıl ötüp yéñi mektep
taqilip qalğanda, mu'ellim Zeynep bilen
quçaqtiki oğlını élip yurtığa, ata- anisinin
aldığa **ketti**. U Qeşqer'diki çoñ bir
bayniñ oğlı idi.

güzelliğiyle zekâsı boy ölçüyordu. Onlar
evlendikten sonra gayet mutlu yaşadı.
Aradan 3-4 sene geçtikten sonra yeni
mekteп kapatıldığında muallim Zeynep'le
kucağındaki oğlunu alarak yurduna, anne
babasının yanına gitti. O, Kaşgar'daki
çok zengin bir kişinin oğluydu.

(H.İ., 2011: 68)

Metinde {-Di} ile çekimlenmiş olan *qararığa keldi* (karar aldı), *toyini qilip qoydi* (evlendirdi), *kördi* (gördü), *yaşidi* (yaşadı), *ketti* (gitti) eylemleri zaman çizgisinde birbirini takip ederek zincirli olaylar akışını oluşturan sıralı eylemlerdir. Bu sıralı eylemleri anlatan cümleler aralarında yerleştirilerek aynı zaman kesimine ait olan ve {-Atti} ile çekimlenmiş olan *bilmeytti* (bilmiyordu), o zamanki mevcut durumu, *deytti* (derdi), alışkanlık hâline gelen eylemi, *beslişip turatti* (boy ölçüyordu) ise o zamanki yarışmak eyleminin sürekliliğini ifade etmektedir.

Pilten'e göre, hikâye birleşik zamanı gönderim noktasını ve hikâye zamanını geliştirip zaman çizgisinde ileriye taşımaz; basit geçmiş zaman ise genellikle bu iş için kullanılır (2010: 122).

Yukarıdaki örnekte de {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan her yüklem gönderme zamanını bir adım ilerletirken {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan yüklem bir durumu veya sürekliliği anlattığı için önceki cümlelerde ifade edilen gönderme zamanında gerçekleşmiş sayılır. Gönderme zamanına bir değişiklik yaratmaz. Örneğin, *nikahiğa éliš qararığa keldi* (nikâhına almaya karar verdi) yükleminden sonra gelen *bilmeytti* (bilmezdi), *deytti* (derdi) yüklemlerinin gerçekleşmesindeki o gönderme zamanı aşağı yukarı aynı bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Ancak takip eden *toyini qilip qoydi* (düğününü kıldı), *kördi* (gördü) yüklemlerinin her biri gönderme yapılan zamanını ayrı ayrı ilerletmiştir.

Aşağıdaki örneklerde yer alan *hazir* (şimdi) zaman zarfı, şimdiki zamana atıfta bulunmuş gibi yanıltıcı gelebilir. Zaman zarfı 'hazir'i kullanılarak şimdiki konuşma zamanına değil belki konuşma zamanından önceki bir zamana odaklanmak hedeflenir.

*Çonliri erge tégip ketken bolup, **hazir**
rasa boyığa yetken üçinçi qizi qizliriniñ
içide eñ çirayliqi **hésablinatti**.*

(H.İ., 2011: 73)

*Gerçe Hélim Axun **hazir** namratlışıp
qalğan, Vilaxun'lar bayliq ve küçidin
ayrilğan bolsimu, ularni yenila **çoñ**
köretti.*

(H.İ., 2011: 88)

*U **hazir** dadüycañ bolmisimu, qoli qisqa
bolsimu, déhqanlar uni yenila **yaxşı**
köretti, hörmət qilatti...*

(H.İ., 2011: 288)

*U bezide künlep ağziğa giyah çağliq
nerse salmaytti, yüzini yuyuşnimu untup
qalatti, bir çağlarda qiz savaqdaşliriniñ
içini köydürgen çaçlar **hazir** ösüp,
kirlişip müriside **paxpiyip turatti**.*

(H.İ., 2011: 339-340)

*Büyükleri kocaya varmış. Şu an
olgunlaşan üçüncü kızı, kızlarının
arasında en güzeli sayılırdı.*

*Gerçi Halim Ahun şu an fakirleşmiş, Veli
Ahun'lar da zenginliği ve gücünden
ayrılmış olsa da halk, onları yine de
sayıyordu.*

*O, şu an muhtar değilse eli kısa olsa bile
çiftçiler onu yine da seviyordu,
sayıyordu...*

*O bezen birkaç gün ağzına bir lokma bile
koymazdı. Yüzünü yıkamayı da unuturdu.
Bir zamanlar kız sınıf arkadaşlarının
içini acıtan saçları, şu an kirlenmiş,
dağınık hâlde omzunda kadar uzamıştı.*

1.10.10. {-r} idi

{-Atti} yapısının oluşmasına kaynaklık eden -a/y-turur- er-di bileşiminin yanı sıra ikinci bir kaynak olduğu düşünülen {-r} idi bileşimi çağdaş Uygur Türkçesinde çok nadir kullanılır. “Keçmiş” romanında bu yapıyla ilgili sadece bir örneğe rastlanılmaktadır. Bu örnekte söz konusu yapı {-Atti} yapısının bir işlevi olan geçmişte gerçekleşmemiş olasılık anlamı ifade etmektedir.

– Umu hayat bolğan bolsa xuşluqidin
qandaq bolup kéter idi - he.

(H.İ., 2011: 19)

- O da hayatta olsaydı heyecanından
neler yapmazdı, ki!

1.10.11. {-sA} bolatti

Şart kipinde çekimlenmiş eylemlere {-Atti} yapısıyla çekimlenmiş olan ‘bolatti’ eyleminin eklenmesiyle oluşan {-sa} bolatti yapısı, bağlama göre bazen geleceğe yönelik dilek ve rica gibi anlamları bildirirken bazense söz konusu eylemin geçmişte gerçekleşmemiş olmasından duyulan üzüntüyü ifade edilir. {-sa} bolatti yapısının işlevlerinde olayın gerçekleşme zamanına göre kiplik anlamı daha çok ağır basar. Olayın gerçekleşme zamanına kesin bir vurgu yapılmaz ancak hangi zaman dilimine gönderme yapıldığı bağlama göre anlaşılır.

1.10.11.1. Geleceğe Yönelik Dilek ve Rica

{-sA} bolatti yapısının Türkiye Türkçedeki karşılığı olan {-saydı/-saymış} yapıları hakkında Sema Aslan Demir “*sağ salim gelseydi; başına bir şey gelmeden dönseydi*” örneklerini vererek {-DI} ile çekimlenmiş olmasına rağmen geçmiş zaman bildirmeyen, gelecek zaman referansını koruyan isteklerin de mevcut olduğunu; bu örneklerde {-DI}’nın işlevi geçmiş zamanı bildirmek değil isteğin değişik beklenti ve duygu değerleriyle ortaya çıkmasını sağlamak olduğunu belirtir. Aslan Demir, yine bu konuya “*Bu tip örneklerde, gerçekleşebilirliği konusunda bir dizi tereddüt ve endişenin yaşandığı, konuşma anına uzak olan isteklerin ifadesi vardır; {-DI}, geçmişi değil tereddüt ve kaygı nedeniyle istenilenin konuşma zamanına / gerçekliğe uzaklığını ya da istenilen olay için kritik noktanın, son sınırın aşılması / olayın tamamlanması olduğunu ifade ediyor görünmektedir.*” biçiminde açıklık getirir (2008: 97).

Uygur Türkçesindeki {-sa} bolatti yapısı da bünyesinde geçmiş zamana işaret eden morfepleri barındırmış olmasına rağmen bazen bağlama göre geçmiş zamanı değil aksine geleceğe yönelik dilek ve rica gibi isteğin değişik beklenti ve duygu değerlerini ifade eder.

- *Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qız keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu. Ular «Héliqi çet ellikke oxşaydığan sériq çaçliq yigit bilen **körüşsek bolatti**» dep sizni saqlap xéli uzaq olturdi.*
- *Dün akşam odamıza iki Çinli kız geldi. Bir firmadan geldik, dediler. Onlar “O yabancıya benzeyen sarı saçlı yiğitle görüşecektik” diye sizi bekleyip uzun oturdu.*

(H.İ., 2011: 274)

Örnekte gerçi geçmiş bir zamandan söz edilmekte olsa da «*Héliqi çet ellikke oxşaydığan sériq çaçliq yigit bilen **körüşsek bolatti***» iç cümlesinin konuşucusu *körüşsek bolatti* yüklemiyle kendisinin yakın geleceği yönelik bir isteğini bildirmektedir. Cümlede geçmiş zaman işaretleyicisi içeren bir yapıyı kullanarak istek dışında kibarlık ve rica anlamlarını da ifade edebilmektedir.

- *Gülnaz’ni tépip bir **nesihet qilip qoysa bolatti**. U bu qétim tonuşturğan layiqqimu unımay turuvalğan oxşaydu. Dadam méni çaqırıp qaynap kétivatidu, «Yaxşı a’iliniñ balisi idi, **qoldin bérıp qoysa bolmaytti**. Siñliñ qaçañgiçe muşundaq yüridiken» deydu.*
- *Gülnaz’ı bulup ona bir nasihat eder misin? O, bu kez tanıştırlan erkeğe de rıza göstermemiş gibi. Babam beni yanına çağırıp hep şikâyet ediyor. “İyi ailenin evladıdır, onu elinden kaçırmısaydı. Kardeşin ne zamana kadar böyle yaşayacakmış” diyor.*

(H.İ., 2011: 317-318)

Örnekte {-sa} *bolatti* yapısıyla çekimlenmiş olan iki cümle bulunmaktadır. Biri konuşucuya ait olan *nesihet qilip qoysa bolatti* yüklemiyle sonlanmış cümle ve diğeri konuşucunun babasına ait olan *qoldin bérıp qoysa bolmaytti* yüklem öbeğiyle sonlanmış cümledir. İlkinde konuşucu dinleyiciden Gülnaz’a nasihat etmesini ister, diğerindeyse diğer konuşucu olan babanın kızı Gülnaz’ın *birini elinden kaçırmaması* yönündeki isteğini bildirir.

1.10.11.2. Geçmişteki Olay için Duyulan Üzüntü

{-sa} *bolatti* yapısının Türkiye Türkçedeki karşılığı olan -saydı/-saymış yapıları hakkında Aslan Demir, “*Gelseydin, geleydi vb. geçmişte, gerçekleşme potansiyeli bulunduğu hâlde gerçekleşmemiş olan, konuşma zamanından öncesine/ geçmişe yönelik*

istekler de vardır. Bu istekler artık mümkün/potansiyel olmadıkları için salt geçmişî değil gerçekdışılığı da bildirir.” ve “-sa eki -(y)dI ve -(y)mIş’la eşdizimli olduğunda gerçekleşmemiş istekleri de karşılar.” ifadelerini kullanır ve “Sen de gelseydin, çok eğlendik; Keşke sinava girseymiş, sorular çok kolaydı.” örneklerini verir (2008: 98, 113).

Uygur Türkçesindeki {-sa} bolatti yapısı da bazen geçmişte, gerçekleşme potansiyeli bulunduğu hâlde gerçekleşmemiş olan, konuşma zamanından öncesine/geçmişe yönelik istekleri de anlatabilir. Geçmişe yönelik bir istek gerçekleşmediği ve artık gerçeklikten uzakta olduğu için bu duruma duyulan bir üzüntü anlamı ifade eder.

*Kéyin... Dilmurat ağrip qaldi,
saqayğandin kéyin öyige ketti, u öyidin
qaytip kelgende, Zumret’tin özini
qaçurup yürdi. Kétidiğan çağdimu
uniñğa gep qilmidi. Némişqa şundaq
qilidu- he. U hergiz uniñğa
çaplişivalmaytti. İkki éğiz çirayliqçe xoş
dep qoysa bolatti. Emma, u undaq
qilmidi. Zumret’niñ dili azar yédi.*

*Sonra... Dilmurat hastalandı. İyileştikten
sonra memleketine döndü. Evinden geri
döndükten sonra Zümürüt’ten kaçınarak
yaşadı. Memleketine döneceği zamanda
da ona bir şey demedi. Neden öyle yaptı
ki, Zümürüt, ona hiç dadanmazdı. Keşke
iki çift güzel laf söyleyip vedalaşsaydı.
Ama o öyle yapmadı. Zümürüt’ün kalbi
incindi.*

(H.İ., 2011: 247)

Örnekte “kétidiğan çağdimu uniñğa gep qilmidi” cümlesiyle Dilmurat’ın Zümürüt’e hiçbir şey söylemediğinden bahsedildikten sonra “ikki éğiz çirayliqçe xoş dep qoysa bolatti” cümlesiyle geçmişte konuşma eyleminin gerçekleşmesinin gerekliliği ama eylemin gerçekleşmemiş olmasından duyulan bir üzüntü ifade edilmiştir.

– Esliy sizni **avare qilmisam bolatti,**
mekteptin maña bergen öymu çoñ, yaxşı
öy idi. Lékin, balilirim muşu yerde çoñ
bolğaçqa, bu yerdin ayrılğusi yoq,
menmu bu qorudiki obdan qoşnilirimğa
qiyalmaymen. Uniñ üstige bu yer ata-
anamniñ öyige yéqin.

- Aslında sizi rahatsız etmemem
gerekliyordu. Mektebin bana verdiği ev de
büyük ve iyi evdi. Lakin çocuklarım bu
yerde büyüdüğü için ayrılmayı istemiyor.
Bende bu sitedeki iyi komşularımdan
ayrılammam. Üstelik bu yer anne ve
babamın evine yakın.

(H.İ., 2011: 354)

Örnekte, “*esliy sizni avare qilmisam bolatti*” cümlesi, konuşucunun birinin ofisine girip bir şey rica etmeden önce söylediği cümledir. Bu cümlede “*avare qil-*” (*rahatsız et-*) eyleminin ofisine girerek ricada bulunduğuna yönelik mi yoksa ricası sonrası gerçekleştirilme ihtimali olan yardıma yönelik mi söylendiği belli değildir. Eğer birinin ofisince bulunarak onu rahatsız etmeyi kastediyorsa olay çoktan başladığı için cümlede ifade edilen “*avare qil-*” eylemin gerçekleşme zamanı geçmişe aittir ve bu cümle geçmişe ait bir üzüntü anlamı verir. Cümle eğer ortaya koymak istediği ricasının gerçekleşmesine yönelik söylenmişse geleceğe yönelik isteğin ricası ve incelik anlamları taşımaktadır.

1.10.12. {-Atti} Yapısıyla İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki {-Atti} eki, çok işlevli bir ek olup bağlama göre çoğu zaman geçmiş zamandaki tamamlanmamışlığı yani onun alt türlerinden alışkanlık, süreklilik veya devamlılık (durum) ifade eder. Kimi zaman geçmiş zamandaki bir öngöüyü, gerçekleşmemiş bir olasılığı veya gelecek zamandaki olasılığı ifade edebilir.

Hikâye anlatımında {-Atti} eki tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık (eylemlerin öncelik- sonralık veya eş zamanlılık ilişkileri) bakımından zıttı olarak {-Di} yapısıyla uyumlu kullanılır. {-Di} eki sıralı anlatımda genellikle ardı ardına anlık gerçekleşen olayları anlatırken {-Atti} yapısı gönderme zamanını kapsayan biraz geniş zaman dilimi içinde alışkanlık hâlinde tekrar gerçekleşen olayları veya sürekliliği devam eden durumları anlatır.

{-Atti} eki, şart eki *-sa* ile uyumlu kullanılarak geçmişte gerçekleşmemiş olmasında duyulan üzüntü ve geleceğe yönelik rica ve dilek anlamalarını anlatır.

1.11. {-vatatti}

{-vatatti} yapısı, cümlede eylemleri *-vatatti / ivatatti / -uvatatti / -üvatatti / -vatattu / -ivatattu / -uvatattu / -üvatattu* biçimleriyle çekimleyebilir. {-(i/U)vatatti/u} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vatatti/u} < {-(i/U)p} + yata + tururdi < {-(i/U)p} + yat-{-A} + tur-{-ur} + er-{-di}

{-vatatti} yapısı, “Keçmiş” romanında {-vatatti} yapısına toplam 53 yerde rastlanmaktadır.

Uygur Türkçesiyle ilgili araştırmalarda *vastilik beyan meylidiki izçil ötken zaman xever şekli* (Tömür, 1987: 325; Yi, Gao, 1998: 259), *ötken zaman şu peyt péili* (Baqi, 1983: 125), *ötken zaman şu peyt xever rayi* (Tehur, vd., 2004: 349; Yolboldi, 1980: 186), *şu peyt ötken zamanın birinci tipi* (Cheng, vd., 1996: 316) gibi çeşitli terimlerle adlandırılmıştır.

Bu ekin işlevleri konusunda, çeşitli yorumlar kaydedilmiştir: Hareketin sürekli devam eden veya durağan bir durumun bundan önce veya belirli bir olaydan önce mevcut olduğunu bildirir (Tömür, 1987: 328-329). İş ve hareketin konuşma zamanından önce devam etmekte olduğunu anlatır (Baqi, 1983: 125; Yolboldi, 1980: 186). İş ve hareketin konuşma zamanından önceki belirli bir anda devam etmekte olduğunu bildirir. Önceden gerçekleşen iş ve hareketi şimdi de devam etmekte gibi anlatmak için kullanılır (Cheng, vd., 1996: 324,316). Tehur ve diğerlerine göre 1) Belirli bir göreceli zamanı referans alarak şu referans zamanındaki iş ve hareketin devam etmekte olduğunu anlatır. 2) Söz konusu vakitten önce başlayıp konuşma zamanında da devam etmekte veya tekrarlanmakta olan iş ve hareketi bildirir (2010: 1751-1752).

Bu yorumlardan yararlanarak “Keçmiş” romanında rastlanan örneklerden hareketle aşağıdaki tespitler yapılmıştır.

1.11.1. Geçmişteki Süreklilik

{-vatatti} yapısı, geçmişte belirlenen bir gönderme zamanında devam etmekte olan eylemleri anlatır. Dolayısıyla geçmiş zaman içindeki bir “*şimdiki zaman*”ı işaret eder.

{-vatatti} yapısının kullanıldığı yapılarda konuşma anına göre geçmişte kalmış, bir hareketin gerçekleşmekte olduğu bir ana dikkat çekilir. Geçmiş zaman içindeki bir referans noktasına göre {-vatatti} ekini taşıyan eylem, o referans zamanında sürekliliğini devam ettirir.

{-vatatti} eki, belirli bir göreceli zamanı referans alarak, o referans zamanındaki iş ve hareket ile aynı zaman noktasında veya zaman kesiminde devam etmekte olan

olayları anlatır (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1751).

5- 6 adem ikkilenmey uniñ arqisidin
mañdi. Qalğan 10- 15 çe adem sel
ikkiliniñ andin egeşti. Abduğeni Axun
ittik- ittik méñip étiz béşiğa qarap
kétivatatti. Uniñ arqisidiki adem
barğanséri köpiyivatatti.

5-6 kişi tereddüt etmeden onun
arkasından yürüdü. Diğer yaklaşık 10-15
kişi de kısa tereddütten sonra takip etti.
Abduğeni Axun hızla tarla başına doğru
gidiyordu. Onun arkasındakiler gittikçe
çoğalıyordu.

(H.İ., 2011: 131)

Metinde ilk iki cümlede {-Di} ile çekimlenmiş olan *mañ-* (yürü-) eyleminden sonra *egeş-* (takip et-) eylemi gerçekleşmiştir. Ve hikâye anlatımının özelliğine göre ⁴, üçüncü ve dördüncü cümlelerin gönderme zamanı, önceki iki eylemin gerçekleşme zamanıyla ilgili bir an veya zaman dilimidir. Bu an veya zaman dilimi, referans noktası olarak alındığında {-vatatti} eki taşıyan *ket-* (git-) ve *köpey-* (çoğal-) eylemleri bu referans noktasında gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle olay, referans zamanına eşzamanlı olarak devam etmektedir.

Tañ yoruğanda mehellisige yiraq yollar
bilen kopiratip işxanisiğa bardi.
Kopiratip hoylisi sériq kiyimlik eskerler
bilen tolup ketkenidi. Eskerler hoylida
olturup ğiza **yevatatti. Çögün kötürgen**
ikki bala ularniñ kuruşkiliriğa çay quyup
bérivatatti.

Gün aydınlandığında mahallesine uzak
yollarla kooperatif ofisine geldi.
Kooperatif havlusu sarı kıyafetli
askerlerle dolmuştu. Askerler havluda
oturarak yemek yiyorlardı. Çaydanlık
kaldıran iki çocuk onların bardaklarına
çay koyuyordu.

(H.İ., 2011: 131)

Örnekte *yevatatti* (yiyordu) ve *quyup bírivatatti* (koyuyordu) yüklemeleri konuşma zamanına göre geçmişte kalmış bir zaman noktasında gerçekleşmekte olan hareketi anlatmaktadır. İlk cümlede ifade edilen *kopiratip işxanisiğa bar-* (kooperatif ofisine var-) eyleminin gerçekleştiği an, sonraki iki cümle için referans noktası olmuştur ve bu gözlemleme anında {-vatatti} eki taşıyan *ğiza ye-* (yemek ye-) ve *çay quyup ber-* (çay koy-) eylemleri gerçekleşmektedir.

⁴ Smith'e göre, hikâye anlatımında zaman deiktik (gösterimli) değildir. Yani, metindeki dil bilgisel zaman dışındaki zamanların referans noktası ise konuşma zamanı değildir. Hikâye anlatıcının (yazarın) ifade ettiği "şimdi", aynı metinde yer alan önceki dil bilgisel zamanla alakalı bir zamandır (2003).

*Küz ayliriniñ bir kéçisi, qonaqlıq tereptin
miltiq avazi anlandı. Küz kirip qonaqlar
baş tutqandin buyan xelq eskerliri ov
miltiqi, kaltek, dumba élip qonaqlıqni
saqlavatatti.*

*Bir güz geçesiydi. Mısırlık tarafından
silah sesi duyuldu. Güzde mısırlar başak
aldıktan bu yana milisler ov silahları,
soba, dayaklarla mısırlıkları
koruyorlardı.*

(H.İ., 2011: 190)

Örnekte {-vatatti} yapısının aracılığıyla geçmişe ait gözlemleme noktasında - *küz ayliriniñ bir keçisi (bir güz gecesi)* 'nde - *saqla-* (bekle-) eyleminin sürekli olarak devam etmekte olduğunu anlatmaktadır.

*U bedini köyüşüp oyğınip **ketkende** téxi
tañ atmışanıdi. Etraptikiler tügülüşüp her
xil qiyapette **uxlavattatti.** Uduldiki er kişi
namaz oquvatatti.*

*O, bedeninin uyuşmasından uyandığında
gün ağarmamıştı. Etraftakiler bükülerek
her çeşit biçimde uyuyorlardı.
Karşısındaki erkek namaz kılıyordu.*

(H.İ., 2011: 370)

{-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş olan *uxla-* (uyu-) ve *namaz oqu-* (namaz kıl-) eylemleri geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmektedir. Yani, ilk cümlelerin yan önermesi olan *u bedini köyüşüp oyğınip ketkende* 'nin anlattığı *uyan-* eyleminin gerçekleştiği gönderme zamanı referans alınmış ve *uxla-* (uyu-) ve *namaz oqu-* (namaz kıl-) eylemleri o referans anıyla eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir.

*Yaxşilinip, doxturxanidin çıqqanda,
savaqdaşliri allıqaçan oquş pütüzüp
kétip qélişqanıdi. Peqet Ramile 'la uni
anda- sanda yoqlığaç, uniñ doxturxanidin
çiqışını kütüp mektepte **turuvatatti.***

*Rozi Ahun iyileşip taburcu olduğunda,
sınıf arkadaşları eğitimini tamamlayıp
çoktan gitmişlerdi. Sadece Ramile, ara
sıra onun ziyaretine gelerek onun taburcu
olmasını bekleyip okulda kalmıştı.*

(H.İ., 2011: 292)

{-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş olan *tur-* (kal-) eylemi geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmektedir. Yani, ilk cümlelerin yan önermesi olan *doxturxanidin çıqqanda* 'nin anlattığı taburcu olduğu o an referans alınmış ve Ramile 'nin *tur-* (kal-) eylemi o referans zamanıyla eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir.

Açarçiliq yilliri idi. Zeynep balilirini egeştürüp qoniqi çanap kêtılgen étizliqtin purçaq **térivatatti**.

(H.İ., 2011: 290)

Hayal ötmey, mehelle tereptin qiya - çiya, yiğa - zar avazi aŋlinip, bir top çoŋ adem ve uşşaq bala çiqip keldi. Hemmisiniŋ aldida Salih Axunniŋ aq çaçliq anisi uzun hasisiğa tayanğiniçe varqirap yığlap **kélivatatti**.

(H.İ., 2011: 42)

Kéyin u akisini izdep ularniŋ yatiqiğa barğanidi. Yataqta Dilmurat yalguz olturup **kitab oquvatatti**. U Zumret'ni körüp yene qizardi.

(H.İ., 2011: 246)

Kıtlık yıllarıydı. Zeynep, çocuklarını yanında alarak mısırları hasat edilmiş olan tarladan soya topluyordu.

Çok geçmeden, mahalle tarafından bağrış çağrış, ağlama sesleriyle bir grup yetişkinler ve çocuklar çıkageldi. Önünde Salih Ahun'un beyaz saçlı annesi uzun bastonuna dayanarak ağlaya bağıra geliyordu.

Sonra o, abisini arayıp onların evine gelmişti. Odada Dilmurat yalnız oturarak kitap okuyordu. Zumret'i görünce yine kızardı.

Örneklerde {-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş olan *ter-* (topla-), *kel-* (gel-), *kitab oqu-* (oku-) eylemleri geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmektedir.

Birküni axşimi u sinipta ders **tekrarlavatatti**. Aldinqi partida olturidiğan Ramile burulup, bir gépi bardek uniŋğa qarap külüp qoydi.

(H.İ., 2011: 273)

Bir akşam o derslikte ders çalışıyordu. Ön sırada oturan Ramile döndü. Bir şey söyleyecekmiş gibi ona bakarak gülümsedi.

{-vatatti} taşıyan eylem, geçmişe ait gözlemlene noktasında olayın sürekli olarak devam etmekte olduğunu anlatmaktadır. Yani, *birküni axşimi* (bir akşam) olarak belirlenen referans noktasında *ders tekrarla-* (ders çalış-) eylemi sürmektedir.

Aşağıdaki örneklerde de {-vatatti} yapısı aynı işlevi üstlenmektedir.

*Rustem höccet somkisini kötürüp töt qevetlik binaniñ üçinçi qevitidiki yasidaq öyige kirip **kelgende**, ayali Xanqiz aşxanida **qoruma qoruvatatti**.*

(H.İ., 2011: 308)

*Xenzuçe başlanğuş mektepniñ yuqiri yilliqida oquvatqan oğli bilen bu yıl mektepke kirgen qizi işiktin **teñla kirgende**, u yéñi alğan reñlik télévizordin xever **körüvatatti**.*

(H.İ., 2011: 308-309)

*Rustem kadirilar késelxanisiniñ yalğuz kişilik yatıqıǵa **kirgende**, Abbas nazir yastuqqa yölinip oturup oğli Dilmurat bilen **parañlışıvatatti**.*

(H.İ., 2011: 315)

Rüstem çantasını götürerek dört katlı binanın üçüncü katındaki bezekli evine girdiğinde eşi Hankız, mutfakta kavurma kavuruyordu.

Çince eğitim veren ilkokulun üst sınıfında okuyan oğlu ile bu yıl okula başlayan kızı kapıdan beraber girdiğinde o, yeni satın aldığı televizyonundan haber izliyordu.

Rüstem memurlar için ayrılmış tek kişilik hasta odasına girdiğinde Nazir Abbas yastığına yaslanıp oturarak oğlu Dilmurat'la konuşuyordu.

1.11.2. Geçmişteki Aşamalı Gerçekleşme

{-vatatti} ekiyle çekimlenmiş eylemler, bazı örneklerde, geçmişte kalmış bir zaman diliminde gerçekleşen sürekliliği anlatmakla birlikte, bu işlevinin *iyileş*, *kötüleş*-, *art*- ve *yüksel*- gibi bazı eylemlerde aşamalı gerçekleşme anlamını taşıdığı gözlenir. Bu örneklerde referans zamanı, anlık bir noktaya değil bir zaman dilimine işaret eder.

*Uniñ arqısındaki adem barğanséri **köpiyivatatti**.*

(H.İ., 2011: 131)

*Uniñ qañsiq puraydıǵan yiltiz qaynatmisi, özidin başqa héçqandaq kişi bilmeydiǵan cin qoǵlaydıǵan «ayet»liri, körgen ademni qorqutup cénini alıdıǵan pére oyunliri ularǵa **asta- asta tesir körsitivatatti**.*

Onun arkasındaki kişiler gittikçe çoǵalıyordu.

Onun acı kokulu kök haşlaması, kendi dışında kimse bilmeyen cin kovma “ayet”leri, izleyenleri korkudan ödlerinin patlayabileceği büyü oyunları, onlara yavaş yavaş etki gösteriyordu.

(H.İ., 2011: 11)

Aşağıdaki örneklerde de eylemler {-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş ve geçmişte aşamalı gerçekleşmekte olan hareketleri anlatmaktadır. {-vatatti} yapısı bu işlevinde ket- art eylemi ile daha çok uyumlu kullanılmaktadır. Ket- art eylemi, aşamalı anlamı daha da belirgin duruma getirmektedir. Bununla ilgili Litip Tohti ket- art eyleminin bir bölüm geçişsiz eylemlere eklenerek bir derecenin (aşamanın) artması anlamı ifade ettiğinden söz etmiştir (2009: 60).

*Zeynep bu öyge kélín bolup kirgendin
buyan kündin- künge reñ tüzüp, tolup,
qizilgüldek éçilip kétivatatti.*

(H.İ., 2011: 91)

*Zeynep bu aileye gelin olarak girdikten
bu yana günden güne yanağına kan
gelmeye, yüzü gülmeye başlamıştı.*

Upuqta quyaş asta- asta pétip kétivatatti.

(H.İ., 2011: 165)

Ufukta güneş yavaş yavaş batıyordu.

*Abbas nazir bargançe tola çéçilidiğan,
héçqandaq iştin razi bolmaydiğan, he
dése qaqsaydiğan bolup kétivatatti.*

(H.İ., 2011: 322)

*Nazir Abbas gittikçe kolay sinirlenmeye,
hiçbir işten memnun olmamaya, sürekli
şikâyet etmeye başlamıştı.*

*Davut 'niñ ayalı uniñ eksiçe kündin-
künge oruqlap, qorulup bir tére bir
ustixan bolup kétivatatti.*

(H.İ., 2011: 333)

*Davut 'un karısı onun aksine günden güne
zayıflayıp, bir deri bir kemik olmaya
başlamıştı.*

*Rustem hayatiniñ yéñi bir menzilige
qedem qoydı. U barganséri rohlinip,
éçilip kétivatatti.*

(H.İ., 2011: 360)

*Rüstem hayatının yeni bir dönemine adım
attı. O gittikçe canlanarak açılmaya
başlamıştı.*

*Hazir bundaq ademler barganséri aziyip,
qaş- közi, çirayi kişiniñ éside
qalmaydiğan ademler köpiyip kétivatatti.*

(H.İ., 2011: 370)

*Şimdi öyle insanlar gittikçe azalarak kaşı
gözü ve yüzü hatırlanmayacak insanlar
çoğalmaya başlamıştı.*

Geçmişte aşamalı süreklilik anlatan örneklerde {-vatatti} yapısının genellikle *barğanséri* (*gittikçe*), *kündin-künge* (*günden güne*) gibi aşama anlatan zaman belirteçleriyle de çok uyumluluk gösterir.

1.11.3. Geçmiş Zaman; Devamlılık

{-vatatti} yapısı, kendi bünyesinde bulunan {-vat-} ekinin etkisiyle genellikle geçmişteki bir sürekliliği ifade eder. Ancak bazı durumlarda süreklilik yerine alışkanlığı da ifade edebilir. Alışkanlığın devamlılığı sürekliliğe göre daha geniş bir zaman dilimine yayılmış olur. Bu zaman dilimi, bazen zaman zarfları aracılığıyla sınırlandırılır. Bu işlevde {-vatatti} yapısı geçmişteki geniş zamanı ifade eder.

Bu yıllarda *Ayşixan baxşı alliqaçan ölüp ketken bolup, uniñ işini yalguz oğli davamlaşturuvatatti. Kişiler uni Qurban Baxşı dep ataytti.* *Ayşixan bahşı çoktan ölmüş olduğundan bu yıllar onun işlerini tek oğlu devam ettiriyordu. Kişiler ona Kurban Bakşı derlerdi.*

(H.İ., 2011: 34)

Bu yıllarda *paxtiniñ baziri çıqqanidi. Yeri ciqraq kişiler yeriniñ köp qismiğa kévez térip pulni xéli obdan tépivatatti.* *Bu yıllar pamuk iyi satılmıştı. Yeri çok olanlar, tarlasının çoğuna pamuk ekerek bayağı iyi para kazanıyorlardı.*

(H.İ., 2011: 332)

Yukarıdaki iki örnekte, {-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş olan *davamlaştur-* (*devam ettir-*), *pul tap-* (*para kazan-*) eylemleri, geçmiş zamandaki bir alışkanlık hâlinde gerçekleşen eylemleri, yani geçmiş zamandaki bir geniş zamanı ifade etmektedir. Her iki cümlede de *bu yıllarda* zaman zarfı aracılığıyla alışkanlığın geçerlilik süresi, geçmişteki gönderme zamanını kapsayan birkaç sene ile sınırlandırılmıştır.

*Abdukérım qarihaci **yéşiniñ çoñiyişigá egişip** késelçan bolup qaldi. Uniñ üstige igilik işliriğá épi bolmiğanliqi üçün, iqtisadiy cehette turmuşini utturluq ötküzidiğan halğa çüşüp qalğanidi. Badamxan téceşlik hem pem- parasetlik ayal bolğaçqıla, birni ikki qilip işlitip çandurmay kélivatatti.*

(H.İ., 2011: 69)

*Sen'et inistitutida oqutquçı bolup işleydiğan Gülnaz **yéqindın béri** qandaqtur bir kinoda **rol élivatatti.***

(H.İ., 2011: 318)

Yéqindın béri** normidiki buğday uni tügep ketkenликтin, u her küni déğüdek çamğur sélip umaç étip **içivatatti.

(H.İ., 2011: 240)

Abdukerem Kari Hacı yaşı büyüdükçe sağlıksız olmaya başladı. Üstelik para kazanmada becerikli olmadığından ekonomi bakımından zor günler yaşamaya başlamıştı. Bademhan tasarruflu ve akıllı kadın olduğundan her şeyi ölçülü kullanarak zorlukları belli etmiyordu.

Güzel sanat enstitüsünde öğretmen olarak çalışan Gülnaz son dönemlerde bir filmde rol alıyordu.

Son zamanlarda planlı dağıtılan buğday unu tükendiği için o, hemen hemen her gün şalgamlı çorba yiyordu.

Yukarıdaki örneklerde, {-vatatti} yapısıyla çekimlenmiş olan *çandurmay kél-* (belli et-), *rol al-*, *iç-* eylemleri, geçmiş zamandaki bir alışkanlık hâlinde gerçekleşen eylemleri, yani geçmiş zamandaki geniş zamanı ifade etmektedir. İlk örnekteki *yéşiniñ çoñiyişigá egişip* (yaşı büyüdükçe) ve son iki örnekteki *yéqindın béri* (son zamanlarda) zaman zarfları aracılığıyla alışkanlığın başlayış zamanı sınırlandırılmıştır.

1.11.4. “Hazir”, “Bugün” Zaman Belirteçleriyle Kullanımı

Tehur ve diğerleri, {-vatatti} yapısının anlamlarını sıralarken, “*Konuşma zamanından önce başlayan, konuşma zamanında da devam etmekte veya tekrarlanmakta olan iş ve hareketi bildirir.*” (2010: 1752) biçiminde bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada konuşma zamanından farklı olan bir referans zamanı, konuşma zamanı olarak algılanmış ve bu yapının konuşma zamanında da devam veya tekrar etmekte olan işi / olayı anlattığı gibi bir yanlış saptamaya yol açılmıştır. Gerçekten de örnek verilen cümlelerde bazen *bugün, hazir...* gibi konuşma anına

gönderme yapmaya yarayan zaman zarfları kullanılmıştır. Ancak örneklerde bu zaman belirteçleri geçmiş zamandaki olay zamanına odaklılığını arttırmak amaçlı kullanılmıştır. Onun gibi “*hazir*” (*şimdi*) ve “*bugün*” gibi zaman zarfları içeren ve eylemleri {-vatatti} ile çekimlenmiş örnekler “*Keçmiş*” romanında da rastlanmıştır.

Hazir bundaq ademler barganséri aziyip, Şimdi öyle insanlar gittikçe azalarak kaşı
qaş- közi, çirayi kişiniñ éside gözü ve yüzü hatırlanmayacak insanlar
qalmaydığan ademler köpiyip kétivatatti. çoğalmaya başlamıştı.

(H.İ., 2011: 370)

Bügün 1- etret aşxanisida polu étilidiğan Bugün birinci grup yemekhanesinde polo
kün idi. Ayda bir qétim étilidiğan polu pişirilecek günüydü. Ayda bir kez
hemme ademniñ iştihasini éçip taqitini pişirilen polo, her kişinin iştahını açmış.
taq qilivetkenidi. Lékin, dümleklik Kendilerini zor tutuyorlardı. Lakin
qazandin may- göşniñ puriqi emes, kazandan yağ ve etin kokusu değil ağır
küçlük köyük puriqi kélivatatti. yanık kokusu geliyordu.

(H.İ., 2011: 140-141)

Örnekteki *hazir* ve *bugün* zaman belirteçleri konuşma / anlatma zamanını kapsayan zaman dilimini değil anlatılmakta olan geçmişteki olayların akışına göre değişen bir referans zamanını belirlemektedir.

{-vatatti} yapısı, {-vatqanidi} yapısıyla esas itibariyle aynı anlamda kullanılır ve birbirilerinin yerini alabilir (Cheng, vd., 1996: 324). Geçmiş romanında ise aynı anlam ifade eden bu iki yapıdan önceki tercih edilmiştir. {-vatqanidi} yapısına hiç raslanılmamıştır.

1.12. {-GAN}

{-GAN} eki, cümlede eylemleri -gan / -qan / -gen / -ken biçimleriyle çekimleyebilir.

{-GAN} eki, Uygur Türkçesinde çok sık rastlanan bir ek olduğu için Uygur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitapları ve zaman konusuyla ilgili her çalışmada mutlaka değinilen eklerden biri olmuştur. Eskiden sıfat fiil eki olarak kullanılan {-GAN}

eki, bugün Türkçenin bazı çağdaş lehçelerinde zaman veya görünüş işaretleyicisi olarak farklı bağlamlarda, birbirinden farklı dil bilgisel işlevleri üstlenmektedir. Bu ek, isim, sıfat-fiil, zaman- görünüş eki, ek teşkili, birleşik eylem yapımında ve çekim edatlarıyla birlikte değişik görevle kullanılır. Bunlardan örneğin, zaman ve görünüş görevinde kullanımı, Uygur Türkçesinde şu an oldukça yaygındır. Ekin ayrı açılardan incelenmesi ve farklı işlevlerinin öne çıkarılması, bu çok işlevli ek hakkında literatürde değişik hatta karışık adlandırmalar ve açıklamaların ortaya çıkmasına neden olur.

Uygur Türkçesine ait gramerlerde {-GAn} eki, onun farklı işlevleri öne sürülerek çeşitli terimlerle şöyle adlandırılmaktadır: *belirsiz geçmiş zaman eki* (Shaw, 1878: 36; Nadzhip, 1971: 117), *mevcut ötken zamanın birinci tipi* (Cheng, vd., 1996: 291), *éniqsiz ötken zaman xever rayı* (Yolboldi, 1980: 186), *vastisiz beyan meylidiki pütken hazırqi zaman şekli* (Tömür, 1987: 293; Yi, Gao, 1998: 240), *çoktan geçmiş zaman, ortaç geçmiş zamanı, tarihi geçmiş zaman, tamamlanmamış geçmiş zaman* (Zhao, Zhu, 1985: 90), *ortaç eki* (Tohti, 2012a: 283), *keçürmiş tüs* (Teng, 1995), *öğrenilen geçmiş zaman birinci şekli* (Çengel, 1988: 43), *1. Tip belirsiz geçmiş zaman* (Ersoy, 2012: 387), *anlatılan geçmiş zaman* (Doğan, 2016: 121), *duyulan geçmiş zaman* (Öztürk, 1994: 75) vs...

{-GAn} ekinin zaman ve görünüş işlevleri bağlama göre kendi aralarında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi çok farklılık göstermektedir.

(1) *Uniñ uduliğa qaysidur bir şeherdin Onun karşısına başka bir şehirden
yötkilip kelgen Tacigül isimlik yaş çokan buraya atanmış olan Tacigül adlı genç
caylaşqan. bir kadın yerleşmiş bulunuyor.*

(H.İ., 2011: 298)

(2) *Men bu hékayini kiçik vaqitlirimda Ben bu hikâyeyi çocukluğumda
anamdin anlığan. annemden dinlemiştim.*

(H.İ., 2011: 296)

(3) *Biz ezeldin öz aldımızğa tériqçiliq Biz ezelden beri kendi başımıza tarımla
qilip can béqip kelgen, ... uğraşarak geçiriyorduk...*

(H.İ., 2011: 129)

(4) *U muşu devrniñ idéologiyeye formisi O, yeni devrin ideolojik ortamına uygun
boyıçe ösüp yétilgen, olarak yetişti.*

Yukarıda verilen örneklerdeki eylemlerin hepsi zaman ve görünüş işaretleyicisi olan {-GAn} ekiyle çekimlenmiş olsa da zamansal sıralama ilişkileri bakımından farklılık göstermektedir. Zamansal sıralama ilişkisindeki bu farklılıklar, ekin dil bilgisel zaman, kiplik ve başka anlamlarında da farklılıklar yaratmaktadır. (1)'de zamansal sıralanma ilişkisi $Oz > Rz = Kz$ biçimde şimdiki zaman odaklı sonuçsal bitmişliği ifade ederken; (2)'de $Oz > Rz > Kz$ şeklinde geçmişteki bitmişliği ifade edilmektedir. (3)'te sürekli durum bitmişliğini ifade ederken; (4)'teyse $Oz = Rz > Kz$ şeklinde deneyimsel bitmişliği ifade etmektedir.

1.12.1. {-GAn} Eki ve Dolaylılık

Dolaylılık, konuşucunun olaya şahit olmadığı, olaya bilinçli olarak katılmadığı ya da olayı doğrudan algılamadığı, kontrol etmediği, olayla doğrudan ilgili olmadığı izlenimine yol açar (Johanson, 2003: 282, 2013: 46). Dolaylılık, kanıtsallık ulamı içerisinde özel bir alanı ifade eder. En kapsamlı kanıtsallık sistemi ise Türkçenin güney-doğu lehçelerinden Uygurca ve Özbekçe, kuzey batı grubundan Kazakça ve güney batı grubunda Türkmence gibi çağdaş Türk lehçelerinde bulunmaktadır. Bu tür diller, üçlü işaretleyici sistemine sahiptir, {-IBDIr}'da dolaylı bir geçmiş zamanı; {-GAn}'da bir sınırsonrasılığı ve {-Di} ile de doğrudan geçmiş zamanı ifade eder. Aynı zamanda {-GAn} eki, ikincil olarak dolaylılığı da ifade edebilen bir sınırsonrasılık işaretleyicisi olup bitmişlik gibi anlamları ifade etmekle birlikte zaman zaman dolaylılık anlamı da anlatabilir (Johanson, 2003: 279, 2013: 43).

{-GAn} eki, daha önce de bahsedildiği gibi bazı araştırmacılarca *öğrenilen geçmiş zaman*, anlatılan geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman terimleriyle adlandırılarak dolaylılık ile ilişkilendirilmiştir.

Ancak Abdureshit Yakup'a göre {-GAn} eki, Çağdaş Uygur Türkçesinde dolaylılık bakımından yansızdır. Ama tarihte dolaylılık işaretleyicisi olarak da kullanılmış olduğundan ikinci el bilgileri de aktarabilmekte, dolaylılığı işaret eden kelimeler ile de beraber kullanılabilmektedir (2013: 28).

{-GAn} eki, görünüş bakımından genellikle sınır sonrası bakış sergiler. Onunla işaretlenen sınır sonrası bakış, {-Di} ve {-p(tu)} yapılarından farklıdır. Bakış açısı eylemin gerçekleşmesi veya kritik sınırından aşılmış olması üzerinde değil eylemin

izleri, sonuçları üzerindedir. Anlatılanın eylemin gerçekleşmesiyle değil sonucuyla daha da sık ilişkili olması, bazı durumlarda konuşucunun olaya şahit olmadığı, olayı bilinçli olarak gerçekleştirmediği veya olayla doğrudan ilgisi olmadığı gibi bir izlenim verebilir. Bu yüzden ki bazı araştırmacılar bu eki *belirsiz geçmiş zaman eki* (Shaw, 1878: 36; Nadzhip, 1971: 117) veya *éniqsiz ötken zaman xever rayi* (Yolboldi, 1980: 186; Baqi, 1983: 125) olarak adlandırır. Yani belirsizlik anlamıyla onu, doğrudan yaşanmışlık veya şahit olmuşluk anlamları ifade eden {-Di} eki ve dolaylılığa vurgu yapan {-p(tu)} yapısından farklı tutmuştur.

<i>Çoň dadam Tahir haci bilen çoň anam</i>	<i>Dedem Tahir Hacı ile ninem Muhterem</i>
<i>Möhtirem xénim ve bala- çaqiliri Qeşqer</i>	<i>Hanım ve evlatları Kaşgar'da Hocalar</i>
<i>şehiride gocilar yégiliqida qetl qilingan.</i>	<i>Savaşı'nda katledilmiştir. Babam küçük</i>
<i>Dadam küçük bolğanliqi üçün, merhum çoň</i>	<i>olduğu için merhum ninem onu fiçının</i>
<i>anam uni küpniñ içige yoşurup qoyğan.</i>	<i>içine gizlemiş.</i>

(H.İ., 2011: 33)

Örnekte babasının küçüklüğünden ve dedesi ile ninesinin katledilmesinden söz edilmektedir. Mantiğa göre konuşucunun bu olayları kendi gözlemleme imkânı yoktur ve bir başkasından öğrenmiş olduğu kesindir. Yani {-GAn} ekiyle geçmiş zamana ait olan öğrenilmiş bir olay aktarılmaktadır.

<i>Sen némançe oruq, aciz bolup</i>	<i>Sen ne kadar zayıf ve güçsüz</i>
<i>qalgansen?</i>	<i>büyümüşsündür böyle?</i>

(H.İ., 2011: 283)

Örnekte konuşucu bir bitkiye sesleniyor ve bitkinin yeni fark edilen durumundan söz ediyor. Konuşucu bitkinin büyüme sürecine şahit değildir ama konuşma zamanındaki durumunu bizzat gözlemlemiştir.

<i>Men bu hékayini küçük vaqitlirimda</i>	<i>Ben, bu hikâyeyi çocukluğumda</i>
<i>anamdin anliğan.</i>	<i>annemden dinlemiştım.</i>

(H.İ., 2011: 296)

Örnekte konuşucunun küçüklüğünde kendi gerçekleştirmiş olduğu olay {-GAn} eki aracılığıyla aktarılmaktadır.

{-GAn} ekiyle geçmiş zamanı anlatan yukarıdaki örneklerin birinde dolaylı öğrenilmiş bir olay, ikincisinde sonucuna şahit olunan bir olay aktarılırken diğerinde doğrudan yaşanmışlık veya şahit olmuşluk anlamları ifadesi taşımaktadır. Ama bu üç farklı anlam {-GAn} ekinin üstlendiği işlevlerden değil cümlelerin ait olduğu bağlamdan kaynaklanmıştır veya mantıksal çıkarımlardır.

Türkiye Türkçesindeki {-mİş} eki veya {-mİş}'lı yapılar, genel olarak dolaylılık ifade etmekle birlikte bir de dolaylılık dışı anlamları da bulunmaktadır. Eyüp Bacanlı Türkiye Türkçesindeki {-mİş} ekinin dolaylılık dışı işlevlerini sonuçsallık, bitmişlik, basit geçmiş ve geçmişteki bitmişlik başlıkları altında inceler (bk. 2008). {-mİş} ekinin dolaylılık anlamları Uygur Türkçesinde genel olarak {-p(tu)} yapısıyla karşılanırken dolaylılık-dışı kullanımları ise Uygur Türkçesindeki {-GAn} eki ve bu ekten oluşan yapıların işlevleriyle yüksek oranda örtüşür denebilir.

*Bezi gepdan bovaylar «qéri cahangir
Engliye» dégenni «öz vaqtida Bedöletke
miltiq bergen pereñ melikisiniñ döliti şu,
ularniñ ademliri qumluqtiki ğayib şeherni
axturğili kélip, öler halğa çüñüp qalganda,
bizniñ qoyçılar **tépivalğan**, Nemet'niñ çoñ
dadisi Qurban baxşı ularni davalap
saqaytqan, ular muşu yerde xéli uzaq
turğan» déyişti.*

*Bazı konuşkan dedeler, “eski cihangir
İngiltere” denilen ise “Zamanında
Bedevlet’e silah veren Frenk prensesinin
devletidir. Onların adamları çöldeki
kayıp şehri aramaya geldiğinde ölecek
durumdayken bizim çobanlara rastlamış.
Namet'in dedesi Kurban Bakşı onları
tedavi edip iyileştirmiş. Onlar burada
epey uzun süre kalmış.” dediler.*

(H.İ., 2011: 149)

Örnekte dedelerin anlattığı olaylar dizisinde üç eylemin hepsinde {-GAn} eki kullanılmaktadır. Cümledeki eylemlerin dolaylı yollarla mı öğrenildiği yoksa konuşucunun tanık mı olduğu bilgisi eke bakarak anlaşılmamaktadır. Ama bağlam ve mantığa göre aynı ekle çekimlenmiş olan bu eylemlerden *tépivalğan* (rastlamış) eyleminin gerçekleşmesinin dolaylı yollardan öğrenilmiş olduğu, *uzak turğan* (uzun süre kalmıştı) eylemine ise tanıklık yapıldığı anlaşılabılır.

1.12.2. {-GAn} Eki ve Bitmişlik

Bitmişlik, diğer görünüş ulamlarından farklı olarak iki zaman noktası aralarındaki ilişkiyi işaret edebilir. Yani daha önceki bir olayın sonucunda ortaya çıkan durum zamanını ifade etmekle birlikte o olayın daha önceki gerçekleşme zamanını da yansıtır (Comrie, 2016: 42, 1976: 50). Bitmişlik ve onunla ilişkilendirilen zamansal kavramları Lars Johanson kendi terminolojisinde ‘sınırsonrasılık (postterminality)’ kavramıyla açıklar. “*Sınırsonrasılık, olayları kritik sınırın aşıldığı bir noktada canlandırır*” (2016: 234, 2000: 29) Sınırsonrasılık, evre yapısı tipine bağlı olarak, başlangıç veya bitiş sonrası konumlandırılmış farklı yönelim noktalarından gözlemlenen olayları tanımlamak için kullanılır (2000: 102). Sınır sonrasılık bir eylemin önemli sınırı aşıldıktan sonra gözlenmesi dolaylı olur: Dikkat bir noktaya yönelmiştir ki orada eylem öbeğinin “kritik” zaman sınırı zaten aşılmıştır. “Kritik” sınır bitiş, dönüşümlü ve dönüşümsüz eylem öbeklerinde bitiş sınırındır; başlangıç dönüşümlü eylem öbeklerinde ise başlangıç sınırındır; başka bir ifade ile söyleyecek olursak zaman ilişkisinin konumlanma noktasıyla aynıdır (2016: 234).

Johanson, sınırsonrasılığı ‘odaklılık (focality)’ yani “psikolojik ilginin yoğunluğu” çerçevesinde, sonuçsal olan ‘durağan durumları (statives)’ ve bitmişliği içeren yüksek odaklı sınırsonrasılık; ‘sonlanmış (constative)’ diye adlandırılan düşük odaklı sınırsonrasılık; ve nihayet konuşma anıyla bağlarını koparmış olan ve ‘genel geçmiş (general past)’ denebilecek odaksız sınırsonrasılık olarak sınıflandırır (2000: 108-121).

Comrie ise bitmişliği; sonuçsal bitmişlik, deneyimsel bitmişlik, sürekli durum bitmişliği ve yakın geçmiş bitmişliği şeklinde dörde ayırır (2016: 46-50).

Bu çalışmada temel işlevi bitmişlik olan, Uygur Türkçesindeki {-GAn} eki, onun zamansal sıralama ilişkilerine göre sonuçsal bitmişlik, geçmiş zamandaki bitmişlik, sürekli durum bitmişliği ve deneyimsel bitmişlik olarak dörde ayırarak incelemeye çalışılacak. Geçmiş zamandaki bitmişlik işlevi de yine birkaç alt başlık altında değerlendirilecektir.

1.12.3. Şimdiki Zaman: Sonuçsallık

Sonuçsal bitmişlikte konuşma anındaki bir durum, geçmişteki bir eylemin sonucu olarak aktarılır. Bu bir çeşit geçmişteki eylemin şimdi ile ilişkili olan net bir ifadesidir (Comrie, 2016: 46). Yani sonuçsallık eylemin gerçekleşmiş anı geçmiş zaman ile ilişkili;

konuşmanın odak anı ise şimdiki zaman ile ilişkili olan bir ulamdır. Uygur Türkçesindeki {-GAn}ekinin karakteristik işlevlerinden biri sonuçsal bitmişliktir.

*Uniñ uduliğa qaysidur bir şeherdin Onun karşıısına başka bir şehirden
yötkilip kelgen Tacigül isimlik yaş çokan buraya atanmış olan Tacigül adlı genç
caylaşqan. bir kadın yerleşmiş bulunuyor.*

(H.İ., 2011: 298)

Ekin işlevinin iki farklı zamanı ilişkilendirmesi, araştırmalarda onun kimilerince geçmiş zaman eki kimi araştırmacılarca şimdiki zaman eki olarak karşıt biçimlerde değerlendirilmesine yol açmıştır. Lars Johanson, bu durumda odaklılığın geçmişteki eylem üzerinde değil eylemin konuşma zamanındaki durumu üzerinde olduğunu düşünmüş olmalı ki {-GAn}ekini bu işlevinin Türkiye Türkçesindeki göreceli karşılığı olan {-mİş} *bulunıyor* yapısını *yüksek odaklı postterminaller*’in geçmiş dışı zaman biçimi olarak verir. Geçmiş zaman şekli içinse {-mİş} *bulunuyordu*’yu verir (2000: 110). {-GAn} ekinin sonuçsal işlevine dikkat çeken bazı araştırmalar da onu *pütken hazırqi zaman şekli (bitmiş şimdiki zaman)* olarak şimdiki zaman başlığı altında değerlendirir (Tömür, 1987: 293; Yi, Gao, 1998: 240).

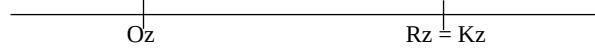
Sema Aslan demir, {-GAn} ekinin Türkmencedeki paraleli sayılabilen {-An} biçimbirimi üzerinde şöyle der: “*Yüksek odaklılık yani psikolojik ilginin eyleme değil bakış noktasının yakınında algılanabilen sonuç ve izlerine yönelmesi, {-An}’la işaretlenen eylemlerde ‘-miş durumda’ vb. durağan sonuçların ön plana çıkmasına neden olur.*” (2016: 53). Uygur Türkçesindeki {-GAn} eki de bazen Türkiye Türkçesine ‘-miş durumda’ olarak çevrilebilir.

*Bundaq ademler Ürümçi’de melum Böyle kişiler Ürümçi’de belirli bir sayı
kölemni şekillendürgen. oluşturmuş durumdalar.*

(H.İ., 2011: 347)

Zamansal atıf bakımından konuşma anına endeksli bir bakış açısını yansıtan sonuçsal işaretleyiciler, konuşma anıyla en yüksek seviyede irtibatlı olan geçmiş eylemlere işaret ederler. Bu tür yapılar, güçlü bir şekilde konuşma zamanı odaklı olup olayın kritik sınırın aşılmasından sonra yani konuşma zamanında elde edilen postterminal (bitmişlik) durumuna yüksek derecede odaklanmayı ifade eder (Johanson, 2000: 110).

Sonuçsal bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisi $Oz > Rz = Kz$ şeklindedir. Reichenbach, onu şimdiki bitmişlik (present perfect) olarak adlandırır ve aşağıdaki figürdeki gibi gösterir: (2005: 287–298)

Şekil 21: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (1)

Zaman işaretleyicisi olarak {-GAn} eki, görünüş bakımından eylemlerin kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir durumunu yansıtmaktadır. Eylemin kendisini anlatmaktan çok eylemin konuşma zamanındaki niteliksel hâl almış sonuçlarını sunmaktadır. Başka bir ifadeyle eylemin kritik safhası görüş alanından çıkmış, bakış noktasının çevresinde gözlemlenen sonuçlar ön plana gelmiştir.

Bu yerge siyasiy, iqtisad, soda, edebiyat-sen'et sahesidiki serxillarla emes, türlü cinayi işlar «serxilliri», tevekkülçiler, qiziquçılar, teley sinap baqquçılar... yığılğan.

(H.İ., 2011:306)

Bu yere sadece siyasi, ekonomi, ticari, edebiyat ve sanat alanlarındaki seçkin kişiler değil çeşitli cinayetler işlemiş “seçkinler”, maceracılar, amatörler ve şans arayanlar da toplanmış bulunuyor / toplanmıştır.

Örnekte Ürümçi'nin genel durumu anlatılırken *yığıl-* (toplan-) eylemi, {-GAn} ekiyle çekime girerek eyleminin gerçekleşmesinden sonra oluşan, şehrin konuşma zamanındaki, mevcut durumunu anlatmaktadır. Cümlelerin odak noktası bakımından şu andaki durum söz konusuysa eylemin gerçekleşmesiyle konuşma anının öncesine yani geçmişe ait bulunmaktadır.

Emma, uniñ qañşiri, yumilaqlıqi, égizi, gep qılışliri öz dadisini tartqan.

(H.İ., 2011: 162)

– Qizim, oynapmu **toyğansen**, işni muşunçilik vaqtida yığışturuvalsan bolarmikin.

(H.İ., 2011: 200)

*Sen némançe oruq, **aciz bolup qalgansen?***

Ama yüz yuvarlaklığı, burun köprüsü, ağzı ve konuşmaları tam babasına çekmiştir.

Kızım, oyundan da bıkmışsındır, olaylar büyümeden kendini toparlarsan iyi olur.

Sen ne kadar zayıf ve güçsüz büyümüşsündür böyle?

(H.İ., 2011: 283)

*Xatiride yine bu yerdiki ademlirniñ
yémek - içmek, örp - adetliri, şéir -
qoşaq, çöçekliri, bir molla, bir baxşı ve
uniñ doriliriniñ özi bilen hemrahliriniñ
hayatini qutquzup qalğanliqi
xatirilengen.*

*Hatıra defterinde yine bu yerdeki
kişilerin yemekleri, içecekleri, örf ve
adetleri, şiir - koşukları, masalları, bir
Molla, bir Bakşı ve onun ilaçlarının
kendisi ve arkadaşlarının hayatını
kurtarması kaydedilmiş bulunuyor.*

(H.İ., 2011: 417)

– Xuda bizni topidin **yaratqan**, cahanda
topiniñ hididin mezzilik nerse yoq,
oğlum, ...

- Hüda bizi topraktan yaratmıştır.
Cihanda topraktan hoş kokulu bir şey
yoktur, oğlum.

(H.İ., 2011: 175)

Yukarıdaki örneklerde geçmiş zamanda gerçekleşmiş bir iş, hareket ve oluşun kendisi değil olayın sonrasında oluşan ve konuşma anında devam etmekte olan mevcut durum söz konusudur. Tümünde bakış açısı; eylemin üzerine değil eylem sonrası oluşan ve konuşma anına kadar devam eden durumuna odaklanılmıştır. Örneklerdeki {-GAn} ekiyle çekimlenen yüklem, daha çok kılınış bakımından sınır sonrası durağan bir hâl içermekte olan başlangıç dönüşümlü (*tart-*, *toy-*) eylemlerden oluşmaktadır. Bazı eylemler kendi kılınış özelliği veya bağlam etkisiyle bir duruma geçiş anlatmaktadır.

Birçok dilde, sonuçsal yapılar sadece edilgen çatılı ya da onun bazı işlevsel eşdeğerlerinde bulunur (Dahl, 1985: 135). “Sonlu eylemler *dinamik ve değişken bir nitelik taşırlar, ancak sonuçsal ifadelerde onların görünümü durağan hâle gelir. Edilgen fiiller ise zaten durağan görünümlü eylemlerdir. Böylelikle, sonuçsallar durağan görünümlü durumları iletmek için hem edilgen çatılı fiillerle hem de sonlu dinamik fiillerle son derece uyumludurlar.*” (Bacanlı, 2008). Yukarıdaki örneklere bakıldığında da sonuçları ve izleri konuşma anında geçerli ve algılanabilir geçmiş eylemleri ifade eden ‘sonuçsallık (resultativeness); sonlu eylemlerle (örneklerdeki *tart-*, *toy-*, *yarat-* eylemleri gibi) ve ayrıca edilgen çatılı (*xatirilen-* eylemi gibi) eylemlerle uyum sergilemektedir.

{-GAn} ekinin bu işlevinin Türkiye Türkçesindeki karşılığını veren *-mİş* bulunuyor, yönelme noktasına daha dar bir odak açısıyla daha odaklı öğeler ve

durumsal veya sonuçsal biçimler (Johanson, 2016: 18) olarak değerlendirilir. *-mİş bulunuyor*, daha çok resmi üslupta kesinlik bildirmek için tercih edilirken bazı durumlarda pişmanlık, geri dönüşü olmayan bir üzüntüyü bildirmek için de kullanılan bir yol olarak da görülür (Bayraktar, 2009). {-mıştır} eki hakkında Ahmet Benzer, bu birleşik yapının sürme görünüşü sergilediğinden bahseder. Sürme görünüşü terimiyle onun durağanlığına vurgu yapılmak istenmiş olabilir (2012: 131).

1.12.4. Ortaç Eki Olarak {-GAn} ve Eylemleştirici {-Dur}

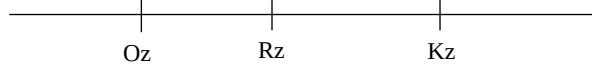
Litip Tohti'ya göre tamamlanmış bir cümle için eylemsi kökenli eklerin sonuna {-dur} bildirim eki veya *i-* cevher eyleminin eklenmesi gerekir (2004: 105). Ömercan Kurban'a göreyse {-GAn} eki taşıyan yüklemelerde genellikle {-dur} bildirim eki eksiltide bırakılır (2009: 26).

Örneklere bakıldığında {-GAn} ekinin sonuçsal şimdiki zaman işleviyle kullanımında, aslında yüklemleştirici görevinde olup eksiltide bırakılan {-dur} ekinin de katkısı olduğu düşünülebilir. {-GAn} ekinin sonuçsallık dışı diğer işlevlerinde ise {-dur} değil {-idi} yapısı söz konusudur.

Yukarıda incelendiği örneklerin Türkiye Türkçesindeki aktarımlarında da genellikle {-mİştIr} ve {-mİş} *bulunmaktadır* biçiminde bildirme eki {-DIr}'ın dâhil olduğu yapılar çok tercih edilmektedir.

1.12.5. Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Geçmişteki bitmişlik (past-perfect), geçmişteki bir gösterim merkezine atıfla daha önceki bir geçmişte gerçekleşmiş olayları iletir (Bacanlı, 2008). Geçmişteki bitmişlikte (pluperfect) geçmişte bir referans noktası vardır (yani, şu andan önce) ve eylem, bu referans noktasından önce konumlandırılmıştır (Comrie, 1985: 125). Reichenbach ve Comrie, geçmişteki bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisini, Oz > Az > Kz şeklinde açıklarlar (Reichenbach, 1947: 290; Comrie, 1985: 125). Zaman ilişkisi aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 22: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (2)

Uygur Türkçesindeki {-GAn} eki, bazen geçmişteki bitmişliğin açıklamasına uyumlu olarak eylemin geçmiş zamandaki bir referans zamanından da önce gerçekleştiğini ve yine o referans zamanından önce sona ermiş olduğunu anlatır. Aşağıdaki örneklerde sonuçsal bitmişlikte olduğu gibi konuşma zamanının mevcut olan bir durumdan değil aksine geçmişteki bir referans noktasından önce gerçekleşip bitmiş olaylardan söz edilmektedir.

<i>Uların ikinci balisi Turğun Qariy oquş bilen xuşi yoq çiqip qalğanliqtin, başlanğuş mektepni püttürüpla oquştin</i>	<i>Onların ikinci çocuğu Durgun Kari okumaya isteksiz olduğundan, ilkokulu tamamladıktan hemen sonra eğitimini bıraktı. O artık tarlanın işlerine epey alıştı.</i>

(H.İ., 2011: 325-326)

1980’li yıllardan bahsedilmekte olan örnek metinde, bir ailenin o geçmişteki durumu anlatılırken ikinci oğulun (gönderme zamanından) daha önceleri eğitimi bırakmış olduğu, *oquştin toxtap qalğan* biçiminde {-GAn} ekiyle çekimlenerek sunulmaktadır. Bir sonraki cümlede *hazir* (artık) olarak verilmiş olan gönderme zamanında söz konusu olaydan epey zaman geçmiş olmalı ki, başladığı tarla işlerine de çoktan alışmış bulunmaktadır. Dolayısıyla ilk cümle geçmiş zamanda olup bitmiş bir olayı yani geçmişteki bitmişliği anlatmaktadır.

<i>Çeyretcan nahiyede éçilğan Dazhai’din öginiş körgezmiside çüşendürgüçi bolup işlevatatti. Qeyser anisi ağrip qélip öyige ketken.</i>	<i>Gayretcan nahiyedeki Dazhai’den öğrenme sergisinde tanıtıcı olarak çalışıyordu. Keyser annesi hastalandığı için evine dönmüştü.</i>

(H.İ., 2011: 238)

Örnekteki üç cümlelerin ilkindeki *işlevatatti* ve ikinci cümledeki *ketken* eylemlerinin her ikisi geçmiş zamanda gerçekleşmiştir. Yani zaman bakımından her iki çekim geçmiş zamanı anlatmaktadır. İki çekim arasındaki fark ise görünüş üzerindedir.

İlk cümlede geçmiş zamanda sürmekte olan bir eylemden bahsedilirken ikinci cümledeki eylem, geçmiş zamanda çoktan gerçekleşip sona ermiştir.

*Menmu éniq bilmeymen. Başqılar
Aqsu'nın Şayar dégen yéride **dégendek
qılğan.***

(H.İ., 2011: 170)

*Siliniñ aldilirida Liu şuci bilen bir
terciman bille kéliti. Yurtini başqa bir
yerdin **dégendek qılğan.***

(H.İ., 2011: 258-

259)

*Şu çağda bala tuğuş muşundaq tes iş
bolsa xotun kişiniñ yéniğa ikkinçi
yolimasmen, dep **qesemmu qilivetken.***

(H.İ., 2011: 142)

*Exmet uniñğa toğraqlıqta turğusi
yoqluqini **éytqan.***

(H.İ., 2011: 284-285)

*Tenqidçi dégen némidégen gep zadi özi?
Qılğudek iş yoqtek némişqa bundaq
adem tenqidlepla yüridiğan kesipni
tallivalğansen?*

(H.İ., 2011: 316)

*U birneççe kün ilgiri çoñ akisiniñ öyige
bérip, akisiniñ baliliriniñ supida qatar
yétip ketkinini, qorsaqliriniñ kavidek
işşip ketkinini körgeñ.*

(H.İ., 2011: 184)

*Ben de net bilmiyorum. Sanırım, birileri
onun Aksu'nun Şayar adlı yerinden
olduğunu söylemişti.*

*Siz gelmeden önce sekreter Liu ile bir
tercüman beraber gelirdi. Sanırım,
başka bir memleketten demişti.*

*O anda, doğurmak o kadar zor işse
kadınların yanına hiç uğramayacağım,
diye ant bile içmiştim.*

*Ahmet ona Toğraklık'ta yaşamak
istemediğini söylemişti.*

*Eleştirmen ne demek acaba? Yapacak
başka iş yok gibi neden böyle, hep
başkalarını eleştiren bir mesleği
seçmiştin?*

*O, birkaç gün önce büyük ağabeyinin
evine gidip, ağabeyinin çocuklarının
kerevette yan yana yattığını, karınlarının
kabak gibi şişmiş olduğunu görmüştü.*

Örneklerde olaylar, çok net olarak geçmişteki bir referans zamanında veya ondan önce gerçekleşip sona ermiştir. Çoğu örnekte belirli bir zaman noktasına gönderme yapan zaman belirteçlerinin aracılığıyla olayların, gerçekleşmesinin geçmişteki belirli bir ana ait olduğu pekiştirilmektedir.

1.12.5.1. Uzak Geçmiş Zaman; Bitmişlik

{-GAn} ekinin geçmiş zamanda gerçekleşen bir bitmişliği yani geçmişteki geçmişi anlatması, onu uzak bir geçmişte gerçekleşen olayları anlatmaya daha da elverişli kılmıştır. Bu işleve dikkat çeken Habibe Yazıcı Ersoy, {-GAn} eylem çekim ekini, “*Konuşucunun şahit olmadığı, uzak geçmişte olup bitmiş olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır; konuşucunun bir anda farkına vardığı olayı veya daha önce sahip olduğu bir bilgiyi hatırlamasını da ifade edebilir.*” (2012: 387) şeklinde açıklar. Ancak örneklere bakıldığında bu ekin sadece konuşucunun tanık olmadığı değil tanık olduğu olayları da anlatabildiği görülmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu ek kanıtsallık bakımından yansızdır.

*Esliride barmikin, açarçiliq yillirida
silinişkige ikki qétim buğday **evetken.**
İkkilisini men özüm kéçisi apirip
hoyliliriğa **qoyup qoyğan.***

*Hatırlıyor musunuz, kıtlık yıllarında size
iki defa buğday gönderilmişti. Her
ikisinde de ben gece gidip avlunuza
bırakmıştım.*

(H.İ., 2011: 404)

Örnekte unutulma olasılığı olan uzun bir zaman önceki işten *esliride barmikin* (*hatırlıyor musunuz*) diyerek söz ediyor ki, o geçmişte gerçekleşmiş olayların şu an etkisi bile kalmamış durumdadır. Zaman belirteci *açarçilik yillirida* (kıtlık yıllarında) ile çok eski bir zamanı biraz daha somutlaştırmış bulunmaktadır. Dolayısıyla bu örnekte konuşma zamanında mevcut olan bir durumdan değil aksine gerçekleşip bitmiş bir olaydan söz edilmektedir.

Ekin bu anlamı taşıdığı örneklerde, bazen uzak geçmişi ifade eden zaman belirteçlerini de kullanarak uzak geçmiş zamandaki olayların gerçekleşme zamanı biraz somutlaştırılır.

*Men bu hékayini kiçik vaqitlirimda
anamdin **anlığın.***

*Bu hikâyeyi çocukluğumda annemden
dinlemiştim.*

(H.İ., 2011: 296)

*Toxti Qariy bar vaqtida muşu qizim sel
çoñ bolğanda saña bérimen, sen béqival
dégen. Bugün özimu kélip qaptu mana, ...*

*Tohti Kari hayattayken “Bu kızım biraz
büyürse sana veririm, evlatlık edinirsin.”
demişti. Bak bugün kendisi de gelmiş, ...*

(H.İ., 2011: 188)

*Ésinçdimu, 80 –yillarda yaşqine bir şa'ire
başqıçe bir uslubta şeirlarni yézip dañ
çiqirip yürmidimu? Ötkende sen bir
maqaleñde uni **tilğa alğan.***

*Hatırlıyor musun, 80'lerde genç bir şaire
değişik bir üslupla şiirler yazarak ün
kazanmamış mıydı? Geçenlerde sen bir
makalende ondan söz etmiştin.*

(H.İ., 2011: 397-398)

*Bir ayniñ aldida, Ayzimxan'niñ yette
nezirisidin kéyin tupraq béşiğa kelgende,
Zeynepxan aşu öyniñ tünlükidin şırqirap
qum tökülüp turğanlıqini körgen.*

*Bir ay öncesinde, Ayımhan'nın
yedisinden sonra mezarına gelen
Zeynephan, o evin bacasından kum
dökülmekte olduğunu görmüştü.*

(H.İ., 2011: 402)

Yukarıdaki örneklerden *kiçik vaqtlirimda (küçüklüğümde)*, *Toxti Qariy hayat vaqtida (Tohti Kari hayattayken)*, *ötkende (geçenlerde)*, *bir ayniñ aldida (bir ay öncesi)* gibi zaman belirteçleri aracılığıyla eylemlerin konuşma zamanına veya hikâye anlatımındaki referans zamanlarına göre çok eskide gerçekleşmiş olaylar olduğu anlaşılır.

Örnek cümlede uzak geçmişe işaret eden zaman belirteçleri olmasa da cümlenin ait olduğu bağlamdan onun ifade ettiği olayların uzak geçmişe ait olduğu anlaşılır.

*Buni Nemet'niñ çoñ dadisi Qurban baxşı
aldin'ala pal sélip **bilivalğan.***

*Bunu Namet'in dedesi Kurban Bakşı
önceden fala bakarak öğrenmişti.*

(H.İ., 2011: 122)

Bağlama göre, bu cümlede Namet'in son döneme ait olan başarılarının, çok uzun zaman önce (çocukluğunda) dedesi tarafından öngörülüşünden söz edilmektedir. Dolayısıyla örnek uzak geçmişteki bitmişliği anlatmaktadır.

*Méniñ bir sinlim bar idi. Uni senmu
bilisen. Biraq, u vaqitsiz **ölüp ketken.** Sen
maña aşu sinlimdek yéqin körünisen.*

*Benim bir kız kardeşim vardı. Sen de
biliyorsun. Ama o, çok erken vefat etti.
Seni o kız kardeşim gibi yakın
hissediyorum.*

(H.İ., 2011: 319)

Örnekte, çocukluğunda kaybettiği kız kardeşinin ölümünden yani uzak geçmişteki bitmiş bir olaydan bahsetmektedir.

*Bedölet zamanidimu muşundaq ademler
bar idi. Kéyin **yoq bolup ketken**. Hazir
yene peyda boldi.*

*Bedevlet döneminde böyle insanlar vardı.
Sonraları kaybolmuşlardı. Şimdi yine
peyda oldular.*

(H.İ., 2011: 47)

Örnekte hikâye anlatımındaki referans zamanından çok uzak bir geçmişteki Bedevlet dönemine yakın olan bir zamandan söz edilmektedir.

*Qizimniñ ismi Gülistan, men uniñğa
Hafız Şirazi 'niñ katta esiriniñ namini
isim qilip **qoyğan**.*

*Kızımın adı Gülistan. Hafız Şirazi 'nin
büyük eserinin adını vermiştim ona.*

(H.İ., 2011: 396)

Konuşucunun kızına ad verdiği zaman, uzak geçmişe aittir.

1.12.5.2. Geçmiş Zaman; Tekrarlı Olaylar

{-GAn} ekinin geçmişteki bitmişlik işlevinde, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi daha çok tek kerelik eylemler göze çarpar. Ancak {-GAn} eki, geçmişteki bir referans zamanından önce birkaç kez gerçekleşmiş olan veya bir süre devam edip sona ermiş olan eylemler için de kullanılır.

*Bazardin kelgen doxturlar toğraqliqtiki
«pilansiz qorsaq kötürgen» on neççe
ayalni tiraktorga bésip bazarliq
doxturxaniğa apirip, qorsiqidiki **balisini**
alduruvetken.*

*Beldeden gelen doktorlar Toğraklık'taki
“plan dışı hamile olan” ondan fazla
kadını traktöre bindirip belde
hastanesine göndererek karnındaki
çocuklarını aldırttı.*

(H.İ., 2011: 326)

Örnekte, zaman belirteci *u yillarda* (*o yillarda*) aracılığıyla olayların çok eski bir zaman dilimine ait olduğu verilir. Nesnenin tekrarlanmasından (çoğul olması) ötürü eylem de tekrar gerçekleşmiştir. Dolayısıyla uzak geçmiş zamanda tekrar gerçekleşen olaylar {-GAn} ekiyle bir bütün hâlinde ifade edilmiştir.

*Esliride barmikin, açarçiliq yillirida
siliniñkige ikki qétim buğday **evetken**.*

*Hatırlıyor musunuz, kıtlık yıllarında size
iki defa buğday göndermiştim. Her*

*İkkilisini men özüm kéçisi apirip
hoyliliriğa qoyup qoyğan.*

(H.İ., 2011: 404)

*ikisinde de ben gece gidip avlunuza
bırakmışım.*

Örnekte, zaman belirteci *açarçılık yillirida* (kıtlık yıllarında) ile uzak geçmişteki belirli ölçüde somutlaşmış olan bir zaman dilimine işaret edilmiştir. *İkki qétim* zarfıyla eylemlerin iki kez yeniden gerçekleştiği anlaşılır. Dolayısıyla bu örnekte uzak geçmiş zamanda tekrar gerçekleşmekte olan eylemlerden söz edilmektedir ve bunlar {-GAN} ekiyle bir bütünlük hâlinde sunulmaktadır.

1.12.5.3. Geçmiş Zaman; Bir Süre Devam Eden Faaliyet

{-GAN} eki, geçmişteki bir referans zamanından önce bir süre devam edip sona ermiş olan eylemler için de kullanılır. Ekin bu işlevinde, yüklemeler daha çok bir süre devam eden faaliyet içerikli eylemlerden oluşmaktadır. Bu faaliyet eylemleri, geçmiş zamandaki bir noktada başlayıp belirli bir süre devam ettikten sonra yine geçmişteki gönderme zamanı içinde sona ermiş bulunmaktadır.

*Dadııycan su quruluşı bilen ormançılıqni
teñ tutqan. Şuğa, hazirğiçe paydisini
körüvatmamdimiz, ...*

(H.İ., 2011: 381)

*Muhtar, orman ve su işlerinin her ikisine
de önem vermişti. O yüzden şimdiye dek
yararını görmekteyiz.*

*Dazhai 'din öginimiz dep kéçe- kündüz
işleydiğan çağlarda Nemitaxun özimu
boz yerde ezalar bilen yétip- qopup teñ
işligen.*

(H.İ., 2011: 381)

*Dazhai 'den öğrenmek için gece ve
gündüz çalıştığımız dönemlerde Namet
Ahun kendisi de bozkırda herkesle
beraber yaşayıp beraber çalışmıştı.*

– *Bir qétim, akamni kiçik dep, nomurni
az hésablap qoyğanda, anam uni izdep
bérip taza tilliğan. Şuğa, hazirğiçe
anamni körse qaçidu.*

(H.İ., 2011: 196-197)

– *Bir kez, o, ağabeyimi küçük görüp
puanını az hesapladığında, annem onun
yanına gidip yeterince sövmüştü. O
yüzden şimdiye dek annemi gördüğünde
kaçıyor.*

Tetilde men işligen zavuttiki qizlarmikin.

Tatilde çalıştığım firmadaki kızlar olmalı.

*Men ulardin til **öğengen.***

Ben onlardan dil öğrenmiştim.

(H.İ., 2011: 274)

*Men ançivala çoŋ mekteptimu **oqumiğan.***

Ben öylesine büyük okullarda da

Vilayette éçilğan bir yilliq kursta

okumamıştım. Vilayette açılan bir yıllık

oquğan.

kursta okumuştum.

(H.İ., 2011: 258)

Yukarıdaki örneklerde geçmişte başlayıp bir süre devam eden ve yine geçmiş zaman diliminde sona ermiş olan olaylar anlatılmaktadır. Bu süreklilik, bazen kılınış özelliği bakımından faaliyet veya hâl ifade eden eylemlerin süreklilik özelliğinden kaynaklanmakta, bazen de zaman belirteçleri veya başka bağlam ilişkileri tarafından sağlanmaktadır.

1.12.6. Ortaç Eki Olarak {-GAn} ve Ek Eylemi i-

{-GAn} ekini bir ortaç eki olarak adlandıran Litip Tohti'ya göre tamamlanmış bir cümlelerin oluşumu için eylemsi kökenli eklerin sonuna {-dur} bildirim eki veya i- ek eyleminin eklenmesi gerekir (2004: 105). Bu görüş temelinde {-GAn} ekinin sonuçsallık işlevlerinin incelenmesi sonucunda {-dur} bildirim ekinin eksiltide bırakılmış olduğu tahmin edilir. {-GAn} ekinin geçmiş zamandaki bitmişlik işlevlerinde ise i- ek eyleminin geçmiş zaman biçimi olan {-idi}'nin eksiltide bırakılmış olduğu düşünülebilir. Bu görüşün kanıtı ise {-GAn} ekinin geçmiş zamanda gerçekleşip sona ermiş olan eylemleri anlatma işlevi, daha sonra bahsedilecek olan {-GAnidi} yapısının işlevleriyle özdeşlik göstermesidir.

{-GAn} ekinin geçmiş zamandaki bitmişlik işlevleriyle ilgili incelenen örneklerdeki yüklemelerin (özellikle uzak geçmişte gerçekleşen eylemlerin) sonuna *idi* koşacı veya yapısı eklenirse de fark edilebilir bir anlam değişikliği yaratmamaktadır. Bu durum, *idi* koşacının veya ekinin eksiltide bırakılmış olasılığını düşündürür. Örneğin,

a. *Men bu hékayini kiçik vaqitlirimda anamdin **aŋliğan.*** (H.İ., 2011: 296)

b. *Men bu hékayini kiçik vaqitlirimda anamdin aŋliğanidim.*

(Bu hikâyeyi küçüklüğümde annemden duymuştum.)

Örnek *a* ve onun yüklemine *idi* yapısının eklenmesiyle ortaya çıkan örnek *b*'de iki yüklem (anlığın / anlığanıdım) biçimsel olarak birbirinden farklı olsalar da anlam bakımından önemli bir farklılık göstermemektedir; ayrıca cümlelerin gramer uyumunda da etkilenme yoktur.

Buni Nemet'niñ çoñ dadisi Qurban baxşı aldın'ala pal sélip bilivalğan(-idi). *Bunu Nemet'in dedesi Kurban Bakşı önceden falına bakarak öğrenmişti.*

(*H.İ.*, 2011: 122)

Bedölet zamanidimu muşundaq ademler bar idi. Kéyin yoq bolup ketken(-idi). *Bedevlet döneminde böyle insanlar vardı. Sonra kaybolmuşlardı. Şimdi yine peyda Hazir yene peyda boldi.* *oldular.*

(*H.İ.*, 2011: 47)

Yukarıdaki örneklerde {-idi} yapısının eklenmesi, anlam farklılığı yaratmamaktadır. Ancak ikinci örneğin ilk cümlesinde *idi* koşacının yer alması nedeniyle onu takip eden cümleye yine {-idi} yapısının eklenmesi gereksiz tekrar izlenimi vermektedir.

Qeyser anisi ağrip qélip öyige ketken. *Kayser, annesi hastalandığı için evine U Dilmurat'niñ yalguz qalğanliqini dönmişti. O, Dilmurat'in yalnız bilsimu, orma başlinip qalğanliqtin kaldığını bilse de hasat zamanı yoqlap baralmığanidi.* *başladığı için onun yanına gidememişti.*

(*H.İ.*, 2011: 238)

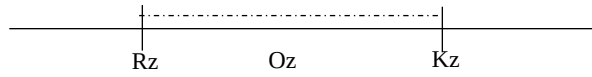
Yukarıdaki örnekte de {-idi} yapısının eklenmesi, anlam farklılığı yaratmaz. Son cümlelerin yüklemine *idi* koşacının yer alması, morfolojik paralellik sağlamak amacıyla ilk cümlelerin yüklemine de getirilebilecekken getirilmemiş; bu durum, dilin tekrarı sevmediği ilkesine uygun olarak {-idi} koşacının eksiltide bırakılışıyla açıklanabilir.

1.12.7. Sürekli Durum Bitmişliği

Geçmişteki bir zaman diliminde başlayan, şimdiye ya da şimdiye yakın bir zamana kadar devam eden bir sürekliliği anlatmak için de Uygur Türkçesinde {-GAN} eki kullanılabilir.

Comrie bitmişliğin geçmişte başlayıp şimdiye kadar devam eden durumları ifade etme işlevlerini “*sürekli durum bitmişliği*” olarak adlandırır. İngilizcede de böyle kullanımların olduğundan ve geçmişte başlayıp şimdiye kadar devam eden durumları ifade ettiğinden söz ederek şu örnekleri verir: “*We’ve lived here for ten years. (On yıldan buyana burada yaşadım / yaşıyoruz.); I’ve shopped there for years. (Orada yıllarca alışveriş yaptım / yapıyorum.); I’ve been waiting for hours. (Saatlerdir bekledim / bekliyorum.)*” (2016: 49).

Bitmişliğin bu çeşit işlevinde bahsedilen zaman ise geçmişteki bir referans zamanından şimdiye kadar devam eden bir zaman dilimidir. Sürekli durum bitmişliğinin zamansal sıralanma ilişkisi, $Rz > Oz = > Kz$ şeklinde, aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 23: {-GAN} ekinin zaman sıralama ilişkisi (3)

{-GAN} ekinin bu tür işlevinde geçmişten şimdiye kadar uzun bir süreden söz edilir. Ancak konuşma anını tam olarak içerip içermediği bağlama göre anlaşılmaktadır.

<i>Yığlıval balam, biçare Exmitim, şunçe</i>	<i>Ağla yavrum, zavallı Ahmet'im, uzun</i>
<i>yıllardın buyan nelerde temtirep</i>	<i>yıllardan bu yana nerelerde dolaştın.</i>
<i>yürgensen, kirişni kim yuyup, eşini kim</i>	<i>Çamaşırlarını kim yıkadı, yemeklerini</i>
<i>etkendu.</i>	<i>kim pişirdi?</i>

(H.İ., 2011: 406)

Örnekte bir anne karşısındaki oğluna seslenir, *nelerde temtirep yürğensen?* (*nerelerde dolaştın?*) diyerek onun konuşma anını içermeyen yakın zamana kadarki durumunu sorgulamaktadır. Aynı cümle yanında olmayan biri için de (kedi kendine konuşmada, telefon veya mektupta) kullanılabilir ve bu durumda ifade edilen zaman dilimi, konuşma anını da kapsar, o zaman Türkiye Türkçesine *nerelerde dolaşıyorsun?* biçiminde aktarılabilir.

<i>Menmu herqaysiñlini dep ersiz, huzur-</i>	<i>Ben de sizin için hayatımı kocasız,</i>
<i>halavetsiz ötken. Méniñmu saña içim</i>	<i>huzursuz, zevksiz geçirmiştım /</i>
<i>ağriydu.</i>	<i>geçiriyorum. Ben de sana acıyorum.</i>

(H.İ., 2011: 201)

Örnekte kadının çocukları için hayatını dul olarak geçirdiğinden söz ediliyor ve bu durum konuşma zamanına dek devam etmektedir.

{-GAn} ekiyle çekimlenerek geçmişteki bir referans zamanından konuşma zamanına kadar istikrarlı bir şekilde sürüp gelen olayları anlatan eylemler, yukarıdaki örnekteki *yür-, öt- (geç-)* gibi kılınış bakımından genellikle sürekli olma özelliği içerir.

Eylemin kendisi sürekten yoksun olduğu durumlarda sürekli kılınışına dönüştürebilen *kel-* gibi art eylemlerden yararlanılır. Mustafa Yıldız, bu *kel-* art eylemini şöyle açıklar: “*Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin geçmişte herhangi bir zamanda başlayıp belirli bir ana kadar istikrarlı bir şekilde sürüp geldiğini anlatır.*” (2016: 88). Bu açıklama {-GAn} ekinin söz konusu işlevinin sürekliliğiyle tam örtüşür. Bu nedenle bu işlevle ilgili örneklerde bu *kel-* art eylemine çok rastlanır.

*Biz ezeldin öz aldimizğa तरीقчилиқ қилип Biz ezelden beri kendi başımıza тарымла
can béqip **kelgen**, ... uğraşarak geçiniyoruz / geçiniyorduk.*

(H.İ., 2011: 129)

– *Alem bina bolğandin tartip baylarniñ - Dünyanın yaradılışından beri
gépi gep bolup kelgen. Bu partiyeniñ Zenginlerin sözü geçer/ geçerdi. Ama bu
heqiqeten baylar bilen xuşi yoq iken. partinin gerçekten zenginlerle işi*

(H.İ., 2011: 102) *yokmuş.*

Eylemlerin olumsuzluk biçimi, sıklıkla dönüşümsüzlük (durağan bir süreklilik) sergiler (Bacanlı, 2014: 71). Bu nedenle olumsuzluk, {-GAn} eki aracılığıyla konuşma zamanı veya bir gönderme zamanına kadar devam eden süreklilik ifade etmeye elverişlidir. {-GAn} ekinin bu tür işlevinde zaman belirteçleri olarak daha çok *şuningdin buyan, ezelden, ...din tartip...* gibi ön sınırlı belirteçler kullanılır. Olumsuz eylemin başlangıç sınırı belirtilirken sona erme sınırı belirtilmez. Ancak {-GAn} ekinin bitmişlik ifade eden işlevinden ötürü konuşma anında veya referans zamanında eylemin olumsuzluk durumu muhtemelen sona ermiş olur.

*Men buniñdek capalıq işleydiğan başliqni Ben, onun gibi gayretle çalışan başkan
körmigen. görmemiştim.*

(H.İ., 2011: 259)

*Lékin, pelempey étiz dégenni biz Lakin, basamaksı tarla denen şeyi biz
ömrümüzge kélip **körüp baqmıgan.** ömrümüzde hiç görmedik.*

(H.İ., 2011: 264)

***Ezeldin** héçkim, hetta bu yurtni berpa Ezelden beri kimse, hatta burayı yurt
qılğanlarmu, bu yurtni sorığanlarmu yapanlar bile, kişilerin kendi başına
ularniñ öz aldıǵa iş qılışıǵa **arılaşmıgan.** çalışmasına karışmazdı. Komünist parti
Kompartiyegu ularǵa yaman qilmidi. de onlara kötülük yapmadı. Ama ...
Biraq*

(H.İ., 2011: 108)

*– Men silerge dep qoyay, xuda dégenni, Sizleri uyarıyorum, Hüdayı, cehennemi
dozax, cennet dégenni **ezeldin** héçkim ve cenneti ezelden beri kimse
körmigen. görmemiştir.*

(H.İ., 2011: 124)

***U eqlige keldindin tartip** anisiniñ çéçi Aklının erdiǵi çağdan bu yana o,
çuvulup qalǵinini, saǵul- suǵul annesinin saçlarının daǵıldığını, düzensiz
kiyinginini **körmigen.** giyindiğini hiç görmemişti.*

(H.İ., 2011: 323)

Yukarıdaki örneklerde *ezeldin*, *şunçe yillardan buyan*, *alem bina bolǵandın tartip*, *ezeldin*, *eqlige keldindin tartip* gibi ön sınırlı olan zaman belirteçleri tarafından olay ve durumun başlama zamanı belirlenirken {-GAN} ekiyle bu durum ve olayın muhtemelen bitmiş olduğu tahmin edilebilir. Bazı örneklerde eylemin konuşma veya referans anına kadar bitmiş olması bağlamdan anlaşılırsa da yukarıdaki *xuda dégenni*, *dozax*, *cennet dégenni ezeldin héçkim körmigen* örneği gibi istisna durumlar da görülür.

{-GAN} ekinin sürekli durum bitmişliği işlevinde eylem süresinin konuşma anını da kapsadığı anlaşılan durumlar, dil bilgisel zaman bakımından şimdiki zaman olarak değerlendirilebilir. İlgili örnekler de Türkiye Türkçesine şimdiki zaman ekleriyle aktarılır. Eylem süresinin konuşma anını kapsamadığı, konuşma zamanına kadar sonlanmış olduğu anlaşılan durumlar ise geçmiş zaman olarak değerlendirilebilir. Örnekler de Türkiye Türkçesine geçmiş zaman ekleriyle aktarılır. İkinci tür işlev, {-GANidi} ekinin işlevleriyle özdeşlik göstermektedir. Yukarıdaki söz konusu örneklerdeki {-GAN} ekiyle çekimlenmiş olan yüklemlerin (özellikle paragraf sonunda

kullanılanlarının) sonuna *idi* koşacı veya eki eklenirse de fark edilebilir bir anlam değişikliği yaratmaz. Bu durum, bu tür işlev taşıyan örneklerde *idi* koşacının veya ekinin eksiltide bırakılmış olasılığını düşündürür.

1.12.8. Deneyimsel Bitmişlik

Deneyimsel bitmişlik, belirli bir durumun geçmişten şimdiye kadarki belirli bir süre boyunca en az bir kez gerçekleşmiş olduğunu anlatır (Comrie, 1976: 58, 2016: 48). Deneyimsel bitmişlikte olay anı ve referans anının her ikisi zaman çizgisinde konuşma zamanının öncesine yerleşmiş bulunuyor. Aralarında öncelik-sonralık ilişkisi mevcut değildir. Her iki an, aynı noktadadır veya biri bir süreyi işaret ederken diğeri onun üzerindeki bir noktayı işaret eder. Zaman çizgisi üzerindeki yerleşimi bakımından deneyimsel bitmişlik, basit geçmiş zaman ile bire bir örtüşür. Reichenbach, basit geçmiş zamanın zamansal sıralanma ilişkisini, $Oz = Rz > Kz$ şeklinde verir ve aşağıdaki gibi gösterilebilir (2005: 72).

Şekil 24: {-GAn} ekinin zaman sıralama ilişkisi (4)

Deneyimsel bitmişlik ile basit geçmiş zaman, zaman sıralaması bakımından aynı olsalar da bağlamda cümle sıralaması ve kiplik anlamları bakımından farklılık gösterir. Türkiye Türkçesinde her iki işlev için genelde {-di} eki kullanılır. Uygur Türkçesinde ise deneyimsel bitmişlik, {-GAn} ekinin en çok kullanıldığı bir işlevdir.

{-GAn} ekinin deneyimsel bitmişlik işlevi, aşağıdaki Uygur ve Türkiye Türkçesindeki karşılaştırmalı örneklerden daha net anlaşılabilir.

Birinin şu an Ankara'ya gidip gitmediğini sorgulamak için (dolaylılık gerektirmediği durumlarda) her iki lehçede {-di} eki kullanılır:

TT.: *Ahmet Ankara'ya gitti mi?*

UT.: *Ahmet Enqere'ge ketti mu?*

Ancak birinin daha önceleri Ankara'da bulunup bulunmadığı sorgulamak içinse Uygur Türkçesinde {-Di} yerine {-GAn} eki kullanılır.

TT.: *Sen Ankara'ya gittin mi hiç?*

UT.: *Sen Enqere'ge barğanmu?*

Aşağıdaki örnekte bir tercüman hakkında söz edilirken onun sekreter tarafından beğenilmemesi {-GAn} ekiyle ifade edilmiştir.

(o) *Beijing'da oquğan, bek usta* *Onun için Pekin'de okumuş, işinin eri*
terciman déyişetti. Lékinze Liu şuciğa *bir tercüman diyorlardı. Yine de*
yarimay qalğan. *sekreter Liu beğenmedi.*

(H.İ., 2011: 258-

259)

Örnek metinde {-GAn} ekiyle vurgulanan ise eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesi değil o eylem deneyimlerine sahip olan öznedir. Yani {-GAn} ekiyle eylemin gerçekleşmiş olmasına değil daha çok öznenin öyle bir deneyime sahip biri olduğuna vurgu yapılmaktadır.

{-GAn} ekinin ortaç eki kökenli olması ve görünüş bakımından bakış noktasının olaya değil olay sonrasında sonuç ve izlere yönelmesi, onu durağan bir nitelik anlatmaya elverişli kılmıştır. O yüzden daha çok kişi veya başka şeyleri betimlemeli olarak tanıtımda sık kullanılır. Kişi tanıtımında söylev tipi olarak kullanılarak o kişinin bir olayı yaptığını değil bir olayı yapma deneyimi olduğunu vurgular. O yüzden kişi tanıtımında veya özgeçmişlerde Türkiye Türkçesindeki {-Di}'li söylev tipinin aksine Uygur Türkçesinde {-GAn}'li söylev tipi kullanılır.

Aşağıdaki paragrafta odak nokta söz konusu kişinin bahsi geçen eylemleri nasıl ve ne zaman gerçekleştirmiş olduğu üzerinde değil aksine onun o eylemleri gerçekleştirme deneyimi olan kişi üzerindedir.

U muşu devrniñ idéologiyé formisi boyiçe *O, yeni devrin ideolojik ortamına uygun*
ösüp yétilgen, Ürümqi'dek bir şeherniñ *olarak yetişti. Ürümqi gibi büyük bir*
adimi. Uniñ ata- anisi yurtidiki namrat *şehir insanıdır o. Onun anne ve babası*
turmuş ve töven orundin qutulup Ürümqi'ge *yurdundaki fakir hayattan ve ortamdan*
kelgendin kéyin Ürümqi'niñ turmuş éqimiğa *kurtularak Ürümqi'ye geldikten sonra*
tézdin maslaşqan, balilirinimu şu éqimğa *buranın yaşam tarzına kolayca alıştılar.*
maslaşturup terbiyelep, özlirini devrniñ *Çocuklarını da bu tarzda eğittiler.*

*aldida maŋan alahide kişilerdek h s
qilidiŋan,  zliriniŋ ve ata- aniliriniŋ
vucudidiki en'enivi medeniyetke xas
nersilerdin yirginidiŋan, hetta pes k ridiŋan
bolup qalŋan.*

(H. ., 2011: 347)

Metinde söz konusu kişi ile onun anne ve babaları hakkındaki olaylar yer almaktadır. Konu eyleme değil eylemin öznelerine odaklı olduğundan zaman da çok önemli değildir. Bu nedenle zaman belirteçlerine de ihtiyaç duyulmamıştır. *Y tilgen* (*yetişti*), *maslaşqan* (*alıştı*), *k ridiŋan bolup qalŋan* (*aşağılar oldu*) y klemlili    cümlenin sıralaması da onların gerçekleşme zamanının sıralamasıyla aynı değildir. Yani cümleler arasında bir zaman sıralaması yoktur.

{-GAn} eki, dolaylılık bakımından yansız olduğundan bizzat gerçekleştirdiği olayları da anlatır; bazen bağlama göre bilgi kaynağı başkasından öğrenilmiş veya dolaylı yollarla edinmiş bilgileri aktarmak için de kullanılabilir. Türkiye Türkçesine bazen {-m  }’lı yapılar ile çevrilebilir. Aşağıdaki paragrafta bir oğlun, babası hakkında kaydettiği kısa bir tanıtım yer almaktadır.

*U dadisi toğrisida: «merhum dadam
Toxti Axun hicriyeniŋ 1306- yili  e'ban
 yiniŋ on yettisi 118 y  sida paniydin
baqiyy a seper qildi. Yatqan y ri cennette
bolsunler,  oŋ dadam Tahir haci bilen
 oŋ anam Möhtirem x nim ve bala-
 aqiliri Qeşqer  ehiride ęocilar
y ğiliqida qetl qiling n. Dadam kiçik
bolŋanliqi     n, merhum  oŋ anam uni
k pnin i iğe yo urup qoyŋan. U can  zer
aldida dadamğa: ‘b   ni  lip  iqip ket,
qan e yiraqq a kets n  un e yax i. Hergiz
qaytip kelme’ dep vesiyet qilŋan. Dadam
cahan k zip tin  yer izdep axir qumluqnin*

*Kendilerini  ağın önde gelen kişiler gibi
hisseder, anane ve kültürlerine özgü
 eylerden tiksindir, hatta aşağılar
oldular.*

*O, babası hakkında: “merhum babam
Toxti Axun hicri 1306’de  aban ayının
17’si, 118 yaşında faniden bakiye
yolculuk aldı. Mekanı cennet olsun.
Dedem Tahir haci ile ninem Möhtirem
Hanım ve evlatları Kaşgar’da Hocalar
Savaşı’nda katledilmiş. Babam küçük
olduğu için merhum ninem onu fiçının
içine gizlemiş. O, nefesi kesilmeden önce
babama: ‘başını al git buradan, ne kadar
uzağa gidersen o kadar iyi, sakın geri
dönmeyi düşünme’ diye vasiyet etmiş.
Babam her yeri dolaşıp sakın yer aramış.
Sonunda   l n ortasındaki Toğraklık’a*

*otturisdiki toğraqliqta turup qalğan» yerleşmiş” diye kaydetmiş.
dep xatiriligen.*

(H.İ., 2011: 33)

1.12.9. {-GAn} eki ve Art eylemler

Uygur Türkçesindeki diğer eylem işletim eklerinde kullanılan art eylem yoğunluğuna göre {-GAn} ekinin art eylemler ile beraber kullanıldığı örnekler az rastlanır. {-GAn} eki taşıyan yapılarda odak nokta, eylem üzerinde olmadığı ve eylemin gerçekleşme durumunun vurgulanma gereği duyulmadığından, kılınış belirleyici art eylemlere ihtiyaç olmadığı düşünülebilir.

Romanda az da olsa {-GAn} ekiyle art eylemlerinin beraber kullanıldığı örnekler rastlanmaktadır. Bunlarda genellikle bir duruma geçişi vurgulanan -vet-, qoy-, -al- ve qal- gibi art eylemler kullanılmaktadır. Örneğin,

*Çayib şehir dep bikar démeydu, igisi bar Kayıp şehir diye boşuna denmiyor. Sahibi
şehir u. Uluğlar bend qilivetken. Ezeldin olan şehir bu. Ulular büyülemiştir.
u yerge barğan adem saq kelgen emes. Ezelden beri oraya giden kişi geri*

(H.İ., 2011: 16) dönememiştir.

Örnekteki “Uluğlar bend qilivetken” cümlesine -vet-⁵ art eyleminin eklenmesiyle eylemin yeni bir duruma geçtiği yani artık büyülenmiş durumda olduğuna vurgu yapılmaktadır. Böylelikle bu cümle, onun art eylemsiz hâli olan “uluğlar bend qilğan” cümlesinde anlatılacağı geçmişteki bitmişlik anlamının yerine sonuçları konuşma zamanında da korunmuş olan sonuçsallık anlamı ifade etmektedir.

⁵ Emir Necip -vet- yardımcı fiilin evet- “gönder-” fiilinden eklediğini belirtir. küldürüp evetti < küldürüvetti, urup evetti < uruvetti vb. örnekleri verir (1971: 108). Hemit Tömür bu görüşün de bir temeli olduğunu söyler ve pek çok Türk yazı dilinde evet- “göndermek,” fiili ile aynı anlamda yiber- fiilinin kullanıldığına işaret eder. Tömür aynı zamanda -vet- şeklinde eklenmiş birleşik fiil yapılarının anlamlarını dikkate alarak söz konusu yardımcı fiilin bazen yardımcı fiil yerinde kullanılan ‘taşla-’ fiili ile aynı anlamı ifade ettiğini belirtir: külüvetti (külüp taşlıdı “güldü, gülüverdi, gülme işini bir anda yaptı”) vb. Yine Tömür, vet- yardımcı fiilinin yerine Turfan şivesinde at- fiilinin kullanıldığını (örneğin, külüvatti vb.) söyleyerek vet- yardımcı fiilinin aslında at- olabilme ihtimalini ortaya koyar. Tömür yine Uygur Türkçesi gramerlerinde bu fiilin aslının et- “kılmak, yapmak, etmek” olduğu yönündeki görüşleri de reddeder (1987: 367). Mustafa yıldız “Fonetik açıdan bakıldığında da -vet- yapısının “-p evet-” yapısından kalıplaşmış olduğu Türk dilindeki ses hadiseleriyle rahatlıkla açıklanabilir durumdadır” diyerek Nadzip’in görüşlerini destekler (2004a, 2016: 69).

*Bazardin kelgen doxturlar toğraqlıqtiki
«pilansız qorsaq kötürgen» on neççe
ayalni tiraktorğa bésip bazarlıq
doxturxanığa apirip, qorsıqidiki **balisini**
alduruvetken.*

*Beldeden gelen doktorlar Toğraklık'taki
“plan dışı hamile olan” ondan fazla
kadını traktöre bindirip belde hastanesine
göndererek karnındaki çocuklarını
aldırttı.*

(H.İ., 2011: 326)

Örnekteki {-GAn} ekiyle beraber kullanılan -vet- art eylemi, esas eylemin gerçekleşmesine zorlama veya bir durum geçişi anlamı vermektedir.

Mustafa Yıldız, dil bilgiselleşmiş olan -vet- biçiminin işlevini “Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin ansızın ortaya çıkıp çok kısa bir zaman içinde tamamlandığını, bittiğini bildirir.” (2004b: 72) biçiminde açıklar. Ancak yukarıdaki örneklerde özellikle ikinci örnekte anlık veya kısa sürelik söz konusu değildir. Bu birimin katkısıysa *ansızın ortaya çıkma* veya *çok kısa bir zaman içinde gerçekleşme* değil *zorlama*, *temelli halletme*, *bir durumdan farklı biri duruma geçirme* gibi anlamları ifade etmesidir.

*Dadam küçük bolğanlıqı üçün, merhum
çoñ anam uni küpnij içige **yoşurup**
qoyğan.*

*Babam küçük olduğu için merhum ninem
onu fiçının içine gizlemiş / gizlice
bırakmış.*

(H.İ., 2011: 33)

*Buni Nemet'nin çoñ dadisi Qurban baxşı
aldin'ala pal sélip **bilivalğan.***

*Bunu Namet'in dedesi Kurban Bakşı
önceden falına bakarak öğrenmişti.*

(H.İ., 2011: 122)

*Uların ikinci balisi Turğun Qariy oquş
bilen xuşi yoq çiqip qalğanlıqtin,
başlanğıç mektepni püttürüpla oquştin
toxtap qalğan. U hazir étiz- ériqnij işiğa
xéli pişip qaldı.*

*Onların ikinci çocuğu Durgun Kari,
okumaya isteksiz olduğundan, ilkokulu
tamamladıktan hemen sonra eğitimini
bırakmıştı. O, şimdi tarlanın işlerine epey
alıştı.*

(H.İ., 2011: 325-326)

Örneklerde {-GAn} ekiyle beraber kullanılan *qoy-*, *-al-*, ve *qal-* art eylemleriyle oluşturulan “*yoşurup qoyğan*”, “*bilivalğan*”, “*toxtap qalğan*” yüklemlerinde *gizle-*, *bil-* ve *dur-* eylemlerinin başlangıç kritik sınırına vurgu yapılarak bir durum değişikliği öne çıkarılmakla birlikte durumun geçerliliğinin uzun süre devam ettiğine de vurgu yapılmaktadır.

1.12.10. {-GAn} Ekiyle İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki {-GAn} eki, çok işlevli bir ek olup görünüş bakımından bitmişliği ifade eder, zaman bakımından ise bağlama göre bazen geçmiş zaman, bazense geçmişteki bir olayın şimdiki sonuçlarını anlatır. Dolaylılık bakımından yansız olup bağlama göre doğrudan gerçekleştirilen veya tanık olunan olayları ifade edebilmekle birlikte dolaylı yollarla edinen bilgileri de aktarabilir.

Çok işlevli olan {-GAn} ekinin farklı bağlamlardaki zamansal sıralama ilişkilerinde ortaya çıkan kullanımlarına göre işlevleri sonuçsal bitmişlik, geçmiş zamandaki bitmişlik, sürekli durum bitmişliği, deneyimsel bitmişlik gibi türlere ayrılabilir.

{-GAn} eki;

a. Sonuçsal bitmişlik işlevinde geçmişteki olayın şimdiki sonucunu anlatılır. Cümlelerin odak noktası geçmiş zamanda gerçekleşen olayın üzerinde değil konuşma zamandaki durumu veya sonucu üzerindedir. Yani eylem geçmişe aitken bahsedilen zaman, konuşma zamanıdır.

b. Geçmiş zamanda bitmişlik işlevinde, eylemin geçmiş zamandaki bir referans zamanından da önce gerçekleştiğini ve yine o referans zamanından önce sona ermiş olduğunu anlatır. Sonuçsal bitmişlikte olduğu gibi konuşma zamanında mevcut olan durumları değil aksine geçmişteki bir referans noktasından önce gerçekleşip bitmiş olayları anlatır.

c. Sürekli durum bitmişliği işlevinde ise geçmişteki bir zaman noktasında başlamış, şimdiye ya da şimdiye yakın bir zamana kadar devam eden bir sürekliliği anlatır. Bu süreklilik, bağlama göre bazen konuşma anına yakın bir zamana kadar devam ederken bazen konuşma anını da kapsar.

ç. Deneyimsel bitmişlik işlevinde, belirli bir durumun geçmişten şimdiye kadarki belirli bir süre boyunca en az bir kez gerçekleşmiş olduğunu anlatır. Deneyimsel bitmişlikte olay anı ve referans anının her ikisi zaman çizgisinde konuşma zamanının öncesine yerleşmiş bulunuyor. Aralarında öncelik sonralık ilişkisi mevcut değildir.

1.13. {-GAnidi}

{-GAnidi} yapısı, cümlede eylemleri *-ğanidi / -qanidi / -genidi / -kenidi / -ğanidu / -qanidu / -genidu / -kenidu* biçimleriyle çekimleyebilir. {-GAnidi/u} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-GAnidi/u} < {GAn} + idi < {-GAn} + er - {-di}

{-GAn} eki ile *i-* ek eyleminin geçmiş zamanla çekimlenmiş biçiminin birleşmesinden oluşan {-GAnidi} yapısı, Uygur Türkçesi üzerindeki çalışmalarda şöyle adlandırılmıştır: *Mevcut ötken zamanın ikinci tipi, vastisiz beyan meylidiki pütken ötken zaman xever şekli, vastisiz beyan meylidiki pütken ötken zaman xever şeklinin A tipi, iniqsiz ötken zaman xever rayi, usppositional tense, uzak geçmiş zaman* (Cheng, vd., 1996; Tömür, 1987: 298; Yi, Gao, 1998: 243; Nadzhip, 1971: 118; Yolboldi, 1980: 186; Zhao, Zhu, 1985: 91) ...

Cheng ve diğerleri *ikinci tip mevcut ötken zaman* olarak adlandırdığı {-GAnidi} yapısını “*İş ve hareketin konuşma zamanından önceki belirli bir zaman kesiminde gerçekleştiği, mevcut olduğu veya sona erdiğini bildirir. Bununla birlikte bu biçimbirim yine iş ve hareketin amacını beyan ettiğinde nazik, mütevazı, yumuşak biçimde ifade etmekte kullanılır.*” şeklinde açıklar (1996: 300).

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerde {-GAnidi} yapısı genellikle geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşip tamamlanan veya o gönderme zamanında kritik sınırdan aşılmış olan durumlar için kullanılmaktadır. {-GAnidi} yapısı, bitmişlik ifade eden {-GAn} eki ve *i-* ek eyleminin görülen geçmiş zaman biçimi olan *idi*’den oluşmaktadır. *İdi* biçimiyle geçmiş zamana gönderim yapılır. Bu gönderim zamanı bağlam içinde daha belirgin bir duruma gelir. {-GAn} ekinin verdiği bitmişlik anlamının katkısıyla eylem, o gönderme zamanında çoktan gerçekleşmiş veya eylemin kritik sınırından çoktan aşılmış olur. Böylelikle bu yapı geçmişteki bitmişlik veya geçmiş içindeki geçmiş anlamı verir.

Geçmiş içindeki bitmişlik anlatan {-GAnidi} yapısı, eklendiği eylemlerin kılınış özelliklerinin farklılığı veya bağlamın etkileriyle uzak geçmiş zamandaki bitmişlik veya geçmiş zamandaki bir durum gibi birbirinden farklı görünimleri de sergileyebilir.

{-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş eylemlerin gerçekleşme anı, aynı anlatımda yer alan {-Di} ekiyle çekimlenmiş cümlelerinin gerçekleşme sırasına uymayabilir. {-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş eylem, daha çok bir önceki cümlelerin eyleminden de önce veya onunla paralel olarak gerçekleşmiş olur. {-GANidi} yapısı, farklı bağlamlara göre bir sonraki eylem için bir neden veya bir ortam oluşturur ya da aksine onunla bir karşılıklı ilişkisi de oluşturabilir.

1.13.1. Uzak Geçmiş Zaman, Geçmişteki Bitmişlik

{-GANidi} yapısı, geçmişteki bir gönderme zamanını referans alır. O referans zamanından daha önce gerçekleşen olayları anlatır. Olayın gerçekleşme sürecine dikkat çekmeden olayın o referans zamanındaki sonucunu anlatır. Referans zamanında gözükken bu sonuç, kimi zaman çoktan bitmiş olan olaylarsa kimi zaman daha önceden kritik sınırlarından geçilmiş olan olayların o gözlem noktasındaki durumu da olabilir.

Eğer bu sonuç geçmişte referans noktasından önce çoktan sona ermiş eylem olarak gözükürse bu hâliyle {-GANidi} yapısı, geçmiş zaman içindeki bir bitmişliğe, geçmişteki geçmişe veya uzak geçmişe işaret eder.

Geçmişteki bitmişlik (pluperfect) anlatan cümlelerde geçmişe ait bir referans noktası vardır (yani, şu andan önce). Eylem, bu referans noktasından önce konumlandırılmıştır. Reichenbach ve Comrie, geçmişteki bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisini, $Oz > Az > Kz$ şeklinde açıklarlar (Comrie, 1985: 125; Reichenbach, 2005: 290).

Zaman ilişkisi aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 25: {-GANidi} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)

Uygur Türkçesi gramerlerinde bu yapının söz konusu işlevine de dikkat çekilmiş ve yapı için uzak geçmiş zaman eki, *vastisiz beyan meylidiki pütken ötken zaman xever şekli* gibi uzak geçmişe ait oluşu veya geçmişteki bitmişlik işlevi vurgulanan adlandırmalar kullanılmıştır. (Zhao, Zhu, 1985: 91; Tömür, 1987: 298; Yi, Gao, 1998: 243).

Yaş mu'ellim bu işlardin xeversiz idi.

Genç muallim bu işlerden habersizdi.

*Némişqidur kişiler uniñdin özini
qaçuruvatqandek, oquğuçılarmu
cimiğurlışip, uniñ közige qaraştın qorqup
yürüşkendek qılatti. Abdukérım Qarihaci
qandaqtur bir iş bilen Qeşqer'ge
ketkenidi. Hémit'mu bir heptidin béri
mektepe kelmidi.*

*Bilinmeyen nedenlerle kişiler ondan
kaçınır gibi, öğrencilerin de dilleri
tutulmuş, onun gözüne bakmaktan
çekiniyorlar gibiydi. Abdukerem Kari
Hacı bir işle Kaşgar'a gitmişti / gitmiş
bulunmaktaydı. Hamit de bir haftadan
beri mektebe gelmedi.*

(H.İ., 2011: 66)

Yukarıdaki örnekte geçmişteki bir zaman diliminde öğrenciler ve diğer kişilerin genç öğretmene olan tutumu anlatılır. Ardından Abdukerem Kari Hacı'nın gönderme zamanından daha öncesinde Kaşgar'a gitmiş bulunması {-GAnidi} yapısıyla hatırlatılır. Dolayısıyla bu yapı, örnekte geçmişteki bir zaman diliminden daha önceleri tamamlanmış bir geçmiş ifade etmektedir.

*Ana- bala supığa sélingan körpe üstide
oturup uzaq muñdaştı. Bu yıl yazda oquş
pütküziğigan Rozi Axunniñ, Exmet'niñ
gépini qiliştı. Rustem vilayetke yötkilip
barğandin kéyin Abbas şuciniñ
qéyinişinlisiğa **öylengenidi.** Bu toy işini
şuciniñ xotuni özi otturiğa qoyup,
Rustem'ge köp çıqım qıldurmayla qilğan
bolup, toydin kéyin Abbas şuci
Ürümçi'diki bir nazaretke nazir bolup
yötkilip ketti.*

*Anne ve oğul, yatak serilmiş kerevet
üzerinde oturarak uzun dertleştiler. Bu
yazın mezun olacak olan Rozi Ahun'u ve
Ahmet'i konuştular. Rüstem vilayete
atandıktan sonra sekreter Abbas'ın
baldızıyla evlenmişti. Bu düğün işini
sekreterin karısı ortaya koymuş, düğünde
Rüstem'e çok masraf çıkartmamıştı.
Düğünden sonra sekreter Abbas
Ürümçi'deki bir nezarete nazir olarak
atandı.*

(H.İ., 2011: 289-290)

Örnekte anne ve oğulun geçmişteki bir zaman diliminde kerevette oturarak konuştukları anlatılırken gönderme zamanında birden değişiklik yapılarak yazarın anlatımı, daha öncelerde gerçekleşmiş olan Rüstem'in evliliği üzerine taşınmaktadır. Anlatılan zamanın daha öncelerine taşınması, zaman zarflarının katılımına ihtiyaç duyulmadan {-GAnidi} yapısı aracılığıyla ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu yapı geçmişteki bir gönderme zamanını daha da geriye taşır. Geçmiş içinde geçmiş anlamı verir.

*Zeynepxan kimniñdur tovlıǵan avazini
aǵlıǵandek bolup ittik béşini kórtürgende,
étiz qırıda pildirlap özi terepke yügürüp
kélivatqan nevre qızını kórdi. Ata- anisi
siǵlimizniñ étini oçürmeymiz, dep uniñ
étini Zumret **qoyǵanidi**. Zumret çoñ
anisini kórip: – Çoñ ana, Rustem akam
keldi! – dep tovlidi.*

(H.İ., 2011: 288-

289)

Örnekte geçmişteki bir gönderme zamanında Zeynephan'ın uzaktan kendisine doğru gelmekte olan torununu anlatırken yazar, Zeynephan'ın torununun adını sunmadan önce o adın kıza verilme nedenini anlatmak ihtiyacı duymuştur. Ad koyma ve onunla ilgili neden, gönderme zamanından çok daha önceki zamanlara aittir. Yazar bunu anlatmak için daha önceki zamana zaman belirteçleri aracılığına ihtiyaç duymaksızın doğrudan {-GANidi} yapısıyla geçmişteki gönderme zamanın daha öncelerinde gerçekleşmiş olayı anlatabilmektedir.

*Rustem adem şalanı réstoranniñ bir
buluñida yalǵuz olturup bir tal tamaka
tutaşturdi. Köñlidiki oy- pikirleri
qalaymiqan, ziddiyetlik idi ...
Toǵraqlıqtiki hemme adem, hetta
Rustem'mu uni içkiridin qaytip kelse,
katta orunda işlep, qaltis âdem bolidu,
dep oylaytti. Emma Dilmurat viviskisi
yoǵan bolǵan bilen közge ançe
çéliqmaydıǵan, iqtisadimu yoq bir
orunda etidin keçkiçe kitab ğacilap
olturıdıǵan adem boldi. U Dilmurat'tin
ümitsizlengençe köñliniñ çoñqur bir
yéride «Emdi növet bizgimu kelgendu,
bizmu başqılarnıñ hevisini keltürgüdek*

*Zeynephan birilerinin sesini duymuş gibi
oldu ve hemen başını kaldırdığında tarla
kıyısında kendine doğru koşarak
gelmekte olan kız torununu gördü. Anne
ve babası, kız kardeşinin adını
unutmamak için ona Zümrüt adını
vermişti. Zümrütt büyükannesini görünce
“Nine, Rüstem abim geldi!- diye bağırdı.*

*Rüstem kalabalık olmayan bir lokantanın
köşesinde yalnız oturarak sigarasını
yaktı. Düşünceleri karmaşık ve
çelişkiliydi ... Toǵraklıqtaki kişilerin
tümü, hatta Rüstem de onu Çin'den geri
dönerse, yüksek makamlarda çalışacak,
büyük adam olacak diye düşünürdü. Ama
Dilmurat, tabelası büyük olsa bile pek
göze çarpmayan, geliri olmayan bir
yerde sabahtan ahşama kadar kitaptan
başını kaldırmadan zamanı geçiren kişi
oldu. O, Dilmurat'tan umut göremeyince
gönlünde “Şimdi sıra bize gelmiştir. Biz
de başkalarını imrendirebilecek biçimde
yaşayabiliriz.” diye düşünerek memnun*

*yaşap baqarmiz» dep oylap **xuşalmu** bile olmuştı. Cihanın işleri böyleymiş. **bolğanidi**. Cahanniñ işliri şundaq iken.*

(H.İ., 2011: 321-

322)

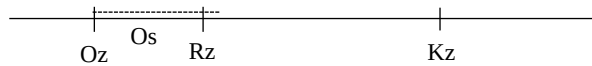
Parçada Rustem'in bir lokantanın köşesinde oturarak hatırladığı anları ve çelişkin düşünceleri anlatılmaktadır. {-GANidi} yapısı kullanılan cümle bir anıyı anlatmasıyla uzak geçmiş zamana aittir. Parçada *xuşalmu bolğanidi* yüklemi, görünüş-zaman bakımından gönderme zamanına göre çok eskide olup bitmiş bir görünüm ifade etmektedir.

1.13.2. Geçmişteki Bir Durum

{-GANidi} yapısı, geçmişte kritik sınırından aşılış olan bir eylemin bağlamın belirlediği geçmişe ait bir referans noktasındaki durağan bir evresini anlatabilir.

{-GANidi} yapısının bu işlevinde olay, konuşma zamanının öncesindeki bir referans zamanında gerçekleşmiş veya olayın kritik sınırından aşılış olur. Geçmişteki bitmişlikte olduğu gibi zamansal sıralama ilişkisi yine de $Oz > Az > Kz$ şeklinde olur. Fakat geçmişteki bitmişlikten farklı olan tarafı, yapının bu işlevindeki referans zamanında olayın kritik sınırından aşılış ama eylemin durağan evresi daha sona ermemiş olur. Yani referans zamanında olayın sürekliliği devam etmiş olmazsa da onun durağan sonuçları devamlılığını korumuş bulunur.

Bu durum, aşağıdaki figürle ifade edilebilir.

Şekil 26: {-GAN} yapısının zaman sıralama ilişkisi (2)⁶

Bu işleviyle {-GANidi} yapısı, çoktan gerçekleşmiş eylemin kendisini değil onun referans zamanındaki izleri ve sonuçlarına dikkat çeker. Eylemin durağan sonucunu yani gözlemlene noktasında mevcut olan bir durumunu ön plana çıkarır. Konuşmanın odak noktası, eylem üzerinde değil eylemin referans zamanında mevcut olan sonuçsal durumu üzerindedir.

⁶ Os: Olay sonuçları

Cheng vd. bu yapının geçmişteki bir durumu ifade ettiğine dikkat çekerek bu yapıyı *mevcut öten zamanın ikinci tipi* olarak değerlendirir. Bir başka deyişle {-GANidi} yapısının geçmiş zamandaki mevcut bir durumu ifade ettiğine vurgu yapar (1996: 296).

<i>Otturiğa sélingan keñ dastixan her xil</i>	<i>Ortaya serilmiş olan geniş sofrta, çeşitli</i>
<i>ta'amlar, qoy- kala, kéyik - ceren, kepter -</i>	<i>yemekler, koyun, dana, geyik, güvercin</i>
<i>ular göşliridin qilingan türlik</i>	<i>etleriyle yapılmış çeşitli cennet</i>
<i>nazunémetler bilen tolğanidi.</i>	<i>taamlarıyla dolmuştu / doluydu.</i>

(H.İ., 2011: 23-24)

Örnekte bağlam tarafından belirlenmiş geçmişe ait bir zaman noktasında *sofranın çeşitli yemeklerle dolmuş* olmasından söz ederken *tol-* eyleminin gerçekleşmesine değil *sofranın yemeklerle dolu olma* durumuna dikkat çekmektedir. Eylemin kendisi odak noktasının dışında, daha öncedeki bir zaman diliminde kalmıştır. *Tolğanidi* yüklemine Türkiye Türkçesine *doluydu* olarak ad soylu yüklem şeklinde çevrilebilmesi, onun eylemden çok bir durumu ifade etmekte olduğunun göstergesidir.

<i>Harviğa yéñi ay ve yultuz süriti çüşürülgen</i>	<i>Kağnıya, hilal ve yıldız nakışlı</i>
<i>çit, segez, güllük romal, mese- ötük, kallek</i>	<i>pamuk kumaş, bez, güllü başörtü,</i>
<i>qent, menpese, peşmet, eynek- targaq, çay-</i>	<i>ayakkabı, çizme, küp şeker... çay, tuz</i>
<i>tuz dégendek mallar bésilğanidi.</i>	<i>gibi mallar yüklüydü / yüklenmişti.</i>

(H.İ., 2011: 22)

Örnekte geçmişe ait bir zaman noktasında *kağnıya çeşitli eşyaların yüklenmiş* olduğundan söz ederken *yükle-* eylemi odak noktasının dışında, daha önceki bir zaman dilimine aittir. Cümlede *yükle-* eyleminin kendisine değil daha önceden gerçekleşmiş yükleme hareketinin söz konusu referans noktasında hâlâ devamlılığını korumakta olan sonucuna *-yüklenmiş durumda olduğuna-* dikkat çekilmektedir. Cümledeki *mallar básilğanidi* yüklemi Türkiye Türkçesinde *eşyalar yüklüydü* biçiminde ad soylu yüklem olarak da çevrilebilir.

<i>Aşu canni algudek acayip qizni toluq körüş</i>	<i>Can alıcı güzelliğe sahip olan o kızt</i>
<i>üçün, begzade bugün bulaq boyığa çüşmey,</i>	<i>görmek için, Beyzade bugün bulak</i>
<i>qoyuq çatqal arisidiki derex kötikiğe</i>	<i>tarafına gitmeden gür ormanın</i>
<i>caylaştı. Bu yerdin bulaq boyı oçuq</i>	<i>içerisindeki ağaç kütüğüne yerleşti. Bu</i>
<i>körünüp turatti. Etrapta uni biqarar qilğan</i>	<i>yerden bulak tarafı açık görünürdü.</i>

*aşu qizğa oxşap kêtidiğan leyliqazaqlar
téximu köp éçilip ketkenidi.*

*Etrafta onu kendisine çeken o kıza
benzeyen birçok gelincik açmışlardı.*

(H.İ., 2011: 26)

Metinde ilk cümlede *beyzade'nin ağaç kötüğüne yerleşmesi*, konuşma zamanından uzun zamanlar önceki bir zaman diliminde gerçekleşmiş bulunmaktadır. Bu olayın gerçekleştiği an sonradaki cümleler için referans zamanı olarak kullanılmaktadır. Üçüncü cümledeki {-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş olan *éçilip ket-* eylemi, bu referans zamanından önce çoktan gerçekleşmiştir. {-GANidi} yapısıyla, *gelinciklerin açma* hareketinin sürecine şahitlik edilmeyip hareketin tamamlanmış sonuçsal hâline dikkat çekilmektedir.

*Étizda ayallarmu peyda boldi. Ulariniñ
tolisi paxtiliq çapanliriniñ içige uşşaq
güllük çittin köñlek kiygenidi.*

*Tarlada kadınlar da peyda oldu.
Onların çoğu pamuk montlarının içine
çiçek nakışlı entari giymişlerdi.*

(H.İ., 2011: 81)

İlk cümleyle geçmişteki bir an anlatılmaktadır ve bu an, sonraki cümle için referans zamanı niteliğindedir. Bu referans zamanında yani kadınların tarlaya geldiği zamanda ikinci cümledeki *key-* (*giy-*) eylemi çoktan gerçekleşmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu örnekte {-GANidi} yapısıyla ilk cümlelerin verdiği referans zamanında ikinci cümledeki çoktan gerçekleşmiş eylemin sonuçları anlatılmaktadır.

Örneklere bakıldığında {-GANidi} yapısının bu işlevi daha çok *éçil-* (*açıl-*), *kiy-* (*giy-*) gibi başlangıç dönüşümle eylemler ve *tol-* (*dol-*), *bésil-* (*yüklen-*) gibi anlamca edilgen çatılı eylemlerle uyumlu olduğu gözlenir.

1.13.3. Geçmişte Bitmişlik; Anlatım Akışının Gerilemesi

Anlatılarda / öykülemelerde, zaman zarfları gibi etkenlerle müdahale edilmediği takdirde cümle sıralaması, genellikle zaman akışına göre oluşur. Yani önceki cümledeki eylemden sonra bir sonraki cümlelerin eylemi gerçekleşmiş olur. {-GANidi} yapısı, cümleler arasındaki sıralamalarda bu zaman akışını etkileyen önemli etkenlerden biri sayılır. {-GANidi} yapısının bu önemli işlevi ise anlatımın zaman akışında bir gerileme

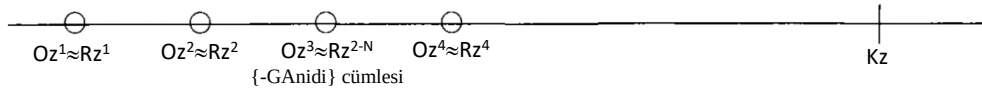
yapmaktır. Sonradan öğrenme veya sonradan hatırlama işlevleri nedeniyle anlatıda / öykülemde cümleler arasındaki zaman sıralamasını tekrar geriye çekme işlevi üstlenir.

Bu yapı, çekimlediği eylemin zaman bakımından bir önceki cümlede bahsedilmiş olan eyleme göre daha erken veya onunla eşit zamanlı olarak gerçekleşmiş olduğunu anlatır.

Zhao ve Zhu'ya göre {-GANidi} yapısı, çekimlediği eylemin zaman bakımından bir öncesinde, bahsedilmiş eyleme göre göreceli erken gerçekleşmiş olduğunu anlatır. Abdurêhim Rahman'a göre de bu yapı, bir olayın onunla sıkı ilişkili olan diğer bir olaydan önce gerçekleştiğini anlatır (Zhao, Zhu, 1985: 91; Rahman, 2010b: 264).

{-GANidi} yapısının bu işlevinde, bağlamdaki geçmişte gerçekleşen diğer olayların sona erme zamanı referans alınır. O referans zamanından önce yani diğer eylemlerin gerçekleşmesinden evvel veya onunla eşzamanlı olarak gerçekleşen olaylar {-GANidi} yapısıyla anlatılır. Olayın gerçekleşme sürecine dikkat çekmeden sonradan hatırlamış gibi olayın sonucunu çoktan tamamlanmış gibi anlatır. Dolayısıyla bu yapı geçmişteki bir bitmişliği ifade eder.

{-GANidi} yapısının hikâye anlatımındaki işlevi, aşağıdaki figürle ifade edilebilir.

Şekil 27: {-GANidi} yapısının hikâye anlatımında kullanımı

Yazda Qutluq haci toğraqliqqa keldi. Bir yaz günü Kutluk Hacı Toğraklık'a
Uniñ bilen kimxab tonluq, yoğan sellilik geldi. Onunla beraber, kemha kaftanlı,
emeldar süpet kişiler bille kelgenidi. büyük sarıklı ameldar görünümlü kişiler
(H.İ., 2011: 23) gelmişlerdi.

Bu örnekte konuşma zamanından uzun zamanlar önce (yazda) Kutluk Hacı'nın gelmesinden hemen sonraki bir referans zamanından yararlanarak o referans zamanında diğer kişilerin de beraberince gelme hareketinin de tamamlanmış olduğu olaya odaklı değil sonuca odaklı olarak anlatılmaktadır. İkinci cümledeki {-GANidi} ekiyle çekimlenmiş olan *kel-* eylemi ilk cümledeki {-Di} ekiyle çekimlenmiş olan *qal-* eylemiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir.

Çar bazarçi Muhemmed bu yerde bir Pazarcı Muhemmed, bu yerde bir süre

mezglil turup yoq bolup ketti ve ikinci yili kaldıktan sonra kayboldu ve bir sonraki
yazda aliçipar harvisini heydep yene peyda senenin yazında alacalı arabasını
bolup **qaldi**. Bu qétim u yüzi yépilğan bir sürerek yine peyda oldu. Bu defa onunla
ayal bilen öziğe oxşas beqesem ton kiygen, yüzüne peçe takmış bir kadın ve kendisi
qaramtul çirayini sepkün basqan, külgende gibi cübbe giymiş, çilli yüzlü,
çişliri appaq körünidiğan kiçik oğul balini gülümsediğinde dişleri bembeyaz
bille élip **kelgenidi**. gözüken bir ufaklık beraber gelmişti.

(H.İ., 2011: 22-23)

Örnekte ilk cümledeki *Muhemmed'in tekrar ortalarda gözükmesi*, konuşma zamanından çok uzun zamanlar önce gerçeklemektedir. İkinci cümledeki *karısı ve oğlunu beraberinde getirme* hareketine şahitlik edilmemiş sadece ilk cümlede anlatılan olaydan sonraki bir referans zamanında çoktan tamamlanmış olan bu olayın sonucuna dikkat çekilmiştir.

Hayal ötmey, mehelle tereptin qiya- çiya, Çok geçmeden mahalle tarafından
yiğa- zar avazi aynlinip, bir top çoñ adem gürültü ve ağlama sesleri duyuldu.
ve uşşaq bala çiqip keldi. Hemmisiniñ Yetişkinler ve çocuklardan oluşan bir
aldida Salih Axunniñ aq çaçliq anisi uzun kalabalık geliyordu. Herkesin önünde ise
hasisiğa tayanğiniçe varqirap yiglap Salih Ahun'un saçları ağarmış annesi,
kélivatatti. Uni kélini **yölivalğanidi**. Yette uzun bastonuna dayanarak bağıra ağlaya
yil ilgiri Salih Axun mañğanda quçaqta, geliyordu. O, gelinine tutunmuştu. Yedi
böşükte, ışık tüvide qalğan, hazir çoñi 21 sene önce Salih Ahun gittiğinde kucakta,
yaşlarğa kirip qalğan üç balisimu **bille** beşikte, kapı önünde kalmış, şu an
kelgenidi. büyüğü 21 yaşta olan üç çocuğu da
beraber gelmişti.

(H.İ., 2011: 42)

Yukarıdaki örnekte konuşma anından uzun zaman önceki bir gönderme zamanında yaklaşp gelmekte olan bir kalabalıktan söz edilmiştir. Önceki cümlelerdeki eylemler, *çiqip keldi* (çıkageldi), *kélivatatti* (geliyordu) biçiminde çekimlenerek zaman akışına uygun anlatılırken “*uni kélini yölivalğanidi*” cümlesindeki {-GANidi} yapısı, *yölival-* (tut-) eyleminin daha önceleri başlamış olduğu anlatılmaktadır. En son cümledeki *bille kelgenidi* yüklemi de gelme eyleminin önceki cümlelerdeki gelme eylemleriyle paralel olarak gerçekleşmiş olduğunu anlatmaktadır. {-GANidi} yapısı, aynı zamanda görünüş bakımından bir bitmişlik, sonuçsal bir durum ifade ettiği için

başarı eylemi olan *kel-* (*gel-*), {-GANidi} yapısıyla çekimlenerek bitmişlik ifade etmiştir. Başlangıç dönüşümlü olan *yölival-* (*tut-*), eylemin kritik sınırından aşılmış olan bir durumu ifade etmektedir.

*Toğraqlıqlar Nemet'tin emes,
Buxéliçixan mudirdin qorquşatti,
démisimu u toğraqlıqta yerniñ tégide
midirliğan yilanniñ şepisini sézip,
Nemet'ke xever yetküzüp turatti.
Nemet'tin añlıvalğan gepliri bilen birini
xuş qılsa, yene birini qorqutatti. Şundaq
qılıp yézidiki hemme ademni **çañgiliğa
élivalğanidi.***

*Toğraklıklar, Namet'ten değıl müdür
Haticehan'dan korkarlardı. Zaten o,
Toğraklık'ta yerin altındaki yılanın sesini
bile duyar, Namet'e haber verirdi.
Namet'ten duyduğı laflarla birilerini
memnun eder birilerini korkuturdu.
Böylelikle beldedeki herkesi ele
geçirmişti.*

(H.İ., 2011: 20-23)

Metinde anlamsal olarak süreklilik ve tekrarlık ifade eden eylemlerle (*qorquşatti*, *yetküzüp turatti*, *qorqutatti*) geçmişteki bir gönderme zamanında *Buxéliçixan* ile diğer kişilerin birbirine yönelik tutumları eş zamanlı olarak anlatılmaktadır. Ancak “*Şundaq qılıp yézidiki hemme ademni çañgiliğa élivalğanidi.*” cümlesinde eylem diğer cümlelerde olduğu gibi eş zamanlı olarak süreklilik veya tekrar ifade etmez. Zaman olarak diğer cümlelerin ifade ettiği o gönderme zamanında, *çañgiliğa élivalğanidi* (*ele geçirmişti*) yüklemine ifade ettiği eylem çoktan gerçekleşmiş bulunmaktadır.

*Çüşke yéqin kopiratip işxanisi aldığa 70-
80 ge yéqin adem **yığildi.** Uları etret
başlıqliri adem evetip **yığip kelgenidi.**
Köp qismi étiz béşidinla kelgenlikten
orğaqlarnı **élivalğanidi.** 3 - etrettiki
Osman, Sadiq Axun başlıq birneççisiniñ
top aldığa ötüp hürpiyip turuşidinla yaxşı
niyet bilen kelmigenliki, birer iş
çıqarmaqçı ikenliki **bilinip turatti.** Hoyla
işiki éçilip miltiq kötürgen ikki esker
çıqip ikki terepte miltiqlirini mürisige*

*Öğlene doğru kooperatif yemekhanesinin
önüne yaklaşık 70-80 kişi toplandı.
Onları grup başkanı toplatmıştı. Büyük
çoğunluğu tarladan geldiği için orakları
yanındaydı. 3.gruptaki Osman ve Sadık
Ahun öncülüğünde birkaç kişinin
kalabalığın önünde asık suratla
beklemesinden kötü niyetlerinin olduğu,
bir olay çıkartacağı belliydi. Avlu kapısı
açılıp silahlı iki asker çıktı. Silahlarını
omzuna koyarak iki yanda bekledi.*

ésip turdi.

(H.İ., 2011: 133)

Paragrafta *yiğildi*, *bilinip turatti* ve *ésip turdi* yüklem öbeklerin gerçekleştiği zaman, öykülemde göndermenin yapıldığı gözlem zamanıdır. Ancak {-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş olan *yiğip kelgenidi* ve *élivalğanidi* yüklem öbekleri, eylemin söz konusu gönderme zamanından daha önceleri gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir.

Her xil sorunlarda ölüm- yétim, depne, nikah, ağrıq - silaq, köçet tikiş, xeyr - éhsan qatarlıqlarğa a'it ayetlerni tepsir qilip, yéşip çüşendürüp, ilgiri qarigularçe, yérin - yarta, xata oqup kelgen kişilerni ayetlerniñ menisini çüşinip, toğra oquşqa yétekligenidi. Uniñ vez- nesihetliri, ayetlerni tepsir qilişliri bezi mollilarniñ diğa yaqmaytti. Ular qur'an ayetlirini peqet esliy halitidila oquşqa bolidu, uni zağra tilimizğa örügenlik uniñğa şek keltürgenlik, dep ğeyvet qilişatti. Lékin, köp qisim kişiler yenila Qutluq haciğa ixlas qilatti, uniñğa işinetti.

Her çeşit ortamlarda cenaze namazı, nikâh, hasta ziyareti, fidan dikme ve çeşitli iyilikler hakkındaki ayetleri tefsir eder, açıklardı. Önceleri körü körüne, yarım yamalak veya yanlış okuyan kişileri uyarır, ayetlerin anlamını bilerek doğru okumaya teşvik ederdi. Onun vaaz nasihatleri, ayetleri tefsir edişi bazı mollalara hiç hoş gelmedi. Onlar “Kur'an ayetleri olduğu gibi okunmalıdır. Onu kendi dilimize çevirmek onu şüpheli duruma sokar.” diye dedikodu yaptılar. Lâkin kişilerin büyük çoğunluğu yine de Kutluk Hacı'ya güvenir ve inanırdı.

(H.İ., 2011: 20-21)

Yukarıdaki paragrafta {-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş *yétekligenidi* eylemi, olayın gerçekleşme zamanını yine geriye götürmüş bulunmaktadır. Sonunda gerçekleşecek olaylar için bir neden veya şart oluşturma işlevinde de bulunmaktadır.

{-GAN} ekinin durağan nitelikleri anlatmaya elverişliliği, {-GANidi} ekinin de zincirsel bir olay akışını anlatmakta kullanılmaktan alıkoyar.

1.13.4. Nedensellik ve Karşıtlık İlişkisi

Yukarıda bahsedilen işlevde {-GAnidi} yapısıyla çekimlenen eylem, onunla sıkı ilişkili olan önündeki cümlelerin yükleminden daha önce veya onunla eş zamanlı olarak gerçekleşirdi.

{-GAnidi} yapısıyla çekimlenen yüklem, bazen öndeki cümleyle değil sonundaki cümlelerle daha sıkı ilişkili olabilir. Bu durumlarda {-GAnidi} yapısı, genellikle eylemlerin gerçekleşip tamamlanması ardındaki bir sonuçsal durumu ifade eder. Bu sonuçsal durumlar sonundaki cümlelerde ifade edilen eylemler için bir neden, ortam veya bir karşıtlık oluşturabilir.

Nedensellik ilişkisi veya bir ortam oluşturan örnekler:

<i>Uların peyda boluşi toğraqlıqtıkılerniñ turmuşini béyitip, ularda taşqi dünyaga nisbeten qızıqış peyda qilğanidi. Her qétim aka yaki uka Şatır yıraq seperdin kelgende öyige birmunçe adem yiğilip, uniñ taşqi dünyada körgenlirini sözlep bérişini taqet bilen kütüp olturuşatti.</i>	<i>Onların ortaya çıkması Toğraklık'takilerin yaşamını zenginleştirerek onların dış dünyaya olan meraklarını oluşturmıştu. Kardeş Şatırlardan birileri uzak yolculuktan her döndüklerinde evlerine birçok kişi toplanır, onların dış dünyada gördüklerini anlatmalarını bekleyip sakince otururlardı.</i>

(H.İ., 2011: 16-17)

Yukarıdaki metinde, konuşma zamanından uzun zaman önceki bir gönderme zamanı söz konusudur. O gönderme zamanında kardeşlerin ortaya çıkması, mahalledekilerde dış dünyaya yönelik merak uyandırır. Bu nedenle her defa kardeşler seferden döndüğünde birçok kişi, onların evine toplanarak onların dış dünyada gördüklerini anlatması için bekleyip otururlar. Metinde neden sonuç ilişkisine ait sözcük ve sözcük öbeklerinden yararlanmadan “*peyda qilğanidi*” (*peyda olmuştu*) yüklemiyle bir sonuçsal durum ifade edilir. Böylelikle ardından gelen cümledeki “*kütüp olturuşatti*” (*bekleyip otururlardı*) eyleminin gerçekleşmesi için bir neden oluşturur.

<i>Hémit bir küni mu'ellimge açisi Zeynep toğruluq sözlep bergenidi. Mu'ellim xuşal</i>	<i>Hamit, bir gün öğretmenine ablası Zeynep hakkında söz etmişti. Öğretmeni</i>

*bolup, şu yerdila «Barikalla Zeynep»
namliq bir şeir yazdı.*

*memnunluğundan hemen “Maşallah
Zeynep” başlıklı bir şiir yazdı.*

(H.İ., 2011: 63)

Metinde Hamit'in öğretmenine ablası Zeynep'ten söz ettiği için öğretmenin Zeynep adına bir şiir yazdığı anlatılmıştır. İlk cümledeki “*sözlep bergenidi*” (*söz etmişti*) yüklemine {-GANidi} yapısı, söyleme eyleminin gönderme zamanında çoktan tamamlanmış olduğunu bildirmiş, aynı zamanda sonraki cümle için bir neden oluşturmuştur.

Ular üçün öçini élivalidiğan purset

Onlara öçlerini alacak bir fırsat çıkmıştı.

kelgenidi. *Küreş yiginida Buxelçem atliq*

Eleştiri toplantısında Hatice adlı zayıf,

oruq, şadipaçaq bir ayalmu bayniñ

uzun boylu ağlayan bir kadın da Bay'nın

üstidin yiglap turup şikayet qilip, uniñ ve

üzerinden şikâyet ederek onun ve

oğulliriniñ yüzige tükürdi, közige qollirini

oğullarının yüzüne tükürdü. Gözüne

tiqti.

parmağını soktu.

(H.İ., 2011: 72)

Yukarıdaki metinde “*purset kelgenidi*” eylem öbeğiyle sonraki cümlelerde ifade edilen eylemler için bir ortam hazırlanmıştır.

Sonrasındaki Olaylarla Karşıtlık İlişkisi Oluşturan Örnekler

Yüklemi {-GANidi} yapısıyla çekimlenen cümle ile sonundaki cümleler arasında nedensellik ilişkisi değil karşıtlık ilişkisi oluşturabilir. Daha çok *emma*, *biraq*, *likin* gibi karşıtlık anlatan bağlaçlarla uyumlu olarak kullanılır.

U tetilge qoyup bérilidiğan künlerni

O, tatile girecekleri günü umutla

*teqezzaliq bilen **kütkenidi**, emma*

bekliyordu. Ama okulda birden kargaşa

mektepte tuyuqsiz ciddiçilik bolup

çıkmaya başladı...

ketti...

(H.İ., 2011: 204)

Örnekte konuşma zamanından önceki bir gönderme zamanında, söz konusu kişinin okul tatilini, yani rahat zaman geçirecek fırsatı beklerken tam tersine okulda kargaşalıkların başlaması nedeniyle hayal kırıklığına uğradığı anlatılmaktadır. {-GANidi} yapısıyla çekimlenmiş olan *küt-* (*bekle-*), başlangıç dönüşümlü eylemdir. {-GANidi} yapısı başlangıç dönüşümlü eylemlerde bitmişlik değil kritik sınır sonrası bir

devamlılığı koruyan durumu ifade etmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesinde genellikle geçmiş zamandaki tamamlanmamışlığı anlatan {-yordu} ekiyle ifade edilebilir.

*Dadüy kadirleri uni solap qoyup, urup
qorqutupmu baqqanidi, emma gepke
kirgüzelmey yaki uniŋğa gep tépip
bérelmey yene qoyup béretti.*

(H.İ., 2011: 211)

*Mahalle memurları, onu tutuklayıp
döverek birkaç defa korkutmayı da
denediler. Ama onu ikna edemedi veya
ona söyleyecek laf bulamadan yine
bırakırlardı.*

Örnekte konuşma zamanından önceki bir gönderme zamanında mahalle memurlarının söz konusu kişiyi susturabilmek için her yöntemi denemelerine karşın susturamadıkları anlatılmaktadır. {-GANidi} yapısı, *emma (ama)* edatıyla uyumlu olarak iki cümle arasında karşıtlık ilişkisi oluşturmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-GANidi} yapısı yukarıdaki örnekle aynı anlam ifade etmektedir:

*Hemme adem könlide bu işni kim qilğan-
liqini bilip bolğanidi. Emma, héçkimniŋ
égizidin birer égiz gep çıqmaytti.*

(H.İ., 2011: 19)

*Herkes, bu işi kimin yapmış olduğunu
öğrenmişti. Ama kimsenin ağzından tek
bir laf çıkmadı.*

*Turmuşniŋ cebr - capasi içide çoŋ bolğan
Rustem 'ge çirayi qız baliniŋkidek aq,
kiyim - kéçekleri pakiz, emma put - qoli
kalanpay bu balılar bek gelite körünüp
ketkenidi. Emma Zeynep bu işqa heyran
qalmidi.*

(H.İ., 2011: 221-222)

*Yaşamın çeşitli zorlukları içinde büyümüş
olan Rüstem 'e yüzleri kızları gibi
beyaz, kıyafetleri tertemiz ama biraz da
sakar olan bu çocuklar pek tuhaf
görünmüştü. Ama Zeynep bunlara
şaşırmadı.*

*Uniŋ yumran qelbide téxi muhebbet bix
sürüp baqmıganidi. Emma, yéşiniŋ çoŋ
boluşıŋa egişip tavi nazuk, térikkek bolup
qalğanidi, mana emdi xiyalperes bolup
qaldi.*

(H.İ., 2011: 229)

*Onun nazik kalbinde böyle bir sevgi
filizlenmemiştir. Ama yaşı büyüdükçe
duygusal ve sinirli olmuştur. Şimdiyse
dalgın olmaya başladı.*

1.13.5. {-GANidi} Yapısının Çeşitli Art Eylemlerle Kullanımı

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerle bakıldığında {-GANidi} yapısının herhangi bir art eyleme açık olduğu; en çok da *qal-* ve *ket-* art eylemleri ile uyumlu olarak kullanıldığı görülür.

<i>Köp yillardin kéyin Heqquli beg öz akisinin buyruqi bilen çöl- bayavanda öltürölüp, bir namsiz cilğiğa depne qilingan çağlirida, bovayniş bu nevre qizi bir- biridin çirayliq töt baliğa ana bolup qalğanidi.</i>	<i>Yıllar sonra Hakkulu Bey'in, abisinin emriyle çölde öldürölerek adsız bir vadiye defnedildiği zamanlarda, ihtiyarın bu torunu, biri birinden güzel dört çocuğun annesi olmuştu.</i>

(H.İ., 2011: 28)

Örnek cümlelerin başında yer alan yan önermenin ifade ettiği (*uzun zamanlar sonra Heqquli Bey'in, ağabeyinin emriyle çölde öldürölüp adsız bir vadiye defnedildiği*) zaman, konuşma zamanından önceki bir referans noktasını belirlemektedir. Temel önermede bu referans zamanından önce gerçekleşmiş ve sona ermiş olan bir hareket anlatılmaktadır. Örnekteki *qal-* art eylemi, eylemin çoktan tamamlanmış, hatta üzerinden bir süre zaman bile geçmiş olmasına vurgu yapmaktadır. Bu {-GANidi} yapısının, eylemin uzun süre önce gerçekleşmiş olduğunu anlatma işleviyle örtüşmektedir.

<i>Yumilaq bazarğa yığılğan ademler Toğraqliq tarixida bolup baqmığan bu paci'edin gangirap qélişqanidi.</i>	<i>Yuvarlak pazara toplanan kişiler Toğraklık tarihinde hiç görülmemiş bu faciaya şaşırıp kalmışlardı.</i>

(H.İ., 2011: 66)

Örnekte anlatımın odak noktası, *gangira-* (*şaşır-*) eyleminin başlangıcındaki kritik sınırında değil belki eylemin kritik sınırından aşıldıktan sonraki durağan sonucu üzerindedir. Burada *qal-* (*kal-*) art eylemi kılınış bakımından dinamik olan *gangira-* (*şaşır-*) eylemiyle beraber kullanılarak dinamik evre ardından durağan süreklilik evresi oluşturmuş ve cümleye geçmişteki bir durum görünümü katmıştır.

<i>Nemet'niş dadisi u kiçik çağliridila ölüp ketkenidi.</i>	<i>Naemet'in babası o küçükken ölmüşti.</i>

(H.İ., 2011: 123)

Cümlede {-GANidi} yapısıyla olayın çok uzun zaman önce gerçekleşip bitmiş olduğunu anlatılmaktadır. Art eylem *ket-* (*git-*) ise cümledeki ayrılık anlamı dışında

zaman olarak çok eskide kaldığına da vurgu yapmaktadır.

Kopiratip hoylisi sériq kiyimlik eskerler Kooperatif avlusu, sarı üniformalı
*bilen **tolup ketkenidi.** askerler ile dolmuştu / doluydu.*

(H.İ., 2011: 132)

{-GANidi} yapısı ve *ket-* art eylemiyle geçmişteki bir gözlemleme anında daha önceden gerçekleşmiş olan *tol-* (*dol-*) eyleminin durağan sonucuna dikkat çekilmiştir. Yani *dolmak* eyleminin kritik noktasından çoktan aşılmış ve gözlemle anında hâlen *dolu* olarak gözükmetedir. Dolayısıyla bu cümle geçmişteki bir bitmiş eylemi değil eylemin sonuçsal durumunu anlatmaktadır. Türkiye Türkçesine *doluydu* olarak ad soylu yüklem şeklinde de çevrilebilmesi, onun eylemden çok bir durumu ifade etmekte olduğunun göstergesidir. Art eylem *ket-* esas eyleme fazlalık, aşırılık anlamı katmaktadır.

Men yaşliq vaqitlirimda bir mezigil özümni Gençliğimde bir süre kendimi mutlu
*bextlik **sanap yürgenidim.** sanıyordum.*

(H.İ., 2011: 303)

Cümlede {-GANidi} yapısıyla uzak geçmişteki bir bitmiş eylem anlatılmaktadır. Art eylem *yür-* ise uzak geçmişte gerçekleşen *san-* eylemine süreklilik anlamı katmaktadır. Dolayısıyla bu cümle, uzak geçmişte bir süre devam ettikten sonra sona ermiş olan bir eylemi, yani geçmişte bitmiş olan bir sürekliliği anlatmaktadır.

Hemme adem könlide bu işni kim Herkes, aklında bu işi kimin yaptığını
*qılğanliqini **bilip bolğanidi.** çoktan tahmin etmişti.*

(H.İ., 2011: 49)

{-GANidi} yapısıyla *bil-* eyleminin geçmişteki gözlemleme anında çoktan gerçekleşmiş olduğu anlatılmaktadır. Cümledeki *bol-* art eylemi, eylemin çoktan tamamlanmış hatta bir süre zaman bile geçmiş olmasına vurgu yapmaktadır. Bu vurgu tükçede genelde *çoktan* zarfıyla yapılır.

Aptobustimu u Gülnaz'ğa birer qétim O, otobüste bile Gülnaz'a bir kere
*burulup **qarap baqmıganidi.** dönüp bakmamıştı.*

(H.İ., 2011: 371)

{-GANidi} yapısıyla *qara-* (*bak-*) eyleminin olumsuzluk durumunun geçmişteki gönderme zamanına dek devam ettiği anlatılmaktadır. Cümledeki *baq-* art eylemi, *qara-* (*bak-*) eyleminin olumsuzluk durumunun istisnası olmadığına vurgu yapmaktadır.

*Ular téxi bir - biriniñ qol uçinimu **tutup**
baqmiğanidi.*

*Onlar daha birbirlerinin elinin ucunu
dahi tutmamışlardı.*

(H.İ., 2011: 382)

Cümledeki *baq-* art eylemi, *tut-* eyleminin olumsuzluk durumunun istisnası olmadığına vurgu yapmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *hiç* zarfının ifade ettiği istisnasızlık anlamını vermektedir.

*Dadamniñ muşu gépi méni şéirğa **qiziqturup**
qoyğanidi.*

*Babamın bu sözü benim şiire
merakımı uyandırmıştı.*

(H.İ., 2011: 297)

{-GAnidi} yapısıyla *kızık-* (*meraklan-*) eyleminin geçmişteki gönderme zamanından önce gerçekleştiği anlatılmaktadır. Cümledeki *qoy-* art eylemi, cümlede durum değişikliğine vurgu yapmaktadır.

*Tötiñçi sinipni pütküzüp, yuqiri örlep
oquyalmay armanda qalğan Rozi Axun
akisiniñ derslik kitablrini çala qoymay
oqup **çıqqanidi.***

*Dördüncü sınıfı tamamladıktan sonra
ilerleyip okuma şansı olmayan Rozi
Ahun, ağabeyinin kitaplarının
tamamını okumuştı.*

(H.İ., 2011: 222-223)

{-GAnidi} yapısıyla *oqu-* (*oku-*) eyleminin geçmişteki gönderme zamandan önce yapıldığı anlatılmaktadır. *çiq-* art eylemi, okumak eylemine *tek tek, bir birden* veya *baştan sona* anlamı katmaktadır.

*İnsanlarniñ ayağ izi peyda boluştin
ilgiriki uzaq esirler devamida
bayavandiki bu bağı érem ene şundaq
cahandin pinhan halda **mevcut bolup**
kelgenidi.*

*İnsanoğulları buralara ayak basmadan
önce, uzak asırlar devamında çölün
ortasındaki bu cennet bahçesi öylece
gizlice mevcudiyetini **korumaktaydı.***

(H.İ., 2011: 4)

Cümlede {-GAnidi} yapısıyla eylemin uzak geçmişteki bir gönderme zamanına kadar gerçekleşmiş olduğu anlatılmaktadır. Art eylem *kel-* ise uzak geçmişte gerçekleşen *mevcut bol-* eylemine süreklilik anlamı katmaktadır. Dolayısıyla bu cümle geçmişteki bir referans zamanından önce sürekli bir biçimde gerçekleşen olayları veya bir eylemin sürekliliğini anlatır.

1.14. {-GAniken}

{-GAniken} yapısı, cümlede eylemleri *-ğaniken / -qaniken / -geniken / -keniken* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

{- GAniken}<{GAn}+iken<{-GAn}+er-{-ken}

{-GAniken} yapısı, Hemit Tömür tarafından *vastilik beyan meylidiki pütken hazirqi zaman xever şekli* ve *vastilik beyan meylidiki pütken ötken zaman xever şekli* başlıkları altında hem geçmiş dışı zamanı hem de geçmiş zamanı anlatabilen bir ek olarak değerlendirilmiştir. Bu yapıyı, Yi ve Gao *dolaylı anlatım bitmiş mevcut görünüşü biçimlerinden* biri olarak değerlendirmişti. Nadzhip *The pluperfect tense* başlığı altında, Yolboldi *iniqsiz ötken zaman xever rayi* başlığı altında değerlendirir. Arslan Abdullah ve diğerleri ise *ötken zaman iniqsiz xever rayi* olarak adlandırır (Tömür, 1987: 294,299; Yi, Gao, 1998: 275; Nadzhip, 1971: 119; Yolboldi, 1980: 186; Tehur, vd., 2004: 349).

{-GAniken} yapısı, bitmişlik ifade eden {-GAn} eki ile *i-* ek eyleminin dolaylı geçmiş zaman biçimi olan *iken* koşacından oluşmaktadır. Bu çalışma sayfa 155’da {-GAn} ekinin genellikle geçmiş zamandaki bitmişliği, sonuçsallığı (yani geçmişte gerçekleşen bir olayın şimdiki durumunu), konuşma zamanına kadar devam eden sürekliliği ifade ettiğinden, kişi tanıtımlarında kullanıldığından söz edilmiş ve dolaylılık bakımından yansız olduğu belirtilmişti. {-GAniken} yapısındaki dolaylılık işaret eden *iken* koşacı, kendi bünyesindeki {-GAn} ekinin mevcut işlevlerine dolaylılık anlamını da dâhil etmektedir. Nadzhip, *iken* koşacının bir sonucu veya bir eylemin başka bir kaynaktan öğrenilmiş olduğu gerçeğini ifade eden kiplik yapısı oluşturduğundan söz eder (1971: 119).

Tehur ve diğerleri, {-GAniken} yapısını “*Konuşma zamanından önceki belirli zaman noktası ya da sürecinde gerçekleşen iş ve hareketi belirli kanıta dayanarak hissedilen, duyulan gerçekler ve düşünceleri beyan etmekte kullanılır.*” biçiminde açıklar (2010: 1779).

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerle bakıldığında {-GAniken} yapısı, dolaylı yollarla öğrenilmiş olan geçmişteki bir bitmişliği ve geçmişteki bir sonuçsal durumu anlatabilmektedir. Bunun yanı sıra bir başka eylem için neden oluşturma işlevi veya

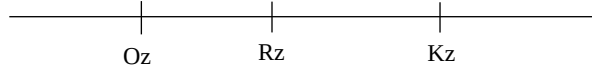
tesadüfen bir başka olaydan önce tesadüfen gerçekleşmiş olma anlamlarını da ifade edebilmektedir.

1.14.1. Geçmiş Zamanda Bitmişlik; Dolaylılık

Geçmişte gerçekleşip sona eren bir olay, dolaylı yollarla edinilen bilgi olarak aktarıldığında {-GANiken} yapısı kullanılır.

{-GANiken} yapısının bu işlevinde yapıdaki bitmişliği ifade eden {-GAN} birimi kendi hâliyle olayın geçmişte gerçekleşmiş olduğunu anlatırken {-iken} birimi dolaylılık anlamı katmakla birlikte bu zaman yapısına dolaylılığın gerçekleşmiş olduğu bir referans zamanını da dâhil eder. Dolayısıyla {-GANiken} yapısı, geçmiş zaman içindeki bir bitmişliğe, geçmişteki geçmişe veya uzak geçmişe işaret edebilir.

{-GANiken} yapısının bu işlevinin zamansal sıralanma ilişkisi, Oz > Az > Kz şeklinde şöyle gösterilebilir.

Şekil 28: {-GANiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi

*U içkide mexsus edebiy tenqidçilik
kespini **oquğaniken**.*

*O, Çin 'de edebiyat eleştirmenliği
okumuş.*

(H.İ., 2011: 299)

Cümlede, {-GANiken} yapısıyla *oku-* (*oku-*) eyleminin geçmişteki bir zaman diliminde gerçekleşip sona ermiş olduğu ve bu bilginin başkalarından öğrenilmiş olduğu anlatılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de {-GANiken} yapısıyla geçmiş zamanda gerçekleşip bitmiş bir olayın dolaylı yollarla öğrenildiği ifade edilmektedir.

*Wang şuci ilgiri işligen cayda beziler pul,
çet elniñ qimmet bahaliq sa'etlirini teqdim
qilsa **almığaniken**, ...*

(H.İ., 2011: 313)

Tul xotun Xediçe çeriklerge bir-

*Sekreter Vang, öncelerde çalıştığı yerde
bazı kişiler tarafından hediye edilen
parayı ve pahalı ithalat saatlerini kabul
etmemiş.*

Dul kadın Hatice, ... çerilere her şeyi

*birlep sözlep bergen hem ularni derexlikke
başlap béríp, miltiqni tépip **bergeniken.***

(H.İ., 2011: 49-50)

*Nazaret aşxanisiniñ aşpizi pılanliq tuğut
siyasitige xılaplıq qilğanlıqi üçün, ötken
qétimqi teñşeşte öy teqsim qilinmayla
qalmastin, ma'aşı bir derice
çüşürüvételgen, cerimane **töligeniken.***

(H.İ., 2011: 350)

*Turmuşta bextsiz bolupla qalmay,
etrapidikilerniñ töhmet, yekleşlirige
uçrığanlıqtin, Kanada'ğa çıqip
ketkeniken, hazir Toronto'diki bir aliy
mektepte işleydiken.*

(H.İ., 2011: 398)

*söylemiş ve onlara yol göstererek
ormana gelip silahı bulmuşlar.*

*Nezaret'in yemekhanesindeki aşçı,
doğum kontrolüne riayet etmediği için
geçen defa ev alamamakla birlikte
maaşı da bir derece azaltılmış ve ceza
ödemiş.*

*Evliliği kötü sonuçlanmakla birlikte
etraftakilerin karalamaları ve
dışlamaları nedeniyle Kanada'ya
gitmiş, şu an Toronto'daki bir
üniversitede çalışıyormuş.*

Örneklerde *oquğaniken*, *almığaniken*, *bergeniken*, *töligeniken*, *ketkeniken* yüklemeleri geçmişteki bir referans zamanında eylemin gerçekleşip sona erdiğini anlatmaktadır. Olayların gerçekleşme anına konuşucunun tanıklık etmediği, sonradan başkasından duymuş olduğu da ifade edilmektedir.

1.14.2. Uzak Geçmiş Zaman; Bitmişlik; Dolaylılık

{-GAN} ekiyle sağlanmış olan, daha çok geçmişe işaret eden bitmişlik görünüşü (sınır sonrasındaki duruma bakış) ve *iken*'in de bir geçmiş zaman işaret etmesi, {-GANiken} yapısını uzak geçmiş zamanda gerçekleşen ve sona eren olayları anlatmaya elverişli kılar. Yani {-GANiken} yapısı, dolaylı yollarla edinilmiş olan uzak geçmişte gerçekleşip sona ermiş olayları anlatır.

*Çonlarniñ éytişiçe, ular başqa
qoşkézeklerde arqa- arqidin
tuğulmığaniken.*

(H.İ., 2011: 253)

*Büyüklerin söylediklerine göre onlar,
diğer ikizler gibi ardı- ardına
doğmamışlar.*

*U kiçik, emma céni çin iken. İnçike
avazda ijelep yığlıganda, avaziniñ
yañraqliqidin hemme adem **heyran**
qalğaniken.*

(H.İ., 2011: 253)

*Dadam bir kuplét şeir üçün gunahsız bir
qizniñ ölümige sevebçi bolğili tas
qalğanda, uni nikahiğa élip **qutuldurup**
qalğaniken.*

(H.İ., 2011: 295-296)

*O, küçük ama sağlıklıymış. İnce sesiyle
ağladığında, sesinin gürlüğünden herkes
şaşıırıp kalmış.*

*Babam, bir dörtlük şiiri nedeniyle az
kalsın masum bir kızın ölümüne neden
olacakken, onu nikâhına alarak
kurtarmış.*

Örneklerdeki {-GANiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *tuğul-* (doğ-), *heyran qal-* (şaşıır-), *qutuldurup qal-* (kurtar-) eylemleri uzak geçmişteki bir referans zamanında gerçekleşmiştir. İlk iki cümle *çoñlarniñ éytişiçe* (büyüklerin söylediklerine göre) sözünden de anlaşıldığı gibi konuşucu olayın gerçekleşmesine tanıklık etmemiştir ve olayı diğerlerinden duymuş / öğrenmiş biri olarak anlatmaktadır. Son cümlede babasının ilk evliliğinde söz edilmektedir ve bu bilginin de mantıksal olarak başkasından öğrenilmiş olması gerekmektedir.

1.14.3. Geçmişteki Sonuçsal Durum

Geçişteki bir referans anında kritik sınırına tanıklık edilmeyen ama kritik sınırın sonrasındaki durağan hâli görülen veya öğrenilen eylemler de {-GANiken} yapısıyla anlatılır.

Yi ve Gao, bu yapının işlevlerini sıralarken, “*Geçmişte gerçekleşen bir olayın sonucunun şimdi de mevcut durumda olduğunu anlatır.*” biçiminde açıklar (1998: 277). Ama rastlanan örnekler bakılırsa söz konusu mevcut durum aslında şimdiye değil olay zamanından sonraki ama şimdiki zamandan önceki bir gönderme zamanına aittir. Yapının daha önce bahsedilen işlevlerinde olduğu gibi *-iken* yapısı, bu işlevde de bir başkasından öğrenilmişlik veya daha önce gerçekleşmiş olayın sonucuna şahit olma (sonuçsallık) anlamlarını ifade eder.

Ukisini izdep öymu'öy arilap, axir örölüp Odalara tek tek bakarak kardeşini

ketken tamniñ astida yatqan bir bölek
hemrahlirini uçritiptu. Hemmisiniñ
xurcunliri, qoyun- yançuqliri mal-
dunyağa tolğan, emma **canliridin**
ayrilğaniken, ularniñ arisidin ukisini
tépivaptu.

(H.İ., 2011: 15)

Örnek, başkalarından duyulmuş olan bir rivayetten alınmıştır. Yani {-GAniken} yapısı, dolaylılık işlevi görmektedir. Cümlede anlatılan zaman ise konuşma anından önceki bir gönderme zamanıdır. Olay (canliridin ayrılma / canlarından olma) ise arkadaşlarını bulduğu (hemrahlirini uçrat'tığı) gönderme zamanından daha önceleri gerçekleşmiş bulunmaktadır. Ama konuşucu, geçmişte gerçekleşen olayın daha sonraki bir gönderme zamanındaki durumuna (yani ölü bulunmuş olduğuna) odaklanmaktadır.

Öyniñ töt témidiki neqişlik oyuqlarğa
qegezdek sipta soqulğan kümüş loñqa,
petnus, çine- çeynekler, altun tavaq,
qedehler, süzük, ésil taşlardin yasalğan
acayıp- ğarayıp, körkem cabduqlar
tizilğaniken.

(H.İ., 2011: 13)

Qéri ayal ölüp ketken bir kona kadirniñ
ayali bolup, öyi birinçi qevette hem kün
çüşmigenliktin, boğum yalluği bilen ziqqe
késili **égirlişip ketkeniken**, qolida
doxturniñ ispatliri bar iken.

(H.İ., 2011: 350)

Kiçikidin yol méñişqa mahirliqi, başqilar
ikki künde basidiğan yolni yérin künde
bésip bolidiğanliqi üçün, yurtida «Hesen-
Hüsen şatir» dep **atalğaniken**.

(H.İ., 2011: 11-12)

aramış. Sonunda yıkılmış bir duvarın
altında yatan arkadaşlarını bulmuş.
Hepsinin heybeleri, koyunları ve cepleri
eşyalarla dolu ama çoktan canlarından
olmuşlar. Aralarından kardeşini bulmuş.

Odanın duvarlarındaki nakışlı nişlerde
kâğıt gibi ince yapılan gömüş vazo,
teneke, kâse, çaydanlık, altın tabak,
kadehler, şeffaf ve değerli taşlardan
yapılmış olan garip ve görkem süs
eşyaları diziliymiş.

Yaşlı kadın, ölen bir memurun karısıydı,
evi zemin katta olduğu ve güneş
görmediği için, romatizma ile zatürre
hastalığı daha ağırlaşmıştı. Elinde doktor
raporu vardı.

Küçüklüklerinden beri hızlı yürüdükleri
ve normalde iki günlük yolu günün
yarısında kat ettikleri için mahallede
“Hasan- Hüseyin Şatırlar” adını
almışlar.

*Bir qétim Vilaxun 'niñ bir nevrisi «qara xalta»din pul élip xecliğini üçün Vilaxun 'din qattiq tayaq yep, ikki heptigiçe ornidin qopalmay **yatqaniken.*** *Bir defasında Veli Ahun 'un bir torunu, siyah torbadan para alıp harcadığı için Veli Ahun 'dan dayak yiyip iki haftaya kadar yatağından kalkamayıp yatmış.*

(H.İ., 2011: 71)

Örneklerde *tizilğaniken*, *égirlişip ketkeniken*, *atalğaniken*, *yatqaniken* yüklemeleri, {-GANiken} yapısı aracılığıyla kendileri ifade ettiği eylemin geçmişteki o gönderme zamanından da önce çoktan gerçekleşip kritik sınırı aşıldıktan sonraki durağan hâle dönüşmüş olduğunu ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi eylemler daha çok başlangıç dönüşümlüdür veya diğer etkenler nedeniyle kılınış özelliği başlangıç dönüşümlü bir özelliğe sahip olmuş durumdadır.

*Xuddi méni kütüp turğandek, 38 yaşqa kirgüçe **toy qılmiğaniken.*** *Güya beni beklemiş gibi, 38 yaşına kadar evlenmemiş.*

(H.İ., 2011: 303)

Örnekteki *toy qil-* (evlen-) eylemi olumsuzluk eki alarak kılınış bakımından tek kerelik eylemden bir durum ifade eden eyleme dönüşmüş bulunmaktadır. Söz edilen kişi, bağlama göre konuşma zamanında hâlâ evlenmemiş bulunmaktadır. Yani söz konusu durumun sona erdiğini / bitmişliğini anlatan bir ipucu bulunmamakta. Eylemin başlayışına ve sürecine tanıklık edilmemiştir. Söz konusu durum, konuşma zamanına yakın bir geçmişte öğrenilmiştir.

Yukarıda verilmiş olan örneklerin tamamında olay diğerlerinden duyulmuş bulunmaktadır. Ancak bu yapı geçmişteki bir referans (gönderme) zamanından önce tanıklık edilmeden gerçekleşmiş ama geçmişteki o referans zamanında sonuçsal durumuna tanıklık edilmiş olan olaylar için de kullanılır. Örneğin,

Men kelgende u uxlap qalğaniken.

Ben geldiğimde o uyuyakalmıştı.

Cümledeki *uxla-* (uyu-) eylemi başlangıçtaki kritik sınırdan çoktan geçmiş bulunmaktadır ve bu kritik sınıra tanık edilmemiştir. Ancak eylemin sonundaki durağan sonuçlarına tanıklık edilmiştir. Ama yine de dolaylılık için kullanılan {-GANiken} yapısından yararlanılmıştır.

1.14.4. Nedensellik

{-GANiken} yapısıyla çekimlenmiş eylemler referans noktasında gerçekleşmesi tamamlanarak takip eden cümlelerdeki olayın gerçekleşmesi için koşul, ortam hazırlar veya neden oluşturur. Takip eden cümledeki eylemlerin bir nedeni gibi anlam sunar. {-GANiken} yapısının bu işlevi de daha önce bahsedilen işlevlerinde olduğu gibi dolaylılık anlamı taşımaktadır. Bulunduğu örneklerin tamamı diğerlerinden öğrenip aktarılan veya rivayet tarzı metinlerde kullanılmıştır. Yapının bu işlevleri konusunda Tehur ve diğerleri de *temel önerideki iş ve hareketin gerçekleşmesine neden olan iş ve olayı bildirir* biçiminde açıklayarak {-GANiken} yapısıyla çekimlenmiş cümleyi yan önerme olarak değerlendirmiştir. Yi ve Gao'a göre {-GANiken} yapısı, bir olayın gerçekleşmesinin onunla sıkı ilişki olan diğer olaydan erken olduğunu anlatır (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1779; Yi, Gao, 1998: 278).

*Ayal béşini kötürüp, döñ péşanisiñiñ
tégidiki aliğay közliri bilen ademlerge
şundaq bir qarığaniken, ademler
qorqqinidin pitirap qéçişıptu.*

*Kadın, başını kaldırıp kabarık alnının
altındaki şaşı gözleriyle öyle bir bakmış
ki, insanlar korktuğu için her tarafa
kaçmışlar.*

(H.İ., 2011: 9)

Cümlede kadının bakması diğer insanların korkup kaçmalarına neden olmuştur ve buradaki nedensellik {-GANiken} yapısı ile aktarılmaktadır. Aynı zamanda rivayet tarzında anlatılmakta olan metindeki geçmiş zamanda gerçekleşen bu olayın gerçekleşmesine tanıklık edilmeyip bir başkasından öğrenip aktarılmakta olduğunu da anlatabilmektedir.

*Putini yuyup bolup suni töküvétiške
buyruğaniken, héliqi terciman: «Sen
néme idiñ? Méni xizmetkar
körüvatamsen, men qılmiğan putuñniñ
yundisini töküş qalğanmiti» dep tillaptu.*

*(Sekreter) ayağını yıkadığı suyu
dökmesini emretmiş. Ama tercüman:
“kendini kim sanıyorsun? Beni köle mi
zannediyorsun? Ben şimdi ayağını
yıkadığın suyu dökmek zorunda mıyım?”
diye sert çıkmış.*

(H.İ., 2011: 259)

{-GANiken} yapısı ile aktarılan cümledeki sekreterin emri, sonraki cümlede tercümanın ona karşı sert çıkmasına neden olmuştur. Yani {-GANiken} yapısıyla bir sonraki cümlelerin aktardığı eylem için ortam veya neden oluşturulmaktadır. Aynı

zamanda geçmiş zamanda gerçekleşen bu olayın gerçekleşmesine tanıklık edilmediği ve başkasından duyulmuş olduğunu da anlatabilmektedir.

Dilmurat'niñ çet elge çıqip ketkinini anlap: Dilmurat'ın yurtdışına gittiğini

– Xuda rizqini **key yaratqaniken**, özimu duyunca:

eslidila bek onluq, ésil bala idi.

(H.İ., 2011: 407)

- Huda rızkını bol vermiş. Kendisi de zaten çok kibar ve uysal bir çocuktur.

Örnekte Dilmurat'ın yurtdışına gittiğini duyunca konuşucu buna neden olarak rızkının bol verilmiş olduğunu {-GANiken} yapısından yararlanarak ortaya koymuştur. Burada geçmiş zamanla ilgili dolaylılık ise konuşucunun bir başkasından duymuş veya öğrenmiş olmasına değil gerçekleşmiş olması tahminine dayanan çıkarımsallıktır.

Aşağıdaki örneklerde de {-GANiken} yapısı, bir sonraki eylemin gerçekleşmesi için koşul, ortam veya neden oluşturmaktadır.

Hélimigül'niñ éytişiçe, Abduğeni Axun

baliliriniñ tapa- tenisige çidimay,

*Davut'tin qerz sorap **barğaniken**, Davut*

uni sésiq gepke taza toyğuzup yolğa

saptu.

(H.İ., 2011: 288)

Ömri éğir emgek, til- ahanet içide ötken

*bu ademler bek **yürek'aldi bolup***

***ketkeniken**, çoñ bolup qalğan baliliri*

birer iş qilip pul tapayli dése, qorqup

titreydu.

(H.İ., 2011: 285)

Kéyin mehellidikiler Rozi Axun aldinip

*yaramsiz motor **élip qalğaniken**, çataq*

motordin çıqıptu, déyişip yürdi.

(H.İ., 2011: 341-342)

Halimegül'ün söylediğine göre,

Abdulgani Ahun çocuklarının

şikâyetlerine dayanamayıp Davut'tan

borç almaya gelmiş. Davut onu

azarlayarak geri çevirmiş.

Ömrü ağır emekle ve hep azar işiterek

geçen bu kişiler, kolay bir şekilde

korkuya kapılırlardı. Büyümüş evlatları iş

bulup para kazanmayı isterlerse bile

endişeden titriyorlardı.

Sonraları mahalledekiler, “Rozi Ahun,

kazıklanmış, işe yaramaz motor satın

almış, problem motordan çıkmış.”

diyorlardı.

1.14.5. Tesadüfen Gerçekleşen Olaylar

{-GANiken} yapısı, tesadüf olarak başka bir olayın gerçekleşmesinden önce kritik sınırından aşılmış ama olayın getirdiği sonuçların devam etmekte olduğu bir olayı anlatabilir. Daha önceleri bahsedilen işlevlerinde olduğu gibi {-GANiken} yapısının bu işlevi de genellikle dolaylılık anlatmaktadır.

*Qutluq Axun 13 yaşqa kirgen yili, bir küni
etigende ğızalinip, ikki nanni bélige tügüp
öçkilerni heydep **çiqip ketkeniken**, kün
qayrilğanda birdinla hava tutulup qattiq
boran çiqışqa başlaptu.*

*Kutluk Ahun 13 yaşa geldiği yılın bir
gününde kahvaltıdan sonra iki ekmeği
beline bağlayıp keçileri gütmeye gitmiş,
öğleden sonra birden hava bozulup
fırtına çıkmış.*

(H.İ., 2011: 6)

Kutluk Axun keçi gütmeye gittiği sırada hava bozulup fırtına çıkmıştır. Kutluk Axun'un keçi gütmeye çıkmasından (*çiqip ket-*) sonra fırtına çıkması tesadüf sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bu ilişki cümlede {-GANiken} yapısıyla anlatılmaktadır. Aynı zamanda bu yapı konunun bir başkasından öğrenip aktarıldığını da anlatmaktadır.

*Közi sella **uyquğa ketkeniken**, xuddi biri
«közünni aç!» dégendek bolup, ittik közini
açsa baş üstidiki tünlüktin yiptek sozulup
qum çüşüvatqudek, ...*

*O, tam uykuya dalmışken birilerinin
“hadi uyan!” sesini duymuş gibi olup
gözünü açtığında tam yukarısındaki
bacadan ip gibi süzülerek kum
akıyormuş.*

(H.İ., 2011: 14)

Bir ses duymuş gibi olmasının tam da onun uykuya daldığı (*uyquğa ket-*) sırada gerçekleşmesi, {-GANiken} yapısıyla *uyquğa ketkeniken* (uykuya dalmışken) biçiminde anlatılmaktadır. Bu yapı aynı zamanda dolaylılığı da ifade etmektedir.

1.15. {-vatqaniken}

{-vatqaniken} yapısı, cümlede eylemleri *-vatqaniken / -ivatqaniken / -uvatqaniken / -üvatqaniken* biçimleriyle çekimleyebilir. {(i/U)vatqaniken} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vatqaniken} < {-(i/U)p} + yatqan + iken < {-(i/U)p} + yat - { -qan } + er - { -ken }

{-GANiken} yapısına bir de süreklilik anlatan {-vat-} ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan {-vatqaniken} yapısı, geçmişteki bir referans zamanında olayın gerçekleşmekte olduğunu ve bu olaya sürekliliğinin devam etmekte olduğu bir andan itibaren tanıklık edildiğini anlatır. Başka bir deyişle geçmişte sonradan farkına varılan bir “şimdiki zamanı” anlatır.

Tehur ve diğerlerine göre “*Konuşma zamanından önce başlayan ve konuşma zamanında hâlâ devam etmekte veya tekrarlanmakta olan iş ve hareketi, konuşucunun dolaylı yollarla edindiğini veya belirli kanıtlara dayanarak ortaya koyduğunu anlatır.*” (2010: 1756) .

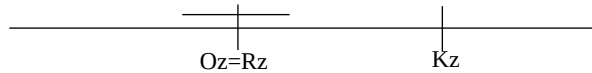
Abduréhim Rahman’a göre, “*Bu yapı konuşucunun dolaylı olarak öğrendiği olayları anlatmak için kullanılır. Konuşma zamanında gerçekleşen veya devamlılığını koruyan olayları ya da konuşma zamanındaki eylemin durağan durumunu ifade eder. Bu biçim genellikle göreceli zaman ifade eder.*” (Rahman, 2010b: 151).

Yukarıdaki her iki açıklamada konuşma zamanıyla referans zamanı karıştırılmıştır. {-vatqaniken} yapısı, konuşma zamanında değil referans zamanında gerçekleşmesi sürmekte olan olayları anlatmaktadır. Verilen örnek cümleler de konuşma zamanı değil referans zamanında gerçekleşen olaylar hakkındadır. Örneğin,

“*Men barganda u kitap oquvatqaniken*” (Rahman, 2010b: 152).

“*Ben gittiğimde o kitap okuyordu.*” biçiminde çevrilebilen örnekte şimdiki zamanda değil geçmişteki bir referans zamanında (geçmişte gittiği zamanda) gerçekleşmesi devam etmekte olan olay anlatılmaktadır. Eylemin tamamına değil belirli bir aşamasına tanıklık edildiği anlaşılmaktadır.

{-vatqaniken} yapısının zamansal sıralama ilişkisi $Oz = Rz < Kz$ biçimindedir. Aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Şekil 29: {-vatqaniken} yapısının zaman sıralama ilişkisi

{-vatqaniken} yapısıyla ilgili “Keçmiş” romanında tek bir örneğe rastlanmaktadır.

Hemmisiniñ xurcunliri, qoyun- yañçuqliri mal- dunyağa tolğan, emma canliridin ayırılğaniken, ularniñ arisidin ukisini tépivaptu. Tiñşap körse yüriki biliner- bilinmes soquvatqaniken. Ukisiniñ qoyun- yañçuqliridiki altunlarni élip taşlap, kötürüp sirtqa élip çiqiptu.

(H.İ., 2011: 15)

Paragrafta *soquvatqaniken* (*atıyormuş*) yüklemiyle geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmekte olan bir hareketten bahsedilir. Eylemin süreklilik anlamı, {-vatqaniken} yapısının bünyesindeki {-vat-} birimiyle sağlanmaktadır. Bünyesinde bitmişlik işleviyle öne çıkan {-GAn} ekinin olmasına rağmen {-vatqaniken} yapısı bitmişlik anlamı içermemektedir. *İken* birimi ise yukarıdaki paragrafın anlatım tarzını oluşturan {-p(tu)} yapısıyla uyum sağlayarak dolaylılık (rivayet) anlamının ifadesini sağlamaktadır. Bu durum, Tehur ve diğerlerinin yukarıda bahsedilmiş olan '*iş hareketi, konuşucunun dolaylı edinmesi veya belirli kanıtlara dayanarak ortaya koyduğunu anlatır*' ifadesini de destekler. Ancak bu yapı, daha da yaygın olarak geçmişteki bir referans zamanında başlangıcına tanık olmayıp cereyanına, sürekliliğine tanık olunan olayları aktarmak için de kullanılır. Örneğin, *Men öyge kelgende u uxlavatqaniken* (*Eve döndüğümde o uyuyordu*). Bunun gibi başlangıç sonrası farkına varılan olaylar için kullanılsa da kendi deneyimlerini aktarmak veya daha da yakın ilişkili olayları anlatmak için {-vatqaniken} yapısı yerine {-vatqanidi} veya {-vatatattı} kullanılır. Örneğin, *U kelgende men işlevatqanidim / işlevatattım* (*o geldiğinde çalışıyordum*) olur. *O geldiğinde men işlevatqanikenmen* (*O geldiğinde ben çalışıyormuşum*) biçiminde bir cümle, olayların (o geldiğinde kendinin çalışıyor olduğu rastlantısının) sonradan öğrenilmiş olduğunu anlatır. {-vatqaniken}, {-vatqanidi} ve {-vatatattı} yapıları, gerçi zaman ve görünüş bakımından geçmişteki bir referans zamanında gerçekleşen ve süreklilik ifade etse de kanıtsallık bakımından farklılık göstermektedir. {-vatqanidi} veya {-vatatattı} yapıları konuşucunun gerçekleştirdiği veya belirli bir süre tanıklık ettiği eylemlerin sürekliliğini anlatırken {-vatqaniken} yapısı, dolaylı yollarla öğrenilmiş sürekli hareketleri anlatmakla birlikte hareketin başlangıç sonrasında farkına varılmış olan eylemleri anlatmak için de kullanılır.

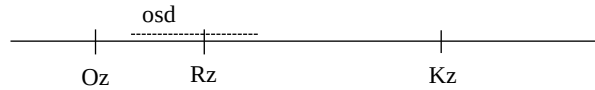
1.16. {-GAnimiş}

{-GAnimiş} yapısı, cümlede eylemleri *ğanimiş* / *-qanimiş* / *-genimiş* / *-kenimiş* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

$$\{-GAnimiş\} < \{GAn\} + imiş < \{-GAn\} + er - \{-miş\}$$

{-GAnimiş} yapısı, geçmişte gerçekleşip tamamlanan bir olayı ve onun geçmişteki bir sonucuna ulaşıldığını dolaylı olarak anlatılır. Tehur ve diğerlerine göre bu yapı, zaman çizgesinde konuşma zamanından önceki belirli bir nokta veya zaman kesiminde gerçekleşmiş ve başkasından duyulmuş olan iş ve hareketleri anlatır (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1776).

Hemit Tömür, {-GAnimiş} yapısını *añlatma beyan meylideki pütken hazırqi zaman şekli* adlandırmasıyla onun kanıtsallık bakımından aktarım, görünüş bakımından bitmişlik işlevine vurgu yapar. Dil bilgisel zaman bakımından ise şimdiki zaman (geçmiş dışı zaman) olarak değerlendirir (1987: 295). Yi ve Gao da aynı görüşü takip eder. Ama gerçekte bu yapı, şimdiki (geçmiş dışı) zamandan ziyade geçmiş zamanı ifade etmektedir (1998: 295). “Keçmiş” romanında tek bir örneğe rastlanmıştır ve geçmişteki bir sonuçsal durumu anlatmaktadır. Zaman sıralama ilişkisi Oz < Rz < Kz biçimindedir. Olay sonrası durum (osd), referans zamanını da aşabilir. Bu ilişki şöyle gösterilebilir.

Şekil 30: {-GAnimiş} yapısının zaman sıralama ilişkisi

*Ular xurcunini qaqqanda çüüşüp qalğan bir Onlar, heybesini silkelediğinde yere
tal buğday uxlap qopquçe ariliqta yiltizlap, düşen bir buğday, onlar uyudukları
bix sürüp bir gériç ösüp qalğanımış. Bu sırada filizlenip bir karış boy almış. Bu,
bulaq süyiniñ karamitidin iken. bulağın marifetindenmiş.*

(H.İ., 2011: 4)

Örnekte *ösüp qalğanımış* (boy almış) eylemi, çekiminde bulunduğu {-GAn} eki aracılığıyla buğdayın bir karış uzunluğa ulaşma olayının çoktan gerçekleşmiş olduğunu ve olaya eser karakterleri tarafından tanıklık edilmediğini anlatmaktadır. Üstelik bu

sonuçsallık da dolaylı olarak rivayet biçiminde sunulmaktadır. {-miş} eki aracılığıyla {-GAnımış} yapısı bu örnekte, önceki bölümde bahsedilen {-GAniken} yapısına göre onun bir söylenti olduğu daha da vurgulanmıştır. Bilgi kaynağının ikinci elden değil üçüncü veya daha uzak elden gelmiş olduğu anlaşılır. Dolayısıyla gerçek olması biraz şüphe uyandırıcı olma gibi bir kiplik anlamı taşımaktadır. Nadzhip’a göre de bu yapıdaki {-miş} eki, bir eylem hakkındaki bilgileri şüpheli olarak karakterize eden bir kiplik yapımı oluşturmaya yardımcı olur (1971: 119).

1.17. {-GAn(du)}

{-GAn(du)} yapısı, cümlede eylemleri *-gandu / -qandu / -gendu / -kendu / -gandi / -qandi / -gendi / -kendi / -ğan / -qan / -gen / -ken* biçimleriyle çekimleyebilir. {-GAn(du/i)} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-GAn(du/i)} < {GAn} + {-dur} < {-GAn} + tur - {-ur}

{-GAn(du)} yapısı, genellikle geçmiş zamanı ifade eder. Bünyesinde bulunan {-dur} eki yapıya ihtilam anlamı katmıştır. Türkiye Türkçesinde de bu ek hem eylemlerdeki hem de isimlerdeki anlamı sıklıkla pekiştirme, zaman zaman da olasılığa bağlama işlevi görmektedir (Özezen, 2010). Olasılık anlamı her iki lehçeye ortaktır.

{-GAn(du)} yapısı, Tehur ve diğerlerine göre (2010: 1774) zaman çizgisinde konuşma zamanından sonraki bir noktada veya diliminde gerçekleşen iş ve hareketi öznel bir bakış açısıyla tahmini olarak beyan etmek için kullanılır.

Bu açıklamaya göre sözü edilen yapı, gelecek zamanı anlatır. Çalışmada yukarıdaki açıklama ile ilgili verilen örneklerden geçmiş zamanı ifade ettiği anlaşılabilen “*hemminiñ közi begke sarañ bolup qalmiğandu digendek tikilip qalğanidi*” cümlesi hariç diğer kullanımların tamamı {-GAn(du)} yapısıyla değil aslında gelecek zamanı ifade eden {-diğandu} yapısıyla ilişkilidir.

Rahman’a göre {-GAn(du)} yapısı; 1) Geçmiş zamanda tamamlanmış hareketi bir ihtimal olarak anlatır. 2) Soru zamirleri ve soru koşacıyla beraber kullanılarak bir soru hakkında düşünmekte olduğunu anlatır. Bazen konuşucunun belirli bir durumu anlamadığını ifade eder. 3) Kibar bir biçimde dinleyiciye bir işi hatırlatma anlamı verir.

4) *Belki, ihtimal* gibi kelimeler ile beraber kullanılarak konuşucunun tam emin olmadığı tahminini kibarca ifade etmesini sağlar (2010b: 191-92).

“Keçmiş” romanında rastlanılan örneklerde {-GAn(du)} yapısı, zaman çizgisinde konuşma zamanından önceki bir noktada veya zaman diliminde gerçekleşen olayları yani gelecek zamanı değil geçmiş zamanı anlatmaktadır. Bunun yanı sıra bağlama göre olasılık, merak, pişmanlık anlamlarını da ifade edebilmektedir.

– ... <i>Sen rast sarañ bolup qaldıñmu?</i>	–... <i>Sen gerçekten deli mi oldun?</i>
– <i>Sarañ bolup qalsammu qalğandimen</i>	- <i>Deli olsam da olmuşumdur oğlum. Kim</i>
<i>balam, kim bilidu, şundaq dégenler</i>	<i>bilir, belki ben değil öyle diyenler delidir.</i>
<i>sarañ, men oñmu téxi.</i>	

(H.İ., 2011: 176)

Örnekte küçük yaştaki torun, “*sarañ bolup qaldıñmu?*” şeklinde geçmiş zamanı anlatan biçimde dedesinden soru sorar. Dede {-GAn(du)} yapısıyla karşılık verir. Bu yapı aracılığıyla cümlede geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan bir olasılık anlamını ifade etmektedir.

<i>İsit, sinğen nénimni yep olturmay, bu</i>	<i>Yazık, yetinmeği ve kanaat etmeyi</i>
<i>yerge némidepmu kelgendimen!</i>	<i>bilmeyip buraya neden geldim acaba!</i>

(H.İ., 2011: 14)

Örnekte {-GAn(du)} yapısı aracılığıyla *kel-* (*gel-*) eyleminin geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduğunu anlatılmakla birlikte bu eylemin yapılmasına ilişkin konuşucunun pişmanlığı da ifade edilmektedir.

<i>Bıçare Exmitim, şunçe yillardin buyan</i>	<i>Zavallı Ahmet'im, uzun yıllardan bu yana</i>
<i>nelerde temtirep yürgensen, kiriñni kim</i>	<i>nerelerde dolaştın. Çamaşırlarını kim</i>
<i>yuyup, éşiñni kim etkendu. Xapiliq</i>	<i>yıkadı, yemeklerini kim pişirdi? Ağır</i>
<i>tartsañ derdiñni kim añlıgandu.</i>	<i>günlerinde derdini kim dinledi.</i>

(H.İ., 2011: 406)

Örnekte konuşucu oğlunun yıllardır yurdundan uzak bir yerde neler yaşadığını soruyor. {-GAn(du)} yapısı, geçmiş zamanla ilgili olan bu sorulara sürekli mevcut olagelen aşırı merak duygusunu da katmıştır. {-GAn(du)} yapısıyla çekimlenmiş olan *yürgensen* (*dolaştın*), *etkendu* (*pişirdi*) ve *añlıgandu* (*dinledi*) yüklemelerinden *yürgensen*

çekiminde yapının {-du} birimi düşmüştür. Bu kullanım, {-GAn(du)} yapısı için ikinci şahısla çekimlenmiş yüklemlerin tamamına ortaktır.

<i>Çüş ikenlikini bilgen bolsimu, yüriki</i>	<i>Rüya olduğunu anlamış olsa da yüreği</i>
<i>siqilğan halda meñdep turup kêtip, emdi</i>	<i>sıkışmış hâlde şaşkın şaşkın baka kaldı.</i>
<i>Rozi axunğa néme bolğandu? Uni</i>	<i>“Rozi Ahun’a ne olmuştur? Rüyamda</i>
<i>nemişqa orekke çüşüp kêtip</i>	<i>neden onun oyuğa düştüğünü gördüm?</i>
<i>çüşigendimen, uniñğa birer pêşkellik</i>	<i>Ona bir kötülük mü yaklaşıyor acaba?”</i>
<i>yüzlinivatamdu ya? Dep oylidi.</i>	<i>diye düşündü.</i>

(H.İ., 2011: 291)

Örnekte {-GAn(du)} yapısı aracılığıyla geçmiş zamanda Rozi Ahun’a neler olduğuna ve onu rüyasında görmesinin nedenine yönelik aşırı merak ifade edilmiştir.

<i>Muşular muhebbetlişip, bir - biri bilen</i>	<i>Bunlar da sevgili olarak ve birbirlerini</i>
<i>xalişip toy qilğandu - he?</i>	<i>istiyerek evlenmişlerdir herhâlde.</i>

(H.İ., 2011: 200)

Örnekte {-GAn(du)} yapısı aracılığıyla konuşucu, gördüğü eşlere bakarak merak ile onların geçmişte birbirini isteyerek evlenmiş olma ihtimalini ileri sürmüştür.

<i>Rustem yanga qariğan bolup köziniñ</i>	<i>Rüstem, başını bir yana dönerek</i>
<i>burcikiidiki yêşini sürtüvetti, uduldiki</i>	<i>gözyaşlarını sildi. Küçük aynadan bunu</i>
<i>kiçik eynektin uni körüp qalğan şopur</i>	<i>gören şoför yadırgadı. “Az önce</i>
<i>yigit içide eceblendi. Baya aşxanida</i>	<i>lokantada eski nazırın kızıyla tartışmış</i>
<i>sabiq nazirniñ qizi bilen birnéme déyişip</i>	<i>olmasın...” diye düşündü.</i>
<i>qalğanmidu...</i>	

(H.İ., 2011: 324)

Örnekte {-GAn(du)} yapısı aracılığıyla, Rüstem’in gözyaşlarını sildiğini gören şoför onun geçmişte (az önce) lokantada biriyle tartışmış olma ihtimalini ileri sürmüştür.

1.18. {-idiken}

{-idiken} yapısı, cümlede eylemleri *-idiken* / *-ydiken* biçimleriyle çekimleyebilir. {-i/ydiken} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-i/ydiken} < {-A}+{-dur}+ iken < {-A}+tur-{-ur}+er-{-GAn}

Uygur Türkçesindeki {-idiken} yapısı, ilgili değişik terimlerle karşılanmaktadır: Cheng ve diğerleri, {-idiken} yapısını zaman başlığı altında değil kiplik (ray) başlığı altında *Hazirqi- kéler zaman vastilik beyan rayi* terimiyle ele alır. Hemit Tömür kiplik, görünüş ve zaman işlevlerini de hesaba katarak *vastilik beyan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekli* olarak, Yi ve Gao *vastilik beyan meylidiki pütmigen hazirqi zaman xever şekillerinden biri*, Nesrullah Yolboldi *ötken zaman hikâye xever şekli* olarak ele alır. (Cheng, vd., 1996: 366; Tömür, 1987: 303; Yi, Gao, 1998: 279; Yolboldi, 1980: 185).

Abduréhim Rahman'a göre bu yapı; 1. Şimdiki zamanda veya geçmişte daima veya sürekli gerçekleşen olayları anlatır. 2. Gerçekleşmesi gereken veya sonra gerçekleşecek olan olayları anlatır. 3. Uyduruk şartlar altında ortaya çıkmış olan sonuçları anlatır. 4. Gerçekleşmesi olası olan olaylar için uyarıda bulunmak amacıyla kullanılır. 5. Film, oyun veya hikâyelerin dolaylı yollarla anlatımında kullanılır (2010b: 99).

Tehur ve diğerlerine göre ise dolaylılık ifade etmekle birlikte: 1. Belirli bir delile dayanarak hissedilen, keşfedilen gerçekler ve düşünceleri anlatır. 2. Planlanan ve sonraları gerçekleştirilecek olan olayları anlatır. 3. Gerçekleşmemiş olan, şart kipinde çekimlenmiş diğer eylemin gerçekleşmesi durumunda gerçekleşeceği tahmin edilen iş ve hareketi anlatır. 4. Temel önermede koşul anlamında kullanılarak koşullu birleşik cümle oluşturur. 5. Geçmişteki olayları hikâye olarak aktarmakta kullanılır (2010: 1705-1707).

Yukarıdaki adlandırmalar ve açıklamalara bakıldığında {-idiken} yapısının dolaylılık anlamına dikkat çekilmiş; görünüş bakımından nadiren tamamlanmamışlık (sınırlararasılık) anlamına da değinilmiş; dil bilgisel zaman bakımından geçmiş zaman diyenler var, şimdiki zaman diyenler var şimdiki ve gelecek zaman diyenler de vardır. Ekin Rahman, Tehur vd. tarafından sıralandığı kullanımlarına bakıldığında da onun geçmiş, şimdi, gelecek ve geniş zamanın hepsinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

{-idiken} yapısının {-A/y - di < dur < turur - Ø < er - ken} oluşumundaki {-A/y-} birimi genellikle geçmiş dışı anlamı ifade eder, {-di < dur < turur} birimi ise

tamamlanmamışlık ve alışkanlık, tekrarlık ifade eder. {Ø < er - ken} birimi ise dolaylılık ifade etmekle birlikte yapıyı geçmiş zamanı ifade etmeye elverişli kılar.

“Keçmiş” romanında {-idiken} yapısına 98 yerde rastlanmaktadır. Örneklerin çoğu, geçmiş zamanı anlatırken az sayıda geniş veya gelecek zamanı anlatan örneklerle de rastlanmaktadır. Kanıtsallık bakımından genellikle dolaylılık anlatmakla birlikte bazen dolaylılık anlamı taşımamaktadır. Görünüş bakımından da genellikle alışkanlık, tekrarlık ifade eden tamamlanmamışlık anlatmaktadır. Ancak gelecek zamanı ifade eden örneklerde bu alışkanlık ve tekrarlık anlamı söz konusu değildir.

Geçmiş zamanı anlatan kullanımında, en çok rivayet tipindeki geçmişte alışkanlık durumundaki olayları anlatmakta kullanılır. Dolaylılık anlamı {-p(tu)} yapısıyla örtüştüğü için rivayet anlatımlarında onun görünüş bakımındaki karşısı olarak onunla uyum içinde beraber kullanılır. Aynı zamanda konuşucunun geçmişte doğrudan deneyimli olarak gerçekleştirdiği veya konuşucunun tanıklık ettiği olayları diğerlerine aktardığı durumlarda da kullanılır. Bir şarta bağlı olarak gerçekleşmemiş bir olasılığın ortaya konulması için de bu yapıdan yararlanılır.

1.18.1. Geçmişteki Alışkanlık, Tekrarlık İfade Eden Eylemlerin Rivayeti

{-idiken} yapısı en çok, geçmiş zamanda gerçekleşmesi alışkanlık hâline gelen bir durumu, sürekliliği veya tekrarlanan olayları rivayet biçiminde aktarmakta kullanılır. Yani bu yapı geçmiş zamandaki tamamlanmamışlığı ifade eder. Alışkanlık hâline gelen olayın zamanının çizgesindeki yayılımı, geçmişteki referans zamanını da kapsar.

{-idiken} yapısı bu işlevinin zaman sıralama ilişkisi şöyle gösterilebilir:

Şekil 31: {-idiken} yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)

Éytişlarçe, Vilaxun yüz bəşiniñ qazniqida Söylenene göre Yüzbaşı Veli Ahun'un
ikki xalta yanmuyan ésiqliq turidiken. Oñ deposunda iki torba yan yana asılı
tereptikisi «aq xalta», sol tereptikisi dururmuş. Sağ taraftakine “beyaz

«qara xalta» **déyilidiken**. Özliri halal işlep tapqan pulliri oñ tereptiki xaltığa **taşlinidiken**. Uniñdin aymu'ay öşre-zakat ayrip sol tereptiki xaltığa taşlıgandin başqa, puqradin élinidigan namaz heqqi, şérinkane, miras heqqi qatarliqlar bilen sovğa- salam ve tölem pullirimu bu xaltığa taşlinip yurtniñ öşre-zakat puli **qilinidiken**

torba”, sol taraftakisine “siyah torba” denirmiş. Kendi çabasıyla helal yoldan kazanıldığı paralar sağ taraftaki torbaya atılmış. Ondan her ay zekât ayrılarak soldaki torbaya atılmakla birlikte halktan alınan sadaka, zekât, öşürler ile hediyeler ve ceza paraları da bu torbaya atılarak mahallenin öşür zekâtı olarak kullanılmış.

(H.İ., 2011: 70-71)

Paragrafta konu, *éytişlarçe* (söylenene göre) kelimesinden de anlaşıldığı gibi başkalarından öğrenerek aktarılmaktadır. Bu metinde çok uzun geçmişteki Veli Ahun ailesinden söz edilmiştir. {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *turidiken* (dururmuş), *déyilidiken* (denirmiş), *taşlinidiken* (atılmış) ve *qilinidiken* (kullanılmış) eylemlerinin hiçbirisi tek kere gerçekleşmiş eylemler değildir. *Turidiken* (dururmuş), *déyilidiken* (denirmiş) eylemleri alışkanlık hâline gelmiş durumları ifade ederken *taşlinidiken* (atılmış) ve *qilinidiken* (kullanılmış) eylemleri, alışkanlık hâline gelmiş olan tekrar gerçekleşen olayları anlatır.

Yer - cahan illip, hava éçilğan künlerde
tebi'et bilen teñ canlinip tirikçilikniñ
tügimes méhniti bilen **bend boluşidiken**.
Künler bir xilda yorğılap ötüp, kiçiklerni
çoñaytip, çoñlarni qéritip, qérilarni
birdin - ikkidin **u alemge élip**
kétivéridiken...

Havain ılık ve açık olduğu günlerde
doğayla beraber canlanan insanlar,
geçimlerinin bitmeyen uğraşlarıyla
meşgul olurlarmış. Günler; aynı biçimde
gelir geçer, küçükleri büyütür, büyükleri
yaşlandırır, yaşlıları tek tek öbür
dünyaya gönderiverirmiş.

(H.İ., 2011: 8)

Örnekte, {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan iki yüklem bulunmaktadır. *Bend boluşidiken* (meşgul olurlarmış) yüklemiyle sonlanan cümle, sosyal bir alışkanlığı ifade ederken *u alemge élip kétivéridiken* (öbür dünyaya gönderiverirmiş) yüklemiyle sonlanan cümle doğanın bir kanununu anlatmaktadır. Cümle birlik olarak düşünüldüğünde, dil bilgisel zaman yayılımının konuşma zamanını da dâhil geniş bir

zamanı kapsadığı anlaşılır. Ancak daha geniş bir bağlam içinde değerlendirildiğinde bu cümle salt geniş zamanı değil geçmişteki bir geniş zamanı anlatmaktadır.

Bağlama bakılırsa, örnekteki cümleler bir mahallenin eski zamandaki sakinlerinden bahsedilmektedir, yani cümlelerin odak noktası uzak geçmiş bir zamandır. Üstelik romanın sonunda bu mahalledeki düzenin bozulup artık mahallenin yok olduğundan da söz edilmekle cümleden anlatılan sosyal alışkanlık ve doğa kanununun artık orada mevcut olmadığı anlaşılır. Dolayısıyla geniş zaman görünümü veren bu örnek de geçmiş zamandaki bir alışkanlığı, durumu anlatmaktadır. Başka bir deyişle geçmişteki geniş zamanı anlatmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde olaylar rivayet biçiminde anlatılmaktadır. Rivayet biçiminde anlatılan paragraflarda tek kerelik eylemler için genel olarak {-p(tu)} yapısı kullanılırken dolaylılık bakımından ona uyum sağlayarak alışkanlık hâline gelen durumlar ve çok tekrarlanan olaylar için {-idiken} yapısı kullanılmıştır.

*Uların sözlep bərişiçe, ikkisi aka- uka
bolup, eslide çon bir deryanın boyığa
caylaşqan nahayiti avat yurttı
yaşaydiken.*

(H.İ., 2011: 11)

*Bu bulaq kéyinki vaqitlarda
«Toxtaxun'niñ bulıqı» dep atılıptı,
qalğan ikki bulaqtın yolvas, qavan, yava
töge, yava öçke ve uçar qanatqa oxşaş
can- canıvarlar su **içidiken.***

(H.İ., 2011: 5-6)

*«Köçet tikken adem cennetke yéqin
bolıdu» déyişip, köçet tikip bağ bina
qılğan ademni ve del - derex, gül -
giyahni **uluğlaydiken.***

(H.İ., 2011: 7)

*Qedimki devrde qelemkeşler yazğan
esirini sultanlarğa, beg, gritsog, kénez,*

*Onların anlattıklarına göre, ikisi
kardeşmiş ve aslında büyük bir nehir
boyuna yerleşen bayındır bir kentte
yaşıyorlarmış.*

*Bu bulağa sonraları “Tohti Ahun’un
bulağı” denilmiş. Diğer iki bulaktan
kaplan, yaban domuzu, yaban deve,
yaban keçi ve kuşlar su içelermiş.*

*Onlar “Ağaç diken insan, cennete yakın
olur.” diyerek fidan dikip bahçeler ihya
eden kişileri, ağaçları ve bitkileri
ulularmışlar.*

*Eski çağlarda yazarlar, yazdığı eseri
sultanlara, beylere, krallara, han –*

xan - padişahlara, **teqdim qılışidiken** ve bu arqiliq dañ çiqiripla qalmay, özlerini **qoğdaydiken**.

(H.İ., 2011: 302)

Ular: «biz kelmeste bu yerniñ igisi can-canivarlar iken. Uların rizqığa topa çaçsaq xuda rava körmeydu» **déyişidiken**.

(H.İ., 2011: 7)

Uniñ etrapida boynığa qoñğuraq ésilğan bir öçke bilen 5- 6 müşük **egişip yürüşidiken**. Öçkiniñ boynidiki qoñğuraq toxtimay ciriñlisa, müşükler sürlük avazda miyanlap, ademlerge qarap çişlerini **hıngaytışidiken**.

(H.İ., 2011: 9)

Anisi her küni mehelle béşidiki döñge çiqip oğlum kélip qalarmikin dep yiraqlarğa telmürüp **qarap turidiken**.

(H.İ., 2011: 6)

Örneklerdeki *yaşaydiken* (yaşıyormuş), *içidiken* (içermiş), *uluğlaydiken* (ulularmışlar), *qoğdaydiken* (korurlarmış) eylemleri alışkanlık hâline gelmiş durumları anlatırken, *déyişidiken* (derlermiş), *hıngaytışidiken* (sırtırlarmış), *teqdim qilidiken* (takdim ederlermiş) eylemleri tekrar gerçekleşen alışkanlıkları anlatır. *Qarap turidiken* (beklermiş) eylemi tekrar gerçekleşen her gerçekleştiğinde bir süre devam eden olayı anlatmaktadır. Bu cümlelerin bulunduğu paragraflarda tek kere gerçekleşen eylemler içinse {-idiken} yapısı yerine {-p(tu)} yapısı kullanılmaktadır.

{-idiken} yapısının bu kullanımında olaylar genellikle tamamlanmamışlık ifade eder, olayların sona ermesi hakkında bir bilgi verilmez. Ama bu tip eylemlerin birçoğundaki alışkanlık veya devamlılık durumunun sona ermiş olması veya hâlen devam etmekte olduğu bağlam aracılığıyla veya mantık yoluyla anlaşılabilir.

padişahlara takdim ederlermiş ve böylelikle ün kazanmakla birlikte kendilerini korurlarmış.

Onlar, “Biz gelmeden önceleri buranın sahipleri hayvanlardı. Onların rızıkına el uzatırsak Allah affetmez.” derlermiş.

Onun yanından boynuna çan asılmış bir keçi ve 5-6 kedi ayrılmazmış. Keçinin boynundaki çan durmaksızın çanlar, kediler müthiş sesle miyavlamakla birlikte kişilere bakıp dışlarını göstererek sırtırlarmış.

Annesi, her gün mahalle başındaki tepeye çıkar oğlunun dönmesini umarak uzaklara baktığınca özlemle beklermiş.

Yukarıda verilen örnekler, çok eski tarihle ilgili rivayetler olduğundan olayların konuşma zamana kadar devam etmiş olması düşünülmez. Ancak bu yapıyla ilgili olayların konuşma zamanına veya sonsuza kadar devam edebileceği düşünülen örnekler de vardır.

1.18.2. Geçmişteki Gerçekleşmemiş Olasılık

{-idiken} yapısı, koşullu birleşik cümlelerde kullanılarak dolaylılık ve sonuçsal çıkarıma dayanılarak ortaya konulan gerçekleşmemiş olasılığı anlatır. Yani Eylemin geçmişteki bir zaman diliminde gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken aslında belirli bir koşulun oluşmaması nedeniyle gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildirir.

Abduréhim Rahman, {-idiken} yapısının işlevlerini sıralarken geçmişteki gerçekleşmemiş olasılık işleviyle ilgili olarak “*Uyduruk şartlar altında ortaya çıkmış olan sonuçları anlatır.*” biçiminde açıklama getirir. Yi ve Gao da benzer açıklama verir. Tehur vd. ise “*Gerçekleşmemiş olan, şart kipinde çekimlenmiş diğer eylemin gerçekleşmesi durumunda gerçekleşeceği tahmin edilen iş ve hareketi anlatır.*” şeklinde açıklar (Rahman, 2010b: 99; Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1705-1707; Yi, Gao, 1998: 282).

{-idiken} yapısı, koşullu yan önermelerle beraber kullanılarak o koşulun hazırlanmış olması durumunda, konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olacağına yönelik bir varsayımı verir. Dolayısıyla bu koşulun hazırlanmadığı nedeniyle bu varsayımın da geçmişte gerçekleşmemiş olduğu anlaşılır.

Anlatılan yargı, dolaylı olarak edinilmiştir ya da bir durumun / olayın bir parçasıdır veya sonucuna dayanarak tahmin edilmiş olur.

Bu kullanımında diğer kullanımlarındaki gibi alışkanlık söz konusu değildir.

*Yene bir sa'et kéçikken **bolsa** yaş céniğa Yine bir saat geç getirilseydi genç*
*uval **bolidiken**, – dédi. canından olacaktı. – dedi.*

(H.İ., 2011: 240-241)

Bir hastanın durumuna müdahale sonucu söylenen bu cümlede geçmişteki bir *geç getirme* eyleminin yine geçmişte gerçekleşmemiş olan *canından olma* olayına neden olabileceği varsayımı anlatılmaktadır.

*Lékin sen birer yüz yıl burun tuğulğan Eğer yüz yıllar önce yaşasaydın gayet
bolsaŋze, karamet usta xettat hem ressam usta bir hattat ve ressam olacaktıydın.
bolup këtidikensen.*

(H.İ., 2011: 84)

Örnekten *hattat ve ressam olma* olasılığı, şart kipiyle çekimlenmiş olan önündeki cümlede varsayılan *asırlar önce yaşanmış olma* şartına bağlıdır. Varsayılan şartın gerçekleşmediğine bağlı olarak bunun olası sonucu da gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla bu cümle, geçmişte gerçekleşmemiş bir olasılığı anlatmaktadır.

*Hélimu işxanimizda bikarlıq téléfün İyi ki ofisimizde ücretsiz telefon var.
bolup qaptiken, bolmisa zérikip ölüp Yoksa burada sıkılarak ölecektim.
qalidikenmen débine...*

(H.İ., 2011: 299)

*Dégenbilen toğraqlıqqımu könüp qaptuq. Nasıl olsa Toğraklık'a da alıştık. Şehirde
Şeherde tursaq, bir némimiz muşu yerde kalırsak bir şeylerimiz başka yerde
qalğandek xatircem bolalmaydikenmiz. kalmış gibi rahat olamıyoruz.*

(H.İ., 2011: 241)

{-idiken} yapısının bu işlevinde zaman, koşullu yan önermelerdeki bitmişlik ifade eden birimler veya bağlamdaki geçmiş zaman ifade eden diğer birimler aracılığıyla anlatılır. Yukarıdaki örneklerde koşullu yan önermelerde bulunan *kéçikken bolsa* (*geç getirilseydi*), *tuğulğan bolsaŋze* (*doüsaydın*) çekimlerindeki {-Gan} birimi ve komşu cümlelerdeki *bolup qaptiken* (*var imiş*), *könüp qaptuq* (*alıştık*) gibi geçmiş zamanı ifade eden yapılardan hareketle, bağlamsal etkenlere bakılarak söz konusu cümlenin geçmiş zamana ait olduğu anlaşılır. {-iken} birimi de dolaylığı değil daha çok cümlede gerçekleşmemiş olan ama düşünülen bir tahmin veya olasılığı ifade etmektedir.

Geçmiş zamana işaret eden başka bağlamsal etkenler olmadığı, aşağıdaki gibi bir koşullu cümlede {-idiken} yapısı geçmiş zamanda gerçekleşmemiş olasılığı değil gelecek zamanda gerçekleşmeyecek olan bir dolaylılığı ifade edebilir.

*Etiki savaqdaşlar yığılişığa sen barmisang, Tursun 'mu **barmaydiken**.*

Yarınki okul arkadaşları buluşmasına sen gitmezsen Dursun da gitmeyecekmiş.

Bu örnekte {-idiken} yapısı, diğer koşullu cümlelerde olduğu gibi geçmiş zamandaki gerçekleşmemiş bir tahmini değil bir başkasından (Dursun vb.) duyulmuş olan gelecek zamana yönelik (yarın gerçekleşecek), koşula bağlı bir niyeti ifade etmektedir. “Keçmiş” romanında bu tip cümlelere rastlanmamaktadır. Örnekte {-idiken} birimi bir tahmini değil dolaylılığı ifade etmektedir.

1.18.3. Geçmişteki Olayların Doğrudan Anlatımı

{-idiken} yapısı, dolaylı yollarla edinilmiş bilgiler dışında gerçekleşme süresinin tamamına veya bir bölümüne tanıklık edilmiş olan olayları aktarmakta da kullanılır. Bu olayların geçmişte gerçekleşmiş olduğuna konuşucunun tanık olduğu anlaşılır. Alışkanlık ifade eden bu olayların sona ermemiş olması, bağlamdan anlaşılmadığı durumlarda şimdi gerçekleşmekte olduğu veya gelecekte gerçekleşebileceği de düşünülebilir.

– *Çon dada, xeqler séni sarañ bolup
qaldi **deydiken**, men séni sarañ emes
désem, héçkim **işenmeydiken**, sen rast
sarañ bolup qaldıñmu?*

– *Dede, başkaları sena delirmiş diyorlar.
Ben senin deli olmadığını söyledim.
Kimse inanmıyor. Sen gerçekten deli mi
oldun?*

(H.İ., 2011: 176)

Örnekte {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *de-* ve *işen-* eylemleriyle konuşucu tarafından gözlemlenen başkalarının geçmişte gerçekleştirdiği davranışlarından bahsedilmektedir. Tanık olduğu başkasının davranışlarını aktarması, yapının bu işlevine bazen biraz da şikâyet anlamı katmaktadır. Bunun gibi şikâyet anlamı geçmiş zamanı anlatan {-i(du)} yapısında da görülür.

– *Bu balılar qandaq yerde çon bolğandu,
héç bilelmidim. Ornini yığışni, öy
süpürüşni, oçaqqa ot qalaşni
bilmeydiken. Zadi héçqandaq işni
qılalmaydiken.*

– *Bu gençler nasıl bir yerde büyümüştür!
Hiç bilemedim. Yatağını toplamayı, ev
süpürmeyi, ocağa ateş yakmayı
bilmiyorlar. Hiçbir işi beceremiyorlar.*

(H.İ., 2011: 221)

– Dada, dada, akam döt iken, muşu Baba, baba, abim aptalmış, bu yazıyı bile
xetnimu **tonumaydiken**, men muşundaq okuyamadı. Böyle bir abim olduğundan
akam bolup qalğanliqidin nomus qilimen. utanıyorum.

(H.İ., 2011: 348)

Bilmeydiken (bilmiyorlar), *qılalmaydiken* (beceremiyorlar) ve *tonumaydiken* (okuyamadı) yüklemleriyle sona eren cümlelerde, konuşucu tarafından gözlemlenen, başkalarının geçmişte gerçekleştirdiği davranışlarından bahsedilmekle birlikte konuşucunun söz konusu kişilerden şikâyet etmekte olduğu gibi anlam verir. Fakat bu {-idiken} yapısının verdiği anlam değil bağlamdan kaynaklanan bir anlamdır. Örneğin, yapının zaman – görünüş ve kantısalılık bakımından aynı işlevi gördüğü alttaki cümlelerde şikâyet söz konusu değildir.

Siz derdimizni toluq **anlaydikensiz**. Muşu Siz derdimizi dinliyorsunuz. Bu
gepliriñizni anlapla, öy alalmisaqmu söylediklerinizi duyduktan sonra ev
köñlimiz **xuş bolup qalidiken**. alamazsak da gönüllerimiz

(H.İ., 2011: 351) ferahlıyormuş.

– Ma xénim emgekni belen **qilidiken**. Éri -Bu hanım iyi çalışıyormuş. Eşi var
barmidu, yoqmidu? Éri bolmisa maña mıdır? Yok mudur? Eşi yoksa benimle
tegsimu bolaptiken, – dédi. evlenirse iyi olacacak, - dedi.

(H.İ., 2011: 197)

Anlaydikensiz (dinliyorsunuz), *xuş bolup qalidiken* (ferahlıyormuş.) ve *qilidiken* (çalışıyormuş) yüklemleriyle sonlanmış cümleler, konuşucu tarafından gözlemlenen başkalarının geçmişte gerçekleştirdiği davranışlarından yola çıkarak ortaya konulmuştur. Şikâyet söz konusu değildir.

İlk örnek, konuşucunun dinleyiciyle biraz sohbet etmesinden sonra söylenmiştir. Son örnek bir kadının tarlada çalıştığını gördükten sonra söylenmiştir. Her iki örnekte geçmiş zamandaki durum söz konusudur. Ancak konuşucular, yakın geçmişte tanıklık ettiği davranışları alışkanlık olarak genelleyerek aktarmaktadır. Bu durum çıkarıma dayalı kanıtsallığa benzer ve bu nedenle Türkçeye bazen dolaylılık eki olan {-mış} ekli yapılarla aktarılabilir.

1.18.3.1. Dolaylı Geçmiş Dışı Zaman

{-idiken} yapısı, en çok geçmiş zamanda gerçekleşmesi alışkanlık hâline gelmiş bir durumu veya tekrarlanan olayları dolaylı biçiminde aktarmakta kullanılır. Ancak bazen anlatılan bu olayın sürekliliği, alışkanlığı veya tekrarlığı o kadar uzun bir zaman dilimine yayılmış olacak ki konuşma zamanı veya daha sonraki zamanlara kadar devam edeceği düşünülebilir. Hatta bu olay bir doğa veya toplumsal gerçeklik de olabilir ki sonsuza kadar devam edebilir. Böyle bir durumda {-idiken} yapısının geniş zamanı ifade ettiği düşünülebilir. Bazen dolaylı yollarla öğrenilmiş olan gelecek zamanda gerçekleşecek olayları da anlatabilir.

{-idiken} yapısının bu işlevinde kanıtsallık bakımından daha çok dolaylı yollarla edinilen veya çıkarım yoluyla erişilen bilgiler anlatır. Bu dolaylılığın (yani bir başkasından duyulmuş olmanın) veya çıkarımın da geçmişteki bir anda gerçekleşmiş olduğu, zaman sıralama ilişkisinde bunlar için de bir başka referans zamanı konulabileceği de unutulmamalıdır.

1.18.3.2. Geniş Zamanın Aktarımı

{-idiken} yapısı dolaylı yollarla edinmiş olan geniş zamanı anlatan bilgileri anlatabilir.

*Turmuştā bextsiz bolupla qalmay,
etrapidikilerniñ töhmet, yekleşlirige
uçrığanlıqtın, Kanada'ğa çıqıp
ketkeniken, hazir Toronto'diki bir aliy
mektepe işleydiken.*

(H.İ., 2011: 398)

*U Dilmurat'niñ ayalı Dilnur bilen bille
işleydiken.*

(H.İ., 2011: 303)

*Evliliğinin kötü sonuçlanmasıyla birlikte
etraftakilerin karalamaları ve dışlamaları
nedeniyle Kanada'ya gitmiş, şu an
Toronto'daki bir üniversitede
çalışıyormuş.*

*O, Dilmurat'ın eşi Dilnur ile bir yerde
çalışıyormuş.*

Her iki örnekte {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan işle- (çalış-) eyleminin, konuşma zamanını da kapsayan göreceli geniş bir zamanda gerçekleşmekte olduğu anlatılmaktadır. Hatta ilk örnekte *hazir* (şu an) zaman zarfıyla konuşmanın odak

noktasının konuşma anı olduğuna da vurgu yapılmış bulunmaktadır. Bu örneklerde {-idiken} yapısı bünyesindeki {-i(du)} birimleri onu geçmiş dışı bir zamanı ifade etmeye elverişli yaparken *iken* birimi de ona dolaylılık anlamını dâhil etmiştir. Her iki örnek, olayın bir başkasından duyularak aktarıldığı anlamını verir yani dolaylılık ifade etmektedir.

*Kiçik bolsimu aptap çüşidiğan, issiqraq O, küçük olsa da güneşli ve sıcak bir evde
öyde olturuşni arzu qilidiken. oturmayı istiyormuş.*

(*H.İ.*, 2011: 350)

{-idiken} yapısı, cümledeki durum eylemi olan *arzu qil-* (*iste-*) durumunun konuşma zamanını da kapsayan göreceli geniş bir zaman içinde mevcut olduğunu anlatmaktadır. Aynı zamanda bu bilgiye de doğrudan tanık olunmadığı, bir başkasından öğrenilmiş olduğu da anlaşılmaktadır.

*Kitabni köp oquğan, talip micez adem O, çok kitap okumuş, talebe gibiymiş,
iken, bir kimge aldirap qapaaq başkasına kolayca güler yüz
açmaydiken. göstermezmiş.*

(*H.İ.*, 2011: 312)

Cümlede *qapaaq aç-* (*güler yüz göster-*) eyleminin olumsuzluk durumundan bahsedilmektedir. {-idiken} yapısıyla bu olumsuzluk durumunun konuşma zamanını da kapsayan göreceli geniş bir zaman içinde mevcut olduğunu anlatmaktadır. Aynı zamanda bu bilginin de doğrudan tanık olunan değil bir başkasından öğrenilmiş olan söylentiler olduğu da anlaşılmaktadır.

1.18.3.3. Çıkarım Yoluyla Ortaya Konulan Geniş Zaman

{-idiken} yapısı, bazen belirli bir tecrübe veya delile dayanarak hissedilen, keşfedilen gerçekler ve düşünceleri anlatmak için kullanılır. Bu tür gerçeklik ve düşünce anlatan eylemlerin geçerliliğinin bir zaman kısıtlaması olmadığı durumlarda genellikle geniş bir zaman diliminde hatta bazen sonsuza kadar değerini koruyabilir. Dolayısıyla {-idiken} yapısı bu tür kullanımlarda geniş zamanı ifade eder.

{-idiken} yapısının bu kullanımı hakkında Tehur ve diğerleri “Belirli bir delile dayanarak hissedilen, keşfedilen gerçekler ve düşünceleri anlatır.” biçiminde bahsetmiştir (2010: 1705-1707).

*Pul dégen tépididiken, adem
tépillmaydiken.*

Para bulunur, ama adam bulunmazmış.

(H.İ., 2011: 330)

Cümle, bir anne tarafından hasta torununun Ürümçi’ye götürülüp tedavi ettirilmesi için oğluna para verirken almaya ikna ettirmek amaçlı söylenmiştir. Burada {-idiken} yapısının kullanılmasıyla (*Para bulunur, ama adam bulunmaz*) gerçekliğin her zaman geçerli olduğuna vurgu yapılmakla birlikte bu gerçekliğin farkına kendi yaşamı ve deneyimleri sonucunda varmış olduğu gibi bir anlam da iletilmektedir.

*Orusniñ tömüridin yasalğan ketmen bilen Rusların demirinden yapılmış ketmen ile
otiğuçniñ bisi asan qayrilip ketmeydiken. orağın kenarı (ağzı) kolay bozulmazmış.*

(H.İ., 2011: 58)

*Lékin ular yene: «bu yerniñ emgikige
muşu ademlerla çidaydiken» déyişip
özliriniñ acizliqini yapmaqçı boluşti.*

(H.İ., 2011: 230)

*Lakin onlar yine: “burada çalışmaya
sadece bu insanlar dayanırlarmış.”
diyerek kendi zayıflıklarını örtmeye
kalkıştı.*

*Birmunçe pul xeclep sétivalğan
saymanlirimiz yenila qapaq çömüşke
yetmeydiken.*

*Çok pahalıya satın aldığımız aletler yine
de kabak kepçeye kadar iyi değilmiş.*

(H.İ., 2011: 380)

*Şuğınisi bezide ademniñ yéqin - yoruqliri
bilen didarlışıp, muñdaşqusi kélip
qalidiken.*

*Ama kişinin bazen yakınlarıyla görüşüp
dertleşesi geliyormuş.*

(H.İ., 2011: 315)

Yukarıdaki örneklerde {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *qayrilip ketmeydiken* (bozulmaması), *çidaydiken* (dayanırlarmış), *yetmeydiken* (iyi değilmiş) *muñdaşqusi kélip qalidiken* (dertleşesi geliyormuş) yüklemleri, çok geniş bir zaman diliminde geçerli olacak gerçekleri ve düşünceleri anlatmaktadır. Kanıtsallık olarak çıkarımsal sonuçları anlatmaktadır. Yani her cümlede verilen bilgiye belirli delil veya deneyimler sonucu erişilmiş olduğu anlaşılır.

Exmet bir mezigil q qilip - soqulup, ga girap y rdi. U  uni k r p yettiki, bu yerdikiler hemmimiz musulman, hemmimiz Uyğur d yi ip turup bir - birini  orisini koli idiken, pul    n bir - birini  q nini t kidiken, puli yoq, i  körmigen bi ariler hemme yerde bozek bolidiken. Ko ida a liqtin ölüp qalsa  yaki m hmanxanida bikardin - bikar pi aq yep ölüp qalsa   z  ni   ori iken. D mek, Guangzhou'da put tirep turu     n pul bolmisa bolmaydiken.

Ahmet bir süre perişan h lde şaşkınlıkla yaşadı. Şunun farkına vardı ki, buradakiler herkese Müslümanlık taslayıp Uygur diyerek birbirini kazıklamaya çalışıyormuş, para için birbirlerinin kanlarını d k yormu , parasız, tecrübesiz çaresizler her yerde eziliyormu . Sokakta açlıktan ölürlerse veya otellerde boş yere bı aklanıp ölürlerse kimse sahip  ıkmazm  . Demek o ki, Guangzhou'da ayakta kalmak için para olmazsa olmazm  .

(H. ., 2011: 281)

Para rafta {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *orisini koli idiken* (kazıklamaya çalışıyormuş), *q nini t kidiken* (kanlarını d k yormu ), *bozek bolidiken* (eziliyormu ) *bolmaydiken* (olmazm  ) yüklemleri, bir önceki örnekte olduğu gibi çok geniş bir zaman diliminde geçerli olacak gerçekleri ve düşünceleri anlatmaktadır. Kanıtsallık olarak çıkarımsal sonuçları anlatmaktadır. Verilen bilgilere deneyimler sonucu erişilmiş olduğu “*Exmet bir mezigil q qilip - soqulup, ga girap y rdi. U  uni k r p yettiki,*” cümlelerinden de anlaşılmaktadır.

1.18.3.4. Dolaylı Anlatılan Gelecek Zaman

{-idiken} yapısı; {-i(du)} yapısı ve *iken* biriminden oluşur. {-i(du)} yapısının yaygın kullanımlarından biri de gelecek zamanı anlatmak olduğu için {-idiken} yapısı bazen gelecekte gerçekleşmesi bir başkasından öğrenilmiş veya çıkarımsal olarak tahmin edilmiş olayları anlatabilir. Dolaylılık bilgi edinimi bakımından her zaman geçmiş zaman ile ilişkilidir.

– *Zumret yax i bolup qaptu, yene ikki kündin k yin  iqip ketsek bolidiken.*

– *Zümrüt iyileşmiş, iki gün sonra taburcu olabilecekm  .*

(H. ., 2011: 249)

Cümlede Zümrüt'ün hastalık durumu hakkında doktordan duyulmuş olan bilgiler aktarılmaktadır. {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *çiqip ketsek bolidiken (taburcu olabilecekmış)* yüklemiyle eylemin gelecek zamanda gerçekleşeceği ve bu bilginin kendine ait değil bir başkasından (doktordan) öğrenilmiş olduğu aktarılmaktadır. Gelecek zaman anlamı *ikki künden kéyin (iki gün sonra)* zaman zarfı ile pekiştirilmiştir. Ama bu bilgi konuşma zamanından önceki bir zaman diliminde öğrenilmiştir.

Yuqiriniñ siyaseti boyıçe her qaysınlar bu yerge kélip, déhqanlar bilen bille turmuş keçürüp, héliqidek, bille emgekke qatnişidikensiler.

(H.İ., 2011: 220)

Cümle, bir yetkili tarafından köye yeni gelen öğrencilere söylenmiştir. Yetkili, öğrencilerin çiftçilerle beraber zorunlu çalışmaya katılması gerektiğini aktarırken bunun kendi görüşü değil belki üst makamların siyaseti olduğunu {-idiken} yapısıyla anlatmaktadır. Cümlede gelecekte gerçekleştirilmesi gereken bir eylem, konuşma zamanından önceki bir zaman diliminde öğrenmiş ve dolaylı olarak aktarılmaktadır.

– Səni... Səni **toy qilidiken**, dep aqlıdim, rastmu şu gep?
- Seni ... seni evlenecekmiş, diye duydum.
Gerçek mi bu duyduklarım.

(H.İ., 2011: 235)

*Şundaq künlerniñ biride, Hélimigül'ni Buxéliçixan'niñ oğul nevrısige **élip bérıdiken**, dégen gepler çiqip qaldı.*

(H.İ., 2011: 234)

*Muşu nevrem allanıñ iradisi bilen maña hasımu boldı, animu boldı, dadımu boldı, emdı kélip begzadem mendek aciz qérini yalğuz nevremdin **ayrıvétemdiken**?*

(H.İ., 2011: 27-28)

*Yaxşı a'iliniñ balısı idi, qoldın bérıp qoysa bolmaytti. Sıñlıñ qaçañğıçe **muşundaq yürıdiken**?*

(H.İ., 2011: 317)

Yukarıdaki örneklerde {-idiken} yapısıyla çekimlenmiş olan *toy qilidiken* (evlenecekmiş), *élip béridden* (alacakmış), *ayrivétemdiken* (ayrıtacak mıymış), *muşundaq yüridden* (böyle yaşayacakmış) yüklemelerin gelecek zamanda gerçekleşeceği anlatılmaktadır. Aynı zamanda bu bilgilerin de geçmiş zamanda bir başkasından duyulmuş olduğu da anlaşılmaktadır.

1.18.4. {-idiken} Yapısının Rivayet Anlatımında Kullanımı

{-idiken} yapısının dolaylılık anlamıyla {-ip(tu)} yapısı, dolaylılık anlamı bakımından tam örtüştüğü için söylevlerde görünüş bakımından birbirinin karşılığı olarak beraber kullanılır.

{-idiken} yapısı “Keçmiş” romanında genellikle {-ip(tu)} yapısıyla birbirine uyum sağlayarak kullanılmaktadır. Aynı paragraflarda yer almış olan {-idiken} ve {-p(tu)} yapıları cümleler karşılaştırıldığında {-p(tu)} ile çekimlenmiş cümleler sıralı olarak gerçekleşmiş olan olayları kronolojik tarzda anlatırken, {-idiken} ile çekimlenmiş cümleler o zaman diliminde gerçekleşmekte olan veya tekrar gerçekleşen alışkanlık durumuna gelen olayları anlatır. Bu tür anlatım, geçmişte gerçekleşmiş olan olayları rivayet biçiminde aktarmakta kullanılır. Sonuçsal çıkarım neticesinde elde edilen yakın geçmişte gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan olaylarla ilgili bilgileri aktarmakta kullanılabilir.

{-idiken} yapısı ile {-ip(tu)} yapısı, görünüş bakımından tamamlanmamışlık ve tamamlanmışlık karşıtlığı oluşturmaktadır.

Geçmişte gerçekleşmiş olan olayları rivayet biçiminde aktarmakta kullanıldığında, olaylarla ilgili bilgiler genellikle dolaylı yollarla öğrenilmiştir. {-idiken} yapısı ve {-ip(tu)} yapısıyla çekimlenmiş eylemlerden kurulu aktarım çoğu zaman *eytişlarğa qairğanda*, *ularniñ sözlep birişiçe*, *añlaşlarğa qarığanda*, *éytişlarçe* gibi dolaylı olarak edinilen bilgi olduğunu vurgulayan sözcük öbekleriyle başlanır. {-p(tu)} ile çekimlenmiş eylemler, olayların konuşma zamanından hatta bilgi edinme zamanından daha önce gerçekleşmiş olduğunu ve bu olayların birbirini takip ederek zincirli biçimde

gerçekleştğini anlatır. {-idiken} biçimbirimiyle çekimlenmiş eylemler ise olayların geçmişteki bir zaman dilimi içinde sürekli devam etmekte olduğunu veya alışkanlık durumunda tekrarlandığını ifade etmektedir.

Uların sözlep bərişçe, ...

*... U bulundiki kémirlik işiktin yene bir
öyge kirip oçaq aldida olturğan péti qétip
qalğan dédek ayalni, boşükte*

uxlatatqandek yatqan bovaq balini

körüptu. *Eñ içkiridiki yipek perdiler bilen*

*bézelgen bir öyde qizil hilhile çimildiqniñ
içide hazirla uyquğa ketkendek yéniçe*

yatqan bir sahibcamalni körüp es -

hoşidin ayrılğudek boptu. Unıñ qaş -

kirpiki tavlinip, uzun çéçi bedinige

yépilip turidiken. *Péşanisdiki qizil xali,*

çaç, boyun, bilek - paçaqliridiki altun -

kümüş, göher - yaqutlar reymureñ

yélincaş yénip turğandek körünidiken.

Hesen Şatır «ah, yürikim» dep birhaza

turup kétip, öziniñ néme qilmaqçı

ikenlikini nahayiti uzaqta ésige aptu.

(H.İ., 2011: 11-13)

Onların anlattıklarına göre, ...

*... O, köşedeki kapıdan diğer bir odaya
girmiş ve ocak önünde oturmuş hâlde
donmuş hizmetçi kadını, beşikte*

uyuyormuş gibi yatan bebeği görmüş.

İpek perdelerle bezenmiş içerdeki bir

*odada kırmızı ipek paravan içinde az
önce uykuya dalmış gibi yatan güzel bir*

kızı görünce bir anda aklını kaybedecek

gibi olmuş. Onun kaş ve kirpikleri

parlayıp, uzun saçları omuzlarına

yayılmış bulunuyormuş. Alındaki kırmızı

beni, saçı, boynu, bilek ve bacaklarındaki

altın, gümüş, yakut, mücevherler her

renkte ışıltı saçıyormuş gibi görünürmüş.

Hasan Şatır “Vah, yüreğim” diye bir

süre baka kaldıktan sonra ne yapması

gerektiğine ancak akıl erdirebilmiş.

..... körüptu ayrılğudek boptu ésige aptu ... < Rz

..... yépilip turidiken

..... körünidiken

> Kz

Şekil 32: {-idiken} yapısının rivayet anlatımında kullanım örneği (1)

Paragratta, {-p(tu)} biçimbirimiyle çekimlenmiş olan *koruptu*, *ayrılğudek boptu*, *ésige aptu* eylemleri, birbirini takip ederek ardı ardına gerçekleşmiş olan olayları anlatırken {-idiken} biçimbirimiyle çekimlenmiş olan *yépilip turidiken*, *körünidiken* eylemlerinde kronolojik olma veya bir zaman ilerlemesi söz konusu değildir. Onlar, o zaman diliminde zaman sınırı bulunmaksızın mevcut olan durağan bir sürekliliği

anlatmaktadır. {-idiken} yapısıyla çekimlenen eylemlerin anlattığı durumlar, çok eski zamana ait olduğundan konuşma zamanına kadar sona ermiş olabileceğini tahmin edilebilir ama bağlamda bununla ilgili bir ipucu verilmemektedir.

Yukarıdaki örnek paragraflar, “Keçmiş” romanının 11. sayfasında “*Uların sözlep bərişiçe ...*” öbeğiyle başlayarak 15. sayfaya kadar devam etmektedir. Bunun dışında yine 5. sayfadaki “*Çonların éytişiçe, buniñdin köp yillar ilgiri, ...*” cümlesiyle başlayan 10. Sayfaya kadar devam eden, 70. Sayfada “*éytişlarçe ...*” den başlayıp 71. sayfada tamamlanan bölümler, 259. Sayfada “*bir qetim qéyin’anam ölüp kétip yurtqa ketken vatimda ...*”dan başlayan bir paragraf tümüyle {-idiken} yapısı ve {-ip(tu)} yapısının yukarıda belirttiğimiz gibi birbirine uyumlu olarak gösterdiği işlevlerinden yararlanarak sunulmuştur.

*Bir yili Qutluq haciniñ tapşuruqi bilen
yiraqtiki sheherge béríp kelgen Hesén
Şatır: «islam éçiliptu, allata'ala biz
musulmanlarğa rustimi dastandek
palvan, nuşrivandek adil padişah
evetiptu, uni bedölet aliyliri dep
atışidiken. Bedölet aliyliri yeken, xotenni
élip boptu. Qeşqerde céní barlıki erkek
leşker boluptu. Ular leşkerni «yigit» dep
atışidiken, yigit bolğanlarğa yéñi ton,
selle, ötüq tarqitilidiken, bedölet
aliyliriniñ yigitliri az künde aqsu, kuçağa
yürüş qilgudek...» dégen xeverni élip
keldi.*

*Bir zamanlar Kutluk Hacının emriyle
uzaktaki şehre gidip gelen Hasan Şatır:
“İslam açılmış, Allahuteala biz
Müslümanlara destanlardaki Rüstem gibi
pehlivan, Nuşirevan gibi adil padişah
göndermiş. Ona Bedevlet -i Âli derlermiş.
Bedevlet Yarkent, Hotan şehirlerini
almış. Kaşgar’da erkeklerin tümü asker
olmuş. Onlar, askere “yigit” derlermiş.
Yigit olanlara yeni kaftan, sarık ve çizme
dağıtıyormuş. Bedevlet Ali’nin yiğitleri
kısa süre içinde Aksu, Kuça’ya sefer
düzenleyecekmiş” diye haber getirdi.*

(H.İ., 2011: 21)

Paragraftaki aktarım cümlelerinin Hasan Şatır tarafından dile getirildiği zamanı konuşma zamanı olarak belirlediğimizde, {-idiken} veya {-ip(tu)} yapılarıyla çekimlenmiş eylemlerin ifade ettiği olayların, konuşucu tarafından dolaylı olarak öğrenilmiş veya sonradan farkına varılmış oldukları anlaşılır. *İslam eçiliptu, padişah evetiptu, élip boptu, leşker boluptu* eylemleri, kronolojik olarak sıralanmış olayların konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olduğunu anlatmaktadır. *Atışidiken, atışidiken,*

tarqitidiken eylemleri ise konuşma zamanından önce başlamış, alışkanlık durumuna gelmiş olduğunu, konuşma zamanında da bu olayın ve alışkanlıkların devam etmekte olduğunu anlatmaktadır. Bu paragraftaki olayların zaman sıralamasını aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

... islam eçiliptu ... padişah evetiptu ... élip boptu leşker boluptu < Rz

... ... atışidiken

... atışidiken

... ... tarqitidiken

Şekil 33: {-idiken} yapısının rivayet anlatımında kullanım örneği (2)

1.18.5. {-idiken} Yapısıyla İlgili Sonuç

Uygur Türkçesindeki {-idiken} yapısı çok işlevli bir yapı olup bağlama göre geçmiş zamanı, geniş zamanı kimi zaman da gelecek zamanı anlatabilir. Geçmiş zamanı ve geniş zamanı anlattığında görünüş bakımından tmamlanmamışlık ifade eder. Kantısalılık bakımından kimi zaman dolaylı yoldan kimi zaman da doğrudan edinilen bilgileri anlatır.

{-idiken} yapısı en çok, geçmiş zamanda gerçekleşmesi alışkanlık hâline gelen bir durumu, sürekliliği veya tekrarlanan olayları rivayet biçiminde aktarmakta kullanılır. Bu durumlarda geçmiş zamandaki tamamlanmamışlığı ifade eder. Rivayet anlatımında {-idiken} yapısı tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık (eylemlerin öncelik- sonralık veya eş zamanlılık ilişkileri) bakımından birbirinin zıttı olarak {-p(tu)} yapısıyla uyumlu kullanılır. {-p(tu)} yapısı sıralı anlatımda genellikle ardı ardına anlık gerçekleşen olayları anlatırken {-idiken} yapısı gönderme zamanını kapsayan biraz geniş zaman dilimi içinde alışkanlık hâlinde tekrar gerçekleşen olayları veya sürekliliği devam eden durumları anlatır.

{-idiken} yapısı, koşullu yan önermelerle beraber kullanılarak o koşulun hazırlanmış olması durumunda, konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olacağına yönelik bir varsayımı verir.

{-idiken} yapısıyla bazen anlatılan olayın sürekliliği, alışkanlığı veya tekrarlığı o kadar uzun bir zaman dilimine yayılmış olacak ki konuşma zamanı veya daha sonraki zamanlara kadar devam edeceği düşünülebilir. Hatta bu olay bir doğa veya toplumsal gerçeklik de olabilir ki sonsuza kadar devam edebilir. Böyle bir durumda {-idiken} yapısının geniş zamanı ifade ettiği düşünülebilir. Bazen dolaylı yollarla öğrenilmiş olan gelecek zamanda gerçekleşecek olayları da anlatabilir.

1.19. {-idikenmiş}

{-idikenmiş} yapısı, cümlede eylemleri *-idikenmiş / -ydikenmiş* biçimleriyle çekimleyebilir. {-i/ydikenmiş} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-i/ydikenmiş} < {-A} + {-dur} + iken + imiş < {-A} + tur-{-ur} + er-{-ken} + er-{-miş}

{-idikenmiş} yapısını Yi ve Gao *nakletme biçimindeki tamamlanmamış geçmiş zaman* başlığı altında değerlendirmiştir (1998: 296).

Tehur ve diğerleri, {-idikenmiş} yapısını, “*Başkalarından duyulmuş olan, konuşma zamanından sonraki gelecek zaman çizgisinin belirli bir nokta veya bir diliminde gerçekleşecek iş ve hareketi bildirir.*” (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1708) biçiminde açıklar. Ancak verdiği örneklerden bu yapının gelecek zamana değil geçmiş zamana ait olduğu anlaşılmaktadır.

“Keçmiş” romanında rastlanan {-idikenmiş} biçimbirimiyle çekimlenmiş iki örneğe rastlanmaktadır. Her iki örnekten de bu biçimbirimin işlevinin, geçmiş zamanda sıklıkla gerçekleşmiş olayla ilgili bilgiyi dolaylı olarak aktarmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı, oluşum özelliğine göre gelecek zamanda gerçekleşecek olayları da anlatabilir. Ama “Keçmiş” romanında {-idikenmiş} yapısıyla ilgili geleceğe yönelik gönderme yapılan örneklerle rastlanılmadı.

– *Maña qaylañlar, Hesnaxun, muşu
kompartiye heqiqeten adil cuma, añlisaq,
bedölet her cüme küni qazan ésip
kembegellerge aş bérídkenmiş.
Matitai ’mu cüme namizidin yénip péqir*

- *Bana bakınız, Hasan Ahun, bu
komünist parti gerçekten adilmiş.
Duyduğuma göre, Bedevlet her Cuma
fakirlere yemek verirmiş. Matitai de
Cuma namazından çıkınca fakir halkına*

*xelqniñ bəşiğa kümüş **tenge çaçidikenmiş**. Lékinze, héçqandaq padişah künde üç vaq ğiza bérıp puqrani qorsağ ğémidin qutulduqmaptiken. Puqra dégen qorsağ ğémidin qutulğandikin, emgek qılmay némiş qilidu deysiler.* *gümüş para saçarmış. Ama hiçbir padişah her gün üç öğün yemek vererek vatandaşlarını yemek derdinden kurtarmamış. Vatandaşlar yemek derdinden kurtulmuşken çalışmayıp da ne yapsın ki.*

(H.İ., 2011: 141)

Örnek paragrafta yer alan üç bildirme cümlesinde eylemler, ikisinde {-idikenmiş}, birinde {-ptiken} ekiyle çekimlenmiştir. Eylemlerin üçü de başkalarından duyulan, geçmişte gerçekleşmiş olayları anlatmaktadır. {-idikenmiş}, yapısı taşıyan *aş bér-* (*aş ver-*) ve *tenge çaç-* (*para saç-*) eylemleri başkalarından duyulan ve gerçekleşme zamanı geçmişe ait olan hareketleri işaret etmekle birlikte söz konusu eylemlerin tekrar tekrar ve sıklıkla gerçekleştiğini de anlatmaktadır.

1.20. {-idigan} bol- / {-mAs} bol-

{-idigan} bol- yapısı, cümlede eylemleri *-idigan bol-* / *-ydirigan bol-* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

{-i/ydirigan} bol- <{-A}+{-durğan}+ bol- <{-A}+tur-{-ur}+{-GAN}+bol-

Ortaç eki olarak kullanılan ve bitmişlik ifade eden {-GAN} ekinin görünüş bakımından karşıtı olan {-idigan} yapısı genelde tamamlanmamışlık veya geleceğe yönelik tasarımı ifade eden bir ortaç yapısıdır. {-i/y<-A/y-di<dur<tur-ğan} biçiminde zarf fiil eki olan {-A/y}, art eylemi olan *tur-* ve ortaç işlevindeki {-GAN} ekinin bileşiminden evrilmiştir. {-idigan} yapısı, sadece ortaç eki olarak eylemsi yapmak için kullanılır.

Ancak bu yapı, eylemlere *bol-* yardımcı eylemiyle beraber eklenerek ortaç işlevi değil yüklem oluşturma işlevi görür. {-idigan} bol- yapısı diğer eylem çekimleriyle birleşik kullanılarak genelde {-idigan} *boldi*, {-idigan} *boluptu*, {-idigan} *bolup qaldi*, {-idigan} *bolup qalğan* ve {-idigan} *bolup qalğanidi* biçimlerinde çekime girer. Genellikle geçmiş zaman anlatan eklerle beraber kullanılarak onların görünüş, kiplik hatta bazen dil bilgisel zaman işlevlerini de etkiler, değişikliğe uğratar.

{-idiğan} bol- yapısının biçimsel olumsuzluk karşıtı {-mAydiğan} bol- şeklindedir. Ancak {-Ar} bol- bileşenin biçimsel olumsuzluk karşıtı olan {-mAz} bol- yapısı da {-idiğan} bol- yapısının olumsuzluk anlamını karşılar. {-Ar} bol- yapısı ise çağdaş Uygur Türkçesinde kullanımdan kalmıştır. “Keçmiş” romanında da hiç rastlanmamıştır.

1.20.1. {-idiğan} boldi

Bu yapı Türkiye Türkçesinde {-mAyA} başladı, {-r} / {-Ar} / {-Ir} oldu olarak olumsuzluk biçimiye {-mAz} oldu yapısıyla ifade edilir. Gülsevin {-r} / {-Ar} / {-Ir} oldu yapısına geçmişteki (görülen) yeni başlamış alışkanlık adını önermiştir (1997: 223). Aslan, -(X/A)r/-mAz oldu, -(X/A)r/-mAz olmuş, -(X/A)r/-mAz olmuştu yapılarına geçmişte başlayıp konuşma anında devam eden eylemlere, sınırlararası bir perspektifle bakmayı ifade ettiğini belirtir (2012: 23). Delice, bu yapıyı gelecek zaman kipi olarak değerlendirir ve “Bu yapıda geniş zaman anlamı o kadar vurguludur ki, yardımcı fiile gelen ve bitmişlik ifadesi olan -DI- kip eki yapıyı geçmiş zamana dönüştürememektedir.” (2002: 206) ifadesini kullanır.

1.20.1.1. Geçmişte Bir Alışkanlığa Geçiş

Uygur Türkçesindeki {-idiğan} boldi yapısı da Türkiye Türkçesindeki gibi geçmişte başlayan bir alışkanlığı ifade eder. Ama eylemlerin konuşma anına dek devam edip etmediği, söz konusu yapının ifade alanı dışındadır. Eylemin konuşma zamanına kadar devam edip etmediği bağlamdaki isteğe göre belirlenir. Delice’nin belirttiği gibi bu işlevde geniş zaman anlamı vurguludur. Dolayısıyla eylem veya alışkanlığın başladığı zaman, yakın geçmişe aitse konuşma zamanına kadar devam ettiği düşünülür. Ancak uzak geçmiş söz konusu olduğunda başlayan eylem veya alışkanlık referans zamanını kapsar ama konuşma zamanına kadar devam edebilme olasılığı düşüktür.

Bu yapı, geçmişin tamamına yayılmayıp herhangi bir noktasında başlayan ve alışkanlık durumuna gelmiş olan, başlangıç sınırının belli olması ama bitiş sınırın belirlenmemesi nedeniyle konuşma anında veya gelecekte de devam edeceği düşünülebilen hareketlerin anlatımında kullanılır. Olay ve durumun değişim cereyanına tanıklık edilmiş gibi bir izlenim verir.

*Şuniñdin kéyin kenttiki er kişiler
mesçitniñ aldığa yigilip bu işni **ğulğula
qilişidiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 21)

*Baliliri éyiğa toşuşı bilenla Patemxan uni
her küni emgekke çaqirip **kiridiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 105)

*Şuniñdin kéyin Zeynep her qétim tonur
qizitip nan yaqqanda ziyaliy yaşlarniñ
néninimu **yéqip béridiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 222)

*Şuniñdin tartip bazardin şeri'et boyıçe
öşre- zakat yığquçılar **kélip turidiğan
boldi.***

(H.İ., 2011: 23)

*Etret qarimiqida yene tikküçilik
karxaniliri qurulup, ezalarniñ kiyimini
heqsiz tikip béridiğan, yesliler qurulup,
uşşaq balılar **heqsiz béqilidiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 138)

*Emma, şuniñdin kéyin héçkim qiziğa
«Xediçe» dep **isim qoymaydiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 50)

*Yazliq tetilde mektepniñ etrapidiki kiçik
bir siyritma zavutida heqsiz işlep, Beijing
teleppuzida adettiki geplerni **qilalaydiğan
boldi.***

(H.İ., 2011: 272-273)

Cümlelerdeki *ğulğula qilişidiğan boldi, kiridiğan boldi, yéqip béridiğan boldi, kélip turidiğan boldi* yüklem öbekleriyle geçmiş zamanda başlayan bir alışkanlık durumu, *heqsiz béqilidiğan boldi* yüklem öbeğiyle yeni bir durumun başlayışı, *isim qoymaydiğan boldi* ile olumsuz bir durumun başlayışı, *qilalaydiğan boldi* ile bir

*O günden sonra mahalledeki erkekler
mescidin önüne toplanır, o olayları
konuşur oldu.*

*Bebekleri ayını doldurunca Fatımahan
her gün onu angaryaya çağırır oldu.*

*O günden sonra Zeynep, her defa
tandırda ekmek pişirdiği zaman aydın
gençlerin ekmeğini de pişirir oldu.*

*O günden bu yana beldeden şariat gereği
öşür- zekât toplayıcılar sık sık gelir oldu.*

*Grup yönetiminde terzi işyerleri
kurularak komün üyelerinin kıyafetleri
ücretsiz dikilir, kreşler kurularak
çocuklar ücretsiz bakılır oldu.*

*Amma o günden sonra kimse kızına
“Hatice” adını koymaz oldu.*

*Yaz tatilinde okulun etrafındaki küçük bir
fermuar fabrikasında ücretsiz çalışarak
Pekin aksanıyla basit konular üzerinde
konuşabilecek oldu.*

yeterlilik sahip olma durumunun başlayışı ifade edilmektedir. Geçmişteki bir zaman noktasında başlayan bir eylemin sürekliliği değil alışkanlık durumuna gelmiş olan çok kerelik eylemler söz konusu olmuştur. Cümlelerin tümünde olaylar, çok eski zamana ait olduğu için konuşma zamanına kadar devam etmesinin düşünülmesi zor.

“Keçmiş” romanında rastlanan {-idiğan} *boldi* yapısı kullanılan cümlelere bakıldığında, bu çeşit cümleler bir alışkanlığın başlayışı söz konusu olduğu için bu başlangıç sınırı, genellikle ön sınırı vurgulayan değişik belirteçlerle veya zaman belirleyen diğer ifadelerle uyumlu olarak kullanılmaktadır.

*Nemet şuniñdin kéyin undaq geplerni
qilmaydiğan boldi.*

(H.İ., 2011: 125)

***Emdilikte** balılar yumilaq meydanda
yügürüş, çélişş musabiqilirige çüşkende
qiyqas- çuqan sélip ularğa medet
béridiğan, bezide özlimu çapanlirini
sélip otturiğa çüşüp **kétidiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 61)

*Kommuna **qurulğandin kéyin**
toğraqlıqtiki üç etrette birdin opçe
aşxana qurulup, ezalar tamaqni
aşxanidin **yeydiğan boldi.***

(H.İ., 2011: 138)

*İlgiri medikarlar bilen teñ ketmen
çapidiğan oğul, nevriler **emdi** ücme
sayiside oñda yétip başqılarni **işlitidiğan
boldi.***

(H.İ., 2011: 71)

*Nemet **yene** qara étiğa minip gidiyip
yüridiğan boldi.*

(H.İ., 2011: 137)

*Namet, o günden bu yana öyle sözler
söylemez oldu.*

*Şimdi çocuklar yuvarlak meydanda güreş
ve koşu yarışlarına girdiğinde onlar,
bağrışa çağrışa çocuklara destek verir,
bazense kendileri de montlarını çıkarıp
ortaya atılır oldu.*

*Komün kurulduktan sonra Toğraklık'taki
üç grubun her birinde ortak
yemekhaneler kuruldu. Üyeleri yemeği
yemekhaneden yer oldu.*

*Önceleri günlükçülerle beraber çapa
çapalayan oğul ve torunlar, şimdi dut
ağacı altında gölgelenir onları çalıştırır
oldu.*

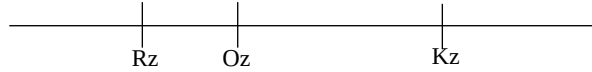
*Namet yine siyah atına binerek gezer
oldu.*

Örneklerde *şuniñdin kéyin (ondan sonra)*, *emdilikte (artık)*, ... *-din kéyin (-dan sonra)*, *emdi (artık)*, *yene (yine)* gibi zaman diliminin ön sınırını belirleyen belirteçlerle alışkanlık durumuna geçmenin başlangıç sınırını vurgulanmaktadır.

1.20.1.2. Geçmişte Geleceğe Yönelik Karar

{-idiğan} *boldi* yapısının bir diğer işlevi, geçmişteki bir gönderme / referans zamanında geleceğe yönelik bir işe karar verme veya niyetlenme işlevi anlatmaktır. Bu işlevi bu yapıyı oluşturan {-idiğan} biriminin geleceğe yönelik tasarımı da anlatabilme yetkisinin olmasından kaynaklanmıştır. Geleceği yönelik bu karar veya niyetin gerçekleşip gerçekleşmediği isteğe bağlı olarak bağlamda verilir.

Bu yapının zamansal sıralama ilişkisi, genellikle $Rz > Oz > Kz$ biçiminde olur ve aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Şekil 34: '{-idiğan} boldi' yapısının zaman sıralama ilişkisi (1)

<i>Dilmurat doxturniñ arilişi,</i>	<i>Dilmurat, doktorun önerisi ve mahalle</i>
<i>dadüydikilerniñ qoşuluşı bilen a'iliside</i>	<i>yetkililerinin onayıyla bir süreliğine</i>
<i>bir mezigil turup kélidiğan boldi.</i>	<i>ailesinde kalmaya karar verdi.</i>

(H.İ., 2011: 240)

Sağlığı bozulan Dilmurat'ın, yakın gelecekte bir süreliğine ailesinin yanında kalması kararlaştırılmıştır. Bu, geçmişteki gönderme zamanı, *tur-* (*kal-*) eyleminin {-idiğan} *boldi* yapısıyla çekimlenmesi sonucu aktarılmıştır. Bağlamdan bu kararın, takip eden zamanlarda gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.

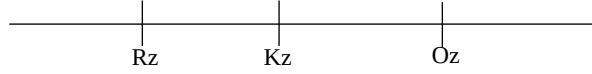
<i>Körüüş oñuşluq boldi. Ete çüştin kéyin</i>	<i>Görüşme başarılı oldu. Ertesi gün</i>
<i>ular kélip konkrét işlarni</i>	<i>öğleden sonra gelip somut işleri</i>
<i>meslihetlişidiğan, üçinçi küni toxtam</i>	<i>konuşmalarına, üçüncü gün anlaşma</i>
<i>tüzülidiğan boldi.</i>	<i>imzalamalarına karar verildi.</i>

(H.İ., 2011: 373)

Örnekte *boldi* kelimesi *meslihetlişidiğan* ve *toxtam tüzülidiğan* kelimeleri için ortaktır. Başka bir deyişle *meslihetlişidiğan*'in sonundaki *boldi* eksiltide bırakılmıştır. Geçmişteki bir gönderme zamanı olan *ilk görüşme* zamanında, katılımcılarca *ertesi*

somut işlerin konuşulacağına, üçüncü gün de anlaşma imzalanacağına karar verilmiştir. Yani geçmişte geleceği yönelik karar verilmiştir. Bu anlam, *meslihetleş-* (*müzakere et-*) ve *tüzül-* (*düzenlen-*) eylemlerinin *{-idiğan}* *boldi* yapısıyla çekimlenmesi sonucu aktarılmıştır. Bağlamdan bu kararın takip eden zamanlarda gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Metinlerde genellikle konuşma zamanından göreceli uzak geçmişe gönderme yapıldığı için geçmiş zamanda karar verilmiş veya planlanan eylemin gerçekleşeceği olay zamanının, zaman okunda konuşma zamanından daha öncesine yerleşmiş olma ihtimali çok yüksektir. Bu nedenle metinlerde *{-idiğan}* *boldi* yapının zamansal ilişkisi $Rz > Oz > Kz$ dır. Ancak günlük konuşmalarda konuşma zamanı ile olay zamanının yeri, $Rz > Kz > Oz$ biçiminde değişebilir. Bu zamansal ilişki şöyle gösterilebilir:

Şekil 35: '{-idiğan} boldi' yapısının zaman sıralama ilişkisi (2)

“Keçmiş” romanında bununla ilgili örneğe rastlanmamıştır. Aşağıdaki gibi örnek verilebilir:

*Ete İstanbul'ğa **baridiğan boldum.***

Yarın İstanbul'a gitmeye karar verdim.

Bu örnekte *İstanbul'a gitme*'ye konuşma zamanından önce karar verilmiştir. Olay ise ertesi gün gerçekleşecektir.

1.20.1.3. *{-mAs} boldi*

{-mAs} boldi yapısı geçmiş içindeki olayların eskiden sık sık gerçekleşirken belirli bir andan sonra bu alışkanlığın ortadan kalktığını ifade eder. Geçmişte başlangıç sınırı genellikle belirlenen bir olumsuz alışkanlık / hareket kesintisi durumunun referans zamanında da sürmekte olduğunu bildirir.

{-mAs} boldi, *{-idiğan} boldi* yapısıyla zıtlık oluşturarak onun biçimsel karşıtı olan *{-mAydiğan} boldi* yapısıyla anlam bakımından büyük benzerlik gösterir.

*Biraq, zamanniñ yene kacliqi tutidiğan-
liqini kim bilsun. Yéqindin buyan uniñ
çirayi **éçilmas boldi**. Zéhni çéçilip, qolliri
kalanpaylışıp, ilgirikidek kéçe- kündüzlep
ışligüsi kelmeydiğan bolup qaldi.*

(H.İ., 2011: 46)

*Şuniñdin kéyin toğraqliqlar Xediçe atliq
bu ayalniñ **çirayığa qarimas boldi**.*

(H.İ., 2011: 50)

*Hazir u yerler térilğu yerlerge aylinip
ketti. Toşqanlarmu **yolimas boldi**.*

(H.İ., 2011: 184)

*Paxta pulğa **yarimas boldi**.*

(H.İ., 2011: 335)

*Rişad hacimu uniñğa **téléfon qilmas
boldi**.*

(H.İ., 2011: 375)

*Şuniñdin kéyin bezi buraderler bizge
qarimas boldi.*

(H.İ., 2011: 391)

Örneklere bakıldığında {-mAs} boldi yapısının anlamı {-mAydiğan} boldi yapısının anlamıyla benzerlik gösterir. Ama {-mAs} boldi yapısında bir bilinçsiz ve istem dışı gerçekleşmeye vurgu yapılırken diğerinde bu vurgu yapılmaz. Bu bakımdan {-mAs} boldi yapısı, {-idiğan} bolup qaldi yapısının olumsuzluğuna daha çok benzer. Genellikle birbirinin yerine kullanılabilir.

*Hélim Axun şuniñdin kéyin héçkimge **gep
qilmaydiğan bolup qaldi**.*

(H.İ., 2011: 158)

*Rişad hacimu uniñğa **téléfon qilmas
boldi**.*

(H.İ., 2011: 375)

Yukarıdaki {-maydiğan} bolup qaldi ve {-mAs} boldi yapılarıyla çekimlenmiş olan

*Ama, kim bilsin, zaman yine ters yüzünü
gösterdi. Son zamanlarda onun yüzü
açılmaz oldu. Zihni dağılır, eli ayağı
dolaşır, öncelerdeki gibi gece gündüz
çalışmak istemez oldu.*

*Ondan sonra Toğraklıklılar, Hatice adlı
o kadının yüzüne bakmaz oldu.*

*Şimdi o yerler tarlalara dönüştü.
Tavşanlar da gözükmeyiz oldu.*

Pamuklar para etmez oldu.

Reşat Hacı da ona telefon etmez oldu.

*O günden bu yana bazı biraderler bize
bakmaz oldu.*

*Helim Ahun o günden bu yana kimseyle
konuşmaz oldu.*

Reşat Hacı da ona telefon etmez oldu.

iki cümle zaman, görünüş ve kiplik bakımından aynı anlam taşımaktadır.

1.20.2. {-idiğan} bolup qaldi

Bu yapı, geçmişin tamamına yayılmayıp herhangi bir noktasında başlayan, konuşma anı ya da referans zamanında devam eden veya alışkanlık durumuna gelen başlangıç sınırının belirlendiği ama bitiş sınırının belirlenmemesi nedeniyle gelecekte de devam edeceği düşünülebilen hareketlerin anlatımında kullanılır. Daha önce söz edilen {-diğan} *boldi* yapısına göre *qal-* art eyleminin eklenmesiyle ifade edilen alışkanlığın başlangıç evresine (alışkanlığa atlayışına) daha da odaklanmış ve ortaya çıkan bir değişime vurgu yapılmış gibi izlenim verir.

Bacanlı, Türk dillerindeki *-p qal-* art eyleminin ‘inhoatif (hal başlangıcı)’ olduğunu, daha net olarak ise ‘hâle atlayış anının tespiti’ olduğunu düşünür (2014: 123).

Litip Tohti, *qal-* yardımcı eylemini, “*Birleşmiş olduğu önündeki eylemin ifade ettiği hareketin ortaya çıkışını ifade eder, çoktan veya şuan görülmekte olan olay ve duruma vurgu yapar, farklı bağlamlarda biraz da farklı yan anlamlar taşır.*” (2009: 59) şeklinde açıklar.

Ablehet İbrahim, *qal-* art eyleminin farklı işlevlerinden biri olarak “*ifade edildiği hareketin sonucunun devamlılığını, yani hareket tamamlandıktan sonra bu sona ermiş hareketin neticesinin korunmuş bulunduğunu bildirir. O yüzden hareket veya hâlin durağan duruma dönüşmüş olduğunu ifade eder.*” (1990: 432-433) şeklinde açıklar.

Hamit Tömür, *qal-* art eylemi hakkında “*Önündeki ulaç eki almış fiilde ifade edilen hareketin tamamlanmış durumuna geçtiğini bildirir. Başka bir deyişle konuşucu bir hareketin gerçekleşme anını değil onun gerçekleşmesinin tamamlanmış anını sunar.*” (1983: 120-121) şeklinde bir işlevinden söz eder.

Yukarıdaki tespitlerde *qal-* art eyleminin, hareketin bir durağan hâle atlayışını ifade ettiği ortak görüşü ön plandadır. Bu tespitler art eylemin {-p} ulaç eki almış eylemlerle doğrudan birleştiği durumlar için geçerlidir. Ancak tamamlanmamışlık veya alışkanlık ifade eden {-idiğan} yapısıyla beraber kullanıldığında bu ortak görüş geçersiz kalır. *Qal-* art eylemi bu yapıda eylemin durağan hâl duruma geçmesine değil daha çok bir alışkanlık durumuna atlayışın tamamlandığına vurgu yapmaktadır. Bu atlayış sonrası durum, kimi zaman alışkanlık kimi zaman durağan hâl olabilir.

*Şuniñdin kéyin da'im kélip dérizidin
maraydıǵan bolup qaldı.*

*O, ondan sonra sık sık gelir pencereden
gözetler oldu.*

(H.İ., 2011: 223-224)

Örnekte {-dıǵan} *boldı* yapısıyla çekimlenmiş olan *maraydıǵan bolup qaldı* yüklemnin ifade ettiği sıklıkla *pencereye gelip gözetleme yapma* alışkanlığı, *şuniñdin kéyin (ondan sonra)* belirteci tarafından belirlenen geçmişteki bir noktasında başlamıştır. Referans zamanında da devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır.

*Qutluq haci yéqin- yoruqlirini başlap
Toǵraqlıqqa pat- pat kélidiǵan, her
kelgende, xéli uzaq turidiǵan bolup
qaldı.*

*Kutluk Hacı yakın arkadaşlarıyla
beraber Toǵraklık'a sık sık gelir, her
geldiğinde bayağı uzak kalır oldu.*

(H.İ., 2011: 29)

Örnekten, önceleri Kutluk Hacı, Toǵraklık'a çok seyrek gelir ya da hiç gelmezken, sonraları *sık sık gelmeye* başlar ve *her geldiğinde uzun süre kalma* gibi bir alışkanlık kazandığı anlaşılmaktadır. *Bolup qaldı* yardımcı eylemleri bu örnekte *xéli uzaq turidiǵan* öbeğiyle beraber *pat- pat kélidiǵan* öbeğine de hizmet etmiş bulunmaktadır.

*Qutluq haci barǵançe sheerge kemdin
kem baridiǵan bolup qaldı.*

*Kutluk Hacı zaman ilerledikçe şehre az
gider oldu.*

(H.İ., 2011: 31)

Örnekte Qutluq Hacı öncelerde sıklıkla şehre giderken, bağlamdan anlaşılan bir zaman noktasından sonra alışkanlık durumunda değişiklik olarak *şehire çok seyrek gitme*'ye başladığı ifade edilmektedir.

Aşağıdaki örneklerde de {-ıdıǵan} *bolup qaldı* yapısı benzer işlevler görmektedir.

*Şu yilliri kinoçi toǵraqlıqqa pat- pat
kélidiǵan bolup qaldı.*

*O yıllar oynatımcı Toǵraklık'a ara sıra
gelir oldu.*

(H.İ., 2011: 200)

*Yerniñ tégidiki yilanniñ qimirlişini
sézidiǵan Buxéliçixan yene Nemet'ke
yéqinçiliq qilidiǵan bolup qaldı.*

*Yerin altındaki yılanın kıpırdamalarını
da sezebilen Haticehan yine Nemet'e
iltifatta bulunmaya başladı.*

(H.İ., 2011: 203)

*Kéyin qoşnilarniñ motosiklitlerini, uruq
séliš, dan ayriş maşinisi, hetta
«sopek»lirininu yasaydığan bolup qaldı.
(H.İ., 2011: 339)*

*Uzunğa barmay şuci Rustem'ni
«Milliylarniñ içidiki eñ yaramlıq, yaş
kadir» dep maxtaydığan bolup qaldı.
(H.İ., 2011: 314)*

*Sonra komşularının motosikletlerini,
tohum ekme, tahıl ayırma makinelerini,
hatta traktörlerini de tamir eder oldu.*

*Çok geçmeden sekreter Rüstem'i
“Azınlıklardan yetişen en becerikli genç
memur.” diye över oldu.*

İstem dışı gerçekleşme

Bu yapının işlevindeki olayların alışkanlık durumuna atlayışına olan vurgu, onu olumsuzluk biçimde kullanılarak anlaşılmaz bir nedenlerle iradedışı yahut istem dışı gerçekleşen eylemler için kullanılmaya elverişli kılmıştır.

Olumsuzluk biçimde kullanılan örnekler:

*Bolupmu dadisi vapat bolğandin kéyin
öyidin sirtqa çıqışnımu ançe
xalimaydığan bolup qaldı.
(H.İ., 2011: 31)*

*Zéhni çéçilip, qolliri kalanpaylışıp,
ilgirikidek kéçe- kündüzlep işligüsi
kelmeydığan bolup qaldı.
(H.İ., 2011: 46)*

*«Sovğa- salam» alganda yüriki
pokuldimaydığan, qoli titrimeydığan,
eksiçe quruq kelgenlerge soğuş mu'amile
qilidiğan, ularniñ gépi quliqığa
yaqmaydığan bolup qaldı.
(H.İ., 2011: 365)*

*O, özellikle babası vefat ettikten sonra
evinden dışarı çıkmayı bile pek istemez
oldu.*

*Zihni dağılır, eli ayağı dolaşır,
öncelerdeki gibi gece gündüz çalışmak
istemez oldu.*

*“Hediyeler” aldığında yüreği ürpermez,
eli titremez, aksine eli boş gelenlere
soğuk davranır, onların konuşmaları
kulağına hoş gelmez oldu.*

Olumsuzluk biçimde olmasa da iradedışı yahut istem dışı gibi olumsuz anlamlar anlattığı örnekler:

*Lékin, şuniñdin kéyin başqılardin gep
soraştın **eyminidiğan bolup qaldı.***

(H.İ., 2011: 167)

*Bir yılğa barıy Rustem Höriyet'tin
özini **qaçuridiğan bolup qaldı.***

(H.İ., 2011: 364)

*Téxi yéqinğıçe qunduzdek turğan çaçlırı
birdinla aqırıp, çuvulup **turidiğan bolup
qaldı.***

(H.İ., 2011: 253)

*Şuniñdin kéyin Zeynəpxan bu oğlığa zen
qoyup **qarap kətididiğan bolup qaldı.***

(H.İ., 2011: 256)

*U pənsiyegə çıqqandın buyan tola
ağrıyidiğan bolup qaldı.*

(H.İ., 2011: 308)

*Savaqdaşlırimu uniñğa ilğirikidek
yéqinçılıq qılmaydidiğan, uniñdin **özini
tartidiğan bolup qaldı.***

(H.İ., 2011: 205)

*Lakin o gündən sonra başkasına soru
sormaktan çekinir oldu.*

*Bir sene geçmeden Rüstəm, Hürriyet'ten
uzaklaşmaya başladı.*

*Daha yakın geçmişte kunduz gibi siyah
olan saçları, birden beyazlaşıp,
dağınıklaştı.*

*O gündən bu yana Zeynəphan bu oğluna
bakarak hayale dalar oldu.*

*O, emekli olduktan bu yana sık sık
hastalanır oldu.*

*Sınıf arkadaşları da ona öncelerdeki gibi
iyi davranmaz, ondan çekinir oldular.*

Örneklerde alışkanlığın başlangıç sınırı, çeşitli sözcük ve ifadelerle belirtilebilir. Tespit edildiği örneklerin çoğunda 'şuniñdin kéyin' (ondan sonra), 'şuniñdin tartip' (ondan beri), 'emdi' (artık) gibi belirteçlerle başlangıç sınırı belirlenmiştir.

1.20.2.1. {-mAs} bolup qaldı

Bu yapı, geçmiş içindeki olayların eskiden sık sık gerçekleşirken belirli bir andan sonra ortadan kalktığını ifade eder. Geçmişte başlangıç sınırı genellikle belirlenen bir olumsuz alışkanlık / hareket kesintisi durumunun referans zamanında veya konuşma zamanında da sürmekte olduğunu bildirir. {-mAs} *boldı* yapısından farklı olarak bu yapı bünyesindeki *qal-* art eylemi 'hâle atlayış anının tespiti' olarak alışkanlık durumunun değişimine vurgu yapar.

*Şuniñdin kéyin her ikkilisi bir- birini O günden bu yana her ikisi de bir xiyalidin **çıqırmalması bolup qaldı.** birilerini aklından çıkaramaz oldu.*

(H.İ., 2011: 86)

– Ular qérip qaldı, seperge **çıqalması** - Onlar yaşlandı. Yolculuğa çıkamaz **bolup qaldı.** oldu.

(H.İ., 2011: 41)

– Mendimu şundaq bir oy bar, bolupmu - Benim fikrim de öyledir. Özellikle bu budoqi iştin kéyin qulıqımğa héçqandaq defaki olaydan sonra kulağıma hiçbir **gep yaqması bolup qaldı.** laf hoş gelmez oldu.

(H.İ., 2011: 180)

*Kéyin u xil héssiyatni némişqidur **tapalması** Her nedense sonraları öyle bir duyguyu **bolup qaldım.** hissedemez oldum.*

(H.İ., 2011: 297)

1.20.3. {-idiğan} boluptu

Bu yapı, geçmişin tamamına yayılmayıp herhangi bir noktasında başlayan ve alışkanlık durumuna gelmiş olan, başlangıç sınırının belirlenip bitiş sınırının belirlenmemesi nedeniyle konuşma anında veya gelecekte de devam edeceği düşünülebilen hareketlerin anlatımında kullanılır. Bu yapının {-idiğan} *boldi* yapısından farklı yanıysa olay ve durumun değişiminin başkasından duyulmuş veya diğer dolaylı yollarla öğrenilmiş olmasıdır. Yani bu yapı, diğerinden farklı olarak dolaylılık anlamı taşımaktadır.

Başlangıç sınırı, çeşitli sözcük ve ifadelerle, özellikle ‘şuniñdin kéyin’ (ondan sonra), ‘şuniñdin tartip’ (ondan beri), ‘emdi’ (artık) gibi belirteçlerle belirtilir.

*Şuniñdin tartip bu pinhan yurtta On günden bu yana bu gizli yurtta
mezinniñ muñluq avazi yañrap kişilerni müezzinin sesi yankılayıp kişileri İslamın
islam dininiñ perzlinini vaqtida ada farzının kılınmasına davet eder olmuş.
qilişqa ündeydiğan boluptu.*

(H.İ., 2011: 8)

Örnekte alışkanlık durumuna gelmiş olan *ünde-* (teşvik et-) eyleminin başlangıç sınırı, *şuniñdin tartip* (ondan beri) belirteciyle belirlenmiştir. Alışkanlık durumunun ne zamana kadar devam edeceği belirlenmemiştir. Hareketin gerçekleşmesine veya yeni

alışkanlık durumuna geçişine tanıklık edilmediği, yapının bünyesinde bulunan {-p(tu)} birimiyle ifade edilmekle birlikte bağlam tarafından da desteklenmektedir. Yani bağlamdan bu cümlelerin uzak geçmişe ait bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.

***Şundin étibaren** kişiler qomuşluq terepke O günden bu yana kişiler kamışlık
yolimaydığan, baliliri yiğlisa tarafına geçmez, çocukları ağladığı
«qomuşluqtiki çişî divige bérivétimen» zaman “Seni kamışlıktaki dişî deve
dep qorqitidiğän boluptu. vereceğim.” diye korkutur olmuşlar.*

(H.İ., 2011: 9)

Örnekte qorqut- (korkut-) eyleminin alışkanlık durumunun başlangıç sınırı, *şundin étibaren* (ondan itibaren) belirteciyle belirlenmektedir. Hareketin gerçekleşmesi ve alışkanlık durumuna geçmesi dolaylı olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır.

*Ene **şuniñdin kéyin** kişiler Ayşixan O günden bu yana kişiler, Ayşe han adlı
isimlik bu baxşı ayaldin qorqmaydığan, bu bakşı kadından korkmaz olmuş.
ağriq- silaq bolup qalğanlar, canğalda Hastalananlar, çölde malları
malliri yitüp ketkenler, erge tégidiğän, kaybolanlar, evelenmek için eş
xotun alidiğänlar, qapiqi tartqan, çüşî arayanlar, göz kapağı titreyenler, kâbus
buzulup qalğanlar uni birdin - ikkidin görenler, ara sıra ona gitmeye
izdep baridiğän boluptu. başlamışlar.*

(H.İ., 2011: 9-10)

Bu cümlede bar- (gel-) eyleminin alışkanlık durumunun başlangıç sınırı, *şuniñdin kéyin* (ondan sonra) belirteciyle belirlenmektedir. Hareket gerçekleşmesi ve alışkanlık durumuna geçmesi dolaylı olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki örnekte {-idiğän} boluptu yapısına ket- art eyleminin de eklenmesiyle asıl yapının ifade ettiği anlamların dışında, gerçekleşen olay veya durumu daha da ağır bir hâl aldığı anlatılmıştır.

*Baliçaqilirimu ecdadiğa baqmaydığan, Evlatlar büyüklere bakmaz, kendi soyunu
öziniñ yiltizini **bilmeydiğän bolup bilmez olmuşlar.**
kétiptu.*

(H.İ., 2011: 387-388)

1.20.4. {-idiğän} bolup qalğanidi

{-idiğän} bolup qalğanidi yapısı, uzak geçmişte sonradan fark edilen bir

alışkanlığı anlatır. Bu eylem alışkanlığının ne kadar sürdüğü bağlamdan anlaşılır.

Bu yapının {-idiğan} *boluptu*, {-idiğan} *boldi*, {-idiğan} *bolup qaldi* yapılarından farklı olan yanı, konuşucu eylemin alışkanlık hâline dönüştüğü ana dikkat çekmeden çoktan ortaya çıkmış olan alışkanlığı sonradan fark edilmiş gibi sunar. Dolayısıyla öndeki yapılara ait örneklerde alışkanlığın başlangıç sınırına vurgu yapan ‘*şuniñdin kéyin*’ (*ondan sonra*), ‘*şuniñdin tartip*’ (*ondan beri*), ‘*emdi*’ (*artık*) ... gibi belirteçlere sık rastlanırken söz konusu yapıya ait örnekler çok nadir kullanılır.

Qal- art eylemi, hareketin sonucunun devamlılığı yani hareket tamamlanmasından sonra onun neticesinin korunmuş bulunduğunu bildirir. O yüzden hareket veya durumun durağan hâle dönüşmüş olduğunu ifade eder. (İbrahim, 1990: 432-433). Art eylemin bu işleviyle {-GAn} ekinin, eylemlerin kritik sınırının aşıldığı bir kesiti yansıtabilmesi ve eylemden çok eylemin niteliksel hâl almış sonuçları ön plana getirme işlevi birbirine uymuş ve birbirini pekiştirmiş bulunmaktadır. Ancak bu yapıda eylemlere ulaş ekinden önce alışkanlık ifade eden *-idiğan/-ydiğan* ekleri de eklenmiş olduğundan *qal-* art eylemi eylemin durağan hâl durumuna geçmesine değil bir alışkanlık durumuna atlayışın tamamlanmış olmasına vurgu yapmaktadır. {-GAn} ekiyse geçiş süreci tamamlanan bu alışkanlığın sonuçlarına yani devamına dikkat çekmektedir. {-Di} eki ise zaman belirleyicisi olarak bu alışkanlığın geçmiş zamana ait olduğunu belirler.

İgisi ölüp ketkendin kéyin bağlaqqa

könmey zaratliq bilen mehelle otturisida

çörgilep yüridiğan bolup qalğanidi.

(*H.İ.*, 2011: 173)

Sahibi öldükten sonra bağlı kalmaya

alışamayıp mezarlık ile mahalle arasında

dolaşıp yürür olmuştı.

Şuņa, kéyinçe etret başliqliri uni bir çette

*turup ussul körüşke **orunlaşturidiğan***

bolup qalğanidi.

(*H.İ.*, 2011: 212)

O yüzen sonraları grup yetkilileri, onu

bir yanda bekleyip dansı seyretmekle

vazifelendirir olmuştı.

Yéqindin buyan çüçükbuya pulğa

yaraydiğan bolup qalğanidi.

(*H.İ.*, 2011: 266)

Son zamanlarda boyan/meyan para etmez

olmuştı.

*U ağiniliriniğ arqisidin Ürümçi 'ge bir
bérip keldendin buyan quliqığa gep
kirmeydiğan, qoli işqa barmaydiğan
bolup qalđanidi.*

(H.İ., 2011: 280)

*Abbas nazir pénsiyege çiqip
doxturxanidin kélelmeydiđan bolup
qalđanidi, ilgiri etrapidin
kételmeydiđanlarniđ hemmisi tozup
kétişti.*

(H.İ., 2011: 322)

*Baliliridin ümid üzüp, Rustem 'ge toliraq
yölinidiğan, bir işlarda uniğdin meslihet
soraydiğan bolup qalđanidi.*

(H.İ., 2011: 322)

*U yéqindin buyan keçkiçe işlep
qélivatqanliqidin ayaliniğ uyqusığa tesir
yetküzmelik üçün kiçik öydila yétip-
qopidiğan bolup qalđanidi.*

(H.İ., 2011: 344)

*Dilmurat bargançe iç puşuqi ve aççıqini
haraqtin alidiğan bolup qalđanidi. 349*

(H.İ., 2011: 29)

*O, arkadaşlarıyla Ürümçi 'ye gidip
döndükten sonra kulağına laf girmez, eli
iş tutmaz olmuştı.*

*Nazır Abbas, emekli olduktan sonra
hastaneden gelmez olmuştı. Önceleri
sürekli yanında olanların hepsi, şimdi toz
olup gittiler.*

*Çocuklarından umut keserek daha çok
Rüstem 'e güvenir, meseleleri onunla
danışır olmuştı.*

*O, bu aralarda gece yarısına kadar
çalıştığı için karısını uyandırmamak için
yandaki küçük odada uyuyakalır olmuştı.*

*Dilmurat gittikçe üzüntü ve acısını içkiyle
bastırır olmuştı.*

1.20.4.1. {-mAs} bolup qalđanidi

Bu yapı, geçmiş içindeki olayların eskiden sık sık gerçekleşirken belirli bir andan sonra ortadan kaldığını ifade eder. Aynı zamanda bu yapının bünyesinde bulunan {-GAn} birimi, söz konusu değişikliğin gönderme zamanından çok daha önce, bakış açısı dışında gerçekleşmiş olduğuna vurgu yapar.

*Yaşinip qalđan Vilaxun baliçaqa,
nevrilirini başquralmas bolup qalđanidi.*

*Yaşlanmış olan Veli Ahun çocukları ve
torunlarına laf dinletemez olmuştı.*

(H.İ., 2011: 71)

1.20.5. {-idiğan} bolup kêtivatatti

Bu yapı, geçmiş zamandaki bir zaman dilimi içinde oluşmuş olan alışkanlığın gönderme zamanında gittikçe yoğunlaşmakta olduğunu anlatır. Yapının bünyesindeki {-idiğan} eki bir yapıya geniş bir zaman diliminde tekrar gerçekleşen alışkanlığa işaret eder. *Bol-* art eylemi ise bir değişimin (alışkanlığın başlangıcının) söz konusu olduğunu vurgular. *Ket-* art eylemi süreklilik ifade eden {-ivat} ile beraber, yapının alışkanlığına aşamalı bir yoğunlaşma anlamı katar. Sonundaki {-Di} eki ise olay zamanını geçmişe götürür.

Abbas nazir bargançe tola çêçilidiğan, Nazır Abbas, zaman ilerledikçe kolay
héçqandaq iştin razi bolmaydiğan, he sinirlenir, hiçbir işten memnun olmaz,
dése qaqsaydiğan bolup kêtivatatti. gittikçe çok şikâyet ediyordu.

(H.İ., 2011: 332)

Örnekteki *qaqşa-* (şikâyet et-) eylemi referans zamanının daha öncelerinde görülmez veya çok az görülürken, referans zamanındaysa o eylemin alışkanlığının çoktan başlamış olduğu ve gittikçe yoğunlaşarak *sürekli şikâyet* etmeye başladığı ifade edilmektedir.

1.20.6. {-mAs} bolup qalğaniken

Bu yapı, geçmiş içindeki olayların eskiden sık sık gerçekleşirken belirli bir andan sonra ortadan kalktığını ifade eder. Aynı zamanda bu yapının bünyesindeki {-GAn} ve *iken* birimi, söz konusu değişikliğin gönderme zamanından çok daha önce bakış açısı dışında gerçekleşmiş olduğuyla beraber bu bilginin dolaylı yollarla edinmiş olduğuna da vurgu yapar.

Uniñ üstige toğraqliqta ademler peyda Üstelik Toğraklık'ta insanlar peyda
bolğandin tartip yavayi hayvanlar aziyip olduktan bu yana yabani hayvanlar
qarisini körsetmes bolup qalğaniken. gittikçe azalmış gölgeleri bile görünmez
olmuştu.

(H.İ., 2011: 6)

1.21. {-vatqudek}

{-vatqudek} yapısı, cümlede eylemleri *-vatqudek / -ivatqudek / -uvatqudek / -üvatqudek* biçimleriyle çekimleyebilir. {(i/U)vatqudek} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vatqudek} <{-(i/U)p}+yatqudek <{-(i/U)p}+yat-{ -qu}+{-dek}

Hemit Tömür, bu yapıyı *añlatma beyan meylidiki izçil hazırqi zaman xever şekilliri* başlığı altında değerlendirir (1987: 319-320). Oysa “Keçmiş” romanında rastlanan örneklere bakıldığında {-vatqudek} yapısı, geçmişteki bir olayın gerçekleşmekte olan anını anlatır. Süreklilik anlamı yapıyı oluşturan {-vat-} birimi tarafından kazandırılmaktadır. {-dek} eki ise olay süreci hakkındaki bilgiye tam hâkim olmama veya bir tür belirsizlik anlamı vermektedir. “Keçmiş” romanında rastlanan örnekler de rüyalarda veya biraz bulanık durumda rastlanan başı sonu belirsiz gerçekleşmekte olan olayların aktarımı için kullanılmaktadır. {-vatqudek} yapısının oluşumunda hiçbir geçmiş zamanı anlatmaya yarayan bir birimin yer almaması ve pek çok yerde şimdiki zamanı ifade eden tamamlanmamışlık işaretleyicisi olan {-vat-} biriminin yer alması, onun diğer araştırmacılarca şimdiki zaman başlığı altında değerlendirilmesine neden olmuş olabilir. Ancak örneklere bakıldığında {-vatqudek} yapısıyla çekimlenmiş eylemlerin tümü geçmiş zamanda gerçekleşen olayları olay anındaki sürekliliğine odaklı olarak aktarımda kullanılmaktadır. Yani geçmiş zamandaki bir olayın sürekliliğini, tamamlanmamışlığı ifade etmektedir.

<i>Baya közüüm ilinip qaptiken, çüş</i>	<i>Az önce uykuya dalmışım, rüya gördüm.</i>
<i>körüptimen. Yaş çağlirim imiş, qazanda</i>	<i>Gençliğimmiş, kazanda dolu et</i>
<i>liq göş qaynavatqudek, ikkimiz bir yanda</i>	<i>haşlanıyormuş, ikimiz diğer tarafta</i>
<i>çöçüre tügüvétiptimiz.</i>	<i>çöçüre yemeği yapıyormuşuz.</i>

(H.İ., 2011: 147)

Örnekte *qaynavatqudek* eylemiyle, etin haşlanması olayının konuşma zamanından az önce rüyasında gerçekleşmesi devam etmekte olduğunu anlatmaktadır.

<i>U birer ay ilgiri körgeñ çüşini şundaq</i>	<i>O, bir ay evvel gördüğü rüyasını çok net</i>
<i>éniq ésiqe aldı.</i>	<i>hatırladı.</i>

*Zumret’niñ kiçik vaqitliri imiş. Toxti Qariy taladin kırıpla Zumret’ni bõşüktin yéşip «Bõşükte yétivéremdu bu. Uval emesmu bunıñğa, men béqip kirey» dep kótürüp **çiqip kétivatqudek**. Zeynep: «Vay toxtap tursila, mavu posmisi qaldı» dep tovlisimu arqisiğa **qarap qoyمیgudek**.*

Zümrüt’ün küçüklüğüymüş. Tohti Kari dışardan girince Zümrüt’ü beşikten çıkararak “sürekli beşikte mi yatacak, yazık değıl mi ona, ben bakayım” diye kucağında bebekle çıkıyormuş. Zeynep: “Ayy ... Bekleyiniz. Şapkası kaldı” diye bağırsa bile arkasına hiç bakmamış.

(H.İ., 2011: 251)

Bu paragrafta {-vatqudek} yapısıyla çekimlenmiş olan *çiqip kétivatqudek* yüklemi ve *qarap qoyمیgudek* yüklemi, aynı hâlde konuşma zamanından önceki rüyasında gerçekleşmekte olduğı süreklilik ifade eden olayları anlatmaktadır. Ancak ilk yüklem çekimi -vat birimi alarak süreklilik ifade ederken sonrakisinde buna ihtiyaç duymamıştır. *Qarap qoyمیgudek* eyleminin sürekliliğı olumsuzluğun eylemin kılınış değerlerine kazandırdığı durağan bir hâl olma özelliğı tarafından sağlanmıştır.

*Közi sella uyquğa ketkeniken, xuddi biri «közüñni aç!» dégendek bolup, ittik közini açsa baş üstidiki tünlüktin yiptek sozulup qum **çüşüvatqudek**, tünlüktin körünüp turğan bir parçe asmanda yultuzlar **cimirlişip turğudek**.*

Tam uykuya dalmışken birilerinin “Hadi uyan!” sesini duymuş gibi olup gözünü açtığında tam yukarısındaki bacadan ip gibi süzülerek kum akıyormuş. Bacadan görünen bir parçacık gökyüzünde yıldızlar parlıyormuş.

(H.İ., 2011: 14)

Paragrafta {-vatqudek} yapısıyla çekimlenmiş olan *çüşüvatqudek* yüklemiyle aynı işlevi gören ama farklı çekimdeki *cimirlişip turğudek* yüklemi yer almaktadır. Her ikisi geçmişte uyandıktan hemen sonraki bir bulanık durum içinde rastlanan gerçekleşmesi devam etmekte olan olaylar anlatılmaktadır. Ancak ilkinde bu anlamlar {-vatqudek} yapısıyla ifade edilirken sondaki *cimirlişip turğudek* yüklemine süreklilik anlamı için {-vat} birimine değıl *tur-* art eyleminin yardımına başvurulmaktadır.

İlgili örneklere bakıldığında {-vatqudek} yapısı, rüyada veya tam da uyanık olmadığı durumlarda gözlemlenen durumları anlatmaktadır.

1.22. {-GUdek} bol-

{-GUdek} bol- yapısı, cümlede eylemleri *-gudek bol-* / *-qudek bol-* / *-güudek bol-* / *-küdek bol-* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

{-GUdek} bol- < {-GU}+{-dek}+ bol-

{-Gudek} yapısı, daha çok gelecek zaman ifade eden {-Gu} ekiyle benzetme ve nadiren bir sınıra ulaşma anlamını ifade eden {-dek} eki ve *bol-* yardımcı eyleminden oluşmaktadır. Yapı, referans zamanında durumun hareketin gerçekleştirilmesi için uygun, yeterli veya muhtemel bir durumda olduğunu ya da Türkiye Türkçesindeki -*AcAkmış gibi* yapısındaki “gibi” edatına benzer bir işlev üstlenerek geldikleri tabana daha çok benzerlik, öyle sanma anlamlarını yükler (bk. Üstünoğlu, 2006: 57). Yani geleceği yönelik yeterlilik veya tahmin anlamı verir. Hamit Tömür, {-Gudek} yapısını *açlatma beyan meylideki hazırqi zaman eki* başlığı altında değerlendirir (1987: 304). Yardımcı eylem olan *bol-* ise eylemin {-GAN} birimi aracılığıyla ifade edilen bitmiş görünüşlü iç yapısına farklı bakış açısından gözlemleyebilme ve farklı görünüş – zaman ilişkilerini ifade edilebilme işlevlerini üstlenir. *Bol-* yardımcı eylemi geçmiş zamanla çekimlenmesiyle taban eylemin gerçekleşme anını konuşma zamanının daha öncesine, geçmiş zamana götürür. “Keçmiş” romanında bu yapının {-Gudek} *boldi* ve {-Gudek} *boptu* olarak iki biçimine rastlanmaktadır.

1.22.1. {-GUdek} boldi

{-Gudek} *boldi* yapısı, bir referans anında hareketin gerçekleştirilebilme durumuna yani yeterliliğine ulaşılmış olduğunu ifade eder. Bu referans anı konuşmalarda konuşma zamanı olabildiği gibi öykü anlatımında geçmişteki bir gönderme zamanı da olabilir. Ancak bu romanda rastlanan örneklerde referans anı geçmişteki gönderim zamanıdır. Her nasılsa referans zamanında hareketin yeterlilik durumuna çoktan ulaşılmış bulunmaktadır. Dolayısıyla geçmiş zaman ifade eder.

<i>Zumretgöl çoñ bolup öy işiğa qarişidiğan</i>	<i>Zümrütgöl büyüyüp ev işlerine yardım</i>
<i>bolğandin tartip Zeynep'niñ qoli xéli</i>	<i>etmeye başladıktan bu yana Zeynep'in eli</i>
<i>boşap qaldi. Zumretgöl sekkiz yéşidin</i>	<i>epey rahatladı. Zümrüt sekiz yaşında bile</i>
<i>başlapla putiğa kötek qoyup özidin yoğan</i>	<i>ayağının altına kütük koyarak kendinden</i>

*noğuçta xémir yayatti, qazan-
qomuçlarni yuyup, qazan béşini
adalaytti, birdem bikar turmay öy
yiğışturatti. Emdi u aş- tamaqniñ, öyniñ,
mal- varanniñ **höddisidin çiqalıgudek
boldi.***

*büyük oklavayla hamur yayar, bulaşık
yıkar, ocak başını temizlerdi. Hiç boş
durmadan evi toparlardı. Şimdi o, yemek,
ev, ev hayvanlarıyla ilgili işlerin
üstesinden gelebilecek yaşa geldi.*

(H.İ., 2011: 213)

Örnekte, geçmişteki bir gönderme zamanında Zümrütgül'ün büyüyüp ev işlerine karışabilecek olduğu dönemler anlatılmaktadır. O gönderme zamanında Zümrütgül'ün yemek, ev ve ev hayvanlarıyla ilgili işlerin üstesinden gelebileceği duruma geldiği {-Gudek} *boldi* yapısından yararlanarak *höddisidin çiqalıgudek boldi* biçimde anlatılmaktadır.

*Rustem her küni çüşte étizdin yénipla
anisi qaçığa élip teyyarlap qoyğan
suyuq'aş yaki şovigürüçni élip
Dilmurat'ni bir yoqlap ötetti. Dilmurat
üç kün yétip karivattin **çüşküdek boldi.***

*Rüstem her gün öğlen vakti tarladan
dönünce annesinin kâseye koyduğu
suyukaşı (yemek) veya pirinç çorbasını
alarak Dilmurat'ın ziyaretine giderdi.
Dilmurat üç gün yattıktan sonra
yatağından kalkabilecek duruma geldi.*

(H.İ., 2011: 240)

Örnekte, geçmişteki bir gönderme zamanında Rüstem'in hastalanan Dilmurat'a yemek taşıdığı ve Dilmurat'ın iyileştiği anlatılmaktadır. Dilmurat'ın üç gün yattıktan sonra iyileşip yatağından kalkabilecek durumu gelmiş olması, {-Gudek} *boldi* yapısından yararlanılarak *karivattin çüşküdek boldi* biçiminde ifade edilmektedir.

{-Gudek} *boldi* yapısı, yeterlilik anlamı taşımaktadır. Ama bazı durumlarda eyleme yeterlilik anlatan *al-* art eyleminden dil bilgiselleşmiş olan {-la-} biriminin eklenmesiyle yeterlilik anlamı pekiştirilir. Yukarıdaki iki örnekten ilkindeki *çiqalıgudek boldi* yüklemine *çiq-a-la-* şeklinde yeterlilik birimi eklenerek söz konusu yapının ifade ettiği yeterlilik anlamı pekiştirilmişken ikinci örnekte buna ihtiyaç duyulmamıştır.

1.22.2. {-Gudek} boptu

Genelde {-Gudek} *boptu*⁷ yapısı, {-Gudek} boldi yapısının da anlattığı gibi bir referans anında hareketin gerçekleştirilebilme durumuna yani yeterliliğine ulaşılmış olduğunu ifade eder. Geçmiş zamanda gerçekleşmeye çok az kala gerçekleştirilmeyen eylemlerin başkasından duyulduğunu anlatır. Bünyesinde bulunan {-p(tu)}, ona dolaylılık anlamı da katar. Ancak “Keçmiş” romanında rastlanan örnek, onun ikinci bir işlevine işaret etmektedir. Olayın gerçekleşmesine az kaldığı veya gerçekleşecek gibi olup da gerçekleşmediği bilgisinin dolaylı yollarla edinildiğini anlatır.

Daha çok gelecek zaman ifade eden {-Gu} birimiyle *imişçesine*, *benzer biçimde* anlamları veren {-dek} ekinden oluşmuş olan {-Gudek} yapısı, hareketin referans zamanı ve ondan öncesinde gerçekleşecek gibi olduğunu ama gerçekleşmediğini anlatır. {-p(tu)} yapısıyla çekimlenmiş olan *bol-* art eylemiyse hareketin geçmiş zamana ait olan eylemin başkasından durulmuş olduğunu verir.

Uların sözlep bərişiçe,...

... En içkiridiki yipek perdiler bilen

bézelgen bir öyde qizil hilhile çimildiqnıñ

içide hazirla uyquğa ketkendek yéniçe

yatqan bir sahibcamalni körüp es-

hoşidin ayrılğudek boptu.

Onların söylediğine göre ...

... En içte bulunan, ipek perdelerle

bezenmiş bir odada kırmızı ipek paravan

içinde az önce uykuya dalmış gibi yatan

güzel bir kızı görünce o az kalsın aklını

kaybedecek oldu.

(H.İ., 2011: 13)

Örneğin yer aldığı paragrafta, “*Uların sözlep bərişiçe*” diye söze başlanarak diğerlerinden duyulmuş olduğu belirtilen olaylar dizisi anlatılmaktadır. Uykuya dalmış olan güzel bir kızı gören kişinin bayılmak üzere olup da kendini zor tutması durumu, {-Gudek} *boptu* yapısından yararlanarak “*es- hoşidin ayrılğudek boptu*” biçiminde anlatılmaktadır.

1.23. {-GAndek} bol-

{-GAndek} *bol-* yapısı, cümlede eylemleri *-ğandek bol-* / *-qandek bol-* / *-gendek bol-* / *-kendek bol-* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

⁷ *Boptu* birimi, *bol-* yardımcı eyleminin {-p(tu)} yapısıyla çekimlenme sonucunda oluşmuştur. Buna benzer /l/ ünsüzünün düşebildiğini gösteren başka örnekler de vardır: *al-i-ptu > aptu* ‘almış’, *qal-i-ptu > qaptu* ‘kalmış’... (bk. Güneri, 2013b: 64-65)

{-GAndek} bol- < {-GAN}+{-dek}+ bol-

{-GAndek} bol- yapısında {-GAN} birimi, eylemin kritik sınırından geçilmiş olduğu anlamını verir. {-dek} birimi ise Türkiye Türkçesindeki *-miş gibi* yapısında yer alan “gibi” edatına benzer bir işlev üstlenerek geldikleri tabana daha çok benzerlik, öyle sanma anlamlarını yükler (bk. Üstünova, 2006: 57). Yardımcı eylem olan bol- ise eylemin {-GAN} birimi aracılığıyla ifade edilen bitmiş görünüşlü iç yapısına farklı bakış açısından gözlemleyebilme ve farklı görünüş-zaman ilişkilerini ifade edilebilme işlevleri yükler. Romanda, {-GAndek} bol- yapısına farklı zaman ekleri ve art eylemlerin eklendiği şu çekimlenme biçimlerine rastlanmaktadır: {-GAndek} *boldi*, {-GAndek} *bolup qaldi*, {-GAndek} *bolatti*, {-GAndek} *bolup qalatti*, {-GAndek} *bolup qalğanidi*. Aşağıda bu yapılar tek tek ele alınacaktır.

1.23.1. {-GAndek} *boldi*

Bu yapı, geçmişte bir referans anından önce gerçekleşen eylemlere tahmin, benzetme anlamı katar veya hareketin çok düşük seviyede belirsiz bir biçimde gerçekleştiğini anlatır.

Yapı, {-GAN} birimiyle eylemin kritik sınırından geçilmiş olduğu anlamını verir. {-dek} birimiyle eylemin tahmin veya benzetme yoluyla sunulması sağlanır. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bu yapı, daha çok bir eylemin biraz etkisiz, belirsiz bir biçimde gerçekleşmiş olduğunu tahmini olarak anlatır. Bazen gerçekten olmayan bir eylem aracılığıyla ona benzeyen, çokça belirgin olmayan diğer olayları benzetme, mecaz yoluyla sunmakta kullanılır.

Tahmin yoluyla anlatılan belirsiz olayları anlatan örnekler:

*Er kişi ikki ayalni körüp hayacanlan-
ğandek boldi. Közliri parqirap
némilernidur dep varqiridi.*

(H.İ., 2011: 42)

*Erkek, iki kadını görünce sanki biraz
heyecanlandı. Gözleri parlayıp
anlaşılmaz bir şeyler diyip bağırды.*

*Qorudin çiqışığıla, yol boyıda
viviskılargá qarap ikkilinip turğan tonuş
bir ademni – aptobusta bille kelgen
«haci»ni körüp, ornida turupla qaldi.
Umu Gülnaz’ni körüp, sel téjirqığandek*

*Avludan çıkınca yol kenarında tabelalara
bakarak kararsız duran tanıdık birini –
otobüste beraber geldiği “Hacı”yı gördü
ve bakakaldı. O da Gülnaz’ı görünce
sanki biraz şaşakaldı. Hemen toparlanıp*

boldi- *yu, derhal özini oňşap uniň aldiğa* onun önüne geldi.
kélip: ...

(H.İ., 2011: 372-373)

Zeynepxan'niň yüriki **sirqirigandek boldi.**

Zeynephan'ın yüreği sanki biraz sızlıyordu.

(H.İ., 2011: 404)

Toxti Qariyniň köňli qandaqtur bir şumluqni **sezgendek boldi.**

Tohti Kariy sanki belirsiz bir kötülüğün kokusunu duyar gibiydi.

(H.İ., 2011: 169)

Yigit İlhamcan'niň ismini aňlap sel **çöçügendek boldi.**

Yiğit, İlhamcan'ın sesini duyunca sanki biraz şaşırdı.

(H.İ., 2011: 169)

Nevrisiniň kiçikkine, yumran téni bovaryniň qaqşal bolup ketken bedinini **illitqandek boldi.**

Torununun küçücük, nazik bedeni, sanki dedesinin torba kemik hâline gelmiş bedenini biraz ısıtıyordu.

(H.İ., 2011: 176-177)

Axirida Kümüş némidindur **çöçügendek boldi.**

Sonunda Gümüş, sanki bir şeyden biraz şaşırdı.

(H.İ., 2011: 225)

Rustem işikni küçep ittergende, öy içidin inriğan avaz **anlangandek boldi.**

Rüstem kapıyı kuvvetle ittiğinde sanki evin içinden bir inleme sesi geliyordu.

(H.İ., 2011: 238)

Rustem aldidiki iltimas, höccetlerni işkapqa sélip turuşığa, işik tüvide biriniň qarisi **körüngendek boldi.**

Rüstem önündeki dilekçileri, dosyaları dolabına koyduktan sonra sanki kapının önünde bir gölge gözüktü.

(H.İ., 2011: 352)

Geçmişte gerçekleşmesi çokça belirgin veya etkili olmayan olayların benzer başka eylemler aracılığıyla benzetme, mecaz yoluyla sunulduğu örnekler:

Ular bir- birige qarişip turganda, her ikisiniň yürükide bir nerse **érigendek boldi.**

Onlar, birbirleriyle bakıştığında her ikisinin de yüreğinde bir şey eriyor gibiydi.

(H.İ., 2011: 18)

*Aşu yultuzlar ularniñ qelbidimu bihésab arzu- arman uçqunlirini **yandurgandek boldi.***

(H.İ., 2011: 242)

*Qizniñ bedinidiki titrek uniñgimu **ötkendek boldi.***

(H.İ., 2011: 90-91)

*Şu çağda uniñ kallisida némidur val- vul **qilip qalgandek boldi,** uniñ kallisiga bir oy keldi.*

(H.İ., 2011: 47-48)

O yıldızlar, sanki onların kalbinde sayısız arzu umut kıvılcımlarını tutuşturmuştu.

Kızın bedenindeki titreme onununkine de bulaşmış gibi oldu.

O zaman sanki onun beyininde bir ışık parlamıştı. Aklına bir fikir geldi.

1.23.2. {-Gandek} bolup qaldi

Bu yapı, geçmişte bir referans anından önce gerçekleşen eylemlere tahmin, benzetme veya hareketin çok düşük seviyede belirsiz bir biçimde gerçekleştiği özelliği katar. Daha önce bahsedilen {-GAndek} *boldi* yapısına göre bu yapıda, *qal-* art eylemiyle hareketin durağan hâle atlayışına vurgu yapılmış bulunmaktadır. {-GAndek} *boldi* yapısı geçmişte gerçekleşen bir olayı anlatır. {-GAndek} *bolup qaldi* yapısı ise geçmişteki bir olayın gerçekleşmesinden sonraki bir durumu ifade eder.

*Uniñ közliri köz aldidiki adem ve işlarni emes, uzaq yillar ilgiriki işlarni, ata-ana, qérindaşlirini, baliliq, yaşliq çağlirini köretti. Hazir u da'im olturidiğan, aptap obdan çüşıdiğan aşu yer boşap qaldi. Mesçitniñ etrapı muhim bir qismidin ayrilip qalgandek, **çölderep qalgandek bolup qaldi.***

(H.İ., 2011: 31)

*Késel bolup yétip qalğan anisi uni körüp saqiyp, **tétiklişip ketkendek bolup qaldi.***

(H.İ., 2011: 54)

Onun gözleri; göz önündeki insanları ve işleri değil uzun yıllar önceki işleri, anne, baba ve kardeşlerini, çocukluk, gençlik zamanlarını görüyordu. Şimdi onun daima oturduğu güneşlendiği yer boşalmıştı. Mescidin etrafı, önemli bir şeyleri eksik kalmış, terkedilmiş gibiydi.

Hastalanıp yataklık olan annesi, onu görünce güya iyileşip kendine gelmişti.

*Xuddi qiz vaqitlirimğa yénip qalğandek, Güya gençliğime dönmüşüm gibi
özümge bolğan işençim **eslige kelgendek** özgüvenim geri gelmişti.
bolup qaldim.*

(H.İ., 2011: 320)

1.23.3. {-GAndek} bolatti

Bu yapı, geçmişte tekrar gerçekleşen eylemlere tahmin veya benzetme anlamı katar. Tekrar ve alışkanlık anlamı {-Atti} biriminden kaynaklanmaktadır.

*Muşu yerdila uniñ köñlidiki vehime ve Sadece burası, biraz da olsa onun
séğiniş az- tola **bésilğandek bolatti.** gönlündeki vahim ve özlemi unuttururdu.*

(H.İ., 2011: 256)

*Béşi qéyip köz aldi **qarañgulaşqandek** Sanki onun başı döner, gözleri kararırdı.
bolatti.*

(H.İ., 2011: 404)

1.23.4. {-GAndek} bolup qalatti

Bu yapı, geçmişte tekrar gerçekleşen eylemlere tahmin veya benzetme anlamı katar. Tekrar ve alışkanlık anlamı {-Atti} biriminden kaynaklanmaktadır. *Qal-* art eylemi, hareketin bir durağan hâle atlayışına vurgu yapılarak olaya irade dışı olma anlamı vermektedir.

*Özliri qılalmaydığan gepni uniñ ağızidin Kendileri söyleyemedikleri lafları ondan
anlap puxadin çıqqandek xuşal boluşatti, duyarak yeteri kadar memnun olurlardı.
bezide uniñ tügimes gélve- govğaliridin Bazen onun bitmek bilmeyen gürültü-
bizar bolsimu, birer kün anlanmay qalsa, lerinden bıksalar da birer gün
birer işi kem **qalğandek bolup qélişatti.** dinlemezlerse sanki bir şeyleri eksik*

(H.İ., 2011: 211) *kalırdı.*

1.23.5. {-vatqandek} boldi

Bu yapıda {-GAndek} *boldi* yapısından önce süreklilik anlatan {-vat} eki yer alır. Bu ek, tahmin veya benzetme yoluyla sunulmuş olan geçmişteki eyleme süreklilik anlamı katmaktadır.

U sükût içige çöküp kêtivatqandek boldi. O, gittikçe sükûta dalıyormuş gibiydi.
(H.İ., 2011: 185)

1.23.6. {-vatqandek} bolup qalğanidi

Bu yapı, geçmişteki bir referans zamanında süren eylemlere tahmin anlamı katar. Süreklilik anlamı {-vat} birimiyle ifade edilmektedir. *Qal-* art eylemi, hareketin bir hâle atlayışına vurgu yapılarak olaya irade dışı olma anlamı vermektedir. Art eylemin çekimindeki {-GAn} ekiyle “hâle atlayış”ın referans zamanında çoktan tamamlanmış olduğu ve bunun sonradan fark edildiği ifade edilmektedir.

<i>Ana - bala ikkisi çuldurlap sözlişip</i>	<i>Anne ve kızı, Çince konuşarak çok iyi</i>
<i>nahayiti inaq ötetti. Oğli bilen ikkisinin</i>	<i>anlaşıyorlardı. Baba ve oğul ikisinden</i>
<i>héssiyat cehette yiraqlap kêtivatqandek</i>	<i>duygu bakımından sanki gittikçe</i>
<i>bolup qalğanidi.</i>	<i>uzaklaşıyorlardı.</i>

(H.İ., 2011: 348)

1.24. {-mAKtA} idi

{-mAKtA} idi yapısı, cümlede eylemleri *-maqta idi* / *-mekte idi* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

{-mAKtA} idi < {-mAK} - {tA} + er - {di}

Bu yapı, geçmişteki bir referans zamanında süren eylemleri, geçmişteki sürekliliği, devamlılığı ifade eder. Yapıyı oluşturan birimlerden *İdi* koşacı, geçmiş zamanı ifade ederken {-mAKtA} yapısı ise sürekliliği ifade eder. Dolayısıyla geçmiş içinde bir şimdiyi işaret eder. “Keçmiş” romanında bu örnekle ilgili sadece beş örneğe rastlanmaktadır.

<i>Ular yiraqtinla külüşüp, parañlişip</i>	<i>Onlar gülüşüp konuşarak uzaktan</i>
<i>kélivatatti. Égizreki kimnidur qattiq</i>	<i>geliyordu. Uzun boylusu, bir kişini nasıl</i>
<i>qorqutqanlığını heriketliri bilen dorap</i>	<i>korkuttuğunu hareketleriyle taklit</i>
<i>körsetmekte idi.</i>	<i>yaparak göstermekteydi.</i>

(H.İ., 2011: 48)

Aşu aldiraşliq içide balılar asta- asta çon bolmaqta idi.

Öyle yoğun yaşam içinde çocuklar yavaş yavaş büyümekteydi.

(H.İ., 2011: 204)

Ular xuddi möldür soqqan zira'ettek asta- asta qeddini ruslap qaytidin hayatiy küçke tolmaqta idi.

Onlar güya dolunun vurduğu ekinler gibi yavaş yavaş doğrulup yeniden hayat enerjisiyle dolmaktaydı.

(H.İ., 2011: 257)

... kiçik Zeynep; ... «poméşçikniñ qızı» Zeynep; ... éğir ayağ Zeynep; ... nanni baliliriğa üleştürüp bérivatqan Zeynep; ... étizliqta yétip qalğan Zeynep... Xuddi kino körünüşliridek bir-birlep ötmekte idi.

... Zeynep'in küçüklüğü, ... feodalin kızı olarak suçlanması, ... yüklü zamanları, ... ekmeği çocuklarına üleştirmesi, ... tarlada uyuyakalması ... bütün bunlar güya film şeridi gibi gözünün önünden geçmekteydi.

(H.İ., 2011: 412)

Qum xuddi gezepke kelgen ğayet zor yirtquçtek toxtimay silcimaqta idi.

Kum, güya çıldıran gayet büyük yaratık gibi durmadan ilerlemekteydi.

(H.İ., 2011: 415)

{-mAKtA} idi yapısı kullanım ve anlam bakımından, daha önce bahsedilen {-vatatti} yapısıyla büyük ölçüde eşdeğerdir. Her ikisi de genelde geçmişte belirlenen bir referans noktasında devam etmekte olan eylemleri anlatır.

Türkiye Türkçesindeki {-mAKtA} yapısı hakkındaki araştırmalarda 'sürekli şimdiki zaman' ifadesi ile zaman ve görünüş kavramlarını birbirine karıştırılır; bazı kaynaklar, yapını şimdiki zamana ilişkilendirmeyip onun temel işlevini 'süreklilik' görünüşü olarak kabul etmişler ve {-mAKtA}'yı salt görünüş bakımından yorumlamışlardır. Talat Akaslan, {-mAKtA} yapısının {-yor} ekiyle aynı tamamlanmamışlık görünüşü ifade etmesiyle zaman ve görünüş bakımından bir karşıtlık oluşturmadığını belirtmekle birlikte arasındaki karşıtlığın onların farklı sözceleme tarzına ship oluşuna bağlar (Akaslan, 2011: 334).

Uygur Türkçesinde {-mAKtA} idi yapısıyla {-vatatti} yapısının işlevleri her ne kadar örtüşse de örneklerle bakıldığında duyu ve görme yoluyla değil düşünce ve mantık yoluyla erişilen soyut eylemler için daha çok {-mAKtA} idi yapısının tercih edildiği

gözlenir. Yukarıdaki *çoŋ bolmaqta idi*, *silcimaqta idi*, *küşke tolmaqta idi* eylemleri, gerçekleşmesi doğrudan gözlemlenemeyen soyut eylemlerdir. Bu bakımdan {-mAKtA} *idi* yapısının odaklılık derecesinin {-vatatti} yapısına göre daha düşük olduğu düşünülebilir.

1.25. {-mAKçi} *idi* / *bol-*

{-mAKçi} *idi* / *bol-* yapıları, cümlede eylemleri *-maqçi idi* / *-mekçi idi* / *-maqçi bol-* / *-mekçi bol-* biçimleriyle çekimleyebilir.

Eylem kök ve gövdelerine {-mAKçi} yapısının eklenişiyle maksat ortacı oluşur. Bazı gramer kitaplarında bu maksat eylemi olarak de adlandırılır (Eziz, 2010: 29). Genelde geçmiş zamanı ifade eden ek ve yapılarla beraber kullanılarak geçmişteki bir niyeti anlatır.

Romanda bu yapının geçmiş zaman anlatımında kullanımıyla ilgili {-mAKçi} *idi*, {-mAKçi} *boldi*, {-mAKçi} *boluptu*, {-mAKçi} *boluptiken*, {-mAKçi} *bolatti*, {-mAKçi} *boğanidi* ve {-mAKçi} *bolup yüretti* yapılarına rastlanmaktadır.

1.25.1. {-mAKçi} *idi*

Tehur ve diğerleri bu yapı için, *konuşma zamanından önceki geçmiş zaman çizgisindeki belirli bir zaman noktasında veya zaman kesiminde gerçekleşmesi öngörülen iş ve hareketi bildirir* (2010: 1792) ifadesini kullanır.

Bu yapı, cümlede gramer zamanını belirleyen üç zaman noktası sunar. Yani dil bilgisel zaman, konuşma zamanı ve olay zamanı dışında yine bir referans zamanı ilişkisi tarafından sunulur. Zaman çizgisinde olay zamanı, referans zamanından önce; referans zamanı ise konuşma zamanından sonra yer alır. Böyle yapıyı Comrie, *future perfect* olarak adlandırır (Comrie, 1985: 125-129).

Böyle zaman ilişki tek zaman çizgisinde ifade edilemez. Çünkü olay zamanıyla referans zamanı arasındaki ve referans zamanıyla konuşa zamanı arasındaki ilişki belli olsa da Comrie'nin de *future perfect (gelecekte bitmişlik)* konusunda belirttiği gibi, olay zamanıyla konuşma zamanı arasında direkt bir ilişki yoktur. Olay zamanı konuşma zamanından önce veya sonra da olabilir, olay zamanıyla konuşma zamanı çizgisinde

birbiriyle örtüşmüş de olabilir. Olayın geçmişe mi, şimdiye mi yoksa geleceğe mi ait olması, bu yapının kendine özgün değil bağlamla ilişkili konudur (1985: 126). O yüzden farklı konuşma ortamı veya kontekstlerde olayın gerçekleşme zamanını konuşma zamanına göre farklı zaman kesiminde sergileyebilir. Genelde hep salt geçmiş zamanı anlatıyor gibi izlenim verir. Ama bu bağlamdan kaynaklanan bir somutlamadır.

Hatice şahin bununla ilgili şöyle açıklama yapar: “*Birleşik çekimde zaman kavramını -DI eki gelecek zaman eki birlikte kullanıldığında kimi zaman fiilin anlattığı hareketin, kimi zaman da fiilin ifade ettiği hareketle ilgili niyetin geçmişte gerçekleşmediğini anlatır. Böyle olduğu için karşımıza iki ayrı durum çıkar. Birincisinde hareket geçmişte kalmış, iş yapılmamıştır. İkincisinde hareketle ilgili niyet geçmişte kalmıştır ancak hareketin yapılacağı zaman henüz gelmediği için işin yapıp yapılmayacağı belli değildir. Bu duruma bağlı olarak böyle cümlelerde de pişmanlık, üzüntü sevinç gibi ruh hâlleri doğrudan kendini gösterir* (2003: 162).

{-mAKçi} idi yapısı, geçmiş içinde belirlenen bir referans anına göre gelecekte gerçekleşmesi, o referans anından daha öncesinde düşünülmüş, hayal edilmiş veya planlanmış olan hareketleri anlatabilir. Bunların gerçekleşip gerçekleşmediği bağlamdan anlaşılır. Romanda örneğine pek az rastlanan bu yapı her yerde -bağlamdan kaynaklı olarak- eylemin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiş olduğunu anlatmaktadır.

*Zeynep sanduqtin dadisinin kona paxtiliq Zeynep sandıktan babasının eski pamuklu çapinini tépip ekelgenidi. Bu çapanı montunu bulup getirmişti. Bu montu yamap dadisiğa **evetmekçi idi.** yamalayıp babasına gönderecekti.*

(H.İ., 2011: 106)

Metinde, {-mAKçi} idi yapısıyla çekimlenmiş olan *evetmekçi idi* (gönderecekti) eylemiyle gönderme yapılan referans zamanından önce bir montun yamandıktan sonra gönderilmesi tasarlanmaktadır. Yani hareketle ilgili niyet geçmişte kalmıştır. Ancak sonraları da hareketin yapıp yapılmadığı hakkında ipucu verilmemiştir. Gönderme yapılan zaman, kodlama zamanından çok çok öncesine ait olduğuna göre *evet-* (gönder-) eylemi gerçekleşirse de kodlama zamanında önceki bir zaman dilimine ait olacaktır.

*Pikap yol boyidiki bir qoru terepke Araba yol kenarındaki bir havlu tarafına
burulğanda, şopurğa çüştin kéyin döndüğünde o, şoföre öğleden sonra
baldurraq kélişni tapilidi. U erken gelmesini tembihledi. Hastaneye,*

*doxturxanida yetip qalğan Abbas nazirni tedavi gören Nazır Abbas'a uğrayıp
yoqlap ötüp ketmekçi idi. geçecekti.*

(H.İ., 2011: 308)

Örnekteki *yoqlap ötüp ketmekçi idi* (uğrayıp geçecekti) eylem öbeğiyle eylemin referans zamanından sonra gerçekleşeceği anlatılmaktadır. Referans zamanı ile tasarlanan olayın gerçekleşme zamanının her ikisi de kodlama zamanından öncesine aittir.

– *İmam Axunum, xotun kişi naşayan işlar bilen meşğul bolsa şeri'et boyiçe qandaq caza layiq kélidu? Şuni sorimaqçi idim.* – *İmam Efendi! Kadınlar uygunsuz işler yaparsa şeriata göre nasıl cezalandırılmalı? Şunu sormak istemiştım.*

(H.İ., 2011: 64)

Bu örnekte *şuni sorimaqçi idim* ifadesiyle konuşma anından önceki bir referans zamanında bir soru sorma eyleminin düşünüldüğü dile getirilmiştir. Konuşma zamanında söz konusu eylem çoktan gerçekleşmiş bulunmaktadır. Böylelikle referans zamanı ve olay zamanı ikisi de konuşma zamanının öncesinde yer almaktadır. Bu yapı, bu cümlede kiplik olarak kibarlık anlamı ifade etmektedir.

1.25.2. {-mAKçi} boldi

Geçmiş içinde belirlenen bir referans anına göre gelecekte gerçekleşmesi, tam o referans anında düşünülen, hayal edilen, planlanan hareketleri anlatır. Bunların gerçekleşip gerçekleşmediği bağlamdan anlaşılır. Bazı durumlarda bu yapı, hareketin geçmişteki gönderim anında planlanmasıyla birlikte başarısızlıkla sonuçlanan eylem girişiminde bulunmasını da ifade eder.

{-mAKçi} *idi* ile {-mAKçi} *boldi* arasındaki fark şöyle açıklanabilir: İlkinde gerçekleştirilmesi, gönderme anının öncesinde düşünülmüş, hayal edilmiş, planlanmış hareketler anlatılır. Sonrakindeyse tam gönderme zamanında düşünülen, hayal edilen, planlanan eylemler anlatılır. Yani {-mAKçi} *idi* yapısında ifade edilen düşünce veya plan, gönderme zamanının öncesinde mevcutken {-mAKçi} *boldi* yapısında bu düşünce veya plan yoktan var olur.

{-mAKçi} *boldi*, geçmişteki referans zamanından sonra gerçekleşmesi planlanan olayları anlatır. Bunların gerçekleşip gerçekleşmediği bağlamdan anlaşılır. Bu işlevi

üstlenen {-mAKçi} **boldi** yapısı, Türkiye Türkçesine daha çok (yapmayı) planladı / düşündü, (yapmaya) karar verdi gibi eylemlerle ifade edilir.

*U nerse- kéreklirini öyige ekirip qoyupla
ata- anisini hem qizini körüp **kelmekçi
boldi.***

(H.İ., 2011: 373)

*U bovisiniñ bu arzusini **orunlmaqçı
boldi** ve buni öziniñmu adaqqi arzusi dep
bildi.*

(H.İ., 2011: 417)

*Bir yili u Rustem nazirniñ yurtqa
kélidiğanlıqini anlap Turdi Qariy arqiliq
bu erzni nazirğa **yetküzmekçi boldi.***

(H.İ., 2011: 387)

*Ular uniñ toquğan mataliriniñ saniğa
işenmey, öyini **axturmaqçı boldi.***

(H.İ., 2011: 47)

*U ata- anisiniñ tapa - tenisi, qolum -
qoşniliriniñ pitne - pasat, mesxirilirige
çidimay **ölüvalmaqçimu boldi.***

(H.İ., 2011: 63)

*Yéziliq hökümetke yéni kelgen şuci
toğraqlıqniñ tebi'iy şara'iti ve
ékologiyesini tüzeş üçün toğraqlıqni yel-
yémiş bazisiğa **aylandurmaqçı boldi.***

(H.İ., 2011: 336)

*Dilmurat bilen acrışıp kėtıp qizini özi
oqutmaqçı boldi.*

(H.İ., 2011: 348)

*O, eşyalarını evine bırakıp anne babasını
ve kızını ziyaret etmeyi planladı.*

*O, dedesinin bu arzusunu yerine
getirmeyi planladı ve bunu kendisine bir
vazife olarak belirledi.*

*Günün birinde o, yurduna Nazır
Rüstem'in geleceğini duyunca şikâyetini
Turdi Kari aracılığıyla Nazıra
ulaştırmayı planladı.*

*Onlar, onun dokuduğu kumaşlarının
sayısına güvenmeyip evini aramaya karar
verdiler.*

*O, anne ve babasının eleştirilerine,
komşularının dedikodu ve alaylarına
dayanamayıp intihar etmeyi bile
düşündü.*

*Belde belediyesine yeni gelen sekreter,
Toğraklık'ın doğal şartlarını ve
ekolojisini düzeltmek için Toğraklık'ı
meyve diyarına dönüştürmeyi planladı.*

*O, Dilmurat'tan boşanıp kızını kendisi
okutmayı düşündü.*

Bazı durumlarda bu yapı, hareketin geçmişteki referans anında planlanmasıyla birlikte başarısızlıkla sonuçlanan eylem girişiminde bulunmasını da ifade eder.

3 -etrettin kelgen Osman bilen uniñ
yénidiki ikkiylen Abduǵéni Axunniñ
arqisidin **qoǵlımaqçı boluǵtı**. Qizil saqal,
yéşil közlük Hüsiyin Axun dégen molla
adem ularni tosuvaldi.

(H.İ., 2011: 131)

İşikniñ bir qaniti sunganda işik
alidikiler tentene qilip çuqan sélişip
işikni dümbisi bilen ittirip **açmaqçı
boluǵtı**. Şu çağda arqa- arqidin üç pay
oq étilip, üç adem yerge yiqildi.

(H.İ., 2011: 135)

U yétişip keldi. Qollirini uzitip Zumret'ni
tutuvalmaqçı boldi. Biraq, Zumret uniñ
barmaqıleri arisidin çiqip, quşteq qanat
kerginiçe yerge düm çüştü.

(H.İ., 2011: 254)

Rozi Axun derhal çüşüp ayropilanniñ u
yer- bu yérini tekşürüp, vintilarni çititip,
uni yene bir qétim **uçurmaqçı boldi**.
Emma, ayropilan mit qilipmu qoymidi.

(H.İ., 2011: 341)

Üçüncü gruptan gelen Osman ile onun
yanında ikisi, Abdulgani Ahun'un
arkasından kovalamaya kalkıǵtı. Kırmızı
sakallı, yeşil gözlü Hüseyin Ahun adlı
molla onları engelledi.

Kapının bir kanadı kırıldıǵında
önündekiler, neşeli baǵrışmalarla kapıyı
omuzlayıp iterek açmaya kalkıǵtı. O an
ardı ardına üç silah sesiyle üç kişi yere
yıkıldı.

O, arkadan yetiştı. Ellerini uzatarak
Zümrüt'ü yakalamaya çalıştı. Ama onun
parmakları ulaşınca Zümrüt, kanat açan
kuş gibi yere düştü.

Rozi Ahun hemen inip uçağın çeşitli
kısımlarını kontrol ederek vidalarını
sıktıktan sonra onu tekrar uçurmaya
kalktı. Ama uçak hiç çalışmadı.

Yukarıdaki örneklerin tümünde {-mAKçı} **boldi** yapısıyla çekimlenmiş olan *qoǵla-* (kova-), *aç-*, *tutuval-* (yakala-), *uçur-* (uçur-) eylemleri, geçmişteki bir referans anında planlanan ve gerçekleşmesi için girişimlerde bulunulan ancak olumsuzlukla sonuçlanan hareketleri anlatmaktadır. Bu yargılar da söz konusu cümlelerin hemen ardından gelen diğer cümlelere yani bağlama dayanmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de bu yapı geçmişteki referans anında gerçekleşen ama başarısızlıkla sonuçlanan eylemleri ifade eder.

– *poMéşşikniñ qizini élip saq béşinğa aǵriq tépivalarsenmikin, alimen déseñ qiz bala dégen toliǵu, – dep nesihet qılmaqçı boldi.*

(H.İ., 2011: 88)

Lékin ular yene: «bu yerniñ emgikige muşu ademlerla çidaydiken» déyişip özliriniñ acizliqini yapmaqçı boluşti.

(H.İ., 2011: 230)

- *Feodalin kızıyla evlenerek kendi başına iş açarsın. Evleneceksen sana başka kız mı yok, - diyerek nasihate kalkıştı.*

Lakin onlar yine “Burada çalışmaya sadece bu insanlar dayanırlar.” diyerek kendi zayıflıklarını örtmeye kalkıştı.

1.25.3. {-mAKçi} boluptu

Geçmiş zamandaki bir gönderme anında gelecekte gerçekleşmesi beklenen, tasarlanan eylemlerin aktarımı için {-mAKçi} boluptu yapısı kullanılır. {-mAKçi} eki geleceği yönelik bir niyeti ifade eder. Boluptu ise bu niyetin bağlı olduğu referans zamanını geçmişe götürür ve yapıya dolaylılık anlamı katar. Daha çok rivayet anlatımlarında kullanılır.

Bir künlerde, şu etraptiki birneççe bay birleşip medikar yallap, qumluqtiki ğayib şeherdin mal- dünya tépip kelmekçi boluptu. Çonlarniñ, köp işlarni béşidin keçürgeñ kişilerniñ tosuşi, nesihetlirige qarimay, yurtqa nezir bérip, at- töge, eşeklik çoñ karvanni başlap qumluqqa yürüş qiliptu.

(H.İ., 2011: 12)

Günün birinde mahalledeki birkaç zengin kişi, ortaklaşa yevmiyeci kiralayarak çöldeki kayıp şehirde define aramak için gitmeyi planlamışlar. Büyüklerin, deneyimli kişilerin önlemleri ve nasihatlerine rağmen adaklar kesildikten sonra at, deve ve eşekli büyük bir kervanla çöle doğru yürümüşler.

Örnek, rivayet biçiminde aktarılan bir paragraftan alınmıştır. Eserin kodlama anından uzun zamanlar önceki bir referans zamanı olan günlerin birinde (bir künlerde), tépip kel- (arayıp bul-) eyleminin gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Tepip kelmekçi sözüyle eylemin gerçekleşme planı, boluptu ile bu planın geçmişe ait olduğu ve bu bilginin dolaylı yollarla edinilmiş olduğu ifade edilmektedir.

{-mAKçi} idi yapısının başlığında söylendiği gibi bu çeşit yapılarda eylem için niyet edilen referans zamanı, konuşma zamanından önce olsa da olay zamanı, konuşma zamanından önce ya da sonra olabilir. Yazar ağızından aktarılan yukarıdaki cümlede

anlatılan zaman, kodlama zamanından uzun zamanlar öncesine ait olduğundan eylemlerin kodlama zamanına kadar çoktan gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiş olduğu tahmin edilebilir. Daha geniş bir bağlama bakıldığında planlanan olaylar, başarısız sonuçlanmış olsa da gerçekleştirilmiş bulunmaktadır.

Aşağıdaki cümleler eser karakterlerine aittir. Cümlelerde ifade edilen olayların tasarısı, eser karakterine ait olan konuşma anından öncesine aittir. Ancak olaylar konuşma zamanda sonraları gerçekleşecektir.

– *XiaoWang bilen öy **téğişmekçi*** – *ŞiaoVang’la evlerinizi değış tokuş*
***bolupsiz**, bumu bir alahide iş iken.* *yapacakmışsınız.*

(H.İ., 2011: 353)

– *Ular sili yazğan şéirni körüp, açamni* *Onlar, yazdığınız şiiri yanlış anlamış.*
*«buzuqçiliq qiptu» dep..., **çalma- kések*** *Ablamı “ahlaksızlık yapmış” diye*
qılmaqçi boluptu. *recmedeceklermiş.*

(H.İ., 2011: 66)

*Arida Perhad’niñ ayali **acraşmaqçi*** *Arada ‘Ferhat’ın karısı boşanacakmış’*
***boluptu**, dégen geplermu tarqaldi.* *diye söylentilerde yayıldı.*

(H.İ., 2011: 359)

1.25.4. {-mAKçi} boluptiken

Bu yapı konuşma zamanından önceki bir zaman diliminde bir olayın gerçekleştirilmesine niyet edilmiş olması durumunun sonradan aktarımı için kullanılır. {-mAKçi} boluptu yapısına kıyasen {-mAKçi} boluptiken yapısında olayın konuşma zamanından önceki zaman dilimlerine ait olduğu vurgulanmaktadır. {-mAKçi} boluptu yapısı, rivayet anlatımında geçmiş zamana ait bir niyeti ifade ederken normal konuşmalarda niyetin konuşma zamanında da mevcut olduğu ve niyet edilen eylemin de gelecekte gerçekleşeceğini anlatır. {-mAKçi} boluptiken yapısı ise {-ken} ekinin zamanı geçmişe götürme yetkisiyle niyetli olma durumunun geçmişteki bir zaman dilimine ait olduğunu vurgular.

İstili buzuq, töt- beş aşnisi bar. Ayali *Onun ahlakı bozuk ve dört-beş metresi*
biçare derdke çidimay neççe qétim *var. Zavallı eşi de derdine dayanamayıp*
ölüvalmaqçi boptiken. *birkaç kez intihara kalkışmış.*

(H.İ., 2011: 391)

Örnek, eser karakterinin diğeri için söylediği bir dedikodudur. {-mAKçi} *boluptiken* yapısıyla konuşma zamanından önceki bir zaman diliminde zavallı kadının intihara niyetlendiği ancak başaramadığı anlatılmaktadır.

1.25.5. {-mAKçi} bolatti

Geçmişteki bir gönderme anını kapsayan bir zaman diliminde planlanan bir eylemin gerçekleşmesi için sık sık girişimlerde bulunulduğu, {-mAKçi} *bolatti* yapısıyla anlatılır. {-mAKçi} eki, bu yapıda niyetlenmeyi ifade eder. *Bolatti* kelimesi ise yapıya tamamlanmamışlık yani tekrar ve alışkanlık anlamı katar.

*Ürümçi'de birneççe kün ularnişkide
turğan Hêlimigül tartinip olturmay
«Neyney emes, çoŋ ana désile», «Mavuni
anar deymiz, mavu dégen şaptul» dep
ikkisige Uyğurçe gep ögetmekçi bolatti.*

(H.İ., 2011: 386)

*U avaziniŋ bariçe «Zumret! toxtap tur,
toxta!» dep tovlaŋ uni tutuvalmaqçi
bolatti.*

(H.İ., 2011: 254)

*Buniŋ yaxşı iş emeslikini bilip özini
haraqtin tartmaqçi bolatti, bezide neççe
aylaŋ içmeymu baqatti.*

(H.İ., 2011: 349)

*Ürümçi'de birkaç gün onların evinde
kalan Halimegül, çekinmeden “Neyney
değil anneanne de!”, “Buna nar, ona
şeftali denir.” diyerek iki çocuğa
Uygurca öğretmeye çalışırdı.*

*O, mümkün oldukça yüksek sesle
“Zümrüt! Dur! Bekle!” diye bağırarak
onu yakalamaya çalışıyordu.*

*İyi bir iş olmadığını bildiği için alkolü
bırakmayı denerdi. Bazen birkaç ay
içmezdi.*

Yukarıdaki örneklerde {-mAKçi} *bolatti* yapısı, geçmişteki bir zaman diliminde bir niyete ulaşılması için tekrar tekrar gerçekleşen eylem girişimlerini ifade etmektedir. Rastlanan örneklerde eylemlerin tümü, bağlam kaynaklı olarak olumsuz sonuçlandığı izlenimi verir.

1.25.6. {-mAKçi} bolğanidi

Konuşma zamanından önceki bir anlatı zamanında bir eylemin gerçekleştirilmesinin planlandığı ve bu planı gerçekleştirmek için harekete geçilen ama daha eylemin kritik sınırına ulaşılmamış olan bir anı bildirir. Eylemin gerçekleştirilmesi -yani kritik sınıra ulaşabilmesi- ardından gelen cümlelerin anlattığı eylem tarafından engellenmiş olur.

*Zeynep dadisiniñ ağızidin nanni
élivetmekçi bolğanidi, dadisi unimay
béşini çayqap turuvaldi.*

*Zeynep, babasının ağızından ekmeği
alacaktı, babası başını sallayıp izin
vermedi.*

(H.İ., 2011: 145)

*Gülnaz ornidin qopup ketmekçi
bolğanidi, Rustem uni tutuvaldi.*

*Gülnaz yerinden kalkıp gidecekti, Rüstem
onu bırakmadı.*

(H.İ., 2011: 318)

Bu yapı biçimsel oluşumu bakımından olumsuzluk işaretleyicileri barındırmamasına rağmen vurgu yapıldığı anın özelliği itibariyle (yani bir eylemin kritik sınırına ulaşmaya yakın bir anı vurgulamasıyla) bu yapı “tam gerçekleşecekti ama gerçekleşemedi” gibi bir olumsuzluk anlatmaya yatkındır. Genellikle ardından onun olumsuzluğunu kanıtlayan cümleler gelir.

1.25.7. {-mAKçi} bolup yüretti

Bu yapı, {-mAKçi} bolatti yapısı gibi geçmişteki bir referans anını kapsayan bir zaman diliminde planlanan bir eylemin gerçekleşmesi için sık girişimlerde bulunulduğunu anlatır. {-mAKçi} eki bu yapıda niyetlenmeyi ifade eder. *Bolup yüretti* kelimeleri ise yapıya tekrar ve alışkanlık anlamı katmakla birlikte yapıdaki *yür-* art eylemi, süreklilik işlevi görür. Böylelikle bu yapıda, {-mAKçi} bolatti yapısına kıyasen eylem girişiminin sık sık gerçekleştirilmesi yanında her gerçekleştirildiğinde süreklilik veya bir uğraşı gerçekleştiğini de ifade eder.

*Bu gülini şeherdiki İlhamcan dégen
muxbir yigitke atap alahide tallap
qurutqanidi. Esliy poçtidin evetmekçi
bolup yüretti. Emdi özi algaç
baridiğanliqidin tolimu xuşal boldi.*

*O, bu kuruyemiş şehirdeki İlhamcan adlı
gazeteci için özenle seçerek kurutmuştu.
Aslında posta olarak göndermek için
uğraşıyordu. Artık kendi götüreceği için
çok memnun oldu.*

(H.İ., 2011: 164)

1.26. Bolğay, Bolğidi ve Bolğıytti

Bu yapılarda *bolğay* ve *bolğıydi* sözcükleri, eylem işletim ekleriyle çekimlenmiş olmasına rağmen cümlelerin zamanını belirleme işlevi görmeden sadece kiplik kelimeleri olarak kullanılır. {-Di} *bolğay* yapısı, gelecek zaman ifade eden {-Gay} ekiyle çekimlenmiş olmasına rağmen önündeki {-Di} ekinin anlattığı geçmiş zamanı değiştirememiştir. Ancak bir kiplik dil birimi olarak işlev görmektedir. {-r} *bolğıydi* yapısı da zaman bakımından {-r}'in işaret ettiği gelecek zamanı anlatırken *bolğıydi* yapısı kiplik anlamı taşımaktadır.

1.26.1. {-GAn} bolğidi

Hamit Tömür, bu yapıyı, *subyektip mölçer meylidiki pütken ötken zaman şekli (öznel tahmin kipliği bitmiş geçmiş zaman biçimi)* olarak adlandırmıştır (1987: 300). Söz konusu yapı, genelde geçmiş zamanı anlatır. Yazı diline göre konuşma dilinde daha çok kullanılır. “Keçmiş” romanında rastlanan örneklerin tümü konuşmalarda kullanılmıştır.

Abduréhim Rahman’a, Tehur ve diğerlerine göre bu yapı, konuşma zamanından önce gerçekleşen iş ve hareketi ya da konuşma zamanından önce belirli iş ve hareketin mevcut durumunu öznel bilişe dayanarak tahminle anlatmakta kullanılır. Endişe ve arzu anlamları taşır (Rahman, 2010b: 266; Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1771-1772).

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerde {-GAn} *bolğidi* yapısı geçmiş zamanında gerçekleşen olaylar için pişmanlık ve üzüntü anlamlarını ifade etmektedir.

*Öz vaqtida menmu özümge aş bolğudek Zamanında kendime yakışan biriyle
birer xotun almay, némişqa bu şadipaçaq evlenmeyip neden bu kısır kadınla
qéçirni alğan bolğıydim, – dep ah urdi. evlenmiş olduydum,- diye sızlandı o.*

(H.İ., 2011: 189)

Dadam mal- dunyani némançe **yığqan bolğıydi**, bayliq dégenmu yaxşı nerse emes iken, bir ademge ikki égiz öy, cénini baqqudek bir parçe yer bolsila yétidiken.

(H.İ., 2011: 217)

U aşu kitabni élip qalmay némişqa **apirip bergen bolğıydi**- he.

(H.İ., 2011: 247)

– Némişqa **qaçqan bolğıydi**, qaçmay cim turğan bolsa, tutuvélip urup- urup qoyup béretti, késilip ketsimu kéler bolğıydi.

(H.İ., 2011: 191)

Ularniñ köziçila ah tartip: «Xudayim bu dunyani némandaq teñsiz yaritiptiki, bizmu xudaniñ bendisi turup capa bilen meynetçiliklila **törelgen bolğıymiduq**» deytti.

(H.İ., 2011: 231)

Yukarıdaki örneklerin tümünde *némişqa*, *némançe* gibi soru ifadeleri kullanılmış veya soru biçiminde çekimlenmektedir. Ancak hiçbirinde dinleyiciden bir yanıt beklenmemektedir.

{-GAn} *bolğıdi* yapısı, geçmişteki bir olayın gerçekleşmesinden dolayı şaşkınlık, olayı doğru bulmamakla birlikte onun için duyduğu pişmanlık veya üzüntü anlamı ifade etmektedir.

Babam mal mülkleri neden bu kadar çok toplamıştır. Varlık da iyi bir şey değilmiş. Bir kişi için iki odalı bir ev, geçimini sağlayacak bir tarlası olursa yetermiş.

O, o kitabı keline bırakmayıp neden başkasına götürdü ki.

- Neden kaçmıştı ki, kaçmadan dursaydı, yakalayıp döver bırakırdı. Hapse atılsa da geri gelirdi.

Onların önünde sızlanarak “Hüda, dünyayı bu kadar adaletsiz yaratmış. Biz de Hüda’nın kullarıyken sadece ceфа ile pislik için mi doğmuşuz” diyordu.

1.26.2. {-GAn} bolğıytti

Romanda sadece iki örneğine rastlandığımız {-GAN} *bolğıytti* yapısı, konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olan bir olaya yüklediği şaşkınlığı soru yoluyla bildirmektedir.

– *Némişqa yarimiğan bolğıytti?* – *dep* - *Neden beğenmemiştir acaba?*- *diye*
ittik soridi. *hemen sordu.*

(H.İ., 2011: 259)

ata- anam qumluqniñ otturidiki aşu *Annem ve babam nasıl olup da çölün*
kiçikkine yerde qandaq bolup turup *ortasındaki o küçücük yere*
qalğan bolğıytti? *yerleşmişlerdir acaba?*

(H.İ., 2011: 47)

Bu örneklerde *némişqa* (*neden*), *qandaq bolup* (*nasıl olup da*) soru zamir ve zamir öbekleri kullanılmaktadır. Her iki cümle bir şaşkınlık, anlaşılmazlığı veya üzüntü ifade etmekle birlikte ilk cümlede dinleyiciden bir yanıt beklenirken sondakinde konuşucu zihnen bir yanıt arayışında bulunmaktadır.

{-GAN} *bolğıtti* yapısı da pişmanlık ve üzüntü ifade eden {-GAN} *bolğidi* yapısı gibi soru zamirleri ve soru işaretleriyle beraber kullanılır. Ama {-GAN} *bolğidi* yapısındaki soru birimleri bir şaşkınlık, pişmanlık gibi duygusal anlam için hizmet ederken {-GAN} *bolğıtti* yapısı, soru ifade eden diğer birimlerle beraber kullanılarak gerçekten bir soru yöneltmesinde bulunur.

1.26.3. {-Di} *bolğay*

Belirsizlik ifade etmek için, bazen, geçmiş zaman çekiminden sonra “*bolğay*” getirilir: “On miñ evlük kişi çıqtı *bolğay*” (*On bin aile (yola) çıkmış olabilir*). Soru cümlelerinde *bolğay* bir tereddüt anlamı taşır: *Rahmi peyda boldi mu bolğay anıñ taş köñlide* “Onun taş gönlünde (de) acıma duygusu ortaya çıkmış olmalı” (Eckmann, 2017: 118)

{-Di} *bolğay* yapısı, geçmişte gerçekleştiğine tanıklık edilmeyen veya kestirilemeyen, sonuçlar değerlendirilerek gerçekleştiğinin tahmin edildiği eylemleri anlatır. Geçmiş zamanda gerçekleşmiş olması tahmin edilen bitmişliği ifade eder. Yapıdaki bitmişlik ve geçmiş zaman anlamı, {-Di} ekiyle; tahmin anlamı ise *bol-*

yardımcı eylemiyle {-GAy} ekinin birleşmesinden oluşarak kiplik kelimesine dönüşmüş olan *bolğay* tarafından verilir. Eckmann, *Bolğay* sözcüğünün Çağatay Türkçesi döneminde belirsizlik ifade etmek için kullanıldığından ve soru cümlelerinde ise tereddüt anlamı ifade ettiğinden söz eder (2017: 118).

“Keçmiş” romanında bu yapıya ait olan sadece iki örneğe rastlanmaktadır.

<i>Şu çağda aldi tereptin kélivatqan</i>	<i>O anda ön taraftan gelmekte olan</i>
<i>Altungül’ni körüp qélip iza tartti bolğay,</i>	<i>Altungül’ü görmüş olmalı ki, başörtüsünü</i>
<i>romilini oñşığan bolup yanğa qarivaldi.</i>	<i>düzeltir gibi yapıp yana döndü.</i>
(H.İ., 2011: 118)	

<i>Rustem birdinla gemge pétip cim olturup</i>	<i>Rüstem üzüntüye kapılıp sessizleşti.</i>
<i>qaldi. Buruthuq adem uniñ köñlidikini</i>	<i>Bıyıklı kişi, onun düşüncesini anlamış</i>
<i>bilivaldi bolğay, derhal gep başlıdi.</i>	<i>olmalı ki, hemen söze başladı.</i>
(H.İ., 2011: 259-260)	

Yukarıdaki örneklerin her ikisinde {-Di} *bolğay* yapısıyla çekimlenmiş olan yargılar, onları takip eden cümlelerde ifade edilen olayları değerlendirme sonucunda ortaya çıkmıştır. Diğer bir bakışla {-Di} *bolğay* yapıları cümleler, onları takip eden cümlelerin net olarak kestirilemeyen nedenleridir. Bu yapı, Türkiye Türkçesinde *ki*’li temel cümlelerde yer alan {-miş} *olmalı ki*, yapısıyla paralellik gösterir.

1.26.4. {-r} bolğiydi

{-r} *bolğiydi* yapısı; {-r} birimiyle olasılık, *bol-gay* kelimesiyle istek / tahmin, (y)di birimleriyle geçmiş zaman anlamları kazanarak geçmişte gerçekleşmesi istenen / tahmin edilen bir olasılığı bildirir. Romanda tek örneğe rastlanılan {-r} *bolğiydi* yapısıyla çekimlenmiş eylemin yer aldığı cümlede, koşullu yan önermenin ifade ettiği olaya bağlı olarak ondan sonra gerçekleşme olasılığı olan ama koşula bağlı olan olayın gerçekleşmemesi nedeniyle olasılığını yitirmiş bir durum, anlatılmaktadır.

<i>– Némişqa qaçqan bolğiydi, qaçmay cim</i>	<i>- Neden kaçıyordu ki, kaçmadan dursaydı,</i>
<i>turğan bolsa, tutuvélip urup- urup qoyup</i>	<i>yakalayıp döver bırakırdı, hapse atılsa da</i>
<i>béretti, késilip ketsimu kéler bolğiydi.</i>	<i>geri gelirdi.</i>
(H.İ., 2011: 191)	

Cümlede koşul ifade eden *kaçmay cim turğan bolsa (kaçmadan dursaydı)* yan önermesi, takip eden cümleyle beraber {-r} *bolğıydi* yapısıyla çekimlenmiş olan eylemin de önkoşulunu oluşturmuş bulunmaktadır. Koşullu yan önermenin gerçekleşmediği anlaşıyor. Kiplik kelimesi *bolğay*, cümlede ifade edilen görüş ve yargının öznel bir tahmin olduğunu vurgulamış bulunmaktadır. Geçmiş zaman eki olan {-r} ise söz konusu olasılığın geçmişe ait olduğunu ama şu an olasılığını yitirdiğini anlatmaktadır. Yani eylemin gerçekleşme ihtimalini konuşma zamanından önceki bir zaman dilimine taşımaktadır.

{-r} *bolğıydi* yapısı, eylemin gerçekleşmesi konuşucunu düşüncesi ve arzusuna göre gerekli, mümkün veya muhtemel iken koşulun hazırlanmaması nedeniyle gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildirir.

2. GEÇMİŞ DIŞI ZAMANI ANLATAN EK ve YAPILARIN GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANIMI

Türkçenin yapısal özelliklerinden olan eklerin çok işlevliliği konusu, doğal olarak Uygur Türkçesi zaman ve görünüş eklerinde de kendini gösterir. Önceki bölümde incelenen ek ve yapıların bazıları, sıklıkla geçmiş zamanı anlatır; bazıları geçmiş zaman ile doğrudan, bazıları dolaylı olarak ilişkilidir. Bu bölümde incelenecek olan {-i(du)} yapısı ve ondan türemiş olan {-vati(du)} yapısının geçmiş dışı zamanı ve şimdiki zamanı anlatması, ilgili çalışmaların neredeyse tamamında kabul görür. Ama hikâye anlatımlarında bu dilbirimleri, bazen geçmiş zamanda veya kurgu zamanında gerçekleşen olayları aktarmakta da kullanılır.

Johanson, geçmiş dışı zamanı anlatan ek ve yapıların bu tür kullanımını *gösterimsel olmayan şimdiki zaman* olarak adlandırır ve şöyle açıklar: *Şimdiki zaman birlikleri mutlak biçimde gösterimsel şimdiki zamanı da temsil etmez. İfadenin -ancak bağlam sayesinde belirlenebilen- yönelme noktası, geçmiş, kurgusal veya varsayımsal olabilir* (Johanson, 2016: 59).

“Keçmiş” romanında {-i(du)} ve {-vati(du)} yapılarıyla gösterimsel şimdiki zamanı temsil etmeyip geçmiş zamanı ifade eden örneklere de çok rastlanılır.

2.1. {-i(du)} EKİNİN GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANILMASI

{-i(du)}, cümlede eylemleri *-i / -y / -idu / -ydu* biçimleriyle çekimleyebilir. Oluşumu:

$$\{-i/y(du)\} < \{-A\} + \{-dur\} < \{-A\} + \text{tur-}\{-ur\}$$

{-i(du)} yapısı, geçmiş zaman işaretleyicisi {-Di}'nin karşıtı niteliğinde genellikle geçmiş dışı zaman işaretleyicisi olarak kabul edilir. Genellikle bağlandığı eylemlerin kılınmış türüne göre şimdiki veya gelecek zamanlara gönderme yapabilir. Ancak {-i(du)} yapısıyla çekimlenmiş olan eylemler, bazen bağlam içinde geçmiş zamanı da ifade edebilmektedir (Mettursun, 2018: 913-914). Tehur ve diğerleri, {-i(du)} yapısının soru cümlelerde konuşma zamanından önce gerçekleşen olayların anlatımı, kişi hayatı veya bir olayın hikâye biçiminde anlatımı ve edebi eserlerde mevcut bir durumun anlatımları için de kullanılabileceğinden söz eder (2010: 1732-1733). Romanda rastlanan örneklerle bakılırsa geçmişte gerçekleşen olayların anlatımı soru cümleleriyle sınırla kalmaz. Aşağıdaki örneklerin tümü, roman karakterlerine ait olan, günlük konuşma dili özelliklerini yansıtan cümlelerdir. Bu örnekler konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olayları anlatmaktadır.

Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qiz Akşam bizim odaya iki Çinli kız geldiler.
*keptu. Qaysibir zavuttin kelduq **deydu**. Bir firmadan geldiklerini söylediler.*

(H.İ., 2011: 274)

Yukarıdaki cümlede de geçmiş zamanda (dün akşam) gerçekleşmiş olan *de-* eylemi, yine {-i(du)} yapısıyla çekimlenmiştir.

– *Sen némişqa özüñ bilen özüñ Sen neden kendi kendine konuşuyorsun?*
geplişisen? – *Kendi kendime konuşmadım.*
– *Özüm bilen özüm gepleşmidim.*

(H.İ., 2011: 292)

Örnekte eylem, *gepleş-i-sen* biçiminde “geçmiş dışı zaman işaretleyicisi” {-i(du)} ile çekimlenmiş bulunmaktadır. Ama bağlama dayalı olarak *gepleş-* eyleminin konuşma

anından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu, o soru cümlesine verilmiş olan yanıtta geçen zaman işaretleyicisi {-Di}'yle çekimlenmiş olan *gepleşmidim* (*konuşmadım*) yükleminden de anlaşılır. Yanıt verici, soruyu geçmiş zamana gönderme olarak algılamıştır.

Bir çocuk, başkalarıyla arasında yaşanmış olan olayları annesine şöyle anlatmaktadır:

<i>Zadi héçqandaq işni qilalmaydiken. Men umaç étişni ögitip qoyğantim, her küni umaçla içidu. Buğday uni bolğandin kéyin xémir yuğurup leğmen étip yéseñlar bolmamdu, désem, leğmenni qandaq étidu? dep qarap turidu. Yene birküni nan yaqturuvalsañlar bolmamdu? désem, yene béşini qaşlap qarap turidu. Şuniñ bilen anam silerge nan yéqip bersun dep buni élip keldim.</i>	<i>Hiçbir şey yapamıyorlarmış. Onlara çorba pişirmeyi öğrettim. Her gün çorba içtiler. “Buğday unu varken hamur yoğurup leğmen yemeği pişirseydiniz.” dediğimde, “Leğmen nasıl pişirilir?” diyerek bakıp durdular. Bir başka gün, “Birileri size ekmek pişirseydi.” dedim. Gene başlarını kaşıyarak bakıp durdular. Böylelikle “Annem size ekmek pişirsin.” diyip bunu getirdim.</i>

(H.İ., 2011: 221)

Örnekte *içidu* (*içtiler*), *qarap turidu* (*bakıp durdular*) eylemlerinin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. {-i(du)} ile çekimlenmiş olan iç-eylemi, bağlamda bir alışkanlığı ifade etmiş olduğu için geleceğe taşınabilme olasılığı vardır bu nedenle geniş zamanı anlattığı söylenebilir, fakat bu alışkanlık konuşma anından önceki bir zaman diliminde gözlemlenmiştir. Paragrafta {-i(du)} ile çekimlenmiş ve iki yerde tekrarlanan *qarap tur-* (*bakıp dur-*) eylemi, tamamıyla geçmişte kalmış olayları anlatmaktadır.

<i>U tonuş - bilişlirige külüp salam qildi. Uların salimini ilik almiğanliqiğa heyran qélip:</i>	<i>O, tanıdıklarına gülümseyerek selam verdi. Ama onların yanıt vermemelerine şaşırarak:</i>
<i>– Hey xeq, néme boldi herqaysıñğa? Ya men bir néme qildimmu, némişqa salimimni ilik élišmaysen? – dep tovlidi.</i>	<i>- Millet, ne oldu sizlere? Ben bir yerde yanlış mı yaptım? Selamıma neden yanıt vermediniz? – diye bağırды.</i>

(H.İ., 2011: 113)

Örnekte selam verme eylemi konuşma zamanından az evvel gerçekleşmiştir. Buna yanıt vermeme olayı da konuşma anından önce yaşanmıştır. Konuşucu, konuşma zamanından önceki yanıt vermeme olayından şikâyetçi olarak *salimimni ilik élišmaysen* biçiminde geçmiş zamandaki olayı {-i(du)} yapısıyla anlatmaktadır.

- Özliri nedin kelle?

- Siz nerden geldiniz?

- Men toğraqliqtin keldim.

- Toğraklık'tan geldim.

Ayal qaqaqlap külüp ketti:

Kadın kakhkaha atarak güldü:

– Viyey, mavu yétim adem zañliq qilişqa
eceb ustiken, nedin kelle désem,
“toğraqliqtin” deydu.

- Bu oğlan gerçekten çok alaycıymış.
Nereden geldiğini sordum, “Toğraklık'tan
(kavaklıktan)” dedi.

(H.İ., 2011: 166)

Örnekte kadın, bir yiğide nereden geldiğini sorduğunda, “Toğraklık'tan geldim.” yanıtını alıyor ve buna şaşırarak diğer kişilere aktarıyor. Yiğidin konuşma zamanından önce gerçekleştirdiği *de-* eylemini kadın *deydu* biçiminde {-i(du)} yapısıyla anlatmaktadır.

Sonuç olarak {-i(du)} yapısı, geçmiş dışı zamanların anlatımı için elverişli olmasının yanında bazen geçmiş zamana ait olayları hikâye eden anlatımlarda ve nadir olarak günlük konuşmalarda da olay zamanına odaklı olarak kullanılır denebilir.

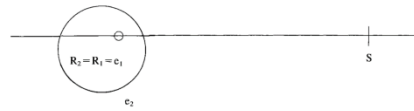
2.2. {-i(du)} EKİNİN GEÇMİŞLE İLGİLİ BETİMLEYİCİ ANLATIMDA

KULLANIMI

Betimleyici bir anlatım için genellikle tamamlanmamışlık ifade eden işaretleyiciler kullanılır. Geçmiş zamandaki bir durumu betimlemek için Uygur Türkçesi edebi metinlerde bazen {-i(du)} yapısı kullanılabilir. Başka bir deyişle {-i(du)} yapısı söylem tipi olarak kullanılarak şimdiki zamanın hikâyesi / geçmişteki süreklilik işlevlerini üstlenebilir.

Tamamlanmamış eylem zamanları ise zaman çizgisinde art arda gelen hareketleri ifade etmek için kullanılmaz. Belirli geçmiş zaman (Uygur Türkçesinde {-Di} eki ve {-p(tu)} yapısı) gönderim noktasını ileriye doğru kaydırırken şimdiki zamanın hikâyesi ve şimdiki zaman ekleri, gönderim noktasını kaydırmaz; daha çok söz dizimi tarafından daha önceden saptanmış bir gönderim noktasını içine alan bir zaman aralığını ifade eder (Pilten, 2010: 123). Tamamlanmamış eylem zamanları farklı çalışır. Tamamlanmamış eylem zamanları (ya da İngilizceki past progressive) anlatı zamanı ilerlemez. Bir olayın sıralı olarak anlaşılmasından ziyade, önceki bir olay ile aynı zamanda gerçekleşiyor şeklinde anlaşılmaktadır. Tamamlanmamış eylem zamanlarının kullanıldığı cümlede olayın veya durumun zaman aralığı referans noktasını içerir; ayrıca referans noktasını ilerletmez (Binnick, 1991: 338).

Hikâye anlatımı metninde yer alan, tamamlanmamış eylem ekleriyle çekime girmiş cümlelerde eylemler daha çok ilerlemeyen durumlar niteliğindedir. Gönderim noktasını kaydırmazlar. Ardışık cümlelerde yer alan birçok eylem veya durum, metin tarafından önceden belirlenen ve geçmişe ait olan bir referans noktasını zaman bakımından içine almış durumda, birlikte veya paralel hâlde sürdürülüyor olabilir. Böyle durumların sunumunu Binnick aşağıdaki gibi şematik hâle getirmiştir: burada e1, e2 ..., ardışık gelen cümlelerdeki tamamlanmamış eylemlerdir; R, R2, ..., beyan içindeki cümlelerin ilerlemeyen referans noktalarıdır; S ise konuşma zamanıdır (1991: 399).

Şekil 36: Tamamlanmamış görünümlü sıralı cümleler (Binnick)

*Gerbtin şerqqe qarap sozulğan
ormanliqniñ merkezide baraqsan ösüp,
girelişip, bağı éremdek xiyabanliq hasil
qilğan söget, séde, yava yañaqlar etrapqa
kéneygençe şalañlap, yiraq- yiraqlarğa
qeder tutişip ketken toğraq, yulğunlarğa
orun béridu.
Yaz aylirida yulğunlar qipqizil bolup*

*Batıdan doğuya uzanan ormanın
ortasında gürleşip girişmiş olan, cennet
bahçesi gibi hıyaban oluşturan söğüt, side
ve yaban cevizler, çevreye genişledikçe
seyrekleşir ve uzaklara kadar dizilmiş
kavak ve ılgınlara yer verir.
Yaz aylarında ılgınlara, kıpkırmızı çiçekler
açar ve etrafa sayısız çiçek yaprakları*

çéçeklep, etrapqa heddi- hésabsiz **gül berglirini tókıdu.**

Şamal, boranlar yulğun çéçeklirini uçurup hemme yerge yayğanda, zémin xuddi hesen- hüsen reñlik hilhile artıvalğandek **xıyalıy tús alıdu.** Bu yerniñ küz aylırı sürlük hem seltenetlik. Yeşillik bilen qum- boranniñ hayat- mamatlıq élişişi rehimsiz tüste ipadiliniñ, ceñdin keyinki xarabilikke oxşap qalğan ormanlıq, qumsañ çatqallıq ve döñlüklerde toğraqlarla galıblarçe **qed kötürüp turıdu**

Bolupmu keç küzde boran- çapqunda tavlinip pişqan sapsériq yopurmaqlırı bilen toğraqlar be'eyni rivayetlerdiki altun derexke oxşısa, zémin goya altun tengilerge kömülüp yatqandek **körünıdu.** Yıl boyı bağı éremdek xıyabanlıq içide top- top yava öçke, keyik, ceren, yava qulanlar **otlaydu.**

Şaxlarğa qonuvalğan quşlar tañ seherdin keçkiçe çañ keltürüp **sayrışıdu.**

Bulaq suliridin hasil bolğan sazlıqta sanaqsız su quşlırı qıyğıtip üzüşıdu ya ki şad avazda çuvuldişip kökke **kötürülıdu.**

Kéçiliri qumluqnıñ içkirisidin yava töge, qavan, yilpiz, böre, tülkiler **kélıdu.**

Ov ğeniymetliri bilen qorsaqlirini toyğuzup, bulaqlardin su içip, ot- çöp üstide sozulup **yétişıdu.** Gahıda, qarañğulişip turğan toğraqlar arisida

dökerler.

Rüzgâr, fırtınalar ılgın çiçeklerini her yere yaydığında zemin güya gök kuşağı renginde ipek örtmüş gibi hayalî görünüm alır.

Bu yerin sonbahar ayları kasvetli ve heybetli olur. Yeşillik ile kum ve fırtınaların ölüm kalım yarışı, acımasızca devam ettikten sonra cenkten artı kalmış harabelere benzeyen ormanda, kumsal çalılık ve tepelerde sadece kavaklar, galipler gibi ayakta durur.

Özellikle güzün sonlarında fırtınaları atlatan sapsarı yapraklarıyla kavaklar, tıpkı rivayetlerdeki altın ağaca benzer. Zemin ise güya altın paralara gömülmüş gibi gözükür.

Cennet bahçesi gibi hıyabandık içinde yıl boyunca sürüler hâlindeki yaban keçi, geyik, ceylan ve kulanlar otlar.

Dallara konan kuşlar sabahtan akşama kadar dinmeksizin öterler.

Kaynak sularından oluşmuş olan sazlıkta sayısız su kuşları sallana sallana yüzerler ya da hoş sesleriyle ötüşerek göğe yükselirler.

Geçeleri çölün içerisinde yaban deve, yaban domuz, pars, kurt, tilkiler gelir.

Avlarıyla karınlarını doyurur, kaynaklardan su içer ve o çimenler üzerinde uzanırlar. Bazen karanlık kavaklar arasında çöl kralı kaplanın gök

*qumluq şahi yolvasniñ hesen- hüsended
reñdar hem meğrur qamiti **çaqnap qalidu.**
İnsanlarniñ ayağ izi peyda boluştin
ilgiriki uzaq esirler davamida bayavandiki
bu bağı érem ene şundaq cahandin
pinhan halda **mevcut bolup kelgenidi.***

*kuşağı gibi renkli ve mağrur boyu da
gözükebilir.
İnsanoğulları buralara adım atmadan
önce, uzak asırlar devamında çöl
ortasındaki bu cennet bahçesi, öylece gizli
hâlde mevcudiyetini korumaktaydı.*

(H.İ., 2011: 3-4)

Metindeki *orun béridu* (yer verir), *gül berglirini tökidü* (çiçek yaprakları dökülür), *xiyalıy tūs alidu* (hayalî görünüm alır), *qed kötürüp turidu* (ayakta durur), *körünidu* (gözüdür), *otlaydu* (otlar), *sayrışidu* (öterler), *kötürülidu* (yükselebilir), *kélidu* (gelir), *yétişidu* (uzanırlar) ve *çaqnap qalidu* (gözükebilir) yüklemelerinin {-i(du)} yapısıyla çekimlenmiş olması nedeniyle okunduğu sırada geçmiş dışı bir zamanın ifade edilmekte olduğu düşünülebilir. Ancak bağlama bakıldığında tüm bu anlatılanlar uzak geçmiş zamanda kalmışlardır. Son paragraf (veya cümle), “*İnsanlarniñ ayağ izi peyda boluştin ilgiriki uzaq esirler davamida bayavandiki bu bağı érem ene şundaq cahandin pinhan halda mevcut bolup kelgenidi*” biçiminde hikâye birleşik yapılarıyla çekimlenerek geçmiş zamana gönderme yapıldığını ifade etmekle birlikte anlam bakımından da tüm bu anlatılanların (insanların ayağı değmediği) uzak geçmiş zamana ait olduklarına vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda bu paragraf, öncesindeki paragraflarda {-i(du)} yapısıyla çekimlenmiş olan ardışık cümlelerde ifade edilen durumların aslında bir tarihe dönüşmüş olduğuna işaret etmektedir.

*Altungül Zumret’ke bek amraq, da’im uni
yétilepla yüridu. Aliqinidiki kiçikkine,
budruq qollar uni Toxti Qariyğa bağlap
turğandek **bilinidu.** Zumret’ni öziğe
qaritivalsa Zeynep’tin derdi çiqidiğandek,
uni xuş qilişnila **oylaydu.** Zumret’mu
muşttek turup adem aldaşni **bilidu.** «Altun
anam» dep uniñdin bir qedem
ayrilmaydu. Akisi algili kelse «Altun
anam bilen kétimen» dep egişip*

*Altungül, Zümrüt’ü çok sever. Daim onu
yanında götürür. Avucundaki küçücük
eller onu Tohti Kari’ya bağlıyor gibi
geliyor. Zümrüt ona kendini sevdirse
Zeynep’ten öcünü almış olacağını
düşünerek her zaman onu memnun etmek
istiyor. Zümrüt de küçük olmasına rağmen
gönül almayı biliyor. “Altun annem”
diyerek yanından hiç ayrılmıyor. Ağabeyi
almayı geldiğinde “Altun annemle*

turuvalidu. *Altungül axşimi Nemet'ke arqisini qilip yétip, Zumret dadisiniñ aldida «Altun anam» dep méniñ gépimni qildimikin, Toxti Qariy méniñ étimni añlap némilerni oyliðikin, dep xiyal qilidu...*

gideceğim.” diye ondan ayrılmıyor. Altungül Akşamları Namet'e arkası dönük yatarak “Zümrüt, babası önünde ‘Altun annem’ diye adımı söylemiş midir!’ Tohti Kari, adımı duyunca neler düşünür” diye hayal ediyor...

(H.İ., 2011: 163)

Yukarıdaki metinde de {-i(du)} yapısı, geçmişteki bir gönderim zamanında gerçekleşmesinde devamlılığı koruyan olayları anlatmaktadır.

2.3.{-vati(du)} YAPISININ GEÇMİŞ ZAMAN İÇİN KULLANIMI

{-i(du)}, cümlede eylemleri *vatidu / -vati / -ivatidu / -ivati / -uvatidu / -uvati / -üvatidu / -üvati* biçimleriyle çekimleyebilir. {-i(U)vati(du)} şeklinde ifade edilebilir. Oluşumu:

{-(i/U)vati(du)} < {-(i/U)p} + yata + {-dur} < {-(i/U)p} + yat - {-A} + tur - {-ur}

{-vati(du)} yapısı, çağdaş Uygur Türkçesinde genellikle şimdiki zamanı anlatan ektir. {-vati-} eki, yat- art eyleminden evrilmiş olan ve süreklilik anlatan {-vat} görünüş işaretleyicisiyle geçmiş dışı zaman işaretleyici olan bir {-i(du)} yapısının birleşmesinden oluşmuş olan birleşik yapıdır. {-vat} ekindeki süreklilik anlamı, olaya yönelik bakış açısında odaklılığı arttırarak geçmiş dışı zaman anlatan {-i(du)} yapısının anlamının konuşma zamanı üzerinde yoğunlaşmasına yol açar. Yani {-vati(du)} yapısı, genellikle olayın tam konuşma zamanında gerçekleşmekte olduğunu anlatır. Ancak {-i(du)} yapısında olduğu gibi “Keçmiş” romanında bu yapının geçmiş zamanı anlatan örneklerine rastlanır. Ve bu örnekler geçmişteki süreklilik anlamı ifade etmektedir.

Genellikle şimdiki zamandaki sürekliliği anlatan {-vati(du)} yapısı, romanda bazen bağlam sayesinde belirlenebilen geçmiş zaman diliminde gerçekleşmesi devam etmekte olan olayların aktarımında da kullanılmaktadır. Cümledeki geçmiş anlamı, ait olduğu bağlam tarafından verilmektedir.

1962- yilniñ yaz aylirida kolléktip

Yıl 1962, yaz aylarında kolektif

*aşxanilar taqilip, normiliq teminleş **yolğa** qoyuldi... Emdila baş kötürgen maysilar uniñğa yigilep qalğandek köründi. Hélimu oğulliriniñ xéli insabi bar. Kök çıqqandin béri künde **kök tergeç kélivatidu**. Zeynep sémiz'ot bilen bédini ciq toğrap unni azraq bolsimu **técep qélivatidu**.*

yemekhaneleri kapatılıp normlu yiyecek taksimi başladı... ... Yeni çıkmaya başlayan çimler ona solmuş gibi göründü. İyi ki erkekler oldukça insaflıdır. Yonca filizlendiğinden beri her gün filiz getiriyor. Zeynep semizotu ile yoncayı çok katarak unu birazcık olsa bile tasarruf etmeye çalışıyor.

(H.İ., 2011: 183-184)

Paragrafın başında belirttiği gibi olaylar, 1962 yılında yani geçmiş zamanda gerçekleşmektedir. *Yolğa qoyuldi (başladı)* ve *köründi* yüklemeleri (*göründü*) yüklemeleri, geçmiş zaman işaretleyiciyle çekimlenirken *kök tergeç kélivatidu* (*filiz getiriyor*) ve *técep qélivatidu* (*tasarruf etmeye çalışıyor*) yüklemeleri {-vati(du)} yapısıyla çekimlenmiştir. Böylelikle yazar eyleme devamlılık anlamı eklemiş ve okuyucuda eş zamanlı algısı çağrıştırarak canlı aktarım amacına ulaşmış olmaktadır. İfade edilen devamlılık, bağlamın da katkısı ile alışkanlık anlamı ifade etmektedir.

Aşağıdaki örneklerde de {-vati(du)} yapısı geçmişte gerçekleşmesi sürmekte veya alışkanlık olarak devam etmekte olan olayların anlatımında kullanılmaktadır.

*Mana Rozi Axun bilen Zumret'mu tepten çoñ bolup qaldi. Exmet toluqsiz ottura mektepke çıqti. Zumret'ke hélitin **elçiler kélivatidu**. Emma, Zumret'tin héç sada yoq.*

İşte Rozi Ahun ile Zümrüt beraber büyüdüler. Ahmet ortaokula başladı. Zümrüt'e şimdiden elçiler geliyor. Ama Zümrüt'ten hiç ses çıkmıyor.

(H.İ., 2011: 245)

*Zeynepxan'niñ köñli buzulup yığa tutti. U piçirlap ata - anisiniñ rohiğa atap du'a qildi. Arqidin «Muşu künliringe şükri xudayim» dep uluğ - kiçik tindi. Démisimu hazir uniñ ağıringudek yéri yoq. Turdi Qariyniñ küni obdan. Rustem vilayette çoñ idaride **işlevatidu**. Rozi Axun içkiride aliy mektepte **oquvatidu**. Exmet'la uniñ*

Zeynephan'ın morali bozuldu, ağlayası geldi. Mırıldayıp anne ve babasının ruhuna dua etti. Ardından “Bu günlere de şükür Allah'ım!” diyerek derinden nefes aldı. Artık onun şikâyeti kalmadı. Turdi Kari'nin günleri iyi. Rüstem eyalette büyük bir kurumda çalışıyor. Rozi Ahun Çin'de üniversite okuyor. Sadece Ahmet

kéçe - gündüz xiyalidin çıqmay endişige salidu. Exmet uniŋğa toğraqlıqta turgusi yoqluqini éytqan.

(H.İ., 2011: 284)

*U hazir étiz - ériqnıñ işığa xéli pişip qaldi. Oğulliriniñ kiçiki başlanğuş mektepni emdila püttürdi. Kiçik qızı Zumret ikkinçi sinipta **oquvatidu**. Zumret 'tin kéyin Hélimigül yene bir qétim qorsağ kötürdi.*

(H.İ., 2011: 326)

*U aşu iştiyaqnıñ türtkiside nahayiti nurğun kitab oqudı. Hazirmu toxtimay **oquvatidu**. Emma, néme üçündür, kitablardı toğrisidiki tesirat, bahası başqılarnıñkige oxşımaydu.*

(H.İ., 2011: 344)

gece gündüz onun hayalinden çıkmaz, onu endişeye düşürür. Ahmet ona Toğraklık'ta yaşamak istemediğini söylemişti.

O, şimdi tarlaların işlerine bayağı alıştı. Oğullarının en küçüğü ilkokulu yeni tamamladı. Küçük kızı Zümrüt ikinci sınıfta okuyor. Zümrüt'ten sonra Halimegül yine bir kez hamile oldu.

O, tam o hevesin dürtüsüyle çok fazla kitap okudu. Şu anda da durmaksızın okuyor. Ama nedendir, kitaplar hakkındaki düşünce ve değerlendirmeleri diğerlerinkine benzemez.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİ AD CÜMLELERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN

“Uygur Türkçesi Ad Cümlelerinde Geçmiş Zaman” başlıklı bölüm, “ad cümlesinde geçmiş zamanı anlatan ek ve yapılar”, “ad cümlesinde geçmiş dışı biçimlerin geçmiş zamanı anlatması” olarak iki alt başlık altında incelenmiştir.

“Ad cümlesinde geçmiş zamanı anlatan ek ve yapılar” başlığı altında ad cümlelerinde kullanılan geçmiş zamanı anlatmaya yarayan ek veya koşaçlar, örnekleriyle bağlam içinde değerlendirilerek incelenmiştir.

“Ad cümlesinde geçmiş dışı biçimlerin geçmiş zamanı anlatması” başlığı altında genel olarak geçmiş dışı zamanı anlattığı düşünülen sıfır biçimbirimli ad yüklemli cümleler incelenmiş; geçmiş zamanı anlattığı örnekler bulunduğu bağlam göz önünde bulundurularak farklı işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. AD CÜMLESİNDE GEÇMİŞ ZAMAN ANLATAN EK VE YAPILAR

Bütün dillerde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de sadece eylem soylu sözcükler veya sözcük grupları değil ad soylu sözcük ve sözcük grupları da yüklem olabilmektedir. Yani hareket ifade eden yüklemeler olduğu gibi hareket ifade etmeyen yüklemeler de vardır. *Yaz-*, *oqu-*, *yür-* vb. eylemler nasıl yüklem görevinde kullanılıyorsa, *güzel+*, *ev+*, *su+* vb. ad soylu sözcükler de yüklem görevinde kullanılabilir. Ad soylu yüklemeler, özneyi betimler, tanıtır.

Türk dillerinde ad soylu sözcükler ve sözcük grupları, *er-*, *bol-* / *ol-*, *et-* ve *dur-* / *tur-* vb. yardımcı eylemlerden yararlanılarak yüklemleştirilir, eylemler ile aynı sistem işletir ve böylelikle Türk dillerinde isim soylu sözcükler ve sözcük grupları da yüklem olabilirler.

Türkiye Türkçesinde *er-* yardımcı eylemi *i-* olarak evrilmiş ve kimi zaman *idi*, *imiş* biçiminde koşaç, kimi zaman {-(y)DI}, {-(y)mİş} biçimlerinde zaman ekleri olarak ad soylu sözcükleri yüklemleştirme ve geçmiş zaman anlamı katma işlevi görmektedir.

Uygur Türkçesinde zaman, görünüş ve dolaylılık ifade eden {-Di}, {-miş} ve {-ken} gibi ekler *i-* cehver eylemiyle beraber *idi*, *iken*, *imiş*, *ikenmiş* biçimlerinde birer koşaç oluşturdudan sonra ad soylu kelimelerle beraber kullanılır ve genellikle geçmiş zamanı anlatır.

Bol-, *kıl-* ve *et-* yardımcı eylemleri, tarihsel yapısı ve görevini koruyarak ad soylu sözcüklerle sözcük grubu oluşturarak birlikte yüklem görevi üstlenirler. Ancak bu sözcük grubu birer hareketi veya olayı ifade ettiği; eylem cümlelerinden ayrı bir farklılık göstermediği için çalışmamızda ayrı ele alınmamıştır.

1.1. *İdi* KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER

İ- ek eyleminin geçmiş zaman biçimi olan *idi*, çekimlenmiş eylemlerden bir birleşik çekim oluşturabilirken ad soylu sözcüklere bir koşaç olarak eklenir.

İdi koşacı, adları yüklemleştirerek geçmiş zamandaki bir durumu anlatır. Tehur ve diğerlerine göre *idi* koşacı, ad soylu yüklemlemlerle beraber kullanılarak nesne veya durumlar hakkında bir belirtme anlamı verir (2010: 1916). *İdi* koşacının anlattığı geçmiş zamandaki durum, geçmiş zamanda kısa süreliğine mevcut olan durumlar olabilir veya geniş bir zaman dilimine yayılmış ve hatta geleceğe kadar devam edebilecek durumlar bile olabilir.

1.1.1. Geçmişte Kalmış Durumlar

İdi koşacı, adları yüklemleştirerek geçmiş zamandaki bir gönderme zamanında mevcut olan ama konuşma zamanına kadar sona ermiş olan durumları anlatabilir. Konuşucu, kendi gözüyle gözlemlediği veya kendi içinde bulunduğu durumları anlatabilir.

*Ular yéñi hökümrannarnıñ néme işlarnı
qilivatqanliqidin xeversiz idi.*

*Onlar, yeni hükümdarların neler
yapmakta olduğundan habersizdi.*

(H.İ., 2011: 43)

Cümlede *idi* koşacı aracılığıyla geçmişteki bir gönderme zamanında ‘onlar’ın hükümdarların ne yapmakta olduğundan *habersiz* olduğu anlatılmaktadır. Bu durumun ne kadar devam ettiği belirsizdir. Konu çok eski bir tarihe ait olduğu için durumun geçerliliğini çoktan kaybettiği anlaşılır.

*Qoralliq eskerler, neyze, palta - piçaq
bilen qorallanğan ademler bilen tolğan
şehər qatmuqat qorşav içide idi.*

*Silahlı askerler; mızraklı, baltalı, bıçaklı
kişilerle dolmuş şehir, yoğun kuşatma
altındaydı.*

(H.İ., 2011: 53)

Cümlede *idi* koşacı aracılığıyla geçmişteki bir gönderme zamanında şehrin yoğun kuşatma altında olduğu anlatılmaktadır. Durumun ne zaman sona erdiğinden söz edilmemektedir. Ama konuşma zamanına kadar durumun çoktan sona ermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de *idi* koşacı benzer işlev görmektedir.

*Qış ayliriniñ bir etigini, küçsiz qış
aptipiğa çömülgen mehelle tiptinç idi.*

*Kış aylarının bir sabahı, güneş ışığı
altındaki mahalle çok sakindi.*

(H.İ., 2011: 55)

*Zeynep’niñ ata - anisi qıziniñ
gunahsızlığını bilsimu, amalsız idi.*

*Zeynep’in anne ve babası onun suçsuz
olduğunu bilse de çaresizlerdi.*

(H.İ., 2011: 63)

Yaş mu’ellim bu işlardin xeversiz idi.

Genç öğretmen bu işlerden habersizdi.

(H.İ., 2011: 66)

*«Abdukérım Qarihaci bolğan bolsa, bu
işlarni tosqan bolatti, isit...» dep
piçirlişivatqanlarmu bar idi.*

*“Abdukerem Kari Hacı olsaydı, bu işleri
engellemiş olacaktı, yazık...” diyerek
fısıldayanlar da vardı.*

(H.İ., 2011: 67)

*Toxti Qariylarniñ harvisi qazan - qomuç
bésilğan harva idi.*

*Tohti Kari’lerin kağnısı mutfak eşyaları
yüklenmiş olanıydı.*

(H.İ., 2011: 86)

*Havada etiyazdila bolidiğan bir xil mest
qılğuç hid bar idi.*

*Havada bahara özgü bir çeşit sarhoş
edici koku vardı.*

(H.İ., 2011: 99)

*Hemmisiniñ qolida ketmen, orğaq, palta -
pişaq, dumba dégendek nersiler bar idi.*

(H.İ., 2011: 111)

Polu yağsız, şoylidek suyuq idi.

(H.İ., 2011: 141)

Bu ularniñ çüşlük tamıqı idi.

(H.İ., 2011: 147)

*lékin açlıqni béşiş üçün uni yéyiş kérek
idi.*

(H.İ., 2011: 147)

*Bu Toxti Qariyniñ tunci qétim süretke
çüşüşi idi.*

(H.İ., 2011: 155)

Qiz oyğaq idi.

(H.İ., 2011: 370)

*Bu mehelle sirtqi dunyağa namelum
bolğanliqi üçün uniñ namimu yoq idi.*

(H.İ., 2011: 4)

*Emma, ularni çöl - bayavanniñ
otturisdiki bu mehellige bağlap turidiğan
nersiler bek köp idi.*

(H.İ., 2011: 16)

*U 80 yaşliq ikki közi ema bir bovayniñ
yalğuz nevrisi idi. 27*

(H.İ., 2011: 27)

*Mehellidikiler içide kök köz, yeşil köz hem
çéqir közler bar idi.*

(H.İ., 2011: 35)

*Toğraqliqta yaş vaqitlirida yolvas, yilpiz
ovlığan Haşim Axun isimlik usta palvan
bar idi.*

(H.İ., 2011: 36)

*Herkesin elinde kürek, orak, balta, bıçak
veya sopa gibi şeyler vardı.*

Pilav, yağsız ve çorba gibi suluydu.

Bu, onların öğlen yemeği idi.

*Lakin açlığını gidermek için onu yemesi
gerekti.*

*Bu Tohti Kari'nin ilk kez fotoğraf
çekilmesi idi.*

Kız uyanıktı.

*Bu mahalle dış dünyadan uzak kaldığı için
onun adı bile yoktu.*

*Ama onları çöl ortasındaki bu mahalleye
bağlayan şeyler pek çoktu.*

*O, seksen yaşındaki iki gözü görmez bir
dedenin yalnız torunuydu.*

*Mahallede mavi gözlü, yeşil gözlü ve
çakır gözlü insanlar vardı.*

*Toğraklık'ta gençliğinde kaplan ve pars
avlamış olan Haşim Ahun adlı usta
pehlivan vardı.*

*U kem söz, qapiqi yaman **adem idi**. U
kötürüp kelgen, kişiler tayaqmikin dep
qalğan nerse miltiq, yene kélip **ingliz
miltiqi idi**.*

(H.İ., 2011: 43)

U kem söz, qapiqi yaman adem idi.

(H.İ., 2011: 43)

*Xediçe dégen isim toğraqlıqta nahayiti
köp uçraydığan isim idi.*

(H.İ., 2011: 50)

Yat uruqtikiler bolsimu az idi.

(H.İ., 2011: 70)

*Mu'ellim maş reñ şiriq çapan, kona
badam doppa kiyip yüridiğan, külüpla
turidiğan yigit idi.*

(H.İ., 2011: 61)

*U çirayi qaramtul, tembel, sel mükçiyip,
béşini yerdin almay mañidiğan adem idi.*

(H.İ., 2011: 34)

*U Zeynep'ni almaqçı bolğan yigitniñ dada
terep tuğqini idi.*

(H.İ., 2011: 64)

U Qeşqer'diki çoñ bir bayniñ oğli idi.

(H.İ., 2011: 68)

Nemet savatsız idi.

(H.İ., 2011: 74)

*O, çok konuşmayan asık suratlı kişiydi.
Onun getirdiği, kişilerin değnek sandığı
şey tüfek, üstelik İngiliz tüfeğiydi.*

O, çok konuşmayan asık suratlı kişiydi.

*Hatice adı Toğraklık'ta çok rastlanan bir
isimdi.*

*(Mahallede) başka soydan kişiler var olsa
da çok azdı.*

*Öğretmen; yeşil ceket, eski badem doppa
(bir tür şapka) giyen, sürekli gülümseyen
bir yiğitti.*

*O; yüzü esmer, cüsseli, eğilerek başını
kaldırmadan yürüyen bir kişiydi.*

*O, Zeynep'in evleneceği yiğidin baba
tarafından akrabasıydı.*

*O, Kaşgar'daki bir zengin ailenin
oğluydu.*

Namet okuma yazmayı bilmezdi.

1.1.2. Genelleyerek Anlatım

İdi konuşacı, adları yüklemleştirek geçmiş zamandaki bir gönderme zamanında mevcut olan hem konuşma zamanına kadar da devam edebilen durumları anlatabilir.

Konuşucu kendi gözüyle gözlemlediği veya kendi içinde bulunduğu durumları anlatabilir.

Hatta uzak geleceğe kadar devam edebilecek genel bir durumu da ifade edebilir.

*Çünkü, toğraqlıq **bek çet idi.***

Çünkü Toğraklık çok kırsaldı.

(H.İ., 2011: 45)

Cümlede *idi* koşacı aracılığıyla Toğraklık'ın geçmişte bir gönderme zamanındaki durumundan yani *bek çet* (çok kırsal) olmasından söz ediliyor. Ancak bunun gibi doğal durumların devamlılığı çok uzun sürer. Belki bu durum konuşma zamanını da geçerek uzak geleceklere kadar geçerliliğini koruyabilir.

*Özgermigen birla nerse **bar idi.** U*

Hiç değişmeyen tek bir şey vardı. O da

bolsimu tosqunsiz, yügensiz, özi bilginini

engelsiz, kontrolsüz, kendi bildiğini yapan

*qilidiğan **qum - boran idi.** U toğraqlıqniñ*

çöl fırtınasıydı. Toğraklık'ın en büyük

*hemmidin **aliy hökümrani idi.***

hükümranıydı.

(H.İ., 2011: 76)

Örnekteki üç cümlelerin her birinde adlar *idi* koşacı aracılığıyla yüklemleştirilmiştir. Anlatılan durumlar, geçmiş zamandaki bir gönderme zamanına ait olsa da söz konusu bölge için asırlar boyunca değişmez durumlardır. Konuşma zamanına kadar sona ermiş olduğu düşünülemez.

Aşağıdaki örneklerde de *idi* koşacı aynı işlevleri görmektedir.

*Bu vilayet boyıçe eñ **kiçik yéza idi.***

Bu, vilayet genelinde en küçük köydü.

(H.İ., 2011: 73)

Kommunistik partiye namratlarni

Komünist parti fakirleri destekleyen parti

yöleydiğan partiye bolğandikin, uniñdek

olduğu için onun gibi fakir olanın başkan

*kök namratniñ başlıq boluşi **tarixiy***

olması muhakkaktı.

muqerrerlik idi.

(H.İ., 2011: 73)

*Lékin, toğraqlıq üçün su **canğa baraver***

Lakin Toğraklık için su, can demektir.

idi.

(H.İ., 2011: 75)

Xuddi gur - gur şamaldiki déñiz süyiniñ

(Çölde) güya hafif rüzgârlı deniz suyunun

*yénik mevcidek türüm - türüm qumlarmu, dalgaları gibi kıvrım kıvrım kumullar da
boranlıq déjizniñ örkeşliridek égiz, heyvet fırtınalı denizin dalgaları gibi yüksek ve
qumlarmu bar idi. heybetli kumullar da vardı.*

(H.İ., 2011: 165)

Toğraqliqta tağ yoq idi. Toğraklık'ta dağ yoktu.

(H.İ., 2011: 265)

1.1.3. Algılama

İdi koşacı, adları yüklemleştirek geçmiş zamandaki bir gönderme zamanında mevcut olan durumları kendi gözüyle gözlemlemiş veya kendi içinde bulunmuş bir biçimde anlatmanın yanı sıra bazen yeni algılamış, yeni farkına varmış bilgileri de aktarabilir.

*U énişip, titrep turğan qolliri bilen
méhmanniñ sol qolini tutti, égiz kötürüp
közige tutup qaridi. Qoliniñ bir barmiqi
kem idi!*

*O, eğilerek titreyen elleriyle misafirin sol
elini tuttu, kaldırıp gözüne yaklaştırdı.
Elinin bir parmağı eksikti!*

(H.İ., 2011: 18)

Örnekte misafirin bir parmağının eksik olduğu tutup baktıktan sonra farkına varılmıştır. Ama bu yeni farkına varılan durumun anlatılması için de *idi* koşacı kullanılabilmektedir.

*Qutluq haci muşu qurlarni pütüp aridin
birer ay ötkende qumluqqa yürüp ketken
on neççe ademdin üçü qaytip keldi,
ularniñ ikkisi pereñ, biri yerlik tögiçi idi.*

*Kutluk Hacı bu satırları yazıp aradan
birkaç ay geçtikten sonra çöle gitmiş olan
ondan fazla kişiden üçü geri döndü,
onların ikisi Frenk biri yerli deveciydi.*

34

(H.İ., 2011: 34)

1.2. *İken* KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER

İ- ek eyleminin {-ken} ekiyle çekimlenmiş biçimi olan *iken*, eylemlere doğrudan eklenerek birleşik çekim oluştururken ad soylu sözcüklerle koşaç hâlinde bağlanarak onları yüklemleştirebilir. *İken* koşacının konuşma dilinde /i/ sesi telaffuz edilmediği için “Keçmiş” romanındaki konuşma dilini yansıtan bazı cümlelerde ad soylu yüklemlemlere doğrudan {-ken} telaffuzuyla eklenebilmiştir.

Bazı Türk dillerinde “belirleme” anlamı veren *iken*, dolaylılık anlatan bir koşaç olarak söylenti, farkına varma gibi anlamları ifade eder (Johanson, 2003, 2013). Tehur ve diğerlerine göre *iken* koşacı, ad soylu kelimeler ile beraber bir şeyi veya bir durum hakkında bir başkasından duymuş olan veya kendisi görmüş olsa da belirli bir kanıtlara dayanılarak ispat edilmiş işleri beyan etme anlamı verir (2010: 1917).

1.2.1. Aktarım

İken koşacı, genellikle geçmiş zamanda dolaylı yollarla edinilmiş olan durumları anlatır. Bu durum geçmiş zamanda çoktan sona ermiş de olabilir, konuşma zamanında mevcutluğunu korumakta da olabilir, her zaman diliminde mevcut olan genel bir bilgi de olabilir. Bunlar bağlamdan anlaşılabilir.

1.2.1.1. Geçmişte Kalmış Durumların Aktarımı

İken koşacı, ad soylu sözcükleri yüklem çekimine sokarak geçmişteki bir referans zamanında bir başkasından öğrenilmiş olan geçici bir durumu anlatabilir. Dolayısıyla geçmişte devamlılığını koruyan ama konuşma zamanına kadar sona ermiş olan durumları anlatabilir.

Çonlarniñ éytişiçe ...

*... Oğul kéçiçe qaytip kelmeptu. Etisi
öydikiler uni izdep çiqip çéçilip ketken
öçkilerni tépip élip keptu. Emma, oğul
aqtimu yoq, köktimu yoq **iken**.*

(H.İ., 2011: 5-6)

Büyüklerin anlattığına göre ...

*... Oğul, gece eve dönmemiş. Ertesi gün
ailesindekiler onu aramak için her tarafa
dağılmış, keçileri bulup geri gelmiş ama
oğuldan hiç haber alamamışlar.*

*Bu pinhan mehelle yiray yéqindin ézip -
tézip kélip qalğan musapirlar, harğan -
açqan, cahan zulmidin, bendilerniñ
vapasizliqliridin toyğan derdmenlerni
séxiyliq bilen quçıqıǵa aptu. Uların içide
ikki kigizçi, bir bapkar yene **bir ravabçi
bar iken.***

(H.İ., 2011: 7)

*Ular: «biz kelmeste bu yerniñ igisi **can -
canivarlar iken.** Uların rizqıǵa topa
çaçsaq xuda rava körmeydu» déyişidiken.*

(H.İ., 2011: 7)

*Boran toxtıǵan küni kişiler öyliridin çıqip,
mehelliniñ çetidiki qomuşluqta bir kepe
peyda bolup qalğanlıqını körüptu. Bu
kepe xuddi qedimdin muşu yerde
mevcuttek **nahayiti kona iken.***

(H.İ., 2011: 9)

*Kişiler mezininiñ aldida uni «imansız»,
«çişi dive» dep tillisimu, birer işqa
yoluqsa yenila Ayşixan baxşiniñkige
yügüridiken, bolupmu ayallarǵa **amal yoq
iken.***

(H.İ., 2011: 9)

*Bu saklı mahalle; her yerden gelmiş
yorgun gurbetçilere, kıtlık ve cihan
zulmünden, insanoğullarının
vefasızlıklarından bıkmış dertlilere
cömertlikle kucaǵını açmış. Onların
arasında iki keçeci, bir dokumacı ve yine
bir çalgıcı varmış.*

*Onlar, “Biz gelmeden önce buranın
sahipleri hayvanlardı. Onların rızkına el
uzatırsak Allah affetmez” derlermiş.*

*Fırtına sonrası kişiler evlerinden
çıktığında mahallenin bir köşesindeki
kamışlıkta peyda olan bir kulübe görmüş.
Bu kulübe, eski devirlerden bu yana
buradaymış gibi çok eskiymiş.*

*Kişiler, müezzinin önünde o kadına
“imansız”, “dişi dev” diye hakaret etseler
de sıkıntısı olunca yine de Ayşehan
Bakşıya koşarlarmış. Özellikle de
kadınlara çare yokmuş.*

Yukarıdaki 5 örneğin tamamı *çoñlarniñ éytişiçe (büyüklerin anlattığına göre)* öbeğiyle başlayan bir bağlam içinde kullanılmıştır. Konunun başkasından öğrenilmiş olduğu sözcük öbeğiyle pekiştirilmiştir. Bağlamda bitmişlik anlatan eylemler için {-p(tu)} yapısı, tamamlanmamışlık anlatan eylemler için {-idiken} yapısı kullanılırken ad soylu yüklemlerde *iken* koşacı kullanılmaktadır. Örneklerde anlatılan durumlar, çok eski zamana ait olduğu için konuşma zamanına kadar çoktan sona ermiş olduğu anlaşılabilir. Yani *iken* koşacı aracılığıyla geçmiş zamanda başlayıp geçmiş zamanda sona ermiş olan durumlar bir başkasından öğrenilerek aktarılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de *iken* koşacı benzer işlev görmektedir:

Uların sözlep bərişiçe ...

*... «hesen - hüsen şatir»lar ene şu
karvannın sépide iken.*

(H.İ., 2011: 12)

Çonların éytişiçe...

*... Kütmiğende yene bir qız bovaq
tuğuluptu. U kiçik, emma ceni çin iken.*

(H.İ., 2011: 253)

*Rustem 'nin işxanisidin öy telep qilip
kélidiğanların ayığı üzülmes bolup
ketti... Kadırların köp qismi çon bolup
qalğan baliliri bilen 1 - 2 éğizliq öyde
olturup kélivatqanlar iken.*

(H.İ., 2011: 350)

Onların söylediklerine göre...

*... Hasen- Hüseyin Şatırlar da o kervan
içindeymiş.*

Büyüklerin anlattığına göre ...

*...beklenmediği hâlde yine bir kız doğmuş.
O, küçük ama dayanıklıymış.*

*Rüstem 'in ofisine, ev talep etmeye
gelenlerin ardı arkası kesilmiyordu ... Bu
memurların çoğu, büyümüş çocuklarıyla
beraber 1-2 odalı evde oturanlarmış.*

1.2.1.2. Konuşma Anına Odaklı Söylenti

Konuşmalarda bazen konuşma zamanında mevcut bir durumu başkasından duymuş gibi aktarmak için de *iken* koşacı kullanılır. *İken* koşacı, bu işleviyle ilgili örneklerde genellikle gıramatikikelleşmiş biçimdedir. Durumun öğrenilme zamanı, konuşma anından az veya çok öncelere ait olabilir. Ama anlatılan durumun konuşma zamanında mevcut olduğu düşünülür.

– *Anamnın micezi yoqken, dikkide bérıp
kéley.*

(H.İ., 2011: 199)

– *Annem hastaymış (sağlığı yokmuş),
hemen gidip geleyim.*

İken aracılığıyla yüklemleştirilen *micezi yoqken* öbeğinden konuşucunun annesinin hasta olduğunu konuşma zamanından önce öğrendiği ve konuşma zamanında da hasta olma durumunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

– *«Dilmurat akam aldıraş iken, kitab
yézivétiptu»la deydu. Birdemmu bikar
vaqti yoqmiken, désem, «Kiçik öyidin*

– *“Dilmurat abim meşgulmuş, kitap
yazıyormuş.” diyor. “Hiç boş zamanı yok
muymuş?” diye sorduğumda, “Küçük*

zadila çıqmaydiken» deydu.

odasından hiç çıkmıyormuş” diyor.

(H.İ., 2011: 315)

İken aracılığıyla yüklemleştirilen *yoqmiken* (*yok muymuş*) öbeği konuşucunun bu bilgileri konuşma zamanından önce öğrenmiş olduğu ve konunun konuşma zamanıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.2. Farkına Varma

İken koşacı ad soylu sözcükleri yüklemleştirerek daha önceden var olan bir durumu yeni öğrenme, durumun farkına varma anlamı verebilir. Genellikle geçmiş zamanda farkına varıldığı durumdan söz edilir. Bu durumlar geçici de olabilir veya her zaman mevcut olan genel bir durum da olabilir. Bu nedenle bu durum geçmişte kalmış tamamen geçmişe ait bir durum olabildiği gibi geleceğe kadar uzanan bir durum da olabilir.

1.2.2.1. Geçmişte Kalmış Durumlar

İken koşacı ad soylu sözcükleri yüklemleştirerek geçmişteki bir referans zamanında farkına varılan bir geçici durumu anlatabilir. Dolayısıyla geçmişte devamlılığını koruyan ama konuşma zamanına kadar sona ermiş olan durumları anlatabilir.

*İşikni puti bilen yépip qoyup, yumilaq
bazardiki «şipaxana» ға qarap çapti.*

*Kapıyı ayağıyla kapayıp yuvarlak
pazardaki şifahaneye doğru koştu.*

*Dilmurat’niñ teliyige şipaxanida guñşédin
kelgen usta doxtur **bar iken.***

*Dilmurat’ın şansına şifahanede ilçe
merkezinden gelen usta doktor varmış.*

(H.İ., 2011: 239)

İlçe merkezinden gelen doktorlar şifahanede daha öncesi de vardır. Ancak bu durum oraya gidildikten sonra anlaşılmıştır. Bu durum *iken* koşacıyla anlatılmaktadır.

*U şuni körüp yettiki, ... Koçıda açlıqtin
ölüp qalsañ yaki méhmanxanida bikardin
- bikar piçaq yep ölüp qalsañ **özüñniñ
şori iken.***

*O şunun farkına vardı ki, ... Sokakta
açlıktan ölürse veya otellerde boş yere
bıçaklanarak öldürülürse kendinin
talihsizliğiymiş.*

(H.İ., 2011: 281)

Örnekte Guangzhou şehrine gelen Ahmet'in şehir hakkındaki düşüncelerine yer verilmiştir. Cümlelerin başında söylendiği gibi o, bu şehrin durumunun farkına vardı. Ama bu durum daha önceleri mevcuttu. Dolayısıyla yeni farkına varılan bir durum *iken* koşacıyla anlatılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde de yeni farkına varılan durumlar *iken* koşacıyla anlatılmaktadır.

*Uni élip, buni qoyup yürüp bir oyuqtin
çaqqanğina qizil renlik sanduq tépivaptu.
Sanduqnin içide liqqide altun tenge **bar**
iken.*

*Birini alıp birini bırakırken nişten küçük
bir kırmızı sandık bulmuş. Sandığın içinde
dopdolu altın paralar varmış.*

(H.İ., 2011: 13)

*Bağda men arzu qilğandek asman pelek
ücmiler, örük - şaptul, alma - anarlar **bar**
iken.*

*Bahçede, umduğum gibi göğe uzanan dut,
erik, şeftali, elma ve nar ağaçları varmış.*

(H.İ., 2011: 304)

*Qéri ayal ölüp ketken bir kona kadirnin
ayali bolup, öyi birinçi qevette hem kün
çüşmigenliktin, boğum yalluği bilen ziqqe
késili égirlişip ketkeniken, qolida
doxturnin ispatliri **bar icken.***

*Yaşlı kadın, vefat etmiş bir eski memurun
karısı olup; zemin katta bulunan evi, gün
ışığı görmediği için eklem romatizması ile
astım hastalığı ağırlaşmış. Elinde
doktorun muayene sonuçları varmış.*

(H.İ., 2011: 350)

*Teliyige oñ teripide sehraliq ikki ayal **bar**
iken.*

*Şansına sağ tarafında köylü iki kadın
varmış.*

(H.İ., 2011: 368)

Yukarıdaki örneklerin çoğunda geçmiş zamandaki bir durumun yine geçmişteki bir referans zamanında farkına varıldığı anlatılmaktadır. Bu durumların tamamı geçici olduğundan konuşma zamanına kadar ulaşılmamıştır. Ama geçmişte farkına varılan bazı durumlar geniş bir zaman diliminde geçerli olan genel durumlar olabilir.

1.2.2.2. Konuşma Anına Odaklı Dolaylı Anlatım

Konuşmalarda bazen karşısında mevcut bir durumun farkına yeni varıldığını anlatmak için de *iken* koşacı kullanılır. *İken* koşacına, bu işleviyle ilgili örneklerde genellikle gramatikleşmiş biçimde rastlanılır. Bu farkına varma eylemi konuşma zamanından az veya çok önce gerçekleşmiş olabilir. Ama anlatılan durum, konuşma zamanında mevcut bulunur.

- Viyey, mavu yétim **adem zanliq qilişqa eceb ustiken**, nedin kelle désem, *toğraqliqtin deydu.* – Bu oğlan, insanlarla alay etmekte çok mahirmiş. Nerden geldiğini sordum, Toğraklık'tan (kavaklıktan) diyor.

(H.İ., 2011: 166)

İken aracılığıyla yüklemleştirilen *adem zanliq qilişqa eceb ustiken* öbeğinden konuşucunun karşısındaki oğlanın alaycı olduğunun farkına konuşma zamanından hemen evvel varmış olduğu ve konuşma zamanında da bu durumun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

İken koşacı aşağıdaki örneklerde de benzer işlevler görmektedir.

- Heyvisi bek çoñ bolğan bilen bumu **tayinliqken**. Uyan - buyanğa neççe aylinip qoyupla qumğa pétip yéiptu mana! – Gürültüsü büyük olmasına rağmen o da aleladeymiş. Her tarafa birkaç kez uçtuktan sonra kuma batmış yatıyor. Bak!

(H.İ., 2011: 58)

- **Qandaqraqken**, tétidimu? – Nasılmış, tattınız mı?

(H.İ., 2011: 175)

Xanqiz bezi axşamliri érige, Höriyet'ke xéli köp layiq çıqqan bolsimu, uniñ birini yéşi çoñken, birini sehra **çiray iken** dep, yine birini baliliri **ciqken**, dep yaratmışanlığını, baliliriğa neqeder köyünüp pakiz baqıdığanlığını, öy tutuşqa *kadar çok severek temiz baktığını; ev işlerinde onun iyi olduğunu ayrıntılarına kadar anlatırdı.*

(H.İ., 2011: 353)

1.2.2.3. Geniş Zaman Diliminde Geçerli Olan Durumlar

İken koşacının ad soylu sözcükleri yüklemleştirerek oluşturduğu cümlelerde, geçmişteki bir referans zamanında farkına varılan bazı durumlar, geniş bir zaman diliminde geçerli olan genel durumlar olabilir.

<i>Emma, réalliq özgiriş ve möcizilerge şuqeder bay ikenki, uniñ aldida insan eqli çolta, herqandaq yazğuçiniñ qelimi gal iken.</i>	<i>Ama gerçek hayat, o kadar değişim ve mucizelerle doluymuş ki, önünde insanın aklı aciz, herhangi bir yazarın kalemi körmüş.</i>

(H.İ., 2011: 95)

<i>Cahanniñ işliri şundaq iken. Abbas nazir pénsiyege çıqip doxturxanidin kélelmeydiğan bolup qalğanidi, ilgiri etrapidin kételmeydiğanlarniñ hemmisi tozup kėtişti.</i>	<i>Cihanın işleri öyleymiş. Nazır Abbas emekli olduktan sonra hastaneden gelmez olmuştu. Önceleri sürekli yanında olanların hepsi, şimdi toz olup gittiler.</i>

(H.İ., 2011: 322)

1.3. İmiş KOŞACIYLA YÜKLEMLEŞTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER

İ- ek eyleminin {-miş} ekiyle çekimlenmiş biçimi olan *imiş* de eylemlere doğrudan eklenerek birleşik çekim oluştururken ad soylu sözcüklerle koşaç hâlinde bağlanarak yüklem oluşturmaktadır. Konuşma dilinde *imiş* koşacının /i/ sesi telaffuz edilmediği için “Keçmiş” romanındaki konuşma dilini yansıtan bazı cümlelerde ad soylu yüklemlelere doğrudan {-miş} telaffuzuyla eklenebilmiştir.

İmiş koşacı genellikle geçmiş zamanda dolaylı yollarla edinilmiş olan durumları anlatır. Bazen rüya anlatımlarında da kullanılır.

İmiş ve *iken* koşacının her ikisinin diğerlerinden duymuş olan bilgileri aktarma işlevi vardır. Ancak *imiş* koşacı bilginin bir başkasından öğrenilmiş olduğuna daha çok vurgu yapar ve konuşucunun konuya yönelik tutumu bakımından farklılık gösterir. *İken*

koşacının anlattığı konu, *iken* koşacıyla anlatılanlara göre sanki konuşucunun ilgisi dışında veya konuşucu konuya şüpheli yaklaşıyor gibi bir anlam içerir.

Tehur ve diğerleri *imiş* koşacının ad soylu sözcüklerle beraber kullanılarak onun belirsizlik, sitem, küçümseme gibi anlamları ifade ettiğinden söz eder (2010: 1918). Oysa “Keçmiş” romanında rastlanan örneklerin çoğu bu çeşit anlamlar içermez. Ancak, *imiş*’li cümlelerde konunun bir başkasından duyulmuş olduğu vurgulandığı için anlatılanın gerçekliği üzerinde şüpheli algı oluşturabilir. Bu durum bazen belirsizlik, sitem, küçümseme gibi kiplik anlamlarına yol açabilir.

1.3.1. Söylenti

İmiş koşacı genellikle geçmiş zamanda dolaylı yollarla edinilmiş olan durumları anlatır. Bu durum geçmiş zamanda çoktan sona ermiş de olabilir, konuşma zamanında mevcutluğunu korumakta da olabilir, her zaman diliminde mevcut olan genel bir bilgi de olabilir. Anlatılanın söylenti olmasından dolayı hafif bir şüphe anlamı verir.

*Ular bilen bille kelgen tilmaçniñ éytişiçe, Onlarla gelen tercümanın söylediğine
bu orusniñ ayropilani imiş. göre bu, Rusların uçağıymış.*

(H.İ., 2011: 58)

*Sanduqtiki nersilerni beziler altun - Sandıktaki şeyleri, bazıları altın-
kümiş iken, dése, beziler but - senem, gümüşmüş, bazıları put, küp, eski kitap,
koza - komzek, kona kitab, resim dégendek resim gibi şeylermiş.
nersilermiş.*

(H.İ., 2011: 39)

Eğer çok eski zamandan bahsediliyorsa durumun geçmiş zamana ait olduğu düşünülebilir. Ancak durumların devamlılık özelliği olduğu için yakın geçmişte edinilmiş bilgilerin konuşma zamanında da devamlılığını koruma ihtimali vardır.

*U yerde işleydiğanlarğa qélinraq kigiz, Orada çalışanlara biraz kalın olan keçe,
cuva, körpe dégendek nersiler bek kürk, battaniye gibi şeyler pek
zörürmiş. gerekliymiş.*

(H.İ., 2011: 106)

Cümle yazar tarafından aktırılarak kaleme alınmıştır. Anlatılan durum onlarca yıl evvele aiten konuşma zamanı yakın dönemdir. Böylelikle anlatılan durum geçmiş içinde kalmıştır.

Ama aşağıdaki örnekte iç cümle, roman karakterleri (bazıları) tarafından konuşulmuştur. Dolayısıyla konuşma zamanı eserdeki gönderme zamanıdır. Anlatanlar daha önceleri başkasından duyduklarını *imiş* koşacıyla aktarmaktadır ve o aktarım zamanında durum halen geçerliliğini korumaktadır.

*Beziler Muhemmed çar bazarçi şeherde
katta sodiger bolup yaşavétiptumiş, töt
xotuni **bar imiş**, déyişetti.*

*Bazıları “Muhammed pazarcı şehirde
büyük tüccar olarak yaşıyormuşmuş, dört
karısı varmışmış” derlerdi*

(H.İ., 2011: 23)

Aşağıdaki örnekte de roman karakterleri (bazıları) tarafından konuşulmuş olan iç cümle yer almaktadır. Ama anlatılan durum her zaman geçerli olan genel bilgidir.

*Balam, maña oxşaş séniñmu çüşliriñ
aldıñğa kélip turidiken, bu Alla’niñ yaxşı
köridiğan bendilirige qılğan **iltipati imiş**.
Yaratqan igem séni xeyrlik çüşlerni
körüşke nésip qılar ilahim.*

*Yavrum, benim gibi senin de rüyan bazen
gerçek olurmuş. Bu Allah’ın sevdiği
kullarına verdiği iltifatıymış. Yaradan
seni hayırlı rüyalar görmeye nasip etsin.*

(H.İ., 2011: 256)

1.3.2. Rüya

İmiş koşacıyla yüklemleştirilen ad soylu yüklem, rüya anlatımında kullanılabilir. Herhangi bir rüya geçmişte kalmış olur. Dolayısıyla *imiş* koşacı geçmiş zamandaki bir durumu ifade eder.

*U birer ay ilgiri körgeñ çüşini şundaq
éniq ésige aldı.*

*Zumret’niñ kiçik **vaqıtliri imiş**. Toxti
Qariy taladin kiripla Zumret’ni boşüktin
yéşip «Böşükte yétivéremdu bu. Uval
emesmu bunıñğa, men béqip kirey» dep*

*O, bir ay evvel gördüğü rüyasını çok net
hatırladı.*

*Zümrüt’ün küçüklüğüymüş. Tohti Kari
dışardan girince Zümrüt’ü beşikten alıp
“Sürekli beşikte mi yatacak, yazık değil
mi ona, ben bakayım.” diye kucığında*

kötürüp çiqip kêtivatqudek. ...

bebekle dışarı çıkıyormuş. ...

(H.İ., 2011: 251)

1.4. İkenmiş KOşACIYLA YÜKLEMLEşTİRİLEN AD SOYLU YÜKLEMLER

İkenmiş koşacı rivayet aktarımında kullanılır. Konuřucu, geçmiş zamandaki bir durumu bir başkasından öğrenmiş biri olarak aktarır. Aktarım dışında dolaylılığın diğer alt işlevlerinde kullanılmaz. Genellikle *eytiřlarđa qairğanda, ularniņ sözlep birişiçe, aňlařlarđa qariğanda, éytiřlarçe* gibi dolaylı olarak edinen bilgi olduğunu vurgulayan sözcük öbekleriyle başlayan paragraflarda kullanılır. Diđerlerinden duyulmuş bilgi aktarıldığı için konuşucunu tarafsız tutumu ifade edilir. Bu da şüpheli bir algılamaya neden olur.

*Éytiřlarđa qariğanda, Abbas nazir yaş
vaqitlirida qaş- közliri tökülüp turidiğan,
meņzi qizil, kéliřken adem ikenmiş.*

*Söylenenlere göre, Nazır Abbas,
gençliğinde kaşları ve gözleri güzel, benzi
kırmızı, yakışıklı kişiymiş.*

(H.İ., 2011: 317)

2. AD CÜMLESİNDE GEÇMİŞ DIŞI BİÇİMLERİN GEÇMİŞ ZAMANI ANLATMASI

Uygur Türkçesinde *idi, iken, imiş, ikenmiş* koşaçları ad soylu sözcükleri yüklem durumuna sokararal genellikle geçmiş zamanı anlatır. Ad soylu sözcükle yüklem olduğunda geçmiş dışı zamanlar için genelde sıfır biçimbirim ile çekimlenir. Çok nadir olarak {-Dur} yüklemlerleştiricisi de kullanılır.

2.1. SIFIR BİÇİMBİRİMLE ÇEKİMLENEN AD SOYLU YÜKLEMLER

Sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan ad soylu yüklem, genellikle şimdiki zamanı ifade etmektedir. Fakat olay zamanı odaklı anlatımlarda geçmiş zamandaki bir durumu yani geçmiş zamandaki şimdikiyi de anlatabilir. Konunun geçmiş zamana ait olduğu, cümlelerin kendisinden değil bağlamdan anlaşılır.

2.1.1. Geçmişteki bir durum

Olay zamanı odaklı anlatımda sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan ad soylu yüklem, geçmiş zamandaki bir durumu anlatabilir.

Avu şo'ar tovlavatqanlarnıñ içidimu unıñ yaxşıliqini körgeñler ciq. U ularğa héçqandaq yamanlıq qılmiğan. *Orada propaganda yapmakta olanlar içinde onun iyiliğini görenler çok. O, onlara hiçbir kötülük yapmamıştı.*

(H.İ., 2011: 72)

Yazar, tarihsel kurguyu bir anını anlatıyor gibi aktarırken Veli Ahun'un dövuıldığı anda yanında onun aleyhinde propaganda yapanlar arasında onun iyiliğini görenlerin de çok olduğu durumu sıfır biçimbirimle yüklemlenen ad *ciq* (çok) ile aktarmaktadır. Dolayısıyla cümle geçmişteki bir durumu yani geçmişte şimdiki zamanı anlatmaktadır.

Yigit unıñ yalğan sözlevatqinini biletti. *Yigit onun yalan söylediğini biliyordu.*
Unıñ öyide hemme adem patiparaqqılıq *Onun ailesinde herkes sıkıntı içinde. Veli*

icide. Vilaxun 'bay **késel.** Bu biçare
héçkimniň ésige kelmeydu.

Ahun hasta. Bu zavallı, kimsenin aklına
gelmez.

(H.İ., 2011: 82)

İlk cümlede {-Atti} yapısıyla çekimlenen *biletti (biliyordu)* yüklemi, geçmiş zamana gönderme yapmaktadır. Ardındaki cümleler, kendilerinde geçmiş zamanı anlatan bir dil birimlerine sahip değildir. Ancak ilk cümlenin gönderme yaptığı geçmiş zamanı odak alarak o anki durumları anlatmaktadır. Yani ad soylu ve sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan **patiparaqçiliq icide** (*sıkıntı içinde*), **késel** (*hasta*) yüklemeleri geçmişteki bir durumu anlatmaktadır.

U Zeynep 'ke **iç ağıritatti**, uniňdin
ensirepla yüretti. ... Öyde uniň yüki
hemmidin **égir**, balılar téxi bir - biridin
kiçik, Toxti Qariyniň ata - anisi bolsa
késelçan, hésabta ularmu halidin xever
almisa bolmaydığan **kiçik bala.**

O, Zeynep 'e acıyordu. Ondan sürekli
endişe ediyordu. ... Ailede Zeynep 'in yükü
en ağır. Çocuklar daha birbirinden küçük.
Tohti Kari 'nin anne ve babası hasta.
Onlar da kendi geçinemeyen çocuk
gibiler.

(H.İ., 2011: 82)

{-Atti} yapısıyla çekimlenen *iç ağıritatti (acıyordu)*, *ensirepla yüretti (edndişe ediyordu)* yüklemeleri geçmiş zamana gönderme yapmaktadır. Ardındaki cümleler, kendilerinde geçmiş zamanı anlatan bir dil birimlerine sahip değildir. Önceki cümlelerin gönderme yaptığı geçmiş zamanı odak alarak o anki durumları anlatmaktadır. Yani ad soylu ve sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan **égir** (*ağır*), **kiçik** (*küçük*), **késelçan** (*hasta*) ve **kiçik bala** (*çocuk*) yüklemeleri geçmişte bir durumu / şimdiyi anlatmaktadır.

U Turdi Axunni yavaş, möň, Zeynep 'niň
cemetidikilerge oxşaydu, dep uniňğa ançe
qapaq açmaytti. İkkinçi oğul Rustem 'mu
Zeynep 'niň dadisi Vilaxun 'ğa oxşaydu.
Bolupmu uniň qapqara qaşliriniň tégidiki
sel qiypaç, neşterdek qaraydığan közliri
Vilaxun 'niň özi. ... kiçik oğli Rozi
Axunniň **tilğa alğuçiliki yoq.** Hemmidin
ademniň içini köydüridiğini, **ularniň qizi**

O, Turdi Ahun için saf, bön ve Zeynep 'in
ailesindekilere benziyor diye ona güler
yüz göstermiyordu. İkinci oğul Rüstem de
Zeynep 'in babası Veli Ahun 'a benziyor.
Özellikle de simsiyah kaşlarının altındaki
biraz eğik ve keskin bakışlı gözlerine
bakılırsa Vilahun 'un ta kendisi. ... Küçük
oğlu Rozi Ahun 'u dile getirmeye gerek
yok. En sevimli olanı, onların kızı Zümrüt.

Zumret. *U tökülüp turidiğan qaş - közi, qaşsiri, qıpqizil, sel domsiyip turidiğan levleri bilen Toxti Qariyniñ özi...*

O, güzel gözleri, kaşları, burnu ve azıcık büzük olan kıpkırmızı dudağıyla Tohti Kari'nin ta kendisi...

(H.İ., 2011: 163)

{-Atti} yapısıyla çekimlenen *qapaq açmaytti* (güler yüz göstermiyordu) yüklemi geçmiş zamana gönderme yapmaktadır. Ardındaki cümleler, kendilerinde geçmiş zamanı anlatan dil birimlerine sahip değildir. Önceki cümlelerin gönderme yaptığı geçmiş zamanı odak alarak o anki durumları anlatmaktadır. Yani ad soylu ve sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan *Vilaxun'niñ özi* (Veli Ahun'un kendisi), *tilğa alğuçiliki yoq* (dile getirmeye gerek yok), *ularniñ qizi Zumret* (onların kızı Zümrüt) ve *Toxti Qariyniñ özi* (Tohti Kari'nin ta kendisi) yüklemeleri geçmişte bir durumu / şimdiyi anlatmaktadır.

Ular taza tépişqanlardin idi. Ayzimxan bek işçan, oñluq ayal. Abduğéni Axunmu bahasiz adem.

Onlar birbirine yakışanlardan idi. Ayzimhan çok çalışkan ve iyi kadın. Abdulgani Ahun da paha biçilmez bir kişi.

(H.İ., 2011: 285)

İlk cümlede, *idi* koşacıyla geçmiş zamana gönderme yapılmaktadır. Ardındaki cümleler, kendilerinde geçmiş zamanı anlatan bir dil birimlerine sahip değildir. İlk cümlelerin gönderme yaptığı geçmiş zamanı odak alarak o anki durumları anlatmaktadır. Yani ad soylu ve sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan *bek işçan, oñluq ayal* (çok çalışkan ve iyi kadın), *bahasiz adem* (paha biçilmez bir kişi) yüklemeleriyle geçmişteki bir durum anlatmaktadır.

2.1.2. Geçmiş Odaklı Geniş Zaman

Sıfır biçimbirimle çekimlenmiş olan ad soylu yüklemeler, geniş bir zaman diliminde geçerli olan durumları geçmişteki bir noktada genelleyerek anlatabilir.

Atlar yene taraslap harvini tartip ilgirileytti. Töt etrapniñ nerigila qarisa qum, qum, yenila qum. ...

Atlar yine kağnyı çekerek ilerliyordu. Dört tarafın neresine bakılırsa çöl, çöl, yine de çöl. ...

(H.İ., 2011: 165)

Örnekte çöl ortasında bir yolculuktan bahsedilmektedir. İlk cümlemin yüklemi, {-Atti} yapısıyla çekimlenerek geçmiş zamana gönderme yapmaktadır. İkinci cümlede ad soylu yüklem sıfır biçim birimle çekimlenmiş ve hiçbir zaman işaretleyici bulunmamakta ve ilk cümlemin gönderme yaptığı geçmiş zamanı odak alarak o anki durumları anlatmaktadır. Ancak örnekte bahsedilen yerin dört etrafının tamamen çöl olması geçici bir durum değil geniş bir zaman diliminde geçerli bir durumdur.

*Bu yerniñ küz ayliri **sürlük hem***

Bu yerin güz ayları heybetli ve saltanatlı.

seltenetlik.

(H.İ., 2011: 3)

Örnekte Toğraklık mahallesinin geçmişinden bahsedilmektedir. Ancak cümlede ifade edilen durum geçici değil geniş bir zaman diliminde geçerli bir durumdur.

2.2. {+Dur} İLE ÇEKİMLENEN AD SOYLU YÜKLEMLER

“Bildirme eki” diye adlandırılan “+Dır”, Eski Türkçe *tur-* ‘ayağa kalk-, kalk-’ süreklilik yardımcı eylemine geniş zaman “-Ir” ekinin getirilmesiyle ortaya çıkmış bir ektir. Bu bakımından “tur-”a, “er-“ eylemine paralel bir salt eylem olma istidadı göstermiş bir yardımcı eylem denilebilir. {+Dur} ekinin temel görevi, eklendiği ad ve ad soylu kelimeleri yargı bildiren birer yükleme dönüştürmektir (Savran, 2008: 164).

{+Dur} eki, ad soylu kelimelere eklenerek emin olma (kuşkusuzluk) anlamını vurgular. Edebi ve siyasi metinlerde çok kullanılır (Tehur, Rahman, Ebeydulla, 2010: 1915).

{+Dur} bildirme eki üzerine kapsamlı bir makale yazan Hülya Savran, ekin Türkçenin eski devrelerinden günümüze kadarki kullanılışlarından bahsetmiştir. Söz konusu yazıda Savran, Köktürkçede henüz *tur-ur*’un görülmediğinden ancak Uygurcada seyrek de olsa eke rastlandığından bahsetmiş ve *neçükin turur munteg ‘niçin böyledir?’* örneğini vermiştir. Karahanlı Türkçesi hakkında Kaşgarlı’nın Divan’da bahsettiği işlevinden söz eder, ardından da *kayuda turur ‘nerededir’* örneğini verir. Harezmi Türkçesinden ‘ışk tili bir ‘acab til turur ‘aşk dili bir başka dildir’; men Cebre’il turur

men 'ben Cebrail'im' örneklerini; Çağatay Türkçesinden de bîçâre dur min 'biçareyim' örneğini vermiştir (Savran, 2008: 165).

“Keçmiş” romanında {+Dur} ile çekimlenen dört yüklem örneğine rastlanmıştır. Hiçbiri geçmiş zamanı anlatmaz, tamamı geniş zamanı anlatmaktadır.

*Hemmini yaratquçi, hemmini belgiligüçi, Her şeyi yaradan, her şeyi belirleyen, her
hemmini bir yolda qoyğuçi Alladur. şeyi bir yola koyan Allah'tır.*

(H.İ., 2011: 251)

SONUÇ

Çalışmamızda geçmiş zamanı anlatmaya yarayan tüm eylem işletim ekleri ve onların oluşturduğu yapılar, mevcut olduğu bağlama göre kılınış, görünüş, kanıtsallık, kiplik, art eylemler, belirteçler, söylem tipi gibi çeşitli etkenler de dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zaman eklerinin bağlama göre çeşitli etkenler nedeniyle farklı zamanları anlatabildiği; bazı eklerin aynı anda zaman, görünüş, kanıtsallık veya kiplik anlamları da anlatabildiği ve bağlama göre kimilerinin daha da etken duruma gelebildiği gerçeği kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla Uygur Türkçesindeki dil bilgisel geçmiş zaman konusu ele alınmıştır. Genel araştırmalar sırasında görülemeyen, göz ardı edilen örnek kullanımların olabileceği düşünüldüğünden ve bağlama dayalı araştırmanın ihtiyacı yüzünden kapsamlı bir kaynağın tam olarak ele alınması gerektiği düşünülerek Halide İsrail'in "Keçmiş" romanı derleme kaynağı olarak seçilmiştir. Romandaki zaman işaretleyicileri ve cümlede geçmiş zamanla ilgili zaman belirleme ölçütleri, dil bilgisel açıdan değerlendirilmeye; zaman belirleme konusunda bağlama dayalı bir yöntem uygulanmaya çalışılmıştır.

Değerlendirme sonucuna göre:

zaman anlatan ek eklerle kurulu yapılar, çok işlevli olduğu için çeşitli bağlamlarda, çeşitli etkenler nedeniyle birbirlerinden farklı zamanları anlatabilmektedir. Ekler veya eklerle kurulu yapılara farklı araştırmacılarca verilen farklı biçimdeki sabit adlandırmalar, ek veya yapıların işlev çeşitliliklerini tam olarak kapsamamaktadır.

Zaman anlatan ek veya eklerle kurulu yapılar, sadece dil bilgisel zaman anlatmakla kalmayıp görünüş, kanıtsallık ve kiplik gibi başka ulamları da anlatabilmektedir. Araştırmalarda bu eklerin çok işlevli olarak değerlendirilmek yerine zaman eki, görünüş eki, kiplik eki, dolaylılık eki şeklinde farklı ulam ekleri olarak kesin çizgili ayrımlarla değerlendirilmenin uygun olamdığı kanısına varılmıştır.

Halide İsrail, "Keçmiş" romanında dilbilgisel zaman anlatan ekler ve eklerle kurulu yapıları Standart Uygur Türkçesi eylem çekimlerinin kullanımı için örnek teşkil edebilecek bir biçimde çok çeşitli, yetkin ve özenli kullanmakta; dilin sunduğu anlatım yöntemlerinden ustalıkla yararlanmaktadır. Romanda dilbilgisel zaman anlatmaya yarayan her çekim şeklinin farklı işlevleri için örnekler bulunmaktadır. Farklı üslupların

sergilendiği “Keçmiş” romanında, hikâye anlatımı temel alınarak rivayet anlatımı, betimlemeyici anlatım, diyalog ve mektuplara da belirli oranda yer verilmiştir. Bu durum, çalışmamız için çeşitli bağlamdaki zaman ifade eden her ek veya yapıyla ilgili örnekleri bulabilmemize olanak sağlamıştır. Hikâye ve rivayet anlatımları genellikle geçmişe ait olan kurgusal bir zaman akışını anlatmaktadır. Betimleyici anlatım, romanda geçmişe ait durumları, genelde geçmiş dışı zamanı veya tamamlanmamışlığı anlatan ekler yardımıyla betimlenmektedir. Diyalog ve mektuplar, çalışmada konuşma zamanı odaklı (gösterimli) zamanların incelenmesi için çok çeşitli örnekler sağlamıştır.

Değerlendirilen örneklerden hareketle genel olarak aşağıdaki şu sonuçlara da ulaşılmıştır:

Aynı ek farklı bağlamlara göre bazen farklı zamanlara işaret edebilmektedir. Geçmiş zamanı anlattığı düşünülen eklerin bazen geçmiş dışı zamanları da anlatabildiğı, diğer zamanları ifade ettiğı düşünülen eklerin bağlama göre geçmiş zamanı da ifade ettiğı görölmektedir.

Aynı ek ve yapının, dil bilgisel zaman anlatmanın yanı sıra bazen aynı anda görünüş, kanıtsallık ve kiplik anlamlarının tümünü veya bazılarını taşıyabildiğı görölmektedir. Bu ek veya eklerle kurulu yapıların farklı bağlamlarda ayrı anlamları ön plana çıkabilmektedir.

Dil bilgisel zamanla ilgili ekler bağlama göre farklı ulamları anlatabilir ve aynı anda birkaç ulamı ifade ederken birleşik yapılarda bu yapıyı oluşturan ayrı birimler ayrı ulamları temsil ettiğı de tespit edilmiştir. Aynı zamanda birleşik yapıları oluşturan farklı birimlerin birbirlerinin anlamlarını pekiştirir, kısıtlar veya geçersiz yapabilme yetkisine sahip olduğı görölmektedir. Birleşik yapılarda farklı ulamları temsil eden birimler arasında eylem gövdesine yakınlık ve uzaklık bakımından bir sıralama kuralının olmadığı görölmektedir.

Basit zaman çekimlerinin değerlendirilmesi için hikâye veya rivayet anlatımıyla konuşma merkezli anlatımları birbirinden ayrı tutulması gerektiğı sonucuna varılmıştır. Bu farklılık, ilgili örneklerin değerlendirilmesinde araya bir referans (veya gönderme) zamanı unsurunun dâhil edilip edilmemesinde önem göstermektedir. Ama birleşik yapıların kullanımında genellikle anlatılan zamana referans zamanı olarak yer verildiğı

için konuşma zamanı merkezli anlatım ile hikâye veya rivayet anlatımı arasında ayrımı gerekmemektedir.

Zamanla ilgili ek veya yapılar, konuşma zamanına göre farklı zamanları anlatabilmekle birlikte hikâye veya rivayet anlatımında sıralı cümlelerdeki eylemlerin öncelik- sonralık veya eş zamanlılık ilişkisini de yönetebilmektedir. Hikâye veya rivayet anlatımında ardışık sıralı eylemlerin çekimi ile eş zamanlı eylemlerin çekimi şekilleri bir birinden farklı amma uyumlu olarak kullanılmaktadır.

Sadece zaman eklerinin değerlendirilmesiyle cümlede zaman hakkında yeterli bilgi elde etmemin mümkün olmadığı; yetkin bir zaman incelemesi için değerlendirilmesi gereken zaman belirleyici unsurlar, çalışmada zaman belirlemede etkin olan şu etkenler tespit edilmiştir:

1. Zaman ekleri ve zaman ekleriyle kurulu yapılar
2. Görünüş
3. Kılınış
4. Kanıtsallık
5. Zaman belirteçleri
6. Kiplik
7. Zamanla ilgili bilgi veren diğer dil birimleri

Eylemlerin çekiminde eylemin kılınış özelliklerinin zamanla ilgili ek ve yapıların seçiminde etkisi olduğu görülmektedir. Genellikle geçmiş zamanı anlatan eklerin geçmiş dışı zamanı anlattığı örneklerle bakıldığında kılınışın etkisi daha çok göze çarpmaktadır.

Ek ve yapıların görünüş ve zaman bakımından işlevsel olarak incelenmesinin onun yapısal gelişimi konusundaki tartışmaların çözümünde de yarar sağlayabileceği anlaşılmaktadır.

•Çalışmadan ulaşılan bir diğer sonuç da zaman incelemesi yapılırken olay zamanı, referans zamanı, konuşma zamanı ilişkilerini belirlemenin kaçınılmazlığıdır. Özellikle olay ya da durumun konuşma zamanına göre belirlenmediği, geçmişteki bir başka gönderme zamanının odak olarak alındığı durumlarda eklerin, belirteçlerin ve diğer

zaman işaretleyicilerinin işlevlerini belirlemek için bu zamanlar mutlaka değerlendirilmelidir.

Bütün bu sonuçlardan sonra, çalışmada orta konan Uygur Türkçesindeki geçmiş zamanı ifade eden ekler ve eklerle kurulu yapılar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1. Geçmiş zamanı anlatan örnekler en çok {-Di} ve {-GAn} ekleri {-p(tu)} yapısı ve onlarla yapılmış birleşik yapılarla ifade edilmektedir.

Bunlar istisnai durumlar dışında genellikle geçmiş zamanı anlatmaktadır. Tezimizde istisnai ve bazı tartışmalı konular da ele alınmıştır. Tezde incelenmek istenen temel konu geçmiş zamandır. Yukarıdaki geçmiş zamanı anlatan üç ek, dil bilgisel zaman bakımından birbirleriyle karşıtlık ilişkisi oluşturmazlar. Ancak zaman konusuyla yakından ilgili olan görünüş ve kanıtsallık bakımlarından farklılık gösterirler. Örneğin, kanıtsallık konusunda {-Di} eki genellikle birinci elden bilgileri anlatırken {-p(tu)} yapısı genellikle dolaylılık anlatan bilgileri anlatır. {-GAn} ekiyse dolaylılık bakımından yansızdır. Konuşucu {-GAn} ekiyle kendi gerçekleştirdiği eylemleri veya dolaylı yollarla edinmiş olduğu bilgileri de anlatabilir. {-p(tu)} yapısı, genellikle geçmiş zamanı anlatmasıyla beraber dolaylılık işleviyle diğer geçmiş zaman eklerinden açık farklılık gösterir. Bu yüzden onunla ilgili başlıkta onun dolaylılık işlevine daha çok yer verilmiş; kanıtsallık alt türleriyle tek tek ele alınmış ve onun dil bilgisel zaman anlatımında gösterdiği farklılıklar, daha çok kanıtsallık bakımından gösterdiği farklılıklar açısından açıklanmaya çalışılmıştır.

Görünüş bakımından {-Di} ve {-p(tu)} eklerinin her ikisi olayları bütün olarak sunabilmekle beraber bitmiş olarak verebilir. Ama {-GAn} ekinde bakış açısı eylemin kritik sınır sonrasında veya eylemin kendi üzerinde değil daha çok eylem sonrasında bir durum üzerinde veya eylemi yapan özne üzerindedir. Görünüş bakımındaki bu farklılıklarıyla {-GAn} eki geçmişte gerçekleşen olayların şimdiki durumunu (yüksek odaklı posttermenal olarak) sonuçsal bir bakış açısıyla aktarır veya geçmişteki bir bitmişliği anlatır. İlk durumda eylem, geçmişte çoktan gerçekleşmiş olur. Ancak cümlelerin aktardığı odaklanıldığı konu, o eylemin konuşma zamanındaki durumudur. Bu nedenle çalışmalarda bu tip örneklerin zamanını belirlemede sürekli tartışmalı sonuçlara yol açılmaktadır. İkinci durumda geçmiş zamanda bitmiş bir durumu anlattığı için daha

çok uzak geçmiş zamanı anlatmaya elverişlidir. Bunun dışında {-GAn} eki geçmişten şimdiye kadar süregelen faaliyetleri de anlatır. Kişi tanıtımında kullanılmaya elverişlidir.

2. Geçmiş Zamandaki Tamamlanmamışlık

{-Di} ve {-p(tu)} ekleri geçmiş zamanda gerçekleşen olayları sınır sonrası odaklı olarak anlattığı için birbirlerini takip eden ardı ardına gerçekleşen olayları hikâye biçiminde anlatmaya elverişlidir. O yüzden {-Di} eki; kişinin başından geçen, şahit olduğu olaylar dizisini hikâyeci anlatı biçiminde anlatmaya veya kurguladığı olayları kendi şahit olduğu gibi anlatmaya elverişlidir. {-p(tu)} yapısı ise dolaylı yollarla edindiği olaylar dizisini anlatmaya elverişlidir. Böyle durumlarda genellikle önceki cümlede bahsedilen eylemin kritik sınırından geçildikten sonra takip eden cümle gerçekleşmiş olur. Ancak böyle hikâye anlatımındaki bazı durumlarda, eylemlerin sınır sonrasına değil gerçekleşmekte olduğuna veya alışkanlık olarak sık gerçekleştiğine sınırlararası bir bakışla dikkat çekmek gerekir. Bu durumlarda bitmişlik ifade eden {-Di} ve {-p(tu)} eklerine karşıt olarak sınırlar arası bakış açısına sahip olan {-Atti} ve {-idiken} yapıları kullanılır. {-Di} ile {-Atti} ve {-p(tu)} ile {-idiken} uyumlu olarak kullanıp {-Di} ve {-p(tu)} kritik sınırından geçilmiş geçici olayları, diğer ikisi ise devam etmekte olan veya alışkanlık hâline gelen durağan olayları anlatır.

Bunlardan {-Atti} eki, geçmiş zamandaki alışkanlıklar dışında süregelen olayları, durumları, gerçekleşmemiş olasılığı anlatabilir. {-idiken} yapısı, geçmiş zamandaki alışkanlığı anlatmakla beraber onu oluşturanlardan sınırlar arası anlatan {-i(du)} yapısı gibi geçmiş dışı zamanları anlatmaya da elverişlidir. Geçmişte gerçekleşmemiş olasılığını da anlatabilir. {-p(tu)} ile uyumlu olarak dolaylılığı anlatması dışında bazen doğrudan deneyimli olayları da anlatır.

3. Diğer yapılar:

Bu yapıların bazıları onu oluşturan temel birimlerle ilgili başlıklar altında, bazılarıysa bağımsız başlıklar altında değerlendirilmiştir.

a. {-p(tu)} ve {-idiken} yapıları, dolaylılık ifade etmelerine rağmen dolaylılığı daha da vurgulamak ve yapıya süreklilik anlamı katmak amacıyla oluşan başka birleşik yapılar mevcuttur. Bu yapılardaki dolaylılığı vurgulayan ve süreklilik ifade eden

birimler, söz konusu yapıya bazen geçmiş zaman, bazen şimdiki zamanı ifade etme yetkisi verir. Bu yapılar şunlardır:

{-ptiken}, {-ptimiş}, {-iptikenmiş} ve {-idikenmiş} ... yapıları

{-véptu}, {-véptıtuş} ve {-véptıken} ... yapıları

b. *idi* koşacıyla oluşmuş yapılar: *idi* koşacı farklı zamanı veya görünüşü anlatan eklerle beraber geçmiş zamandaki farklı görünüşleri ifade eden birleşik yapıları oluşturur. *İdi* koşacı konuşma zamanıyla bağlantılı olarak geçmişini bildirir. Önündeki birimlerse genellikle görünüşü anlatır. *İdi* koşacı, bazı yapılarda dil bilgiselleşerek bitişik duruma gelmiştir. Hatta bazılarında bünyesindeki ek eylemi erimiştir.

{-GANidi}, {-Atti}, {-vatatti} ve {-mAKtA} *idi*, {-mAkçı} *idi*

c. *Bol-* yardımcı eyleminin farklı çekimlerinden oluşan analitik yapılar: {-*idiğan*} *bol-*, {-*mAs*} *bol-*, {-*ğudek*} *bol-* ve {-*GAdek*} *bol-* ... yapıları

ç. Kiplik kelimeleri: *Bolğay*, *Bolğidi* ve *Bolğıytti*

Bu yapılarda *bolğay* ve *bolğıydi* kelimeleri eylem işletim ekleriyle çekimlenmiş olmasına rağmen cümlenin zamanını belirleme işlevi görmeden sadece kiplik sözcükleri olarak kullanılır. {-*Di*} *bolğay* yapısı, gerçi gelecek zaman ifade eden {-*GAy*} ekiyle çekimlenmiş olmasına rağmen önündeki {-*Di*} ekinin anlattığı geçmiş zamanı değiştirememiştir. Ancak bir kiplik kelimesi olarak işlev görmektedir. {-*r*} *bolğıydi* yapısı da zaman bakımından {-*r*}’in işaret ettiği gelecek zamanı anlatmakta, *bolğıydi* yapısıysa kiplik anlamı taşımaktadır. Aşağıdaki gibi birleşik yapılara rastlanmaktadır.

{-*Di*} *bolğay*, {-*GAN*} *bolğidi*, {-*GAN*} *bolğıtti*, {-*r*} *bolğıydi*,

4. Genelde geçmiş dışı zamanı anlatan ama romanda geçmiş zaman anlatımında da kullanılabilen ek ve onları oluşturan yapılar: {-*i(du)*}, {-*idiken*} ...

Uygur Türkçesinde zaman ve görünüş ile ilgili eklerin çoğu çok işlevlidir. {-*i(du)*} yapısı ve ondan türemiş olan {-*vati(du)*} yapısının geçmiş dışı zamanı ve şimdiki zamanı anlatması, ilgili çalışmaların adeta tamamında genel olarak kabul görür. Ama hikâye anlatımlarında bu ek ve yapı, bazen geçmiş zamanda veya kurgu zamanında gerçekleşen olayları aktarmakta da kullanılır.

5. Ad Cümlelerinde Geçmiş Zaman Anlatımı

Uygur Türkçesinde *idi, iken, imiş, ikenmiş* koşaçları ad soylu sözcükleri yüklem durumuna sokarak genellikle geçmiş zamanı anlatır. Ad soylu sözcükle yüklem olduğunda geçmiş dışı zamanlar için genelde sıfır biçimbirim ile çekimlenir. Çok nadir olarak {-Dur} yüklemeleştiricisi de kullanılır.

Çalışmamız sırasında edile edilen sonuçlara dayanarak sunabileceğimiz öneriler şunlardır:

- Gerçek zamanın dil birimleriyle işaretlediği dilbilgisel zaman, sadece ekler ve belirteçlerle işaretlenmeyen karmaşık ve bütünsel bir düzeneğe sahiptir. Ayrıca belli kalıplara sığdırılamayacak, belirgin kurallara bağlanması zor bir sistemdir. Bu bakımdan zamanın net olarak algılanabilmesi için zaman belirleyen tüm unsurların birlikte değerlendirilmesi, incelemenin mutlaka bir bütün içinde bağlamın göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Eklerin ve diğer dil birimlerinin işlevlerini belirlemeden önce söylemin konuşma zamanı odaklı veya gönderme zamanı odaklı olduğu kontrol edilmelidir. Çünkü bağlamdan bağımsız olarak değerlendirildiğinde konuşma zamanına gönderme yaptığı düşünülen bir cümle, aslında vericinin yaşananları canlandırmak için gönderme zamanını odak alarak kurguladığı bir söylem olabilir.

- Zaman incelemesi yapılırken cümleler arasındaki zaman sırasının da dikkate alınmalıdır. Çünkü romanda olayların anlatımında zaman bakımından ardışık bir sıra her zaman görülmemektedir. Bazen zaman sırası değişebilmekte, çeşitli sıçramalarla ileri gidişler ya da geriye dönüşler yaşanabilmektedir. Zaman diliminde gerçekleştiği söylenen eylem ve durumlar, kendi içinde bir öncelik-sonralık ilişkisi içerebilir.

- Zaman incelemesi yapılırken olay zamanı, referans zamanı, konuşma zamanı ilişkilerini belirlemenin kaçınılmazdır. Özellikle olay ya da durumun konuşma zamanına göre belirlenmediği, geçmişteki bir başka gönderme zamanın odak olarak alındığı durumlarda eklerin, belirteçlerin ve diğer zaman işaretleyicilerinin işlevlerini belirlemek için bu zamanlar mutlaka değerlendirilmelidir.

Zaman incelemesi yapılırken zaman belirleyen unsurların bütüncül biçimde, birbirleriyle kurdukları ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmesi ve zaman konusuna cümle üstü birim düzeyinde yaklaşılmalıdır.

Bilinmektedir ki Türk dillerinde gösterenleri aynı, gösterilenleri farklı dil birimleri vardır. Dolayısıyla biçimleri aynı ama işlevleri farklı pek çok zaman ekiyle karşılaşmak mümkündür. Biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin varlığı kabul edilerek ekler, bağlam içindeki işlevleriyle değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- AIKHENVALD Alexandra Y., “1. Evidentiality in typological perspective”, *Studies in Evidentiality Edited*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003, ss. 1-31, doi:10.1075/tsl.54.04aik.
- AKAR Ali, “-GAn Sıfat-Fiil Eki”, *Tübar*, C. 14, 2003, ss. 103-15.
- AKASLAN Talat, “-mAktA (ve -Iyor)”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 4, 2011, ss. 331-52.
- AKÇATAŞ Ahmet, “Türkiye Türkçesinde Zaman Belirleme”, *Turkish Studies*, C. 10, S. 16, 2015, ss. 17-72, doi:10.7827/TurkishStudies.8851.
- AKŞEHİRLİ Soner, “Türkçe’de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri”, *Turkish Studies*, C. 5/4, 2010, ss. 15-72.
- ATA Aysu, *Harezm - Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2002.
- AYDEMİR İbrahim Ahmet, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2010.
- AYDEMİR İbrahim Ahmet, “Türk Hukuk Dili Üzerine Araştırmalar II: Söylem Tipleri Üzerine Bir İnceleme”, *Prof.Dr.Mehmet Özmen Armağanı*, ed. Nurettin Demir, Faurk Yıldırım, Ankara: Çukurova Üniversitesi, 2014, ss. 47-60.
- AYDIN Hasene, *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman- Oktay Akbal Öyküleri Örneği*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve edebiyatı, 2016a.
- AYDIN Hasene, “Yazınsal Metinlerde Dil Bilgisel Zaman İşaretleyicileri Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5/4, 2016b, ss. 1716-1730.
- BACANLI Eyüp, “Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf”, *bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 44, 2008, ss. 1-24.
- BACANLI Eyüp, *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- BAQI Abdükérim, *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*, Beijing: Milliyetler Neşriyatı, 1983.
- BAYRAKTAR Fatma Sibel, “‘-mİş Bulunmak’ Yapısı Üzerine”, *Turkish Studies*, C. 4, S. 8, 2009, ss. 698-709, doi:10.2174/138920312803582960.
- BENZER Ahmet, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- BINNICK Robert I., *Time and the Verb*, New York & Oxford: Oxford University Press, 1991.
- BURAN Ahmet, Ercan ALKAYA, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2: Güneydoğu- Karluk Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- CAN Adem, “Romanda Zaman Meselesi”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, C. 9, 2013, ss. 107-138.

- ÇELIKBAY Ayhan, “Yeni Uygur Türkçesinde yat - ve tur - Tasvir Fiillerinin Bildirme Kiplerinde Kkleşmesi üzerine”, *Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, 2010, ss. 43-64.
- ÇENGEL Hülya Kasapoğlu, *Modern Uygur Türkçesinde fiil*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, 1988.
- CHENG Shiliang vd., *Hazırkı Zaman Uyghur Tili Grammatikisi*, Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1996.
- COMRIE Bernard, *Aspect*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- COMRIE Bernard, *Tense*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- COMRIE Bernard, *Ti Fanchou (Aspect)*, çev. Lixia Guo, Beijing: Peking University Press, 2016.
- DAHL Osten, *Tense and aspect systems*, New York: Basil Blackwell, 1985.
- DECLERCK Renaat, *When -Clauses and Temporal Structure*, London & New York: Routledge, 1997.
- DECLERCK Renaat, Susan REED, “Tense and Time in Counterfactual Conditionals”, *Belgian Journal of Linguistics*, S. 20, 2006, doi:10.1075/bjl.20.11dec.
- DELICE H İbrahim, “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 2002, ss. 185-211.
- DEMİR Nurettin, “Türkçede Evidensiyel”, *bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, 97-118.
- DEMİR Sema Aslan, *Türkçede İsteme Kipliği - Semantik-Paragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2008.
- DEMİR Sema Aslan, “Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, *bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 63, 2012, ss. 11-30.
- DEMİR Sema Aslan, “Türkçede Anaforik Zaman İfadeleri”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 9, 2013, ss. 1099-1109, doi:10.7827/TurkishStudies.5213.
- DEMİR Sema Aslan, *Görünüş Kategorisi- Türkmençe Örneği*, 2. b., Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- DEMİRGÜNEŞ Sercan, *Türkçede Görünüş ve Zaman Morfemleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, 2007.
- DİLÂÇAR Agop, “Türk Fiilinde ‘Kılmış’la ‘Görünüş’ ve Dilbilgisi Kitaplarımız”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, S. 21-22, 1974, ss. 159-71.
- DOĞAN Levent, *Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Paradigma Akademi, 2016.
- ECKMANN János, “Harezmi Türkçesi”, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, ed. Osman Fikret Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, ss. 1-38.
- ECKMANN János, *Çağatayca El kitabı*, çev. Güney Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

- EHMET Qeyser, *Xiandai Weiwueryu Qingzhuang Leixing Yanjiu*, (Doktora Tezi), Beijing: Merkezi Milletler Üniversitesi Uyghur Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2011.
- EHMET Qeyser, “Uyghur Tilidiki Péillarning Sémantika Jehettin Türlerge Bölünüşhi”, *Til ve Terjime*, C. 4, 2013, ss. 5-14.
- EHMET Qeyser, “Uyghur Tilida Péillarning Tüs Qoshumchisi ‘-vat’qa Bolghan Tesiri”, *Xinjiang Universitétii İlmiy Zhurnili (Pelsepe-İjdimaıy Pen qismi)*, S. 1, 2015, ss. 69-78.
- EHMET Turdi, “Uyghur Tilidiki Péillarning Tüs Kategoriyisi Heqqide”, *Türki Tillar Tetqiqati (1)*, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1982, ss. 254-289.
- ERGIN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2009.
- ERSOY Habibe Yazıcı, “Yeni Uyghur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ, 2012, ss. 355-428.
- ERSOY Habibe Yazıcı, *Başkurt Türkçesinde Kip*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- EZİZ Gülnar, “‘maqçı- mekçi’ Bilen Yasalğan Terkiblarning Teveliki Toğrisida”, *Xinjiang Pédagogika Univérsitétii Journili (İctimai Pen Qismi)*, S. 3, 2010, ss. 25-30.
- GÜLSEVIN Gürer, “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 45, S. 1997, 1997, ss. 215-224.
- GÜNERİ Aysun Demirez, “Yeni Uyghur Türkçesinde -GAn Sifat-Fiil Eki”, *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 2013a, ss. 257-271.
- GÜNERİ Aysun Demirez, “Yeni Uyghur Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller”, *Gazi Türkiyat*, C. 13, 2013b, ss. 59-80.
- GÜNERİ Aysun Demirez, “Yeni Uyghur Türkçesinde Benzerlik İşlevli Yapım Ekleri”, *Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi/Uyghur Araştırmaları Dergisi*, C. 10, 2017, ss. 14-21.
- HACIEMINOĞLU Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- HE Wei, “Yupian Leixing yu Shitai”, *Gongneng Shitai Lilun Yanjiu*, Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2010, ss. 174-293.
- İBRAHİM Ablehet, “Hazırqi Zamanu Uyghur Tilidiki Péillarning Tüs Katigoriyisi”, *Uyghur Tili Mesililiri*, Beijing: Milliyetler Neşriyatı, 1990, ss. 418-486.
- JESPERSEN Otto, “the Philosophy of Grammar”, *Journal of Chemical Information and Modeling*, 1924, doi:10.1017/CBO9781107415324.004.
- JOHANSON Lars, “Viewpoint Operators in European Languages”, *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, ed. Osten Dahl, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 2000, ss. 27-189, doi:10.1353/lan.2003.0078.
- JOHANSON Lars, “Evidentiality in Turkic”, *Studies in Evidentiality*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003, ss. 273–290.

- JOHANSON Lars, “Aspectotemporal Connectivity in Turkic”, *Connectivity in Grammar and Discourse*, ed. Jochen Rehbein, Christiane Hohenstein, Lukas Pietsch, John Benjamins Publishing Company, 2007, ss. 187-198.
- JOHANSON Lars, “TuJue Yuzu Yuyan de Chuanju Fanchou”, *Evidentiality in Altaic Languages*, ed. Abdureşit Yakup, Litip Tohti, Dingjing Zhang; çev. Muzepper, Gao LianHua, Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı, 2013, ss. 39-52.
- JOHANSON Lars, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, Ankara: Grafiker, 2016.
- KARADOĞAN Ahmet, *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara: Divan Kitap, 2009.
- KILIÇ Filiz, “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2005, ss. 68-113.
- KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- MALKOÇ Muzaffer, “Dil Biliminde Görünüş (Aspekt) ve Kılınış (Aktionsart)”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, C. 23, 2013, ss. 359-366.
- MENSUROĞLU Mecdut, “Karahanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, ed. Mehmet Akalın, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, ss. 141-182.
- METTURSUN Turdi, “Uygur Türkçesinde Dilbilgisel Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 35, 2018, ss. 895-920, doi:10.21550/sosbilder.387657.
- NADZHIP Emir Nadzhipovich, *Modern Uigur*, Moscow: “Nauka” Publishing House, 1971.
- ÖZEZEN Muna Yüceol, “Türkçede ‘Bildirme’ Çekimi ve Pekiştirme- olasılık Kategorisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C. 2, S. 17, 2010, ss. 187-196.
- ÖZTÜRK Rıdvan, *Uygur ve özbek türkçesinde Fiil*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, 1992.
- ÖZTÜRK Rıdvan, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- PILTEN Şahru, *Türkmen Türkçesinde Zaman*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, 2001.
- PILTEN Şahru, “Türkmen Türkçesinde Söylem ve Zaman Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 27, 2010, ss. 113-130.
- QAYDAROV Abduveli, Gocahmet SEDVAQASOV, Tuğlukcan TALİPOV, *Hazırqi Zaman Uyghur Tili-2*, Ürümqi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1983.
- QURBAN Ömerjan, “Tuxian Lilun yu Weiwueryu Dongci de Shi he Ti”, *Yuyan yu Fanyi*, C. 3, 2009, ss. 24-28.
- RAHMAN Abdurehim, “Hazırqi Zaman Uyghur Tilidiki Péillarning Hal Kategoriyisi Toghrisida”, *Xinjiang Universitétı İlmiy Zhurnili (Pelsepe-İjdimaıy Pen qismi)*, S. 3, 2009, ss. 13-19.

- RAHMAN Abdurehim, “Weiwueryu Dongci de Ti jiqi Shijian Zhixiang Gongneng”, *Minzu Yuwen*, S. 4, 2010a, ss. 20-26.
- RAHMAN Abdurehim, *Weiwueryu Dongci Shiti Fanchou Yanjiu*, Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı, 2010b.
- REICHENBACH Hans, “The Tenses of Verbs”, *The Language of Time: A Reader*, ed. Inderjeet Mani, James Pustejovsky, Robert Gaizauskas, New York & Oxford: Oxford University Press, 2005, ss. 71-78.
- RICCEUR Paul, *Kurmaca Anlatıda Zamanın Biçimlenişi*, çev. Mehmet Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- ŞAHİN Hatice, “Birleşik Çekimli Fiillerin Zaman ve Anlam Açısından Gösterdiği Çeşitlilikler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 4, 2003, ss. 157-168.
- ŞAHİN Hatice, “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 11, 2006, ss. 213-121.
- ŞAHİN Hatice, “Kaşgarlı’dan Günümüze –Gan Eki”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı bildirileri*, 2008, s. .
- SAVRAN Hülya, “Türk Dilinde ‘+Dır’ Bildirme Eki ve ‘+Dır’ Bildirme Ekiyle Yapılan Belirsizlik Kelimeleri”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1, 2008, ss. 163-188.
- SHAW Robert, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand)*, Calcutta: Baptist Mission Press, 1878.
- SMITH Carlota S., *Modes of Discourse- The Local Structure Of Texts*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- TEHUR Arslan Abdulla vd., *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*, Ürümçi: Xinjiang Maarip Neşriyatı, 2004.
- TEHUR Arslan Abdulla, Abdurehim RAHMAN, Yari EBEYDULLA, *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*, Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyatı, 2010.
- TENG Qunhua, “Uyghur Tilidiki Köp Fonksiyilik Morféma - ‘-ghan/-qan/-gen/-ken’”, *Til ve Terjime*, C. 2, 1995, ss. 33-36.
- TOHTI Litip, “Lun Weiwueryu Dongci tur- zai Yuyin he Yufa Gongneng shang de Fazhan”, *Minzu Yuwen*, C. 2, 1997, ss. 34-42.
- TOHTI Litip, “Aertai Yuyan zhong Dongci Ti de Biaoda”, *Zhongguo Minzu Yuyan Wenxue Yanjiu Lunji (Wenzi Zhuanzhi)*, ed. Dai Qingxia, Beijing: Milliyetler Neşriyatı, C.2, 2002, ss. 198-214
- TOHTI Litip, *Cong Duanyu Jiegou dao Zuijian Fang'an- A'ertai Yuyan de Jufa Jiegou*, Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe, 2004.
- TOHTI Litip, “Lun Wewueryu Ti Zhudongci de Gongneng”, *Minzu Yuwen*, S. 1, 2009, ss. 57-64.
- TOHTI Litip, *Xiandai Weiwueryu Cankao Yufa*, Beijing: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, 2012a.

- TOHTI Litip, “Xiandai Weiwueryu de Chuanju Fanchou”, *Evidentiality in Altaic Languages*, ed. Abdureşit Yakup, Litip Tohti, Dingjing Zhang, Beijing: Çin Milliyetler Üniversitesi Yayınevi, 2012b, ss. 53-72.
- TÖMÜR Hamit, “Uyghur Tilidiki Yardemçi Péillar ve Ularining Menisi”, *Türki Tillar Tetqiqati* (2), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1983, ss. 112-148.
- TÖMÜR Hamit, *Hazirqi Zaman Uyghur Tili grammatikisi- Morfologiyeye*, Beijing: Milliyetler Neşriyatı, 1987.
- TUERKEZHATI Baisier, “Dilbilimsel karmaşıklık açısından yeni uygurca”, X. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2018, ss. 1625-1631.
- TURAN Zikri, “Zaman Eki Unsurunun Tayinine Ağızlardan Tanıklar”, *Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 2013, ss. 133-144.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 635, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004, ss. 678-686.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Türkçede Zaman Kavramı ve İşleniş”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, 2005, ss. 187-201.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “-EcEkmİş gibiyim Yapısının Düşündürdükleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 7, 2006, ss. 49-58.
- ÜSTÜNOVA Kerime, *Eylem İşletimi*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2016.
- UZUN Nadir Engin, *Dilbilgisinin Temel Kavramları- Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Ankara: Kebikeç Yayıncılık, 1998a.
- UZUN Nadir Engin, “Türkçede görünüş/kip/zaman üçlüsü”, *Dil Dergisi*, C. 68, 1998b, ss. 5-22.
- VERKUYL H J, “A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure”, *Journal of linguistics.*, Cambridge University Press, 1993, doi:10.1075/sl.20.2.08kri.
- YAKUP Abdureshit, “Türki Tillardiki Péil Tüsini İpadiligüçi Morfologiyilik Qurulmilar Toghrisida”, *Xinjiang Universitétı İlmiy Zhurnili*, C. 3, 1989, ss. 116-124.
- YAKUP Abdureshit, “Evidentiality in Altaic Languages and its Basic Subtypes”, *Evidentiality in Altaic Languages*, ed. Abdureshit Yakup, Litip Tohti, Dingjing Zhang, Beijing: China Minzu Universty Press, 2013, ss. 1-38.
- YI Kunxiu, Shijie GAO, *Weiweuryu Yufa*, Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı, 1998.
- YILDIZ Mustafa, “Yeni Uygur Türkçesinde -vât-, -(i)vât-, -(u)vât-, -(ü)vât- Yapısı, Gelişimi ve Anlamı Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 12, 2004a, ss. 367-373.
- YILDIZ Mustafa, *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Dili Ana Bilim Dalı, 2004b.
- YILDIZ Mustafa, *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Konya: Kömen Yayınları, 2016.

YILMAZ Özlem Deniz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”,
Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2014, 135-148,
doi:10.16985/MTAD.201417919.

YOLBOLDI Nesrulla, *Hazırqi Zaman Uyghur Tili*, Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı,
1980.

ZHAO Xiangru, Zhining ZHU, *Weiwueryu Jianzhi*, Beijing: Milliyetler Neşriyatı, 1985.

EKLER

EK I: ZAMANLA İLGİLİ EK VE EKLERLE KURULU YAPILARIN ÇEKİM

BIÇIMLARI

Uygur Türkçesinde eylemlerin zaman çekimiyle beraber iyelik kökenli kişi ekleri, zamir kökenli kişi ekleri ve istek- emir kişi ekleri olarak üç çeşit kişi eki kullanılır. Geçmiş zaman çekimini ilk iki tür kişi eki ilgilendirir.

İyelik kökenli kişi ekleri (İKKE):

şahıslar	teklik	çokluk
birinci şahıs	-(i/U)m	-(u)q/-(ü)k
ikinci şahıs	düz	-(i,u,ü)ñlar
	saygı	
	nezaket	
üçüncü şahıs	ø	ø

Zamir kökenli kişi ekleri ZKKE:

şahıslar	teklik	çokluk
birinci şahıs	-men	-miz
ikinci şahıs	düz	-siler
	saygı	
	nezaket	
üçüncü şahıs	ø,(-du)	ø,(-du)

Aşağıdakiler, “Keçmiş” romanında geçmiş zamanı anlatmak için kullanılan ek ve yapılarıdır. Eserde bu ek ve yapılar, standart Uygur Türkçesi edebî dili eylem çekim kurallarına Uygun bir şekilde kullanılmıştır. Ek ve yapıların kişi, olumlu ve olumsuzluk ulamlarıyla beraber çekime girdiğinde görülen farklılıkları yansıtan bu tablolar, Uygur Türkçesindeki zaman ulamları üzerinde daha önce çalışmış olan Hemit Tömür (1987), Abdurehim Rahman (2010), Arslan Abdullah Tehur vd. (2010) gibi araştırmacıların çalışmalarından yararlanarak oluşturulmuştur.

1. {-Di}

Olumlu biçimi: {eylem-Di/DU-İKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-Di/DU-İKKE}

birinci şahıs	teklik	yazdim, kettim, oqudum, qoştum, kördüm, çüştüm
	çokluk	yazduq, kettuq, oquduq, qoştuq, kördüq, çüştüq
ikinci şahıs	teklik	yazdın, kettin, oquduñ, qoştuñ, kördüñ, çüştüñ yazdınız, kettiniz, oqudınız, qoştınız, kördünüz, çüştünüz yazdila, kettile, oqudila, qoştıla, kördile, çüştile
	çokluk	yazdınlar, kettinler, oquduñlar, qoştuñlar, kördüñler, çüştüñler yéziştin, kélištin, oquştuñ, qoşuştuñ, körüştüñ, çüşüştüñ
üçüncü şahıs		yazdi, ketti, oqudi, qoşti, kördi, çüşti

2. {-p(tu)}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)p(tu/ti)-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-p(tu/ti)-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yéziptimen, keptimen, oquptimen, çüşüptimen
	çokluk	yéziptimiz, keptimiz, oquptimiz, çüşüptimiz yéziptuq, keptuq, oquptuq, çüşüptuq
ikinci şahıs	teklik	yéziptisen, keptisen, oquptisen, çüşüptisen yéziptisiz, keptisiz, oquptisiz, çüşüptisiz yéziptila, keptila, oquptila, çüşüptila
	çokluk	yéziptisiler, keptisiler, oquptisiler, çüşüptisiler yézişıptisen, kélišiptisen, oquşıptisen, çüşüşüptisen
üçüncü şahıs		yéziptu, keptu, oquptu, çüşüptu

3. {-ptimiş}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)ptimiş-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ptimiş-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yéziptimişmen, keptimişmen, oquptimişmen, çüşüptimişmen
	çokluk	yéziptimişmiz, keptimişmiz, oquptimişmiz, çüşüptimişmiz
ikinci şahıs	teklik	yéziptimişsen, keptimişsen, oquptimişsen, çüşüptimişsen yéziptimişsiz, keptimişsiz, oquptimişsiz, çüşüptimişsiz yéziptimişla, keptimişla, oquptimişla, çüşüptimişla
	çokluk	yéziptimişsiler, keptimişsiler, oquptimişsiler, çüşüptimişsiler yézişıptimişsen, kélišiptimişsen, oquşıptimişsen, çüşüşüptimişsen
üçüncü şahıs		yéziptimiş, keptimiş, oquptimiş, çüşüptimiş

4. {-ptiken}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)ptiken-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ptiken- ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yéziptikenmen, keptikenmen, qoşuptikenmen, çüşüptikenmen
	çokluk	yéziptikenmiz, keptikenmiz, qoşuptikenmiz, çüşüptikenmiz
ikinci şahıs	teklik	yéziptikensen, keptikensen, qoşuptikensen, çüşüptikensen yéziptikensiz, keptikensiz, qoşuptikensiz, çüşüptikensiz yéziptikenla, keptikenla, qoşuptikenla, çüşüptikenla
	çokluk	yéziptikensiler, keptikensiler, qoşuptikensiler, çüşüptikensiler yézişıptikensen, kélišiptikensen, qoşuşıptikensen, çüşüşüptikensen
üçüncü şahıs		yéziptiken, keptiken, qoşuptiken, çüşüptiken

5. {-ptikenmiş}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)ptikenmiş-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ptikenmiş-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yéziptikenmişmen, keptikenmişmen, qoşuptikenmişmen, çüşüptikenmişmen
	çokluk	yéziptikenmişmiz, keptikenmişmiz, qoşuptikenmişmiz, çüşüptikenmişmiz
ikinci şahıs	teklik	yéziptikenmişsen, keptikenmişsen, qoşuptikenmişsen, çüşüptikenmişsen yéziptikenmişsiz, keptikenmişsiz, qoşuptikenmişsiz, çüşüptikenmişsiz yéziptikenmişla, keptikenmişla, qoşuptikenmişla, çüşüptikenmişla

	çokluk	yéziptikenmişsiler, keptikenmişsiler, qoşuptikenmişsiler, çüşüptikenmişsiler yézişiptikenmişsen, kélišiptikenmişsen, qoşuşuptikenmişsen, çüşüşüptikenmişsen
üçüncü şahıs		yéziptikenmiş, keptikenmiş, qoşuptikenmiş, çüşüptikenmiş

6. {-ptudek}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)ptudek-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ptudek-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yéziptudekmen, keptudekmen, oquptudekmen, çüşüptudekmen
	çokluk	yéziptudekmiz, keptudekmiz, oquptudekmiz, çüşüptudekmiz
ikinci şahıs	teklik	yéziptudeksen, keptudeksen, oquptudeksen, çüşüptudeksen yéziptudeksiz, keptudeksiz, oquptudeksiz, çüşüptudeksiz yéziptudekla, keptudektila, oquptudekla, çüşüptudekla
	çokluk	yéziptudeksiler, keptudeksiler, oquptudeksiler, çüşüptudeksiler yézişiptudeksen, kélišiptudeksen, oquşuptudeksen, çüşüşüptudeksen
üçüncü şahıs		yéziptudek, keptudek, oquptudek, çüşüptudek

7. {-vétip(tu)}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vétip(tu/ti)-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vétip(tu/ti)-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivétiptimen, kélivétiptimen, oquvétiptimen
	çokluk	yézivétiptimiz, kélivétiptimiz, oquvétiptimiz
ikinci şahıs	teklik	yézivétipsen, kélivétipsen, oquvétipsen yézivétipsiz, kélivétipsiz, oquvétipsiz yézivétiptila, kélivétiptila, oquvétiptila
	çokluk	yézivétipsiler, kélivétipsiler, oquvétipsiler yézişivétipsen, kélišivétipsen, oquşivétipsen
üçüncü şahıs		yézivétiptu, kélivétiptu, oquvétiptu

8. {-vétiptumiş}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vétiptumiş-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vétiptumiş-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivétiptumişmen, kélivétiptumişmen, oquvétiptumişmen
	çokluk	yézivétiptumişmiz, kélivétiptumişmiz, oquvétiptumişmiz
ikinci şahıs	teklik	yézivétiptumişsen, kélivétiptumişsen, oquvétiptumişsen yézivétiptumişsiz, kélivétiptumişsiz, oquvétiptumişsiz yézivétiptumişla, kélivétiptumişla, oquvétiptumişla
	çokluk	yézivétiptumişsiler, kélivétiptumişsiler, oquvétiptumişsiler yézişivétiptumişsen, kélišivétiptumişsen, oquşivétiptumişsen
üçüncü şahıs		yézivétiptumiş, kélivétiptumiş, oquvétiptumiş

9. {-vétiptiken}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vétiptiken-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vétiptiken -ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivétiptikenmen, kélivétiptikenmen, oquvétiptikenmen
	çokluk	yézivétiptikenmiz, kélivétiptikenmiz, oquvétiptikenmiz

ikinci şahıs	teklik	yézivétiptikensen, kélivétiptikensen, oquvétiptikensen yézişivétiptikensiz, kélişivétiptikensiz, oquşivétiptikensiz yézişivétiptikenla, kélişivétiptikenla, oquşivétiptikenla
	çokluk	yézivétiptikensiler, kélivétiptikensiler, oquvétiptikensiler yézişivétiptikensen, kélişivétiptikensen, oquşivétiptikensen
üçüncü şahıs		yézivétiptiken, kélivétiptiken, oquvétiptiken

10. {-Atti}

Olumlu biçimi: {eylem-A/ytti/u-İKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ytti/u-İKKE}

birinci şahıs	teklik	yazattım, kélettım, oquyttım
	çokluk	yazattıq, kélettıq, oquyttıq
ikinci şahıs	teklik	yazattıñ, kélettıñ, oquyttıñ yazattıñız, kélettıñız, oquyttıñız yazattıla, kélettıla, oquyttıla
	çokluk	yazattıñlar, kélettıñlar, oquyttıñlar yézişattıñ, kélişettıñ, oquşattıñ
üçüncü şahıs		yazattı, kélettı, oquyttı

11. {-vatatti}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vatatti/u-İKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vatatti/u-İKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivatattım, kélivatattım, oquvatattım
	çokluk	yézivatattıq, kélivatattıq, oquvatattıq
ikinci şahıs	teklik	yézivatattıñ, kélivatattıñ, oquvatattıñ yézişivatattıñız, kélişivatattıñız, oquşivatattıñız yézişivatattıla, kélişivatattıla, oquşivatattıla
	çokluk	yézivatattıñlar, kélişivatattıñlar, oquşivatattıñlar yézişivatattıñ, kélişivatattıñ, oquşivatattıñ
üçüncü şahıs		yézivatattı, kélişivatattı, oquşivatattı

12. {-GAn}

Olumlu biçimi: {eylem-GAn ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-GAn ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazğanmen, kelgenmen, qoşqanmen, çüşkenmen
	çokluk	yazğanmız, kelgenmız, qoşqanmız, çüşkenmız
ikinci şahıs	teklik	yazğansen, kelgensen, qoşqansen, çüşkensen yazğansız, kelgensiz, qoşqansız, çüşkensiz yazğanla, kelgenla, qoşqanla, çüşkenla
	çokluk	yazğansiler, kelgensiler, qoşqansiler, çüşkensiler yézişqansen, kélişkensen, qoşuşqansen, çüşüşkensen
üçüncü şahıs		yazğan, kelgen, qoşqan, çüşken

13. {-GAnidi}

Olumlu biçimi: {eylem-GAnidi/u-İKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-GAnidi/u-İKKE}

birinci şahıs	teklik	yazğanidim, kelgenidim, qoşqanidim, çüşkenidim
	çokluk	yazğanıduq, kelgenıduq, qoşqanıduq, çüşkenıduq

ikinci şahıs	teklik	yazğanıdıñ, kelgenıdıñ, qoşqanıdıñ, çüşkenıdıñ yazğanıdıñız, kelgenıdıñız, qoşqanıdıñız, çüşkenıdıñız yazğanıdıle, kelgenıdıle, qoşqanıdıle, çüşkenıdıle
	çokluk	yazğanıdıñlar, kelgenıdıñlar, qoşqanıdıñlar, çüşkenıdıñlar yézişqansen, kélişkensen, qoşuşqansen çüşüşkensen
üçüncü şahıs		yazğanıdı, kelgenıdı, qoşqanıdı, çüşkenıdı

14. {-GAniken}

Olumlu biçimi: {eylem-GAniken-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-GAniken-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazğanikenmen, kelgenikenmen, qoşqanikenmen, çüşkenikenmen
	çokluk	yazğanikenmiz, kelgenikenmiz, qoşqanikenmiz, çüşkenikenmiz
ikinci şahıs	teklik	yazğanikensen, kelgenikensen, qoşqanikensen, çüşkenikensen yazğanikensiz, kelgenikensiz, qoşqanikensiz, çüşkenikensiz yazğanikenla, kelgenikenla, qoşqanikenla, çüşkenikenla
	çokluk	yazğanikensiler, kelgenikensiler, qoşqanikensiler, çüşkenikensiler yézişqanikensen, kélişkenikensen, qoşuşqanikensen, çüşüşkenikensen
üçüncü şahıs		yazğaniken, kelgeniken, qoşqaniken, çüşkeniken

15. {-vatqaniken}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vatqaniken-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vatqaniken-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivatqanikenmen, kélivatqanikenmen, oquvatqanikenmen
	çokluk	yézivatqanikenmiz, kélivatqanikenmiz, oquvatqanikenmiz
ikinci şahıs	teklik	yézivatqanikensen, kélivatqanikensen, oquvatqanikensen yézişqanikensiz, kélişqanikensiz, oquşqanikensiz yézişqanikenla, kélişqanikenla, oquşqanikenla
	çokluk	yézivatqanikensiler, kélişqanikensiler, oquşqanikensiler yézişqanikensen, kélişqanikensen, oquşqanikensen
üçüncü şahıs		yézivatqaniken, kélivatqaniken, oquvatqaniken

16. {-GAnımış}

Olumlu biçimi: {eylem-GAn-miş-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-GAn-miş-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazğanmışmen, kelgenmışmen, qoşqanmışmen, çüşkenmışmen
	çokluk	yazğanmışmiz, kelgenmışmiz, qoşqanmışmiz, çüşkenmışmiz
ikinci şahıs	teklik	yazğanmışsen, kelgenmışsen, qoşqanmışsen, çüşkenmışsen yazğanmışsiz, kelgenmışsiz, qoşqanmışsiz, çüşkenmışsiz yazğanmışla, kelgenmışla, qoşqanmışla, çüşkenmışla
	çokluk	yazğanmışsiler, kelgenmışsiler, qoşqanmışsiler, çüşkenmışsiler yézişqanmışsen, kélişqanmışsen, qoşuşqanmışsen, çüşüşqanmışsen
üçüncü şahıs		yazğanmış, kelgenmış, qoşqanmış, çüşkenmiş

17. {-GAndu}

Olumlu biçimi: {eylem-GAndi/u-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi<mA-ğandi/u-ZKKE}

birinci	teklik	yazğandimen, kelgendimen, oquğandimen

şahıs	çokluk	yazgandimiz, keldendimiz, oquğandimiz
ikinci şahıs	teklik	yazgansen, keldensen, oquğansen yazgansiz, keldensiz, oquğansiz yazganla, kelgenla, oquğanla
	çokluk	yazgansiler, keldensiler, oquğansiler yézişqansen, kélişkensen, oquşqansen
üçüncü şahıs		yazgandu, keldendu, oquğandu

18. {-idiken}

Olumlu biçimi: {eylem-i/ydiken-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ydiken-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazidikenmen, kélidikenmen, oquydikenmen
	çokluk	yazidikenmiz, kélidikenmiz, oquydikenmmiz
ikinci şahıs	teklik	yazidikensen, kélidikensen, oquydikensen yazidikensiz, kélidikensiz, oquydikensiz yazidikenla, kélidikenla, oquydikenla
	çokluk	yazidikensiler, kélidikensiler, oquydikensiler yézişidikensen, kélişidikensen, oquşidikensen
üçüncü şahıs		yazidiken, kélidiken, oquydiken

19. {-idikenmiş}

Olumlu biçimi: {eylem-i/ydikenmiş-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ydikenmiş-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazidikenmişmen, kélidikenmişmen, oquydikenmişmen
	çokluk	yazidikenmişmiz, kélidikenmişmiz, oquydikenmişmmiz
ikinci şahıs	teklik	yazidikenmişsen, kélidikenmişsen, oquydikenmişsen yazidikenmişsiz, kélidikenmişsiz, oquydikenmişsiz yazidikenmişla, kélidikenmişla, oquydikenmişla
	çokluk	yazidikenmişsiler, kélidikenmişsiler, oquydikenmişsiler yézişidikenmişsen, kélişidikenmişsen, oquşidikenmişsen
üçüncü şahıs		yazidikenmiş, kélidikenmiş, oquydikenmiş

20. {-idiğan} bol-

Olumlu biçimi: {eylem-i/ydiğan bol- }

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-ydiğan bol-}

birinci şahıs	teklik	yazidiğan boldum / boluptime / bolup qalğanmen / bolup qalğanidim
	çokluk	yazidiğan bolduq / boluptuq / bolup qalğanmiz / bolup qalğaniduq
ikinci şahıs	teklik	yazidiğan boldiñ / bolupsen / bolup qalğansen / bolup qalğaniding yazidiğan boldiñiz / bolupsiz / bolup qalğansiz / bolup qalğanidingiz yazidiğan boldila / boluptula / bolup qalğanla / bolup qalğanidila
	çokluk	yazidiğan boldunlar / bolupsiler / bolup qalğansiler / bolup qalğanidinglar yézişidiğan bolduñ / bolupsen / bolup qalğansiler / bolup qalğanidinglar
üçüncü şahıs		yazidiğan boldi / boluptu / bolup qalğan / bolup qalğanidi

21. {-vatqudek}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vatqudek-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vatqudek-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivatqudekmen, kélivatqudekmen, oquvatqudekmen, çüşüvatqudekmen
	çokluk	yézivatqudekmiz, kélivatqudekmiz, oquvatqudekmiz, çüşüvatqudekmiz
ikinci şahıs	teklik	yézivatqudeksen, kélivatqudeksen, oquvatqudeksen, çüşüvatqudeksen yézivatqudeksiz, kélivatqudeksiz, oquvatqudeksiz, çüşüvatqudeksiz yézivatqudekla, kélivatqudekla, oquvatqudekla, çüşüvatqudekla
	çokluk	yézivatqudeksiler, kélivatqudeksiler, oquvatqudeksiler, çüşüvatqudeksiler yézişivatqudeksen, kélişivatqudeksen, oquşuvatqudeksen, çüşüşüvatqudeksen
üçüncü şahıs		yézivatqudek, kélivatqudek, oquvatqudek, çüşüvatqudek

22. {-GUdek} boldi ve {-GUdek} boptu

Olumlu biçimi: {eylem-GU-dek bol-}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-gü-dek bol-}

birinci şahıs	teklik	kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldum / boptimen
	çokluk	kelgüdek, oquğudek, çüşküdek bolduq/ bolupstuq
ikinci şahıs	teklik	kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldung / bolupsen kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldingiz / bolupsiz kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldila / bolupla
	çokluk	kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldunglar / bolupsiler kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boluştung / bolushupsen
üçüncü şahıs		kelgüdek, oquğudek, çüşküdek boldi / boptu

23. {-GAndek} bol-

Olumlu biçimi: {eylem-GAndek bol-}

Olumsuz biçimi: {eylem-mi-GAndek bol-}

birinci şahıs	teklik	yazğandek boldum / bolattim/ bolup qalğanidim
	çokluk	yazğandek bolduq / bolattıq / bolup qalğaniduq
ikinci şahıs	teklik	yazğandek boldıñ / bolatting / bolup qalğaniding yazğandek boldıñiz / bolattingiz / bolup qalğanidingiz yazğandek boldıla / bolattıla / bolup qalğanidıla
	çokluk	yazğandek boldunlar / bolattinglar / bolup qalğanidinglar yézgandek boluştun / boluşatting / boluşup qalğaniding
üçüncü şahıs		yazğandek boldi / bolatti / bolup qalğanidi

24. {-mAKtA} idi

Olumlu biçimi: {eylem-mAKtA id-İKKE}

Olumsuz biçimi: kullanılmaz

birinci şahıs	teklik	yazmaqta idim, kelmekte idim, oqumaqta idim, çüşmekte idim
	çokluk	yazmaqta iduq, kelmekte iduq, oqumaqta iduq, çüşmekte iduq

ikinci şahıs	teklik	yazmaqta idiñ, kelmekte idiñ, oqumaqta idiñ, çüşmekte idiñ yazmaqta idiñiz, kelmekte idiñiz, oqumaqta idiñiz, çüşmekte idiñiz yazmaqta idile, kelmekte idile, oqumaqta idile, çüşmekte idile
	çokluk	yazmaqta idiñlar, kelmekte idiñlar, oqumaqta idiñlar, çüşmekte idiñlar
üçüncü şahıs		yazmaqta idi, kelmekte idi, oqumaqta idi, çüşmekte idi

25. {-mAKçi} idi/u / bol-

Olumlu biçimi: {eylem-mAKçi- idi/u / bol-}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAKçi emes - idi/u}

birinci şahıs	teklik	yazmaqçı idim, kelmekçi idim, oqumaqçı idim
	çokluk	yazmaqçı iduq, kelmekçi iduq, oqumaqçı iduq
ikinci şahıs	teklik	yazmaqçı idiñ, kelmekçi idiñ, oqumaqçı idiñ yazmaqçı idiñiz, kelmekçi idiñiz, oqumaqçı idiñiz yazmaqçı idile, kelmekçi idile, oqumaqçı idile
	çokluk	yazmaqçı idiñlar, kelmekçi idiñlar, oqumaqçı idiñlar
üçüncü şahıs		yazmaqçı idi, kelmekçi idi, oqumaqçı idi

26. Bolğay, Bolğidi ve Bolğiytti

{-GAn} bolğidi / {-GAn} bolğiytti / {-Di} bolğay / {-r} bolğiydi

Olumlu biçimi: eylem-GAn bol- ...

Olumsuz biçimi: eylem-mi-GAn bol- ...

birinci şahıs	teklik	yazğan bolğidi, kelgan bolğiyttim, oqur bolğiydim
	çokluk	yazğan bolğiduq, kelgan bolğiyttuq, oqur bolğiyduq
ikinci şahıs	teklik	yazğan bolğidiñ, kelgan bolğiyttiñ, oqur bolğiydiñ yazğan bolğidiñiz, kelgan bolğiyttiñiz, oqur bolğiydiñiz yazğan bolğidile, kelgan bolğiyttile, oqur bolğiydile
	çokluk	yazğan bolğidiñlar, kelgan bolğiyttiñlar, oqur bolğiydiñlar
üçüncü şahıs		yazğan bolğidi, kelgan bolğiytti, ketti bolğay, oqur bolğiydi

27. {-i(du)}

Olumlu biçimi: {eylem-i/y(du)-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mA-y(du)-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yazimen, kélimen, oquymen
	çokluk	yazimiz, kélimiz, oquymmiz
ikinci şahıs	teklik	yazisen, kélisen, oquysen yazisiz, kélisiz, oquysiz yazila, kélila, oquyla
	çokluk	yazisiler, kélisiler, oquysiler yézişisen, kélişisen, oquşisen
üçüncü şahıs		yazidu, kélidu, oquydu

28. {-vati(du)}

Olumlu biçimi: {eylem-(i/U)vati(du)-ZKKE}

Olumsuz biçimi: {eylem-mAy-vati(du)-ZKKE}

birinci şahıs	teklik	yézivatimen, kélivatimen, oquvatimen, çüşüvatimen
	çokluk	yézivatimiz, kélivatimiz, oquvatimiz, çüşüvatimiz

ikinci şahıs	teklik	yézivatisen, kélivatisen, oquvatisen,çüşüvatisen yézivatisiz, kélivatisiz, oquvatisiz,çüşüvatisiz yézivatila, kélivatila, oquvatila,çüşüvatidila
	çokluk	yézivatisiler, kélivatisiler, oquvatisiler,çüşüvatisiler yézişivatisen, kéliişivatisen, oquişivatisen,çüşüşüvatisen
üçünçü şahıs		yézivatidu, kélivatidu, oquvatidu,çüşüvatidu

KEÇMİŞ

Halide İsrail

[3]⁸ Birinçi bab

Teklimakan qumluqiniñ xéli içkiriside, yıraq - yıraqlarğıçe bir - birige tutışıp ketken avat yurtlarnıñ çégrası bolğan qedimiy bazar bilen bipayan, mudhiş qumluq ariliqida, asman - pelek bolup pırqıraydığan qyun, tonurnıñ teptidek vilildap turidığan hararet ve sirliq alvunlar arisida, éqip - éqip, bir yerlerge kelgende qum astida ğayib bolup kėtidiğan derya éqiniñ ayıǵıda qaçan, qandaqlarçe peyda bolǵınıni kişiler bilmeydiğan, zumrettek çaqnap, culalinip turidığan yapyéşil tebi'iy ormanlıq bar. Ğerbtin şerqçe qarap sozulğan ormanlıqniñ merkizide baraqsan ösüp, girelişip, baǵu éremdek xiyabanlıq hasil qilğan söget, séde, yava yañaqlar etrapqa kéneygençe şalañlap, yıraq - yıraqlarğa qeder tutışıp ketken toǵraq, yulǵunlarğa orun béridu.

Yaz aylirida yulǵunlar qıpqızıl bolup çéçeklep, etrapqa heddi - hésabsız gül berglirini tókidu. Şamal, boranlar yulǵun çéçeklirini uçurup hemme yerge yayǵanda, zémin xuddi hesen - hüsen reñlik hilhile artıvalǵandek xiyaliy tús alidu.

Bu yerniñ küz ayliri sürlük hem seltenetlik. Yéşilliq bilen qum - boranniñ hayat - mamatlıq élişisi rehimsiz tüste ipadiliniñ, ceñdin kéyinki xarabilikke [4] oxşap qalğan ormanlıq, qumsañ çatqallıq ve dōñlüklerde toǵraqlarla ğalıblarçe qed kōtürüp turidu. Bolupmu keç küzde boran - çapqunda tavlinip pışqan sapsériq yopurmaqliri bilen toǵraqlar be'eyni rivayetlerdiki altun derexke oxşisa, zémin goya altun teñgilerge kōmülüp yatqandek kōrünüdu.

Yıl boyı baǵu éremdek xiyabanlıq içide top - top yava öçke, kéyik, ceren, yava qulanlar otlaydu. Şaxlarğa qonuvalğan quşlar tañ seherdin keçkiçe çañ keltürüp sayrışıdu. Bulaq suliridin hasil bolğan sazlıqta sanaqsız su quşliri qiyǵıtıp üzüşidu yaki şad avazda çuvuldişip kōkke kōtürülüdu. Kéçiliri qumluqniñ içkirisidin yava töge, qavan, yilpiz, bōre, tülkiler kélidu. Ov ğeniymetliri bilen qorsaqlirini toyǵuzup, bulaqlardin su içip, ot - çöp üstide sozulup yétişidu. Gahida, qarañǵulişip turğan toǵraqlar arisida qumluq şahı yolvasniñ hesen - hüsenedek reñdar hem meǵrur qamiti çaqnap qalidu.

İnsanlarnıñ ayaǵ izi peyda boluştin ilgiriki uzaq esirler davamida bayavandiki bu baǵu érem ene şundaq cahandin pinhan halda mevcut bolup kelgenidi.

Qaçanlardidur, aşu xiyabanlıqta, toǵraq, sédilerniñ astida on neççe öylük kiçikkine bir mehelle peyda boldi. Bu mehelle sirtqi dunyaǵa namelum bolğanlıqi üçün uniñ namimu yoq idi. Nagan - naganda bu yerdin ötüp qalidiğan baylıq izdigüçiler bilen otunçılar bu yerni «toǵraqlıq» dep atışatti. Mehellidikiler bolsa ezeldin sirtqa çıqmaydığanlıqi üçün bu yerni «yurt», «mehelle» [5] depla qoyatti.

Mehelliniñ béşidikiler ayaǵdikilerni «saybulaqtikiler» yaki «öçkebulaqtikiler» dése, ayaǵdikiler baştikilerni «Toxtaxun'niñ bulıqi»diki palançi déyişetti. Xuddi şular éytqandek, bu yurtıni kōkertip, hayatıy kōçke ige qilip turǵını, derexlerniñ yiltizidin

⁸ [] içindeki rakamlar romandaki sayfa numarasıdır. Sayfalar, sayfa numarasıyla başlamaktadır.

qaynap çıqqan bulaqlar idi. Çonlarnıñ éytişice, buniñdin köp yıllar ilgiri, Toxtaxun isimlik bir yigit bilen uniñ ayalı xurcun - qaçilirini yüdüp muşu yerdin ötüp qaptu. Harğınliq ve ussuzluqtin dermansızlangan bu yaş er - xotun yeşil maysılar astidiki süpsüzük bulaq süyini körüp toxtap harduq aptu. Yüz - közini yuyup, muzdek bulaq süyige nanlırını çilap yep, derex sayiside yétip uyquğa kétiptu. Bu dunyanıñ renc - muşeqqetlirini untup, qapirip yara basqan putlirini, harğın tenlirini sozup şunçilik tatlıq uxlaptuki, künniñ neççe qétim oturup, neççe qétim kötürülginini tuymaptu. Balilirini egeştürüvalğan bir cüp erkek - çişı yolvasnıñ özliriniñ etrapını çörgilep, purap körüp, axır zérikip kétip qalğıninimu tuymaptu.

Oyğanğan çağlırida köñülliriniñ başqıçe yorup, azadılışp, put - qolliriniñ canlinip qalğanlıqını bayqaptu. Ular xurcunını qaqqanda çüşüp qalğan bir tal buğday uxlap qopquçe arılıqta yiltızlap, bix sürüp bir gériç ösüp qalğanımış. Bu bulaq süyiniñ karamitidin iken. Şuniñ bilen ular bu yerde turup qaptu. Ular toğraq ve yulğun şexini örüp bulaq boyığa öy séliptu. Bu bulaq kéyinki vaqıtlarda «Toxtaxun'niñ bulıqı» dep atılıptu, qalğan ikki bulaqtin yolvas, qavan, yava töge, yava öçke ve [6] uçar qanatqa oxşaş can - canivarlar su içidiken. Yaş er - xotun öçke bilen tögilerni tutuşnıñ amalını tépiptu ve qolğa köndürüp béqişqa başlaptu. Yer éçip buğday tériptu. Ularınñ töge - öçkiliri yildin - yılğa köpiyip, éğil - qotanğa patmay qaptu. Zira'et tériydigan yerliri yildin - yılğa kényiyip, hal - oqiti barganséri yaxşiliniptu. Yıllar şu tarzde ötüp, arqa - arqıdin tuğulğan baliliri ösüp çoñ boluptu. Çoñ oğlu Turdi axun 14 - 15 yaşlarğa kirip étiz - ériqnıñ işini qolığa aptu. İkkinici oğlu Qutluq axun çarva malğa ige boluptu. Qızı maysıxan anisiğa yardemlişip öy işlirini qilğaç kiçik ukilirini baqidiken.

Qutluq axun 13 yaşqa kirgen yili, bir küni etigende gızalınip, ikki nanni bélige tügüp öçkilerni heydep çiqip ketkeniken, kün qayrılğanda birdinla hava tutulup qattiq boran çıqışqa başlaptu. Oğul kéçiçe qaytıp kelmeptu. Etisi öydikiler uni izdep çiqip çéçilip ketken öçkilerni tépip élip keptu. Emma, oğul aqtimu yoq, köktimu yoq iken. Ular oğlını yolvas yep kettimikin dep endişe qılışıptu. Emma, etrapın qan izi yaki birer parçe ustıxan uçrimaptu. Uniñ üstige toğraqlıqta ademler peyda bolğandin tartip yavayı hayvanlar aziyip qarisini körsetmes bolup qalğaniken. Ular kün, ay, yıllarnı Qutluq axunni kütüş bilen ötküzüptu. Anisi her küni mehelle bésidiki dönge çiqip oğlum kélip qalarmikin dep yıraqlarğa telmürüp qarap turidiken. Kéyinki yıllarda kişiler aşu dönni «ağıçadön» dep atışıptu. Yene yıllar ötüptu. Bu pinhan mehelle yıraqlar - [7] yéqindin ézip - tézip kélip qalğan musapırlar, harğan - açqan, cahan zulmidin, bendilerniñ vapisizliqliridin toyğan derdmenlerni séxiylik bilen quçıqığa aptu. Ularınñ içide ikki kigizçi, bir bapkar yene bir ravabçi bar iken. Kéyin kelgenler saybulaq etrapığa makanlışıp, yer éçip tériqçilik qılıptu yaki çarva mal béqiptu. «öçkebulaq»ni bolsa can - canivarlarğa qalduruştu. Ular: «biz kelmeste bu yerniñ igisi can - canivarlar iken. Ularınñ rizqığa topa çaçsaqlar xuda rava körmeydu» déyişidiken. «köçet tikken adem cennetke yéqin bolidu» déyişip, köçet tikip bağ bina qilğan ademni ve del - derex, gül - gıyahni uluğlaydiken. Köp qisim kişiler éğilliridiki birneççe öçkisi ve bir - ikki tağar buğday - qonıqığa şükür qılıp, tapqınını séniñ - méniñ démey, öm - inaq yaşaydiken. Ular bir - biriniñ micez - xulqını obdan bilipla qalmay, kimniñ öyide némisi, sanduqıda neççe tengisi bar ikenlikigiçe bilişkeçke, öylerniñ işikige qulup sélišmaydiken, uzaq qış kéçiliride, boran çıqqan künlerde birer öyge yigilip, işik - tünlükni mehkem taqap qedimki ceñnamılerni, muñluq naxşa - qoşaqlarnı, muradığa yételmigen aşiq - meşuqlar, adil padişah ve zalım padişahlar toğrisidiki tügimes çöçeklerni éytişip, bésidin ötken işlarnı sözlişip, gahida qumluqnıñ otturısidiki bezide peyda bolup, bezide yoq bolup kétidigan gayib şehirler, u yerlerge bend qilivétılgen depne - dünya, altun - kümüşlerniñ

arminini qilip kün ötküzüşidiken. Bipayan dənizdiki yégane aralğa oxşap kétidigan yurtidin yiraqta [8] téximu bipayan dunyanın mevcutluqını, u yerlerde xan - padişah, beg - göcılarnın yer - zémin, baylıq, hoquq talışıp uruş - cédel qilişip turidiganlıqı, biçare puqralarnın qéni derya bolup aqidiganlıqı, yégiliq, zulum- zorluq tüpeyli yurtlar veyran bolup, étiz - bağlar qağcirap, hemme yerni aç - yalıaç tilemçiler qaplap ketkenlikini anlıgan çağlirida bolsa çöçek anlavatqandek bolup, körüvatqan künlirige şükür qilip, yaratqan xudadin bir - birige xatircemlik, balivaqiliriğa halal niyet ve insab tilişidiken.

Yer - cahan illip, hava éçilgan künlerde tebi'et bilen teñ canlinip tirikçiliknin tügimes méhniti bilen bend boluşidiken. Künler bir xilda yorğılap ötüp, kiçiklerni çonaytip, çonlarni qéritip, qérilarni birdin - ikkidin u alemge élip kétivéridiken...

Toxti axun 04 yaştın aşqan çağlirida oğulliri bilen birlikte ilgiriki qomuş bilen yépilgan addiy mesçitnin ornığa xéli çon hem mustehkem bir mesçit saptu. Mesçit pütkende tögiğe minip bir xurcun nan, bir qapaq su bilen çiqip kétip, birer ay bolğanda bir mezinni başlap keptu. Mezinin arqısında ayali bilen qizimu bar iken. Mezin buğday öñlük, yumşaq avazda ittik sözleydigan, xuş péil adem bolup, ular mehellige olturaqlışip nahayiti tézla özlişip kétiptu. Şunıñdin tartip bu pinhan yurtta mezinin muñluq avazi yañrap kişilerni islam dininin perzlrini vaqıtıda ada qilişqa ündeydigan boluptu.

İkkinçi yili etiyazda üç kéçe - kündüz boran [9] çiqiptu. Boran toxtıgan künü kişiler öyliridin çiqip, mehellinin çétidiki qomuşluqta bir kepe peyda bolup qalğanlıqını körüptu. Bu kepe xuddi qedimdin muşu yerde mevcutte nahayiti kona iken. Ular kepiniñ etrapıda uzaq saqlap, qapqara çirayını çéçek izi bésip ketken, yoğan béşi xuddi mürisige paturup qoyulğandek körünidigan, qélin yağlıqın aldiddin salvarap ketken çaçliri çiqip turidigan bir ayalnıñ öydin çiqqanlıqını körüptu. Unıñ etrapıda boynığa qoñğuraq ésilgan bir öçke bilen 5 - 6 müşük egişip yürüşidiken. Öçkiniñ boynidiki qoñğuraq toxtımay cirıñlısa, müşükler sürlük avazda miyañlap, ademlerge qarap çişlrini hıñgaytışidiken. Ayal bésini kötürüp, dön péşanisiniñ tégidiki aliğay közliri bilen ademlerge şundaq bir qarığanıken, ademler qorqqinidin pitirap qéçişiptu. Ular uni sulayman peygamber koziğa bend qilivetken dive, boranda uçup kelgen yecüci - mecüci déyişiptu. Şundın étibaren kişiler qomuşluq terepke yolımaydigan, baliliri yıǵlısa «qomuşluqtiki çişı divege bérivétimen» dep qorqıtıdigan boluptu. Uzaq ötmey kentte ğelite bir késel tarqılıptu, kişiler buni aşu ayaldın körüptu. Emma, u ayal bir xil ösümlük yiltizini qaynitip içürüp, dap çélip boynığa qoñğuraq ésilgan öçkisi ve müşükliri bilen pére oynitip, késel bolup qalğan ademlerni bir - birlep saqaytıptu. Ene şunıñdin kéyin kişiler Ayşixan isimlik bu baxşı ayaldın qorqmaydigan, aǵriq - silaq bolup qalğanlar, cañgalda malliri yitüp ketkenler, erge tégidigan, xotun alidiganlar, qapiqi tartqan, çüşı buzulup [10] qalğanlar uni birdin - ikkidin izdep baridigan boluptu. Kent boyıçe mezinla unıña işenmeydiken. Mesçitte: «baxşı, daxańğa işengenlik allanın yolidin çiqqanliq, imansız baxşının dorisini içiş, şeytannın süydükini içkeñe baraverdur» dep vez éytip, kişilerni Ayşixan baxşidin yiraqlaştıruşqa urunidiken. Kişiler mezinin aldida uni «imansız», «çişı dive» dep tillisimu, birer işqa yoluqsa yenila Ayşixan baxşınıñkige yügüridiken, bolupmu ayallarğa amal yoq iken.

[11] ikkinçi bab

Bir yili küzde, boranda yoqilip ketken qoylirini izdep çiqqan padiçılar qumluqtin hoşsizlinip yiqilip qalğan ikki ademni kötürüp élip keldi. Pütün ezayını topa basqan, levlirini gez bağlap ölük siniğa kirip qalğan bu ademlerni Ayşixan baxşı bir qış baqti.

Unıñ qañsiq puraydıǵan yiltiz qaynatmisi, özidin başqa héçqandaq kışi bilmeydıǵan cin qoǵlaydıǵan «ayet»liri, körgen ademni qorqutıp cénini alıdıǵan pére oyunliri ularǵa asta - asta tesir körsitivatatti. Ular hoşıǵa kelgen deslepki vaqıtlarda etidin - keçkiçe közlirini çekçeytip bir nuqtıǵa tikilip olturatti. Bezide turupla laǵıldap titrep, çirqiriǵınıçe özini heryan étişqa başlaytti. Bu halet xéli uzaq davam qildi. Bir künlerde ular tamaq, su soraydıǵan, etrapniki ademlerge eceblinip qarap, ularnıñ so'alliriǵa cavab bérیدیǵan, bara - bara başqılar bilen parañlısıdıǵan boldi. Ular ornidin turup talaǵa çıqqudek bolǵanda kışiler ularnıñ put - qolliriniñ adettiki ademlerdin uzun bolupla qalmay, çirayınıñmu bir - birige oxşaydıǵanlıqını bayqaştı.

Ularınñ sözlep bérışıçe, ikkisi aka - uka bolup, eslide çoñ bir deryanıñ boyıǵa caylaşqan nahayiti avat yurtta yaşıydiken. Kiçikidin yol ménışqa mahirliqi, [12] başqılar ikki künde basıdıǵan yolni yérım künde bésip bolıdıǵanlıqi üçün, yurtida «hesen - hüsen şatır» dep atalǵaniken. Bir künlerde, şu etrapniki birneççe bay birlişip medikar yallap, qumluqtiki ğayib şeherdin mal - dünya tépip kelmekçi boluptu. Çoñlarınñ, köp işlarnı bésidin keçürgen kışilerinñ tosuşı, nesihetlirige qarımay, yurtqa nezir bérıp, at - töge, éşeklik çoñ karvanni başlap qumluqqa yürüş qılıptu. «hesen - hüsen şatır»lar ene şu karvannıñ sépide iken.

Karvan tecribilik yol başlıǵuçılarnıñ yéteklişini bilen közligen menzilge oñuşluq yétip bériptu. He dégendila hemme iş oñuşluq boluptu.

Baylıq izdigüçiler qumluqni kolıǵançe köz aldida bir - birlep namayan bolǵan qatar ketken öy - imaret, ibadetxana, saray, bazar - meydanlarnı körüp eqli lal boluptu. Hesen şatır dessep turǵan yérıdiki qumlarnıñ şirildap bir yerge çüşüp kétivatqanlıqını körüp, derhal ketmen bilen etrapidiki qumni kolaptu. Ketmini qattiq bir nersige tegkende qarisa, u bir öyniñ tüñlüki iken. Tüñlüktin öyge sekrep çüşüptu. U töt témida baǵu érem, hör - perilerinñ resimi sizilǵan şundaq bir yasidaq öy ikenki, çimenlikte sular şıldirlap éqip, quşlar sayrışıvatqandek, del - derexlerdiki yel - yemişlar tokkida yerge çüşıdıǵandek, reñdar qesirlerde pütün iştiyaqi bilen saz çélivatqan sazendilerinñ sazlırı yañrap, ussul oynışıvatqan, bulutlar arisida pervaz qılışıvatqan hör - periler kışige qarap cilve qılışıvatqandek tuyulidiken. U bulundiki kémirlik [13] işiktin yene bir öyge kirip oçaq aldida olturǵan péti qétip qalǵan dédek ayalni, bösükte uxlavatqandek yatqan bovaq balini körüptu. Eñ içkiridiki yipek perdiler bilen bézelgen bir öyde qizil hilhile çimildiqniñ içide hazırla uyquǵa ketkendek yéniçe yatqan bir sahibcamalni körüp es - hoşidin ayrılǵudek boptu. Unıñ qaş - kirpiki tavlinip, uzun çéçi bedinige yépilip turidiken. Péşanisidiki qizil xali, çaç, boyun, bilek - paçaqliridiki altun - kümüş, göher - yaqutlar reñmureñ yélincap yénip turǵandek körünidiken. Hesen şatır «ah, yürikim» dep birhaza turup kétip, öziniñ néme qilmaqçı ikenlikini nahayiti uzaqta ésige aptu. Titrep turǵan qolini uzitip, sahibcamalnıñ boynidiki yaqut békke qolini tegküzüşi bilenla ayalnıñ vilildap turǵan kiyimliri bilen tomurliri lipildap soqup turǵandek körünıdıǵan téni purride tozup, köz aldida bir döve appaq ustixan qaptu. U es - hoşını yoqitip qoymaslıq üçün özini çin tutup, qorquñ ve vehimini yénip ustixanlar arisidiki altun - kümüş, göher - yaqutlarnı térip qoynıǵa saptu. Öyniñ töt témidiki neqışlik oyuqlarǵa qegezdek sipta soqulǵan kümüş loñqa, petnus, çine - çeynekler, altun tavaq, qedehler, süzük, ésil taşlardin yasalǵan acayip - ğarayip, körkem cabduqlar tizilǵaniken. Bularnıñ qaysibirini élišni bilmey hesen şatırnıñ közliri alağ - calağ boluptu. Uni élip, buni qoyup yürüp bir oyuqtin çaqqanǵına qizil reñlik sanduq tépivaptu. Sanduqnıñ içide liqqide altun tenge bar iken.

Tenğiler xurcunniñ ikki közige toluptu. Qoyun - [14] yanliri, xurcuni tolup kötürelmigüdek bolǵanda, xuşallıqıdin qin - qiniǵa patmay, tapqanlirini başqılarǵa

körsetmekçi bolup tünlükni izdise, tünlük körünmeptu. U her terepke çépip çiqip ketküdek yoçuq izdeptu. İzde - izde, çip - çip terlep halidin kétéptu. Deslep kirgende özige qarap cilve qilivatqandek körünge hör - periler emdi közlirini çekçeytip, qollirini uzitip uni boğmaqçi boluvatqandek, uçar qanat, can - canivarlar ağzını yoğan éçip uniğa xiris qilivatqandek biliniptu. Qorqqinidin lağ - lağ titrep, ölüm közige körünüp, «isit, singe nénimni yep olturmay, bu yerge némidepmu kelgendimen!» dep xudağa nale qilip yığlaptu. Axir yadığa kiçik vaqitlirida çonlardin anlığan sözler keptu - de, qoyun - yanliridiki altun, göher - yaqut, xurcunliridiki tenguilerni çiqirip alğan yérige qoyuptu. Şu çağdila yénikleşkendek, könlü aramığa çüşkendek bolup, «ah xuda, işimni özün asan qilğaysen» dep özini taşlap yétiptu.

Közi sella uyquğa ketkeniken, xuddi biri «közüni aç!» dégendek bolup, ittik közini açsa baş üstidiki tünlükten yiptek sozulup qum çüşüvatqudek, tünlükten körünüp turğan bir parçe asmanda yultuzlar cimirlişip turğudek. U bir amallarnı qilip tünlükten çiqivaptu. Üstige çiqip heryanğa yügürüp ukisi hüsen axunniñ ve hemrahliriniñ étini tovlap héç neticige érişelmeptu. Axir ularniñ izini boylap asman - pelek qum barxininiñ bir burcikidin qum astidiki ibadetxanığa çüşüptu. Sürlük qarışip turğan but - senemlerni, méhrabqa tizilğan [15] altun qedeh, altun texse - kocidanlarnı, butlarnıñ ayığıda yatqan appaq ustixanlarnı körüptu. Ukisini izdep öymü'öy arılap, axir örülüp ketken tamniñ astıda yatqan bir bölek hemrahlirini uçritiptu. Hemmisiniñ xurcunliri, qoyun - yançuqliri mal - dunyağa tolğan, emma canliridin ayrılğaniken, ularniñ arisidin ukisini tépivaptu. Tınşap körse yüriki biliner - bilinmes soquvatqaniken. Ukisiniñ qoyun - yançuqliridiki altunlarnı élip taşlap, kötürüp sirtqa élip çiqiptu. Ağzığa su témitip hoşığa keltürüptu. Ular tirik qalğan hemrahlirini tépivéliş ümidide yene bir künni ötküzüptu. Axir ümidini üzüp, yéqin etrapta otlap yürge tögilerni tépip, hesret - nadamet, alla - tova bilen kelge yolığa ravan boluptu. Biraq, méniñ - méniñ yoldın ézip qaptu. Uni az dégendek, boran çiqip yer - cahanni qum - tozan qaplaptu. Ular: «pésanimizge muşu yerde ölüş pütülge oxşaydu» dep, elhökmilillanı éytip turğanda, tosattın akisiniñ xiyalığa bir iş keptu: «ukam, yéniñda birer nerse qalğanmıdı, bolsa taşlap qoy» deptu. Ukisi potisidin bir altun qoşuqni çiqirip taşlaptu. Boran asta - asta tınçıp, yıraқта üker yultuz körünüptu...

Aka - ukiniñ hékayisi mehellidiki hemme ademge yada bolup ketti. Ademler bir - birige qayta - qayta sözlep bérışetti. Anlıquçılar başlirini töven sélišip cimcit olturup anlaytti. Anlap bolup, bir - biriniñ közige qarastın qorqup yene bir pes cim boluşup kététti. Bu ularniñ könlidiki vesvesini basalmayvatqanlıqıdın, [16] yüreklirini tatılap oynitivatqan qandaqtur bir tuyğu bilen qorquñ otturisida ténirqap qalğanlıqıdın idi. Ayşixan baxşı xuddi ularniñ könlidikini bilivalğandek, közlirini alañ - bulañ qilip, çışsız ağzını makilditip: «ğayib şehir dep bikar demeydu, igisi bar şehir u. Uluğlar bend qilivetken. Ezeldin u yerge barğan adem saq kelge emes» deytti. Mezinmu her qétimqi namazda: «uluğ xuda, aciz bendiliriñniñ diliğa insab, şükür - qana'et ata qilğaysen, ularni ézitqu bilen yaman niyettin saqlap eqil - hoş, eziz canliridin cuda qilmığaysen» dep du'a qilatti.

Aka - uka şatır toğraqliқта turup qaldı. Xasiyetlik bulaq süyini içip çon bolğan bulaq köz, sap dil qızlarğa öylinip, bala - çaqlıq bolup, ötken künlirini untup xatircem tirikçilik bilen boluşti. Anda - sanda mehellidiki çonlarnıñ, xotun xeqlerniñ yaki balılarnıñ éhtiyacı üçün yiraqtiki bazarğa bérışqa mecbur bolğanlirida tuğulup ösken yurtı, ilğiriki turmuşı eslirige kélipmu qalatti. Emma, ularni çöl - bayavanniñ otturisidiki bu mehellige bağlap turidığan nersiler bek köp idi.

Neççe künlük yolni bir künde basidiğan bu şadipaçaq adamlarnı mehellidikilermu yaxşı köretti. Ular aq köñül, işçan, başqılarga yardım qilişqa xuştar bolupla qalmaq, körge - bilgini mehellidikilerdin köp idi hem ularni va'izlardek qiziqarliq qilip sözlep béréleytti. Uların peyda boluşı toğraqlıqtikilerniñ turmuşını béyitip, ularda taşqi dunyağa nisbeten qiziqış peyda [17] qılğanidi. Her qétim aka yaki uka şatir yiraq seperdin kelgende öyige birmunçe adem yigilip, uniñ taşqi dunyada körgeklärini sözlep bérşini taqet bilen kütüp olturuşatti. Yep - içip, uxlap harduqi çıqqan şatir memnunluq bilen kérilip olturup bazarda körgeklärini, çarva mal, aşliqniñ nerx - bahasını, adamlarnıñ néme koyda yürüşkenlirini, kişilerniñ ağızidiki qiziqarliq kona - yéni geplerni ucır - bucuriğiçe sözlep bérretti. Bir qétim u aqsu dégen bir yurtta darin, ambal, begler birlişip puqralardin qandaq qilip pul yulup, bay boluşniñ meslihetini qilişqanlıqı, bir heyarnıñ adem béşiğa «çoqa béci» dep bir teñgidin, öy béşiğa «tuz béci» dep bir teñgidin pul qoymaylimu dégen mesliheti yarap kétip, şu boyiçe puqradin pul yigip, pulni çöntikige tiqışqanlırı, yene bir yurttaki bir adil emeldar bu işni çin dölitiniñ uluğ xanığa melum qılğanda, xan: «men nasaralar bilen bolup kétip, u tereptiki puqralirimdin xever alalmaptimen, méniñ puqralirim capada qaptu» dégenlikı, bu işni tekşürüşke adem evetip, tekşürüp éniqligandin kéyin 72 darin, ambal, begni mensipidin élip taşliğanlıqını şundaq tesirlik qilip sözlep berdiki, olturğanlar dunyada muşundaq adil padişahmu bar iken, dep tehsin oquşup kėtişti ve şuniñdin kéyin namazlırida uluğ çin xaqaniniñ şan - şevkitiniñ téximu ziyade boluşını, dölitiniñ qudret tépişini tileydiğan boluşti.

[18] üçinçi bab

Bir yili, toğraqlıqtiki yava örükler taza çéçeklep ketken mevsumda mehellide çar saqal, salapetlik bir adem bilen tavar - durduña oralğan, perencilik ayal peyda bolup qaldı. Ular ni ve ularniñ ikki gödek qizini töge yétılvalğan bir yolçı başlap kelgenidi. Çar saqal adem örüme tamliq öylerniñ aldiğa çıqıp heyran bolup qarap turuşqan saqallırı ösük, kiyimliri kona, sellilik ve tumaqliq adamlerge salam qılğanda, ular hodduqup qélişti. Bu adem temtirimey udul Toxtaxun'niñ öyi terepke qarap mañdı. Yéşi 80 din éşip, bélige çüşküdek uzun saqlı kümüştek aqarğan Toxtaxun'mu uni körüp hodduqtı. Bu yurtqa méhman kemdin - kem kéletti, bolupmu mundaq sölétlik méhman zadila kélip baqmığanidi. Ular bir- birige qarışıp turğanda, her ikkisiniñ yürıkide bir nerse érigendek boldı. Méhman ittik kélip bovayniñ köksige baş qoyup ağız gepke kelmey buquldap yiglap ketti. Toxtaxun'gimu yiğa olaştı. U éñişip, titrep turğan qollırı bilen méhmanniñ sol qolını tutti, éviz kötürüp közige tutup qaradı. Qolınıñ bir barmıqı kem idi ! U birdinla ümçiyip yiglap, lağıldap titriginiçe: «oğlum... Oğlum Qutluq axun...» dep inrap méhmanni quçaqlıvaldı. Bu uniñ yoqap ketkinige 40 yıl bolğan [19] oğlı idi. U bu oğlını, uniñ neqeder işçan hem zéreklikini, otun keskili bérıp, bir barmıqını çépıvalğanda yiglimay, qarıdap ketken barmıqını qoynığa sélip élip kelgenlikini... Yüriki pij - pij éçişqan halda esleytti. Şu oğlum dunyanıñ bir yéride hayatla bolsa bir künliri kélip qalar - he... Dep öz - özini bezleytti. Mana bugün u amraq oğlını bağığa bésip armanığa yetti. Biraq, uniñ xotuni bu künlerni körelmey ölüp ketti. Umu hayat bolğan bolsa xuşluqıdin qandaq bolup kéter idi - he.

Hayal ötmey çoñ oğlı Turdı axun, kiçik oğullırı Turğun qariy, Tursun qariylar, qizliri Maysixan bilen meremnisaxanlar balıvaqlirini egeştürüp kirip kélişti. Qan

qérindaşlar körüşüp muñdışıp, merhum anisini eslişip yığa - zar qılıştı. Hemmisinin köñli tıñanda Qutluq axun ularğa 40 yıl ilğiriki aşu boranlıq kécide öçkilerni izdep yürüp yoldın ézip qalğanlıqı, etisi şu yerdin ötüp kétivatqan karvanlar uni hoşsiz halette tépivélip, tögige mindürüp élip ketkenliki, u karvanlarğa egişip nurgun yurt - ellerni kézip, köp işlarni körğenliki, hec qiliş üçün heremge bérıp, bir yaxşı kişiniñ himmitige érişip, şu yerde ticaret ve ilim tehsil qiliş bilen meşğul bolğanlıqı, axir ata - ana, yurt méhri özini yene dunyanıñ bir çetidiki tuğulğan makanıǵa başlap kelgenlikini izhar qilip, köz yeşi bilen saqallirini yudi. Dada - bala, qan qérindaşlar muñdışıp gepliri tüğimidi. Dada oğlını «hacım» dep hörmetlep geplirige qulaq salatti. Anda - sanda gépige loqma sélip [20] qoyğandin başqa vaqıtlarda közini yumup, béşini biliner - bilinmes liñşitip memnunluqını bildürüp olturatti.

Etisi Qutluq haci merhum anisiniñ tupraq béşida xetmiqur'an qilip yurtqa nezir berdi. Şunıñdin kéyin cama'et işliriǵa arılışşqa başlıdı. Bu işlar toğraqlıq tarixida untulğusız zor işlar hésablandı.

Derveqe, Qutluq haci toğraqlıqqa tarixiy xarakterlik özğiriş élip kelgenidi. U mehelle otturisiǵa körkem meşcit, medrise saldurdi. Meşcit aldidiki yumilaq meydan kéyinki vaqıtlarda «yumilaq bazar» dep atilip, toğraqlıqniñ muhim pa'aliyet soruni bolup qaldı. Yene yéñidin üç köl kolitip, ériq - östen çapturup, ravanlaşturup, kişilerni suni növet bilen téceşlik işlitişke adetlendürdi.

Sirttin méve köçetlirini ekeldürüp, yava mévilerni ulitip, déhqanlarni mévilik baǵlarni berpa qilişqa devet qildi.

Uniñ ağıçisi toğraqlıqtiki ayallarǵa şeerlik ayallarnıñ kiyiniş, öy tutuş adetlirini ögetti. U hoyla ve yol boylırǵa toğraqlıqlar ezeldin körüp baqmıǵan çiraylıq güllerni tériytti. Köp ötmey bu güller hemme hoylılarda déğüdek éçilişqa başlaytti.

Qutluq haci mehelligi yaşlar hem balılarni medrisege yığıp özi dersguyluq qildi. U her cüme namizidin kéyin cama'etke vez - nesihet qilatti.

Her xil sorunlarda ölüm - yétim, depne, nikah, aǵrıq - silaq, köçet tikiş, xeyr - éhsan qatarlıqlarǵa a'it ayetlerni tepsir qilip, yeşip çüşendürüp, ilğiri [21] qarıǵularçe, yérım - yarta, xata oqup kelgen kişilerni ayetlerniñ menisini çüşinip, toğra oquşqa yétekligenidi. Uniñ vez - nesihetliri, ayetlerni tepsir qilişliri bezi mollılarnıñ ditıǵa yaqmaytti. Ular qur'an ayetlirini peqet esli halitidila oquşqa bolidu, uni zaǵra tilimizǵa örügenlik uniñǵa şek keltürgenlik, dep ğeyvet qilişatti. Lékin, köp qisim kişiler yenila Qutluq haciǵa ixlas qilatti, uniñǵa işinetti.

Bir yili Qutluq haciniñ tapşuruqı bilen yiraqtiki şeergerge bérıp kelgen Hesén Şatir: «islam éçiliptu, allata'ala biz musulmanlarǵa rustimi dastandek palvan, nuşrivandek adil padişah evetiptu, uni bedölet aliyliri dep atışidiken. Bedölet aliyliri yeken, xotenni élip boptu. Qeşqerde ceni barlıki erkek leşker boluptu. Ular leşkerni «yigit» dep atışidiken, yigit bolğanlarǵa yéñi ton, selle, ötüq tarqitilidiken, bedölet aliyliriniñ yigitliri az künde aqsu, kuçaǵa yürüş qilğudek...» dégen xeverni élip keldi. Şunıñdin kéyin kenttiki er kişiler meşcitniñ aldıǵa yigilip bu işni ğulğula qilişidıǵan boldı. Bezi qeni qiziq yaş balılar «yigit bolup cahan körimiz» dep ata - anisiniñ tosqiniǵa qarımaz şeergerge qéçip ketiştı. Uların beziliri béripla uzaq ötmey qaytıp keliştı.

İmin bapkarıñ nevrisi Salih axun bilen padiçiniñ oǵlı Muhemmed bir ketkençe qaytıp kelmidi. Kéyin ularni ölüp ketiptu, dégen geplermu, cenlerde baturluq körsitip, ésil qiliş ésip, yasıdaq at minip yürermiş dégen geplermu çıqtı.

[22] hesen şatir şeerdin kélip köp ötmey, Qutluq haci şeergerge ketti ve şeerde uzaq turup qaldı. Toğraqlıqlar şeergerge bérıp kelgenlerniñ aǵzidin bedölet aliyliriniñ

alim - ölima, ilim ehlilirini çon bilidiganliqini, Qutluq hacinin bedölet aliylirinin etivarlişiga erişip, oğullirinin birige telim bərişke teyinlengenlikini anlaştı.

Şu yili yazda toğraqliqqa töge qoşulğan, alabaldaq bézelgen, ilgiri héçkim körüp baqmığan bir ğelite harva keldi. Harviğa yéni ay ve yultuz süriti çüşürülgen çit, segez, güllük romal, mese - ötük, kallek qent, menpese, peşmet, eynek - tarğağ, çay - tuz dégendek mallar bésilğanidi. Harvini çirayi qaramtul, menzi qizil, közliri oynap turidığan, çirayimu, teq - turqimu dügilekkine körünidığan er kişi heydep kelgen bolup, u harvisini öylerniñ aldida toxtitip, alliqandaq qiziqarliq geplerni qilip etrapığa adem yığatti. Balılarğa uşşaq parçılğan qent, navat, mégiz dégendek nersilerni bérıp qiziqturatti, ayallarğa nésige mal bérretti yaki ularniñ yaxşı körgen nersisini öyidiki birer nerse bilen almaşturuş telipigimu razi bolatti. Şundaq qilip u mehelligikiler bilen tézla tonuşup ketti. Kişiler uni çar bazarçı Muhemmed dep atışatti. Çar bazarçı Muhemmed bu yerde bir mezigil turup yoq bolup ketti ve ikinci yili yazda aliçipar harvisini heydep yene peyda bolup qaldi. Bu qétim u yüzi yépilğan bir ayal bilen özige oxşaş beqesem ton kiygen, qaramtul çirayini sepkün basqan, külgende çışliri appaq körünidığan kiçik oğul balini [23] bille élip kelgenidi. U xotun - balilirini kentke orunlaşturup qoyup, özi pat - pat yoq bolup kettetti ve yene bir çağlarda aliçipar harvisini heydep mehelliginiñ çetidiki quyunlar aylinip yüridığan qumluq yolda peyda bolatti. Uniñ yoq bolup ketidığan vaqti barganséri uzirap axir tamamen iz - déreksiz bolup ketti. Kéyin beziler Muhemmed çar bazarçini yolda qaraqçılar öltürüvétiptu, dése, yene beziler Muhemmed çar bazarçı şeerde katta sodiger bolup yaşavétiptumiş, töt xotuni bar imiş, déyiştetti. Bu geplerniñ qaysisi rast, qaysisi yalğanliqini héçkim bilmeytti.

Şu yillarda toğraqliq resmii kent bolup royxetke élini. Bazardin harviliq emeldarlar kélip qazi re'is, aqsaqal, kökbéşi, mirab, carupkeşlerni teyinlidi. Toxti axunniñ çon oğli Turdi axun 70 yéşida toğraqliqniñ tunci aqsaqılı boldi.

Şuniñdin tartip bazardin şeri'et boyıçe öşre - zakat yığquçılar kélip turidığan boldi.

Yazda Qutluq haci toğraqliqqa keldi. Uniñ bilen kimxab tonluq, yoğan sellilik emeldar süpet kişiler bille kelgenidi. Uların içide nazuk, inçike boy, qaş - közliri kélişken yaş begke hemmisi alahide izzet - hörmet körsitiştetti. Haci méhmanlarni bégidiki aldin yasitip teyyarlanğan şahane supığa başlığan bolup, méhmanlar çoğdek qizil gilem, yumşaq körpiler üstide yoğan - yoğan tekiylerge yölinip olturuştatti. Otturiğa sélinğan keñ dastixan her xil ta'amlar, qoy - kala, kéyik - ceren, kepter - ular göşliridin qilingan [24] türlü nazunémetler bilen tołğanidi. Bağniñ içkiriside birneçe er qovurğa göşlirini uzun - uzun yulğun şaxliriğa ötküzüp kavap qilivatatti. Pişqanlirini légenlerge élip udulluq dastixanğa toşuytti, ağızi dümlengen çon tonurdin pişip teyyar bolğan paqlan kavipiniñ mezzilik puriqi tarqılışqa başlığanidi. Toyup kékirışke başlığan méhmanlar az - azdin élip, xuşyaqmıgandek çaynişip olturuştatti. Uların ayağ teripige caylaşqan aqsaqal, imam - mezinler hörmet - tekellup bilen méhmanlarni yep - içişke devet qiliştatti.

Kavaplar mu köp yéyilmidi. Tavaq - tavaqlarda élip kélingen muzdek doğap bilen gemide sovutulğan yel - yemişler étibar tapti. Toyup yep, ussuzluqi qanğan méhmanlar arqa - arqidin ornidin turup qorsaqlirini boşitip kélip, körpilerde yanpaşlap yétip parañğa çüşüştetti.

Ular bedölet aliyliriniñ ceñ ğelibiliri, uniñ adil, danaliqu toğrisida yaki qaysibir servaz, yigitniñ ceñde qandaq baturluq körsetkenliki, qaysibir tümenbéğiniñ bilermenlik qilip aliyliriniñ etivarlışidin qalğanliqi toğrisida sözliştetti. Şeri'et mesililiri üstide bes - munazire, gepdanliq qiliştatti.

Kentteki tamaşağa amraq kişiler bilen uşşaq balılar bağnıñ nériqi burcikige toplışip puzur kiyingen, söletlik bu méhmanların her bir herikitige zen qoyup, qızıqıq qarap olturuşatti. Ular toliraq héliqi yaş begke qarişatti. Ular unıñ bedölep aliyliriniñ kiçik begzadisi ikenlikini bilip boluşqan hemde yaş begke bu [25] geplerniñ taza xuşyaqmayvatqanlığını sézip qélişqanidi. Begzade yénidikilerge birnersilerni dep qoyup, ularni özi bilen qopuştin tosıp, toptin suğurulup çıqtı. Sel nériğa bérıp put - qollirini heriketlendürgen boldı. Uyan - buyan mañğanda yéniğa ésiqliq reñdar köz qoyulğan egri qiliçi val - vul çaqnaytti. U arqığa ötmekçi bolup méñşiğa ikki - üç xizmetkar arqisidin teñla yügürüştı. U xizmetkarlarğa «boldı, bes, egeşmenlar» dégen menide işaret qıldı. Arqığa ötüp teret sundurup, ériqta şildirlap éqivatqan suda qolini yudi. Bağ téminiñ örülüp çüşken yéridin sirtqa çıqıp, salmaq qedem bilen mehelliniñ tövinidiki saybulaq terepke qarap mañdı. Unıñğa qarişip turğan uşşaq balılar bir - birige qarişip külüşti - de, unıñ aldığa çıqış üçün başqa yollar bilen yügürüp kélişti.

Saybulaqnıñ süyi mehelliniñ gerbidiki bir tüp toğraqnıñ tüvidin başlinip egri - bügri bolup éqip ériq hasil qılıp mehelliniñ otturidiki kölge quyulatti. Bulaqnıñ etrapı irmaş - çirmaş bolup ketken çatqal, del - derexlerniñ qorşavi astida qarañgılışıp turatti. Égiz ösüp ketken qoyuq ot - çöpler arisida sériq, kök yava güller bilen qandek qizil, nazuk leyliqazaqlar közge taşlinatti. Quşların çiraylıq avazda sayrışı, bulaqtın kötürülgen sap, salqın hava canni huzurlanduratti.

Aldınqi küni begzade bulaq boyida zönziyıp olturğan çégida qizil romilini közige çüşürüvalğan nazukkine bir qiz bala qapaq kötürüp unıñ aldığıla çıqıp qaldı. Qiz [26] uni kördi - de, kéyikte ürküp özini qoyuq söget şaxliriniñ arqisiğa attı. Begzade külümsirigen péti unıñ ayağ tivişiğa, şaxların şildirlişiğa qulaq sélip olturup qaldı. Alaqedilik içide qalğan sebiy közler, tuzaqqa çüşken quş qanidek lipildap ketken uzun kirpikler, gilastek qizil, nemxuş, titrep turğan levler unıñ köz aldidin ketmeytti. Qiz qayta körünmide. Aşu canni algudek acayıp qizni toluq körüş üçün, begzade bugün bulaq boyığa çüşmey, qoyuq çatqal arisidiki derex kötikige caylaştı. Bu yerdin bulaq boyı oçuq körünüp turatti. Etrapta uni biqarar qılğan aşu qizğa oxşap kélişen leyliqazaqlar téximu köp éçilip ketkenidi.

U baş üstini yeşil perdidek tosuvalğan yopurmaqlar arisidin bulaq terepke teqezzalıq bilen qaradı. Arqa teripide qandaqtur bir yerde quruq şaxların ğirsildiğini, birkimlerniñ pixildap külgen avazini anlıgandek bolup, ittik keynige buruldı - yu, héçkim körünmigendin kéyin köñli cayığa çüşkendek bolup uluğ - kiçik tindi. Taqetsizlik bilen közini yene udulğa tiktı. Yıraqtın éhtiyat bilen bésilğan yeñil qedem tivişi, quşların qanat qéqişi anlandı. Begzade sel kötürülüp pütün vücudi bilen alğa ümtüldi.

Dere şaxliri arisidiki biliner - bilinmes çigir yoldin bir qiz çıqıp keldi. U temtirigendek, némidindur qorqqandek éhtiyat bilen mañatti. U del begzade kütken qiz idi. U etrapni diqqet bilen tınşap, romilini qiya écip etrapqa oğrılıqçe qaradı - de, köñli tınğandek xuşal bolup, ittik bulaq boyığa çüştı. U 13 - 14 [27] yaşlardiki emdila qat yarğan ğunçe kebi yumran, mesum ve güzel bir qiz idiki, közlige liq tolup turğan şerin çüş içide bu dunyağa heyranlıq, eyminiş bilen baqatti. Öz güzelliği, ussul oynavatqandek çiraylıq méñşiliri, mesumane béqişliri bilen bu dunyani nurlandurup turğanlığını esla sezmeytti. U oçumliriğa liq su élip asmağa étip, kün nuriniñ cularlanduruşı bilen héqiqtek valildap, ünçe - marcan bolup étilip çüşken su tamçiliriğa qarap külettı. Qollirini uzitip ularniñ alıqanlirida sansız uşşaq parçılarga bölünüp heryan çaçrap kélişidin zoqlinatti. Romili boynığa çüşüp, uşşaq örülgen qonur çaçliri mecnuntaldek suğa çilişip qalğini bilen hésablaşmaytti. U oynap hardı. Birdinla

néminidur esligendek meyüslük içide şüklinip qaldi. Qapaqni suğa paturup bulduqşitip su aldı. Çaqlırı ve romilini oñsap, qapaqni yüdüp çığır yolda yürüp ketti. Yoğan qapaq unıñ nazuk boyını bésip turğan gélite mexluqqa oxşaytti. U ita'etmenlik bilen uşşaq, çiraylıq çamdap mañatti.

Etisi Qutluq haci başlıq yurt çonlırı qızınıñ öyige elçilikke bardı. U 80 yaşlıq ikki közi ema bir bovaynıñ yalguz nevrısı idi. Aççıqı yaman, tersa bovay ularğa yüz - xatir qilmay:

– bedölettek padişahnıñ oğlığa qız tépilmay qaptımu? Uninga dep qoyunlar, méniñ muşu bir tal nevremge köz qizartmisun. Allata'ala méni közümdin ayırığan bolsımu, rehim - şepqitidin ayırmıdı. Muşu nevrem allanıñ iradisi bilen maña hasımu boldı, animu boldı, dadımu [28] boldı, emdi kélip begzadem mendek acız qérini yalguz nevremdin ayırivétemdiken? – dep varqırıldı.

Begzade yéqinliridin bu gepni aňlap birdinla tutulup gep - söz qilmıdı. Méhmanlar derhal qaytış teyyarlıqığa çüştı. Qutluq haci ve mehelle çonlırı ularni herqançe qilipmu tutup qalalmıdı.

Ema bovay hayatınıñ axırıda qız nevrısını öz köñlige pükken yerge yatlıq qilip, bu dunyadin xatircem ayrıldı.

Köp yıllardin kéyin Heqquli beg öz akisiniñ buyruqı bilen çöl - bayavanda öltürölüp, bir namsız cilğığa depne qilingan çağlırıda, bovaynıñ bu nevre qızı bir - biridin çiraylıq töt baliğa ana bolup qalğanıdı. İta'etmen, şükür - qana'etçan bu sehra ayalı tirikçilik gémi bilen tinç yaşaytti. Kiçik vaqitliridiki çöçekke oxşaydığan aşu işlarnı oylapmu qoymaytti. Eyni yıllardiki söletlik begzadiniñ éçinişliq aqivitini téximu tesevvur qılalmaytti.

Şu yıllarda cenubniki alte şherdin tartıp turpan, Ürümçi'giçe bolğan keñ zémında yüz bergen özgirişlerdin toğraqlıqmu çette qalmıdı. Er kişiler selle - destarsız, ayallar perencisiz yürüş qattıq men'i qilindi. Kendir térip neşe yasaydığanlar, üzümdin boza - muselles çiqirip satıdığanlar, qimarvazlar, oğrılıq ve her xil naşayan işlar bilen meşğul bolıdığanlar sazayı qiliniş, xalayıqqa ibret qilindi, toplışıq neğme - nava qilip meşrep oynastek «kişilerni şeytannıñ yolığa başlaydığan» qılmişlar yoqıtıldı. Bazar tereptin harviliq, at, tögilik öşre - zakat yigidiğan beg - mirzılar, «divanbeg»liri toxtımay [29] kélip turatti. Aqsaqal - dorğılar, imam - mezinler mömin musulmanlarnı atalıq gazi bedölet aliyliriniñ nusret qazınıp cahanni islam nurığa pürkişi, qoşunliriniñ geyret - şica'etke toluşı üçün öşre - zakat, séliq - yasaq, gelle - tanaplarnı vaqtıda tapşuruşqa ündeytti.

Deslepki yıllarda kişiler töge - atlırını, égildiki qoy - kalilirini, buğday - qonaq, otun - samanlirini öz ixtiyarlıqı bilen teqdim qiliştı. «xuda yolıda» çışlirini çışlep capalıq künlerge berdaşlıq berdi. Emma, ular kütken nusret téñi yoruydıgandek, tinç, bayaşat künler yétip kélidigandek qilmaytti. Yasaq - séliq, öşre - zakatlar barganséri köpiyip xelqniñ yilini quruttı. «divanbégi», mirza - dorğılar can alidigandek vehşiylişip hécnémisi qalmığan xelqni bulañ - talañ qilişqa çüşkenidi. Zulum destidin yurtni xaniveyrançılıq qaplap, öylerdin boran uçup turidigán bolup qalğanıdı.

Qutluq haci yéqin - yoruqlirini başlap toğraqlıqqa pat- pat kélidigán, her kelgende, xéli uzaq turidigán bolup qaldi. Méhmanlar emdilikte uruş - malımançılıqtin, «qoqanlıq»lardin qaqsaydığan bolup qélişqanıdı. Kimlernındur bir kéçidila «qoqanlıq» boluvélip, emelge hem mal - dunyağa érişivatqanlıqı, «qoqanlıq», «encanlıq»larnıñ hoquq - imtiyazınıñ yuqiriliqı toğrisida şikayet qilişatti. Beziler ilğiriki çin padişahliriniñ teripini qilişatti. Bundaq çağlarda Qutluq haci:

– qoqanliq, encanliq kim? Alte şeherlik kim? Hemmimiz bir tilda sözlişidigan, bir allağa işinidigan, [30] zéminimiz tutişip ketken xeqlerğu? Némişqa bir - birimizge işenmeydigandimiz, dése, yene beziler:

– biz alte şeherlik dégen şundaq bozek xeqmu? Némişqa héli u, héli bular şillimizğa minivalidu? Bedölettek ademler bizniñ arimizda yoqmu zadi? – déyişip qaynişatti.

[31] tötinçi bab

Qutluq haci bargança şeherge kemdin kem baridigan bolup qaldi. Bolupmu dadisi vapat bolğandin kéyin öyidin sirtqa çıqışnımu ançe xalimaydigan bolup qaldi. Toxti axun hayat vaqtida özini «110 yaşqa kirdim» deytti. Qérılar özliriniñ yéñi kelgen vaqitlirini eslişip, özliriniñ yaki dada - akiliriniñ yéşiğa sélişturup texminen 118 yaş dep hésablaştı. Emeliyette, uniñ zadi qançe yaş ömür körgenlikini héçkim bilmeytti. Xizirdek çirayliq qériğan bu bovay kélini yuyup bergen aq yektiki bilen aq iştinini kiyip, hasisğa tayinip kélip meşcitniñ yénida olturatti. Uni körgen qérıarmu, yaşlarmu, hetta uşşaq balıarmu hörmət bilen égilip salam qilişatti. U da'im olturidigan yérige kélip hasisğa tayanğiniçe yaşağirigan közlrini negidur tikip uzaq olturatti. Uniñ közliri köz aldidiki adem ve işlarni emes, uzaq yillar ilgiriki işlarni, ata - ana, qérindaşlirini, baliliq, yaşliq çağlirini köretti. Hazir u da'im olturidigan, aptap obdan çüşidigan aşu yer boşap qaldi. Meşcitniñ etrapı muhim bir qismidin ayrilip qalğandek, çölderep qalğandek bolup qaldi. Her qétim aşu buluğa közi çüşkende Qutluq hacini yiğa tutatti. Şuna, u meşcitke çıqmay namazni öyde oquyttı. [32] namazdin kéyin pészayvanda olturup kitab oquyttı. Kona kitablarni varaqlap reñdar, körkem işlengen muqavilirini silap, gül - neqiş xet nusxiliridin huzurlinip olturup, közi ixtiyarsız hoyla - aramni bésiqturup, güllerge su quyup yürgen yaş çokanğa çüşetti. Qaş - közliri tókülüp turidigan, sumbul çaç, toluq kelgen bu çokan toy qilipla éri ölüp ketkenlikten tul ötüvatatti. Anisi uni haciniñ öy işliriğa qarişip bersun, dep ekilip qoyğandin béri yaşinip qalğan xizmetkar ayalniñ qolida aqsap qalğan öy işliri iziğa çüşüp qaldi. U hacini issiqsiz qaldurmasliq üçün küniğe 4 - 3 vaq qazan asatti, qolimu temlik idi. Qizliri şeherge yatliq bolup ketkendin kéyin qedinas ayali saqliqi yoqluqini bahane qilip şeherde turup qaldi. Yalğuzsirap qalğan haci uçqur yillarniñ rehimsizlikini, öziniñmu yaşinip qalğanlıqini oylap, işliriğa varis bolğudek oğul perzentiniñ yoqluqidin hesret çeketti. Uniñ oy - xiyalini uruq - tuğqanliri sezme qalmidi, ular mehelligiki çoñlar bilen meslihetlişip tul çokanni uniñğa nikahlap qoyuştı. Bir yildin kéyin bu çokan uniñğa bir oğul tuğup berdi. Qutluq haci yéşi bir yerge barganda érişken yalğuz oğlidin söyünüp, ismini abdulkerim dep qoydı ve uni köz qarıçuqidek asrap terbiyelidi. U muşu xuşallıqi tüpeyli, işik aldığa toqquz түp térek qoydı. Bu térekler asman - pelek boy tartip, aridin nurğun yillar ötkendin kéyinki «polat tavlaş» devride késilip ketkeñe qeder xuddi cahanniñ issiq - soğuqini yetküçe tartqan moysipit bovaylardek [33] uluğvar sükut içide qed kötürüp turdı.

Qutluq haci oğlığa özi bilgenlirini ögitip bolğiniğa közi yetkende Qeşqer xanliq medrisisine apirip danliq ölima bahavudun mexsumniñ qoliğa tapşurdı.

Qutluq haci bikar bolup qalğan vaqitlirida méhmanxanidiki sanduqida etivarlap saqlaydigan kön muqaviliq qélin deptirini élip, qelimini uçlap, te'iliq nusxisida çirayliq xetlerni yazatti. U xéli burundin tartipla a'iliside, yurtta yüz bergen işlarni, öziniñ bezi oy - pikiririni, öziğe çoñqur tesir qilğan birer - ikki kuplét şeir yaki hékmetlerni, yurttiki çoñlarniñ vapati, toy - merike, nevre - çevrilerniñ tuğulğan vaqti, yurttikiler töligen öşre - zakat, séliq - yasaqlarni xatirilep qoyatti. U dadisi toğrisida: «merhum

dadam Toxti axun hicriyeniñ 1306 - yili şe'ban éyiniñ on yettisi 118 yéşida paniydin baqiyğa seper qıldı. Yatqan yéri cennette bolsunler, çoñ dadam Tahir haci bilen çoñ anam Möhtirem xénim ve bala - çaqiliri Qeşqer şehiride ğocılar yéğiliqida qetl qilingan. Dadam kiçik bolğanlıqı üçün, merhum çoñ anam uni küpnü içige yoşurup qoyğan. U can üzer aldida dadamğa: <béşini élip çiqip ket, qançe yıraqqa ketsen şunçe yaxşı. Hergiz qaytip kelme> dep vesiyet qilğan. Dadam cahan kézip tinç yer izdep axir qumluqniñ otturisdiki toğraqliqta turup qalğan» dep xatiriligen. Qutluq haci toğraqliqta yüz bergen yene bir çoñ işni – qumluqtiki qedimiy şeherni tekşürüş üçün kelgen çet'ellik ékspéditsiyeçilerniñ [34] toğraqliqqa kelgenlikini tepsiliy xatiriligenidi: «... Küzde kentimizge töğiçi, yol başlığuçılarnıñ hemrahliqida Engliye dégen perez dölitidin tekşürgüçiler keldi. Ular özliriniñ tilinimu hem bizniñ tilimiznimu bilidiğan bir tilmaçni élip keptu. Bu tilmaç taza layaqetlik emestek qilidu. Şundaq bolsimu, biz ular bilen qurbimizniñ yétişçe söhbetlişip, ularniñ qumluqtiki qedim makanni tekşürgili kelgenlikini bilduq. Qolida bedölet aliyliri yézip bergen ruxset xéti bar iken. Bizniñ diyarimizdiki qedimki xarabilerniñ perezler bilen néme alağisi bar ikine? Şundaqtimu aditimiz boyıçe ularni aş - ta'am bérıp kütüvalduq. Kem - kotlirini toluqlap yolğa salduq. Mehellidikiler ularni saq qaytip kélelmeydu, déyişti. Hemmini aldin bilgüçi, hemme karametlerniñ igisi bolğan alla bendilirini öz panahida saqlıǵay, amin ! »

Qutluq haci muşu qurlarnı pütüp aridin birer ay ötkende qumluqqa yürüp ketken on neççe ademdin üç qaytip keldi, ularniñ ikkisi perez, biri yerlik töğiçi idi. Ular nımı qoyçılar qumluq girvikidin tépivélip, söget şexida toquğan kaciviğa sélip élip keldi. Bu yıllarda Ayşixan baxşı allıqaçan ölüp ketken bolup, uniñ işini yalğuz oğlı davamlaştıruvatatti. Kişiler uni Qurban baxşı dep ataytti. U çirayı qaramtul, tembel, sel mükçıyıp, bəşini yerdin almay mañıdığan adem idi. Anda - sanda bəşini kötürgende bolsa börtüp çiqqan mañliyi bilen yañaq sönekliri arisidiki [35] çoñqur közliri yırtquçniñ közliridek parqırap kėtetti. Aliyip sürlük qaraşliri, qopal, ğarañ - ğuruñ avazda varqırap sözleşliri anisiniñ özi idi. Perezler uniñ perviş qilişi bilen tézla mağduriğa keldi. Ular saqiyipla baxşiniñ yiltiz qaynatmisi bilen kumilaç dorisiğa qiziqip qaldı. Baxşığa bedölet tarqatqan tenge pullardin bérıp hem uniñ mexpiyetlikini qattıq saqlaş şertini qobul qilip, dorilarnıñ terkibini xatirilivélişti. Hemmidin ularğa pére oynitiş nahayiti qiziqarliq tuyuldi. Pére vaqtida ular baxşiniñ buyruğığa ita'etmenlik bilen boysunuşatti ve dap çélinişi bilenla alitağıl dessep ussulğa çüşüp kėtetti. Put - qolliri uzun, kalanpay kelgen bu ademlerniñ ussul oynıǵandiki haliti nahayiti kükilik hem biçare körünetti. Eger baxşı öğitişni ret qilmıǵan bolsa, uniñ bu hüniri büyük Britaniyeliklerni çoqum heyran qaldurğan bolatti.

İkki ékspéditsiyeçi mehellide xéli uzaq turdi. Ular mehellidiki qerılar bilen toliraq Qutluq haci bilen parañlışatti. Uşşaq balılar ularniñ keynidin çiqmay yüretti. Mehellidikiler içide kök köz, yeşil köz hem çeqir közler bar idi. Lékin, buqeder oçuq, üzül - késil kök közler déhqanlarnı heyran qaldurğan ve hayacanlandurup qoyğanıdı. Ular muşu ikkisiniñ közimu bizniñ közimizdek ötkürmidu? Asman ularğımu kök, gül ularğımu qizil körünemdiǵandu? Dep sorişatti.

Perezler élip yüridiğan durbun, kompas, çaqmaq téşi, [36] miltiq dégendek nersiler ularni heveslendüretti ve qorqutatti. U nersilerni silap bəqişni yaqı qoliğa élip körüp bəqişni arzu qilişatti.

Perezler boynıǵa ésip yüridiğan qildek inçike tilliri «çik - çak», «çik - çak» qilip mañıdığan qoyun sa'iti ularğa nahayiti qiziqarliq tuyulatti. Perezler kün tik bolğanda inçike tillarnıñmu tik bolidiğanlıqini körsitip sa'etniñ vaqtini toğra körsitidiğanlıqini çüşendürgende sel çecenrek ademler derhal gepniñ tégige yétip: «yapirim, bu perez

dégen şeytannın özi iken, xuda yaratqan vaqıtnımu kiçikkine qutının içige solivaptu emesmu?» dep kétéştetti.

Pereñlerniñ biri mesçit aldidiki adem köp yığılğan sorunda qoynidin altun yalıtılğan kiçik bir lay heykelni çiqirip, kişilerge körsetkende, hemmisi çöçüp kétéşti, hetta közlirige işenmey qaldı. Uniñ rasttınla qedimiy şeherdin élip kélingen nerse ikenlikige işengende bolsa, pereñler bu heykelni qandaq élip kéleligendu, qedimiy şeherniñ séhriy karamiti kapırlarğa kar qilmamdıgandu ya? Déyişip yaqılirini çişleştetti.

Toğraqlıqta yaş vaqıtlırıda yolvas, yilpiz ovlığan Haşım axun isimlik usta palvan bar idi. Pereñler Haşım axunğa qızıqıp qélişti. Bolupmu ovçılıqqa heves qilidiğan qoñur çaç, tembelrek kelgen bir pereñ da'im Haşım axunni izdep bérıp, yolvasni qeyerde uçratqanlıqını, uni qandaq ovlığanlıqını zérıkmey soraytti. U Haşım axun başlıq yerlik ovçıların [37] başlışı bilen birneçe qétim ovğa çıqqan bolsımu, teliyi onđın kelmidi, axır, xatire üçün Haşım axundın bir parçe yolvas térisi sétivaldı ve yurtığa qaytqanda uni méhmanxanasınıñ témiğa ésip qoyidiğanlıqını sözlep yürdi.

Pereñler seperge çiqqudek bolğanda, teyyarlıqni tex qilip, déhqanlardın sétivalğan at - tögilerge yük - taqlirini artıp, kéyin yene kéliidiğanlıqını éytıp mehellidikiler bilen xoşlaştı. Déhqanlar birneçe aydın béri özliri aş - nan bérıp baqqan, etigen - axşamliri şeret bilen parañlışıp öginişip qalğan bu kişilerni qiyalmığan halda uzitıp çiqıştı. Ular kétép xéli küngiçe ularniñ kiçik balidek sadda hem tüzlüki, xiyalığa kelgenni yoşurmay devéridiğanlıqı, şeherdin kelgen beglerdeki hali yoğanlıq qilmay, néme berse yevéridiğanlıqı, çamğur, kava toğrap etken umaçqa neqeder amraq ikenliklirini sözlişip yürüşti. Bir qétim Qurban baxşı ularniñ gépini bölüp, ğarañ - ğuruñ avazda:

– pereñ dégen saddimiken, yavaşmiken? Cahanda hiyliger xeq u. U xeqniñ xiyali sile bilen bizdek gol ademlerni aldap avu qumluqtiki mal - dunyani élivélišta. Qarap turuñlar, ular téxi neçe kélidu, aşu yerdiki depne - dunyani tügetmigüçe boldı qilmaydu. Pereñ dégenge bizdek qarıtürük ademlerğu teñ kélelmeymiz, avu bedölet bilen çin padişahımu teñ turalmaydu, – dédi.

Şundaq devétip közlirini alaytqiniçe xuddi pereñler [38] uniñ öçini élip béridiğandek zeherxendilik bilen etraptikilerge qarap çıqtı. 30 yaşqa kirgüçe öylinelmey, mehelliniñ çetidiki anisidin qalğan kona kepide cindek yalguz yaşıydiğan bu bende némişqidur ademlerge öçlük qilatti. Qız - çokanlarnı körgende bolsa yirginçtin çirayını pürüştüretti. Kişiler uni «ğayıbtın öylengen imiş, künde axşımı tünluktin kepter süretlik bir cin baxşiniñ öyige uçup kirip kétermiş. Öyge kiripla ayalğa aylinip qazanğa unni çalğaç, ikki putını qalap baxşığa aş étip bérermiş, déyişetti. Yene beziler Qurban baxşı kéçisi noğıuçqa minip uçup yürermiş, köz yumup - açquçe kuhiqapqa bérıp kélermiş, déyişetti.

Ayallarğa öç bolğanlıqıdinmikin, uniñ cadu - issitquliri anisiniñkidek tesir qilmaytti. Lékin, uniñ oyğaq turup çüş körüvatqandek varqırap qilidiğan sözliri toğra çiqıp qalatti. U şundaq varqırap sözlep yitken nersilerni tépip béreleytti, kişilerniñ teqdiridin aldın bésaret bér etti. Uniñ pereñler toğrisidiki sözlirimu toğra bolup çıqtı. Kéyinki yıllarda toğraqlıqqa inglizlarmu, oruslarmu, firansuz, yaponlarmu, xenzularmu keldi. Kelgendimu ayıǵı üzölmey keldi. Ularınñ beziliri kéyin toğraqlıqta yene peyda boldı, beziliri bir ketkençe körünmide. Qaytıp kelgenliri töge - tögilep, sanduq - sanduqlap némilernidur élip keldi ve yene tögilerge yüklep élip kétéşti. Sanduqtiki [39] nersilerni beziler altun - kümüş iken, dese, beziler but - senem, koza - komzek, kona kitab, resim dégendek nersilermiş, deytti. Hemmıla adem «pereñ dégenmu qızıq xeqken, atam zamanidin qalğan aşu koza - komzek, but - senemlerni néme qilidiğandu?» dep heyran boluşatti. Her xil perezlerni qilip tégige yételmişimu, öz yurtidiki nersilerni

allikimlerniñ etivarlap bulap - talap élip kétévatqanliqidin endişige çüşüp qélišatti. Axir yene: «butperes nersiliri dinsizlar bilen nisaralarğa halal, musulmanlarğa haram» dep köñüllirini teskin tapquzuşatti.

[40] beşinçi bab

İlliq, tinç küz künliride toğraqlıq goya tutaş ketken, mevc urup turğan altun reñlik dolqun içide çayqılvatqandek körünidu. Bu bir xilliqni buzup turğan étizlardiki yéñidin ünüp çıqqan yapyéşil küzgi buğday maysiliri birneççe kün qeyserlik qılıp baqıdu - de, axir ten bérıp, asta - asta bu çeksiz sériqliq içige qoşulup kétédu. Sarğayğan bağlarda küz aptipi vayıǵa yetküzüp pişurğan yel - yémişlar, étizlarda sarğıyip pişqan, topa basqan qonaqlar etrapqa mest qilǵuçı puraqlirini tarqıtidu. Sarǵuç ot - çöp basqan étiz - dalalar bilen mehelle otturısidiki egri - toqay yollarda liq saman, ot - çöp bésilğan kötek harvilar asta méñişidu, étiz işidin az - tola boşıǵan ademler bolsa illiq, rahetbexş küz aptipiǵa qaqlınışni xudaniñ németliridin huzurlınış dep bilidu.

Şundaq künlerniñ biride, çüştin kéyin aǵıçadönge küz aptipiǵa qaqlınıp, baş bėqışıp olturğan ikki ayal qumluq otturısidiki harva yolida mehelle terepke qarap kélivatqan bir ademiñ qarısını körüp qaldı. Uni aq romallıq çoñ yaşıq ayalniñ tiziǵa bėşini qoyup yéniçe olturğan yaş ayal avval kördi.

– avu yerde bir néminiñ qarısı körüngendek qıladı. [41] Ademmidu ya...

U bėşini hemrahiniñ tizidin élip, çuvulup ketken çaqlirini oñşap, bėşiǵa romilini artıvaldı. İkki ayal teñla qollirini péşanisige qoyup, cimirlap turğan payansız qumluqta xuddi bir tal arǵamçidek sozulup yatqan yolǵa, u yerde tevrinip, midirlap turğan néminiñdur qarısıǵa tikilip qaraştı. Qaravérıp közliri talǵanda yaş ayal yene:

– Adem iken, mehellige qarap kélivatıdu, – dédi.

– Bu ay, bu künlerde bir kim kelmeytti, kimdu u? – dédi aq romallıq çoñraq ayal.

Ular uniñ kimlikini perez qılışqa urunup uzaqqıçe qarap olturuştı.

– Hacıniñ tuǵqanliridin birersimikin?...

– Yaq, ular téxi yéqında kélip ketmidimu.

– Héliqi uzun paçaqlarniñ birersimidu ya?

– Ular qérıp qaldı, seperge çıqalmas bolup qaldı.

...

Qara barganséri zoriyip, uniñ égiz boyluq, çaç - saqalliri ösüp ketken, culdur képen bir er kişi ikenliki, uzun, tayaqtek bir nersini mürisige artıvalǵanlıqı ayan boldı.

– Sa'il iken, némançıla bolup ketkendu, adem qorqqudekla.

– Qolida tayıqı bar iken. Yürsile, öyge kéteyli.

– Yene birdem turup baqaylı, biz tonuydıǵan birersimu téxi...

Yoluçı xélila yéqinlışıp qaldı. Uniñ kirlışıp ketken sellisi astida ğucmeklişip turğan uzun çaqliri yüz - közini basqan saqılı bilen tutışıp [42] ketkenidi. Yırtilip ötmitöşük bolup ketken kiyimliridin qoyuq meyde tükleri, carahet qaplıǵan, kir, oruq téni körünetti. Yalañ ayaǵ putlirini téñıvalǵan eski latilardin qan tepçip turatti.

Er kişi ikki ayalni körüp hayacanlanǵandek boldı. Közliri parqırıp némilernidur dep varqırıdı.

– Vay xudayim, u Salih bapkarmu néme? Qarisila, dadisiǵa oxşaş ikki mürisi aldıǵa çıqıp turmamdu?

– Vay qandaq qılay, şu iken, Salih bapkar iken. Anisi körse néme bolup kéter. Yügürsile, öyidikilerge xever qılıp qoysila !

Yaş ayal yağlıqını qolida tutqiniçe mehellige qarap yügürdi. Çon yaşlıq ayal qorqup, içide birnersilerni oqup, héli mehelle terepke, héli asta qıngıyıp yolda yétip qalğan Salih axun terepke qarap, otturida turup qaldı.

Hayal ötmey, mehelle tereptin qiya - çiya, yığa - zar avazi anlinip, bir top çon adem ve uşşaq bala çıqıp keldi. Hemmisiniñ aldida Salih axunniñ aq çaçlıq anisi uzun hasisığa tayanğiniçe varqırap yığlap kélivatatti. Uni kélini yölivalğanidi. Yette yıl ilgiri Salih axun mañğanda quçaqta, boşükte, ışık tüvide qalğan, hazır çonı 21 yaşlarğa kirip qalğan üç balısimu bille kelgenidi.

Salih axun birer ay yétip aran öziğe keldi. U kişilerge aqsu, kuça, korla tereplerde ceñlerge qatnaşqanlığını, Muhemmed axunni qara şeer etrapida ölüp ketti, dep anlığanlığını éytip berdi. Bedöletniñ [43] selteniti ve meğlubiyitini, orda etrapidiki ikki yüzlimilik, munapiqliq, suyiquestlerni, qoşunniñ tiripiren bolğınini öz közi bilen körgeñ bu yigitniñ leşkiriy yürüş ve ceñler toğrisidiki hékayiliri uzaq yıllarğıçe toğraqlıqlar arisida tarqılıp yürdi. Uşşaq balılar qum döñliri arisida qolliridiki qılıçlırını éğız kötürüp: «allahu'ekber...» dep tovlap ceñ oyunu oynışatti. Utqan terep qum dövisi üstige yügürüp çıqıp: «zaman zamani, yaqup quşbéginiñ zamani, tinç bol, aman bol!» dep varqırışatti.

Salih bapkar dadisidin qalğan dukanni qolığa élip bapkarlıqqa kırışıp ketti. U kem söz, qapıqi yaman adem idi. U kötürüp kelgeñ, kişiler tayaqmikin dep qalğan nerse miltiq, yene kélip ingliz miltiqi idi. Salih axun ceñlerde yürüp miltiqniñ neqeder muhim nerse ikenlikini, miltiq bolğandila herqandaq düşmennı yer çışlitip canni qoğdap qalgılı bolıdığanlığını çüşinip yetkenidi. Yénida miltiq bolsila yüriki pütün, köñli toq turatti. U kişilerge artuqçe gep qılmay, özi yaxşı köridiğan miltiqini pakız tazılap, qoynida saqlap kelgeñ beş tal oq bilen qoşup latığa yögep torusqa tiqip qoydı. U uni haman bir kün esqétip qalidu, dep oylaytti.

Bedölet hakimiyitiniñ ağıduruluşı bilen toğraqlıqlarnıñ sırtqi dunya bilen bolğan alaqsı yene üzölüp qaldı. Ular yéñi hökümranlarnıñ néme işlarnı qılıvatqanlıqıdın xeversiz idi. Turdı axun yüzbéşı ölüp ketkendin kéyin, özliri baş qoşup unıñ çon [44] oğı Yüsüp axunni yüzbéşı qılıp saylıvaldı. Kentte hemme iş yene ilğiriki tertipte davam qılıverdi. Kişiler her küni muñluq ezan avaziğa eğışip mesçitke çıqatti. Namaz oqup bolup néminiñ gunah, néminiñ savab, qandaq ademniñ dozaxqa, qandaq ademniñ cennetke yéqin ikenliki toğrisidiki vez - nesihetlerni anlışatti. Yer tériydiğanlırı yerlirini térip, mal baqıdığanlırı mallirini köpeytişniñ gémide boluşatti, peqetla ilğiri öşre - zakat, séliq - yasaq süylep üzölmey kélip turıdığan na'insab «divanbeg», callat süpet mirza, dorğılar şamal uçurğandek yoq bolup kėtişkenidi. Anda - sanda u yer - bu yerdin kélip qalıdığan kişiler cahannıñ tinçip kenriçilik bolup qalğanlığını, çin dölitiniñ uluğ xanı puqralar hal - künini oñşıvalğuçe alvan - yasaq, bac - xiracet élinmaydu, dep yarlıq çüşürgeñlikini yetküzüşetti.

Derveqe, birneççe yıl öte - ötmey, kötek harvinıñ çaqi astida yançılıp solğan ot - çöpke oxşap qalğan toğraqlıqlar asta - asta qeddini ruslaşqa başlıdı. Sarğıyıp, közliri pildirlap qalğan çiraylarda qizilliq peyda boldı. Kişiler namazlırida yene uluğ çin xanı üçün du'a qılışıdığan, alladin unıñ köñlige téximu köprek insab - diyanet, méhir - şepqet ata qılışni tileydiğan boldı. Ular çin xanı guanşüyniñ dölet işlirini islah qılış üçün «qanun özgeñtiş» ni yolğa qoyğanlıqi, islahat meğlup bolup, padişahlıqtın ayrılıp, padişah ordisidiki «néluper köli» niñ otturısında bir öyge nezerbend qılıp qoyulğanlığını bilmeytti.

[45] Ular kéyinki özgeñtişlerni – padişahlıq textige üç yaşlıq fu yiniñ olturğanlığını, biraq aridin ikki yıl ötüpla çin sulalisi hakimiyiti ağıdurulup cuñgo tarixidiki tunci cumhuriyet qurılğanlığını, 5000 yilliq tarixqa ige padişahlıq tüzüminiñ ene şundaq

yoqıtılğanlıqıdınmu xeversiz qaldı. Çünki, toğraqlıq bek çet idi. Aridin xéli yıllar ötkende, şherge bérıp kelgen biri:

– çin padişahi ağduruluptu ! – dégen xeverni élip keldi. Kişiler hañ - tañ boluşup, dölette padişah bolmisa qandaq bolup kéter? Dep endişige çüşüp qaldı. Kéyin bu endişinimu untup:

– «akañ kimni alsa yengen şu», bizge kim qoyuptu undaq işlarğa baş qaturuşni, – déyişti.

Toğraqlıqta qorallıq ikki çerik bilen bir emeldar peyda bolup qalğanda bu yerdiki ademler deslepte qorqti, qızıqsındı. Kéyin «yuqıridiki emeldarlırimiz bizni untup qalmaptu, her néme bolsa» déyişip xuşalmu bolup qélişti. Uzun qara tavar çapan, tavar bök kiygen, çirayidin yerlik ademlerdin ikenliki çıqip turğan bir emeldar çeriklerni başlap öymu'öy kirip çoñ - kiçik hemme ademni xetlep, déhqanların çarva mallırı, tériğili bolıdığan yerliriniñ sanını élip tizimlap, bu yerniñ alahide temlik paqlan göşi ve meşrepliriniñ huzurını yetküçe sürüp qaytqandin kéyin toğraqlıqlarınıñ aramı buzıldı. Alvan - yasaq, bac - séliq yığquçılar yol capasidın qorqmay, biriniñ keynidin biri kélişke başlıdı. Şherdiki emeldarlar her axşımı birneçe xıl [46] bac, alvan - yasaq oylap tapıdığandek qılattı. Bara - bara yer bécı, öy bécı, tuz bécı, otun - saman bécı, çay bécı, yağ bécı, bağ bécı, bazar bécı, yol bécı, kövrük bécı, çarva bécı, tuyaq bécı, tügmen bécı dégendek heddi - hésabsız bac, alvan - yasaqlar kişilerniñ gecgisidın bésip tin alalmas qılıp qoydı. Alvan - yasaq, bac destidin yer, öy, çaripaylırını sétip xanıveyran bolup ketken déhqanlar, tilemçiler köpeydi, hünerven - kasiplar dukanlırını taşlıdı.

Salih axun cemeti ata - bovisidin tartıp bapkarçılıq qılıp kelgen, hünirige tayınıp qedir - ehval kün keçüridığan kişiler idi. Toquğan matalırı sipta bolğanlıqı, artuqçe baha talaşmaydığanlıqı üçün mehellidikiler içide inavet tapqanıdı. Salih axunmu ata - bovisiniñ yolını tutup yurtdaşlırınıñ işençisige érişip igilikini iziğa sélıvaldı, hünerge qolı kélip qalğan oğlığa ayrim dukan qurup bermekçimu boldı. Biraq, zamanniñ yene kaclıqı tutıdığanlıqını kim bilsun. Yéqindın buyan unıñ çirayı éçılmas boldı. Zéhni çéçilip, qollırı kalanpaylışıp, ilgirikidek kéçe - kündüzlep işligüsü kelmeydığan bolup qaldı. Alvan - yasaq yığquçılar her qétimda unıñ bir top matası üçün üç topniñ pulını alattı. U herqançe takallışıpmu ularnı elpazidin yanduralmaytti. Bargançe tapqan pulı alvan - yasaqqimu yetmes bolup ketkenliktin, «qılmayya, muşu işni, dukan bolmisa muşu derdmu tüger!» dep, dukanni [47] neçe qétim çuvupmu taşlıdı. Mohtaclıqqa çidimay yene quraşturğan bolsimu, türülgen qapiqı zadı éçilmidi. Yer téray dése, yeriniñ tayını yoq, qumluqniñ otturısıdiki aliqançılık bu yurttı tirikçilikniñ yollırı bekla tar. U bezide xotun - balılırını egeştürüp, xurcun - qaçılırını yüdüp yéri keñ, süyi mol, azade yerlerge kėtişni oylapmu qalattı. Leşkerlikte yürüp cahanniñ qoynı neqeder keñlikini körüp, «ata - anam qumluqniñ otturısıdiki aşu kiçikkine yerde qandaq bolup turup qalğan bolğıyttı?» depmu oylap ketkenidi. Lékin, ikki künlüki qalğan anısını oylısıla, bu oylıridin vaz kéçetti. Uyan oylap, buyan oylap köñlidiki tüğünni yéşelmeytti, yürikini ğacap turıdığan ğeşliktin qutulalmaytti.

Alvan - yasaq yığquçılar yene keldi. Biri pakar, biri éğiz, ikkilisıla bökini ekel dése, bésini élip kélidığan şum telet birnémiler idi. Bedölet zamanıdimu muşundaq ademler bar idi. Kéyin yoq bolup ketken. Hazır yene peyda boldı. Téximu avup, téximu ğalcırılışıp ketti. Ular unıñ toquğan matalırınıñ saniğa işenmey, öyini axturmaqçı boldı. Micezim yoq, dukanda olturalmidim, déginigimu işenmidi. Unıñ öyini astın - üstün qılıp, xotun - balılırını qorqutıp, balılıriğa qışlıq kiyim - kécek qılıp bériş üçün néri élip qoyğan ikki topnimu élip çıqip ketti. Şu çağda unıñ [48] kallisida némidur val - vul qılıp

qalğandek boldi, uniñ kallisığa bir oy keldi. U derhal éğılğa kirip torustin eski latığa orap qoyğan ingliz miltiqini élip çüşti. Sürtüp tazılap, oq sélip, bağniñ arqa témidin sekrep çüşüp, «öçkebulaq» qa baridiğan yolniñ cétidiki derexlikte möküp olturdi. U perez qılğandek, uzaq ötmey biri pakar, biri éğız ikki adem bu yolda peyda boldi. Ular yiraqtınla külüşüp, paraqlışıp kélivatatti. Éğızreki kimnidur qattıq qorqutqanlığını heriketliri bilen dorap körsetmekte idi. Ular yéqınlaştı. Salih axun asta tızlinip olturup éğızni qariğa aldı. «gum!» qılğan avaz bilen teñ u tik mollaq çüşti. Pakinek çırqırap aldığa qarap qaçtı. Salih axun unimu qariğa aldı. «gum!» qılğan avaz bilen teñ umu düm çüşti. Salih axun – Salih mergen miltiqni derexlikke yoşurup qoyup, öyige qaytıp kirdi. Qorqup ketken xotun - baliliriniñ çirayığını qarımay, dukininiñ aldığa ötüp işqa kırışıp ketti. Uniñ qolliri başqıçe çebdeslişip ketkenidi. Şaniniñ kötürölüp - çüşken çağdiki ritimliq avazi uniñğa xuddi yéqimliq sazniñ avazidek aqlınatti.

Toğraqlıqlar deslepte «gum!», «gum!» qılğan avazniñ néminiñ avazi ikenlikini bilelmidi. Qorqup, titrişip, öyliridin çıqıp etrapqa qaraştı. Ata - ana, baliçaqa, uruq - tuğqanlar bir - biriniñ dérikini qılışıp, hal - ehvallişıp, bir - biriniñ salamet ikenlikini bilip köñül Toxtı'tıştı. Şu arida «öçkebulaq» etrapidin yuqırıqı mehellige kelgen bireylen yolda qanğa milinip [49] yatqan ikki ademni körgenlikini xever qıldı. Kişiler bu ikki ademni derhal tonuvélišti ve ularni cirğığa sélip mesçitniñ aldığa élip bériştı. Ulariniñ biri allıqaçan ölgen, yene biri qansırap hoşsizlanganıdi. Yüzbéşi, dorgılar şu künile bazarğa adem mañguzuştı.

Şu kéçisi toğraqlıqlariniñ közige uyqu kelmidi. Yaşlar bilen uşşaq balılar mesçit aldidiki meydanda kéçiçe parañ sélişip olturdi. Qérılar bolsa téximu bekrek mükçiyip, téximu bekrek yötilip, köprek vaqtini caynamazda ötküzüştı. Hemme adem köñlide bu işni kim qılğanlığını bilip bolğanıdi. Emma, héçkimniñ éğızidin birer éğız gep çıqmaytti.

Bazardin emeldarlar bilen çerikler keldi. Mehellide bir heptidek turup, öymu'öy kirip qoral - yarağ axturup, çoñlar, yaşlar, balılar ve ayallar bilen ayrim - ayrim sözleşti. Axir Salih bapkarni öyidin tutup çıqıp, dıñzığa sélip, atniñ keynige sörیتip bazarğa élip mañdı. Uniñ qéri anisi bilen baliçaqliri taki yiqılıp qalğuçe uniñğa eğışip yügürüp méñiştı. Eñ axirida çoñ oğlı bir qaça suni dadısığa içürüp bolup, varqırap yığlıgınıçe yolda olturup qaldı. U qara atniñ arqısıdin gah yügürüp, gah yiqılıp, gah qopup sörilip kétivatqan dadısınıñ qarisi qumluq bağığa sıñıp ketküçe şu halette olturdi.

Salih bapkar tutulğan künden tartıp kişilerniñ ağızığa «Xediçe» dégen bir isim çıqıp qaldı. Tul xotun Xediçe [50] şu iş bolğan küni derexlikke otun tergili çıqqanlığını, şu yerde Salih bapkarniñ uzun birnerse bilen yolda kétivatqan ikki kişini atqanlığını, «gum, gum» qılğan avaz çıqqanda öziniñ qorqup yerge yétivalğanlığını, közini éçip qarisa, Salih bapkarniñ derexniñ kavikiğa bir nerse tiqivatqanlığını... çeriklerge bir - birlep sözlep bergen hem ularni derexlikke başlap bérıp, miltiqni tépip bergeniken.

Salih bapkar şeerde caduğa bésildi. Şuniñdin kéyin toğraqlıqlar Xediçe atlıq bu ayalniñ çirayığa qarımas boldi. Xediçe dégen isim toğraqlıqta nahayiti köp uçraydığan isim idi. Emma, şuniñdin kéyin héçkim qızığa «Xediçe» dep isim qoymaydığan boldi. Xediçe isimliklerniñ isimliri özgertildi. Birneççe yilğıçe tuğulğan oğul balılarniñ hemmisige déğüdek Salih dep isim qoyuldi.

İş buniñ bilen ayağlaşmıdi. Bir kéçisi bir ayalniñ éçinişliq dad - peryadi kéçe asminini zilzilige sélip, kişilerni şérin uyquliridin oyğatti. Şuniñdin kéyin toğraqlıqta çaqliri paxpayğan, yüz - közini qasmaq basqan, özi bilen özi sözlişip, gah yığlap, gah külidiğan bir ayal peyda boldi. Kişiler uniñ Xediçe ikenlikini bilip yene uniñğa iç ağırtıştı. Qolum - qoşniliri aş - nan bérıp, bargan - turğan yéridin xever élip turuştı.

Soğuş çüşkende uni qebristanliqta qéçip yürgen yéridin tutup, Qurban baxşının öyige apirip bérişti. Yol boyı [51] yulqunup, udul kelgenni tépip, çişlep kelgen Xediçe baxşını körüpla şüklep qaldı. U qaynitip bergen dorini derhal içip, ittek sadaqetmenlik bilen uniñ ağızıǵa qarap cim olturdi. Kéyinki künlerde kişiler uniñ bésini yerdin kötürmey öy süpürüp, su toşup yürginini kördi. 50 yaştın aşqan Qurban baxşı şu yili qışta meşcit cama'itini çağırıp addiy toy ötküzüp Xediçe'ni nikahıǵa aldı. U Xediçe'din ikki balılıq boldı.

[52] Altınçı bab

Abdukérım qariy yette yilni xanlıq medrisede ilim tehsil qiliş bilen ötküzüp, ustazliri ve dost - buraderliriniñ tosqınıǵa qarımay, tuǵulǵan yurtıǵa qaytıp keldi. Dadisi yaşınıp qalǵanıdı. Uniñ üstige dadisiniñ rayıǵa boysunup emrige alǵan yaş kelinçekni uzaq yalǵuz taşlap qoyuşqa köñli unimidi. Yaş kelinçek eyni yıllarda bedöletniñ begzadisini aşiq - biqarar qılǵan Sedepxan isimlik sahibcamal ayalniñ nevrisi bolup, boy - turqi, çiray - şekli çoñ anisiniñ yaş vaqitliriǵa quyup qoyǵandek oxşaytti. Şeherdin öyliñiñ köñlige püküp, toy işini keynige sürüp kelgen AbduKérım axun dadisiniñ emrige boysunup toy qılǵandin kéyin ayaliniñ özi oyliǵandin neççe hesse yéqimliq, rayış ve sapdil ikenlikini hés qildi ve uniñǵa tézla bağlinip qaldı.

Abdukérım qariy toǵraqlıqta imam ve muderris bolup yaşıdı. Qutluq haci 90 yésida u alemge seper qılǵuçe izzet - hörmet bilen béqip, perzentlik burçını ada qildi. Dadisiniñ axiretlik işlirini ada qilipla hec sepirige atlandı. U hec sepiride xeterlik taǵ - davanlardın, derya - dēñizlardın, yat ellerdin ötüp, çiray - turqi ve gep - sözi xilmuxil ademler bilen uçaştı. Ularnıñ endişilik çirayidin ve gep - sözliridin [53] dunyanıñ tinç emeslikini çüşendi. Qeşqer téximu davalǵup turatti. Qorallıq eskerler, neyze, palta - piçaq bilen qorallanǵan ademler bilen tolǵan şehir qatmuqat qorşav içide idi. Abdukérım qarihaci xanlıq medrisede bir kéçe qonup, işençlik kişilerniñ hemrahlıqıda xupiyane yollar bilen şehir sirtıǵa çıqıp ketti. U tevekkülçi emes idi. Rayış tebi'itidin uruş - ceñlerge téximu layıq emes idi. Yene bir tereptin, qéri anisi bilen baliçaqiliri uniñ yolıǵa qarışıp turatti. U ene şundaq intizarlıq ilkide yurtıǵa yürüp ketti. Töge bilen tuǵulǵan yurtıǵa yéqinlişip kelgende qum dēñiziniñ otturisida yapyéşil çayqılıp turǵan toǵraqlıqniñ dunyadiki birdinbir tinç makan ikenlikini hés qildi. Yurtdaşliri uni izzet - hörmet bilen qarşı aldı. Késel bolup yétip qalǵan anisi uni körüp saqiyp, tétiklişip ketkendek bolup qaldı. Bu yerdiki xatircem, arambexş hayat, sahibcamal ayaliniñ sadda, emma çeksiz yéqimliq naz - kereşmiliri, bir - biridin çecen, anisidek yéqimliq çoñ boluvatqan oǵul - qız perzentliriniñ xuşluqı uniñǵa cahan endişilirini untuldurdi. Bu yerde u öziñiñ sheherge layıq emeslikini, toǵraqlıqtin ayrılalmaydıǵanlıqını, muşu yerde yaşıp ata - boviliriniñ izini bésişi kéreklikini yene bir qétim çoñqur hés qildi.

Abdukérım qarihaci ikkinçi yildin tartıp konırap qalǵan meşcitniñ ornini éǵızlitip, keñritip başqidin yasaşqa tutuş qildi. Medrise öylirini yéñilap, sanini köpeytip, yette yaştın on yaşqıçe bolǵan oǵul - qız [54] balılarnı medrisege yigip arilaş oqutti. İlgiri medrisede oquşla ögitiletti. Mollılar bilen ata - anılar ereb herplirini dorap yézip baqmaqçı bolǵan balılarnıñ qoliǵa uratti. Abdukérım qarihaci bu qétim kona oqutuş usulini özgertip, oquş - yézişni teñ ogetti. Bu, toǵraqlıqniñ koniçe oqutuş tarixidiki çoñ iş idi. Abdukérım qarihaciniñ qolida terbiyeliniñ, kéyin Qeşqer'de oquǵan Mömin axun isimlik bir yigit Qeşqer'diki dañlıq xettatlardın bolup qaldı. Her qétim ilim ehliliri uniñ qelem tevritişini yaşınap turǵan gül - çimenlerniñ yelpünüşige yaki ereb argımaqliriniñ

tuviqi astidin çiqqan şamalğa oxşatqanlirida, u öziniñ tunci ustazini esleytti ve teripini qilatti.

[55] Yettinçi bab

Qış ayliriniñ bir etigini, kücsiz qış aptipiğa çömülgen mehelle tiptinç idi. Samanlıqlarni tatilap qaqildap yürgen toxular bilen anda - sanda qavap qoyidiğan itlar, qaqşal téreklerniñ uçığa qonuvélişqan qağılar bu tinçliqni buzalmaytti. Öylerniñ morisidin çiqqan tütün érinçeklik bilen asta kötürölüp, havağa sıñip kététti. Asmanda qanat kérip egip yürgen sarmu xuddi qétip qalğandek körünetti. Yolda qapaq, soğa kötürüp köl yaki bulaq béşiğa suğa mañğan yaş kelinçekler bilen oğul balılar körünüp qalatti.

Aşvaqti bilen kün parildap turğan asmandin qattiq güldürligen avaz keldi. Yamğur az yağıdiğan bu yurtta havaniñ güldürlişimu nahayiti az körületti. Yene kélip kişiler hava güldürlep çaqmaq çéqişni birer palaketçilikniñ béşariti, allaniñ gezipi kelgenliki dep çüşinetti. Deslepte yiraqtin kélivatqan bu güldürleş birdinla küçiyip yer - cahanni bir aldi. Xuddi asman gümürölüp kişilerniñ baş üstige çüşüvatqandek bilindi. Suğa kélivatqan ayallar bilen balılar qapaq, çögünlirini taşlap dalda caylarğa qarap qaçti. Hemmila adem ünlük avazda yaki içide durut oqup, bilip - bilmey qilğan gunahlırığa tova qilişqa, alladin gunahlırini [56] tileşke başlıdı. Köp ötmey mehelle üstide qağığa oxşap kétédiğan ğayet zor «qara quş» peyda boldi. Kişiler şu çağıdila bu avazniñ aşu «qara quş»tin çiqivatqanlığını bilişti. Dad - peryad avazi içide kimlerdu: «Xalayıq, céninlarni élip qéçinlar, zamani axirniñ alamiti bu!» dep varqiridi. Kişiler qaznaqlırığa mökünüp qulaqlırini mehkem étivélişti. «qara quş» toğraqlıqlarniñ üstide birneççe egip ğarqirap qayaqlarğıdur ğayıb boldi. Kişiler möküngen yerlıridin sellilik, doppa - tumaqliq başlırini çiqirip titriginiçe hoylığa, koçığa çiqiştı. Uyan - buyan marişip, baya talada turup qélip «qara quş»ni körgen bir neççe çoñ adem bilen balılarniñ ağızığa qarap turuştı. Uzaq ötmey güldürligen avaz yene peyda boldi. Deslepte yiraqtin boş, boğuq, kéyin nahayiti éniq, küçlük anlandı. Emma, «qara quş» körünmidi.

«qara quş» birer heptigiçe toğraqliq asminidin egip ötüp nelergidur kététti. Çüş péşin bolğanda yene kélip, bir - ikki egip kétip qalatti. Salih bapkarıniñ oğlı bilen tömürçiniñ oğlı ögzide turup közitip, «qara quş»niñ tömürdin yasalğanlığını, baş teripide tünlüktek bir yeri barlığını, uniñdin qulaqça kiygen, uzun burutluq bir er kişiniñ béşi çiqip turidiğanlığını sözlep yürüştı. Abdukérım qarihaci mesçitte öziniñ seperde körgen - bilgenlırini, peregılniñ «ayropılan» yasap havada uçuvatqanlığını, «paraxot» yasap çoñqur déñiz - okyanlarda üzuvatqanlığını, aptomobil, poyizlarniñ sa'itige qançe çaqırım yol basidiğanlığını, télégramma [57] deydiğan bir esvab arqiliq dunyanıñ u çétide yüz bergen işni şu sa'ettila yene bir çétige yetküzgili bolidiğanlığını sözlep, «ayropılan» déğini muşu, dédi. İlgiri uniñ dégenlırini çöçek anlığandek anlap, ançe işinip ketmigen ademler emdi öz közi bilen körüp, uniñ sözlirige başqıdin qiziqip qéliştı. Allata'alanıñ karamitige bendiniñ eqli yetmeydu, déyişip, şunçe éğir tömürniñ asmanda qandaq uçalaydiğanlığını uzaqtin - uzaq mulahize, talaş - tartış qiliştı. Kimdur biri çöçeklerdikidek bir qulıqini burisa uçidiğan, bir qulıqini burisa çüşidiğan «yağaç at» niñ gépini qilip, Rozaxun tömürçi bilen yağaççı Yüsüvaxunni «tömür quş» yaki «yağaç at» qa oxşaş bir nerse yasap béqişqa devet qilividi, olturğanlar paraqlap külüşüp ketti.

Şu parañ bolğan künniñ etisi kişiler «tömür quş»niñ késel tegkender irğanlap qumluqniñ otturisiğa qarap çüşüp kétivatqanlığını kördi. U çüşüp ketken yerdin asman - pelek is - tütek kötürüldi. Mehellidikiler at - eşek, tögilirige minip, piyadiler top - top boluşup is kötürülgen yerge qarap aqti. Tömür quş köyüp téximu qaridap ketken, tumşuq teripi qumğa kömülgen halda quyuqıdın is çiqirip yatatti. U çüşken yer ve etrapidiki qummu qaridap, sarğıyip ketkenidi. Kişiler deslepte yiraqta qarap turdi, kéyin asta - asta yéqinlişip, u yer - bu yerini tutup, silap, tolğap béqişti. Beziler esqétip qalar dep qoliğa çiqqudek tömür - teseklerni élivélişti. Rozaxun tömürçi bir közini qisivélip, uniñ etrapida uzaq çörgilidi. Herqançe [58] çörgilepmu ömrinde ketmen bilen otıguçtin başqa nerse yasap baqmığan bu tömürçi «tömür quş»niñ qandaq uçıdğanlığını bilelmey, he dep béşini çayqaytti. Bir déhqan:

– Heyvisi bek çoñ bolğan bilen bumu tayinliqken. Uyan - buyanğa neççe aylinip qoyupla qumğa pétip yétiptu mana ! – dédi.

– Allaniñ cazasi bu, mömin musulmanlarniñ béşida uçup, körenlep ketkinige gezipi kelgen gep. Alla cacisini berse mana muşundaq béridu.

– Alla uluğ, xalisa tömürge, taşqa can bérıp asmanda uçuridu, xalisa mana muşundaq xaniveyran qilidu... – kişiler bu iştin ene şundaq xulase çiqirişti.

Birneççe kündin kéyin şeherdin emeldarlar bilen eskerler kélip çüşüp ketken ayropilanniñ etrapida çörgilep, u yer - bu yerini axturup deptirige némilernidur xetlep uzaq avare boluşti. Ular bilen bille kelgen tilmaçniñ éytişiçe, bu orusniñ ayropilani imiş. İçidiki uçquçı bazar etrapidiki qumluqtin tépiliptu. Yaridar iken. Eskerler ayropilanniñ bir qismini çuvup tögige bésip élip ketti. Qalğan parçe - purat tömür - teseklerni toğraqlıqtiki kişiler ekilip hoyliliriğa taşlap qoydi. Kişiler «orusniñ tömüridin yasalğan ketmen bilen otıguçniñ bisi asan qayrilip ketmeydiken» déyişip yürdi.

Yağaççı Yüsüvaxun baliliriğa yağaçtin «tömür quş» yasap berdi. U toğraqlıqlar körgen ayropilanga qariğanda téximu bekrek quşqa oxşaytti.

[59] Tumşuqi, közliri bar idi. Kérilip turidğan qanitimu quşniñ qanitiğa oxşaytti. Peqetla dümbisidiki quş uvisiğa oxşaydğan yumilaq oymanda doppa kiygen bir oğul bala olturguzup qoyulğanidi. Balılar doramçuq kélidu. Şuniñdin kéyin mehellidiki herbir baliniñ qolida déğüdek birdin «tömür quş» peyda boldi. Balılar mehelliniñ çétidiki qum döñlirige çiqivélip quşlirini béşidin égiz kötürüp peske qarap yügürüşetti. «méniñ quşum téz uçıdu» dep bir - biri bilen beslişetti. Qollirini kérip, ağzida ğarqırığandek avaz çiqirip yügürüp kétivatqan çağlırida özlirini rasttinla asmanda pervaz qilivatqandek sézişetti.

[60] Sekkizinçi bab

Kéyinki yilidin tartip toğraqlıqta «ependi»ler peyda bolup qaldi. Mollılar ularni «cedit», «dehriyler» mu déyişetti. Déhqanlar ularniñ özlirige oxşaş uzun çapan kiymeydiganlıqiğa qarap ularni «kalte çapan ependiler», «kalte quyuqlar» déyişetti. «ependi» ler Abdukérım qarihaciniñ öyige çüşüp, yurt çoñliri bilen baylarni yigip qandaqtur «yéñi mektep» éçişniñ meslihetini qilişatti. Bezi ademler «Yéñi mektepte kapirlarniñ nersilirini ögitidiken, qız - oğul arilaş oquydiken. Hey musulmanlar, biz u dehriylerniñ yurtimizda mektep éçip balilirimizni dindin çiqirişiğa qarap tursaq bolamdu?» dep déhqanlarni ependilerge qarşı turuşqa, ularni körgen yerde urup, hetta öltürüvétişke küşkürtetti. Yene bezi eqıl - hoşluq, şehar körgen ademler: «Ularmu musulman, dinimizğa qarşı emes, ular bizdek qaritürük ademlerni ve balilirimizni oqutup savatliq qilimiz, dep çépip yüridu. Balilirimiz oquş - yézişni, hésabni öginivalsa,

közi éçilsa yaman bolamdu? İnsab bilenrek gep qılınlar, musulmanlar» dep ularğa reddiye bérretti.

Bir mezigillik talaş - tartış ve teyyarlıqtın kéyin medriseniñ yéniğa yénidin ikki éğiz sinip sélinip, yéni mektep quruldi. Eslide bir sinipta qız balılarnı [61] oqutuş pılanlanğan bolsimu, déhqanlar qızlarını «yéni mektep»ke bérişni xalimidi. Ançe - munçe qol - ilkide bar kişiler oğul balilirini yéni mektepke bermeytti, peqet balilirini oqutalmaydığan bezi namrat kişilerla ikkilengen, aldi - keynige qaraşqan halda balilirini yéni mektepke ekilip şeherdin kelgen mu'ellimge tapşuruştı. Mu'ellim maş reñ şiriq çapan, kona badam doppa kiyip yüridiğan, külüpla turidiğan yigit idi. U qazanniñ qarisi bilen boyalğan doskiğa herplerni çiraylıq yézip balılarga oquşni ögitetti. Arqidin balılarnı bir - birdin çaqirip doskiğa yazduratti. İkkinçi sa'etlik ders hésab idi. U sevrçanlıq bilen balılarga sanlarnı tonuş - yézişni ögitetti. Tenterbiye ders vaqtida oquğuçılarnı yumılaq meydanda qatar turğuzup, yoğan qedem bilen «meške desseş», oñğa, solğa buruluş, yügürüş dégenlerni ögitivatqanda, déhqanlar kélip qızıqıp qarap kétéştı, yérım yıl ötüp ketti. Déhqanlar öz perzentliriniñ qomuş qelemni çin tutup, levirini çışlep turup yazğan xetlirini körgende intayın hayacanlınıştı. Emdilikte balılar yumılaq meydanda yügürüş, çélişş musabiqilirige çüşkende qıyqas - çuqan sélip ularğa medet béridiğan, bezide özlirimu çapanlirini sélip otturiğa çüşüp kétidiğan boldi. Yéni mektep bara - bara bir qisim qızgın qollığuçılarga ériştı. Kenttiki bir türküm yaş balılar mu'ellimniñ arqisidin çıqmay yürüşetti. Mu'ellim ularğa öziniñ yurtida yéni mektepte oquydığan balılarnıñ nahayiti köplüki, ularniñ maş reñ forma kiyip, béliñi kemerde bağlap, kalteklirini mürisige élip ğezel éytip [62] mañidiğanlıqı, davamlıq çélişş, yügürüştek beden çeniqturuş pa'aliyetliri bilen şugullinidiğanlıqı, naxşa - ussul nomurlirini teyyarlap oyun qoyidiğanlıqı, şéir déklamatsiye qılışidiğanlıqını sözlep bérretti. Nahayiti bilimlik, qeyser bir ustazi barlıqı, uniñ tesiride öziniñ şéir yézişni ögengenlikini éytip kélip, ularğa özi yazğan şéirlarnı oqup bérretti. U sinipidiki oquğuçıliriğa ve etrapidiki yaş balılarga özi yaxşı köridiğan şéirlarnı yadlatqan; bay bolsun, namrat bolsun hemme adem baraver, qız balılarnıñmu oqup bilim éliš, özini küçlendürüş hoquqı bar deydiğan idiyelerni teşviq qılğanıdı. Mu'ellimde oquydığan balılarnıñ içide saybulaq terepte olturidiğan bir namrat déhqanniñ Hémit isimlik oğlı bar idi. Hémit mu'ellimdin anlığanlirini öyige qaytqanda ini - siñilliriğa sözlep bérretti. Ular uniñ sözlep bergenlirini nahayiti qızıqıp anlaytti. Uniñ yatlıq boluş aldida turğan Zeynep isimlik bir açisimu anisiğa yardemlişip çaq égirgeç ukisiniñ sözlirige qulaq salatti. Hémit mekteptin vaqtida kelmise, teqezza bolup uniñ yoliğa qaraytti. Her küni ukisidin: «Bügün mektepte némilerni ögendin?» dep sorap, uniñ depterге yézivalğanlirini yézip öginivalmığiçe qoli işqa barmaytti. Eqıllıq Zeynep şundaq qılıp üç aydila savatını çiqırivaldı. Hémit deptirige yézivalğan şéirlanimu birini qoymay yadlıvaldı. Qoşuş - élišni öginip hésab - kitab işlirida ata - anisinimu ağıziğa qaratti.

[63] Hémit bir küni mu'ellimge açısı Zeynep toğruluq sözlep bergenidi. Mu'ellim xuşal bolup, şu yerdila «Barıkalla Zeynep'» namlıq bir şéir yazdı.

Zeynep özi goya bir mislisiz güzel quştur,
Ol avazi yéqimlıq köñüllerni xuş étur.
Bizniñ Zeynep téximu güzeldur hem dilreba,
Çünki ilim - érpandin uniñ dili yoruqtur.

Zeynep bu şéirni körüp xuşal boldi ve uni dostliriğa körsetti. Dostliri uniğa heves qılıştı. Biraq, ular özliri ayrim uçaşqanda «Bu qandaq bolğini, şherlik endi xeqniñ

toy qiliş aldida turğan qiziğa mundaq xetlerni yézip yürse bolamdu. Qarañlar, Zeynep'niñ nomussızlığını, xuşal bolup bizge köz - köz qilivatidu téxi. Tova, tova... » déyişti. Bu gep nahayiti tézla Zeynep bilen toylaşquçı yigitniñ qulığığa yetti. Kişiler esliy şéirda néme déyilgenlikini çüşenmey, bilmey turupla yigitni kelse - kelmes mesxire qilişatti ve uni deydeyge salatti. Guman, heset otida eqlini yoqatqan yigit ve uniñ tuğqanliri bir küni Zeynep'niñ öyige basturup kélip, Zeynep'ni bisoraqla urup - çeylidi, acratqılı kirgen qolum - qoşniliri aldida Zeynep'ni «buzuq» dep haqaretlep, toy qiliş niyitidin yanğanlığını bildürdi. Zeynep'niñ ata - anisi qiziniñ gunahsızlığını bilsimu, amalsız idi. Ular: «Saña xet öginişni kim qoyğan, xet ögeñininge toy, mana emdi bérip ependige teg!» dep qizini eyibleşti. Hemme kelgölük Zeynep'ke keldi. U [64] ata - anisiniñ tapa - tenisi, qolum - qoşniliriniñ pitne - pasat, mesxirilirige çidimay ölüvalmaqçimu boldi.

Cüme küni namazdin kéyin imam axunum aditi boyıçe vez - nesihet qilişqa temşilip kaniyini qirip turatti, töven tereptin:

– Alla heq, cama'et ! – dégen avaz añlandi. Hemmeylen çöçüp işik terepte yükünüp olturğan Sopaxun qariyğa qaraştı. Qariy pakar, oruq, qoyuq qaşlıriniñ astidiki qumçaqtek kiçik közlıridin zeher témip turidiğan adem idi. Kişiler adette uni Sopaxun «pit köz» dep atışatti. U Zeynep'ni almaqçı bolğan yigitniñ dada terep tuğqini idi.

– He néme gep, qariy? ! – İmam uniñdin qopal avazda soridi. Sopaxun imamğa bir qarap, gep qılalmay duduqlap qaldi. Gépi içige çüşüp ketkendek, uçluq buğdiyiki yuqiri - töven midirlap ketti.

– Néme gep zadi? Tillirini çaynimay gep qilmamla, hemmeylen ağızlırığa qarap qalduq, – dédi imam tene qilip.

Sopaxun birdinla avazini kötürüp:

– İmam axunum, xotun kişi naşayan işlar bilen meşğul bolsa şeri'et boyıçe qandaq caza layıq kélidu? Şuni sorimaqçı idim, – dédi. İmam birdinla hoşyarlaştı. Sopaxunniñ néme demekçi ikenlikini pemlep:

– Pakit, guvahçılar toluq bolsa, çalma - kések qilip öltürüşke layıqtur. Pakit, guvahçıliri barmu? – dédi.

Sopaxun qoyun yançuqıdin pürlişip ketken bir varaq [65] saman qeğezni çiqardi. Uni avaylap tüzlep, ikki qollap imam axunumğa sundi.

İmam axunum qeğezni közidin yıraqla tutup uniñdiki şéirni oqudı. Oquvatqan çégida saqla basqan çirayida şallaq bir külümsireş peyda boldi. Uni oqup bolupmu hicayğiniçe xéli uzaqla qarap turup kétép:

– Silice buni pakit dégili bolarmu? – dep soridi.

– Pakit dégili bolidu. Bir er kişi bir xotun kişini «bizniñ palançı» devatsa, özlırini kakkuk bilen zeynepke oxşatsa bu pakit bolmay néme? – Köpçilik gülğula qilişip ketti, köp sanlıq kişiler Sopaxunni qollidi.

İmam şéirniñ mezmunini çüşinip tursimu bilmeske sélip:

– Buni mu'ellim özi yazğanlığını körgenler barmiken? – dep soridi.

– Mekteptiki hemme balılar körüptiken, – Sopaxun qariy işik tüvige çıqıpla üç balini başlap kirdi. Ular guvahlıqla bérip:

– Bu şéirni mu'ellim sinipta yézip Hémit'qa bergen, buni biz körgen, – déyişti.

Namazdin kéyin töt - beş er kişi Zeynep'ni öyidin sörep élip çıqtı. Uni itniñ katikige solap, yumılaqla bazardiki meydanniñ otturisiğa qoyup qoydı. Qollırığa taş élip gezep bilen uniñğa qarıtıp attı. Etraptiki ademlermu birdin - ikkidin kélip Zeynep'ke taş attı. Çaqlırı çuvulğan Zeynep ikki qoli bilen beşini çağgallap tögölüp olturatti. Köp

ötmey uniñ bedini [66] qanğa boyaldi. Bezi ademler taş atmaqçı bolup kélip uniñğa içi ağrip qalatti - de, taşni katekniñ etrapıǵa qaritip étivétip kétip qalatti.

Yaş mu'ellim bu işlardin xeversiz idi. Némişqidur kişiler uniñdin özini qaçuruvatqandek, oquǵuçılarınu cimiǵurılışp, uniñ közige qaraştın qorqup yürüşkendek qılatti. Abdukérım qarihaci qandaqtur bir iş bilen Qeşqer'ge ketkenidi. Hémit'mu bir heptidin béri mektepke kelmidi. Uniñ üstige bugün cüme namızıǵa kélelmigeçke özi çirayınımu körüp baqmıǵan Zeynep'niñ öziniñ sebebidin mundaq bala - qazaǵa uçrıǵanlıqınımu bilmey qalǵanıdı. Keçke yéqın Hémit hasırap - hömüdep, çirayıda qan qalmıǵan halda yügürüp keldi. Uni körüpla:

– Mu'ellim, açam ölüp kétidiǵan boldı, uni qutulduvalsıla, – dep yığlap ketti.

– Qaysı açañ? Héliqi Zeynep açañmu? Açañǵa néme boldı?

– Ular sili yazǵan şéirni körüp, açamni «buzuqçılıq qıptu» dep... Çalma - kések qılmaqçı boluptu. Açam hazır yumılaq bazarda, hemme yéri qan... – Hémit özini tutalmay buquldap yıǵlıdı. Mu'ellim uniñ qolidin tartıp yumılaq bazarǵa qarap yügürdi.

Yumılaq bazarǵa yıǵılǵan ademler toǵraqlıq tarixida bolup baqmıǵan bu paci'edin ǵaǵırıp qélişqanıdı. Ular Zeynep'ni aqlıyalmısımu, uniñğa iç aǵrıtıştı. 13 - 14 yaşlarǵa emdila kirgen, aǵzıdın ana sütiniiñ hidi ketmigen gödek qız balıniñ «buzuq» ikenlikige işenmeytti, çünki ularniñmu Zeynep bilen teñ qızlırı bar idi.

[67] «Hey biçare, néme körgülük, néme tartquluq bu. Ah xuda, bendiliriñniñ köñlige insab, rehim - şepqet ata qılǵaysen, ularni bihude gumandin, pitne - pasattın xalas qılǵaysen» dep du'a qılıştı. «Abdukérım qarihaci bolǵan bolsa, bu işlarnı tosqan bolatti, isit...» dep piçirlişivatqanlarınu bar idi. Peqetla Sopaxun qariy başlıq birneççe er kişi bilen ikki vat - vat xotun otturida turuvélip qaǵidek qaqıldap:

– Ni at, ni nomus, dinimizniñ şenini bulǵap, yurtimizniñ yüzini töküp, bu şermendige zadı herqandaq cazamu az... – déyişip kişilerni küşkürtüvatatti.

Mu'ellim oqtek yügürüp kelginiçe ebceq katekni bir tartıpla ikki parçe qilivetkende hemme adem aǵzını éçip qarapla qaldı. Hémit bilen bille hasırap - hömüdep yétip kelgen Badamxan aǵıça Zeynep'ni yöldi. Uni körüpla bir munçe adem yopurulup kélip, beziliri Zeynep'niñ yüz - közidiki qanni sürtse, beziliri aǵzıǵa su témitip uni hoşıǵa keltürmekçi boluştı. Badamxan aǵıça Zeynep'niñ halıǵa çidimay:

– Vay biçare qızım, eskilerniñ töhmitige ketken qızım, muşttek turup muşu künni kördüñmu qızım, – dep nale qılıp yığlap ketti. Etraptikilerge:

– Zeynep méniñ qızım, uniñğa mana men ige. Kimniñ gépi bolsa maña qılsun. Hacimu téxi hayat, igisi yoq cahan emes bu, – dédi.

Mu'ellim iç - içidin örlevatqan ğezipini basalmay, goya nadanlıq, içi qarılıq ve hesetxorluqtın öç élivatqandek, allıqaçan paçaq - paçaq bolup ketken katekniñ yaǵaçlırını pütün qehri bilen dessep – [68] çeyleytti...

Abdukérım qarihaci qayıp keldi. U yüz bergen işlardin xever tépip qattıq çéçildi. Cama'etke mu'ellimniñ şéirida héçqandaq naşayan mene yoqluqını, şéirniñ yéziliş sebebinı, mu'ellim bilen Zeynep'niñ peqetla yüz körüşüp baqmıǵanlıqını çüşendürüp Sopaxun qariynı qattıq eyiblıdı, imamǵımu xéli qattıq tegdi. Haciniiñ «Addiy bir kuplét ğezelni çüşenmigen Sopaxun qariynıǵu yalǵan qariy dese bolar, imam axunumni néme dermiz?» dégen gépi xéli yıllarǵıçe kişilerniñ aǵzıdın çüşmey yürdi. Şuniñdin kéyin kişiler Sopaxun'ni dadisiniñ kespini qoşup Sopaxun yamaqçı, dep atışıdıǵan boldı.

Eslidila xet - savatı bar birer xotun élišni oylap yürgen mu'ellim Zeynep saqaymay turupla uni nikahıǵa éliš qararıǵa keldi. U uniñ set yaki çiraylıqlıqını, éǵız yaki pakarlıqını bilmeytti. U aqsaq - çolaq yaki dok bolsımu, yüzide qorqunçluq tatuqi bolsımu meyli, deytti. Abdukérım qarihaci bilen Badamxan aǵıça ularǵa ige bolup

toyini qilip qoydi. Mu'ellim Zeynep'ni toy axşimila toluq kördi. U toğraqlıqniñ sap havasidin nepeslinip, şipalıq bulaq süyini içip çon bolğan heqiqiy toğraq perisi idi. Uniñ hösni bilen eqil - parasiti beslişip turatti. Ular toy qilğandin kéyin nahayiti bextlik yaşıdı. Aridin 3 - 4 yıl ötüp yéñi mektep taqilip qalğanda, mu'ellim Zeynep bilen quçaqtiki oğlını élip yurtıǵa, ata - anisiniñ aldığa ketti. U Qeşqer'diki çon bir bayniñ oğlı idi.

[69] Toqquzinçı bab

Abdukérım qarihaci yéşiniñ çonıyışığa egişip késelçan bolup qaldı. Uniñ üstige igilik işliriǵa épi bolmıǵanlıqı üçün, iqtisadiy cehette turmuşını utturluq ötküzidıǵan halǵa çüşüp qalǵanıdı. Badamxan téceşlik hem pem - parasetlik ayal bolǵaçqıla, birni ikki qilip işlitip çandurmay kélivatatti.

Şu yıllarda yéñi yüzbeşi – Turdi axunniñ nevrısı Vilaxun téz kötürölüp kentniñ aldi bolup qaldı. Yurttikiler uni qumluqtin muşttek yoǵan göher tépivaptu, déyişetti. Hetta bu işni öz közi bilen körgendek hékaye qılışidıǵanlarmu bar idi.

– Bir küni Vilaxun eşek minip, yoqilip ketken qoylirini izdep qumluqta kétip barsa, yiraqta bir nersiniñ val - vul çaqnay turǵınını körüptü. Yéqin bérıp qarisa, yoǵanla bir parçe göher iken. Uni qoliǵa éliptu, uniñ yoruqıdin közliri qamişip, közini açalmay qaptu.

– U axşımı öyige çiraǵ yandurmisimu, aşu göherniñ yoruqıda yopyoruy turarmış. Xotuni nisaxan kéçisi göherniñ yoruqıda çaq égirermiş.

Kişilerniñ néme déyişidin qet'iynezer, 1940 - yıllarǵa kelgende, kenttiki tériǵılı bolıdıǵan yerniñ köp [70] qismi, süyi künden - künge azlap kétivatqan «Toxtaxun'niñ bulıqı» din başqa süyi mol ikki bulaq Vilaxun'ǵa teve bolup ketti. Uniñ çarva mallirimu éǵıl - qotanǵa patmay qaldı. Kenttiki yeri yoq kişiler uniñ yerini tériytti. Ular mesçit aldığa kiçik bir çerçinmal duginimu açqanıdı. Bu dukanda déhqanlarǵa kéreklik hemme nerse tépilatti. Uniñdiki mallarnı neq pulǵa sétivalǵilimu, birer nersige tégişkilimu bolatti. Nésigimu béretti. Uniñ üç atlıq harvisi bazar bilen sheherge toxtimay qatnap turatti.

Vilaxun bilen oǵulliri baylıqıǵa qarimay, el qatarı nahayiti addiy turmuş keçüretti. Kişiler bilen burunqidekla «sen»lişip sözlişip, hemmige baraver mu'amile qilatti. Uni démisimu aliqañçilik kenttiki bu kişiler bir - birige teg - tégidin ayan bolupla qalmay, köp qismi uruq - tuǵqan kéletti. Herqandaq ademniñ ata - bovisini sürüştürüp kelse ana tereptin yaki dada tereptin Toxtaxun'niñ eyni yıllardiki töt oǵul, ikki qiziǵa tutışatti. Yat uruqtikiler bolsimu az idi.

Vilaxun bilen oǵulliri işçan hem pişşiq ademler idi. İşligende cénini ayimay işleytti. Yıllıqçı, ortaqqılirininimu şundaq işlitetti. Kişiler ularni «çaşqanǵa képek aldurmaydu» deytti. Lékin, ular yurttaşlıriniñ béşığa kün kelgende qarap turmaytti. Da'im yétim - yésir, aciz - oruqlarniñ béşini silap, mesçitke sediqe qilip turatti. Éytişlarçe, Vilaxun yüz béşiniñ qazniqıda ikki xalta yanmuyan ésiqliq turidiken. Oñ tereptikisi «aq xalta», sol tereptikisi «qara xalta» [71] déyilidiken. Özliri halal işlep tapqan pulliri oñ tereptiki xaltıǵa taşlinidiken. Uniñdin aymu'ay öşre - zakat ayrip sol tereptiki xaltıǵa taşlıǵandin başqa, puqradin élinidıǵan namaz heqqi, şérinkane, miras heqqi qatarlıqlar bilen sovǵa - salam ve tölem pullirimu bu xaltıǵa taşlinip yurtniñ öşre - zakat puli qilinidiken. Bir qétim Vilaxun'niñ bir nevrısı «qara xalta»din pul élip xecligini üçün Vilaxun'din qattiq tayaq yep, ikki heptigiçe ornidin qopalmay yatqaniken.

Biraq, yıllar ötkençe mal - dünya , üstünlük tuyǵısı uniñ baliçaqa, nevriliriniñ xuy - peylini özgertmey qalmıdı. İlgiri medikarlar bilen teñ ketmen çapidıǵan oǵul, nevriler

emdi üçme sayısında onda yétip başqılarnı işlitidiğan boldi. Uniñ xotuni ve kélirliri aylap - yillap étiz terepke ötmeytti. Anda - sanda étiz - ériqni körgüsü kélip qalsa , köyüp kétéştin qorqup yüzige 2 - 3 qevet qétiq çépip, yüzini romal bilen yépip harviğa olturup baratti, oğul nevrilerniñ içidin qimar oynap, toxu soquşturidiğan, xeqniñ çiraylıq qız - kélirlirini élip qaçidiğan, adem yığıp ceñgi - cédel çiqiridiğanlarmu, küçige tayinip başqılarnı bozek qilidiğanlarmu çiqip qaldi. Yaşinip qalğan Vilaxun baliçaqa, nevrilirini başquralmas bolup qalğanidi. Şuniñ üçün 1951 - yili bu kentke çüşken xizmet etriti Vilaxun bilen çoñ ikki oğliniñ terkişini poméşçik ayrip, ularniñ yer, çarva mal, dukan ve öy bisatini musadire qilğanda toğraqlıqlar «xop boldi!» déyişti. Ular ni küreş qilğan yığında çoñlar gep - söz qilmay [72] olturuvalğan bilen bir qisim aktiplar Vilaxun'bay bilen oğullirini qolini keynige qayrip, gecgisidin bésip turup taza urdi. Urganlarniñ biri « yaqa yurtluq» namrat déhqanniñ oğlu Bekraxun, yene biri Qurban baxşi bilen Xediçeniñ nevrisi Nemet idi. İkkilisiniñ ata - anisi Vilaxun'niñ ortaqqısı idi. Yilmuyıl qerzdin qutulalmay kelgen bu kişilerni kompartiye qutuldurğanidi. Uniñ üstige bayniñ çoñ nevrisi bu ikkisige kün bermeytti. Ular üçün öçini élivalidiğan purset kelgenidi. Küreş yığında Buxelçem atlıq oruq, şadipaçaq bir ayalmu bayniñ üstidin yığlap turup şikayet qilip, uniñ ve oğulliriniñ yüzige tükürdi, közige qollirini tiqti. Yaşinip qalğan Vilaxun'bay xorluqqa çidimay yum - yum yığlap ketti, muşu ayalniñ éri késel bolup uzun yıl yétip qalğanda, Vilaxun uniñğa qançe qétim un, yağ, göş çiqartqan, baliliriniñ qışlıq kiyim - kécikini qilip bergenidi - he. Öz vaqtida «bay akam» dep yumğaqsütiniñ uruqçilik tuğqandarçiliqni peş qilip, ularniñ öyidin çiqmaydiğan ayal idi u.

Avu sözlevatqan ademmu ata - anisiniñ depne - dunyasini yétip yep tügitivetken bir hurun idi. Vilaxun uni çaqirip ekilip qançe qétimlap nesihet qilğan. Avu şo'ar tovlavatqanlarniñ içidimu uniñ yaxşılıqini körgeñler ciq. U ularğa hécqandaq yamanlıq qilmığan. Yaş balılarniñ otturisiçiki ceñgi - cédel dégen bolup turidiğan iş, bir öydiki aka - ukıarmu soquşup ğaj - ğujlışıp turidiğı, hey, xuda, özünge qoydum. Bilip - bilmey ötküzgen gunahlırimni keçürersen, müşkülümni [73] asan qılarsen, özün bir yolda qoyarsen... Vilaxun'bay xudağa ene şundaq iltica qılatti, biraq xudamu ularni taşlıvetkendek qılatti.

Şuniñdin tartip Vilaxun'lar toğraqlıqtiki eñ bextsiz, biçare ademlerge aylandı. Uniñ eksiçe öz vaqtidiki ortaqqılar, namrat padiçılar ve ularniñ baliliri avazniñ bariçe şo'ar tovlap yürüp, kenttikilerniñ teqdirini belgileydiğan muhim ademlerdin bolup qaldi.

1952 - yili 103 a'ililik toğraqlıqta tunci yéziliq hökümet quruldi. Bu vilayet boyıçe eñ kiçik yéza idi. Qurban baxşiniñ nevrisi – Nemet (ilgiri béşida yarisi bolğanlıqı üçün kişiler uni Nemet taz déyişetti) yéziliq hökümetniñ tunci başlıqı boldi. Kommunistik partiye namratlarnı yöleydiğan partiye bolğandikin, uniñdek kök namratniñ başlıq boluşı tarixiy muqerrerlik idi. Yene kélip «taz dégen heyyar kélur» déyişkinidek, Nemet'niñmu ağızıda gépi, qorsiqıda yetküdek çuturi bar idi. Vilaxun'baylarniñ yüzige tükürgeñ tul ayal Buxéliçixan ayallar mudiri boldi. Uniñ öziğe oxşaş şadipaçaq beş qızı bar idi. Çoñliri erge téqip ketken bolup, hazır rasa boyığa yetken üçinçi qızı qızlıriniñ içide eñ çiraylıqı hésablinatti. İlgiri Buxéliçixan bu qızını da'im Vilaxun'baylarniñ öyige egeştürüp apirip: «Altungül qızım bek işçan, lékin ğizani az yeydu, hemmidin obdan yéri quruq gep bilen xuşi yoq...» dep maxtaytti. Köñlide ular bilen quda boluşni tama qılatti, cahan özgergeñ haman Nemet taz bilen apaq - çapaq boluvaldi. [74] İlgiri Nemet'ni körse burnini tosıp néri kétédiğan Altungül'mu Nemet'niñ arqisidin çiqmaydiğan bolup ketti. Şundaq qilip taz Altungül'ge érişti. Şadipaçaq xotun ayallar mudiri hem yéza başlıqiniñ qéyin'anisi bolup devran sürüşke başlıdi. Toğraqlıqlar

Nemet'tin emes, Buxéliçixan mudirdin qorquşatti, démisimu u toğraqlıqta yerniñ tégide midirliğan yilannıñ şepisini sézip, Nemet'ke xever yetküzüp turatti. Nemet'tin aňlivalğan gepliri bilen birini xuş qılsa, yene birini qorqutatti. Şundaq qılıp yézidiki hemme ademni çaŋgılığa élıvalğanıdı. On yılğa qalmay Buxéliçixan'niñ küyü oğullırı toğraqlıq boyıçe hallıq ademlerge aylandı. Nemet toğraqlıqni saq 23 yıl sorıdı. «medeniyet zor inqılabı» mezgilide isyançılar hoquq tartıvalğan bolsimu, qamlaşturalmay axır yene Nemet'ke ötküzüp berdi. Uniñdin keyinki qandaqtur bir herikette xızmet guruppsidikilerniñ heriketlendürüşı bilen Nemet'niñ xotunı terep tuğqanlırı bilen birlişip qılğan zorluq - zombuluqlırı paş qılınıp, Nemet hoquqıdın élıp taşlanğanmu boldı. Emma, yéñi başlıq téximu namrat, uruq - tuğqanlırı téximu köp idi. Ularınıñ hemmisi hallınıp bolğuçe toğraqlıqlarını yene capa tartışığa toğra kéletti. İkkinçi yılı, kentteki qérılar meslihetlişip, déhqanlarğa gep öğitip yürüp, yéñi başlıqni örüvétip yene Nemet'ni saylıvaldı.

Nemet savatsız idi. Öziniñ ismini qıñğır - qıysıq qılıp aran yazalaytti. Yéziniñ xet - alaqe işlirini yéziliq hökümetniñ katıpi Hémit axunğa taşlap béretti. Yuqıridin kelgen höccetlernimu uniñğa oqutıp [75] aňlaytti. Bireri erz yézıp kelse, erzni oquğan qıyapetke kirivélip «Erziñniğu kördüm. Öz ağıñ bilen bir dégin, aňlap andın bir néme dey» deytti. Erz qılğuçınıñ gépini aňlap bolğandın keyin: «He, muşunçılık işqimu muşunçıvala erz yézıp kélemsen?» dep qoyatti. Yézida yığın éçılsa gézitni tetür tutuvélip, gézit oqup bergen bolup vezxanlıq qılatti. Kişiler uniñ savatsızlıqını bilgeçke, qılıqlıridin içide külsimu, ağızıdın çıqırışqa pétinalmaytti.

Yéziliq hökümetniñ quruluşı bilen teñ yézida bir başlanğıç mektep, tébbiy ponkit, bacxana, aşlıq ponkiti, çarva mal ponkiti quruldı. Bu yıllarda adem ve térilğu yer téz köpiyip bulaqlarınıñ süyi yétişmeydiğan bolup qalğanlıqtın, toğraqlıqtıkiler üç yıl zerbıdarlıq bilen işlep östeñ çépip bir yerim künlük yıraqlıqtiki deryadın su başlap keldi. Bu östeñ azadlıq östiñi dep ataldı. Bu östeñge etiyaz ve küzde su kéletti. Yézidikiler her yılı qışta qum tinip qalğan östeñni qaytidin qézip, qéşini égizlitetti. Kişiler buni «östeñ haşiri» dep ataytti. Azadlıq östiñi 1970 - yıllarda nahiyeniñ yardımı bilen taş östeñ qılıp özgerтип yasalğuçe toğraqlıqtıkilerni az qıynimidi. Lékin, toğraqlıq üçün su canğa baraver idi. Ular su üçün herqandaq bedel töleşke razı bolatti. Yene biri, toğraqlıqtın nahıyege barıdığan taşıyol yasilip, qatnaş asanlaştı. Démek, toğraqlıqta zor özgeriş boldı. Bu özgeriş toğraqlıqniñ taşqı qıyapitidila emes, ademlerniñ rohiy dunyasi, hevisi, yürüş - turuş, [76] kiyinişidimu ipadilınıp turatti. Özgermigen birla nerse bar idi. U bolsimu tosqunsız, yügensız, özi bilginini qilidiğan qum - boran idi. U toğraqlıqniñ hemmidin aliy hökümrani idi. U xalısá kéçide, xalısá kündüzde çıqıvérétti. Étizlardiki emdila töt qulaq bolğan maysılarnı, oruluş aldida turğan, dénini kötürelmey qalğan buğdaylarnı, emdila qonaqtek bolğan kök gorılarnı bir pestila xanıveyran qılıp, hemme yerni qumğa kömetti. Bolupmu etiyazda boranlıq künler bir - birige ulışıp kétetti. Çéki yoqtek bilinidiğan vehimilik kéçilerde borannıñ huşqıyıtışı, derexlerniñ gırıslap inrişi, qonaq şaxlırı bilen çatqallarnıñ şuvuldişi, ögzide némilerniñdur taraqlışı xuddi yıraq ğayıb şeerde bezme qurğan cinlarnıñ neğme - navasidek bilinetti. Toğraqlıqlar aşu sadalarğa qulaq sélip közlırını qarañğıluqqa tikkiniçe xiyal süretti. Uxlap qalğanlırida bolsa bekmu şérin, bekmu güzel, bezide qorqunçluq yaki sirliq, tégige yetkili bolmıgudek ğelite çüşlerni köretti. Boran toxtığanda öyliridin çıqıp, Nemet'niñ orunlaşturuşı boyıçe étizlardiki qumni tazılaytti, qum tinip qalğan bulaq közlırını açatti. Zira'etlerni qaytidin तरीşqa tutuş qılatti.

Toğraqlıqta hayat ene şu तरीqide davamlışatti.

1953 - yili etiyazda toğraqlıqniñ süzük künliri bir - birige ulışıp ketti. Goya yerge érişken déhqanlarnıñ xuşallıqı tebi'etnimu tesirlendürgendek, qum - boranmu özini körsetmeyla qoydı. Namrat déhqanlar xuddi şérin çüş körüvatqandek tuyğuda yürüşetti. Çüşimizdin oyğınip ketsek, hemme iş eslige kélip qalarmu, dep ensirigendek, özlirige bölünge yerniñ bėşiğa bėrip, yerniñ bėşiğa qadalğan öz isimliri yézilğan taxtayniñ şu pėti turğanlıqını körgendila xatircem bolatti.

Sali bapkarıniñ 18 yaşlıq nevrısı Abduğėni axun tañ xire - şire yoruşığıla ketmenni élip étizğa çıqıp ketti. Ularğa bölünge yer mehellige yėqin bolupla qalmay, munbet idi. Ular Vilaxun'lar bilen qoşna olturatti hem Vilaxun'niñ muşu bir parçe yėrini icarige élip tėriytti. Uniñ dadısı ömürvayet muşu yerge işlep ötkenidi. Emdi bu yer ularğa teve boldı, bu yerni ularğa kompartiye berdi. Emdi uni héçkim ulardin tartivalalmaydu.

Abduğėni axun tünügün ağıdurup bolğan yerniñ bėşiğa bėrip qapqara körünidigan nem tupraqtin aliqiniğa élip, burniğa yėqin ekilip rahatlinip puridi. Dañgallirini ézip, aliqinida uzaq tutup turdi, könlide neme tėrişni, qandaq hosul élišni ditlap, ukiliriniñ üstbėşini [80] yėñılaşni, anisiğa köñleklik, dadisiğa yėñi ötük élip bėrişni pilanlidi. Köñliniñ çoñqur bir yerliride téxi héçkimge tinmiğan armanlirimu bar idi. U Vilaxun'bayniñ qızı Zeynep'ni élišni arzu qilatti, Zeynep kiçik vaqitliridin tartipla «Abduğėni akam» dep uniñ arqisidin çıqmaytti, xapiliqinimu, xuşluqinimu uniğa éytatti. Kepsiz oğul balılar bozek qılsa yaki tuğqanliridin rencise «Abduğėni akamğa deymen» deytti, ata - anisi bergen tatlıq - turumlarni uniñsiz yémeytti, héçqandaq oyunni uniñsiz oynimaytti. Zeynep'niñ héçkimge oxşımaydigan çirayi, çėcenliki, sapdilliqila emes, tersa - cahilliqi, qilimen déginini qilidigan öz bėşimçiliqimu uniñ içini köydüretti. U xéli çoñ bolğıçe Zeynep'tin başqa qız balığa nezer - közini salmidi. Şundaq qilip baliliq çağliridiki hemrahiniñ qaçanlardidu öziniñ yigitlik qelbini igilivalğanlıqını sezmeyle qaldı. İlgiri cahanğa patmay qalğan Vilaxun'lar baylıq ve imtiyazidin ayrılıp qélişi bilen Abduğėni axunniñ bu armanığa yėtişigimu tosalğu qalmidi. U yėza aktipliriniñ biri idi. Amma içidimu inaviti bar idi. U bu inavitidin paydiliniş purset bolsila Zeynep'ni qoğdidi, asridi, uniğa ve dadisiğa, akiliriga xupiyane yardım qildi. Birla yėri, Zeynep téxi yėñi hökümet élan qilğan nikah yėşiğa toşmıdı. U Abduğėni axunni akisidek yėqin köretti, hörmət qilatti. Abduğėni axun nemişqidur Zeynep'ke toy qiliş toğruluq éğiz éçişqa pėtinalmaytti. Éğiz éçipla qoysa Zeynep'ni ürkütivėtidigandek, Zeynep uniğa ikkinçilep yėqin [81] yolimaydigandek tuyulatti. Qisqisi, uniñda özini Zeynep'ke layiq kelmeymen, uniğa nahayiti ésil yigitlerla layiq, dep hésablaydigan endişimu bar idi.

Etrap bara - bara yoridi. Étizda ademler peyda boluşqa başlıdı. Ular Abduğėni axunniñ birmunçe yerni ağıdurup bolğanlıqını körüp, ğeyretke kelgendek boldı - de, qėlin çapanlirini sėlip taşlap, bėlini mehkem bağlap ketmenlirini oynitişqa başlıdı. Étizda ayallarmu peyda boldı. Uların tolisi paxtiliq çapanliriniñ içige uşşaq güllük çittin köñlek kiygenidi. Oçuq reñlik tavar - durdun köñlekleri kiygenlermu, mata köñlek kiygenlermu bar idi. Köp qismi doppa kiyip, çağlirini ikki tal örüp arqisiğa taşlivalğan, sel çoñraq ayallarla yağlıq, romal artqanıdı. Ariliqtiki aram éliš vaqtida qız - çokanlar bir yerge kėlivėlip, külke - çaçqaq bilen étizni bėşiğa kiyiştı. Nėriqi étizda toplişıp ketmenlirige tayinip turuşqan yaş yigitler qızlarğa yerniñ tėgidin qarap qoyuşatti ve ularniñ diqqitini tartiştı üçün qolliriga tükürüp, ketmenni bėşidin éğiz kötürüp rasa çėpiştı. Qızlarmu ularğa bilindürmeslikke tirişip köziniñ qirida qarap - qarap qoyuşatti.

Birneççisi bəşini bir yerge qilip piçirlişatti - de, caranliq avazda külüşetti. Qarığanda bu yıl küzde toy qaynaydıgandek qilatti.

Aşvaqti bolğanda işlevatqanlar birdin - ikkidin öylirige qarap mənışti. Yigitler qataridiki kiyimliri xəli yəni, teq - turqimu qamlaşqan Toxti qariy isimlik yigit ketminini cigdiniñ şəxiğə ilip qoyup, mehelle terepke emes, qomuşluq terepke qarap mañğanda, hemrahliri [82] arqisidin: «qariy, nege?» dep külüşüp qaldi. Yigit yeqindiki öylerniñ arqisiğə ötüpla qedimini tézletti ve bir peste mehelliniñ sirtiga çıqip, bir çeti yiraqtiki qum barxanliriğə tutişip ketken qomuşluq döñge kəlip toxtidi. Etrapqa teqezzaliq bilen köz yügürtüp qoylarniñ arqisida yügürüp yürən 15 - 16 yaşlardiki qız balini körgende, çirayida hoduquş arılaşqan xuşallıq parlidi. U birneççe qedem aldığa mənip: «Zeynep!» dep tovlidi. Qız toxtap qayrilip qarığanda, uniñ çirayidimu yigitniñ çirayığa oxşap kətidigan xuşluq çaqnay ketti. Biraq, bu xuşluq köz yumup - açquçe qayğuluq keypiyatqa almaştı.

– Zeynep, öyündin bireri keldimu? Qorsiqiñ açqandu, ale, mavu kömeçni saña ekeldim, – yigit belbəğidin nanni élip qizğa uzatti.

– Qorsiqim açmidi. Maña həli öydikiler nan ekilip bəridu.

Yigit uniñ yalğan sözlevatqinini biletti. Uniñ öyide hemme adem patiparaççılıq içide. Vilaxun'bay kəsel. Bu biçare həçkimniñ ésiğə kelmeydu. İliriki vaqıtlarda qoy bəqiş emes, tala - tüzgimu tüzük çıqmaytti. Emdilikte tərisi qaridap, put - qolliri yərilip capakeş dəhqan qizliridin perqlenmeydigan bolup ketti. İliri uni körse bəşiğə élip kötürğüdek bolup kətidiganlar hazır uni «poməşçikniñ səsiq qizi», «teyyartap xənim», «qan şoriğuç» dep tillişidu, silkip işqa buyruydu. Yürüş - turuşlirini köz aldidila dorap mesxire qilişidu.

Toxti qariy qizniñ arqisidin birdem qarap turdi. [83] Uniñ iza tartip özini qaçurup yürginini sėzip, öziçe külüp qoydi. Belbəğini yəşip yerge yaydi, belbağniñ üstige nanni qoyup bolup, yançuqidin uzun bir tiziğ mēizni çiqirip nanniñ yəniğə qoyup qoydi. Qizğa qarap:

– nan saña qaldi, belbağni ete kəlip élıvalimen, -- dep tovlidi. U qomuşluqtin çıqip bolup keynige burulğinida, baya özi turğan döñde Zeynep'niñ arqisidin qarap turğinini körüpla yüriki oynay ketti. U qizğa qarap qolini pulañlitip qoyup, mehelle içige qarap mañdi.

Abdukərim qarihaci azadliq harpisida 69 yəşida alemdin ötkende, uniñ çon nevrisi Toxti qariy 15 - 16 yaşlarğa kirip qalğani. U eqlini bilgədin tartip çon dadisiniñ qolida terbiyelengeçkimikin, öydikiler uni çiraydila emes, yürüş - turuş, micez - xulqtimu çon dadisini tartti, dəyişetti. Nevrilerniñ içide uni çon körüşetti. Kəyinki yillarda dadisi Həlim axun cahanğa bəqip uniğə birer hünər ögitip qoyuş üçün uni toğraqliqtiki usta tikküçige şagirtliqqa apirip berdi. Toxti qariy dukanğa bərip tūgme qadavatqan, çolaq çolavatqan şagirt balılarğa birdem qarap turupla qaytip keldi ve «Xotun xeqniñ işi qaptimu men öginidigan» dep ikkinçilep barğili unimidi. Tömürçilik, yağaççiliqtek işlarnimu çala - bula öginipla boldi qildi. U kona kitablarni oquşni yaxşı köretti. Nevayi, Fuzuli, Huveyda'larniñ nahayiti köp şeirlirini yadqa biletti. Qomuşni uçlap qelem yasay, saman qegezge körkem həsnxetlarni yazatti. Xetlerniñ çörisini neqiş, güller bilen şundaq çirayliq [84] bəzivəttiki, körgen adem közini alalmay qalatti. Bezide pəşayvanda olturup qelimini şart - şurt yügürtüp, hoylida danlap yürən toxularni, kala, öçkilarni yaki oynay yürən uşşaq balılarni şundaq oxşitip sizattiki, özimu heyran bolatti. Çon dadisi uniñ ademniñ resimini sizişini xop körmisimu, «Saña bu hünerni xudayim bəriptu. Bolmisa həçqandaq usta körmeymu muşundaq resimlarni

sizalamtiñ. Lékin sen birer yüz yıl burun tuğulğan bolsañze, karamet usta xettat hem ressam bolup këtidikensen» dep uniñğa dadisidin qalğan, muqava, bet çörisi, xet arilirıǵa nepis neqışler sizilğan kona kitablarnı kōrsitip, xettatlarnı tonuştırap këtetti. Dadisi Hélim axunmu oǵlınıñ tolıraq qelem - qeǵez bilen hepilişip yürǵinini kōrsimu kōrmeske salatti. Lékin, yéñi hökümet bikar teleplikke yol qoymaytti. Açıq qalmasıq üçün emgek qılmay bolmaytti. Toxtı qariy kiçikidin emgek qılıp ögenmigen bolsimu, étiz işiǵa amraq çıqtı. U yer heydigen, yer aǵdurğan, su tutqan, orma orǵan vaqıtlırıda hérip halidin ketsimu nahayiti xuşal yūretti. Topa astidin baş kōtürüp çıqıvatqan maysılardıǵa, quşlardıǵa, ǵazañ basqan baǵlardıǵa, tekşi sarǵayǵan toǵraqlardıǵa qarap héssiyatlınıp birer - ikki kuplét bir nersilerni yézıp qoyatti.

Toxtı qariy ilgiri Vilaxun'baynıñ qerıǵanda tapqan etivarlıq bir qızı barlıqını anlıǵan, kiçik çaǵlırıda čala - bula kōrgen bolsimu, yéqinqı yıllardın buyan uni uçratmıǵanıdı. Kūzde östen çapqılı barǵan yerde oruq, sel tatırañǵu, tom ikki örüm çéçi béliǵe çüşüp [85] turidıǵan, goya güzel hösnini yoşurmaqçı bolǵandek da'im başqılarnıñ keynige ötüp yerge qarap olturidıǵan ğemkin bir qız bala uni özige celp qıldı. Toxtı qariy yénidikilerdin sorap, uniñ Vilaxun'baynıñ qızı Zeynep ikenlikini bildi.

Emgek başlanǵanda, aktip yaşı balılar «poméşçikniñ qızını čeniqturımız» dep uniñ zembilige topını taza čındap ussuvetsimu, Zeynep çişini çişlep, baştın - axır ǵıñ qılmay işlep ketti. Uniñ qızırıp, qapaqlırını tūrginiçe örüm çaqlırını keynige taşlap zembilni kōtürüp mañǵan haliti kişini ixtiyarsız qayıl qılatı. Toxtı qariy sel nérida turup xuddi ezeldin kōrmigen acayıbatni tamaşa qılivatqandek, Zeynep'ke qızıqıp qaraytti, uniñǵa iç aǵritatti. Axır birkūni topa usuş nōviti uniñǵa keldi. Uniñ Zeynep'lerniñ zembilige topını azla usup boldi qılǵınını kōrgen yaşı balılar çurqırışıp ketti. Toxtı qariy pétini buzmay:

– némançıvala qılisiler, qız bala tursa, ceniǵa tuşluq işlimemdu. Kiçik turup birer késel tépivalsa uval emesmu. Poméşçikniñ qızimu adem tursa ! – dédi. Beziler poméşçik ademmiken? Poméşçik dégen qan şorıǵuçı, ezǵuçı dep uniñ kokulisıǵa ésilmaqçı boluşqanda, Abduǵéni axun çıqıp Toxtı qariyǵa boluşti. Cédel şuniñ bilen bésiqip qaldı, he désila Zeynep'ni bozek qilidıǵan birneççisimu şuniñdin kéyin sel öpkilirini bésivélişti. Vezipini tamamlap östendin qaytidıǵan çağda, yaşlar kigiz - kéçek bésilǵan harvılarga çıqıp caylaştı. Zeynep bilen héçkimniñ kari bolmıdı. Toxtı qariy uniñ [86] temtirep turǵınını kōrüp, uni özliriniñ harvisıǵa çıqırivaldı. Harvılar qız - yigitlerniñ çuqan - sürenliri içide qatarlışıp yürüp ketti. Bu yerge tutaşqan yol bolmıǵanlıqtın harvılar kona izlarnı boylap gahida oyman - çonqurlardin, gahida qum dōñliridin ötetti. Harva herbir çayqalǵanda, qız - yigitler bir - birige urulup - soqulup, bir - biriniñ töpisige yiqılatti. Külke - çaqçaq, qiya - çiyalar çöl qoynını bir alatti. Toxtı qariylarnıñ harvisi qazan - qomuç bésilǵan harva idi. Zeynep harvidiki şox balılardın özini qaçurup, düm kōmtürülgen yoǵan qazannıñ yénida qazan baǵlanǵan argamçıni tutup olturdi. Etisi seherde uniñ yüz - közi, kiyimliriniñ qapqara bolup ketkinini kōrüp hemmeylen taza külüşti. Toxtı qariy şu kéçisi at harvisida silkinip olturup, «Baynıñ qızı bolǵan bilen erke - naynaq emes iken, bezi qız balıardek oǵullarǵa sürkelmeydiken, muşu obdan xotun bolǵudek» dep oylıdı. Şuniñdin kéyin her ikkilisi bir - birini xiyalidin çıqırılmas bolup qaldı. Emma, kōrüşkende qızırıp - tatırıp, ikki éǵız parañlışalmaytti. Peqetla bir - biriniñ kōñlidikini tuyup, buniñdin yoşurunçe şadlinatti. Bu işni Toxtı qariynıñ yéqin aǵınisi Hesinaxun sézip qélip:

– poméşçikniñ qızını élip saq béşinǵa aǵrıq tépivalarsenmikin, alimen déseñ qız bala dégen tolıǵu, – dep nesihet qılmaqçı boldı. Toxtı qariy uniñǵa: «qéni bir gep bolar»

dep qoydı. Özini Zeynep'ni neqeder yaxşı köridiğanlığını, uni almay qoymaydığanlığını dep yürmidi.

Hélim axunniñ öyidin Zeynep'ni sorap elçi kelgende [87] Vilaxun a'ilisidikiler xuşallıqıdın qilidiğan qiliq tapalmay qélişti.

İkki terep pütüşüp toy künini békitidiğan çağda, Vilaxun'niñ çoñ oğlu:

– Rast gepni qilğanda, dadamniñ késili éğirlişip qaldı. Dadamniñ közi oçuq vaqtida toynı qilivetsek, – dédi. Şuniñ bilen derhal toyğa tutuş qilindi.

Toy davraşsız, emma köñüllük ötti. Vilaxun'larniñ öyige yéqin - yoruqlırı bilen uruq - tuğqanlırıla kelgen bolsımu, Hélim axunlarniñkige yurt içi yopurulup déğüdek keldi. Hélim axunlar dastixanni keñri sélip, yumşaq hemek bilen höl - quruq yémişni tökme qilip tizdi. Göş bésilğan légen - légen aşlarnı keyni - keynidin élip çıqıp méhmanlarnı göş bilen poluğa toyğuzdı. Aştin kéyin qérılar çışlirini kolişip uzaq oturup, eyni yıllardiki Toxtı axunniñ neqeder qavul, merd ademliki, bir olтуруşıda bir qoyniñ göşini yep qopup kétédiğanlıqı, özi yalguz üç ademniñ işini qilidiğanlıqı, yurtqa kelgen herbir ademni qoy - kala, tériydiğan yer bölüp bérıp kütüvalidiğanlıqı, yurtni qandaq adıllıq, keñ qolluq bilen soriğanlıqı; Qutluq hacı kiçikide yoq bolup ketkende Toxtaxun'niñ qandaq ün sélip yığlığanlıqı, ağıçısı Ayxan'niñ künde kent bésidiki döñge bérıp yıraqqa qarap turuvalğanlıqı, Qutluq haciniñ qur'an ayetlirige tepsir éytıp, kişiler menisini bilmey oqup kelgen ayetlerniñ menisini, qandaq sorunda qaysisini oquşni ögetkenlikini... sözlişti. Kentte ötküzülgen toy - tökün, murasımlarda bovaylar bularnı [88] sözleşni untup qalmaytti. Toğraqlıqlar bu yurtni berpa qilğan bu kişilerni ve ularniñ evladlirini hörmetleytti. Gerçe Hélim axun hazır namratlışıp qalğan, Vilaxun'lar baylıq ve küçidin ayrılğan bolsımu, ularni yenila çoñ köretti. Ular yine Salih bapkarniñ neqeder mergenliki ve qorqmaslıqını, Aysıxan baxşını, uzun paçaq aka - ukılarnı... Eslışetti. Ular muşu yerde bala oqutqan bir yaş mu'ellim bilen muşu yerlik namrat déhqanniñ qızı Zeynep'niñ işlirini sözlişetti. Zeynep'ke uval bolğan, uni almaqçı bolğan yigit terep na'ehlilik qilip qoyğan, lékin, aşu mu'ellimze bolidiğan yigit iken, déyişetti. Şu yerge kelgende kimdur biri gepni bölüp: «Şeherge barganlar körüptiken, ular nahayiti ésil öylerde turidiken. Zeynepxan şeherniñ xénimliridekla bolup kétéptikenmiş» deytti. Şuniñ bilen parañ bögünki toyğa, yine kimlerniñ toy qilmaqçı ikenlikige yökiletti. Ular taki ayallar bilen yigitler qızni köçürüp kelgüçe şundaq olтуруşatti.

Toxtı qariy hucra öyniñ işikidin kirip, yüriki düpöldigen halda işik tüvide bir pes turup qaldı. Yiptek inçike is çıqirip köyüvatqan cıncırağniñ guva yoruqıda aq ğicim romalniñ tégide olтуруğan Zeynep uniñ közige xuddi hélila ğayıb bolup kétédiğan xiyaliy perizattek köründi. Şu haman yürikidin kötürülgen issiq bir éqim pütün vücudiğa tarıdı. U ittik Zeynep'niñ yéniğa keldi. Romal yénik silkinetti. Zeynep titrevatqandek yaki yığlavatqandek qilatti. Uniñ birdinla [89] Zeynep'ke içi ağrip ketti. U Zeynep'ni ğicim romalniñ üstidinla quçaqlıvaldı. Quçıqıdiki Zeynep uniñğa qoziçaqtek kiçikkine, aciz bilindi.

– Néme bolduñ Zeynep', némişqa yığlaysen?

Zeynep'niñ oruq téni téximu küçlük silkindi. Zeynep ésedep yığlaşqa başlıdı.

– Néme bolduñ? Yaki... Maña meylin yoqmiti?

– Undaq emes, men... Men qorqidikenmen.

– Némidin qorqısen, mendinmu?

Zeynep cavab bermidi. Uniñ yığısı peseydi, emma u gep qilmaytti. Arılap xorsinip qoyatti. Bedini muzdek, téxiçe titrep turatti. Toxtı qariy Zeynep'ni kiçik balini tevretkandek yeñgil tevritip, çaçlirini silidi. Köñlide uni çoñ qızlardek körsitip turgini muşu qoyuq hem uzun çaçlırı iken, dep oyıldı.

– Sen neççe yaşqa kirdiñ Zeynep’, rastini dep baqe.
 – On... On beşke.
 – Dadañ séni on sekkizge kirdi deptikengu, némişqa şundaq deydu?
 – Men... Men bilmidim.
 – Sen téxi çoñ bolmapsen Zeynep’, sen mendin qorqmıñın. Sen maña avu yerge orun sélip bergin. Yene bir gep, bu işni héçkimge déme.

Zeynep birdinla yeñgillep qalğandek bolup, çaqqanlıq bilen yerge çüşti. Ğicim romalni qozuqqa ilip qoyup, [90] supiniñ içkirisige ayrim orun saldı. Toxti qariy kiyimini sélip yétip bolğıçe pegahta béşini sélip qol bağlap turdı. Toxti qariy yétip bolğanda putiniñ uçıda kötürölüp, qara çirağni pülep öçürüp, tiviş çıqarmay öziğe orun saldı. Tüñlüktin çüşüp turğan sus yoruqluq tögülüp olturğan Zeynep’niñ yumılaq kelgen nazuk mürisini xire - şire yorutup turattı. Toxti qariy uniñ asta sozulup yotqanğa kirip yatqinini teste ilğa qılaladı.

Birhazada qarañguluqtin uniñ titrek avazi aňlandı.

– Etigenlikke ... Yeñgiler némidep qalarkin? ...

– He rast, ular séni... Qandaq qilsaq bolar?

Zeynep xorsindi. Arqıdin hucrini cimcitliq qaplıdı. Toxti qariy qarañguluqqa qançe tikilip qarapmu Zeynep’niñ qandaq halette ikenlikini körelmide. Uniñ yeñgil tiniq avazimu aňlanmaytti.

– Zeynep’...

Toxti qariy şipirliğan tivişni aňlap béşini kötürüp bolğıçe Zeynep uniñ yotqininiñ içiğe kirdi. Xuddi piçaqqa béşini tutup turğan qozidek ita’etmenlik bilen uniñ yénida sozulup yattı. U téz - téz nepes alattı. Bedini biliner - bilinmes titrevatattı. Toxti qariy asta yéniçe bolup Zeynep’niñ yüzini silidi. Uniñ qoli tegkende qizniñ nem kirpikliri ürkügen quşniñ qanitidek lipildap ketti, u qizniñ mürisidin tutup astağıne öziğe qarattı. Qizniñ bedinidiki titrek uniñgimu [91] ötkendek boldı. Uniñ yığlıgusi keldi. Zeynep ita’etmenlik bilen uniñ meydisige baş qoyup çoñqur tindi. Uniñ yumran ténidin, çaqliridin, tiniqidin tarqalğan sus mezzilik hid – bu hidni héç nersige oxşatqılı bolmaytti – Toxti qariyniñ yürikini düpülditip, nepsini tézletti...

Zeynep ikkinçi yili bir oğul tuğdı, uniñ öñi çoñ dadisi Hélim axunğa oxşaş aq sériq, közliri yeşilğa mayıl idi. Tüñlüktin çüşken yoruqluqta bovaqniñ qizğuş térésidiki yumran sériq tükler altundek valıdaytti. Çoñlar uni ömri uzun bolsun, işçan déhqan bolsun, dep ismini Turdı axun qoydı. Turdı axun yeşığa toşmayla u yene sézik boldı. İkkinçi oğul buğday öñ, yoğan baş, qaşliri qoyuq, nahayiti canlıq idi. Zeynep’niñ boynidiki kehriva marcanğa ésilip la alsa zadı qoyup bermeytti. 40 künlük bolğan çaqliridila 3 - 4 yaşlıq balılardék éğir idi. Zeynep uni kötürüp anisiniñ öyige bérıp kelgüçe hérip hasırap kététti. Ular uni rustimi dastandék palvan bolsun, dep ismini Rustem qoydı.

Zeynep bu öyge kélın bolup kirgendin buyan künden - künge reñ tüzüp, tolup, qizilgüldek éçilip kétévatattı. U oğulliriniñ birini kötürüp, birini yétilep yürüp hemme işqa yétişetti. Toxti qariy héli böşük yénida, héli qazan béşida, héli malniñ arqisida yögürüp yürgen [92] Zeynep’ke qarap içide uniñğa amraqlıqı kéletti. Qolidin kélişçe bezi işlarnı teñ qilişip, uniñ yükini yeñgillitişke urunattı. Hélim axun bilen Nusretxan’mu gépi oçuq, ayığı yeñgil bu kélınıni qizidin artuq köretti. Özliri yalğuz qalğanda: «Bu kélinimiz qız bala bolğıni bilen dadisi Vilaxun’nila doraptı. U hazırğuş qérıp qaldı. Yaş vaqtida şundaq içi küçlük, etidin keçkiçe işlep harmaydığan, başlığan işini axırığa açiqmığıçe boldı qilmaydığan adem idi» déyişetti.

1956 - yili baş baharda, toğraqliqta işlepçiqiriş kopiratipi quruş toğrisida taza gulğula boluvatqan künlerde Zeynep yene boyida qalğanlıqini sezdi. Birneççe kündin buyan köñli égiz - pes bolup, gélidin ğiza ötmey mağdursızlinip yüretti. Etigendila aktip ayal Patemxan uni yığınca çaqirip keldi. Yığın yéza başlanguç mektipiniñ etrapı térekler bilen qorşalğan meydanda éçilğan bolup, yığın sehnisi tereptiki tamğa «Toğraqliq yézisida Kopiratip Quruşqa Teyyarlıq Qiliş Yığini» dégen xet çaplangan qizil lozunka ésilğanidi. Uzun çapanlıq, tumaqliq er kişiler topılañ yerdila çaza qurup olturuşatti. Reñgareñ yağlıqlarnı artışqan ayallar bir çetke yığilip, yükünüp yaki tizini étekliri bilen yépip olturğiniçe bir - biri bilen parañğa çüşüp ketkenidi. Hemmisila kiçik, üç burcek qegez bayraqçılarnı kötürüvalğanidi. Zeynep eyminip méñip ayallarnıñ qatarıǵa bérıp olturuşıǵa Patemxan uniñgimu kiçik bayraqtin birni bérıp, şo'ar tovlıǵanda bayraqni oñ qolida égiz kötürüp, bar avazi bilen tovlaşni cékilidi.

Tör terepke qoyulğan uzun şireniñ arqisida herbiyçe şiriq çapan, qulaqça kiygen, qaşliri qoyuq ottura yaşlıq [94] bir er kişi bilen yaşraq, oruq, qanşarlıq bir kadir, kök çapan, kök iştan kiygen xenzu başlıq, uniñ yénida yaş, doǵılaqqine bir herbiy yigit olturuşatti. Ularnıñ yénida olturğan Nemet aldinqi qatarda olturğan aktiplardin ademlerniñ hemmisi kélip bolğan - bolmıǵanlıqini sorap bolup, ünlük avazda:

– köpçilik, diqqet, meclisimizni hazir başlaymız, – dédi. Sorundiki varañ - çuruñ, guduñ - guduñ avazlar asta - asta peseydi. Nemet sehnide olturğan ottura yaşlıq ademni «Sa. çucañ» dep, xenzu ademni «Wang şuci» dep tonuştırdı. Déhqanlar yaş kadirniñ rayonniñ alaıçısi ikenlikini, herbiy yigit XiaoLiu'niñ xizmet etritiniñ ezasi ikenlikini biletti. Toğraqliqta élip bérilğan icare heqqini kémeysi, yer islahati, poméşçik, bay déhqanlarnı küreş qiliş heriketliriniñ hemmisige déğüdek XiaoLiu başlamçılıq qilğanidi. U Uyğurçe sözleşni az - tola biletti. Sözlevétip bezi geplerge aǵzi taza kelmise, déhqanlar paraqlap külüşüp kettetti. Ular uni yéñi tili çıqqan balidek çüçük gep qilidu, deytti. Başqa kadirarnıñ gépige perva qilmisimu, XiaoLiu'niñ yamıdap qilğan geplirini aqlımay qalmaytti.

Saybağ rayonluq hökümetniñ başlıqı Savut Ömer aldidiki qegezlerge pat - pat qarap qoyup, ötken yildin buyan rayonǵa qaraşlıq herqaysı yézılarda yéza yaki çoñraq kentlerni esas qilğan işlepçiqiriş kopiratipliri arqa - arqıdin quruluq, yamğurdin kéyinki maysılardek boy tartıp ösüp yétilişke başlıǵanlıqı, kopiratipqa kirgen [95] déhqanlarnıñ kopiratiptin neqeder razi ve xuşal ikenlikı, yuqiri dericilik orunlarnıñ bu yil yil axırıǵa qeder Saybağ rayonida kopiratsiyelişışni toluq emelge aşuruş vezipisini otturiǵa qoyǵanlıqini sözlep kélip:

– Déhqan qérındaşlar, men silerge bir xuş xever yetküzimen, toğraqliq déhqanliriniñ küçlük telipige asasen, yuqiri rehberlik toğraqliqta bir işlepçiqiriş kopiratipi quruşni qarar qıldı! – dédi. Aldinqi qatarda olturğan yéza aktipliri qizğın çavak çélişip tentene qilişti. Rayon başlıqı sözini davamlaşturup:

– Kopiratip nami ve kopiratipniñ yuqiri qatlam mes'ulliriniñ isimlikini biz davamlıq oylişip resmıy muzakiridin ötkendin kéyin élan qilimiz. Tövende yoldaş Nemet Toğraqliq yézisida kopiratip quruşniñ teyyarlıq xizmetliri ve deslepki layihisini otturiǵa qoyidu. Köpçilik, qarşı alaylı, – dédi.

Nemet ornidin turup sükut içide olturuşqan bir yurtluqliriǵa, bir çette olturğan Vilaxun ve oğulliriǵa, birneççe bay déhqanǵa birmubir qarap çıqtı. Uniñ çoñqur közliri xuddi reqiblirige heyve qilivatqandek sürlük parqıraytti. Bu közler Ayşixan baxşı bilen Qurban baxşiniñ közige bek oxşaytti. U aldidiki Hémit axun teyyarlap bergen doklatqa

oquvatqan qiyapette bir qarivetkendin kéyin, gélini qirip sözünü başlıdı. Başta, yéza rehberlikiniñ ammini sepperlikke keltürüp kopiratip quruş yolida işligen xizmetlerini xéli ustiliq bilen otturığa qoyup ötti. Arqidin toğraqlıq kopiratipi yer tüzülüşiğe asasen üç etreke [96] bölüngenlikini, herqaysı etretlerniñ başlıqları ve boğaltırılınıñ ismini élan qıldı. Axırıda, Hémit axun herbir etrettiki kopiratip ezaliriniñ ismi ve ularniñ kopiratıqqa qoşqan yer, at - ulağ, çarva mal qatarlıq işlepçiqiriş meblığı xatirilengen uzun bir tizimlikni oqudı. Déhqanlar bu sözlerni cim oturup anlavatsimu, çirayidin endişe, tinçsizlik çiqip turattı. Hémit axun tizimlikni oqup bolğanda, u yer - bu yerdin guduñ - guduñ avazlar anlınişqa başlıdı. Bu avazlar barğanséri küçiyip, ornidin qopup némilernidur devatqan Nemet'niñ avazını bésip ketti.

– kopiratsiyeye qatniş - qatnaşmaslıq ixtiyariy bolıdu, dégentinlar, gépinlar rastmu? Rast bolsa, men hazırçe kirmey turay. Qoşqan yer, at - ulağirimni qayturup bérinlar!

– Bizmu kopiraptin çiqip kétimiz.

– Menmu yérimni özüm tériyem!

Endişige çüşüp qalğan kişiler tuşmutuştin varqirişip orunliridin turup ketti. Sehnide olurgan rayon başlıqı Savut Ömer bilen XiaoLiu'mu orunliridin turup:

– Köpçilik, olturenlar, olturenlar, gep bolsa aldirimay çiraylıqçe qılışaylı, – dedi. Rayon başlıqı avazını kötürüp:

– Kopiratsiyeye kiriş - kirmeslik elvette hemme ademiñ öz ixtiyaridiki iş. Lékin, adem köp bolğanda küç köp bolıdu, eqil - paraset köp bolıdu. Bezilerde yaxşı yer bolsa, bezilerde yaxşı ulağ bolıdu. Yene bezi [97] a'ililerniñ emgek küçi qavul bolıdu, bular birleşse artuq - kem terepler toluqlinip, işlepçiqiriş yüksilidu. Hemme ademiñ turmuşı yaxşiliniş, kommunizmğa yétip bérish yolimiz qisqiraydu. Yurtdaşlar, kommunizmni qandaq qurimiz? Elvette kolléktiqliş yoli arqiliq qurimiz, kommunizm dégende şexsiy mülük, şexsiyetçilik bolmaydu. Hemme baylıq omumiñ bolıdu, hemme adem xaliginiçe yep - içidu, işlitidu. Aşu meqsetke tézraq yétiş üçün partiye kembeğel déhqan, töven - ottura déhqanlarnı kopiratsiye qurup, kolléktiqliş yolığa ménişqa çaqırdı. Partiyeniñ sözünü anlaydığan déhqanlirimiz elvette kopiratsiyelişştin baş tartmaydu, köpçilik silerge yerni kim bergen? Partiye emesmu?

Arqidin Wang şuci söz aldı. Uniñ sözünü Savut Ömer tercime qilip berdi. Uniñ sözimu Savut Ömer'niñkidin köp perqlenmeytti. Axırıda XiaoLiu söz élip Uyğurçe sözlidi.

– kembeğel déhqan, töven ottura déhqan yurtdaşlar, bir uçum sinipiy düşmenler, bay - poméşçik, buzuq unsurlar buluñ - puçqaqta turup pitne - iğva tarqitip bizniñ kopiratsiye quruşimizğa can - cehli bilen qarşı turuvatıdu. Köpçilik, biz hoşyarlıqimizni östürüp, ularniñ aldama xaltisiğa çüşüp ketmeslikimiz, ularniñ buzğunçiliq heriketlerini paş qilip, ularğa qattiq zerbe bérishimiz lazımlı!

U sözünü tügitiş bolup aldığa intilip, oñ muştını égiz kötürüp şo'ar tovlidi. Déhqanlarmu qolidiki kiçik bayraqçılarnı égiz kötürüp uniñğa eğişip [98] tovlaştı:

– Yaşısun uluğ cuñgo kommunistik partiyesi!

– Yaşısun pirolétariyat diktatorisi!

– Yoqalsun poméşçik, bay déhqan, eksiyetçi, buzuq unsurlar!

– partiyege eğişip kopiratsiyeliş yolida mañğimiz mañğan !

Şo'ar ayağlaşqanda baya bes - beste kopiraptin çiqip kétimiz dégenlerniñ bési çüşüp ketti. Yiğın meydanını bir pes süküt qaplıdı.

Nemet şańcañ avazını qirip ünlük tovlidi:

– emise, yene bir qétim dep qoyay: başqa gep - sözler barmu?

Héçkim gep qılmidi. Nemet bu sözini yene bir qétim tekrarlıǵanda aldida olturǵan aktiplar:

– Pikrimiz yoq, kopiratsiyelişiş yolida qet'iy mañımız ! – dep tovlaştı.

– emise yığın ayaǵlaştı. Buniñdin kéyin hemme iş işlepçiqiriş etret başlıqliriniñ rehberlikide bolidu. Herqandaq iş bolsa aldi bilen etret başlıqlirini izdeñlar. Emdi etret başlıqliri bilen boǵaltırlar qélip, qalǵanlar tarqısañlar bolidu.

Déhqanlar ornidin qozǵılışqa başlıdı.

– Nemet şańçañ, Nemet şańçañ, toxtap tursila, méniñ bir éǵız pikrim bar, – hallıq ottura déhqan Sidiq axun saqallirini titritip boǵuq avazda varqiridi, – men bay, poméşçikmu emes, buzuq unsurmu emes. Partiyeni ikki qollap himaye qilimen. Lékin şu... Yérimni özüm térisam [99] deymen, men hazırce kopiratıpqa kirmey turay, kölüge xuda buyrusa bir gep bolar .

Sehnide olturǵanların qapiqi türüldi. Savut çüycañ:

– Undaq bolsa meyli emise. Lékin kéyin puşayman qilip qalmisaqla bolidu, «Ayrılganni éyi q yeptu, bölüngenni böre» dégenni anlımıǵanma? – dédi.

– Meyli, özümniñ şori, başqa kelgenni körermen, – Sidiq axun şundaq dep, sapsériq çışlırını körsitip «xir - xir» küldi.

Zeynep 1 - etretniñ başlıqi Abduǵéni axun bilen yığın meydanida olturup qalǵan éri Toxtı qariyǵa qarap - qarap qoyup öyi terepke mañdı. U ikki oǵlıni qéyin'anisiǵa taşlap qoyup çiqqanidi. Balilirini oylişi bilenla uniñ köksi çinqilip, köñlikiniñ aldi hól boldı. Uniñ çoñ oǵlı Turdı axun birer yaşqa kire - kirmeyla özlükidin emçektin ayrilip ǵizaǵa kirişip ketkenidi. Kiçiki Rustem başqıçe istihaliq çiqtı. Ana sütini toymay émetti. Ançe - munçe ǵizaǵa kirişken bolsimu, yenila anisini izdep qırqırap yıǵlap turattı. U çüşüp qalay dep qalǵan yaǵlıqını oñşap çigip qedimini tézletti. Aldi tereptin uruluvatqan şamal ilgirikidek yüzlerni çaqmay, illiq bilinetti. Havada etiyazdila bolidiǵan bir xil mest qılǵuç hid bar idi. Yene bir - ikki hepte ötsila, ölüktek sozulup yatqan yerler, del - derexler oyǵınıp, canlinip reñ tüzüşke başlaydu. Déhqanlar étizǵa çiqıştin burun öy - öylerde kök çöçürisi tügülıdu yaki küce éşi étııdu. Yigitler sorun tüzüp [100] çélişışqa çüşıdu. Axşımı çoñ - kiçik, qéri - yaş yıǵılıp noruz meşripi oynaydu. Meşrepte çoñlar yaşlarǵa iş öǵitip, eqıl körsitıdu. Qız - yigitler muşundaq meşreplerde tonuşup, tépişip toy qilişıdu. Bu toǵraqlıqlar ata - bovisidin tartip davamlaşturup kélivatqan iş. Bolupmu kompartiye kélip yerlerni déhqanlarǵa bölüp bergendin kéyin déhqanların turmuşı osisi oxşıǵan yerniñ maysisidek leppide kötürölüp, hemme ademniñ köñlini xuşallıq qaplıdı. Déhqanlar noruzni ilgirikidin bekrete teqezzalıq bilen kütıdiǵan, puxadin çiqquçe köñül açıdıǵan boldı.

Déhqanniñ neziride, noruz keldi dégenlik étizǵa çiqıdıǵan, ketmen tutup iş başlaydıǵan vaqtıñ keldi, dégenlik. Noruzdin kéyin qatılǵıçlıq başlııdu. Hemme adem öziniñ işi bilen aldıraş bolup kétıdu. Kéyin üçme pişıdu, ǵorılar ala bolidu...

Ǵora yadıǵa yétişi bilenla Zeynep'niñ aǵzıǵa «ǵujjide» su keldi. Uniñ suluq, çüçümel nersilerni yéǵüsü kéletti. Tézraq béde çiqsa, yumran, sémezlırını tallap çanap - çanap çöçüre etsem, ǵora sélip aş etsem... dep oylaytti. U béşini kötürüp: «Téreklik Hoyla»niñ aldidiki asmanǵa boy sozup turǵan térek şaxlırıǵa qarap qoydı. Her qétim sézik bolǵınıda qéyin'anisiniñ «Séziki qanmıǵan ayalniñ balisi puçuq bolup qalıdu» dep etrapida paypétek bolup kétıdıǵanlıqını, qéyin'atisiniñ pat - patla gemide saqlıǵan birer sapaq üzüm, qoǵun, birer yaǵlıq béhi yaki anar tépip ekilip béridiǵanlıqını ésiǵe élip xuşal boldı. Doqmuştın qayrılışıǵa uduldiki yoǵan ikki qanatlıq [101] işikniñ yénida

yıǵlavatqan Rustem'ni k  t  r  p turǵan q  yin'anisini k  r  p, b   ida toxtimay vatqan yaǵlıqını yuqırıǵa tartqını   qız vaq  tliridek yen  il qedemler bilen y  g  rdi.

Mehellidiki bir qisim er xeqler mesçit aldidiki yumilaq bazarǵa k  lip, mesçit t  miǵa y  lep qoyulǵan, posti aqliv  tilgen t  rek yaǵı  ıda qara qaǵıllardek qatar olturup bayatin mecliste qılalmıǵan geplirini qılışıp talaş - tartı  sqa      p ketti. Vilaxun'baylarǵa tuǵqan k  lidıǵan İbrahim axun isimlik keke saqal adem etrapıǵa qarap - qarap qoyup, quruq y  teldi - de, çirayıǵa k  lke y  g  rtip gep başlidi:

– M  ni  ıǵu, yen  i h  k  met bizni yaman yolǵa ba  limaydu. Konılarda elge kirsın   li    , suǵa kirsın b  li     deydiǵan gep bar. Bizni  mu köpçilik n  me i   qılsa   uni qilip, el qatarı   tkinimiz tüzük.   uǵınisi, mundaq bir işni sel      inelmey olturimen. Bizni   kopiratipqa qo  sqan mebliǵımız k  p. Emgeknimu obdan qilimiz, l  kin bizni   arimizdiki beziler undaq emes. Qo  sqan n  misini   tayini yoq, yene k  lip emgek d  se b   i aǵrıydu. Paydini körse hemmini   aldida   apıdu. Ta  ni tayaqqa ta  ǵandek, undaqlarnı bizge t   ip qoysa, ya özimiz ittik ma  almay, ya ularnı y  d  p bolalmay avari  ilikke qalarmizmikin deymına. Mu  u tereplirini oyliǵanda, hey... qandaq bolarkin bu i  ni   axiri...

– Kim bilen kopiratip bolsa  lar ixtiyarınlar, deydi  u, şundaq bolǵandikin, palan  i bilen kopiratip [102] bolmaymen, pokun  i bilen bolimen, dep   iqmamsile otturiǵa, – d  di Obulqasim axun dukan  i. U bestlik,   ni qara adem idi. Qa   - közliri, k  l  pla turuşı   o   bovisi Muhemmed   arbazar  ıǵa oxşaytti. Uni   yette qızı bar idi. Qızlirini   hemmisi uni  ǵa oxşaytti. U xotunini «oǵul tuǵalmaydiǵan xotun» deytti. Bir mezigil xotun - balilirini taşlap bazarǵa k     p b  riv  lip   ylinipmu baqti. K  yin alǵan xotunimu uni  ǵa keyni - keynidin ikki qız tuǵup bergendin k  yin, uni   bilen arını o  oq qiliv  tip toǵraqliqqa y  n  p keldi.   uni  din k  yin uni   xotunı Hec  rxan uni «bizni   avu oǵul tapalmaydiǵan adem» deydiǵan boldi. U yéqindin buyan   exsiy dukanlarnimu kopiratsiyege qo  sidiken d  gen geplerni a  lap dekke - d  kkige      p qalǵanıdi.

– Hay, hay, aǵzınlıǵa b  qip s  zlenlar, – d  di H  siyin axun isimlik qızıl saqal molla, – hemme adem kemb   el bilen kopiratip bolmaymen, dégili tursa, avu kemb   eller bilen hurunlar ayrılıp qalmandu. Herqaysı  lar bilmemsiler, kompartiye d  gen kemb   ellerni y  leydiǵan partiye. Kemb   eldin q    p, bay - pom    iklarnı   qatarıǵa ötüp qalmanlar, yene.

– Alem bina bolǵandin tartip baylarnı   g  pi gep bolup kelgen. Bu partiye  ni heqiqeten baylar bilen xu  ı yoq iken. Kemb   elni y  lig  n  u tola savab i  , l  kin men bu xeqni sel g  pide turmaydiken, dep qaldim. N  mi  qa d  senlar, yer islahatida   zi k  lip yerni d  hqanǵa bölüp berdi. Hemmimiz xu   bolup, doppelimizni asmanǵa attuq. Taza işlep, emgikimizni   m   izini   aqidiǵan   aǵda, [103] y  ri  ni kopiratsiyege qo  misaaq bolmaydu, dep tartivalmaq  i boluvatıdu,   un  a deymına...

– Hay, hay, İbrahim axun, y  ri  lini kopiratsiyege qatna  tursanlar kopiratsiyediki hemme yer silini  mu bolıdu, emesmu.

– A, qoyunlar undaq aqmas gepni. Kopiratsiyeni   y  ri qandaqmu m  ni   bolson, mende mühür x  ti barmiken? Qarap turunlar, vaqti kelse «Taǵar bayni  ,     ek bayni  , yiqılsa y  limeymen,   lse t  limeymen» d  gendek i   bolıdu bu.

– Uni d  misimu rast, yer   z  n  ni   bolsa, uni   bir u  i y  reкке, bir u  i bileкке tutı  ıdu, d  gen gep. Uni   koyida k  z  n  ge uyqu kelmeydu, kopiratsiyeni   y  rini h   kim m  ni   d  y  lmeydu. Uni  ǵa h   kim   zini   y  rige can k  yd  rgendek can k  yd  rmeydu. Bu cahannı   i  ı   undaq.

İbrahim axun   uni  din k  yin kimni k  rse ene şundaq endi  ilik geplerni qilip, qaq  ap y  rdi. Uni   i  ni   yolını bilidiǵan, pi  sqan d  hqan ikenlikini, uni   y  ri toǵraqliqtiki e     n  ml  k yerlerdin ikenlikini hemme adem biletti. Uni   elvette undaq

yerni qoldin bergisi kelmeytti. Noruz axşımı ötküzülgen meşrepte , u rayon başlıqı Savut Ömer'niñ keynige kırıplıvaldı. Rayon başlıqı unıñğa peqet gep yégüzelmey:

– Étiñiz néme sizniñ? Eceb giciñ adem ikensiz! – dédi. Etrapta tamaşa körüp turğan yaş balılar:

– İbrahim giciñ! – dep varqıraştı. Gülxan yoruqıda çöridişip olturup muqam anılatqan déhqanlar [104] paraqlap külüp kėtişti. Ene şuniñdin kéyin İbrahim axun «İbrahim giciñ» dep ataldı.

Aridin uzaq ötmey, İbrahim giciñ bilen Sidiq axun poméşçik, bay déhqanlar bilen bille nahiyeniñ su ambiri quruluşığa evetildi. Su ambirida alte ay işlep, almişidiğan növiti kelgendimu, Nemet ularniñ orniğa adem orunlaşturmıdı. Ular buni özlırige bérilgen «caza» dep bilip derdini içidin çıqıralmay yürüştı.

Zeynep ramizan éyida qoşkézek tuğdı. Qoşkézekniñ çoñı oğul, kiçiki qız idi. Kiçikkine, yığlañgu, qorçaqtek çiraylıq qız bovaq kimni körse ağızını éçip kületti. U külgende téximu çiraylıq bolup kétetti. Öydiki çoñ - kiçik hemmıla adem unıñ etrapıda çörgileytti. Unıñ qoşkézek akisi közlırını yoğan éçip, közi bilen Zeynep'ke eğıştetti. Zeynep sel néri ketse qırqırap yığlaytti. Emma, Zeynep yığlatqan oğlı bilen kari bolmay, qızını quçıqığa alatti, Toxtı qariy qızığa téximu amraq idi. Biçare bolup qalğan oğulğa Hélim axunniñ içi ağırdı. U uni boşüktin yéşip, qoynığa sélivélip nemune kötürüp yüretti. Qorsıqı éçip yığlısa quş balisiniñ ağızığa dan salğandek nan çaynap yégüzetti, ağızı bilen su içüretti. Bara - bara bovaq çoñ dadısığa anisidin bekreğ öginip ketti. Şundaq bolğınidin, qolınıñ azraq bolsimu boşıgınnidin Zeynep'mu xuşal boldı. Roza - ramızanda tuğulğanlıqı üçün oğulniñ éti Rozaxun boldı. Zeynep qızığa Zumret'xan isimlik hammisiniñ ismini qoydı. Balılar künséri yéñi qiliq [105] çıqırıp çoñ boluvatatti. Baliliri éyiğa toşuşı bilenla Patemxan uni her küni emgekke çaqırıp kiridiğan boldı. Zeynep qızını étizliqqa alğaç çıqıp, boşükke bölep saye yerge qoyup qoyatti. Zumret süzük közlırını yoğan éçip asmandiki bulutlarğa, derex şaxlırığa, quşlarğa qarap öziçe birnersilerni dep guñraytti. Unıñ yığlığan avazımu yéqimlıq idi. U yığlığan haman Zeynep unıñ etrapığa yügürüp kéletti. Qorsıqı toyup, meñzi anardek qızarğan Zumret uzun kirpiklırını cüplep uyquğa ketkende boşük üstige yéşil gırıptışın yağılıqni yépip qoyup yene işığa kétetti. Keçte aş étip, qazan - qomuçni yığışturup bolğandıla, qara çırağniñ yoruqıda olturup yığne işi qilğaç, alte aydin béri su ambiri quruluşidin kelmey işlevatqan dadısı bilen akıllırını, çoñ akisiniñ baliliri bilen bille turuvatqan anisini esleytti.

Vilaxun'bayniñ çoñ dervaziliq qorusı kopiratıp işxanısı qilinganıdı. Unıñ ikki akisiniñ xotun - baliliri ilğiriki atxanıda turatti, atxana otturidin tosulğan bolup, tam - toruslıridiki yoçuqlarğa eski maz, latılar tiqip qoyulğanıdı. Qéyin'ana bilen kélınler – bir çağlarda aptapta köyüp kétimiz dep yüziğe üç qevet qétiq çapmısa étizğa çıqmaydığan haldar «xénimlar» etidin - keçkiçe étizdin kirmey işleytti. Ularınñ aç qorsağ baliliri anam qaçan kélerkin, dep işikke telmürüp olturuşatti.

«Hemmidin dadamğa uval, – deytti Zeynep içide, – biçare dadamniñ putı ağırytti, yötilimu küçiyip qalğan, u yerlerde qançe qıynilivatidikin...» birneççe künniñ [106] aldıda haşarçılarğa kiyim - kéçek, ozuq - tülük alğili kelgen İbrahim giciñniñ dep bérişçe, haşarçılar tüptüz ketken keñ sayda yatidiken. Yaz küni axşamlırimu soğuş şamal paxtiliq çapan bilen bir qat yotqandın dakidin ötkendek ötüp kétidiken. Şuğa 9 - ay kire - kirmeyla ağırip qalidiğanlar köpiyiptu. U yerde işleydiğanlarğa qélinraq kigiz, cuva, körpe dégendek nersiler bek zörürmiş. Zeynep sanduqtin dadisiniñ kona paxtiliq çapınıni tépip ekelgenıdı. Bu çapanıni yamap dadısığa evetmekçi idi. U dadamğa yene némilerni evetsem bolar, nan yéqip evetsem tapşurup alalarmu, dégenlerni oylap, yéği

tügep qalğan qara çırağ «lap - lap» qilip öçüp qéliştin bəşaret bergiçe toxtimay uh tartip olturdi. Çırağ öçüp qalğandıla qarañguda silaştırup yip - yipnilirini yığıştırup, çapanı qatlap élip qoydi. Qarañguluqtin Toxti qariyniñ boş xorek avazi aqlinip turatti. Tünlüktin çüşüp turğan ay yoruqı yotqinini tépip éçivétip, put - qollarını heryan taşlap yatqan oğullirini ğuva yorutup turatti. U oğullirini oñlap yatquzup yotqanlirini yépip qoydi. Bir cüp boşükniñ otturisiğa sélingan ornıǵa kélip olturup süt uyqusida yatqan bovaq baliliriniñ girde nandek kiçik, yumılaq yüzige sinçilap qarap, meyın şamaldek yeñgil tiniqıǵa qulaq sélip olturğınida qelbini illiq bir sézim çulğivaldi. Némışqıdur közlırige yaş toldi. U bu sézimniñ némilikini bilmeytti. Levlıri biliner - bilinmes piçirlaytti:

– şükür xudayım, bergen künlirine min şükür.

[107] On ikkinçi bab

İkkinçi ay kirip baharınñ illiq nepisi uruluşqa başlıdı. Toğraqlıq zémininiñ oyğınışıǵa eğişip, kişiler arisida bir ensizlik, bölünüş peyda boluşqa başlıǵanıdı. İbrahim giciñniñ nevre inisi Osman, Hüsiyin molla, ottura déhqan Sidiq axun, éğiz boy, at yüz, aççıqı kelse közige hécnéme körünmeydiǵan Tilivaldi axun qatarlıqlar meşcit aldıǵa, kopiratipniñ katipi Hémit axun, Salih bapkarınñ nevrisi Abduǵeni axun, Vilaxun'larǵa yilliqçi bolǵan Bekri axun, Taş axun, Yüsüp axunǵa oxşas namrat yilliqçi, ortaqlarınñ baliliri, Buxéliçixan mudirniñ küyü oğulliri, yeñi mektepte oqup savatını çiqarǵan birneçe yaş yigit kopiratip işxanisi caylaşqan Vilaxun'baylarınñ hoylisiǵa yigilatti. Ularınñ söhbitige bezide Nemet şańcañ bilen yuqıridin kelgen kadırlarmu qatnışatti. Bularnıñ çirayı, yürüş - turuşidin nahayiti zor işenç hem qızğınlıq, hécnémidin yanmaydıǵan otqa oxşas tosqsız küç bilinetti. Ular yuqırı avazda qızğın parañlışatti, aqlıǵanlirini bir - birige yetküzüşetti, kopiratipqa qarşı «qalaq», «eksiyetçi» küçlerniñ suyiquestige qandaq zerbe bériş, otturida ikkilinip turğan ammiǵa qandaq xızmet işleş toǵruluq bes - munazire qılışatti. Ularınñ köpinçisi sadde hés – [108] tuyǵusi bilen kompartiyeñiñ özliriniñ heqiqiy nicatçısi ikenlikige, kompartiye rehberlik qilivatqan kopiratsiyelişis herikitiniñ toǵrılıǵıǵa qet'iy işinetti ve bu yolda canlirini pida qılışqa teyyar idi. Kompartiyeñiñ küç - qudrıtige qayıl bolup, unıǵa eğişip mañsıla herqandaq murad - meqsitige yételeydiǵanlıqını körüp yetken sezgür ademlermu yoq emes idi. Ular özliri ayrim qalğanda, mollılarnıñ aǵzidin aqlıǵan – zamani axir bolğanda küñçiqiş tereptin kelgen sani nahayiti köp bir qovmniñ cahanni soraydıǵanlıqı toǵrisidiki rivayetlerni sözlişip:

– Aşu qovm mana muşu xenzular emesmu. Ularınñ küç - qudriti némidégen zor - he! Ular bilen qarşılış tuxumni taşqa urǵanlıq bolmay néme? – déyişetti.

Ularınñ qarşı teripdikiler – evladtin - evladqa, cahandin ayrılǵan bu çet yurtta xalisa mal béqip, xalisa yer térip, bir allaǵa séginip özi bilgençe yaşıp kelgen kişiler idi. Ezeldin héçkim, hetta bu yurtıni berpa qılǵanlarmu, bu yurtıni sorıǵanlarmu ularnıñ öz aldıǵa iş qılışıǵa arılaşmıǵan. Kompartiyeǵu ularǵa yaman qilmidi. Biraq, ata - bovılarnıñ tutqan yolidin çetlep, ömrıde aqlap baqmıǵan «kafiratsiye» ge kirip, opçe yer térip can béqişni ular qandaqmu tesevvuriǵa sigduralisun.

– Biz déhqanmu, emesmu? Uy tuviqıçılık yeri, noǵuçılık süyi bolmıǵan déhqanmu déhqan bolamdu? Köpçilikniñ nersisi dégenniñ igisi bolamdu, igisi yoq nersiniñ qedri bolamdu?

Élipniñ sunuqını bilmeydiǵan, allıqandaq nezeriye, [109] ézm - pézmlardin öz tecribisini evzel bilidiǵan bu ademler şundaq dep ğulğula qılışatti. Qisqisi, 1975 - yiliniñ

baş baharida kopiratsiyelişiş mesilisi déhqanlar yevatqan ğızalirini qoyup turup, ğulğula qılışidıǵan muhim mesile bolup qalǵanıdı. Bu yılqı noruzmu kişilerniñ ésidin kótürülüp ketkende, étiz béşığa daş qazan ésip küce éşi étiş, éǵız derexlerge ilenğüç sélis, sorun tüzüp çélišişmu héçkimniñ ésigе kelmigende idi.

Tiptinç ótken noruzdin kéyin étizğa çıqqan déhqanlar xuddi meslihetlişivalǵandek öz yerlirini qirlap térişniñ teyyarlıqıǵa kirişip ketti. Kopiratıp atxanisiǵa qaraydıǵan Hélim axunniñ tosqınıǵa qarımay 3 - etrettiki Osman bilen 1 - etrettiki birneççe déhqan atlırini yétilep élip çıqip kėtişti.

Arqıdinla 3 - etrettin bir top adem kélip éǵıldiki uylirini yétilep maǵdı. At - ulaǵ bolǵan bilen yem - boǵuz bolmisa bolmaydu - de, ular öyliridin ara - gürcek, taǵarlırini, éşek harvilirini élip kélip, aldinqı yılı küzde opçe yığqan saman, yem - xeşek, şax - şumbılarnı öylirige toşuǵılı turdı.

Namrat yilliqçiniñ oǵlı Yüsüp qoliǵa kaltek élip kopiratsiyeni buzmaqçı bolǵanlarnıñ aldini tosti:

– Yem - xeşek bilen ulaǵlar kopiratipniñ, kim cayıǵa qoyup qoymaydiken, méñisiniñ qétiqini çiqirivétimen bikar!

– Ötep bare, yalaǵtöş ! Kopiratsiyede némen bar idi séniñ, bunçivala yoǵan sözleydiǵan ! Yolni boşat, bolmisa [110] özünniñ méñisi çuvulup kétidu héli !

– Qarañlar bunıñ heddidin éşip ketkinini, burniniñ bézini élip qoyidiǵan némiken bu.

– hey Yüsüp, tola putlaşmay mañqañni értip kéle, yügür!

– Herqaysıǵa putlaşqınım putlaşqan. Qandaq qılalayttıñ? Bu dégen kopiratipniñ mülki. Héçqandaq ademniñ kopiratipniñ bir tal saminini élišqa yol qoymaymen ! Cénimni tikip qoydum. Qéni kélişe !

Topniñ aldida turǵanlar Yüsüpniñ elpazidin qorqup ilgiriliyelmey turup qaldı. Arqıdikiler basturup kélip Yüsüpni dügcütüvetti. Éǵız boy bir déhqan unıñ qoliǵa ésilip, unıñ bilen pomdaqlışıp ketti. Etrapta turǵanlar Yüsüpniñ uttur kelgen yérige tepkili turdı. Éǵız boyluq adem uni astıǵa bésivélip taza urdı. Bir neççe adem Yüsüp tiqip qoyǵan şotini nedindur tépip kélip, ógzidiki şax - şumba, yem - boǵuzlarnı hoylıǵa taşlıǵılı turdı. Yene birneççeaylen ketmennin çuldisi bilen éǵılınıñ qulupini çéqivatqanda, yaş ambarçı yigit ketmen, ara, badañlarnı kótürgen Bekri axun, Taş axun qatarlıq aktiplarnı başlap kélip qaldı. Ular uttur kelgenni urup yiqitip, ógzidiki ikki ademni sörep çüşti. Añǵıçe hoylida turǵanlarmu, yiqilip yatqanlarmu alla - tova kótürüşüp talaǵa qarap qaçtı. Aktiplar éǵız boyluq adem bilen ógzidin tartip çüşken ikki ademni boldi déǵüçe urup, éşek harvisiǵa sélip, ikki ayalniñ hemrahlıqida öylirige evetivetti, iş şunıñ bilen bésiqqandek boldi. Birdemdila keç kirip qarañǵu çüşti. [111] Yüz - közliri kökirip işşip çıqqan Yüsüp işniñ téxi ayaǵlaşmıǵanlıqını biletti. U tamni tutup aqsap mañǵınıçe sirtqa çıqip etrapni közetti. Çoñ dervazini dem sélip taqap, hoylıǵa ikki közetçi qoydı. Qalǵanlar öyde oçaq aldida xéligiçe parañlışıp olturuşti.

Tañ seherde, şerq terep xire - şire yorup, yiraq - yéqindiki xorazlar bes - beste çillaşqa başlıǵanda, başlanǵuç mektepni yéqında pütküzgen Savut isimlik uzun paçaq yigit ışkni pem bilen éçip sirtqa çıqtı. U tamǵa yólinip turup etrapqa qarap, adem qarısını körmigendin kéyin cerendek téz - téz méñip toǵraqlıq arisiǵa kirip ketti. Uzaq ótmey unıñ inçike boyi aǵıça dönjde bir körünüp ğayıb boldi - de, kéyin qumluq otturisiidiki aqırıp körünidiǵan harva yolida yene peyda boldi. Yıraqtin qarıǵanda, éǵız, inçike boy, yoǵan tumaq kiyivalǵan Savut xuddi yaz künliri qomuşluqta peyda bolup qalidiǵan, déhqanlar «uzun paçaq» dep ataydıǵan quşqa oxşaytti. Uzun paçaq Savut eyni yillardiki aka - uka şatirlarnıñ evladi idi.

Çüşke yéqin yerdin üngendekla peyda bolğan 40 - 50 adem etret hoylisi aldığa toplaştı. Hemmisiniñ qolida ketmen, orğaq, palta - piçaq, dumba dégendek nersiler bar idi. Ular hoyla işikini buzğılı turğanda, aktiplardin birneççisi tamdin atlap qéçip kétéşti. Qalğanliri ögzige çiqivélişti. Ular qolliriğa badra élip badriniñ uçığa orğaq yaqı piçaq békitip, «qéni kélişe, erkek bolsañ kel, ceñge yarısañ kel!» dep hucumçılardıǵa heyve qılıp turdı. Hoylıǵa bésip kirgenler tam tüvige yéqin [112] kéliştin qorqup, bir cayǵa toplışıp xéli uzaq turuştı. Dividek qametlik Taş axunniñ özila ularni vehimige sélip qoyǵanıdı. Uniñ üstige mundaq turuvérişmu iş emes idi, étiz - ériqta, öyliride ularni nurğun işlar kütüp turatti. Beziliri birdin - ikkidin ğippide kétip qélişti. Namazşamǵa yéqinlaşqanda etrapta birmu adem qalmıdı. Ögzidikiler çüşüp oçaqqa ot qalap ğiza étip yep qorsaqlirini toqlaştı.

Etisi etigende etret işxanisi aldığa yene bir türküm adem yığıldı. Ular aldinqı kündikidin azraq bolsımu, peyli yaman idi. Dumba, paltılirini şiltip:

– Kompartiye erkinlikimizni qolimizǵa bergen, herqaysınnıñ bizni tosidıǵanǵa heddiñ emes !

– Qanǵa qan, canǵa can alımız! Adem urǵanlarnıñ xamirini yarımız!

– Noçi bolsañ xotun kişidek ögzige möküvalmay, meydanǵa çüşmemsen ! – dep varqırıştı. Ögzidikilermu tiǵmutiǵ turup, pestikilerni:

– Pomésçik, eksiyetçilerniñ ğalçıliri, sotsiyalizmniñ düşmenliri, qarap turuş, herqaysıñ cacañni yémey qalmaysen, – dep tillışatti. Hucumçılar nedindur tépip kelgen şota bilen ögzige çiqmaqçı bolğan bolsımu, çiqalmıdı. Ögzige birdem taş, késekmu étip béqiştı. Axır yene tillap - tillap, qaza bolğan namazlirini oquvéliš, osisi ötüp kétivatqan yerlirini térivéliş üçün kétip qélişti. Yolda ularǵa Yüsüpniñ qéyin'atısı uçrap qaldı. U mehelliniñ cétidiki canǵalda qoy béqip yalǵuz yaşaydıǵan adem idi. U tonuş - bilişlirige külüp [113] salam qıldı. Ularınñ salimini ilik almiǵanlıqıǵa heyran qélip:

– Hey xeq, néme boldi herqaysıñǵa? Ya men bir néme qıldimmu, némişqa salimimni ilik élišmaysen? – dep tovlıdı.

İş şuniñ bilen buzıldı. Aççıqini kimdin élišni bilmey turǵan kişiler «he mana, muşundaq boldi !» déyişip, uni eşektin yiqitip, birneççini sélip, uyan - buyan döşkeligili turdı. Qoyçı bovay ularniñ söz - heriketliridin işniñ çataqlıqını pamlıdı - de, qızıqçılıq qılıp:

– Hoy - hoy balılar, néme bolduñlar? Sarañ bolup qaldıñlarmu? Şamal darıp qalmıǵandu? – dep küldi. Çapiniñ topisini qaqqan bolup, özini élip qéçip:

– Men kétivalay cumu. Kiçik vaqtimda bir sarañ méni qoǵlap urup ketken, qorqup ketkinimdin aǵzi - burnumǵa qoqaq çiqıp kétip üç ay yatqanıdım. Şuniñdin tartıp aldimǵa biri yügürüp kelse, ya ünlükrek gep qılsa qorqımen. Men kétivalay cumu ukilirim, kétivalay, – déğiniçe eşikini tutup minip, özini qorşıvalǵanlarnıñ arisidin çiqıp kétip qaldı.

Uzun paçaq Savut yolǵa çiqıp kétip üç kündin kéyin rayondin herbiy ve saqçılarnı başlap keldi. Rayonda yığınǵa qatnışivatqan Nemet bilen Abduǵeni axunmu ular bilen bille qaytıp kelǵ. Herbiyler kélipla aktiplarnı yığıp kéçilep meclis açtı. Aktiplar toǵraqlıqta yéqindin buyan yüz bergen işlarnı, kimlerniñ kopiratsiyeni çin köñlidin himaye qilidıǵanlıqı, kimler [114] xelqni qutritip kopiratsiyeni çuvumaqçı boluvatqanlıqını bir - birlep doklat qılıştı. Etisidin tartıp qarşı tereptikilermu ikki - üçtin, gahida toplışıp kélip, özliriniñ kopiratsiyege kirmesliktiki bahane - seveblirini sözlep, yer, çarva, yem - xeşeklirini qayturup bérişni telep qıldı. Herbiyler ularni oçuq çiray bilen kütüvelip, aldığa kuruşkida qaynaqsu quyup bérıp, sözlirini estayidil añlıdı. Bikar bolup qalğan çağlirida mehelle sirtidiki oçuqçılıqta meşke desseşni, qarıǵa étişni meşiç

qildi yaki déhqanların öylirige béríp su toşup, hoyla - aramlirini süptürüp, éğildin qığ çiqırışıp bergeç, ularğa kopiratsiyelişışniñ evzellikini teşviq qildi. Ular qarığa étişni meşiq qilivatqanda déhqanlar bir çetke olişivélip qarap turuşatti. «Avu mergen iken, mavu atalmaydiken» déyişip ularğa baha bérişetti.

Birneççe künge qalmaq kopiratsiyedin çiqıp ketmekçi bolup yürgen bir qisim kişiler niyitidin yénip, aktip déhqanlarğa egişip opçe emgekke qatnişip ketti. İkkiliniñ qalğan kişilermu cédelxorlardin özini tartıp yüridiğan bolup qélişti. Axir herbiy - saqçılar ve rayon başlıqliriniñ qatnişisi bilen éçilğan çoñ yığında kopiratsiyedin çiqıp kétéimiz deydiğan birmu adem çıqmıdı. Hetta eñ cahillirimu gep qilişqa pétinalmay içige tinip oturup qélişti. Şundaq qilip toğraqliqta aliy kopiratip resmii quruldı. Nemet kopiratip mudiri boldı. Yüsüp bilen Abduğeni axun mu'avin mudir, Hémit axun katip, uzun paçaq Savut poçtikeş hem alaçı [115] boldı. Kopiratip qurulğanlıqini tebrikleş üçün nahiyedin kelgen artistlar toğraqliqta ikki axşam oyun qoydı, arqidin rayonniñ kinoçisi sovét ittipaqıda işlengen «Çapayéf» namliq kinoni toğraqliqqa élip keldi. Kino qoyulidiğan axşımı déhqanlar yumilaq bazarğa baldurla yigilivélişti. Ular burutluq kinoçi aşliq ponkitiniñ témiğa tartıp qoyğan aq latığa ve uniñ içidin her xil qiziqçılıqlar çiqidiğan séhirlilik maşinisiga ecebliniñ qarışatti. Kino başlınişiniñ bilenla kişileriñ celp qilivaldı. Bu köp qisim toğraqliqlar körgen tunci heqiqiy kino idi. Ular ilgiri körgen paxta térvatqan qirqim çaç ayallar, binalar, zavutlar çiqidiğan kinolarğa oxşımaytti. Yoğan ötüq, qulaqça, cuva kiygen, miltiq asqan ademler uyandin buyanğa mañatti, qopal avazda varqırışıp sözlişetti, haraq içip, naxşa éytişatti, ussul oynışatti, déhqanlar bu körünüşlerge qarap toxtımay küleşetti, kinodiki veqelik barganséri ciddiylışıp, qanliq ceñ meydanı köründi. Atlıq eskerler çépip kétévatqanda, mökünüp yatqan düşmenler oq étip, ularni atlıridin domilitivétetti. Her qétim bir esker yaki at yiqılsa kino körüvatqanlar: «Apla ! Eceb yiqıldı - he!», «Vay isit, eceb ésil at iken, méniñ bolup qalsıçu» déyişip kététti. Ayallarmu çidimay «Vay anam, qandaq qılay» dep başlırini pürküvélişatti.

Atlıqlarınıñ içidiki burutluq, aççıqı hemmidin yaman kelgini némilernidur dep varqırıp, qiliçini égiz kötürüp, étini düşmen terepke qarap çapturdı, qalğanlar uniñğa egişip varqışıp, qiliçlirini égiz kötürüp [116] alğa atlandı. Ékranniñ aldi teripidin qarığanda atlıqlar xuddi kino körüp olurganların baş üstige çépip kélivatqandek körünetti. Aldida olurganlar vehimige çüşüp qaldı. Körünüş téximu çoñiyip, téz çépivotqan atların putliri ékrandın çiqıp kélivatqandek tuyıldı. Yüreksizrek biri: «Xalayıq, qéçinlar!» dep varqırıldı, hemme adem goya şu gepnila kütüp olurgandek, aldi - keynige qarımay patıraqlışıp qéçişti. Qéçip xéli yerge barganda keynilirige qarışıp, arqisidin héçkim qoğlap kelmigenlikini körüp, birdin – ikkidin orunliriğa qaytıp kélişti.

Kino uda yette axşam qoyıldı. Her axşımı yumilaq bazarğa adem patmay qalatti. Ademler derexlerge, mesçitniñ, öylerniñ ögzilirige çiqivélişatti. Bir axşımı adem köp çiqivalğan bir öy güldür - ğalap qilip örülüp, kino körüvatqanlarnı çañ - tozanğa pürkidi. Yiqılıp çüşkenler, yarılanğanlarmu çañ - tozan arisidin ömilep qopup kinoni axırıgıçe körüşti. Toğraqliqlar kinodiki adem ve işlarnı, özliriniñ kinodiki atlıqlardın qorqup qandaq qaçqanlirini, kino körimiz dep ögzige çiqivélip, öylerni örüvetkenlikini uzaq yıllarğıçe sözlişip küleşüp yürüşti.

[117] On üçinçi bab

Altungül zilva boy, aq sériq, sizip qoyğandek qaşlırı astidiki yéşilğa mayıl çoñ - çoñ közlırini uzun, egmeç kirpikler orap turidiğan, qañsarlıq kelgen çokan idi. Gep

qılğanda, bolupmu külgende ağzınıñ sel yoğanlıqı bilen ikki teripide körünüp turidıǵan «oǵrı çışı» çirayını bilner - bilinmes buzup turidıǵanlıqını hésabqa almiǵanda, xélila çiraylıqlardıñ hésablınattı. Bolupmu közlirini oynıtıp, naz - kereşme bilen tolǵınıp gep qılışlırı unıñ séhriy küçini aşurup turattı. Anısı Buxéliçixan kiçikidin tartıpla unıǵa: «otunçıdek güs - güs dessep mañmay, qedemni kiçik élip, bediniñni oynıtıp mañ, külgende qoluñniñ dümbisi bilen ağzıñni tosuval» dep óǵıttı, u anısınıñ óǵetkenlirini éside mehkem saqlap, hemme cehette anısınıñ kütken yéridin çıqtı. Bolupmu toy işida anısını bek razı qıldı. Biraq, Altungül toy axşimila öziniñ bext ve muhebbettin ömürvayet mehrum bolǵanlıqını çüşinip yetti. Nemet xorek tartıp uyquǵa ketkende, u ünini çıqarmay iç - içidin boǵulup yıǵlıdı. U kündüzi çiraylıq yasinip, çandurmay külüp yüretti. Emma, kéçe unıñ üçün dozax idi. Nemet'niñ qızǵuç, pürlişip ketken saqalsız çirayı, döñ péşanısı [118] astidin kişige bigizdek qaraydıǵaq çoñqur közliri, çin yumulǵan qansız levliri uni qorqutattı. Bolupmu unıñ bedini hetta kiyim - kéçekliridin çıqıp turidıǵan éǵilniñ purıqıǵa oxşaydıǵan bir xil puraqları uni seskendüretti. Bu çiraynı körmeslikke, bu puraqlardıñ qéçip qutuluşqa unıñ amalı yoqlıdı. U özini küñdin - küñge solup, rohsızlinip kétévatqandek sézettı. Unıñ eksice, anısı küyü oǵlı Nemet'ni körse éçilip - yayrap, yaş çokanlardek xulqları çıqırıp kététti, unıñ bilen tumşuqları tırışıp sa'etlep kusuldışıp olturattı. Bundaqları çağlarda Altungül Nemet'ke esliyi anamnıñ köñli barmidikin? Dep oylap, köñli geş bolattı.

Altungül birküni yumılaqları bazardıki dukaǵa kétép bérıp, bazardıñ qaytqları Toxtı qariy bilen Zeynep'ni uçrattı. Aqları yüzlik, qara qaş, qara köz, qoyuqları burutliri özige yarışıp turǵan Toxtı qariy héli quçıqıdiki qızını erkiletse, héli Zeynep'ke amraqlıqları bilen birnersilerni deytti. Zeynep qéyidıǵandek qapaqlirini süzettı - yu, çidiyalmay yene külüp salattı. Toxtı qariy balını saye qılıp turup Zeynep'niñ qulıqıǵa némilernidur dep piçirlidi. Zeynep qıpqızıl bolup, közlirini xumarlaşturup küldi. Şu çağda aldı tereptin kélivatqları Altungül'ni körüp qélip iza tarttı bolǵay, romilini onşıǵan bolup yaǵa qarivaldı. Altungül tal çiviqtek éǵilip, Toxtı qariyǵa külümsirep salam qılıp ötüp ketti.

Toxtı qariy bilen Zeynep Altungül'ni şu haman esliridin çıqırıvétéşti. Lékin, Altungül xili xiliǵa [119] kelgen bu bir cüplü yaş er - xotunni xéli küñlergeçe xiyalidin néri qılalmıdı. U eqlini bilgüdek bolǵan çağliridin tartıp, çoñ bolǵanda Toxtı qariyǵa yatlıqları boluşni arzu qılattı. Pakız, mulayım, méhri issiq bu yigitte toǵraqlıqlarda tépilmaydıǵan qandaqları alahidilikler bar idi. Özi gerçe anısınıñ rayı boyıçe Nemet'ke tegken bolsımu, Toxtı qariynıñ Zeynep'ni alǵanlıqını anlıǵanda: «Poméşçikniñ qızınıñ eceb teliyi kepta» dep çidimay qalǵanıdı. Büǵünki bu uçrışıqları unıñ qelbide kömülüp qalǵan ot uçqunlirini biraqları yélinecitivetti. U öziniñ Toxtı qariyni untup kételmeıdıǵanlıqını hés qıldı. Axşımı u pütün vücudidin éǵıl hidi kélip turidıǵan Nemet'niñ yénida közlirini çin yumup yétip, Toxtı qariynıñ qapqara, qoyuqları burutı astidiki levlirini, sel mesxire qılivatqandek külümsirep qarashlirini, açısınıñ toyida unıñ bilen béqışıp ussul oynıǵanlıqını, anısı ve açıliridin yoşurunçe qızılǵül şexiǵa qonup turǵan bulbulniñ körünüşini keştilep, etrapıǵa tor toqları teyyarlıǵan şayı yaǵlıqlını Toxtı qariyǵa bérlemey qançilik avare bolǵanlıqını acayıp iştiyaqları ve epsusluqları içide oylap ketti. Oylıǵançe uyqusı qéçip, uyandıñ buyanǵa örölüp, tolǵınıp, tañniñ qandaqları yorup ketkenlikini sezmeı qaldı.

Altungül'niñ yénida yatqları Nemet unıñ toxtımay uluǵ - kiçik tınışliri ve uyan - buyan örölüşlirini sezmeı qalmıdı. U Altungül'ni unıñ özidin bekrekları çüşinetti. Ular bir mehellide çoñ boldı. Kiçik vaqıtliridin tartıp Altungül Nemet'ke nezer - közini sélip qoımaytti. Sel [120] çoñ bolǵanımu unıñdin qéçipmu yürmeıtti. Emma, biçare Nemet'niñ köñlide Altungül bu dunyaǵa goya özi üçünla yaralǵandek bir xil tuyǵu bar

idi. Uniñ özini yaratmaydıǵanlıqını, Altungül'niñ anisiniñ uni Vilaxun'bayniñ oǵullırıǵa saye qılıp yürginini bilsimu, uni köñlidin çıqıralmaytti. Da'im yollardin, bazardin, étizdin Altungül'niñ çiraylıq boylırını izdeytti. Uniñ naz - kereşmilik avazi, külkisini qulaqlırını dıñ tutup pütün vucudi bilen ańlaytti. Altungül yénidin ötüp kétivétip: «Qumaqbaş taz, néri ture!» dep ittirivetsimu, uniñ bedenliri hayacandin titreytti. U Altungül'niñ arqısında telmürüp yürüp uniñmu öziǵe oxşas aşiq biçare ikenlikini, u Toxti qariyniñ otida herqançe köyüp pişsimu, Toxti qariyniñ uniñǵa perva qılmaydıǵanlıqını bilivalǵanıdı. U içide «Xep toxtaptur, haman birküni aliqinimǵa çüşisengü» dep oylaytti. Uniñ qumaq béši 27xilmuxil pılan, hiyle - mikirler bilen tolup ketkenidi. 1950 - yillarda toǵraqlıqta yüz bergen asman - zémin özǵirişler uniñ barlıq arzu - armanlırını réallıqqa aylandurdi. U ézilgen, xarlanǵan namrat déhqanniñ vekili süpitide otturıǵa çıqıp, kiçikide Vilaxun'bayniñ nevrisi bilen çélişip oynıǵanda sunup ketken qolını éǵız kótürüp, Vilaxun'bay ve uniñ oǵullırınıñ üstidin yıǵlap turup şikayet qildi. Çoñ yıǵınlarda otturıǵa sekrep çıqıp avaziniñ bariçe şo'ar tovlidi. Şundaq qılıp u toǵraqlıqla emes, rayon, nahiye boyıçe hemmige tonuldi. Xızmet etritidikiler uni özliri bilen élip yürüp rayon, nahiyelerde éçilǵan muhim yıǵınlarǵa qatnaşturatti, [121] uniñǵa muhim vezipilerni tapşturatti. U toǵraqlıqtiki tunci kompartiye ezasi, Toǵraqlıq yézisiniñ tunci başlıqı, toǵraqlıqta qurulǵan aliy kopiratıpnıñ mudiri boldi. U emdi toǵraqlıqtiki herbir ademniñ teqdırını uyan - buyan qılalaydıǵan qudretke ige idi.

Şu künlerde u Altungül'niñ öziǵe başqıçe qızıqıp qaraydıǵan bolup qalǵanlıqını sézip téximu rohlinip ketti. Yerniñ tégide midirliǵan yılannıñ tivışıni sézeleydıǵan Buxéliçixan uni özi izdep kélip Altungül'ni uniñǵa bəriş oyi barlıqını puratqanmu boldi. Nemet xuşal bolup ketkenlikini çandurmay, başqa geplerni qılıp hécnémini sezmiǵendek olturdi. Buxéliçixan: «Béşini yeydıǵan taz, némenge hal tartisen, xep toxtap tur...» dep içide miñni tillap, ikkinçi qétimda qızını egeştürüp keldi.

Parqirap turıdıǵan şaptul çéçiki reñlik tavar köñlek, qara cilitke, marcan doppa kiygen Altungül egmeç kirpikler bilen oralǵan çolpan közlırını yoǵan éçip, öziǵe heyranlıq ve heves bilen tikilgende, Nemet'niñ béši asmanǵa yetti. Démisimu, bu dünyada héç nerse uni Altungül'dek xuş qılalmaytti. Biraq, toy kéçisi Altungül hedep öziñi élip qaçtı. Etisidin başlap «Micezim yoq...» dep ayrim öyde yétivaldi. Buxéliçixan kélip uniñǵa qandaqtur bir némilerni içürüp, gah heyve qılıp, gah aldap eyveşke keltürgenmu boldi. Lékin, Altungül yotqanda muzdek soǵuq halette yatatti, tumşuqlırını élip qéçip, tetür qarap uni ğezep ve reşk otida yanduratti. Aşu til bilen tesvirliǵısız köñülsizliktinmikin yaki [122] başqa sebev barmikin, Altungül ta hazirǵıçe qorsaqlıq kótürmedi. Nemet'niñ köñlidiki ğayivane muhebbetniñ ornını bara - bara guman, narazılıq ve ğezep igileşke başlıdı. Altungül qançılık néme idi ! U xalisila, Altungül'niñ keşini bir kündila toǵrılap, özi xalıǵanni çekip tallap, turup alalaydu. Ula niyitini buzsa, toǵraqlıqtiki herqandaq qız - çokan uniñ aliqinidin qutulalmaydu. U dégen kim - he?

Toǵraqlıqta ezeldin uniñdek hemme ademni aǵzıǵa qaratqan, dégini dégen, etkini etken bolıdıǵan yene bir mensepdar ötken emes. Buniñdin kéyinmu ötmeydu. Buni Nemet'niñ çoñ dadisi Qurban baxşı aldin'ala pal sélip bilivalǵan. 90 yaşqa kirgen çégida, bir küni kelininiñ béşini yara bésip ketken biçare Nemet'ni uruvatqanlıqını körüp: «Hay - hay, kelin, kimni uruvatqınıñizni bilemsiz? Muşu aciz balıñız çoñ bolǵanda yurtni titritidiǵan katta adem bolıdu, siz uniñ anisi, uniñǵa hergiz yaman közde qarıǵuçı bolmañ!» dégenidi. Pal dégen şundaqmu toǵra çıqamdıǵan ! Uniñ çoñ dadisi Qurban baxşı heqiqeten karamet adem idi. İlişip qalǵan kişilerni pére oynitip saqaytalaytti. U baxşıliqmu, palçılıqmu, tévipliqlıqmu qilatti. Lékin, ezeldin kişilerdin bir nerse telep qılalmaytti. Berse heşqalla dep alatti. Aǵrip qalǵan ademlerniñ öylirige bérip davalaytti.

Dadisidin kiçik qalğan Nemet çon dadisiğa bek amraq idi. U bir işlar bilen meşğul boluvatqanda közlirini möldürlitip pegahta tügölüp olturatti. Birer işqa buyruğan haman sekrep qopup, buyruğan işni yügürüp yürüp ada qilatti. U [123] teñtuşliri bilen oynaş, adem köp yerge bəriş bextidin mehrum idi. Uni çon ademlermu, uşşaq balıllarmu, hetta qurt - qonğuz, haşaratlarmu bozek qilatti. U sel çon bolğanda, çon dadisi uniñ bəşini yariliri bilen qoşup çüşürüvətip, bəşiğa undek yumşaq, emma nahayiti sésiq bir darini sépip, pakiz mata bilen çin ténivetti. Deslepki bir - ikki künde bəşi lavuldap köyuvatqandek örtinip, ikki közi çaçrap çiqip kətidiğandek çinqilip, közlirini açalmay qaldi. Üçinçi künidin başlap, ağriq çidap turgusiz qıçışışqa aylandı. U şunçe azablarğa çişini çişlep turup berdaşliq berdi. Normal adem bolup yaşaş uniñ eñ çon arzusi idi. Bu arzuğa yétiş üçün bedel tölümise bolmaytti. Uniñ yarisi saqaydi. Biraq, u çaçlıridin menğüğe ayrılıp qaldi. Uniñ bəşi mis qazandek qizğuç parqirap turatti, Nemet bunıñımu razi boldi. Tumaqni çökürüp kiyip, bəlini mehkem bağlap, nede adem köp bolsa şu yerge bərip, teñtuşliriniñ qataridin qalmay yüridiğan boldi.

Nemet'niñ dadisi u kiçik çaçlıridila ölüp ketkenidi. Nemet 13 yaşqa kirgen yili çon dadisimu ölüp ketti. Anisi ğelite micezrek, aççıqi yaman ayal idi. Çaçlırini salvaritip yirtiq, saḡgul - suḡgul kiyimlerni kiyip baliliriğa varqirap - carqirap yüretti. Qéyin'atisidin öginivalğan yérım - yarta hünirige tayinip, bezi nadan ayallar bilen amalsız qalğan biçarilerni aldap nahayiti teste kün ötküzetti. Aysıxan baxşidin tartip evladmu'evlad baxşiliq, tévipliqlik qilip kelgen bu cemetniñ ata kespi Nemet'ke kelgende üzölüp qaldi. Nemet [124] kompartiyeniñ bundaq işlarni yaxşı körmeydiğanlıqini bilgeçke, kişilerniñ ata - bovisi heqqide gep éçip qélişidin hezer eyleytti, anisinimu dem séliş, ot köçürüştek işlardinmu tosüp, uniñğa aymu'ay un - yağ, otun yetküzüp bérretti.

U 1975 - yili etiyazda vilayetlik partiye mektipide üç ay oqup kelgendin kéyin aktiplarni 15 künlük öğinişke teşkillidi. Her axşımı qara çırağ yoruqida, u partiye mektipidin élip kelgen bir bağlam matériyalni Hémit axun köpçilikke oqup bérretti. Oqup bolğandin kéyin Nemet özi bilgençe çüşendüretti. Arqidin hemmeylen ğulğula qilişatti. Bir küni Nemet sözlevətip nahayiti işenç bilen:

– Men silerge dep qoyay, xuda déğenni, dozax, cennet déğenni ezeldin héçkim körmigen. U peqetla ezğüçiler bilen aldamçı mollılarniñ xelqni aldaş üçün oylap tapqan hiylisi. İşenmeydiğanlar bolsa, qéni xudani kim körüptü? Dozax, cennetni öz közi bilen körüp kelgenler barmiken? Cennet dégen kommunizmniñ özi şu. Biz uni öz qolimiz bilen qurimiz. Bizniñ kompartiyə bar nersige işinidu, yoq, xiyaliy nersige işenmeydu. Kompartiyə ezaliri, aktiplar koniliqtin, xurapatlıqtin çek - cégra acratmisaq bolmaydu. Qéni qaysınlar maña eğişip xuda yoq déyeleysiler? – dédi.

Olturğanlar qandaq qilişini bilelmey, oğriliqçe bir - birige qaraştı. Beziliri qorqunçtin titrep, ağzi gepke kelmey qaldi, hetta Yüsüp'mu bəşini töven sélip cim olturuvaldi.

[125] Rayondin kelgen kadir Nemet'niñ quliqıǵa piçirlap uni sirtqa élip çiqip ketti. Birneççe kündin kéyin uni rayondin çaqirtip, solçilliq, aldiraḡuluq qildiñ, dep tenqidleptu, dégen gepler tarqilip ketti. Nemet şuniñdin kéyin undaq geplerni qilmaydiğan boldi. Lékin, uniñ bu sözliri birneççe künge qalmay rayon, nahiye boyiçe hemme ademge pur bolup ketti. Beziler uni maxtidi, beziler uniñdin téximu qorqidiğan bolup qéliştı. Köp sanliq kişiler yaqisini çişlep süküt qildi. Qandaq boluşidin qet'iynezer, Nemet téximu daḡdar adem bolup ketti. Şuniñğa yarişa rohlinip, az - tola semrip, reñ tüzüp qaldi. Buxéliçixan'niñ quliqıǵa quyup turuşı bilen Altungül toxtimay Nemet'ke hem öziğe yéñi kiyim tiktüretti. Şu yilliri Nemet rayon kadirliřiǵa oxşıtip kök şiriq çapan, yéñi herbiyçe qulaqça, kalte qonçluq ötüq kiyip, çapiniñ yançuqıǵa qelem

qisturup yüretti, égiz qara atta gidiyip oturup, kişilergə zerde bilen heyve qilip sözleydiğan bolup qalğanidi.

Bir küni Nemet Altungül'niñ hoylidiki supida oturup çörisige tor tutulup, gül keştilengen bir qol yağlıqni héli yéyip, héli qatlap xiyalğa pétip qalğınini kördi. Altungül Nemet'ni körüpla hoduqup, yağlıqni ittik arqısığa yoşurdi. Nemet Altungül'niñ qolini qayrip yağlıqni élıvaldı.

– Nème bu?

– Yağlıq... Silige toquğan...

– Qaçan?

– Bultur... bultur toquğan.

[126] – Bulturniñyaqi maña bermepsengu buni? Bériidiğan adimiñ barmitiya?

– Şu... men hazır bérey dep...

– Emise, eceb men körüp qalsam yoşurup kettiña?

– Viyey, nème dégenliri bu, méniñ silidin bölek adimim némiş qilidiken, ohuş, gépim bar dep qilivéridiken, bu adem.

– Men saña dep qoyay, hoşuñni yığip yür! Undaq - mundaq gep - söz anlap qalidiğan bolsam, tuğulğiniñğa puşayman qilip qalisen, bikar.

Nemet şuniñdin kéyin pursitini tépip Toxti qariyniñ yürikinimu bir mucup qoyuşni köñlige püküp yürdi.

[127] On tötinçi bab

1957 - yiliniñ orma pesli yétip keldi. Avval öçkebulaq tereptiki tutaş ketken yerlerniñ buğdiyi pişti. Qalğan yerlerniñ buğdiyimu besleşkendek, tenla sarğıyışqa başlıdı. Bu yıl buğday rasa oxşığanidi. 3 - etrettikiler buğdayni a'ililerge bölüp berdi. Déhqanlar er - ayal, uluğ - uşşaq ten étizğa çıqip aldiraş ormiğa çüşüp ketti. Hetta orun tutup yétip qalğan bovay - momaylardin tartip uşşaq balılargiçe başaq térişke qatnaştı. 3 - etrettikilerni körüp başqa etrettikiler turalmay qélişti. Kopiratipqa qoşqan yéri köprek déhqanlar bilen bezi aldiraşu, sepra micez kişiler étizliqqa çıqip öz yeriniñ buğdiyini oruşqa çüşüp ketti. 1 - etretniñ qalğan ezaliri etret boğaltiri Toxti qariyni orivélip buğdayni bölüp bərişke qistidi. Toxti qariy ularniñ arisidin miñ teste sugurulup çıqip, etret başlıqı Abduğeni axunniñ öyige yügürdi. Xotunidin uniñ kopiratip işxanisiğa ketkenlikini anlap, kopiratip işxanisiğa bardı. Vilaxun'bayniñ yoğan dervazisidin kirip, hoylida tördiki işxaniniñ işik - pencirisidin marişip turğan déhqanlarni kördi. Ularmu qandaq qilişini bilelmey ehval uqqili kelgenlerdeq qılattı. 3 - etretlik bir déhqan Toxti qariyğa:

[128] – Etigenniñyaqi vilayettin kelgen kadirler meclis éçivatidu, – dédi. Birneççe aktip déhqan çirayi ciddiy tús alğan halda toxtimay uyandin buyanğa ménişip yüretti. Meclis éçivatqanlar uzaqqa qalmay tarap çıqıştı. Toxti qariy Abduğeni axunniñ aldığa ittik bérip, uni bir çetke tartip:

– Çataq boldı, bir qisim ademler öz yeriniñ buğdiyini orğili turdı. Qalğanlarmu öz aldımızğa orimiz, bizgimu yer bölüp bérinlar, dep gélve qilivatidu, qandaq qilarmız? -- dédi.

Kimdur birige gep qılğan bolup, Toxti qariyğa köz sélip turğan Nemet birdinla uniñğa qarap zeherxendilik bilen varqirap ketti:

– He, qandaq qilattuq, qaçañgiçe miki - miki, kömsem pişarmikin, yapsam pişarmikin, dep yürimiz? Qorsiqimizda ağıqimiz bolmisa, içimizde bir yer tartışmisa, qolimizğa dumba élip cacisini bérimiz, oğul bala, erkek bolğandikin ! Qandaq xeq bu,

ikki tok - tok haramzadilerni başquralmay, xotun kişidek mañqisini éqitip palaqlap yügürüp kélidiğan ! Hoy ğéni axun, nedin taptıñlar bundaq lamzelle ademlini? Boğaltırılıqqa adem çıqmığan bolsa, avu mektepni yéñi pütüzgen, cigiri bar ballını işlitiñlar, mandaq !

Toxti qariy deslepte néme işliqini añqıralmay heyran bolup qaldı. Kéyin birdinla öñüp:

– Hey taz, némenge yoğan sözleysen? Qağa poq yémeste, eceb ademge zehiriñni sancıp kettiña ! Eceb qorsiqıñ ağırmısa, tartışmısa dep kettiña! Gépiñ bolsa aşkara [129] qılmamsen? Ale undaq boğaltırılıqıñni, aça - sıñlıña élip ber, men sendek meynet tazniñ boğaltırılıqını qılğuçe ésilip ölüvalarmına ! – dédi. Abduĝéni axun Toxti qariynı «boldı, boldı, gep qılmısıla» dep tartıp, sörep élip çıqıp ketti. Nemet’mu xuddi uni boğup qoymısa derdi çıqmaydıǵandek arqısıdın déveyliginiçe qaldı.

Çüştin kéyin vilayettin kelgen ikki kadir aktiplar ve partiye - ittipaq ezalirini yigip meclis açtı. Meclistin kéyin kopiratıp başlıqlırı bilen etretmu etret bérıp, buğday oruvatqan déhqanlarğa:

– Déhqan qérındaşlar, orup bolğan buğdayni opçe hésablaymız, opçe teqsim qilimiz, bu yuqıriniñ yolyoruqı, héçkim öz aldıǵa yótkimisun, – dep yetküzdi.

– Biz silerni bizge kopiratsiye qurup bérinlar déduqmu? Biz ezeldin öz aldimizǵa tériqçilik qilip can béqip kelgen, buniñdin kéyinmu şundaq qilimiz, kopiratsiyege kirmeymu cénimizni baqalaymız! – dédi beziler. Yene beziler:

– Özimizniñ yerini özimiz tériyli dégenmu gunah boldimu emdi? Eger şundaq bolsa, başqa kelgenni köreyli, qéni, bizni néme qilivétersilerkin? -- déyişti.

3 - etrettikiler orǵaq bilen étiz qiriǵa qoyup qoyğan dumbalirini élip kadirlar bilen aktiplarnı qoǵlap sürüp kėtişti. Yüsüp arqıda qélip ularni tosqmaqçı bolǵanda, «Etiyazda üç adimimizni urup çala ölük qilip qoyğan Yüsüp dégen senĝu, tayaq dégenniñ qandaq [130] bolidiǵanlıqını senmu tétip baql!» dep tutuvélip, boluşıǵa urup öyige taşlap qoyuşti.

Qéni qizip turğan déhqanlar Yüsüpni urup, kadirlarnı qoǵlivétıp puxadin çıqqandek boluşti. Ular kadirla bilen aktiplarnıñ Yüsüp bilen kari bolmay qandaq qéçişqinini dorişip rasa külüşti. Ular rohlangan, körenligen halda qalğan ikki etrettikilernimu özlirige egeştürüş üçün mehelliniñ yuqirisıǵa qarap mañdı. 1 - etrettikilerniñ bir qismi öz aldıǵa orma oruvatatti. Köp qismi qoli işqa barmay étiz béşıǵa yigilivélip quruq parañ soqup turuşatti. 3 - etrettikilerniñ kélivatqanlıqını körüp işlevatqanlarmu, bikar turğanlarmu teñla örülüp qaraşti.

– Yérimni özüm tériymen déyiş gunah emes, kompartiye öz erkinlikimizni qolimizǵa bergen !

– Yérimizni özimiz tériymiz, özimiz orup, özimiz yigimiz. Payda - ziyiniǵa özimiz ige bolimiz. Biz héçkimge éğirimizni salmaymız.

– Hemmini qılğan aşu Nemet taz bilen uniñ qolçomaqlırı !

– Hemmimiz yigilip vilayetke bérıp erz qilaylı, aqmısa Ürümçi’, Beijing’ǵa barımız!

– Toxtañlar xalayıq, öpkenlarnı bésivélinlar! – kişiler Abduĝéni axunniñ temkin avazini añlap uniñǵa qarap qélişti, héçkim uniñ nedin peyda bolup qalǵınıni körmigenidi.

– Buğdaylirimiz pişip tökülüp kétivatidu, aldi bilen uni orup yigivalaylı, muşu buğday bolmısa yılını [131] qandaq çıqırmız? Xotun - balilirimizni qandaq baqımız? Teyyar aşni taşlap bir - birimizni boğuşup yürmeyle. Kopiratsiyeliş başqa bir kimniñ emes, kompartiyeñiñ körsetken yoli. Bu yolda mañmay kimge erz qilsaqmu bikar. Qéni,

buğday orimiz deydiğanlar méniñ keynimdin méniñlar, vaqitni ötküzmeý işimizni qilivéreyli.

– Yürünlar xalayıq, bizge egeşsenlar ziyan tartmaysiler.

5 - 6 adem ikkilenmey uniñ arqisidin mañdi. Qalğan 10 - 15 çe adem sel ikkilinip andin egeşti. Abduğeni axun ittik - ittik méñip étiz béşiğa qarap kétivatatti. Uniñ arqisidiki adem barganséri köpiyivatatti.

– Géni bapkarni tutup kélip edipini béreyli, u déhqanlarni başlap ketmisun !

– Öltürüvétidiğan guyken bu Géni dégen !

3 -etrettin kelgen Osman bilen uniñ yénidiki ikkiylen Abduğeni axunniñ arqisidin qoğlamaqçı boluşti. Qizil saqal, yeşil közlük Hüsiyin axun dégen molla adem ularni tosuvaldi:

– Aldirimanlar, aldirimanlar, hemme işniñ yoli bar. Abduğeni axunniñ tapqan dadisi téxi hayat, bala dégenni dada başquridu.

Hüsiyin axun şu yerdinla udul mehelliniñ sirtiga çıqip yulğunluqta qoy béqivatqan Hadi axunniñ yéniğa bardı. U eyni yillardiki sali bapkargı quyup qoyğandek oxşaydığan, éviz boy, ikki mürisi aldığa çıqip turidiğan, çirayi tatırañgu adem idi. Çirayidin aççıqı [132] yamanlıqı çıqip turatti, u Hüsiyin molliniñ gépini aňlapla öyge qaytıp keldi. Xotunini evetip Abduğeni axunni çaqirtip ekilip, öyge kirişigila kaltek bilen urup ketti. Abduğeni axunniñ çüşendürüşige qulaq salmay, appaq, uzun saqilini titritip:

– Bügündin tartip kapiratsiye - papiratsiye dégenge yéqin yolimaysen, étizğa çıqmay qoy baqisen. Eger gépimni aňlımisañ, sendek tuzkorni öz qolum bilen öltürüp kömüvétimen ! – dep varqiridi. Abduğeni axun dadisiniñ micezini bilgeçke qarşılıq qılmay, qoy baqqili barmaqçı bolup mañdi. Çiqipla qoy baqqili barmay, buğdaylıqqa yéqin yerdiki çoñqur bir ériqniñ içide mökünüp yatti. Axşimi qorsiqı éçip çidiyalmay, bir kiçik balini evetip xotuniğa nan açıqturup yédi. Ériqniñ içi nem, salqın idi. U özini taşlap rahatlinip uxlidi. Tañ yoruğanda mehellisige yıraq yollar bilen kopiratip işxanisiğa bardı. Kopiratip hoylisi sériq kiyimlik eskerler bilen tolup ketkenidi. Eskerler hoylida oturup giza yevatatti. Çögün kötürgen ikki bala ularniñ kuruşkiliriğa çay quyup bérvatatti. Nemet herbiyçe yiliñ çapınini yépinçaqlığan halda içkiriki işxanidin çıqip Abduğeni axunni kördi - de, uniñğa aşxanidin bir çögün çay ekilip içkiridiki başlıqlarğa çay quyup bérişni tapılup qoyup kirip ketti. Abduğeni axun çay kötürüp kirgende, Nemet uni törde oltuğan 50 yaşlardiki xam sémiz er kişi bilen yaşraq ofitsérğa tonuşturup:

– Mu'avin mudir Abduğeni', – dédi. Oltuğanlar [133] uniñğa qarap külümsirep, başlırini liñşitip qoydı. Abduğeni axun ularğa cavaben qolini meydisige qoyup salam qilip bolup, Nemet körsetken orunğa bérip olturdi. Uniñ közi udulidiki tamğa qatar yölep qoyulğan miltiqlarğa çüşti. Miltiqlar guva qarañguluqta valildap közge taşlinatti.

Çüşke yéqin kopiratip işxanisi aldığa 70 - 80 ge yéqin adem yığildi. Uları etret başlıqliri adem evetip yığip kelgenidi. Köp qismi étiz béşidinla kelgenliktin orğaqlarni élıvalğanidi. 3 - etrettiki Osman, Sadiq axun başlıq birneççisiniñ top aldığa ötüp hürpiyip turuşidinla yaxşı niyet bilen kelmigenliki, birer iş çiqarmaqçı ikenliki bilinip turatti. Hoyla işiki éçilip miltiq kötürgen ikki esker çıqip ikki terepte miltiqlirini mürisige ésip turdi. Arqidin vilayetlik c x idarisiniñ başlıqı – çaqliriğa aq kirgen, xam sémiz adem bilen yeşi bir yerge bérip qalğan çoqur yüzlük terciman, yaş ofitsér, rayon başlıqı qatarlıqlar çıqip yağaç orunduqta déhqanlarğa yüzlinip oltuışı. Nemet aldığa çıqip birdem tağdin - bağdin sözligendin kéyin c x idarisiniñ başlıqını sözge tekliq qıldı. U yer - bu yerdin şalañ çavak avazi aňlinip yoqap ketti. Déhqanlar vilayettin kelgen bu

katta emeldarğa qarap bir pes cim bolup qélişti. Başlıqmu aldirımay, uzun mata yektikiniñ aldidin tüklük meydiliri körünüp turidıǵan, uzun saqallıq, qayırma burutluq, doppa - tumaq kiygen, anda - sanda beziliri sellimu orıvalǵan, téqimlirida uzun piçaqliri sañgilap turidıǵan, çirayi [134] aptapta köyüp, qolliri bilen yalañǵıdaq putliri derex qovziqidek bolup ketken, kiyimliri kona bolsimu céni çin, bir - biridin boyluq bu ademlerge bir baştin köz yügürtüp, xuddi ularniñ içidikini bilivalmaqçı bolǵandek qarap ketti. İkki otturida sürlük bir cimcitliq peyda boldi. Bu cimcitliq yene bir pes sozulsa xuddi birer iş yüz bérیدigandek, hemme ademniñ nérva talaliri çin tartılıp çekige yetkende, başlıq salahiyitige mas bolmıǵan inçike avazda söz başlıdı. Çoqur terciman uniñ sözini udulluq tercime qılıp berdi.

– Déhqan akılar, yaxşimusiler! Men sözümni başlaştın burun, silerdin bir so'al sorıyalay, siler «déhqan» dégen gepniñ menisini bilemsiler?

Kişiler bir pes ténirqap qaldı. U yer - bu yerdin «Bilimiz, déhqan dégen tériqçiliq qilidıǵan xeq» dégendek avazlar anlandı.

– He, toǵra, déhqan dégen küzde buǵday tériydiǵan, etiyazda perviş qilidıǵan, pişqanda orup tépidiǵan, kişilerni hayatlıq üçün zörür bolǵan aşlıq bilen teminleydiǵanlar, dégenlik. Şuña, silerniñ buǵday oruşunlar yaxşı iş. Emma, kopiratsiye bolǵandikin, buǵdayni öz aldinlarga élip ketmey, kopiratsiyeniñ tüzümi boyıçe bir terep qilişınlar kérek...

– Qandaq kopiratsiye iken u déhqanniñ buǵdiyini tartivalidıǵan?

– Buǵday térip xeqqe tapşurup qoyup, yene xeqtin tilep yégenmu işmu?

– Uruñlar avu xam qapaqni, tola tilini çaynavermisun !

[135] Déhqanlar gürride yopurulup kélişige, ikki esker ularni tosuvaldı. Kadırlar derhal işxanıǵa kirip kélişti. Birneçe déhqan bérıp ikki eskerniñ qoralıǵa ésilıdı. Eskerler qoralni bermey, yéniçe méñip özlirini qoǵdıǵan halda işxanıǵa kirip işikni taqıvaldı. Déhqanlarmu, içidiki kadir, eskerlermu hayacan ve ğulǵula içide idi, déhqanlar işikni qandaq éçişni meslihetlişivatattı. Uniñdin kéyin qandaq işlarniñ yüz bérیدiganlıqini xiyaliǵimu keltürmeytti. İşik içidiki eskerler bolsa qorallirini qolıǵa élip teyyar bolup turattı. Beziliri «Komandır, biz néme üçün ularniñ edipini bermey, qorqup bu yerge kirivalimiz? Bizge buyruq bérin, biz ularni çekindüreyli» dep telep qilişattı. Ofitsér özimu hayacanlinip tursimu aldirap ularniñ telipige qoşulmıdı. U tüñlüktin ögzige çiqip peske qarıdı. Üç déhqanniñ işikini calaqlitip tépivatqanlıqini körüp, tapançisidin asmanǵa qaritip oq çiqardı. Miltiq avazini anlap kişiler hodupq toxtap qélişti. Şu çağda Osman:

– Vay xeq, qorqma, eskerler paxta miltiqta quçqaç étivatıdu. Héçnéme qılalmaydu!

– dep varqirıdı. Arqisiǵa qaytmaqçı bolup turǵan kişiler yene toxtap işik terepke qıstap keldi. Osman bilen yene bir uzuntura adem işikni can - cehli bilen tépişke başlıdı. İşikniñ bir qaniti sunǵanda işik aldidikiler tentene qılıp çuqan sélişip işikni dümbisi bilen ittirip açmaqçı boluşti. Şu çağda arqa - arqidin üç pay oq étilip, üç adem yerge yiqıldı. Ular niñ bedinidin étilip çiqqan [136] qan işik aldini qıpqızıl boyıdı. Qalǵanlar öle - tirilişige baqmay, yiqılıp - qopup qaçtı. Birdemdila işik aldida yiqılıp yatqanlardin başqa ins - cin qalmıdı. Üç ademniñ biri yéniçe, ikkisi düm yatattı. Ular niñ biri Osman, yene biri Hüsiyin molla idi. Uniñ sellisi sel nériǵa domılap ketken bolup, çaç - saqalliri yıraqtın qandek qızıl körünetti. Marcanǵa oxşaydıǵan yeşil közliri oçuq qalǵanıdı.

İşik éçilip eskerler bilen aktiplar sirtqa çiqtı. Yatqanlarniñ güren tomurini tutup tekşürüp körüşti. Hüsiyin axun allıqaçan can üzgenıdı. Osman'niñ halimu bek boştek qılattı. Mürisige oq yégen Ömer isimlik yene bir yaş bala qansirap hoşsız yatattı. Osman

şu küni xuptenge qalmay can üzdi. Emdila 16 yaşqa kirgen Ömer vilayetlik doxturxanida ikki ay yétip, bir qolidin ayrılğan halda qaytip keldi.

Bu veqe yüz bérıp birneççe künden kéyin toğraqlıqtın yene töt adem qolğa élinip, herbiri 10 - 15 yillıqtın késilip ketti. Sadiq axun başlıq 17 ademge «buzuq unsur» qalpiqi kiydürüldi. Qolğa élingan, qalpaq kiydürülgenlerniñ öyliri axturulup, tağar - tağarlap aşlıq, çarva malliri musadire qilindi.

Şu yili qışta Saybağ bazirida «sekreپ ilgirileş» kommunisi qurulup, toğraqlıq bu kommunaniñ bivasite qaraşlıq dadüyi boldi. Yüsüp kommunağa östürülüp su kadiri boldi. Kommunağa başlıq boluşni tama qılıp yürgen Nemet némişqidur öselmidi. U «Muşu xeq özigimu [137] qildi, mañimu qildi» dep toğraqlıqlardın ağırınıp, bir mezgil qéyidap, salpiyip yürdi. Qéyidiğanniñ paydisi yoqluqını körüp asta - asta oñşilipmu qaldi.

Hernéme dégenbilen toğraqlıq dadüyiniñ başlıq dégenlik toğraqlıqniñ igisi, eñ çoñ hoquqdari dégenlik. Toğraqlıq nahıyege, bazarğa yıraq, öz aldığa bir yurt. Bu yerge asanlıqçe maşına, harva kélelmeydu. Bu yerge aldirap kadir kelmeydu. Kelsimu bir - ikki kün turupla kėtişke aldiraydu. Şuña, Nemet bu yerde özi beg, özi xan bolup, xalıgınıni qılalaydu. Östüm dep piçiqi ötmes mu'avin başlıq bolğandın, toğraqlıqni öz aldığa soriğan evzel emesmu.

Nemet yene qara étığa minip gidıyıp yüridiğan boldi. Bolupmu «istil tüzitiş» herikiti başlinip kişilerge heyve körsitidiğan purset kelgende u téximu rohlinip ketti.

Bu qétimqi herikette İbrahim giciñ bilen Sidiq axunğa, yene biri Tilivaldi axunğa pikir köp çüşti. Hémit axun amminiñ pikirini retlep, tutamğa çıqmaydığan parçe - purat geplerni qısqartıvétip, u üçiniñ eksil'inqilabiy gep sözlirini retlep çıqtı.

Hémit axun ularniñ eksil'inqilabiy gep - sözlirini yézivatqanda, péşanisi bilen burniniñ üstide ter tamçiliri peyda boldi. U bu geplerniñ aşu ademlerge kötürüp qopqusız balayı'apet élip kélidiganlıqını biletti. Lékin, otturiğa çüşken bu pikirlerini eynen yézıp yuqırığa yollaş uniñ vezipisi idi. Yézivétip bezi geplerni sel siliqlap qoyuşni oylišimu, bu geplerni [138] hemme ademiñ anlıgınıni oylap, niyitidin yénip qalattı. İçide: «Put yügürüki aşqa, éğiz yügürüki başqa» dégen şu, dep oylap, ixtiyarsız aççıq kületti. Hémit axun perez qılğandek «Bu sözler bedilige İbrahim axun oñçı unsur, Sidiq axun bilen sétivaldi axun yerlik milletçi unsur qalpiqını kiydi. Toğraqlıqtiki sinipiy düşmenlerniñ sani téximu köpeydi. Ular kembeğel déhqanların, sotsiyalizm ve kommunizm yolını, yéñi turmuşniñ düşmenliri idi. Héçkim ularğa oçuq çiray açmaytti, hésdaşlıqmu qilmaytti. Ular pirolétariyat diktatorisi astida titrep, ömilep yaşışı kérek idi. Ular éçilip - yéyilip külelmeytti, birerige iç sirini éytalmaytti. Ezalar bilen teñ olturup teñ qopalmaytti. Yéñiray kiyim kiyelmeytti. Ular künige on neççe sa'etlep eñ éğir, eñ meynet işlarni qılattı. Muşundaq yaşaş yolını ular özi tallıvalğanıdi. Bu xuddi şu devrniñ gézitliride éytilğandek, uçqandek ilgirilevatqan poyizniñ aldini tosqmaççı bolğan yaçıvek poyiz çaqırlı astida yançılış teqdiridin qéçip qutulalmığandek bir iş idi.

Kommuna qurulğandın kéyin toğraqlıqtiki üç etrette birdin opçe aşxana qurulup, ezalar tamaqni aşxanıdın yeydiğan boldi. Etret qarımıqıda yene tikküçilik karxaniliri qurulup, ezaların kiyimini heqsız tikip béridiğan, yesliler qurulup, uşşaq balılar heqsız béqilidiğan boldi. Tamaq, kiyim - kéçek, bala gémidin [139] qutulğan déhqanlar pütün küçini işlepçiqırışqa serp qılışı, mo bésidin 01 miñ cıqlap hosul élişi kérek idi. Emma, işlar oyliğandek asan bolmıdi. Çünki, bu elmisaqtın héçkim qılıp baqmığan işlar idi. Sadda, yavaş déhqanlar ularniñ qedimdin tartıp davam qılıp kelgen turmuş usuli buzuvétilgende kac, şexsiyetçi, aç köz tereplirini aşkarılaşqa başlıganıdi. Kadırlar heddi - hésabsız uşşaq - çüşşek turmuş maciraliri içide néme qılışni bilmey gañgirap

yürüşetti. Şundaqtımu yuqiriniñ siyasetini icra qılmay, aşlıqtın «sün'iy hemrah» qoyup bermey bolmaytti. Bu sekrep ilgirileş devri idi. Déhqanlar tañ yorumasta ornidin turup ta xuptengiçe tinim tapmay işleytti, yérım kécigiçe yene siyasiy öginişke qatnişatti. Étizlar adem boyı kolinip, qatmuqat oğut kömülgendin kéyin térilğan zira'etler tökken terge yarişa hosulmu béretti. Emma, bu hosul yuqiriğa hessilep köptürüp melum qilinatti. Saxta melumatqa asasen çüşürülgen ğelle - paraq vezipisini orunlaş üçün ambarlar quruqdilip qalatti. Ölüp qalmaslıq üçün yene yuqiriniñ yardımige tayanmay bolmaytti, bu halettin qutuluş üçün kadrlar yerni köp éçip, yer sanini kemrek melum qiliş çarisini taptı, bu çare ünümmu berdi. Biraq, toğraqlıqta açqılı bolidiğan yer çeklik, birlik hosul bolsa yılmuyıl éşişi şert idi. Kéyinki işlarnıñ qandaq bolidiğanlıqını héçkim tesevvur qılalmaytti.

[140] Nemet étidin çüşmeyle 1 - etretniñ hoylisiğa kirip kelgende, hoylida qaça tutup öçrette turuşqan, çirayidin açlıq ve harğınlıq çiqip turidiğan er - ayal, qéri - çüriler uniñğa burulup qaraştı. Şu haman bezi çiraylarda tama arılaşqan xuşametlik külkiler parqirap qaldı. Kimlerdur zormuzor hiciyip égilip salam qiliştı. Yene beziler tetür qarap öz koylırı bilen boluştı. Ambarçı Turdı axun uniñ aldığa yügürüp kélivétip, atxana terepke qarap:

– Mexet qariy, hay Mexet qariy! – dep tovlıdı.

Mexet qariy yügürüp çiqip Nemet'ni attin yölep çüşürüp, atni içkirige ekirip ketti.

Nemet salam qılğanlarnıñ salimini biliner - bilinmes ilik élip, öz vaqtida özini yaratmığan qız - çokanlar ve bir çağlarda cahanğa patmay yürüşidiğan baynıñ baliliriniñ aldidin qapaqlirini türüp heyve bilen ménip ötti. Köñlide: «herqaysıñlığa téxi az, senler men körgen künniñ ondin birini körüşmidin, toxtap turuş...» dep olaytti. Bir çette, etigen umaç qaynatqan çoñ qazannıñ qismiğini talişip, küçüktek boğuşuvatqan, éğiz - burunliri qapqara bolup ketken uşşaq balılarnı körgendila, uniñ köñlide bir yer titrigendek boldı. U ambarçı bilen zapxozğa qarap: «Mavu umaç déğenni xudanıñ süyigila çalmay, ançe - munçe güle - qaq, kava - çamğur toğrap étinlar, mandaq» dep qoydı.

Bügün 1 - etret aşxanisida polu étilidiğan kün [141] idi. Ayda bir qétim étilidiğan polu hemme ademnıñ iştihasını éçip taqitini taq qilivetkenidi. Lékin, dümléklik qazandin may - göşniñ purıqı emes, küçlük köyük purıqı kélivatatti. Nemet ambarçiniñ arqısidin etret kadrlırı tamaq yeydiğan kiçik öyge kirip kétivétip: «Némide ettiñlar bu poluni, kirsın yéğida etmigensile?» dep hezil qıldı.

– Tova désile dadüycañ, kirsın yéğidimu aş etkili bolamdiken? -- dédi ambarçı xırqirap külüp.

Polu yağsız, şoylidek suyuq idi. İs puraytti. Yoğan bir parçe sémiz göş bilen oxşımığanlıqı çanmay, galdin siliq ötüp ketti.

Nemet aşni yep bolup «kart - kurt» kékirip, ambarçı demlep bergen doriliq çayni içip olturup etret başlıqlırı bilen parañğa çüşti.

– Maña qaylañlar, Hesnaxun, muşu kompartiye heqiqeten adil cuma, añlısaq, bedölet her cüme küni qazan ésip kembegellerge aş béridikenmiş. Matiteymu cüme namizidin yénip péqir xelqniñ béşiğa kümüş tenge çaçidikenmiş. Lékinze, héçqandaq padişah künde üç vaq ğıza bérıp puqrani qorsağ gemidin qutuldurmaptiken. Puqra dégen qorsağ gemidin qutulğandikin, emgek qılmay némiş qilidu deysiler.

– Rast deyla, méniñçimu kompartiye herqandaq hökümettin dana, qılını qiriq yaridiğan partiye. Muşu xotun xeqni alsaq, xotun xeq dégen qazan béşida yürüp bolsa yep [142] toymaydiğan, bolmisa qazan - qomuçni yalapmu ötüp kétidiğan, ağızımu, put - qolımu birdem bikar turmaydiğan xeq. Men muşu xotun xeqniñ çıdamlıqlıqığa, küçiğe

heyran qalimen. Er kişini küçi bar deydu. Lékin, xotun kişi qilidiğan bezi işlarğa xéli - xéli erkeklermu çidimaydu. Kompartiye mana muşu xotunlarni qazan bésidin azad qipti, kommunaniñ hemme işini şular qilidiğan bolup ketti emesma ! Bumu qedimdin bolup baqmığan işmikin deymina.

Qalğanlarmu «rast, rast» déyişip ketti.

– Muşu tuğutni alsaq, – dep gepke arılaştı etret başlıqı Hesnaxun, – bala tuğquçe xotun kişiniñ ustixan - ustixanliri acraymış. U alemniñ bosuğısıǵa yette qétim bérıp yette qétim yanarmış. Bizniñ xotun çoñ balamni tuğqanda, tuğut anisi ülgürüp kélelmey yénida özüm turğan deñla, xotunniñ capasini körüp hoş - kallam aylinip, tas qalğan menmu teyyar bolup qalğıli. Şu çağda bala tuğuş muşundaq tes iş bolsa xotun kişiniñ yéniǵa ikkinçi yolimasmen, dep qesemmu qilivetken.

Olturğanlar qaqahlap külüşti:

– Qesem qilip turup sekkiz bala tépipsile, qesem qilmıǵan bolsañlar iş bar iken...

– Hesinaxun, yigit sözidin, yolvas izidin yanmas dégenni añlimıǵanma?

– Patemxan unimisa qandaq qilimen. Sile bilmeyse, [143] u yaş vaqıtlirida bek şox idi deymen, her axşımı yélimdek çaplışivélip... Hi - hi - hi...

Nemişqidur Nemet’niñ qapaqliri türüldi.

– Boldi Hesinaxun, boldi qılınlar, özimizniñ gépige kéleyli. Yuqiridin héliqidek kommuna aşxanilirini yaxşılanlar, taziliqqa ehmiyet bérınlar, dep höccet keptu. Pat arida tekşürüp bahalaşmu bolidiğan oxşaydu. Şuǵa, iy tekşürgüçiler kelgüçe qazan başlirini, a hoylini pakizrek tazilap qoyarsiler, cazalinip qalmanlar yene. Yene biri, etret teveside héliqidek oğriliqçe şexsiy qazan ésivatqanlar barmu, buniñgimu köz - qulaq bolunlar. Muşu déhqan xeq dégenǵu zadi yaxşılıqni bilmeydu. Hökümet bir obdan aş bérıp béqivatsa, çaşqandek néme tapsa öyige toşup oğriliqçe yevalmisa köñli qana’et tapmaydu. Şexsiy qazan asmanlar, opçe qazanniñ tamiqini yep kommunizm qurimiz, dése unimay, öziniñ bilginini qilidu. Hey Tudaxun, qoşnañlar kéçisi tij uxlatamdu? Burnuñlarǵa bir nerse purap qalmaydıǵandu?

– Qaysi qoşnamni deyla dadüycan?

– Hélim axunlarni deymen.

– Bu vaqqıçe bilmidim, buniñdin kéyin xever élip turarmen.

– Kéçisi közetçilikke adem qoyunlar, héliqidek qazan asqanlar bayqalsa, derhal öyini axturup tiqip qoyǵan aşıqlirini musadire qilmisaq bolmaydu. Añlıǵansiler, 3 - etrettikiler Hékim’axunniñ éǵilidin 5 - 6 taǵar buǵday – [144] qonaq téptu. Çoñqur kolap kömüvétiptiken. Undaqlarni 1 - etrettimu yoq dégili bolmaydu cumu.

Nemet’niñ aldida qol baǵlap «xoş, şundaq» dep turuşqanlar Nemet çiqip kėtişi bilenla piçirlişip kėtişti.

– Baya burnuñlıǵa bir nerse purap qalmıǵandu dep soriǵanda, tas qaldim, Buxéliçixan açamniñ morisidin her küni kéçisi xilmuxil mezzilik puraqlar burnimizǵa purap turidu, dep salğıli.

– Undaq dégili bolamdıǵan, Buxéliçixan’nila emes, uniñ qizliri, küyü oğullirininu birnéme dégili bolmaydu. Şularniñ zamani bolup qaldi emesmu bu.

– Bumu xudaniñ buyruǵini. Herqandaq bendisini xuda özi bir yolda qoyidu. Hélimu körüvatqan künimizge şükür.

– Şundaq, şundaq, şükür qilmisaq bolmaydu.

Tégi qizil, çekim - çekim aq güllük çitta köñlek, qara cilitke kiygen, aq daka romilini çekilep çigken Zeynep qaynaq çüşte öyidin çiqti. Öylerniñ arqisidiki adem az mañidiğan çatqallıq, derexliklerdin yügürüp déğüdek ötüp étizliqlarniñ içi bilen udul ata - anisiniñ öyige keldi. Öyge kiripla anisi bilen menz yéqip körüşüp bolup, cilitkisiniñ

tégidin yağlıqqa yögəlgen ikki nanni élip anisinin qoliğa tutquzup qoydı. Supida yatqan Vilaxun'niñ birnémilerni dep iñrvatqanlığını aqlap ittik dadisinin aldiğa bardı:

[145] – Qandaqraq turduñ dada, bir yérin ağırvatamdu?

Vilaxun midirliyalmay bəşini sel burap uniñğa qarıdı - de, köziğe yaş élip, yene birnémilerni dédi. U bir aynıñ aldıda, su quruluşıda işlevétip yiqilip qalğançe ağzi gepke kelməs, put - qoli tutmas bolup yatattı. Zeynep künde dégüdek amal qilip dadisini yoqlap turuvatattı. U dadisinin nanga telmürüvatqanlığını körüp, nandin bir burda oştup kiçikkine parçısını ağziğa sélip qoydı.

– Yutalmaydu. Umaçnimu aran yutıdu. Géliğa turup qalsa qıynılıp kétermikin, -- dédi anisi. Zeynep dadisinin ağzidin nanni élivetmekçi bolğanıdı, dadisi unımay bəşini çayqap turuvaldı. Ağzini çin yumğiniçe közlırige yaş élip, nanni navat şoriğandek şorap, tamşıp ketti.

– Bıçariniñ buğday neni yégüsi keptiken. Muşu nanni saqlap az - azdin çilap bérermen. Bir çin göş bolğan bolsa, şorpsini bir içürüp qoyğan bolsam, sel mağduriğa kélip qalattımikin.

– Göşniğu tapqılı bolar. Lékin, bu öyde qaynatqılı bolarmu? Paylaqçılar bilip qalsa qandaq qılğuluq?

– Xudayım, néme künlerni körsitivatıdığansen bizge? Herqançe gunahlirimiz bolsimu, kupurluq qilip bir kimlerniñ aldidin toğra ötüp qoyğan yerimiz bolsimu, néme tüğimes tartquluq bu. Men téxi étizdin kélelmisem, bu öyde késel bar dep ya birkimniñ içi ağırmısa... Bıçare, etidin keçkiçe yalguz yatıdu. Axşımı kélip qarısam, yotqan - körpe dégen qarıgusız bolup kétıdu. Néme [146] boldikin, ikki künden béri kiçik teriti kelmey qorsaqlırı işşıp kėtiptu.

Ana - bala ün - tinsiz yaş töküp yum - yum yığlaştı. Zeynep dadisinin yéniğa ötüp baş - közlırini silap, yotqan - körpilirini onlap yépip qoyup:

– Xoş dada, men etigenlikke saña şorpa qaynitip kéley, xudayımğa amanet, – dédi.

Vilaxun közlırı bilen qızığa tartıştı. Ağzını ümçeytip közlırige yaş aldı. Zeynep'mu xuddi dadisi bilen axırqı qétim körüşüşü ikenlikini sezgendek, işik tüvidin keynige qayrilip, dadisiğa çidimay qarap, yaşlırını értqiniçe çiqip ketti.

Yaz quyaşı kumilaç tamliq pakar öylerni, étizlarnı, del - derex, ot - çöplerni ayımay qızdurattı. Yollarda, hoylılarda adem yaki birer it - müşük körünmeytti. Morılardin is kötürilmeytti. Qarimaqqa aquç kül reñ tozan basqan bu yurt xarabilikke aylinip qalğandek, uniñ adamlırı bu yurtıni taşlap çiqip ketkendek tuyğu béretti.

Zeynep hoylığa kirişige étikige yamaşqan qızını kötürüvélip, barañ astidiki katta yatqan qéyin'anisinin aldiğa bardı.

– Qandaqraq turıla ana?

– Xudağa şükür balam, bugün meydem xéli boşap qalğandek turıdu. Yötelmu xapa qılmıdı. Axşamqı bačka payda qıldimikin deymen, – dep xırqırap cavab berdi ayal.

– hernéme bolsa, sili bolsilimu saq turup bersile, [147] men silige çay qaynitip nan çilap béréy, xuda buyrusa axşamliqqa issiqraq bir nerse étip bérermen. Hazırçe çidap tursıla.

– Çidaymen qızım, çidaymen. Baya közüm ilinip qaptiken, çüş körüptimen. Yaş çağlırim imiş, qazanda liq göş qaynavatqudek, ikkimiz bir yanda çöçüre tügüvétiptimiz.

– Obdan çüş körüpla ana, yeydiğan nerse dégen obdan. Xudayım rizqilirini bére. Toxtı qariy bilen dadam téxi peyda bolmığan oxşımamdu?

– Toxtı qariy kelgendek qılmıdı. A adem baya muşu yerde bar idi, Rozaxun'ni yétilep nege mañdikin.

Zeynep quçıqidiki balini yerge qoyup, oçaqqa ot qalidi. Qazanni yuyup, içige su quydi. Qazan xuddi ezeldin yağ didari körmigendek datlışıp turatti. Ot tutaşqançe qazandiki su pijildap hor çiqirişqa başlıdi. Zeynep aştaxta üstige çon - kiçik qaçılarni tizip, içige zağra nanni uşşaq uvap, yoşurup saqlavatqan bir kuruşka qoy yéğini élip her qaçığa qonaqtek sélip üstige çay quydi. Nan birdemdila hüppide yumşap köpüp çiqti. Bu ularniñ çüşlük tamiqi idi. Keçlik tamiqimu muşundaqla bolatti. Medek uni arilaşturup yéqılğan bundaq zağra nanlar etigenlik tamaqqa qoşup adem béşiğa ikkidin tarqitip bériletti, bu nanlar galni ğacap teste ötetti, ademge quvvetmu bolmaytti, lékin açlıqni béşiş üçün uni yéyiş kérek idi. Köpligen a'ililerde muşu nanmu nahayiti etivarlıq idi.

[148] Şu yıllarda toğraqlıqta:
Aq quşqaçmu sayraydu,
Kök quşqaçmu sayraydu.
Medek nanni tola yep,
Haşarçı balılar yığlaydu.
Arpa nénimu deydu,
Medek nénimu deydu.
Galdin ötkini bilen,
Açqan yerge barmaydu.
Dégendek qoşaqlar tarqalğanidi.

[149] On beşinçi bab

1958 - yiliniñ küz aylırıda dadüy işxanisi etrapığa, yol boylırığa, tam, del - derexlerge «Omum xelq polat tavlaş herikitige aktip qatnişip, polattin sün'iy hemrah qoyup béreyli !», «<polat marşal> ni textke çiqiraylı», «İkki yıl zerbidarlıq bilen polat tavlap qéri cahangir Engliyedin éşip kétimiz!» dégendek lozunka, şo'arlar çaplandı. Toğraqlıqlar bu acayip - ğarayip geplerni çüşinelmisimu, «polat»niñ némilikini az - tola biletti. Lékin, uni qandaq tavlaydığanlıqıdın zadi xeviri yoq idi. Bir künler kélip özliriniñmu polat tavlığuçı bolup qalidiğanlıqını téximu oylap baqmığanidi. Yéqinqı yıllarda peyda bolup qalğan «sün'iy hemrah», «polat marşal» dégendek geplerge muşu hökümet özi bilidiğan iştu, dep baş qaturup avarimu bolmaytti. Bezi gepdan boıaylar «qéri cahangir Engliye» dégenni «öz vaqtıda bedöletke miltiq bergen pereñ melikisiniñ döliti şu, ularniñ adamlırı qumluqtiki ğayib şeherni axturğılı kélip, öler halğa çüşüp qalğanda, bizniñ qoyçılar tépivalğan, Nemet'niñ çon dadisi Qurban baxşı ularni davalap saqaytqan, ular muşu yerde xéli uzaq turğan» déyişti.

Toğraqlıqtiki başlanğuş mektepniñ yaş oqutquçisi «sün'iy hemrah» dégenni «Asmanda uçidiğan, noh [150] eleyhissalamniñ kémisige oxşaydığan bir kéme. Biz polatni ciqraq tavliyalısaq, şundaq kémidin birni qoyup bergen bolimiz» dep çüşendürdi.

- Mu'ellim, polatni qandaq tavlaydu? -- dep yene soraştı balılar.
- Rudini çon oçaqlarda köydürüp tavlaydu.
- Ruda dégen néme?
- Ruda dégen... Tağda bolidiğan, polat tavlığılı bolidiğan taş.
- Mu'ellim, qumda polat tavlığılı bolmamdu?
- Bolmaydu.
- Qumda néme qılğılı bolidu?

Mu'ellim cavab bérelmey küldi, sel oylinivélip:

– İlim - pen tereqqiy qilsa, insanlar çoqum qumdinmu paydilinalaydıǵan bolidu, – dédi.

– Mu'ellim, taǵ dégen qandaq bolidu?

Mu'ellim doskiǵa bor bilen qumluqni, uniń yéniǵa tik çoqqılarnı sizdi.

– Mavu qumluq, mavu éǵız kótürülüp turǵını taǵ.

– Mu'ellim, bu yerde taǵ bolmısa, polatni qandaq tavlaymız?

Mu'ellim yene küldi. U bu so'alǵa heqiqeten cavab bérelmeytti.

Yuqiriniń orunlaşturuşı boyıçe toǵraqlıqtiki qavul emgekçiler teşkillinip qoşna nahiyeniń téǵıǵa bérıp polat tavlasha qatnıǵıdıǵan boldı. Kenttiki iş körgeń, tecribilik çońlar, yaş er - ayallarnıń hemmisi déǵudek sepper qılınıp, polat tavlıǵuçılarnı Abduǵéni axun [151] başlap mańdı. Taş axunniń başçılıqıda qurılǵan qatnaş etriti taǵdikilerge yéqılǵu, yémek - içmek, kigiz - kéçek dégendeq lazımlıq nersilerni yetküzüp bérış vezipisini üstige aldı.

Qumluqta yaşıp kelgen, ezeldin taǵni körüp baqmıǵan toǵraqlıqlarǵa deslepte «polat tavlasha» nahayiti qızıqarlıq, köñüllük iştek tuyuldı. Taǵ baǵrını boylap qatar orunlaşqan çédirlar, geme öyler, miǵ - miǵ ademler, yasilivatqan, yasilip bolǵan çoń - kiçik «domnapéç»lar, hemme yerde lepildep turǵan qızıl bayraqlar, radiyo kaniyidin ańlinip turıdıǵan ceńgivar naxşa hem qısqa, canlıq xeverler... Yurt içidin yıraq bu taǵ baǵrını canlanduruvetkenidi. Toǵraqlıqlar deslepte çoń çédirǵa orunlaştı, etisidin tartıp taǵ baǵrınıń boş yérige game kolaşqa çüşti. Gemiler pütüp meş qoyuldı. Kişiler issiq gemilerge orunlışıp avval kelgenler yasap teyyar qılıp qoyǵan péçlarda polat tavlashni óǵınışke kiriştı. Közeyneklik xenzu téxnık bilen yaş terciman ularǵa péçni qandaq teyyarlaş, matérialni qandaq tertip ve nisbette séliš, ot yéqış, éritmini qandaq çiqiriş qa'idilirini zérıkmey tekrar - tekrar ógetti, qolmuqol emeliy işlepmu körsetti, déhqanlar qızıqıp ańlap az - tola bir nersilerni bilivalǵandekmu qıldı. Emma, xilmuxıl atalǵular ularniń éside qalmaytti. Hélila pişsiq yadlıvalǵan qa'idilerni birdemdila untup kétetti. Toǵraqlıqlar téxnıknıń yardimide péçqa tunci qétim ot qalap, péçtin étilip çiqqan qıpızıl tömür éritmisini körgende nahayiti hayacanlıniştı, dunyada adem qılǵılı [152] bolmaydıǵan iş yoq iken. Bizdek qara qorsa qadimlermu muşundaq işlarnı qılalıduq - he, déyişip kėtiştı. Emma, ular özliri musteqıl işqa kirişkende, bu işniń undaq asan emeslikini bayqap qéliştı. İkkinçi, üçinçi qétimda péçniń astıda qélin, qattiq daşqal uyuvélip péç muzlap ketti, kéyinki qétimlardimu netice kütkendek bolmıdı. Bir qétim péçtin étilip çiqqan daşqal arılaş éritme Micit axun dégen ademiń mürisige çaçrıdı. Heş - peş déǵuçe çapanǵa ot tutışıp, adem góşiniń köygen purıqi bilen Micit axunniń éçinişliq peryadi péç etrapini bir aldı. Micit axun nahiyelik doxturxanıda nahayiti uzaq yétip bir mürisi maymaq bolup saqaydı. Arqidinla péç üstide işlevatqan bir déhqanniń yüz - közi köyüp yarılardı. Başqa yurttin kelgenler bir ademiń on neççe métirliq éǵız péçqa çüşüp köyüp ketkenlikini, uniń bir tal sönikini mu térialalmıǵanlıqlirini sözlep yürüşetti. Bu gepler déhqanlarnıń içige bir vehime sélip qoydı. Ular emdi vezipini orunliyalmay qélişidin ensireşke başlıdı.

Abduǵéni axun baştiki xenzu téxnıknı izdep tapalmay, éǵız tumaq kiygen, pakarǵına, aq sériq bir ademi başlap keldi. Kişiler uni «yéńisarlıq adem» déyişetti. Lepildep qar yéǵıvatqan birküni, yéńisarlıq adem Abduǵéni axun başlıq 5 - 6 déhqanni keynige sélip, yerlik kişilerniń tonurıǵa oxşap kétidıǵan bir péç yasadı. Unińǵa otun, yaǵaç kömüri ve rudini qatmuqat sélip ot yaqtı, ot yérimlaşqançe arqa - arqidin [153] matérial sélip, ruda miqdarinmu köpeytip, yerlik tömürçilerniń kövüki arqiliq şamal bérıp turdı.

Şu qétim bir ottila 100 ciñ tömür éritildi. Yénisarlıq adem xéli künlergiçe toğraqlıqlar bilen bille yétip - qopup yürdi. Bu ceryanda kişiler uniñ esliy usta piçaqçı ikenlik, ata - bovisidin tartip muşu usulda tömür éritip piçaqçılıq qilip kelgenlikidin xever tépişti. Şundaq qilip toğraqlıqtın kelgen déhqanlarmu az - azdın tömür éritişke başlıdı.

Toxti qariy öyidin ayrılğılı heş - peş déğüçe ikki ay bolup qaldı. U tağda ruda qizitivétip yaşınıp qalğan ata - anisini, baliliri bilen Zeynep'ni oylaytti. U Zeynep'ni şunçilik séginganidi. Aq daka yağlıqını çekilep çigken, yığidin qapaqliri işşip ketken, gemkin qiyapiti bilen téximu leven, omaq körünidigan Zeynep uniñ köz aldidin birdemmu néri bolmaytti. U Zeynep'ke iç ağırtatti, uniñdin ensirepla yüretti. Démisimu, uniñ dadisi ölüp kétip, birneççe ay içidila anisimu ölüp ketti. Zeynep ata - anisiniñ iç ağırida tola yığlap, oruqlap şümekte bolup qaldı. Öyde uniñ yükü hemmidin égir, balılar téxi bir - biridin kiçik, Toxti qariyiniñ ata - anisi bolsa késelçan, hésabta ularmu halidin xever almisa bolmaydigan kiçik bala. Zeynep erlerge oxşaş étizğa çıqip işleydu, öyge kélip yene öydikiler üçün paypétek bolidu. Uniñ üstige tügimes öginiş, meclislerge qatnaşmisa bolmaydu. Nemet qıştımu ularğa aram bermeydu. «kötürelmisen şağilitival» dégendek, muşu künlerde «töt ziyandaş» ni [154] yoqitimiz dep quşqaç, çaşqan séliqi sélip yürgüdek...

Toxti qariy ixtiyarsız uluğ - kiçik tindi. Bu capalıq künler qaçanmu çekige yéter, dep oyla - oyla yoğan bir taşniñ arqa teripidin domilap çüşkenlikini sezmey qaldı, égizde, etrapta işlevatqanlarniñ varqırığan avazını anlap özini qaçurup bolğuçe taş uniñ yanpéşiğa soqulup çüşüp ketti. Uniñğa héç iş bolmiğandek tuyulup işleverdi. Axşımı iştin qaytquçe aqsap mañdı. Biraq, etisi yanpéşini alalmay qaldı. Çüşke yéqin dora somkisini kötürüp kirgen doxtur uni tekşürüp körüp: «Teliyiñ bar iken, yigit. Sögenke zexim yetmeptu, birer hepte aram alsañ saqiyip qalisen» dep dora bérıp, öziniñ her künü bir qétim kélip tekşürüp turidiganlığını éytıp çıqip ketti. Toxti qariy keçkiçe midirlimay yatti. Etisi başqılar işqa çıqip ketkende, hemrahliri nedindur tépip ekilip bergen qoltuq tayaqqa tayınıp işik aldiğa çıqti. Peste uyandin - buyanğa aldıraş ötüşüp yürgen ademlerge, ruda, kömür yaki daşqal bésilğan qol harva, eşek harviliri, ot pürküp yénivatqan domna péçlarniñ etrapida uzun limlarni kötürüp yürgen polat tavlıguçılarga birdem qarap turdi. Uniñ yénidila ikki tüvrükke békertilgen qara taxtay géziti bar idi. Kök şiriq çapan, qulaqça kiyivalğan yaşqine bir yigit yançuqidin birneççe varaq qeğezni çıqirip, qeğezlerge birdem qarap turdi - de, bor bilen qara taxtayniñ yuqirisığa «polat üçün ceñ» dep yazdı. Uniñ xéti körümsiz idi. Birinçi qurdin başlığan xéti qur axirigiçe doskiniñ astığa çüşüp qalatti, xétidin razi [155] bolmay, doskini öçürüp qayta yézişqa başlaytti. Yézip - yézip toxtap, sel nérigiraq bérıp qarap béqip yazğanlirini yene öçüretti. Toxti qariy uniñ yéniğa kélip tartıngandek külümsirep:

– Men yézip baqşam bolarmu? – dep soridi.

Yigit derhal toxtap uniñğa bir qaridi - de, gep qilmay bor bilen qeğezni bérıp:

– Muşu qeğezdikisi boyıçe yazımız, – dep qoydı.

Toxti qariy qeğezge pat - pat qarap, uniñdiki xetlerni doskiğa çiraylıq köçürdi. Yigit yene bir yançuqidin élip bergen qeğezdiki şéirlarnimu uniñ yéniğa retlik yézip çıqti. Yézip bolup, qara taxtayniñ töt burciki, astı - üsti ve maqale arilirini çiraylıq gül - neqişler bilen bézidi. Şuniñdin kéyin u yigit her künü Toxti qariyini izdep kélidigan boldı. Toxti qariy uniñ muxbir ikenlikini, yazğanliriniñ bir nusxısı şeerde çıqidığan gézitke evetilidiganlığını anlıgınıda öziniñ qaramlıq qilgınıdın xicil bolup qaldı. Emma, yigit uni burunqidekla izdep kéliverdi. Hetta özi yazğan şéirlarni oqup bérıp pikirmu alidigan boldı. Bir künü u apparat kötürüp kélip, Toxti qariyini işlevatqan yéride süretke tartip

qoydi. Aridin birer hepte ötkende unıǵa bir nusxa gézit ekilip berdi. Toxti qariy gézitniñ baş teripide külüp turǵan, cuvisiniñ aldini éçivetken yigitniñ özi ikenlikige teste işendi. Süretke «menmu polat tavlidim» dep mavzu qoyulǵanıdı. Bu Toxti qariyniñ tunci qétim süretke çüşüsi idi.

Şu künlerde moda bolǵan «hemme polat üçün» dégen şo'ar [156] xuddi ötkür qoraldek yaki yarlıqtek herqandaq tosqunluqni yoqıtıp, mumkin bolmaydıǵan işnimu birdemde réallıqqa aylandurattı. Polat tavlaş üçün nahayiti köp yaǵaç kömüri ve otun zörür idi. Toǵraqlıqta qalǵan erlerdin teşkillengen bir guruppa toxtımay derex késetti. Toǵraq barmu, térek barmu, taza méve bérivatqan ücme, örük, yañaq barmu, birdemdila gürsüldep yiqılıp yerde yatattı. Kişiler uni here bilen parçıláp, mehelle sirtidiki yoǵan orılarda köydürüp «yaǵaç kömüri»ge aylandurattı, şax - şumbilirini késip otun qılattı. Taǵarlarǵa qaçılǵan yaǵaç kömüri bilen baǵlam - baǵlam otunlar töge - éşekke artilip, at harviliriǵa bésilip, kéçe - kündüzlep yiraqtiki taǵ baǵrıǵa toşulattı. Birer ayǵa qalmay toǵraqlıqta çońraq birer tüp derex qalmıdı.

Hélim axun işik aldidiki asman - pelek téreklerniñ késilip ketkinige çidimay sarańdekla bolup qaldı. Toqquz tüp térek xuddi zeberdes palvanlardek ata - bovisiniñ qedim cayini qorşap turattı. Unıǵa ata - bovisiniñ rohi muşu téreklerge sıñıp qalǵandek bilinetti. Köñli xuş çaǵlırida hoylıǵa çıqsa, térek yopurmaqlırı xuddi unıñ xuşallıǵıǵa ortaqlışıvatqandek kümüştek parqırıp, meyın şamalda yéqimliq şıldırılışattı. Öyde birer köñülsizlik bolsa téreklermu cimip sükütke çömgendek tuyulattı. U térekke yólinip oturup ötmüş eslimilirige ğerq bolǵan vaqıtlirida rohi asman - zémin, del - derex ve ecdadiniñ rohi bilen birlişip bir can, bir teñe aylanǵandek, küçlinip, yaşırip qalǵandek [157] tuyǵuǵa çömülettı. Unıñ téreklerge méhri çońqur idi, ularni asrayttı, kişilerinıñ at - éşek baǵlışıǵa, zıyan - zexmet yetküzüşıge yol qoymayttı. Kişiler unıñ öyini «téreklik hoyla» dése, mehellisini «téreklik mehelle» dése, u pexirlinetti. Mana bugün ularniñ hemmisi bir kúndila yoq boldı. Her yili etiyazda mey bolup pişip , ademlernila emes, uçar qanat, can - candarlarnimu toyǵuzıdıǵan ücmilermu, ularǵa qonup, çuruqlışıp köñüllerni açıdıǵan quşlarmu yoq boldı. Unıñ hoylisi birdinla qaǵcırıp qaldı. Unıñ öyde olturǵusi kelmeytti. Yollarda, étizlarda aylinip yürginide öziǵe oxşaş temtirep yürgen quşqaçlarnı körse, méniñ mehellemdiki quşqaçlar şumikin, dep iç aǵrıttı. Yançuqidiki kommunadin bergen zaǵra nanni uvap bérivétip:

– Kétinlar, yıraq yerlerge uçup kétinlar, – deytti.

Yiraqtin regetke kötürüp yügürüşüp yürgen balılarnı körsila, bésidiki tumiqini qolıǵa élip: «huş, huş!» dep quşqaçlarnı ürkütüp qoǵlayttı. Hey biçariler... U ularniñ arqısidin uzaqqıçe qarap turup kettı. Quşqaçlar yerge qonuştın qorqıp, asmanda éçinişliq çirildişattı. Ulariniñ uviliri buzuvétılgen, ular qongudek, aram alǵudek birer tüp derexmu yoq idi. Uçup kétivatqanliriniñ beziliri oq yep yiqılsa, beziliri qanatlırı télip, halidin kétip yiqılattı. Balılar quşqaçlarnıñ ölüklirini kötürüşüp xuşal boluşıp yügürüşetti.

Hélim axun Nemet'ni izdep bardı:

– Nemitaxun balam, umu meyli, bumu meyli. Lékinze, [158] derexlerni késiverduq, késiverduq, emdi hemme yer oçuqçılıq bolup ketti. Étizlirimizni, öylirimizni qum bésivalarmu dep némişqa oylimaymız. Xelq oylimisimu meyli, lékin sili yurt atisi turup némişqa oylimayla. Mana siliniñ çoń dadiliri dessigenla yerini kökertip mañıdıǵan adem idi, ulaqçılıqqimu usta idi. Aşular ata - bovilar tikken köçetlirimiz nege ketti dep, görıde öre olturuvalmıǵanmidu, balam...

Nemet bir öñüp bolup özini tutuvaldı:

– Sili nede Hélim ka, cahanda néme işlar boluvatidu, bilemla şuni. Bu gepni maña dédile, men anlımıǵan bolay. Eger yene bir yerde dep salsila, héliqidek qalpaqnıñ yoǵınıni kiyila. Körmigenni körüp «vaydad» désilimu héçkim silige yardım qılalmaydu. Hazır hökümet hemme işni qoyup polat tavlaymız devatidu. Buniǵa birnéme déyişke héçkimniñ heddi emes. Dada yolluq adem bolǵaçqa, silige şunçılık dep qoyay, qoñlirini ğit qisip, aǵzilirini çin yumup, sinen nanni yep yürsile.

Hélim axun şunıñdin kéyin héçkimge gep qılmaydıǵan bolup qaldı. U öyiniñ arqısındaki örülüp çüşken tamda aptapsinip oturup, öziçe birnémilerni deytti. Yançuqıdın medek arılaştırıp yéqılǵan zaǵra nanni çiqirip aldirimay uvap, bir çanǵilini aǵzıǵa salsa, bir çanǵilini etrapıǵa çaçatti, bir tokur quşqaç unıñ etrapıda danlaytti, sunuq qanatlırını söröp pir - pir uçup unıñ mürisige, nan yuqı saqallırıǵa qonuvalatti.

[159] Gézitlerde «Bir künimiz yılǵa, bir yilimiz esirge teñ» dep tesvirlengen 1958 - yiliniñ qış pesli ötüp ketti. Taǵdın ğelibe quçup qaytıp kelgen déhqanlar etiyazlıq térilǵuǵa kirişti. Qarıǵanda yerni yenila térimay bolmaydıǵandek qılatı. Etiyazlıq işlepçiqirişqa birleştürülüp yéñidin - yéñi şo'arlar, yéñi vezipiler çiqip turatti. Déhqanlar ularni anqirip, maslışıp ülgürelmeytti. Herqançe daǵduǵılıq, ciddiy yığınlarmu axır bérıp zira'etniñ, oǵutniñ, ulaǵ - çarviniñ meslihetige, hetta er - xotunçılıqnıñ parañlırıǵa aylinip kétetti. Mundaq çağlarda uxlap olturǵan ademlermu oyǵınatti. Sorun birdinla azadılışıp, kışılerniñ rohi kótürülüp, külke - çaçqaq qaynaytti. Bezi gépi aşkara ademler:

– Kommunaniñ umıçı bilen medek nénini yevérip xotunlirimizniñ yéniǵimu yolımas bolup kettuq. Çaçqaq bilen bolsimu köñlimizni éçivalaylı, – déyişetti. Metniyaz axun isimlik vicik, aǵzıda çışı qalmıǵan adem gez baǵlap ketken levlırını tamşıp:

– Kommunizmǵa barǵanda kommunaniñ aşxanisida qırıq oçaqta polu, leǵmen, şorpa dégendek qırıq xil nazunémet pişip turarmış. Qaysisini yégümüz kelse qaçımızni élip bérıp usup yevéridikenmiz. Héçkim usup bermeydiken, héçkim ciq yep ketniñ, démeydiken. Qaçanmu kéler şu künler, – dep kışılerni küldüretti.

[160] On altınçı bab

4 - aynıñ başlırıda, küzgi buǵdaylar tekşi ösüp, térilǵan zira'etler boy tartıp déhqanlarnı aldiritişqa başlıǵan künlerde tuyuqsız hava özgirip boran çiqışqa başlıdı. Aşvaqtı bilen başlanǵan boran demmudem küçiyip, döve - döve qumlarnı uçurup, turxun - lempilerni örüp toǵraqlıqnıñ birer tüp dereş, hetta köçetmu qalmıǵan étiz - dala, mehelliliride xalıǵançe heyvisini körsetkili turdı. Toǵraqlıqlar dolqunluq deryadiki qolvaqtek dirildap titrep, heryan çayqılvatqan öyliride oturup ezeldin hés qılıp baqmıǵan vehimige çüşüp qélişti. Boranniñ dehşetlik gürkirişidin başlırı aylinip, qulaqlırı pütüp ketken kışiler balilirini baǵrıǵa bésip, yükünüp oturup ayet oqup alladin aman - ésenlik tilişetti, nale - iltica qılışatti. Boran bolsa be'eyni qutrıǵan yırtquç idiki, asman bilen zémin arılıqını bir alǵan, küç - qudriti teñdaşsız bu yırtquç héç nersini körmeytti, anlımaytti. U xalısı barçını dessep - çeyleytti, urup - soqup veyran qılatı, xalısı qum astıǵa tirik kömetti, unıǵa yügen salǵılı bolmaytti.

Seherde boranniñ gürkirigen avazı téximu küçeydi. Kışiler öyliriniñ torus, işikliriniñ asmanda leglektek uçup yürginini körginide «zamani axır [161] boluptu» dep yıǵa - zar qılışıp, panahlanǵudek geme - orılardı, ériq - azgallardı özlırını étişti. Boran ularniñ ze'ip tenlırını savaytti, üstige qum - topılarnı, yaǵaç - taş, exlet - çavarlarnı tóketti, ularni nepes aldurmaytti, közlırını açurmaytti...

Kışiler bu dunyadin axırkı ümidlırını üzgen peytlerde qutrıǵan yırtquç halsızlınışqa başlıdı. Çüşke yéqın boran asta - asta peseydi. Qızǵuç topa renlik asmanda birdinla kün

parildap aptap çıqti, aptapmu qizğuç topa renjde idi. Kişiler yatqan yerliridin qopup, topa tinip ketken közlirini uvulap, etrapqa nezer saldı. Bir - birini izdek - soriqini qilişti. Uların köz aldida qumğa kömülgen puçuq tamlar, kişini éçinduridiğan bir xarabilik sozulup yatattı. Xelq eskerliri ademlerniñ sanini élip ikki kiçik bala bilen bir qéri ayalniñ yoqap ketkenlikini éniqlidi. Étizlar bolsa qélin qum astida qalğanıdı.

Herbiy qisimdikiler yardımge keldi. Nahiye, şeer, qoşna yézilar yémek - içmek, kiyim - kécek ve ozuqluq yetküzüp berdi. Déhqanlar bilen herbiyler étizlardin qumlarını yötkep, zira'etlerni qayta téridi. Qum tolup qalğan ériq - östen, bulaqlarnı kolap, yollarnı tazilidi. Öylerni yasap adem olтурgudek halğa keltürdi. Turmuş yene asta - asta iziğa çüşti. Yapyéşil étizlardin reñgareñ kiyingen qız - çokanların naxşiliri aqlınışqa başlıdı. Eslige kelgen yesli ve başlanğuş mektep qorusida gödek balılarnıñ qoñğuraqtek carañlıq avazı yañrayttı. Şu yili toğraqlıqlar yuqiriniñ yardımı [162] bilen yılını aman - ésen çiqardı. İkkinçi yili aşlıqtın mol hosul élip xéli hallinip qaldı. Kommunanıñ umaçlırida ançe - munçe göşmu peyda bolup qaldı.

Toxtı qariy bilen Zeynep «yaş zerbidarlar etriti»niñ emgek, öğinişliridin bıkır bolup öyige qaytqanda, baliliri uxlap qalattı, Turdı axun bu yıl yette yaşqa kirdi. U késelçan çoñ anisiğa yardımlişip öy işlirini qılattı. Etigende ukiliriniñ çeyini bérıp yeslige apirip - ekiletti. Balılar yeslisini Altungül başqurattı. U balılarga ançe köyünüp ketmisimu, urup - tillimayttı. Başqa ayallar balılarga qopallıq qılsa ularğa kayıyttı. U Toxtı qariynıñ balilirini körgende muşundaq çiraylıq balılarnıñ öziniñ emeslikige içi siyrilattı. Çüşte balılar supida yétip uyquğa ketkende, u ularnıñ çirayığa sinçilap qarap öziğe tonuş qıyapetlerni izdep xiyalğa çöketti.

U Turdı axunni yavaş, möñ, Zeynep'niñ cemetidikilerge oxşaydu, dep unıñğa ançe qapaq açmayttı. İkkinçi oğul Rustem'mu Zeynep'niñ dadisi Vilaxun'ğa oxşaydu. Bolupmu unıñ qapqara qaşlıriniñ tégidiki sel qıypaç, neşterdek qaraydığan közliri Vilaxun'niñ özi. Emma, unıñ qaşlırı, yumılaqlıqı, éğizi, gep qılışlırı öz dadisini tartqan. U çoñ bolğanda qapıqınıñ bézi bar, xéli noçi yigit bolıdu, kiçik oğlı Rozi axunniñ tilğa alğuçılıkı yoq. Hemmidin ademniñ içini köydüridiğini, ularnıñ qızı Zumret. U tökülüp turidiğan qaş - közi, qaşlırı, qıpqızıl, sel domsiyip turidiğan levliri bilen Toxtı [163] qariynıñ özi. Altungül Zumret'ke bek amraq, da'im uni yétilepla yürıdu. Aliqinidiki kiçikkine, budruq qollar uni Toxtı qariyğa bağlap turğandek bilinıdu. Zumret'ni öziğe qarıtılarsa Zeynep'tin derdi çiqidiğandek, uni xuş qılışnıla oylaydu. Zumret'mu muşttek turup adem aldaşını bilıdu. «Altun anam» dep unıñdin bir qedem ayrılmaydu. Akisi alğili kelse «Altun anam bilen kétimen» dep eğişip turuvalidu. Altungül axşımı Nemet'ke arqısını qılıp yétip, Zumret dadisiniñ aldida «Altun anam» dep méniñ gépimni qıldimikin, Toxtı qariy méniñ étimni aqlap némilerni oylidikin, dep xiyal qılıdu. Bu dünya şundaq dünya. Biri biriniñ derdide köyüp - pişip sedpare bolıdu, muradığa yételmey xar - zarlıqta ötidu. Birige rehimsizlik qılğuçi yene biriniñ aldida biçare ve xar - zardur.

Arisal künlerde toğraqlıqta toy qızıdı. Toy meşrepliride yéñi kelinler toyluq kiyimlirini körsitivalmaççı bolğandek, otturidin çüşmey oynap qız - çokanların közidin ot çiqirivétişti. Bolupmu Buxéliçixan'niñ nevre qızığa éri şeerdin élip bergen ötük bilen yuñ romalğa hemme adem heves qilişti. Zeynep ağızidin çiqarmığan bolsimu, Toxtı qariynıñ Zeynep'kimu aşundaq ötük bilen romal élip bergüsi keldi. Bu yıl pesil obdan keldi. Er - ayal ikkisi can tikip işligeçke, darametnimu xéli aldı. Neq pul az bolsimu herhalda bar. Toğraqlıqta uni xecliğüdek yer yoq, Zeynep toy qılıp kelgendin buyan körgeñ rahitidin capası köp [164] boldı. Ata - anisiniñ öyidin élip kelgen kiyimliri bilen toyluq kiyimliri alliburun konirap ketti, lékin u birer qétimmi kiyim -

kécekniñ gelvisini qilip baqmidi. Aşu çirayi, zilvaliqini yoqatmıǵan boy - besti kona kiyim - kécekler içide göherdek çaqnay turatti. U kiçik vaqıtta tavar - durdun kiyip, rahat içide çon bolǵan, yene şundaq rahette yaşaşqa layıq idi. Emma, Toxti qariy uni rahetke ériştirelmedi. U bularnı oyliǵında yüriki éçişatti, şuna qolı az - tola pul körgende aldı bilen Zeynep'ni oyıldı. Zeynep bolsa besleşkendek çon boluvatqan, biriniñ çapını, biriniñ işini kiçik kélip qalǵan, yene biriniñ qışlıq ayıǵı yoq balilirini oyıldı. Pul xecleş işida ularniñ gépi taza bir yerdin çıqmıǵan bolsimu, Toxti qariy bir küni seherde ata - anisi ve Zeynep bilen xoşlışıp, uxlavatqan balilirıǵa birdem qarap turup şeherge qarap yolǵa çıqtı. U xurcuniǵa Zeynep oǵrılıqçe yéqip bergen toqaçtin başqa, bir xalta gülimu sélivaldı. Bu gülını şeherdiki İlhamcan dégen muxbir yigitke atap alahide tallap qurutqanıdı. Esliy poçtidin evetmekçi bolup yüretti. Emdi özi alǵaç baridiǵanlıqidin tolimu xuşal boldı.

Toǵraqlıqtın kommuna caylaşqan Saybaǵ baziriǵa at harvisi qatnaytti. Toxti qariy başqa töt yoluçı bilen bille harviǵa bésilǵan égiz yükniñ üstige caylaştı. Toǵraqlıqtın çıqip birer - ikki kilométir arılıqıçe harva bir xıl ǵırıldap siliq maǵdı. Bara - bara boranda qalǵandek çayqılışqa başlıdı. Taşyol gah qumniñ astida [165] ǵayıb bolup ketse, gah körünüp qalattı. Yol uzaqtın buyan yasalmıǵanlıqtın, harva çaqi he dégendila oyman, katanlarǵa çüşüp qalattı. Harvikeş uzun qamçilirini qarsilditip: «çuh, tirrr...» dep xéli hepilişipmu katanđin çıqalmıǵanda, yoluçılar sekrep çüşüp harvini ittiretti. Atlar yene taraslap harvini tartıp ilgirileytti. Töt etrapniñ nerigila qarisa qum, qum, yenila qum. Xuddi ǵur - ǵur şamaldiki déñiz süyiniñ yénik mevcidek türüm - türüm qumlarmu, boranlıq déñizniñ örkeşliridek égiz, heyvet qumlarmu bar idi. Yurttin yiraqlıǵançe qum döñliri pakarlap, bara - bara yiraq upuqqa qeder mevc urup turǵan tüzlen qumluq namayan boldı. Upuqta quyaş asta - asta pétip kétivatatti. Künniñ özgirişige eǵişıp seherde qizǵuç sériq, çüşte kümüş reñ, keçte pétip kétivatqan künniñ reñ culasida qizıl tús alǵan qumluq namazşamniñ xire - şire perdisi astida bir pes zeñger bolup köründi ve bu reñ bara - bara qoyuqlışıp zémin tutaş ketken, siyahtek qarañguluqqa çömdi. Yaratquçiniñ muqeddes çiriǵı zémin üstidin öçti. Qaçanlardıdur peyda bolǵan yultuzlar çeksiz çölniñ otturisida kétivatqan تنها harviǵa eceblengendek cimirlişatti...

Yoluçılarniñ qapaqliri éǵirlaştı. Ular uyquluqta harvidin uçup çüşmeslik üçün obdanraq caylışıvélip, biriniñ keynidin biri uyquǵa ǵerq boluştı ve bir kéçini harvikeşniñ atlarǵa tovlaşliri, uxlap qalmaslıq üçün éytqan, zérikerlik naxşiliri ve endişe arılaşqan çala uyqu içide ötküzdi. Harva aşvaqtı bilen [166] rayon merkizige kirip keldi. Töt koçiniñ aǵzidiki deñde şeherge baridiǵan harva teyyar bolǵanıdı. Toxti qariy bu harvidin çüşüp uniǵa caylaştı. Şehir yoli uniǵa unçe zérikişlik tuyulmıdı. Bir - birige tutışıp ketken çon - kiçik yéza - bazarlar, téxiçe kökirip turǵan buǵdaylıqlar, üzüm bédışliri astidiki pakar - pakar déhqan öyliri, koça éǵizlirida toplışıp turǵan er kişiler, yüzini yéñi bilen tosıp qapaq kötürüp suǵa maǵan qız - çokanlar, cigdilikte qoy béqip yürgen uşşaq balılar... Uniǵa ezeldin tonuşteki issiq körünetti. Şeherge yéqınlaşqançe çon - kiçik harvılar, atlıq, tögilik, eşeklik erler, ayallar, qoy yétiligen, sévet kötürgen, öşnisige xurcun artqan piyadiler, tuz, otun, sevze - piyaz arılǵan eşekler yolǵa pétişmay qaldı. Toxti qariy bunıñdin eceblinip yénidiki ayaldın:

– Bular nege barıdu? – dep sorıdı. Ayal xuddi asmandin çüşken ademni körüvatqandek, uniǵa bésidin ayıǵıǵıçe eceblinip qarap:

– Şeherde bugün bazar, bazarǵa barıdu. Özliri nedin kelle? -- dep yandurıp sorıdı.

– Men toǵraqlıqtın keldim.

Ayal qaqaqlap külüp ketti:

– Viyey, mavu yétim adem zanlıq qılışqa eceb ustiken, nedin kelle désem, toğraqlıqtın deydu. Ha, ha, ha, hi yigit, men silidin yurtliriniñ éti néme, némidep ataydu, dep soravatimen.

Toxti qariyniñ yénida olturğan çar saqal déhqan uni [167] xicilçiliqtin qutuldu:

– Sili anlımığanma? Toğraqlıq dégen bir yurt, bizniñ guñşéğa qaraydu. Lékin, ariliqi bek yiraq. U yerniñ ademliri asanlıqçe sirtqa çıqmaydu, qariğanda mavu inimizniñ seperge tunci qétim çıqışı oxşaydu.

– He, manda désile, şuna bazarnı bilmeydiken emesmu bu yétim.

Toxti qariy ayalniñ geplirige qulaq salmay etrapqa qarap olturdi. Lékin, şuniñdin kéyin başqılardin gep sorastın eyminidiğan bolup qaldi. Harva şeher çétidiki bir deñde toxtığanda, çar saqal adem uni başlap bérıp deñcadin yataq aldi. İkkiylenniñ orni bir yerde idi. U tüz köñül, öziniñ işiğa pişsiq ademdek qılatti. U Toxti qariyğa pul - püçek, nerse - kéreklerini qandaq saqlaş, şeherlikler bilen qandaq alaqa qılışni ögetti:

– Şe dégende néme tola, haramtamaq oğrı bilen aldamçı tola. Siliniñ nedin kelgenliklerini biliplivalsa, bir amal qilip silini aldaşniñ, qaqtı - soqtı qılışniñ koyığa çüşidu. Şuna, soriğanlarğa «men şelik» deversile. Yolni bilmisile, qérıraq ayallardin asta sorisila. Şherniñ koçilirida asmağa qarap ağızilirini écip mañmay, hécnémige nezerlirini salmıgandek, güs - güs dessep mañsila. Kiyim - kéçek, çirayliridin ançe çanmaydiken. Şeniñ bayveççiliridin qélişmaydikenla bolmisa, – dep küldi.

Toxti qariy heqiqeten bir obdan ademge uçrıganidi. [168] U Toxti qariyni héytgahqa başlap çıqtı. İkkiylen héytgahta namazni oqup bolup, orda aldi, encan restisini çörgilidi. Etisi yene qumdervaza, töşük dervaza, nobéşi, yarpağ dervazisiğiçe başlap bardı. Héytgahdiki katta bir imaretniñ ışikidin adem dégen miğ - miğ kirip - çıqıp turidiken. U «şanden» dep atilidiken. Toxti qariy ikkila qeviti liq malğa tolğan bu «şanden»din Zeynep’ke ara paşniliq ötüq, qizil tivitşal, qizi bilen ikkisige köñleklik duñpañlı aldi. Zeynep’niñ tapşuruqi boyıçe oğulliriğa iştan - çapanlıq kök rext, qışliq ayağ, anisiğa mese - kalaç, dadisiğa çapanlıq çiberqut aldi. Toğraqlıqta XiaoLiu dégen herbiydin başqa xenzu körüp baqmığan Toxti qariy «şanden»de mal sétivatqan appaq, sémiz, qırqım çaç, pakarğina ayal bilen çirayi qaramtul, yapma qapaq, çışliri téşiğa çıqıp turidiğan, oruq yene bir ayalniñ külüşüp, ünlük avazda toxtımay bir nersilerini déyişivatqınığa qarap birhaza turdi. Yene bir küni çüşte, Toxti qariy özi yalguz ikki moçenje bélet élip héytgah kulubida tiyatır kördi. Naxşa - ussullar unığa bek yaridi . Oruq, qızıqçı adem bilen sémiz bir ayal orunlığan leperni körüvétip tamaşibinlar bilen birlikte közidin yaş çıquçe küldi. Puti bilen yerni tépip taza çavak çaldi. Oyun tügep sirtqa çıqqanda, tala téxi yoruq idi. U özini başqa birdunyada, artılar bilen bille yürğendek sezdi. Bu oyunniñ tesiridin idi. U bu tesirdin axşımı orunğa kirip yatqıçımu qutulalmidi.

[169] Etisi, Toxti qariy deñcadin gézitxaniniñ nedilikini sorap bilivalğandin kéyin, sovğatlıq xaltini kötürüp gézitxanığa bardı. Çoñ dervaziniñ yénidiki közetçi olturğan öyge kirip, öziniñ İlhamcan isimlik bir muxbirni izdeydiğanlıqini éytti. Késel çiray, xırqırap sözleydiğan dervaziven némişqidur öñüp:

– Çiqiñ, çiqiñ, bu yerde undaq adem yoq, nedin kelgen bolsiñiz şu yerge kétiñ! – dep Toxti qariyğa qopal tegdi. Unıñ qayta éğız éçişiğimu yol qoymay, uni dervaziniñ sirtığa heydep çıqardi. Toxti qariy içi aççıq bolup, ışik aldida bir pes turup qaldi. İlhamcan’niñ muşu yerde işleydiğanlıqı éniq. Eger yökilip ketken bolsimu, u ademniñ bunçıvala qilip kėtişiniñ haciti yoq idi. U némişqa bunçıvala alaqqede bolup kétidu? Toxti qariyniñ köñli qandaqtur bir şumluqni sezgendek boldı. Başqa birer ademdin sorap baqmaqçı bolup, dervaziğa telmürdi. Del şu çağda dervazidin bir yigit çıqıp keldi.

Umu mürisige aparat ésivalğanidi, boy - turqimu İlhamcan'ğa oxşap kėtetti. Toxti qariy derhal uniñ aldığa bardı:

– Men muşu yerde muxbirliq qilidiğan İlhamcan'ni izdeyttim...

Yigit İlhamcan'niñ ismini aňlap sel çöçügendek boldı. Béşini kótürüp etrapqa bir qarivétip, Toxti qariynı sel nériğa başlap bardı.

– İlhamcan'ni néme iş bilen izdeyttiñiz? U tuğqiniñizmidi? -- dep sorıdı.

[170] – Yaq, tuğqinim emes, tonuşum. Zörür işimmu yoqti, körüşüp kéley dep yiraqtın alahide izdep kelgenidim.

Muxbir yigit etrapqa bir qarivétip piçirlidi:

– İlhamcan'niñ béşiğa kün keldi. U hazır bu yerde emes, türmide.

– Néme, türmide? ... Türminiñ ornını dep bérerlerlimu?

– Menmu éniq bilmeymen. Başqılar aqsuniñ şayar dégen yéride dégendek qılğan.

Muxbir yigit aldirap kėtip qaldı. Toxti qariy yéqın bir tuğqininiñ béşiğa kelgen külpettin qayğurğandek qayğurdı. Uniñdek bir adamniñ néme gunah ötküzüşı mumkinlikini zadı köñlige siğduralmidi. U çataqniñ eyni çağda özi qara doskiğa köçürüp bergen, İlhamcan özi yazğan bir kuplét şéirdin çıqqanlıqını, birneççe ay ilgiri gézitke besilğan, gézitniñ töt bétige liq kelgen bir maqaliniñ İlhamcan'ni kişiler ismini tilğa élištinmu qorqidigan xeterlik «unsur»ğa aylandırıp qoyğanlıqını esla bilmeytti.

Toxti qariy çar saqal ademdin şayarnıñ qeyerdilikini, neççe künde bargılı bolidiğanlıqını sorıdı. U bilmeydiken. Deñca uniñğa şu etrapta olturuşluq, yéqında şayargá bėrip oğlını yoqlap kelgen bir qėri adamni tonuştırıp qoydı. Qėri adam uniñ gėpini aňlap birdem turup kėtip:

– Sili yoqlap barmaqçı bolğan adam siliniñ némiliri bolıdu? -- dep sorıdı.

– Tağamniñ balısı, nevre akam bolıdu, – dédi Toxti qariy.

[171] U adem yene sorıdı:

– Türmide yétivatqılı birer yıl boldımu, ya?

Toxti qariy sel duduqlap qėlip, qarisiğila:

– Alte ay boldı, – dédi.

– Undaq bolsa barganlırı bikar. Gézitxanıda işleytti dégenlirige qarığanda siyasiy cinayetçi oxşaydu. Siyasiy cinayetçilerni deslepki yilliri tuğqanlırı bilen körüştürmeydu. Adrésini éniq bilsile, xet yézıp baqsıla.

Toxti qariy bir xalta gülını şu bovayğa ekilip bėrip:

– Oğullırığa evetip bėrela, – dédi. Arqıdin öziniñ bovay bilen yene bir qėtim körüşüşiniñ mumkin emeslikini bilip tursımu:

– Xet yazğanda oğulliridin sürüştürüp baqqan bolsıla, u İlhamcan muxbirni tonumdikin, – dédi.

– Sürüştürüp baqımen, tonup qalsımu eceb emes, – dédi bovay.

Bovay rasttinla oğlığa yazğan xétide bu işni eynen yézıp, oğlınıñ şundaq bir adamni tonuydığan - tonumaydığanlıqını sorıdı. Oğul bu xetni İlhamcan bilen bille oqudı. Ular bir kamérda idi. Oruqlap, sarğıyip tonuğusız bolup ketken İlhamcan xireleşken közeynikini sirtıp olturup «polat tavlaş» vaqtida tağda ötken künlirini, sadđa, köñli aq, xetni çiraylıq yazıdığan, şéirnımu obdan çüşinidiğan sehralıq yigitni eslep közige yaş aldı. U qıñır - qıysıq poçėrkisi bilen Toxti qariyğa qarıtıp: «İnim Toxti qariy, salam sizge, [172] tinç - aman turuvatamsız? Menmu salamet, yaman emes turuvatimen. Méniñ izdek - sorıqimni qılğiniñizğa rehmet inim. Xuda nėsip qılsa, aman bolsaq körüşermiz, akiñiz İlhamcan'din. 1960 - yılı 2 - ay. Şehriyar» dep ikkilik xet yazdı. Xetni kamérdışı dadısığa yazğan xetniñ içige sėlip qoydı. Bovay xetni kótürüp

deñcani izdep bargan bolsimu, deñca Toxti qariyniñ qeyerlik ikenlikini éytip bérelmidi. Xet suğa çökken taşteş déreksiz qaldı.

[173] On yettinçi bab

Alte yaşqa kirip qalğan Rustem işik aldida nan yep olturatti. Yoğan bir qara it étılıp kéılıpla uniñ qolidiki nanni élip qaçtı, u padiçi Hadi axunniñ iti idi. İğisi ölüp ketkendin kéyin bağlaqqa könmey zaratlıq bilen mehelle otturisida çörgilep yüridiğan bolup qalğanıdı. Rustem «nénimni it élip qaçtı!» dep varqırap yığlaşqa başlıdı. Sel nérıda turğan 17 - 18 yaşlardiki 5 - 6 bala itni qoğlap ketti. Ular itni bir hoylığa qapsap tutuvalğanda, u héçnémige qarımay nanni yutup bolğanıdı. Balılar uni rasa savitip taki u éçinişliq ğınşıp qanlirini éqitip zaratlıq terepke qéçip ketküçe çalma - kések qıldı. Yene derdi çıqmay, kéler növet aşu itniñ cacisini qandaq bérışniñ meslihetini qilişip olturuştı.

Şu künlerde toğraqlıqta nan canğa baraver bolup qalğanıdı, kişiler bir burda nan üçün hemmini qilişqa razi idi. Kommunanıñ medek uni arılaştırulup yéqilidiğan néni barganséri qıs bolup ketti. İlgiri künige ikkidin bérilidiğan nan birdin, axir yérımdin bérilidiğan boldı. Etigende içken suyuq umaç qorsaqqı dal bolmaytti. Üç zağra bir öylük sekkiz can ademniñ bir künlük ozuqı idi. Zeynep nanlarnı teñlige sélip éğiz élip qoyup, [174] kim qorsiqim açtı dése, bir burda oştup béretti, toyup ğiza yep baqmığınığa uzaq bolup ketken balılar etidin keçkiçe nanniñ ğelvisini qilatti. Mundaq çağlarda Hélim axun qolidiki nanni qoyup, gep qilmay çıqip kétetti. Uniñ néme yep hayat yüriginini héçkim bilmeytti. Kişiler uniñ eski tamlıqta etidin keçkiçe özi bilen özi geplişip olturğınıni köretti. Bezide nevrısı Rozi axun uniñ yénida oynaytti. U çoñ dadisiniñ kona tamniñ saman arılaş çalmısını püvlep, yeñliri bilen pakiz értip, taş bilen gülidek parçılup ağızığa sélip navat şümgendek şümidiganlıqını biletti. Çoñ dadısı çalma yevatqanda u közlırını yoğan éçip, eceblinip qarap kétetti, öziniñ qorsiqı éçip, közlırı qarañğılışip ketsimu çoñ dadısıdek çalma yéyişni xalimaytti. U çoñ dadısidin:

– Çoñ dada, sen némişqa çalma yeysen? – dep soraytti.

– Yégüm kelgeç yeymen. Balam, séniñ kariñ bolmisun, – Hélim axun muşu nevrısı bilenla saq ademdek parañlışatti.

– Çalma dégen meynet.

– Aptapta turğan tamniñ çalmısı meynet bolmaydu, balam.

– Emise menmu yeymen.

– Yaq, sen yémigin, öyge kirip nan ye.

– Nanni anam qolum yetmeydiğan yerge élip qoyıdu. Élip yey désem alalmaymen.

Rozi axun çoñ dadisiniñ aldidin qonaqçılık bir çalmını élip, qorqup turup ağızığa saldı. Çalma uniñ ağızığa kırıpla érip ketti. Saman arılaş topiniñ höl [175] bolğan çağdiki özgiçe hidi uni huzurlandurdi. Xuddi ata - anısı çekligen işni oğriliqçe qilivatqandek, yüriki düpüldep téz - téz soqup ketti. U ixtiyarsız közlırını yumdı.

Uniñğa sepsélip qarap olturğan Hélim axun tük basqan éğizini midirlitip heyyarlıq bilen küldi:

– Qandaqraqken, tétidimu?

Rozi axun cavab bérelmey, çoñ dadısı bilen bille küldi. U dadısı lay etkende yénida olturup nem topiniñ hidini puraytti. Uniñçe bu purağ dünyadiki eñ mezzilik purağ idi. U köñlide şularni oyıldı, emma éğizidin çıqarmıdı.

– Xuda bizni topidin yaratqan, cahanda topiniñ hididin mezzilik nerse yoq, oğlum, – dédi Hélim axun uniñ köñlidikini bilivalğandek.

Bezide Rustem'mu ularniñ yénida peyda bolup qalatti. Uniñ regetkisi bar idi. U étivalğan quşqaçlırini putidin bağlap, uzun çiviqa ötküzüp kötürüp yüretti. 10 yaki 15 bolğanda akisi bilen bille tüklerini yuñdap, iç - bağrini adalaytti. Adem yoq birer cayni tépip, çalma bilen oçaq yasap, quşqaçlarni kavap qilip taza mezze qilatti. Mezzilik quşqaç kavipidin öydikilernimu behrimen qilişni untup qalmaytti. Quşqaç göşi qorsa qoyduralmisimu, açliqni basatti. Toxti qariy quşqaç söñikini şümüp oturup «Rustem'la bolsa, biz ölüp qalmaymız» deytti. Çoñ boluvatqan nevriliriniñ açliqtin, amalsizliqtin şunda qilişqa mecbur boluvatqanliqi Hélim axunğımu ayan idi. İçide öziñin amalsizliqidin, qolidin iş kelmeydiğanliqidin [176] ağrınatti. Cahanniñ işlirini oyla - oyla yene özi bilen özi allıqandaq çüşiniksiz geplerni qilişqa başlaytti. U qış - yaz şunda qolturatti. Qış künliri soğuş şamalda közliridin aqqan yaş cavğıyıda muzlap qalatti. Burnidin aqqan potla uzun yiptek sozulup saqalliriniñ içige kirip qétip qalatti.

U 50 yıl bille yaşığan qedinas xotuni can üzgendimu, namizi çüşürülüp yerlikke qoyulğandimu ornidin midirlimay olturdi. Bélige aq bağlivalğan Rozi axun uniñ yénığa kélip:

– Çoñ dada, çoñ anam ölüp qaldi. Sen némişqa tupraq béşiğa barmaysen? – dep soridi.

– Çoñ anañ ölmidi, u muşu yerde. İlgiri yalğuz olturatım, hazır ikkimiz bille olturidiğan bolduq.

– Yaq, çoñ anam bu yerde emes, uni... Uni kömüp qoydi. Menmu çoñ anamniñ qebrisige qolumda topa taşlıdım.

– Sen bilmeysen, siler uniñ ténini kömüp qoyduñlar. Lékin, rohini kömelmeysiler, u meniñ yénimda, işenmisen qarap baqe.

Bovay egmeç barmaqliri bilen yénini körsetti. U yerde héçkim yoq idi, Rozi axun qorqup keynige dacidi.

– Çoñ dada, xeqler séni sarañ bolup qaldi deydi, men séni sarañ emes désem, héçkim işenmeydi, sen rast sarañ bolup qaldıñmu?

– Sarañ bolup qalsammu qalğandimen balam, kim bilidu, şundaq dégenler sarañ, men oñmu téxi.

Rozi axun xatircem bolup çoñ dadisiniñ quçıqığa çiqip olturdi. Nevrisiniñ kiçikkine, yumran ténini [177] boynıñ qaqsal bolup ketken bedinini illitqandek boldi. U közliridin éqivatqan yaşlirini körsetmeslik üçün quçıqıda tipirlap turğan nevrisini bağrığa mehkem basti.

Yazlıq yığimdin kéyin, mu'avin dadıycañ Abduğeni axun bir qisim emgek küçini başlap öçkebulaq tereptiki yulğunluqtin boz yer éçişqa çiqti. Öçkebulaq allıqaçan qurup ketken bolsimu, uniñ etrapidiki yerler da'im kökirip turatti. Top - top yulğunlar bilen yantaq, adrasman, çakandılar yazıçe tüvilep aynip, qizil, hal, sériq bolup éçilip, şirne, uruqlirini yerge töküp türlük can - canivarlarni celp qilatti. Yer yumşaq, munbet idi. Yulğun, tikenlerni çanap, osa qilip ağıdurup uruq salsa köñüldikidek hosul bérişide gep yoq idi. Déhqanlar tunci künila xéli yerni tüzlep boldi. Toxti qariy bilen bille 3 - etrettin kelgen Hesén axun dégen yigit bir tüp yoğan yulğunni palta bilen çépivatatti. Çuçide çéçeklep ketken yulğun şaxlırı yiltiziğa urulğan palta zerbisidin qinğıyışqa başlıdı, gül, uruqliri yerni bir alğanidi. Toxti qariy paltini égiz kötürüp sel içkirilep çapqinida, paltiniñ bisi qattiq birnémige tégip qanqıp ketti. Qariğanda yoğanraq taşteq qilatti. U zoñziyip oturup qoli bilen yiltizni silaştırup, datlışıp ketken bir tömür sanduqni tartıp çiqardi. Sanduqniñ lay - topilirini qirip, yéñi bilen sürtüp tazilidi. U pereñçe xet oyulğan, tutquçluq, népiz töt çasa sanduq idi. Sanduqni körüp etrapdikiler gürride olišip keldi. Hesén axun bilen tömürçi İmin axun [178]xéli uzaq hepilişip uniñ ağızini açti. Sanduqta

xatire depter, xerite, yoğan hem éğir tömür qelem, közeynek, ğelite hem murekkep siziqlar, körsetküçler bilen tolğan qeğezler bar idi. Qeğezlerniñ astida valildap turidiğan nahayiti nepis, xetke oxşaydiğan ğelite şekiller çüşürülgen 20 - 30 çe altun tenge çéçilip turatti.

Abduğeni axun kélip tenğilerni qoliğa élip uyan - buyan örüp - çörüp deñsep béqip:

– Xéli éğir turidu, ciñ oxşımamdu? – dédi.

Hemmeylen qolliri titrigen halda birdin élip körüşti. Toxti qariy qoliğa élip sinçilap qarap:

– Néminiñ süritidu bu? Pereñlerniñ xétigimu ya süretkimu oxşımaydu? – dédi.

– Meyli néme bolsa bolsun, buni muşu péti hökümetke tapşurup béreyli. Altun, mal - dünya dégen ademniñ niyitini buzidiğan nerse. Biz kembeğel, töven ottura déhqanlar altun - kümüşni emes, inqilabiy ğayini, sinipiy méhir - muhebbetni etivar bilişimiz kérek. Toxti qariy, tillani sanap béqiqlar, qançe iken, – dédi Abduğeni axun dadüyañ. Toxti qariy tillalarni köpçilikniñ köziçe sanap körüp:

– 28 dane iken, – dédi.

– Mana hemmiñlar aqlidiñlar. Guvah boluñlar, buni Toxti qariy, Hesén axun üçimiz béríp kommunağa tapşurup bérimiz. Méniñ perizimçe, bu sanduq cahangirlar eyni çağda ğayib şherdiki mal - dunyani bulap mañğan çağda, bireriniñ tögisidin çüşüp qalğan boluşı mumkin. Mal [179] igisige qaytti dégen muşu, – dédi Abduğeni axun.

Bu iş şuniñ bilen bésiqqan boldi. Emma, Toxti qariyniñ köñlige bir xiyal kirivaldi. Buluñ - buluñdin namratliq purap turidiğan, çaşqan kirsimu yamanlap ketküdek halğa çüşüp qalğan öyide baliliriniñ «ana, nan yeymen», «dada, qorsiqim éçip ketti» dep zarlinişlirini aqlığan çéğida uniñ bu xiyali hessilep küçiyetti. Qumluqta boran çıqqan künlerde gah éçilip, gah kömülüp qalidiğan ğayib xeziniler toğrisidiki hékayiler qulaq tüvide yañrap, «Men némişqa birer qétim teliyimni sinap körmeymen? İşim ondin kelse ğayibtin mal - dünyağa érişip, balirimni rahet turmuşqa ériştürmemdimen. Vilaxun'baylarnimu öz vaqtida qumluqtin göher tépivaptu, dégen gepler çıqqanġu» dep oylap, péşanisini yölep olturup kététti. Biraq, qumluqqa qaramliq bilen kirgili bolmaydu. Yol bilidiğan birer hemrah, at - ulağ, yetküdek ozuq - tülük, su bolmisa bolmaydu. Mal - dunyani dep tevekkül qilip birer nerse tapalısıġu xudaniñ bergini, eger undaq bolmay birer bala - qazağa uçrap qalsa Zeynep uşşaq balilar bilen qandaq qilidu?... Bir küni axşımı uni Hesén axun izdep keldi. İkkisi öydin çıqıp ağıçadönge olturup parañlaştı. Hesén axun uniñğa eyni yilliri dadisidin aqlığan bir işni – eşek bilen künçiқиş terepke qarap ikki kün mañğanda keñ ketken yava yañaqlıqqa bargili bolidiğanlıqı, dadisi eyni yilliri aşu yerde ölgen itini kömüp qoyuş üçün bir tüp qéri yañaqniñ tüvini kolavétip bir oriğa çüşüp ketkenlikı, ketmen bilen etraptiki topini tartip baqsa katta bir [180] imaretniñ témi körüngenlikı, yalğuz bir iş qiliştin qorqup, orini topa bilen toldurup qoyup qaytip kelgenlikı, kéyin u yerge qayta baralmay ölüp ketkenlikini éytip berdi. İkkisi yerge qarap cim olturdi. Lékin köñli davalğup turğanlıqı çirayidin bilinip turatti. Axir Toxti qariy tükürükini yutuvétip, duduqlap turup:

– Bir béríp baqqan bolsaq... Qandaq bolattikin... – dédi.

– Mendimu şundaq bir oy bar, bolupmu budoqi iştin kéyin quliqimğa héçqandaq gep yaqmas bolup qaldi.

– Dégenbilen, biz u yerge baralamduq, bargan teqdirdimu héliqi yañaqni tapalamduq?... Dadañ ölüp ketkilimu 5 - 6 yıl bolup qaldi. Uni on yıl burunqi iş désekmu, on yilda néme işlar bolmaydu, – dédi Toxti qariy.

– Dadam aşu yerge bir belge sélip qoyuptiken.

– ...

Şuniñdin kéyin ular özini başqılardin çetke tartıp, davamlıq bille yüridiğan, bille kusurlışıp olturidiğan bolup qaldı. Oğrılıqçe qandaqtur teyyarlıqlarnı qıldı. Zeynep bu işlardin tamamen bixever idi. Küzgi buğdaynı térip bolup, étiz - ériq işliri sélikken künlerde ular şeherge barımız dep etret başlıqidin beş künlük ruxset élip, eşek bilen bazargá qarap yolğa çıqtı, birer sa'ettin kéyin nişanni özgartip künçiқиşqa qarap yürüp ketti. Ular yolğa çıqıp kétip üç kün bolğanda qumluq tereptin qattıq boran kótürölüp, türüm - türüm qumlar asmannı tosuvaldı. Bir kéçe çıqqan boran étiz – [181] ériq, yollarnı kömüvetkendin başqa çoñ ziyan keltürelmide. Peqetla Qeşqer'ge ketken Toxtı qariy bilen Hesen axun bir ketkençe qaytıp kelmide. Zeynep bilen baliliri qışnı Toxtı qariynıñ yolıǵa qarap ötküzdi. Dadüy, guñşédin Qeşqer'ge adem evetip ularnıñ iz - dérikini qılğan bolsimu, héçqandaq xeviri bolmide. Şivirğanlıq bir kéçide, Hesen axunnıñ xotunı Zeynep'ni izdep kélip ularnıñ sirini – Qeşqer'ge emes, qumluqqa mal - dünya izdep ketkenlikini éytip berdi. İkki ayal bir - birige ésilip avaz çıqarmay yığlaştı. Zeynep iç sirini, derdini ya qéyin'atisıǵa, ya baliliriǵa éytmide. Ériniñ ölüq - tirikini bilelmey, ya haza éçip nezir bérelmey hesrette qaldı. Zeynep'niñ baliliri toxtımay «Dadam nege ketti?» dep sorışatti. Zeynep héç nerse déyelmey yaş töketti. Appaq çaç - saqallırı ösüp ketken Hélim axun mehelliniñ künçiқиş teripidiki qum döñliri arisida yügürüp yüretti. Mehellidiki er xeqler uni öyge ekilip qoysa, şu künıla yene qéçip çıqıvalatti. Zeynep qéyin'atisiniñ bezi qılıqlırıǵa qarap, u Toxtı qariynıñ nege ketkinini bilse kérek, depmu qalatti.

Aylarnıñ arqısidin aylar ötti, yilmu ötti. Zeynep axir Toxtı qariydin ayrılıp qalǵınıǵa ten berdi. Yaş tul qalğan ikki ayal yurtqa nezir bérıp qur'an oquttı. Balıllarmu çoñ bolğançe dadisini sorımaydıǵan boldı. Ular emdi tayanǵudek héçkimi yoqluqını, özlirige tayanmay bolmaydıǵanlıqını bilip yetkenide.

Zeynep özini Hélimu Toxtı qariynıñ méhir - muhebbiti içide yaşıvatqandek sézettı. Unıñ mulayım, [182] epuçan qıyapiti, amraqlıq bilen qaraşlırı, yoǵan qollırı bilen mehkem quçaqlışı, ezeldin dilini aǵrıtip baqmıǵanlıqı, Qeşqer'ge barganda öydiki hemmeyleñe sovgat élip özige héç nerse almay kelgenlikı, Hesen axun bilen seperge çıqışnıñ aldıda şüklep, xıyalçan bolup qalǵanlıqı, axşımı baliliriniñ çirayıǵa qarap uzaq olturup ketkenlikı, «Men kelgüçe ösüp ketmisun» dep dadisiniñ çéçini özi élip qoyǵanlıqı... Kóz aldidin ketmeytti. Nege baridiǵanlıqını némişqimu maña démigendu, men bilgen bolsam hernéme qilip yoldin tosuvalar idim, dep iç - içidin örtinetti. U ğemdın qutuluş üçün pütün küçi bilen, hériq culıqı çıqıp ketküçe işleytti. Aşu éǵır emgek uni rohiy veyrançılıqtın saqlap qalǵanıdı.

[183] On sekkizinçi bab

1962 - yılınıñ yaz aylırıda kolléktip aşxanılar taqilip, normiliq teminleş yolǵa qoyuldı. Çoñ aşxanılarnıñ oçaqlırı çéqilip, yoǵan daş qazanlar arqıǵa taşlıvétildi. Bir çaǵlarda éçırqap ketken ademlerge rivayetlerdiki «qayna çögünüm» ge oxşaş körünidiǵan bu qazanlar datlışıp, yamǵur sulırı, exletler bilen tolup yatatti. Köp qisim kişiler etrettin tarqıtıp bergen azǵine qonaq ve arpıǵa tayınıp, eplep - seplep qışnı ötküzüvélišti. Emdiki gep qandaq qilip ormıǵa ulıshıvélišta qalǵanıdı. Xaltılar qurup qaldı. Qoşumçe qılǵudek héç nerse yoq. Tiqip, kömüp saqlap yürgen aşıqlar alliburun tügigen. Hélim axunlarnıñ hoylisida ilgiri yoǵan üç tüp aq ücme bar idi. 5 - aynıñ otturiliridin tartıp pişip mey baǵlap, tüvige tökülüp turatti. Ücmige ulışıpla baǵdiki örükler pişatti. Eger késilip ketmigen bolsize... Zeynep aǵzıǵa kelgen sériq suni ğurttıde yutuvétip, közini hoylinıñ otturisiǵa térilğan çamǵur, sevizilerge tikti. Emdila baş

kötürgen maysılar uniñğa yigilep qalğandek köründi. Héli mu oğulliriniñ xéli insabi bar. Kök çıqqandin béri künde kök tergeç kélivatidu. Zeynep sémiz'ot bilen bédini ciq toğrap unni azraq bolsimu técep qélivatidu. Turdi qariy [184] bilen Rustem kona sévette basmaq qurup anda - sanda quşqaç, yava kepterlerni tutup ekilip béridu. İlgiri quşqaç, kepter boğuzlıganni körse könli ilışatti. Hazir baliliriniñ ciqraq tutuvélişini arzu qılıdu. Baliliriniñ kepter göşi salğan umaçni içip, meñzlırige sel - pel qan yügürüp qalğınını körgende harduqi çıqqandek bolup, téni yayrap kétidu. Şuğınisi, hazir toğraqlıqta del - derex yoq, quşların küşendisi andin tola. Şuña, quşqaç, yava kepterler mu kemdin - kem uçraydu. İlgiri Toxti qariy öçkebulaqniñ ayıgıdiki yulğunluqtın yava toşqan tutup kélitti. Hazir u yerler térilgu yerlerge aylinip ketti. Toşqanlar mu yolimas boldi.

Axırqi bir çaŋgal qonaq unini işlitip bolğan küni Zeynep'niñ kéçide uyqusı kelmidi. Etigenlikke, çüşte, keçte u balilirıǵa néme béridu? Bıçariler Héli mu bir tére, bir sönjek bolup, açlıqtın közliri pildirlap qaldı. «qorsıqım açtı» déyişkimu madarı qalmıǵandek, anisiniñ qolıǵa telmürğini telmürgen. Zeynep birer - ikki künge yetküdek un sorıǵılı birer kimni tapalmay köp qiynaldı. Uruq - tuǵqanliriniñ hali uniñǵa ayan. Bu ay, bu künlerde birkimge un bérıp tur déyiş céniniñ ber dégenlik bilen baraver. U birneççe kün ilgiri çoŋ akisiniñ öyige bérıp, akisiniñ baliliriniñ supida qatar yétip ketkinini, qorsaqliriniñ kavidek işşip ketkinini körgen. Mehellide qérılar bilen uşşaq balılarnıñ arqa - arqıdın ölüp qélivatqanlıqı yéniliq emes. Emdi uniñ balilirimu şu halǵa çüşüp qalarmu... Tirik turup baliliriniñ qiynılıp öluvatqınını [185] körgendin, baliliri bilen billila ölüp tügeşken yaxşı emesmu... Zeynep'niñ açlıqtın aylinip ketken kallisi uni iradisidin ve normal pikir qiliş iqtidaridin ayırışqa başlıǵanıdı. U şum xiyallarnı özidin néri qilişqa tirişip ornidin qopup olturdi. Öyde qaynitip yep turǵudek birer nerse çiqip qalarmikin, dep qaraŋǵuluqta etrapqa sinçilap qaridi. Şu peytte hoylida némidur ğirislap qaldı. Xuddi biri putiniñ uçıda asta méñip yürgendek qildi. Zeynep'niñ yüriki birdinla qattiq soqup ketti. «Toxti qariy keptu!» dégen xiyal uniñ put - qolini birdinla maǵdursızlanduruvetti, u közlirini yoğan éçip işikke qarap qétip qalğandek olturdi. U işiktin öziǵe tonuş gevdiniñ leppide kirip kélişini, «Zeynep', téxiçe uxlimidin mu?» dep yéniǵa kélip, illiq qolliri bilen yüz - közini silişini, «Balılar bilen séni eceb körgüm keldi» déyişini kütti. Emma, tiviş qayta tekrarlanmidi. U süküt içige çöküp kétivatqandek boldı. Qınidin çiqip ketküdek tipirlap ketken yüriki asta - asta iziǵa çüşti. Zeynep emdi açlıqni, ölüm vehimisini, hemmini untup es - hoşidin ayrılğandek olturdi. Köz yeşiniñ cavǵaylirini boylap éqip körpiniñ burcıkini çöp - çöp qilivetkinini, kéçiniñ qandaq ötüp ketkinini sezmedi. Taŋ asta - asta yoruşqa başlıdı. Nededur xoraz çillıǵandek qildi. Zeynep diñnide çöçüp «bu ay, bu künlerde nedin kelgen xorazdur» dep oyıldı. U tünluktin çüşken sus yoruqluqni körüp, ornidin turup hoylıǵa çıqtı. Çiqipla hoyliniñ otturisida turğan kirlişip ketken böz xaltini kördi. [186] Xaltiniñ aǵzi çin çigiklik idi. U xuddi asmandin çüşkendek, xizir taşlap qoyğandek peyda bolup qalğanıdı. Zeynep ittik bérıp xaltiniñ aǵzını açtı. Xaltiniñ içidiki sarǵuç buǵday danlırı uniñǵa parqirap nur çéçip turğandek körünüp ketti. U yükünüp olturup, buǵdayni oçumiǵa toldurup élip, dimiǵıǵa yéqin ekilip toymay puridi. Xaltiniñ aǵzını çigip qoyup bolup çüşümü mu bu oçummu, dep işinelmey, yeşip yene bir qaridi. Bu rasttinla buǵday idi. Birer çarek kélidiǵandek qilatti. Uni kimdur biri bu yerge taşlap, ularni qutuldurğanıdı. U kimdu? Zeynep «Dada, dada, kördilimu bu buǵdayni!» dep qéyin'atisiniñ işikige yügürdi. Héli m axun yatidiǵan öyniñ işiki teşidin taqaqlıq turǵınını körüp arqısıǵa yandı. Xaltini qaznaqqa ekirip, üstige kona taǵarnı taşlap qoydı. Yénip çiqip yoğan şax süpürgide hoylini şartilditip süpürdi. Qazan başlırini tazılap, datlışıp ketken qazanni pakiz yuyup bolup, ögzidin şax taşlap oçaqqa ot yaqtı.

Altungül Nemet'tin Toxti qariyning iz - déreksiz yoq bolup ketkinini anliganda, çöçek anlatatqandek hañ - tañ qaldi. Bu xeverge héçqandaq qilip işinelmidi. Emma, buniñ rast ikenliki, Hesen axun dégen ademiñmu uniñ bilen bille yoqap ketkenlikini anliginida derhalla: «Xop boptu, maña köz qiriniñu sélip qoymay, poméşçikniñ qiziniñ qoyniğa özini atqan, mana emdi Zeynepxan'mu körgülükini körsun!» dep oylidi. Bir küni u Hélim axunlarniñ mehelliñi tereptin ötüp kétivétip, uşşaq [187] balilar bilen bille oynavatqan Zumret'ni körüp qaldi. Zumret xéli boy tartip qalğan bolsimu, bekla oruq idi. Lékin u çoñ bolğançe dadisiğa téximu oxşap qalğanidi. Altungül Zumret'ni aldığa çaqirip, uniñ oruq, temeçtek qolliridin tutup:

– Zumretgül qizim, méni tonuduñmu? – dep soridi.

– Tonudum, Altun ana, – dédi Zumret. Uniñ halsiz, meyüs turqığa qarap Altungül'niñ içi ağrip ketti. U Zumret'niñ kiçikkine, qoşuqtek yüzini aliqanliri arisiğa élip bir pes turup kétip:

– Yüre, men saña tatliq bir nerse bérimen, – dédi.

Altungül uni öyige başlap ekirip, yañquqlirini güle hem yañaq bilen toşquzuvetti. Uni ketkili qoymay, kava bilen göş toğrap etken suyuq'aştin yoğan bir qaça usup berdi. Özi Zumret'niñ xuddi birkim tartivalidiğandek aldirap içişige qarap turdi. Zumret aşni içip bolup, qoliniñ dümbisi bilen ağzini sürtüp:

– Altun ana, men kétey. Bolmisa anam ensirep qalidu, – dédi.

– Ketsen ket, buniñdin kéyin qorsiqiñ açqanda kéliver, – dédi Altungül. Zumret uniñğa ésilip, menzige söyüp qoyup çiqip ketti. Zumret şuniñdin kéyin pat - pat kélip turidiğan boldi. Bir qétim Nemet uniñ öyde aş içip olturğiniñni körüp:

– He, qaysi açañniñ qizi bu? Eceb çirayliqkına, dep baqe bizge béremdikin, biz béqivalayli buni, – dédi. Altungül birnéme dep bolğuçe Zumret derhal égiz éçip:

– Men Toxti qariyning qizi, étim Zumret. Anam méni [188] héçkimge bermey baqidu, – dédi.

Nemet heyran bolup Altungül'ge tikilip qaridi. Altungül'niñ perva qilmay külüp olturğiniñni körüp:

– Undaq bolsa téximu obdan boluptu. Toxti qariy bar vaqtida muşu qizim sel çoñ bolğanda saña bérimen, sen béqival dégen. Bügün özimu kélip qaptu mana, – dédi.

Zumret birdinla yiglamsiridi:

– Yaq, dadam méni silidek ademge bermeydu.

– Néme dédiñ? Méniñ kimlikimni bilemsen, dep baqe qéni?

– Bilimen, Nemet taz dégen sili şu, – dédi Zumret.

– Hu dadisini doriğan yüzsiñ toxupoqi, çiqe öydin !

Nemet ornidin qopup bolğuçe Zumret «part» qilip qéçip ketti. Nemet uniñ aş yuqi qaçisini körüp:

– Yoğan bir tavaq aşni içip bopta, kasapet, – dep qoydi, arqidin:

– Xotun, némidép nediki xeqnıñ balilirini öyge başlap yürisile? – dep xapa bolğandek qildi.

– Men başlimdim, özi kırıptu, yeslide men baqqan emesmu bu ballini, qaysisi körse «Altun anam» dep aldimğa yügürüp kélidu. Etigen Zumret «qorsiqim éçip ketti» dep kırıptiken, bir qaça aş berdim şu.

Nemet köñlide «Herqançe qılşañmu Toxti öldi. Emdiğı bésiqıñğa çüşersen» dep oylap artuq gep qilmidi. Lékin, Toxti qariyning şundaq çirayliq hem çéçen qizi barliqini körüp, uniñ köñlidiki heset otliri yene ulğaydı. Qiziğı bir gep, uniñ yene üç oğı bar. Ete - ögün hemmisi babbaraver çoñ bolidu. Xudayim némişqa maña [189] birer bala bermeydiğandu, bu dunyadin muşundaq nam - nişansız, uruq - evladsız ötüp

kétermenmu? Öz vaqtida menmu özümge aş bolğudek birer xotun almay, némişqa bu şadipaçaq qéçirni alğan bolğıydim, – dep ah urdi.

Nemet bu dunyada hemme nersini çéki barlıqını, uni qara künlerdin qutuldurup béşiğa tac qondurğan, özi aşiq biqarar bolğan sahibcamalniñ veslige yetküzgen teqdir ilahiniñ uni çoqum yene bir nersige zar qilidiğanlıqını, Toxti qariyniñ yaş hayatini tartivélip, uniñ perzentlirige yene qandaq körgülükleri teyyar qilip qoyğanlıqını esla bilmeytti. U piğani örligen çağlırida, eyni yilliri oq tégip ölüp ketken Osman'niñ ikki bala bilen tul qalğan ayalini izdeytti. U dorday kalpuk, doğılaq, köksi toluq kelgen cuvan idi. U balilirini béqiş üçün Nemet'niñ rayığa béqip yürüp bara - bara uniñğa könüp qalğanidi. Mehellidikiler ularniñ işini bilsimu, eyiblep yürmeytti. Peqetla: «xili xilini tépiptu» dep qoyuşatti. Bu ay, bu künlerde can qayğusida qalğan kişilerniñ başqılarniñ üstide söz - çöçek qilişqa hepsilisi yoq idi.

Hesen axunniñ xotuni Hélimixan olturuşup ketken çoñqur közliri çekçiyp turidiğan, uzun, inçike boy, buğday öñlük ayal idi. Hesen axunniñ yoq bolup kėtişi, namratlıq uni gañgiritip qoyğandek turatti. Zeynep her qétim ularniñ mehelle çetidiki öyige barganda uniñ çaqliri çuvuq halda xaramuş olturğınini, öy işi bilenmu, 3 - 4 yaşlardiki oğlı Exmet'niñ «Ana, [190] qorsiqim açtı» dep yığlap gélve qilişliri bilenmu qilçe kari bolmaydığanlıqını körüp könli gesh bolup qalatti. Şuna, her qétim bargınida Exmet'ke birer parçe nan yaki birer késim kava alğaç baratti. Hélimixan'ni zorlap gepke sélip, öy işlirini qilip bérıp uni xuşal qilişqa tirişatti, emma Hélimixan'niñ köñlini meñgü érimes muz, ebediy yorumas zulmet bésip turğandek idi. U külüşni bilmeytti. Közlıride tirik ademge xas nur çaqnımaytti. U negidur qarap canlıq heykeldek mañatti, iş qilatti, yene negidur qarap olturatti. Zeynep bezide özini untup, aşu ana - baliniñ teqdiridin endişige çüşüp qalatti.

Küz ayliriniñ bir kécisi, qonaqlıq tereptin miltiq avazi aňlandı. Küz kirip qonaqlar baş tutqandin buyan xelq eskerliri ov miltiqi, kaltek, dumba élip qonaqlıqni saqlavatatti. Şundaq qattiq muhapizetke qarımay, açlıqqa çidimiğan kişiler kéciliri qonaqlıqqa kirip, xam qonaqni oştup şu yerdila ğaraslitip yep kettetti. Ularñiñ köpi tayaq zerbisidin çala ölük bolup qalatti yaki oq yep put - qolidin ayrılatti, qéçip kételigenlirimu öyige kelgendin kéyin qorsiqi ésilip teyyar bolup qalatti. Aşu kécisi miltiq avazini aňlığan kişiler: «Hey, yene bir biçarige uval boldı» déyişti. Seherde namazğa qopqanlar Hélimixan'niñ öyidin kélivatqan yığa avazini aňlıdı. Arqidinla hemme adem aşu terepke qarap aqtı. Hélimixan'niñ özige oxşap ketidigan, beş bala bilen tul qalğan bextsiz açisi bilen anisini «oyğitalmığan» kiçik Exmet yığlap olturatti. Kişiler Hélimixan'niñ qonaqlıqta béşiğa oq tégip ölüp [191] qalğınini aňlap iç ağritiştı.

– Vay isit, başqa yérige tegken bolsa ölmesti, qarañğuda körmey atqan gep.

– Némişqa qaçqan bolğıydi, qaçmay cim turğan bolsa, tutuvélip urup - urup qoyup béretti, késilip ketsimu kéler bolğıydi.

– Unimu deymiz, bunimu deymiz, teqdir - péşanisi şundaq. Rizqi şunçılık oxşaydu.

– Balisiğa uval boluptu, uni kim baqar?

Hélimixan péşin bilen yerlikke qoyuldi. Hélimixan'niñ oğlı anisiniñ tupriqini tatılap «Anam bilen kétimen» dep yığlap hemme ademniñ içini siyrılduruvetti. Uni tupraq béşidin Zeynep öyige élip ketti. U balilirimniñ qatarida béqilip kéter, hayat qalsaq teñ yaşarmız, ölsek teñ ölermiz, dep oylaytti.

1962 - yili toğraqlıqlar üçün meñgü untulğusiz qismetlerge tolğan bir yil boldı. Yil béşida dadüde éçilğan aşlıqtin mol hosul éliš qesemyad yiginida, aşlıqnıñ mo béşi hosulini 10 miñ ciñğa yetküzüş toğrisidiki qesemnamige hemme adem qol qoyğanidi. Eqil - hoşı cayida herqandaq bir déhqan buniñ emelge aşmaydığanlıqını bilmey

qalmaytti, emma ular Nemet'niñ sésiq gepliri ve popoziliridin qorqup zuvan sürmigen, hemme adem qol qoyuvatıdıǵu, başqılar néme kün körse bizmu şuni körmiz, dep oyliǵanıdı. Nemet bolsa «Kompartiyela bolsa asmandiki aynimu üzüvalalaymız, taş üstide tériq ündüreleymiz, eksil'inqılabçılar bilen oñçılar unimu [192] bolmaydu, bunimu bolmaydu, deydu. Biz ular bilen bir yolda, bir meqsette emes...» dep vez éytatti. Netice şu boldiki, yil boyı tañ sheherdin xuptengiçe tumşuqı bilen yer tirep öler - tirilişige baqmay kommuna üçün işligen déhqan quruq saman bilen birneçeçe puñluq qalduruq yérige tériǵan aşıqlırıǵa, déhqanlarınñ tili boyıçe éytqanda, «saqaldiki aş»qa qaraşlıq bolup qaldı. Kenttiki qéri - çürilerniñ köp qismi şu yili ölüp ketti. Éǵır'ayaǵ ayallarnıñ baliliri ölük tuǵuldı, tuǵulǵanliriniñ köpi ey bolmay, hayat qalǵanlar herbir künni miñbir capada ötküzdi. Aşlıqniñ neqeder qimmetliklikini issiq canlar bedilige téximu çonqur hés qilǵan déhqanlar 1963 - yili aliqançilik yerni boş qoymay aşıq, köktat, kava, yaǵlıq dan téridi. Zerbidarlıq bilen köçet tiktı. Qırǵınçılıqtın kéyin özini oñıvalǵan toǵraqlarmu qayta köklep boy tartışqa başlıǵanıdı. Dadüyde éçilidiǵan yigınlarda sinipiy küreş tekitliniñ bilen bir vaqıtta, déhqanlarınñ köñlige yaqıdidiǵan geplermu peyda bolup qaldı. Vucudi toǵraq qasrıqidek qaǵcırıǵan, çirayidin topa örlep turidiǵan déhqanlar sel - pel erkin nepes élişqa başlıdı.

[193] On toqquzınçı bab

Üçinçi sinipni pütüzgen Turdı qariy mekteptin toxtap étizǵa çıqtı. Uniñ tentuşılrı bilen eşek harvisida étizǵa oǵut toşup yürgenlirini körgende, Zeynep'niñ uniñǵa mestliki kélettı hem içi aǵrıytti. Toyǵuçe ozuqlinalmay boy tartalmıǵan Turdı qariy harviniñ şotisida muştumdek kiçik, ayançlıq körünetti. Rustem oquşqa bérilip ketti. U birinçi siniptin tartıpla sinip başlıqı bolup oqudı. Uniñǵa mu'ellimlirimu, savaqdaşılrımu amraq idi. Uniñ öginişke bolǵan qızǵınlıǵıǵa héç nerse teñ kelmeytti.

Zeynep'niñ qoşkézek baliliri – Rozi axun bilen Zumret'mu mektepke kirdi, kiçik Exmet ularǵa eǵişıp mektepke bille baratti. Ular derstin çüşkiçe mu'ellimlerniñ baliliri bilen oynap, derstin çüşkende yene ular bilen bille qaytıp kélettı. Ular üçi etidin keçkiçe bille yüretti. Soǵuq çüşüşke başlıǵançe Zeynep baliliriniñ téz çon boluvatqanlıqını hés qıldı. Hemmisiniñ kiyimliri kiçik kélip qalǵan, çonliriniñ qolliri çapınıniñ yéǵidin uzun çiqıp qalǵanıdı. Turdı qariy étizǵa çıqıdidiǵanlıqı üçün Zeynep uniñǵa dadisiniñ paxtiliq çapını bilen kön ötükini kiydürüp qoydı. Turdı qariy çapanni şoyna bilen belidin çin baǵlıvalǵan [194] bolsimu, çapanniñ içige çöküp qalǵanıdı, bolupmu özidin yoǵan ötüki uni nahayiti külkilik körsitetti. Lékin Turdı qariy çapını bilen ötükidin nahayiti pexirlinetti. Kiçikliri eyni yili dadisi Qeşqer'din élip kelgen rézinke ayaǵlarnı paytımaya yögep kiyip yüretti, peqet Rustem'la ayaǵsız qaldı. Zeynep uniñ putini lata bilen orap baqtı, emma uniñ ayaǵlırıǵa lata toşımaytti. Bu ay, bu künlerde kona latıarmu etivarlıq idi. Akisiǵa qarıǵanda qavul, bestlik kelgen Rustem lepildep yéǵıvatqan qarǵa qarımaya mektepke çapatti. U yérilip ketken, soǵuqtın qizarǵan tapanliri qarnıñ soǵuqını sezgiçe küçiniñ bariçe yügüreytti. Bara - bara soǵuq tapınıdin méñisige baratti, put barmaqliri kökirip héç nersini sezmes bolup qalatti, u peqet çidiyalımıǵanda birer cayni tépip olturup, putlirini tumiqıǵa orap birdem issitivalatti - de, tumaqni qéqivétip beşıǵa kiyip yene yügürüp kétetti. Yügürüp - yügürüp, puti bek toñup ketkende yene olturup tumiqı bilen issitatti. U yazni, putni köydüridiǵan qızıq aptapni şunçilik zariqip séǵınatti.

Rustem hésabqa usta idi. 50 yaşlardiki, sel éñişıp mañidiǵan hésab mu'ellimi doskiǵa hésabni yézip bolǵuçe, Rustem işlep bolatti. Aşu mu'ellim bir küni Rustem'niñ qarda yalañ ayaǵ yügürüp kétivatqanlıqını körüp qaldı. Derstin çüşkende u Rustem'ni

öyige başlap ekirip, oğli kiçik vaqtida kiygen bir kona ötüknü unıñğa kiydürüp qoydı. Zeynep ötüknüñ bezi yerlirini yığne bilen yamap, bezi yerini şoyna bilen bağlap, uni yaman emes haletke keltürdi. Rustem uni taki parçe - parçe [195] bolup putidin çüşüp qalğuşe kiyip yürdi. U aşu soğuş qışni, mu'ellim bergen kona ötüknü keyinki çağlardimu ésidin çıqarmıdı. Rustem étiz işigimu pişşiq idi. Mekteptin kélip udul étizğa – anisi işlevatqan yerge baratti. Anisi uni öziniñ ornida işlep turuşqa qaldurup, malliriğa ot alatti. Öyge kélipla malliriğa ot sélip bérıp, andin aşqa tutuş qılatti. Küz, qış aylirida u öyge kélip bolğuşe qarañgu çüşüp kétetti. U oçaqtiki otnıñ yoruqıda xémir yuğurup, çamğur adalaytti, aştaxta noğuşta xémir yéyip késetti, Zumret oçaq aldida olturup bir qolida qorçaq oynıçaç, toxtimay oçaqqa şax taşlaytti. Rozi axun ot yoruqi çüşüp turğan tamdiki anisiniñ ğayet yoğan, toxtimay heriketlinip turidığan sayisige qarap xuddi kino körüvatqandek tuyğuda bolatti. U yilda ikki qétim toğraqlıqqa kélip, aşlıq ponkitiniñ témiğa aq lata tartip kino qoyidığan burutluq kinoçini, körgen kinolirini esleytti. Kinoçiniñ uni körsila bésini yoğan alıqini bilen bésip qoyidığanlıqini, başqa balılarga nezirini mu salmay özini işqa buyruyidığanlıqini oylap öziçe pexirlinip kétetti.

Kino heqiqeten mu toğraqlıqlarınıñ hayatidiki çoñ iş idi. Bu yıl kinoçi yene keldi. U qaraqaş, qarıçığa burun, burutliri özige yarişip turidığan 40 yaşlardiki adem idi. Ayallar uni xotuni bilen acrışip kétiptu, boytaq iken, déyişetti. Şoxraq çokanlar unıñğa çaçqaç qılışqa amraq idi. Umu kino qoyğuş oğrılıqçe ayallarga [196] sepsalatti. Yurtmuyurt yüridığan bu adem toğraqlıqniñ qız - çokanliri başqıçe suluq ikenlikini biletti. Bir qétim kino başlinışniñ aldida, u balilirini keynige salğan Zeynep'niñ baliliriğa némilernidur dep kayıgınıçe meydanğa kirip kélivatqanlıqini körüp qaldı. Şu haman lénta qaçılavatqan qolliri toxtap qaldı. Zeynep'ni baliliri qolidin tartip aldığa élip ketkende, yénidiki kiçik balidin:

- Bu ayal kimniñ xotuni? – dep sorıdı.
- U ménıñ anam, dadam... Ölüp ketken, – dep cavab berdi bala.
- Bıçare, şunçivala ciq bala bilen tul qaptu, téxi yaş iken, – dep turup kétip, yene, – anañniñ éti néme? – dep sorıdı.
- Zeynepxan.

Kinoçi şunıñdin keyin bu balığa amraq bolup qaldı. Bu bala anisiğa oxşaytti. Umu anisiğa oxşaş qoşuma qaş, aq süzük çirayi bekmu yéqimliq idi. Emma, qaşliri bilen sel qiyğuş qapaqliri otturisida, cavğaylirida özgiçe bir micezni ipadilep turidığan, kişini eymendüridığan qandaqtur bir alahidilik bar idi.

- Anañniñ aççıqi yaman oxşaydu - he?
- Adettiğu aççıqi yamandek qilmaydu. Şu aççıqi kelsila közige héç nerse körünmey qalidu. Şuñ, Nemet tazmu unıñdin qorqıdu.
- U némişqa qorqıdu?
- Bir qétim, akamni kiçik dep, nomurni az hésablap qoyğanda, anam uni izdep bérıp taza tillığan. Şuñ, [197] hazirğıçe anamni körse qaçıdu.

Kinoçi néminidur oylap öziçe külüp qoydı. Axşımı kino qoyğandin başqa, kündüzi unıñ qılğudek işi yoq idi. U héli yumilaq bazarda, héli ayağ mehellige baridığan yolda, héli étizliqta işlevatqan ayallarınıñ yénida peyda bolatti. Sol bilikidiki şarxey sa'itini körsitiş üçün köñlikiniñ yéñini égiz türüvalatti. Erler unıñdin özini qaçuratti, bu kinoçi ularğa şehirliklerdeq yasançuq körünetti. Emma, ayallar uni körse éçilipla kétetti, bir qétim u étiz qirida peyda bolğanda, Tunisaxan isimlik erkekzedek çokan uni tartip ekirip, qolığa ketmendin birni tutquzup qoydı. Kinoçi qoliniñ uçida bir işlarni qılğan boldı - de, yağlıqini péşanisige çüşürüp, baş kötürmey qıg tartivatqan Zeynep'ke qarap:

– Ma xénim emgekni belen qilidiken. Éri barmidu, yoqmidu? Éri bolmisa maña tegsimu bolaptiken, – dédi.

Étizda işlevatqanlar «vay tapti, cayini tapti!» déyişip qiyqas sélip külüşti. Tunisaxan:

– Bu xénimniñ neziri üstün, özi Vilaxun’bayniñ qizi. Arqisida göherdek beş balisi bar. Undaq - mundaq ademni yaratmaydu. Özlirini çağlap gep qilsila, – dédi.

– Vilaxun’bayğa teñ kelgüçilikimiz bar, beş emes, on balisi bolsimu baqquçilikimiz bar, biznimu boş çağlimisila xénim, – dédi kinoçi.

Hemmeyle «Mana iş çinğa çiqidiğan boldi» déyişip, başlirini burap néme derkin dep Zeynep’ke qaraştı. Zeynep kinoçiğa bésidin ayığığıçe qarivétip:

[198] – Kinoçiğa tegken xotun toyı bolğanda bir növet, acraşqanda bir növet xuş bolarmış, dep anlığanidim, biz déhqan xeq kinoçi bilen teñ bolalamduq, çücinin tögide néme işi dégendek, – dep ketminini élipla néri ketti. Ayallar yene bir qétim külüşüp kinoçini şaxxo qiliştı. Kinoçi etisi yollarda Zeynep’niñ aldini tosıp gep qilmaqçı bolğan bolsimu, meqsitige yételmidi. Öziçe relle bolup, xuylinip yürgen künlerde yumılaq bazarda Altungül’ni uçritip qaldı. Liğirlap turidiğan dembize könlek kiyip, qızıl yağlıq artıvalğan Altungül osma qoyuvalğan qaşlirini uçurup, közliridin ot çaqnıtıp, nazlinip turup kinoçi bilen salamlaştı ve:

– Bizniñ adem aşu kinoçini obdanraq bir méhman qilivalmisam bolmaydu, dep yüretti. Bügün xudayım buyrup obdan uçrap qalla. Ete bizniñ öyge bérıp avu adem bilen birdem - yérimde muñdişip oturup kélela, – dédi.

Kinoçi xuşluqtın ağzını yumalmay qaldı. Könlide «Nemet dégen set taz eceb çiraylıq xotun élivaptikına, qarığanda xéli xulqı bar setende qilidu, qéni ete bérıp tomurını bir tutup körmeymenmu» dep oylap, kéçiçe uxliyalmay uyan - buyan örülüp çiqti.

Keç küz aylırıda, qomuşlar rasa sarğıyip quruşqa başlığanda oğul balılar qomuşluqqa yığılıp, tutuvalğan yava toşqan, kepterlirini kavap qilip yeydu, bezide balılar éhtiyatsızlıqtın, qalığan otını kömmey kétip qalsa yaqı şaldırlap turğan qomuşlarğa tuyuqsız ot çaçrap ketse, tuyuqsız gürride ot élip, közni yumup - açquçe qomuşluq bir parçe ot déjiziğa aylinidu. [199] Vajıldap, çaraslap köyuvatqan otın heyviti ve küç - qudrıtige héç nerse teñ kelmeydu. Altungül’niñ muhebbetke teşna qelbi xuddi aşu qağcirap qurup qéliş aldida turğan qomuşluqqa oxşaytti. İşq - muhebbet uçqunı unıñ qelbini birdinla ot déjiziğa aylandurdi. U öziniñ köyüp kül bolup kėtişini bilip tursimu, bu otın özini tartalmaytti. Kündüzi u xuddi çüş körüvatqandek yüretti, keçte qazan - qomuçlirini yığışturup bolupla «Anamniñ micezi yoqken, dikkide bérıp kéley» dep çiqip kétetti. Kişilerde guman peyda qilip qoymaslıq üçün öyi terepke méñip, yérım yolda derexlik terepke egip kétetti. Derexlikni késip ötüp mehelliñ baş teripidiki éğiz - éğiz qum döñliri arisiğa kirip kétetti. İssi, yumşaq qum dövisi üstide, yultuzların xicil bolğandek cimirlışı astida u kinoçi Semet axun bilen irmaş - çirmaş boluşup kétetti. Uzundin béri boytaq yürüp xotunsirap ketken kinoçi bu bextsiz ayalni ezeldin hés qilip baqmığan huzur - halavet ve şadlıqtın behrimen qilatti. Nemet’niñ yénida yağaçtek qétip, tügülüp dekke - dükke içide yatidiğan Altungül kinoçiniñ qavul, yunluq köksige çin çaplışıp, naz - kereşme bilen tolğınıp yatqan çağlırıda muşundaq yétip ölüp ketsem, Nemet’niñ teletini qayta körmisem yaqı Semet axun bilen yıraq yerlerge qéçip ketsem, dep arzu qilatti. Emma, u yenila öyige qaytatti. Nemet’niñ çirayığa qarap turup yalğan gep qilatti, axşımı unıñ yénida yatatti. Bezide qandaqtur gunahkarlıq tuyğusi içide sel - pel mulayimlışıpmu qalatti.

[200] Şu yilliri kinoçi toğraqlıqqa pat - pat kélidigan bolup qaldi. Toğraqlıqlar yéni - yéni kinolarni körüp turdi. Altungül'mu allıqandaq bahaniler bilen bazar terepke bérıp turatti, kişiler arisida kusur - kusur gepler peyda boluşı bilenla, bir küni Buxéliçixan qızını izdep keldi. U öziniñ yaş vaqıtlırığa oxşaydigan Altungül'ge zeherxendilik bilen tikilip:

– Qızım, oynapmu toyğansen, işni muşunçilik vaqtida yığışturualsañ bolarmikin. Ete - ögün iş yaminiğa örülüp ketse, asmandin yerge qandaq çüşkiniñni bilmey qalisen. U çağda herqançe puşayman qılsañmu orniğa kelmeydu, mavu ayvan saraylar xeqniñ qolığa ötüp kétidu, séniñ talada qalğiniñ qalğan bolidu, – dédi.

Altungül közlirige möllide yaş élip anisiğa qattıq tegdi:

– Talada qalsammu, bir cénimni élip çıqıp kétermen, herqançe bolsimu saña éğirimni salmasmen, şunçe yildin béri ménimu oylap baqtıñmu, muşu qızım erge tégip bextini tapalığandimu, dep baqtıñmu ana?! Men séni dep, bir tuğqanlirimni dep yaş ömrümni xazan qıldım, bu dunyanıñ xovluqını körmey öttüm. Koçıda bille kétip bargan er - xotunni körsem «Muşular muhebbetlişip, bir - biri bilen xalışip toy qılğandu - he?» dep arqısidin qarap kétimen. Bu ayvan saraylar közümge zindan körünidu, mavu altun - kümüşler qénimni şoravatqandek tuyulidu. Şu senla toymaysen muşundaq némilerge, ale, hemmisini saña berdim, ayvan saraynimu, Nemet'nimu saña berdim! – Altungül varqirap yığlıgınıçe [201] qulıqı bilen qolidiki zire, bilezük, üzüklerini yerge atti.

Buxéliçixan'niñ yüzleri gelite tartışip, upa sürtüvalğan çirayi birdinla tilim - tilim qoruqlar bilen tolup ketkendek, bedini lağıldap titrep bir pestila qérıp mükçıyıp ketkendek köründi. Deldenşip, müdürüp yürüp yerde çéçilip yatqan nersilerini terdi. Titrek avazda yığlamsirap:

– Cénim qızım, Altun'um, men séni eyiblimekçi emes, menmu séniñ derdiñni bilmeydigan yerdimu emes. Menmu herqaysıñlını dep ersiz, huzur - halavetsiz ötkén. Méniñmu saña içim ağrıydu. Lékin sen téxi yaş, işq - muhebbet dégenniñ is - tütektek birdemdila ğayıb bolup kétidiganlıqını, uniñğa işenili bolmaydiganlıqını, çirayğa qarap oltuğangğa qorsaqa toymaydiganlıqını bilmeysen. Bu dunyada xarlinip qalmaslıq üçün ademge yene nurgun nersilerinıñ zörür ikenlikini bilmeysen. Semitaxun'niñ çirayi, heyyarlıqı bolğini bilen, xotunini töt bala bilen taşlap ketkenlikini, baliliriğa pul bermey barganla yéride aşna oynap yuridiganlıqını bilmeysen. U Semet'niñ ayda alidigan 40 koy pulidin başqa héç némisi yoq, hökümet bergen bir éğizliq kona öyde olturidu, yotqan - körpilirige qariğili bolmaydu, uniñ öyige çaşqan kirsimu yamanlap çıqıdu. Sen muşu öyüñni taşlap uniñ arqısidin ketseñ itniñ künini körisen, qoyup bergen xotuni töt balisini saña taşlap bérıdu, şu işlarnimu köz aldiñğa keltürüp qoy qızım!

[202] – Ana, sen bilmeysen, méniñ muşu öyde bir künmu turğum yoq, Nemet'niñ çirayığa zadi qariğum yoq... – Altungül yığlaşqa başlıdı.

Muşu gepler bolup birer ay öte - ötmey, Altungül Semet kinoçiniñ öyige qéçip bérivaldı. Bazar terepke barganlar Altungül'niñ Semet'niñ bir éğizliq öyini aqartıp, dérizisige qızıl tavar perde tartıp, supığa yéni şirdaq - kigiz sélip çoğdek yasap oltuğanlıqını, Semet axun kino qoyğili nege barsa, uni bille élip baridiganlıqını sözlep yürüşti. Nemet uniñ xétini bérıp, Tunisaxan'ni nikah qildurupla öyige ekilivaldı. Ular üstidiki gep - sözlermu bara - bara bésiqığa çüşti. Kişiler bu işlarni untuşqa başlığanda, Altungül uşumtut mehellide peyda bolup qaldi. U qaridap, oruqlap qalğanıdı. Öñüp ketken çit köñlek, kona topley kiyivalğan, qulaq, qolliridiki altun - kümüşler körünmeytti. U anisiniñ öyide bir mezigil turğandin kéyin yene yasinıp, perdaz qilip yuridigan boldı. Yurt körüp, iş öginip kelgeçkimikin, yürüş - turuş, xulq - micezi téximu başqıçe bolup ketkenidi.

Bir küni, Nemet étizliqtin kélivatqan Altungül'niñ aldidin çıqıp qaldı. Altungül qızıl etles köñlek kiyip, boynıǵa yoǵan, sériq kehriva marcan ésivalǵanıdı. Ömrıde bala tuǵmıǵan bu ayal 30 yaşlarǵa ulaşqınıǵa qarımay qız balıdek körünetti. U tal çıvıqtek tolǵınıp, naz - xulqı bilen Nemet'ke qarap tebessum qıldı. Nemet hodıuqıp, [203] temtırep néme qılışını bilmey qaldı. Şunıñdin kéyin Altungül unıñ köz aldidin ketmeydıǵan boldı. Yernıñ tégidiki yılannıñ qımırılışını sézıdıǵan Buxéliçixan yene Nemet'ke yéqınçılıq qılıdıǵan bolıp qaldı. Uzaq ótmey Nemet Tunı saxan'ni öyige apırıp qoyıp, Altungül'ni qayta nikahıǵa aldı.

[204] Yigirminçi bab

Açarçılıq axırlaşqandek qılattı, emma unıñ vehimisi, kışiler qelbide qaldırǵan carahetliri asan yoqalmayttı. Kışiler bir vaq toyıp ğızalanǵınıǵa şükür qılıp, alladin tınç - amanlıq ve toqçılıq ata qılışını tilışetti. Zeynep bilen çoñ oǵlı cuvazǵa qétılǵan kalıdek tañ seherdin qarañǵu çüşküçe xudini bilmey çörgileytti. Ularnıñ «uh» déǵudek, oylanǵudek, yıǵlıǵudekmu arami yoq idi. Künlernıñ qandaq ötüp kétivatqanlıqını tuymay qalattı. Aşu aldıraşlıq içide balılar asta - asta çoñ bolmaqta idi.

Rustem toluqsız ottura mektepni pütküzdı. U tetilge qoyıp bérilidiǵan künlerni teqezzalıq bilen kütkenidi, emma mektepte tuyuqsız ciddiyçilik bolıp ketti. Arqa - arqıdin yıǵınlar éçilip, daqa - dumbaq, şo'ar sadaliri yañraşqa başlıdı. Déhqanlar bilen oqutquçı - oquǵuçılar qatnaşqan bir çoñ yıǵında mektepnıñ birmunçe er - ayal oqutquçıliri tartıp çiqırıldı. Ularnıñ qatarıda Rustem'ge ötük bergen matématika oqutquçısımu bar idi. Oquǵuçı balılar bilen déhqanlar mu'ellimlerni aldığa sélip yürüp, küreş, sazayı qılıştı. Ayal mu'ellimlernıñ uzun çaçlırını kesti. Uzaq ótmey, dadüy aldığa «Féodalizmniñ qalduqı, xelqni aldap qénini şorıǵan [205] mekkar baxşınıñ evladı, xıyanetçi Nemet tazni yoqıtaylı!» dégen çoñ xetlik gézit, şo'arlar çaplinip, Nemet hoquqıdin élip taşlandı. Toǵraqlıqni bilikige qızıl pette taqıvalǵan kiçik oquǵuçılar bilen «ısançı» déhqanlar soraşqa başlıdı. Bu misli körülmigen, qaynaq «inqılab», savaqdaşlırı bilen teñ hayacanlinip, qollirini égiz kötürüp şo'ar tovlaşlar, sepke tizilip, herbiydek qedem taşlap ménişlar gödek Rustem'ni rohlandurıvetkenidi. U anısınıñ bésini tola aǵritip yürüp, yumılaq bazardıki tikküçige herbiyçe sériq çapan bilen şepke tiktürdi. Bultur yazlıq tetilde mektepte xiş quyup tapqan puldin qalǵan beş koyǵa Mao cuşınıñ süriti çüşürülgen xatire iznaktin 51 ni sétivélip, hemmisini şepkisiniñ aldığa qatar taqıvaldı. Savaqdaşlırı unıñ iznaktırığa heves qılıp, bes - beste silap kėtişetti. Şundaq xuşal künlerde, u öziniñ «pomésşikniñ nevrisi» dégen sebev bilen, «qızıl qoǵdıǵuçı esker» bolıp bilikige pette taqaş pırsıtidin mehrum qalidiǵanlıqını zadıla xıyalıǵa keltürmigenidi. U ezeldin a'ile terkiybini töven ottura déhqan dep yazattı, mekteptiki mu'ellimlermu uni «pomésşikniñ nevrisi» dep baqmıǵanıdı. Rustem bu iştin kéyin birneçe küngiçe rohsızlinip, xuylinip yürdi. Savaqdaşlırımı unıǵa ilirikiyek yéqınçılıq qılmaydıǵan, unıñdin özini tartidiǵan bolıp qaldı. Rustem özi ve a'ilisidikilernıñ bu daǵdıǵılıq işlernıñ sırtıda turuşqıla layıq ikenlikige bara - bara ten berdi. Unıñ diqqitini nahayiti tézla başqa işlar celp qılivaldı. U déhqanlarnıñmu, oqutquçı - oquǵuçılarnıñmu yéñi [206] şekildiki iznaktarnı pulnıñ közige qarımay sétivalidiǵanlıqını, qız - çokanlar uni zınnıt buyımı qatarıda meydisige taqaşqa amraq ikenlikini bayqıdı. U harvikeşniñ oǵlı bilen aǵıne idi. İkkisi ikki koydin pul çiqırıp bazardı yéñi çiqqan, valıdap turidiǵan iznaktarnı ekeldürdi. Bu iznaktarnı toǵraqlıqni soravatqan, «ısançı» kattıbaşlar baha talaşmayla sétivaldı. Şunıñdin kéyin kimge iznak

lazim bolsa Rustem'ni izdeydiğan boldi. Rustem'mu iznak sodisiğa tayinip bir mezigil hemmige tonulğan adem bolup qaldı. U tapqan pulliriniñ azraqını özi élip qélip, köp qismini anisiğa tapşuratti, Zeynep oğlu asanla tépivatqan bu pullarnıñ birer çatıqı çıqıp qalarmu, dep ensireytti. «Qorqma ana, men başqa nerse emes, uluğ dahiymizniñ xatire iznikini sétivatimen. Déhqanlar razı bolup élivatıdu. Buniğa héçqandaq adem bir nerse déyelmeydu» deytti Rustem. İznak qizğınlıqı uzaqqa barmıdı. Hemme ademniñ öyide iznak köpeygençe, kişiler emdi uni élivermeydiğan boldı. Şu künlerde toğraqlıqta herbiyçe kiyinip, béliqe kemer bağlap yüridiğan, beşiğa çaç qoyuvalğan bir adem peyda bolup qaldı, u yol boylırı, étiz başlıridiki «Mao cuşi sözliridin üzündi» yézıp qoyulidiğan tam ve doskılarga uluğ dahiyniñ baş süritini besip çüşüretti. Bir parçe süret üçün üç koy alatti. Rustem bir mezigil u kişige şagirt bolup yürdi. Ular toğraqlıqnıñ étiz - ériq, yol boylırığa qedemde bir déğüdek yasalğan üzünde tamlırığa dahiyniñ süritini besip bolğanda, u adem yene başqa yurtlarga yürüp ketti. Zeynep [207] Rustem'ni u adem bilen bille yolğa selip qoyuşqa çidimidi. 14 yaşqa kirip boy tartıp, çüce xorazdek ğarañ - ğuruñ avazda sözleydiğan bolup qalğan Rustem anisiniñ özini «téxi kişik» dep qaniti astidin çıqarmıgınığa narazı bolup, étizğa çıqqılı unımay ukiliri bilen dönıudön çepip yürdi.

Birküni, Rustem ukiliri bilen qoğlışıp oynap yürüp, ilgiriki dadüy iskilatiniñ arqisiğa kélip qaldı. İskilat zaldek yoğan, égiz öy bolup, arqa témidiki dériziliri kések bilen tosuvételgenidi. İsyañılarnıñ işi bolsa kérek, bir dériziniñ kések tosiqi buzuvétılıptu, peqetla içidin sarğıyip ketken kona gézit, birézént, tağar parçisi bilen çala - bula tosıp qoyuluptu. Balılar eceblinip tağar parçisini qayrip iskilat içige qarap baqtı, unıñ içide kéreksiz yağaç, ebceq işkap, orunduqtın başqa nerse yoqluqını körüp, éhtiyat bilen iskilatqa sekrep çüşüştı.

Bu çañ - tozan bilen ömüçük tori qaplığan, eski - tuskiler bilen tolğan dünya idi. Égizdiki kişik yumılaq dérizilerdin çüşüp turğan, saman yolidek aquç tozanlar bilen tolğan konussıman yoruqluq bu dunyani ğuva yorutup turatti. Ağzi yépilmas bolup qalğan yoğan işkaptın azadlıqnıñ deslipide xelq eskerliri tutqan yağaç neyze, yağaç mıltıqlar, poméşşik, oñçi, buzuq unsurlarga kiydürülgen qeğez qalpaqlar, boynığa esilğan taxtaylar, yırtılıp ketken reñlik, üç burcek bayraqlar, varaqlırı sarğıyip, titilip ketken kona hésab depterliri qatarlıq nersiler körünüp turatti. Yerde ötkeme - ğelvir, kommuna [208] aşxanisidin qalğan yoğan yağaç qasqan, yoğan teñne, çeqılğan, puçulğan hicir - tavaqlar, polat tavlakta işletken çoyun şala, lom tömür dégendek nersiler çeqilip yatatti. Tamdiki yağaç qozuqqa çuvulup ketken acayıp yoğan bir çiğ çoyla esip qoyulğanıdı. Yene bir tamda özidin neçce hesse yoğan bir baş qonaqni kötürüvalğan déhqannıñ resimi çaplangan bolup, bir uçı yırtılıp sañılup qalğanıdı. Rozi axun bilen Exmet bir şireniñ tartmısıdin yépyéñi titret depterler bilen bir bağlam qérındaş tépivélip xuşal bolup kétéştı. Xéli oxşıtip yasalğan yağaç tapançılarnı tépivélip héli yanlırığa qısturup, héli bir - birige teñlep oynaştı. Rozi axunni yağaçtın yasalğan bir quş celp qilivaldı. Quşniñ dümbiside, quş uvisiğa oxşap kétédiğan orunda doppa kiyivalğan bir bala olturatti. Bu bala Rozi axunniñ xiyalini qanatlanduratti. U da'im quşqa qarap özi yalğuz olturup kététti. U uni qolidin çüşürmeı oynaytti, axşımı tekiyiniñ yéniğa qoyup yatatti.

Rustem ukiliriniñ xuşallıq bilen uni - buni örüp - çörüp axturuşlırığa qarap bir kona égerniñ üstide olturdi. Uduldiki égiz işkapniñ üstide bir çipta taşlaqlıq turatti. Qarimaqqa unıñ içide bir nerse bardek qilatti. Rustem lıñşıp turidiğan işkapqa esilip yürüp çiptini tartıp çüşürdi. Çiptiniñ içidin yoğan bir cüp ötüq toruklap yerge çüşti. Vah, u yépyéñi bir cüp xurum ötüq idi! Rustem uni qoliğa élip xuşallıqtın yüriki düpüldigen

halda sinçilap qarap ketti. Rustem kiçik vaqtda dadisinin oçaq aldida oturup, qoy yéği [209] hem qara gül bilen yağlaydıǵan kön ötükiye heves qılatı. Unıǵa bu ötüki nahayiti zor, körkemdek, dadisi uni kiyse birdinla acayıp qavul, küçlük bir ademge aylinip qalǵandek bilinetti. Bu ötüki dadisinin ötükidin yéni idi hem parqirap turatti. Ömrinde qışta puti issigudek ayaǵ kiyip baqmıǵan Rustem'ge xudaniñ rehmi kelgendek, uni muşu yerge Rustem üçünla qoyup qoyǵandek qılatı. Rustem uni öyige élip kétip, anisiǵa körsetmey saqlap yürdi. Qış kelgende gep qılmay kiyiplivaldı. Zeynep bu oǵlıdın sel xatircem bolalmisimu, uniñ yéni, issiq ötükke érişkenlikidin intayın xuşal boldı. Rustem ötüki kiyip çoñ ademge oxşap qaldı.

Şuniñdin kéyinki birneçe qışta u sirtta su quruluşida işlidi. Aşu qattıq soǵuq, capalıq emgeklerde bu ötüki uniñǵa acayıp esqatti.

Qurban héyt keç küzde keldi. Dadüy aldıǵa 15 kün burunla dem élişqa qoyup bérilmeydiǵanlıqı toǵrisidiki uqturuş çaplangan bolsimu, déhqanlar etigen - axşımı yoşurun teyyarlıqqa kirişip ketkenidi, qol - ilkide barlar qoy soyup, göşini birer - ikki ay saqlap yéyeleydiǵanlıqıdın xuşal idi. Qoy soyalmaydıǵanlar birer - yérım cıñ göş élip yéyişniñ, ata - bovisiniñ rohiǵa atap yağ puratqudek zigir - zaǵun yéǵiniñ gémini qılışatti. Uşşaq balılıq kişiler axşımı piçirlişip, özliri yéni kiyim kiyelmisimu, baliliriniñ birerdin kem - kotsini toluqlap bérişniñ koyida boluşatti.

Dadüy ambiri aldida taǵar, xalta kötürgen birmunçe [210] kişiler her küni boǵaltır bilen ambarçini saqlaytti. Bundaq künlerde boǵaltır bilen ambarçı némişqidur aldıraş bolup kétetti. Ambarçiniñ yéşi kiçik, çiraylıq ayalı qırqı toşmıǵan balisini kötürüp çiqip, izdep kelgenlerge: «Hüsiynaxun etigen Nemitaxun şuciniñ yéniǵa ketken» deytti. Boǵaltırniñ etrapı azǵan - tikenler bilen qaşalangan baǵlıq hoylisidin yoǵan böre itniñ qavıǵan avazi aǵlinip turatti. Xalta kötürgen kişiler işikke yéqin baralmay, baǵniñ qaşasidin: «hay Cappiraxun, bizge talon késip bergen bolsila, héytta balılar bilen yeydiǵan éşimiz qalmidi!» dep varqiraytti. Boǵaltırniñ qéri anisi öyniñ aldıǵa çiqip: «Cappiraxun tünügün guşşéǵa mecliske ketken» deytti. «Qaçan kéler?» dep sorıǵanlarǵa «Hepte turup qalarmen dégen» dep cavab béretti. Xalta kötürgenlerdin biri işenmey: «Tova, ğocamniñ qorsiqı toq, kembegél bilen işi yoq» dep ma xeqniñ qarap turup yalǵan gep qilivatqinini. Men Cappiraxun'ni etigen körgeñ tursam, qozılıq qoyini egeştürüp boz yer tereptin kélivétiptiken» deytti. Ularnıñ arisidiki Davut axun isimlik balılardek cuǵı kiçik, çaç - saqalliri sériq, kök közliri çekçiyip turǵandek körünidiǵan adem, qorulup ketken çirayini téximu pürüştürüp, avaziniñ bariçe varqirap, ambarçı bilen boǵaltırni tillaşqa başlaytti. Kişiler uni «Davut kanay» deytti. U zadi asta gep qılmaytti. Gep qılsa avazi yumilaq bazardin say mehellisigiçe aǵlinatti. Her küni seherde Nemet şuci kanay bilen «Eñ aliy yolyoruq» ni yetküzüp bolup, bugün qilidiǵan işlarnı orunlaştıurup [211] bola - bolmay, bir tereptin Davut kanayniñ avazi çuvulup çiqışqa başlaytti:

– Eñ aliy yolyoruq, içide aş bolmisa, taǵar öre turǵan yoq. Toǵraqlıq dégen yurtta, déhqanǵa yeydiǵan aş yoq, qerzge alay déseñ, ambarçı bilen koci yoq. Quruq gepni tola qılma, Nemet dégen géli poq...

Davut'niñ qoşaqliri axir bérıp til - haqaretke aylinatti. U tañ qarañǵusida öyniñ öǵzisinde turuvélip birer sa'et toxtımay uni - buni tillaytti. Axşımı siyasiy öǵiniştin keç çüşüp uyqusıǵa qanmıǵan, harduqı çiqmıǵan ademler Davut'niñ avazi aǵlinişi bilenla yotqanlirida yétip külüşetti. Özliri qılalmaydıǵan gepni uniñ aǵzidin aǵlap puxadin çiqqandek xuşal boluşatti, bezide uniñ tügimes ğelwe - ğovǵaliridin bizar bolsimu, birer kün aǵlanmay qalsa, birer işi kem qalǵandek bolup qélişatti. Dadüy kadirliiri uni solap qoyup, urup qorqutupmu baqqanidi, emma gepke kirgüzelmey yaki uniñǵa gep tépip

bérelmey yene qoyup bérretti. Her qétim dadüyde yétip çıqsa Davut''nın qoşaqı bir yénilinatti.

Ezalar etigende işqa çüşüştin ilgiri étiz béşiğa yığılıp, «üzündi taxtisi»diki dahiynin resimige qarap, «Qedirdan Mao cuşi, qelbimizdiki qızıl quyaş» dégen naxşini éytip ussul oynaytti, héçqandaq ademnin uniğa qatnaşmaslıqığa yaqi ussulni qolının uçıda oynap qoyuşığa yol qoyulmaytti. Naxşini Ayşemgül dégen yumılaq çokan nahayiti qamlaşturup éytatti. Ussul herikiti yuqıridin belgilep bérilgen bolup, qedemni çon - çon élip, aldi - keynige burulup, çörgilep oynayıdan [212] yerliri bar idi. Bolupmu naxşinin axiridiki «Sizge çeksiz - çeksiz uzun ömür tileymiz» dégen yerlirige kelgende, boyi pakar Davut éviz boyluqların qedimige yétişelmey, uyaqtin buyaqqa qalaymıqan yügürüp, ussulçılarga putlışıp sepmi qalaymıqan qilivétetti. Şuna, kéyinçe etret başlıqliri uni bir çette turup ussul körüşke orunlaşturıdın bolup qalğanidi.

Davut'nın cuğı kiçik bolğanlıqtin, köpinçe ayallar bilen bille işleytti. Şoxraq ayallar zérikip qalğan çağlırida: «Davut aka, özün bir gériç turup, némançe yoğan xotun élıvalğanıdın?» dep yaqi «Davut aka, balılirin némançe köp, şunçe balının hemmisi séninmu?» dep unın ağızini tatılaşqa başlaytti. Davut közlrini çekçeytip turup, adem heyran qalgudek qızıq, epsane geplerni qilip ayallarni küldüretti. Ayallar tola külüp, çidiyalmay, qorsaqlirini tutqiniçe: «Obdan aka, boldi qil, qorsiqimiz ağrip öley déduq» dep yalvurgançe u téximu ezveyleytti.

Davut tola ruxset soraytti. Etret başlıqliri ruxset bermise, üzündi taxtisinin aldığa bérıp, on qolini meydisige bésip turup: «Qedirlik Mao cuşi ata, ménin ikki qoyum yitip ketken, guynın balıliri oyun bilen bolup qoynın nege mañğanlıqini bilmey qaptu. Bérıp qoyumni tépip kélişimge ruxset qılınız» deytti, arqidin yene ayallarga qarap: «Kördüñlarmu, Mao cuşi atam maña qarap külüvatidu, bu unın mañe, bérıp tépip kelsen tépip kel dégini emesmu» dep qoyup, qoyini izdigili kététti. Etisi etret başlıqi: «Davut, tünügün nege yoqaldın? [213] Kimdin ruxset aldın?» dep soraqqa tartsa, «Sen çonmu, Mao cuşi atam çonmu? Men Mao cuşi atamdin ruxset aldim. U maña: <Mañe, bérıp kelsen bérıp kel> dédi» deytti. Etret başlıqi «Hu, xala süpürgisi guy, u dégen cansız resim tursa» dese, Davut derhalla: «Xalayıq, aqlıdınlarmu, mavu eksiyetçi Mao cuşi atamni cansız resim devatidu» dep aldığa ötüvalatti. Muşu Davut kanaynın kéyinki künlerde danlıq adem bolup kétişi u çağlarda héçkimnin xiyalığa kirip çıqmaytti.

Héytqa ikki kün qalganda, Nemet'nın buyruqi bilen adem béşiğa beş cinidin buğday uni, yette serdin yağ tarqıtıp bérildi. Déhqanlar xuşal boluşup Nemet'nın heqqige du'a qılıştı. Bu Nemet qayta dadüycan hem şuci bolup saylanğiniğa uzun bolmığan çağlar bolup, ikki yilliq puqralıq turmuşı uni xéli özgertkenidi.

Zumretgül çon bolup öy işığa qarışidın bolğandin tartıp Zeynep'nın qoli xéli boşap qaldı. Zumretgül sekkiz yéşidin başlapla putığa kötek qoyup özidin yoğan noğuşta xémir yayatti, qazan - qomuqlarni yuyup, qazan bésini adalaytti, birdem bikar turmay öy yığışturatti. Emdi u aş - tamaqnın, öynin, mal - varannın höddisidin çiqalıgudek boldi. U nan yéqışnımu ögenmekçi bolğanda, Zeynep uni «sen téxi kiçik» dep tosti, Zeynep'ke taza boy tartalmıgan, bilekliri kiçik balınıkidek inçike Zumretgül tonurğa çüşüp kétidıgandek bilinip, uni tonur bésidin neri heydeytti. Zumret péşayvanda olturup inçike barmaqliri bilen nanni [214] şundaq çiraylıq açatti. Uların héytliq neni taza oxşidi. Zeynep aq nanni qomurup bolup, tonurni boşraq yene bir qizitip bir tonur zağra yaqtı. Aldınqi künü u istin sorap kélip, yumılaq bazardiki dukandin Zumret bilen Exmet'ke yéni ayağ aldı. Kirsın, ötük méyi, çay, tére puriqi arılışıp ketken dukan ayallar bilen tolğanidi. Pokeyge yéqin turğan birneçe ayal çuvuldışıp «Obulqasımanka, yéni kelgen yağlıqtin yene yoqmu? Bolsa birerdin sétip bersile» dep yalvuruşatti. Obulqasım

axun ayallarni xéli yalvurtup bolğanda, dukannıñ içkirisidin yoğan bir bağlam yağlıq élip çıqtı. Qizil, yéşil, sériq, kök reñlik katekçe yip yağlıq birdemdila qoldın qolğa ötüp sétılıp az qaldı. Yağlıqlarnıñ biri ikki yérım koy idi. Zeynep'niñ yağlıqı xéli konirap qalğan bolsimu, yéñi yağlıq algısı kelmidi. U qolidiki beş koy pulni xuddi bir kim tartivalidiğandek mehkem siqimdiğiniçe öyige qarap mañdı. Toxtı qariy hayat vaqtida balilirini kötürüp yaki yétilep dukanğa bille barğanlirini, Toxtı qariynıñ hemme ayallarnıñ hevisini keltürüp öziğe topley élip bergenlikini eslep xorsindi. Ete héyt, hemme adem tupraq béşini yoqlap ölüp ketken yéqin kişiliriniñ rohiğa atap xetmiqur'an qilidu, yağ puritidu. Toxtı qariynıñ öz yurtida qebrisimu yoq, u ölüp ketken bolsa, ölükinin nelerde qalğınını héçkim bilmeydu. Toğraqliqta Hélim axunniñmu qebrisi yoq. U toğraqliqta hemme adem şo'ar tovlap, mu'ellimlerge qalpaq kiydürüp yürgen künlerde yoqap ketken idi. Zeynep bilen baliliri uni izdep héç yerdin tapalmidi. Birer yil [215] ötkende, Turdı qariy kéçisi öyge birneççe qariyni başlap kélip çoñ dadisiniñ rohiğa atap qur'an oquttı, Zeynep ularğa çöçüre étip berdi. U nezir qılış, nikah oqutuş çeklengen yıllar idi.

Zeynep bezide Toxtı qariy qayıtıp kélip çüşep qalidu. Érinin oçuq çiray, külümsireşliri köz aldığa kélivélip, Toxtı qariy rasttinla peyda bolup qalidiğandek birneççe küngiçe xuşal bolup, ümidlinip yüridu. Künler ötkençe yığne uçidek aşu ümididin vaz keçküsi kelmey qelbinin çoñqur yérige kömüp, ölüp qalğan bolsa u alemge barğanda körüşermiz, hayatla bolsa çörgilep - çörgilep bir künliri kélip qalar, dep oylaydu.

Héyt küni etigini déhqanlar her kündikidek tañ qarañğusida müdürüp - çoqurup qonaq üzgili çıqtı. Tañ süzülgüçe xéli yernin qoniqini üzüp bolğanidi. Sehernin xire - şire yoruqida ular bir - birinin üstbésigä qarap, kimlernin dur yéñi doppa kiyivalğanliqi yaki yéñi yağlıq artqanlıqini, yene bir kimlernin putığa yéñi ayağ kiyivalğınini körüp bir - birinin ayimini mubarekleştı. Yéñi kiyim kiygenler yoq déyerlik idi. Köp qisim ayallar osma qoyup, çaqlirini yelim bilen çin tartıp örüp, yénirak köñlek, çapanlirini kiyivélişqanidi. Çoñ yaşlıq birneççe ayal Qurban héytta uçisiğa birer qétim yip bolsimu artivalmisa yaman bolarmış, dégen irim boyıçe, yığnige uzun yip ötküzüp yaqiliriğa sancivélişqanidi. Ayallar Davut kanaynin bugün başqıçe şüklep, şümşiyip qalğınini körüp, unın bilen xéli éytişip baqqan bolsimu, ağzını açuralmidi. Déhqanlar [216] keç küznin soğuqida düğdiyip kün qayrilğuçe işlidi.

Çüştin kéyin etret başlıqı kélip:

– Emise, başqa etrettikilerge davrañ qılmay, birdin - ikkidin öyünlargä kétéñlar, ete etigenrek kélersiler, – dep qoyuvetkendila birdinla canlinip, pes avazda sözlişip tarqaştı. Ayallar etigen alğaç kelgen tağarlirini qoltuqlap, étiz qirliridin ot élišqa başlidi. Zeynep sel çetrek, ot - çöpi qoyuq yerge bérıp çökti. Ot yulup olturup kiçik vaqitliridiki bir héytı eslep qaldı. U çağlarda dadisi xéli yaş, tétik idi. Oğulliri bilen xizmetkarliri aldida qol bağlap turuşatti. Etigini hemmeylen tupraq béşigä bérıp kelgendin kéyin, çoñlar qoy soyuş bilen bolatti, Vilaxun'bay öziğe, ikki oğlığa, xizmetkar, yétim - yésirlargä dep birla vaqıtta 5 - 6 qoyni Qurbanlıq qilatti. Bir qoyni qoş muşttek çoñluqta parçilitip, qoli qisqa qolum - qoşniliriniñ öyige çiqiratti. Hoylidiki yoğan qazanda keçkiçe göş qaynap turatti. Yurttikiler yéqin - yirak démey hemmisi déğüdek petilep kélip Qurbanlıqqa éğiz tégetti. Açıqi yaman, térikkek dadisi bu küni başqıçila éçilip xuşxuylişip kététti. Anisi şayi köñlek üstige yéñi tiktürgen şaıxaden çapanni, aq romalnin üstige söser tumaqni kiyip, Zividixan atlıq xizmetkar xotunni keynige sélip, ambar bilen méhmanxana otturisida aldirap yürétti. Zeynep yéñi kiyimlirini kiygili

unimay, bir bulunda tögölüp olturuvalatti, zividixan yéni bir boğcimini kötörüp kélip unıń yénida yéşip:

– Xénim qızım, mani kiyemla, bunimu? – dep qızıl, [217] sériq tavar köñleklerni bir - birlep yéyip körsitetti, u domsiyip toxtimay bésini çayqaytti. Her héytta unıń şundaq xuyı tutup qalatti, yétimsirep qalğandek, özi bilen héçkimniń kari bolmayvatqandek bilinip yığlıgusi kéletti. Uni dadisila xuş qılalaytti. Zividixan bilen anisiğa:

– Xénim qızımniń közige kirivalmanlar, néme qılğusi kelse şuni qılsun, yéni kiyim kiygüsi kelmise kiymisun, meylige qoyup bérinlar! – deytti. Zeynep sekrep qopup:

– Dada, mavu qızıl köñlikimni Tunisagül’ge açıqip béreymu? – dese, dadisi:

– Şundaq qıl qızım, xuş bolup qalsun, – deytti.

Zeynep derhal éçilip, héytliq kiyimlirini kiyip, anisiniń tosqiniğa unimay Tunisagül’niń qéşiğa çıqatti, Tunisagül’niń ata - anisi namrat idi. Lékin, Zeynep’ke Tunisagül’niń anisi çamğur toğrap etken aş bek tatlıq tétiytti. U etidin - keçkiçe Tunisagül bilen qorçaq oynaytti...

Zeynep ötken künlerni eslep kélip, dadam mal - dunyani némançe yığqan bolğıydi, baylıq dégenmu yaxşı nerse emes iken, bir ademge ikki éğiz öy, cénini baqqudek bir parçe yer bolsila yétidiken. Bıçare dadam ömürvayet canni tikip bay bolğini bilen, axir bir parçe nanga zar bolup ölüp ketti. Baylıqniń derdini akilirim téxiçe tartivatidu. Yene qaçanğıçe tartidikin, dep uh tartatti.

Zeynep künge qarap - qarap qoyup xaltini deñsep kördi - de, ornidin turdi. Alğan oti az bolup qaldi. Lékin, [218] bugün baliliriğa obdanraq gıza étip bermise, uruq - tuğqanlirini yoqlimisa bolmaydu. Bugün dégen yilda aran bir kélidiğan Qurban héyt.

Zeynep tağarnı yüdüp mehelle terepke mañdi. U bek oruq idi. Kiyimliri xuddi uçisida ésilip turğandek körünetti, tağarnı yüdüp sel mükçiyip ménişini bilen arqısidin qarıganda halidin ketken qéri xotunlardek körünetti. Emeliyette u téxi emdila 32 - 33 yaşlarda idi.

[219] Yigirme birinçi bab

1969 - yili küzde toğraqlıqqa «qayta terbiye éliş» üçün şherdin ziyaliy yaşlar keldi. Ularnı toğraqlıqniń harvikişi guñşedin élip kelgenidi. Ular 18 - 19 yaşlardiki üç oğul bala idi. Ular yük - taqlirini kötörüşüp, xuddi başqa bir dunyadin kélip qalğandek, yumilaq bazarda etrapığa heyranlıq bilen qarışıp turatti. Bazardiki déhqanlarmu qızıq bir işni körüvatqandek çirayi aptap körmigen, bésige qısqa çaç qoyulğan bu balılarga sinçilap qarışatti. Şu arida 16 yaşlıq qavul bir oğul bala ularnıń yük - taqlirini eşek harvisiğa bésip, ularnı dadüye başlap mañdi. Dadüy işxanisi aldidiki Kérım axun dégen déhqannıń bir éğizliq öyi karivat qoyup teyyarlap qoyulğanidi, yerlik yağaççılar yasığan, sirlanmığan bu karivatlar sel qopal bolsimu, pişşiq idi. Yigitler yük - taqlirini karivatqa qoyup uh dep bolğuçe Nemet şuci bilen mu'avin düycañ Abduğeni axun işiktin kirip keldi. 40 yaşlardın aşqan Nemet sel semrip qalğanidi. Bésige badam doppa, uçisiğa konıraq xadani çapan kiygen bolup, saqalsız çirayi parqirap turatti, u avazini kötörüp:

– He mana, ziyaliy yaşlirimiz kélip qaptu emesmu, qarşı alimiz, qarşı alimiz! – dep yigitler bilen ikki [220] qollap körüşüp çıqtı. Abduğeni axunmu ular bilen körüşkeç:

– Obdan kélişipla, qarşı alimiz, – dep qoydı. İkkiylen karivatqa kélip olturdi. Yaşlar ularnıń ağıziğa qarap öre turdi.

– Dadüyimiz mana muşundaq çet, qum - borini tola, şara'iti capalıq yer. Yuqiriniñ siyasiti boyıçe her qaysınlar bu yerge kélip, déhqanlar bilen bille turmuş keçürüp, héliqidek, bille emgekke qatnişidikensiler. Biz yuqiriniñ siyasitini elvette qollaymız. Silerge Abduğeni axun özi mes'ul bolidu. Emgek, turmuş işiñliğa u ige. Buniñdin keyin herqandaq gep - sözünler bolsa héliqidek, uni izdiseñlar bolivéridu, – Nemet şundaq dep Abduğeni axunğa qarap qoydı. Abduğeni axun köñülçeklik bilen külüp:

– Siyaset muşundaq bolmısa, herqaysınlar bu yerge uxlap çüşünlerdimu kelmestiñlar, emdi kélip qapsiler, birer - ikki kün aram élinlar, tala - tüzge çıqıp yurtimizni u çettin bu çetkiçe körüp béqınlar, adamları bilen tonuşuvélinlar. Biz dégen déhqan xeq, herqaysınlarğa néme lazim, taza bilip ketmeymız, kem - kota terepler bolsa deseñlar qolimizdin kélişice hel qilip bérimiz, – dédi. Arqidin u, harva heydigen tayiqını tutup téxiçe işik tüvide turğan harvikeş yigitni ularğa tonuştırdı:

– Ma yétimniñ öyi muşu etrapta. Özi ayıǵı çaqqan, kélişimlik bala, éti Rustem. Méni tapalmıǵanda uni izdiseñlarmu bolidu. Özi qılalaydıǵanni qilip béridu yaki maña yetküzidu, emise şundaq bolsun.

[221] U Nemet dadüycanıñ arqısıdin çıqıp kétivétip Rustem'ni aldıǵa çaqırdı:

– Mavu balılarnı avu Turdaxun seypuñniñ öyige başlap bérinlar, bugünçe tamaqni şu yerde yep tursun. He, rast, yigitçaqlar, – u keynige burulup hañvécip qarap turğan ziyaliy yaşıların sorıdı, – ançe - munçe aş - tamaq étiş qolunların kélidiǵandu? Mavu Rustem un bilen yaǵni ekilip bersun. Dadüyniñ ambiridin bir taǵar çamğur bilen piyaz ekilivélinlar, méni buyrudi deseñlar béridu. Emise, etidin tartıp hemme iş özünlerǵa qaldı. Turmuşunlarnı sel iziǵa sélivalǵandin keyin andin étizǵa çıqsınlarmu bolidu.

Rustem her axşımı öyige kélipla eceblinip sözlep kétetti:

– Bu balılar qandaq yerde çoñ bolǵandu, héç bilelmidim. Ornını yığışni, öy süpürüşni, oçaqqa ot qalaşni bilmeydiken. Zadi héçqandaq işni qılalmaydiken. Men umaç étişni öǵitip qoyǵantım, her küni umaçla içidu. Buǵday uni bolǵandin keyin xémir yuǵurup leñmen étip yéseñlar bolmamdu, désem, leñmennı qandaq étidu? Dep qarap turidu. Yene birküni nan yaqturuvalsınlar bolmamdu? Désem, yene béşini qaşlap qarap turidu. Şuniñ bilen anam silerge nan yéqıp bersun dep bunı élip keldim, – déginiçe yérım xalta buǵday uni bilen yérım xalta qonaq unını anısınıñ aldıǵa qoydı.

Turmuşniñ cebr - capası içide çoñ bolǵan Rustem'ge çirayı qız balınıñkidek aq, kiyim - kéçekliri pakız, [222] emma put - qolı kalanpay bu balılar bek ğelite körünüp ketkenidi. Emma Zeynep bu işqa heyran qalmıdı. Oǵlınıñ ğepini anlap öziniñ kiçik vaqıtlirini ésiǵe aldı.

– Uları eyiblevermıǵine balam, şehirlik, kadirniñ baliliri dégen şundaq bolidu. U yer bizniñ toǵraqlıqqa oxşımaydu. Anam nan yéqıp bersun dep obdan deysen. Bıçarilerniñ bu yerde héçnémisi bolmısa, qandaq qilidu. Men xémir yuǵurup qoyup taza oxşıtıp nan yéqıp bérey.

Şuniñdin keyin Zeynep her qétim tonur qızıtıp nan yaqqanda ziyaliy yaşıların néninimu yéqıp béridiǵan boldı. Uları tamaqqimu çaqırıp xémir yuǵurup pilte qilişni, yéyip késişni, çamğur bilen qoruma qoruşni öǵetti. Ottura boy, yumılaqqine kelgen qeyser isimlik bala xémir yuǵurup leñmen étişni xéli obdan öǵinivaldı. Sözlepla turidiǵan, éǵız boy, aq sériq kelgen Ğeyret tonur béşiǵa ötüp nan yéqıp béqıp: «Vay bıçare anam, muşundaq ot içiǵe béşiñni tiqip yéqıp bergen nanliriñniñ qedrige eceb yetmeptikenmen» dep Zeynep'ni yıǵlıtivetti.

Közeynek taqıvalǵan, kem sözrek yene bir yigitniñ éti Dilmurat idi. Hemrahliri uni Murat depla çaqıratı. U su toşuş, öy tazılaş, otun yérişteq işlarnı talişip qılattı. Uniñ yoǵan bir somka kitabı bar idi. Bikar bolsıla gepke arılaşmay cimcit yétip kitab oquytı.

13 yaşlardiki bir oğul bala dérızidin pat - pat marilap uniñ qolidiki kitabqa heves bilen tikiletti. U Rustem'niñ ukisi Rozi axun idi.

Tötinçi sinipni pütüzüp, yuqiri örlep oquyalmay armanda qalğan Rozi axun akisiniñ derslik kitablarını [223] çala qoymay oqup çıqqanıdı. U toluqsız ottura mektepniñ matématika kitabını yançuqığa sélivélip, emgek arılıqıda yerni cicap hésab işleytti. «Fizika»da körsitilgini boyıçe bataréye yasap, dadisidin qalğan kona qolçırağni yéqipmu baqti. Edebiyat derslikidiki hékaye, maqale, nesr - şeirlar uniñğa yada bolup ketti. U özlükidin öginip yürüp, kitabni özi kalla işlitip ögengen bilen mu'ellim sözlep bergenni yadlap ögengenniñ asman - zémin perqi bolıdığanlıqını bilivaldı. Şuniñ bilen qoliğa kitab çıqsıla oquydığan boldı. Bir mezigil dadüy qira'etxanisi éçilğanda, u yerge kirip barlıq kitablarnı, hetta «Mao ZeDong eserliri»nimu birni qoymay oqup çıqti, u kimniñ qolıda kitab körse ésiliplivalatti. Qoliğa bir alsa, oqup tügetmıgüçe boldı qılmaytti. U mektepniñ toluqsız sinipığa siyaset dersi bérıdığan mu'ellimdin «kapital» ni ariyet élip oqup çıqqandın kéyin, toxtımay so'al sorap u mu'ellimni xéli avare qilğanıdı. U diniy savat bérıdığan mollamniñ alla, alemniñ yarılışı, dozax ve cennet, periştiler, peygemberler toğrisidiki telimlirini, qedimki ceñler, palvanlar toğrisidiki qisselerni özgiçe bir tuyğu bilen anılaytti. Bir mezigil beş vaq namazni qaldurmay oqup, Saybağ baziridiki Mosa axun qariyğa talip bolmaqçımu boldı. Bazarğa ikki qétim bérıp savaq élip kelgendin kéyin némişqidur bargusı kelmey qaldı. Bir küni u Rustem bilen bille ziyaliy yaşlarını yatiqığa bardı. Dilmurat karivitida kitab oqup yatatti. Kitabniñ ismi «Nevayi» idi. U Murat'niñ qolidiki kitabqa heves bilen tikildi. Şuniñdin [224] kéyin da'im kélip dérızidin maraydığan bolup qaldı. Murat bir küni uni çağırıp ekirip:

– Dérızidin némidep maraysen? Birer işiñ barmıdı? – dep sorıdı.

– Kitab... Kitab bolsa menmu körüp baqay dégen, – dédi Rozi axun duduqlap. Murat ornidin turup, karivatniñ astidin yoğan bir somkini tartıp çıqardı.

– Qandaqraq kitab oquğun bar?

– Kitab bolsıla bolıdu.

Murat uniñ gépige külüp qoyup, bir kitabni élip berdi. Kitabniñ ismi «Hacı Murad» idi. Şuniñdin kéyin Rozi axunniñ köz aldıda téxımu keñ bir dünya éçildi. U kitabni qoynığa sélivélip, dem alğan çağlırida étiz qirida yétivélip oquytti. Bezide harva heydep, tağar yüdüp kétivétipmu oquytti. Murat her qétim öyige barsa, somkidiki kitablarnı almaştırup kéletti, u qaytıp kelgen haman Rozi axun uniñ aldıda peyda bolatti. U Murat'ni xuşal qiliş üçün yataqta su bolmısa su ekiretti, otun yérip ot qalaytti, yataqni tazılaytti, Murat yaki başqa balılarga dukandın uni - buni ekilip bérretti. Buniñ bedilige kitabtin alıdığan huzuri çeksız idi. Toğraqlıqtın çıqip baqmığan, mehellisidiki başlanğuç mektepniñ seviyesi özidin köp perqlenmeydığan oqutquçiliri bilen a'iliside balılarga dindin savaq bérıdığan mollamdın başqa ustaz körüp baqmığan bu yéza balisi mektepte ögengenliri bilen özlükidin ögengenliri, tebi'iy penge a'it bilimliri bilen siyaset, din, edebiyatqa a'it bilimliri ve nahayiti [225] küçlük este saqlaş, çüşiniş iqtidari asasında taşqi dünya heqqide öziğe xas çüşençe turğuzğanıdı. Bu çüşençiler nahayiti yüze, hetta gödeklerçe bolsımu, u turuvatqan şara'it ve uniñ yéşığa nisbeten nahayiti dadılliği, tesevvurğa baylıqı bilen intayın qimmetlik idi.

Rozi axun oquğan kitablarını Zumret'kimu bérretti. Zumret tolıraq edebiy kitablarga qizıqatti. Yaş qızlarını keçürmişige, muhebbetke a'it bayanlarnı bek bérilip oquytti. Özige yarığan söz, tesvirlerni, şeirlarnı deptirige köçürüvalatti. U héçkimge körsetmey saqlaydığan xatirisige munu qurlarnı yazğanıdı:

«Atabik Qutidar'niñ körsitişi bilen Qutidar'niñ hoylısığa kirdi. Şu çağda tasadipen néme iş bilendur méhmanxanidin çıqip kelgüçi periştige közi çüşti. Kümüş'mu ériq

boyığa kélip toxtıǵan aqqan yigitke ixtiyarsız qarapla qaldı. İxtiyari emes, ixtiyaridin taşqırı her ikkisi birnee vaqıt bir - biridin kzını lışalmıdı. Axırıda Kmş nmidındur ugendek boldı. Ynıqla bir heriket bilen zını kırı ylek terepke aldı. Buruluştın unıń arqa jnı qaplıvalǵan qırıq kokuliliri dolqunlınıştı. Kmş kırige qarap ygrp ktívtp yol stide, rıq boyıda qtp turǵan yigitke yene bir qarap qoydı ve bu qaraşta unıńǵa ynıkkine bir tebessummu sovga qıldı. Atabik birnee minutqıe yerge mixlangandek qtp turdı - de, teret lış n rıqnı lvige olturdı. Emma kzi gzel yoşurunǵan ylekte idi. Teretni lıp boldı. Yene kzını řu tereptin [226] zelmıdı. Yz - kzını rtıp bolǵandın kyin yene re turup toxtap qaldı. Yoşurunǵan gzel ikkini ynıp krnmıdı...»

Zeynep qızidin ensireşke başlıdı. U «Qız bala turup, zidin yoǵan kitablarnı oqup yrse qandaq bolıdu, u kitablarda nme işlar yzılǵanlıqını kim bilıdu» dep oylayttı. Bir qtım u Zumret'niń bir nersilerni krp yrgen deptirini tpp hecilep oqup baqtı. Unındiki szlerni toluq şenmisimu, iş - muhebbet szliri ikenlikini hs qilip birdinla qorqup ketti. U onlardın eyni yıllarda toǵraqlıqta yz bergen bir veqeni – Zeynepxan isimlik bir qız balınıń kitab oqup yrp alma - ksek qilinip lp qalǵılı tas qalǵanlıqını ańlıǵanıdı. Unıńǵa aşundaq bir veqe emdi z qızınıń bşıǵa klış aldıda turǵandek bilindi. U hasırap - hmdep Rustem işlevatqan yerge ygrp bardı. Uni bir etke tartıp «Vay isit, adem bolmay lsemq, muřu knge qaldımmu emdi» dep yıǵlap, yanuqidin hlıi depterni ıqardı. Depterdiki xetlerni oqup deslep Rustem'niń qapaqliri şp ketti. Kyin bara - bara ıldı. Axırıda anısıǵa qarap klp:

– Bunıvala qilip ketkdek iş emes iken ana, sıqlım kitabtiki geplerni krvaptu, şu, – ddı.

– Vay sen undaq dginiń bilen, qız bala dgen aşundaq geplerni yzip yrse bolamdu. Qarıǵanda unıńǵa xiyal kirip qalǵandek turıdu. Birerige knli şp qalǵanmiduya... Birer gep - sz bolup qalsa ni at, ni [227] nomus... – Zeynep yene mışıldap yıǵlıǵılı turdı. Rustem qapıqını trp birdem turup ktp:

– Mundaq bolsun ana, unıńǵa men gep qilip yrmey, zn ıraylıqe nesihet qilip qoy. Sen dgen qız bala, undaq kitablarnı krme, kelse - kelmes geplerni depterge krme, dgin. Sen xatircem bol, Zumret txi kiık. U sańa gep tpp bridıǵan işnımu qılmaydu. Kitabtiki gepler başqıe bilinip krp qoyǵan oxşaydu.

Rustem'niń gpi Zeynep'ni xli xatircem qilip qoydı. Emma, qızı gepniń břıdila uni tvetti:

– Depterdiki geplerge nme bolattı, ana. Senmu qızıqkenssen, zn 14 yşında dadam bilen muhebbetlişip toy qiliptikenseng, sen undaq geplerni krp baqmıǵanmu?

Emeliyette, Zumret ular oylıǵandek gdek emes idi. Sehrada qoy - kala, at - ulaǵlar arisida yařıǵan balılar nurǵun işlarnı baldurla bilivalattı. Unıń stige, dhqanlar tızda işlep harǵan - aqan, ǵır turmuştın i sıqılǵan aǵlarda er - ayal otturisidiki, ařu işlarnı nahayiti tebi'iy hem qızıqarlıq qilip szlişip, klke - aqaq qilişip  - puşuqını ıqıratı. Seherde kn ıqıştın burun tızǵa ıqıp, qarańǵu řkende yige qaytıdıǵan bu kiřilerniń turmuşıda řunıńdın başqa qızıqarlıq işimu yoq idi. řu sebebtinmikın, bu yurtta bir toy qılǵane axırıǵıe bille tidıǵan er - xotunlar az ırayttı. Yigit, qızlar toy qiliştın burun edep - qalididin ıqmay yrsimu, toy qilip bolǵandın kyin erzimes işlar nmu nikahtın [228] acrışıvretti. Her qtım su quruluşı, hařarǵa barganda başqa biri bilen tpişip qalidıǵan işlar da'im yz bretti. Kiřiler qum dnliridiki izlarǵa asasen kimlernińdu xupiyane ırişip turidıǵanlıqını hkaye qilişatti, lkin ular iş - muhebbet toǵrisida artue oylinip, ah urup, ıraylıq, debdebilik szlerni qilişip yrmeytti. Birer

yigit çon bolup qizlarğa köz taşlıgılı turğanda yaki birer qiz ösüp yétilip, reñ tüzüp, xulq çiqırısqı başlığanda çonlar derhal toyğa tutuş qılatı. Bezide qiz balılarnıñ yéşı qanunda belgilengen toy qılış yéşığa yetmise, qiznıñ açısı yaki çonraq qizlar yigit bilen at harvisiğa oturup guñşédin xet élišqa bérışatti. Guñşédikiler toğraqlıqtiki qaysı qiznıñ neççe yaşqa kirgenlikini, çirayınıñ qandaqlıqını bilmigendikin, xetni késip bérivéretti. Qiz bilen yigit toy axşımı qılışidığan parınlarmu nahayiti addiy bolatti. Toğraqlıqta, muşu ademler arisida ösüp çon bolğan Zumret'mu ulardin köp perqlenmeytti, emma u bir künlerde kitablardin yaş qiz - yigitlernıñ turmuşı, çirayı, oy - pikri, köñlidiki muhebbet tuyğuliriğa a'it acayıp güzel, nazuk tesvirlerni, gahida intayın paci'elik, gahida bekmu şérin muhebbet keçürmişlirini oquğınida kömülüp yatqan hés - tuyğuliri birdinla urğup çiqqandek, muhebbetnıñ qandaq güzel ve celpkarlıqını, insan hés - tuyğusınıñ neqeder acayıp ve sirliqlıqını çüşinip yetkendek, kitabtiki oy - pikir, héssiyatlar öziniñkige aylinip kétivatqandek sézip, öziçila yığlıgusi kélip [229] ketkenidi. Unıñ yumran qelbide téxi muhebbet bix sürüp baqmığanidi. Emma, yéşiniñ çon boluşığa egişip tavi nazuk, térikkek bolup qalğanidi, mana emdi xiyalperes bolup qaldı. Unıñ yaxşı iş yaki yaman işliqini bilgili bolmaytti. Sehrada yaşaş péşanisige pütülgen Zumret'nıñ quruq xiyalğa bérilmey, muşu yerliklerdeki tebi'iy hem addiy yaşıgını yaxşıraq idi. Bu cehettin alğanda anisiniñ ensirişini artuqçe dep ketkili bolmaytti.

Emma, Zumret özini hayacanğa salğan söz - cümle, misralarnı depterge çiraylıq qılıp köçürüp çiqqını yaman iş dep hésablimidi. Kişilernıñ uni gunah, nomusluq iş dep oyladığanlıqınımu xiyalığa keltürmigenidi. Çünki u téxi şunçilik pak hem ğubarsız idi. Köñlide başqılardin yoşurğudek qılçe mexpiyetliki yaki gunahkarlıq tuyğusi yoq idi.

Şunıñdin kéyin Rozi axun sıñlısığa kitab bermeydigan boldı. Lékin Zeynep'mu, unıñ oğullirimu Zumret'nıñ kündin - künge çon boluvatqanlıqını, çon bolğanséri közliri yultuzdek çaqnıp, menzliri qizirip, vucudığa tolğan yaşlıq nuridin köznıñ yéğini yéğudek bolup kétivatqanlıqını hés qılıştı. Zeynepxan unıñğa kiçik vaqıtliridila namaz oquşni ögetkenidi. Lékin, içide «Qizim téxi kiçik, ete - ögün bir öy bésığa kiyilgiçe ciqraq uxlıvalsun» dep oylap, uni seherde oyğitişqa köñli unımay kelgenidi. Bu iştin kéyin u Zumret'ke:

– Qizim, emdi namazni başlañ, – dédi. Zumret'mu her [230] küni seher qopıp, anisi bilen bille « bamedat »ni oquydığan boldı.

Şeherlik yigitler özliriniñ bu çet yurtqa qandaq nazuk özgirişlerni élip kelgenlikini sezmaytti. Sehralıq balılarnıñ kiyim - kéçekni özliriniñkige oxşıtıp kiyişke intilivatqanlıqını, beziliriniñ bésığa çaç qoyuvalğanlıqını, qizlarnıñ layıq tallaştı Geyretcan'dek boyı bolsa yaki Qeysercan'dek xuşxuy bolsa, Dilmurat'tek éğir - bésiq bolsa, dep ölçem qoyuvalğanlıqını, éğir boy çokanlarnıñ balam oğul bolup qalsa, étini Geyretcan yaki Qeysercan dep qoyımen, déyişivatqanlıqını bilmeytti. Hayatnıñ yaşlıq bahar mezgilige emdila qedem qoyğan bu yigitler özliridiki tebi'iy üstünlük tuyğusi bilen qış - yaz bésidin tumaq, uçsidin paxtiliq çapan çüşmeydigan, yalañ ayağ yüridigan bu kişilerni közige ilmaytti, ularnıñ kiyiniş, yürüş - turuşı şeherliklerge oxşımaydigan, çirayı, put - qolliri aptapta köyüp qaridap, yérilip ketken qiz - çokanlarğa tutqan mu'amilisige iç ağırtış, üstünlük ve mesxire arılışıp ketkenidi. Lékin, ular emgekke qatnişip uzaq ötmeyla özliriniñ aşu ayallarçilik işliyelmeydiganlıqını hés qılıştı. Lékin ular yene: «bu yernıñ emgikige muşu ademlerla çidaydiken» déyişip özliriniñ acizliqını yapmaççı boluştı. Ularnıñ acizliqını Davut kanay hemmidin bek çüşinetti. Ularnıñ qiz balınıñkidek appaq çirayığa, yumşaq qolliriğa, tüzük emgek qılmay turupmu aşlıq normisini saq alalaydığanlıqığa, yene téxi aq aşni déhqanlardin ciq yeydığanlıqığa, [231] pat - patla öyge bérıp kélimiz dep heptilep - aylap yoq bolup

kétişlirige heset qilatti. Ularnıñ köziçila ah tartıp: «Xudayim bu dunyani némandaq teñsiz yarıtıptiki, bizmu xudanıñ bendisi turup capa bilen meynetçiliklila törelgen bolğıymıduq» deytti. Tağarğa oğut usqıçe şeerlik yigitlernıñ tağırğa qesten çındap, cıq usuytti. Qız - çokanların köziçe, ularnı mesxire qılıp çüşürüşke urunatti. Emma, köp qısım déhqanlar ularnıñ qançılık işlişi bilen hésablışıp ketmeytti. Bular haman bu yerde turmaydu, kéyin şeerde işlep kadir bolidu. Şeerlik dégen muşundaq xeq. Bular bilen éytişqannıñ paydisi yoq. Toğraqlıq özimizniñ yurtı, unıñ emgiki bizniñ péşanimizge pütülgen, dep qaraytti. Şuğa, ularğa eñ yeñgil işlernı teqsim qilatti, emgekke çıqmısa sürüştürüp ketmeytti. Ular mu şeerlik yigitlernı öz aldığa bahalap, leqemlernimu qoyup boluşqanıdı.

Déhqanlar şeerliklerde kömür qalimaytti. Ular etraptiki quruq şax - şumba, çavar - çatqal, samanlarnı qalapmu aş étip, nan yaqatti. Ziyaliy yaşlar dadüydin bergen quruq otunnila güldürlitip qalap, he dése otunsız qalatti, bir qétim Abdugéni axun üçeylenni dadüynıñ béğığa başlap açıqıp, çoñ bir örük kötikini körsitip qoydı. «Bügün işqa çıqmay, muşu kötekni kolap çıqırıp, yérip öyünlarga toşuvélinlar» dédi. Üçi bağda terlep - pişip bir kün emes, üç kün işlidi. Ular kötekni parçılavatqanda, dadüye norma aşlıq alğılı kelgen déhqanların hemmisi tamaşa körgili keldi. Ularnıñ otun yérişığa qarap biri uni dése, biri bunı dep, şeerlikler [232] taza çüşenmeydiğan, özlirigila melum bolğan çaqçaq, yapta gepler bilen ularnı rasa terletti. Ularnıñ otun yérişığa çıdap turalmığanlar otun dégenni madaq yarmamdu, dep paltını élip köteklerni parçe - parçe, tal - tal qılıp yérip taşlap bérişti. Şu küni şeerlik yigitler tuncı qétim rasttınla «qayta terbiye» alğandek boluşti.

Ular otunlarnı öyige toşup bolğanda yerde nurğun uşşaq yérindilar qaldı. Sel nérida derexlernıñ tüvini yumşıvatqan Kérım axun ularnıñ yoğan otunlarnı toşup, uşşaq otunlarga perva qılmay, kiyimlirini qéqip kétip qélişqiniğa qarap öziçe béşini çayqap qoydı. Unıñ yaşağırıp turidiğan közlide naraziliqqimu, mensitmeslikkimu oxşap kétidiğan bir ipade eks etti. Bağ içi cimcit idi, nérida toxular danlap yüretti. Kérım axun bir tüp örükke tayinip harduq élip oturup mügdep qaldı. U közini açqınida, éñişip yerdiki uşşaq yérindilarnı sévetke térvatqan Dilmurat'ni kördi. Dilmurat otun parçilirini qaldurmay pakız térip élip mañdı. Kérım axunniñ uyqusı birdinla éçilip ketti. U ketmenge tayinip ornidin turuvétip «muşu Dilmurat axunze, bolidiğan bala iken» dep goduşup qoydı.

[233] Yigirme ikkinçi bab

Turdi qariy 18 yaşqa kirdi. U eşek harvisi bilen qığ toşup, qız - çokanlar bilen orma orup, bağ bağlap, xamanda, étizda işlep yürüp boy tartıp kélişken yigitke aylandı. Unıñ boyı inçike, çebdes, burnı qanşarlıq, énekliri sozunçaq idi. Aptapta köygen péşane ve çekilirini sarğuç qoñur uşşaq büdür çaçlar yépip turatti. Emdila xet tartqan inçike buruti egmeç qara qaşliri bilen maslışıp çirayığa yarişıp turatti. Bolupmu unıñ qoyuq kirpikliri qız balılarnıñ içini köydüretti. Şox çokanlar, tova, mavu muştumdek sériq aslan qaçanlarda bundaq çiraylıq yigitke aylinip qalğandu, déyişetti. Reside bolup qalğan qızlarmu: «Bunı eceb burunraq bayqımaptuq» dégendek, yiraqtın oğriliqçe sinçilap qarışatti. Zeynep yoqsuzluq ve emgek muşeqqitini köp tartqan çoñ oğlinıñ xuddi taş astida qalğan maysiniñ taş kavakliriğa yamişıp köklep çıqqınidek ösüp yétilginige iç - içidin xuşal bolup, uni tézrek öylep kelin körüşniñ şérin xiyalini sürüşke başlığanıdı.

Turdi qariy kiçikidin bille oynap, bille emgek qılıp çoñ bolğan Hélimigül'ni élišni xiyal qılıp yüretti. Buğday öñ, méhri issiq, sel oğul bala micez [234] Hélimigül

Abduğeni axunniñ çoñ qizi idi. U kiçikidin işqa pişqan, gepke gep kelgende héçkimdin yanmaydıǵan qiz bala idi. Turdi qariy kiçikide oruq, boyı pakar bolǵanlıqtin, étizliqta déhqanlar uni özidin ikki yaş kiçik, toǵruluq kelgen Hélimigül bilen çélişqa salatti. Deslepki vaqıtlarda Hélimigül uni asanla yiqitip bésivalatti. Ayallar küleşüp Turdi qariyni taza mesxire qilatti. Kéyin Turdi qariy uni bésivalidiǵan boldi. Hélimigül’mu şunıñdin kéyin Turdi qariy bilen çélişışqa çüşmeydiǵan boldi. Yéqinqı bir - ikki yildin buyan ular némişqidur ilgirikidek oçuq - yoruq çaqçaqlışıp yürmeydiǵan bolup qalǵanıdi. Turdi qariy xuddi uniñda öçi bardek uniñ bilen tola çeqışatti. Tuyuqsız olturǵan çağlırida yaqisidin qurt, paqılarni sélip qoyup qorqutatti. Adem ciq yerlerde bir amallar bilen uniñ diqqitini tartışqa tirişatti, emma Hélimigül uniñǵa zadi diqqet qilmaytti yaki uniñ qiliqliriǵa aǵzını pürüştürüp boldi qilatti.

Şundaq künlerniñ biride, Hélimigül’ni Buxéliçixan’niñ oǵul nevrisige élip bérідiken, dégen gepler çiqip qaldi. Turdi qariy bu gepni aǵlap birneçe küngiçe qoyǵan - tutqinini bilmey yürdi. U birküni başqılar iştin çüşüp bolǵanda, boz yerde malliriǵa ot élıvatqan Hélimigül’ni izdep bardı. Hélimigül yoǵan bir taǵar otni yüdüp qaytışqa temşilip turatti. U Turdi qariy bilen közliri arqiliqla salamladı. Eplep alalmayvatqan ketmenni körsitip taǵarnıñ üstige obdanraq caylaşturup bérişni ötündi. Turdi qariy taǵarnı uniñ dümbisidin élip:

[235] – Birdem toxtap tur, saña deydiǵan gépim bar, – dedi. Hélimigül burulup uniñǵa heyranlıq bilen qaridi. Taǵarnı qoyup Turdi qariynıñ arqisidin étiz qiriǵa bérıp olturdi. U çoǵdek qizil güllük duñpanlı köñlek kiyivalǵanıdi. Çékilep çigivalǵan yaǵlıqniñ aldidin qapqara mañlay çaçlırı çiqip turatti. Tom ikki örüm çéçi meydiside ésilip turatti. U qoliniñ dümbisi bilen péşane ve burniniñ uçidiki terlerni sürtüvétip, Turdi qariyǵa néme gépiñ bar idi, dégendek yene bir qarap qoydı. Deydiǵan geplirini toxtımay yadlap kelgen Turdi qariy birdinla gépini tapalmay qaldi. Özi bikar avare boluvatqandek, Hélimigül uni mesxire qilivatqandek bilinip, gépini oñlap qilalmay çip - çip terlep ketti.

– Néme gepti şunçivala? Zeynep anamǵa birer nerse lazımlı bolup qaptikenmu? – Hélimigül’niñ perva qılmay soriǵan so’alı Turdi qariynıñ ğururıǵa tegdi. U derhal özini tutuvaldı. Yüzidiki terlirini yéñi bilen sürtüvétip éǵız açqinida avaziniñ boǵuq hem yoçun aǵlanǵiniǵa içide heyran qaldi.

– Séni... Séni toy qilidiken, dep aǵlıdım, rastmu şu gep?

– Rast, Néme boluptu rast bolsa?

– Kim bilen? Aşu ala köz bilenma?

– Tüzük gep qile, hemme adem sendek çiraylıq bolmaydu. Néme qilisen xeqni setlep.

– Ala köz bolmay némiti u, saña çiraylıq körünini bilen.

[236] – Qandaq qilattıñ, maña çiraylıq körünidu şu.

– Undaq bolsa boptu emise, xudayım bextiñni bersun, – Turdi qariy ornidin qopupla mañdı.

– Toxtap tur, némançe aldiraysen? Men téxi toy qilişni oylaşmidim.

Turdi qariy kétivatqan yéride çippide toxtap qaldi. Birdinla aǵzi qulıqıǵa yetküdek hiciyip:

– Men téxi séni... men téxi séni... – dep duduqlıdı.

– Ala közniñ öyidikiler elçi kirgüzüptiken, anam: «Qizim toy qiliş yéşıǵa toşmıdı, qizimniñ toy qilişıǵa téxi neçe ücme pişşiqı bar» dep yolǵa saptu. Ular özliri Hélimigül’ni oǵlimızǵa élip béridiǵan bolduq, dep gep tarqitıp yürüşüptu.

– Manda déǵine, emise... Anam adem kirgüzüp baqsunmu?

– Kalva, dedimğu saña, men téxi kiçik, – qız levlirini domsaytip qéyidiğandek qildi.

– Undaq bolsa men séni çon bolğuçe saqlaymen. Biraq, avval çay içürüp qoyidiğan iş bargu, şuni ada qilip turmaylimu.

– Haciti yoq.

– Sen ala közniñ arqisidin ketmeydiğansen ?

– Senla çin tursañ héçkimniñ arqisidin ketmeymen.

– Gépiñ rast - he?

– Rast. Lékin, bu gepni héçkimge démeysen. Depla qoysañ gépimdin yénivalimen.

[237] Turdi qariy unıñğa yan tereptin toymay qaridi. Nedin kelgen küçkin, birdinla qayrilp, unıñ béşini ikki qollap çin tutuvélip, qizniñ heyranliqtin sel éçilip turğan toluq, qipqizil levlirige çin béşip söydi - de, xuddi méve oğriliğan kiçik bala qorqup qaçqandek, ornidin turupla yürekli düpüldigen, qizarğan halda mehelle terepke yügürdi.

Hélimigül köz yumup - açquçe yüz bergen bu iştin ésige kélelmey, yüzi qipqizil bolup ésilğiniçe bir pes gangirap olturup qaldi. Kéyin öziçe uyatçanlıq bilen külümsirep, Turdi qariynıñ arqisidin qarap «kalva!» dep piçirlidi. İttik etrapqa qarivétip, çaçlırini onşap, yağlıqini başqidin çigip ornidin turdi. U tağardiki otni yüdüp, ketmenni qoltuqıça qısturğiniçe mehelle terepke mañdi. Birneççe qedem méñip bolup yene bir qétim «kalva!» dep piçirlap qoyup, ixtiyarsız külüvetti.

Rustem buğday oruvétip tünügündin béri Dilmurat'ni körmigenlikini ésige aldi. U qoşumisini sel türüp oylinip qaldi. Ğeyretcan nahiyede éçilğan Dazhai'din öğiniş körgezmiside çüşendürgüçi bolup işlevatatti. Qeyser anisi ağrip qélip öyiğe ketken. U Dilmurat'niñ yalguz qalğanlıqini bilsimu, orma başlinip qalğanlıqtin yoqlap baralmığanidi. U aldinqi küni Dilmurat'niñ ayallar işlevatqan étizliqta orma oruvatqanlıqini körgeñ, şunıñdin kéyinla étizliqta körünmidi. İssiqtä orma oruş éğir kélivatamdu yaki başqa seveb barmu? Rustem'niñ [238] közitişiçe, Dilmurat emgektin qaçidiğanlardin emes. İşni astıra qilsimu, déhqanlardek kéçilep işlimisimu, emgekke çıqmay qalmaytti.

Çüşlük dem élišta Rustem Dilmurat'larnıñ yatıqıça bardı. Kérım axun er - xotun téxi emgektin qaytmığan bolsa kérek, işiki téşidin zencirleklilik turatti. Ziyaliy yaşlar turidiğan öyniñ işiki him yépiqliq idi. Adette öyde adem bolsa ışık yépilmaydığanlıqini ésige alğan Rustem gézit qeğizi çaplangan penciriniñ yéniğa kélip putiniñ uçıda sel kötürülüp, gézit yırtıqıdin öy içige qaridi. Yuqiridiki ikki karivatniñ orun - körpisi retlik yığılğan halette turatti. Pencire tüvidiki karivat Dilmurat'niñ idi. Qariğanda u yotqandin suğurulupla çiqip ketken bolsa kérek, yotqanniñ bir uçı yerde turatti. Rustem burulup mañmaççı bolup, birdinla ışık terepte turğan bir pay ayağni körüp qaldi. U Dilmurat'niñ ayığı idi. Unıñ qoşumisi yene sel - pel türüldi. İttik bérıp ışıkni itterdi. İşikke içidin bir nerse taqışivatqandek qilatti. Rustem ışıkni küçep ittergende, öy içidin inriğan avaz anlangandek boldı. Rustem çöçüp, ışıkniñ bir qanitini ittirip éçip Dilmurat'niñ ışık tüvide yatqanlıqini kördi. Öy içini küçlük sésiq pura qaplığanidi. Rustem bir amal qilip öyge kirivaldi. Dilmurat düm yatatti. Unıñ ağziniñ çöriside , yerde qusuqtek bir nersiler bar idi. Unıñ bedini ottek qizip ketkenidi. Rustem Dilmurat'niñ béşini quçıqıça élip: «Dilmurat aka, Dilmurat aka!» dep çağırdı. Dilmurat közini açalmıdı, gez bağlap ketken [239] levlirila birnéme démekçidek midirlidi. Rustem Dilmurat'ni karivatqa yatquzğıçe iştanlıriniñmu bulğınip ketkenlikini kördi. U derhal çaydandin piyalige qaynaqsu quyup, ilman qaynaq suni qoşuq bilen Dilmurat'niñ ağzıça témitti. Dilmurat qaynaq suni aç közlük bilen yutatti. U közlırini leppide açtı, emma Rustem'ni tonumay, némilernidu

dep cöylüp yene cim bolup ketti. Rustem'ni birdinla qorqunç orivaldi. U toxtimay uduldiki işikke qaraytti. Emma, ışık téxiçe zencirleklik turatti, issiqtin qoqastek qizip ketken topilañ yolda yaki dadüy etrapida birermu adem körünmeytti. Uniñğa Dilmurat'niñ çirayi barganséri ölüknñ çirayiğa oxşap qélivatqandek köründi. U éñişip Dilmurat'ni qolidin tartip asanla yüdüvaldi. İşikni puti bilen yépip qoyup, yumilaq bazardiki «şipaxana» ğa qarap çapti. Dilmurat'niñ teliyige şipaxanida guñşédin kelgen usta doxtur bar iken. Guñsé doxturi bilen «yalañ ayağ doxtur»lar birdinla ciddiylşip Dilmurat'ni qutquzuşqa kirişti.

Dilmurat'niñ yénida olturup mügdep qalğan Rustem çöçüp oyğanğında yéqin - yiraqtiki xorazlar bes - beste çillişivatatti. Asma okul şéşisidiki suyuqluq témip az qalğançe Dilmurat'niñ kökirip ketken çirayi süzülüşke başlığanidi. Guñşédin kelgen doxtur kirip uniñ yürek soquşini tiñşap, qapiqini örüp qaridi, séstrağa yene qandaqtur dorilarni qoşuşni tapilap bolup:

– Ya'alla, axir xeterdin ötüp ketti. Lékinze, qil qaldi kétép qalgılı. Héli muşunçilik vaqtida élip keptu. Yene bir sa'et kéçikken bolsa yaş céniga uval [240] bolidiken, – dédi. Andin Rustem'din:

– Bu késel akindiz bolamdu? – dep sorığanidi, Rustem ündimey béşini liñşitti. Séstra ayal derhalla:

– Yaq, akisi emes. Bu késel vilayettin çénicişqa çüşken ziyaliy yaş. Mavu yétim bizniñ muşu yerlik Zeynpxan dégen ayalniñ oğlu, – dédi.

– Vilayettin kelgen? Vilayettiki kimniñ balisidu? Dadisiniñ éti némiken?

– Abbas dégendek qilğan, étini Dilmurat Abbas dep yazidu, – dep cavab berdi Rustem.

– Abbas? Abbas şuciniñ balisimidu bu? – doxtur çöçügendek bolup, öziçe ğodunşup Dilmurat'niñ çirayiğa sinçilap qaridi. Çirayi süzülüp, qaş - kirpikliri téximu qoyuqlşip qalğandek körünge Dilmurat'ni kimgidur oxşatqandek boldi - yu, gep qilmidi.

Rustem her küni çüşte étizdin yénipla anisi qaçığa élip teyyarlap qoyğan suyuq'aş yaki şovigürüçni élip Dilmurat'ni bir yoqlap ötetti. Dilmurat üç kün yétip karivattin çüşküdek boldi. U zeherliniş xaraktérlik aşqazan - üçey yalluğığa gırıptar bolğanidi. Yéqindin béri normidiki buğday uni tügep ketkenliktin, u her küni déğüdek çamğur sélip umaç étip içivatatti. Étizdin yénip qorsiqi bek éçip ketkende qazanda éşip qalğan umaçnımu içivéretti. İssi havada éçip qalğan umaç uniñ cénini algılı tas qalğanidi.

Dilmurat doxturniñ arılışı, dadüdikilerniñ qoşuluşu bilen a'iliside bir mezigil turup kélidigan boldi. Şuniñ bilen ziyaliy yaşların yatiqımu taqılıp [241] qaldi. Künler ötkençe Rustem bilen Rozi axun ularni kélip qalarmu dep ikki künde bir ularniñ yatiqını yoqlaytti.

9 - ayda ziyaliy yaşlar birla vaqıtta déğüdek qaytıp kélişti. Hemmisi xéli semrip, parqirap qélişiptu, rohimu kötürülüp qaptu. Şeherge hemmidin tola qatraydığan Ğeyretcan: «Dégenbilen toğraqlıqımu könüp qaptuq. Şeherde tursaq, bir némimiz muşu yerde qalğandek xatircem bolalmaydikenmiz» dégenidi, qalğanlarmu «Rast şundaq» déyişip külüşti. Birneççe küngiçe ular işqımu toluq çıqıp turdi.

Birküni keçke yéqin, Rustem ularni yurtniñ baş teripidiki qumluqqa başlap keldi. Bu éğiz qum barxanliri qedemde bir uçrap turidigan, adem töt etrapqa qarap qandaqtur vehimige çüşüp qalidigan heqiqiy qumluq idi. Qum döñliri arisidiki reñsiz çöl ösümlükleriniñ tégidin yava toşqanlar «part» qilip qéçip çıqışatti. Pakarrağ dövilerde aptapqa qaqlınıp yatqan kéleler ademlerge tikilip qaravatqandek körünetti. Ayığığa qum toşup qélip mañalmığan şehirlik balılar ayağlirini sélip yerge dessep béqip, putığa tiken

kirip kətiştin qorqup yene kiyivélişti ve Rustem'nin yalan ayağ xiraman mənip yürünigə heves qılıştı. Rustem xuddi qumluq şahzadəsidedek erkin, meğrur qiyğitip yürətti. Körüngeylə bir dönge yögürüp çıqıp kətip, birdemdilə başqa bir arılıqtin peyda bolattı. Şəherlik yigitlər dönələrə hasırap - hömüdep aran çıqattı. Çıqıp bolupla özlirini təsləp yatattı. Rustem ularni ən əgiz hem heyvetlik qum [242] barxini üstigə başlap çıqti. İlgiri, mehellidiki balılar bilən soquş oynıganda, u muşu çoqqini hemmidin burun igilivəlip həçkimni yəqin yolətməytti. Bu unıñ çoqqisi idi. U bu yerdə asmanğa qarap yatqan çağlıridə özini küçlük səzip meğrurlınattı. Dilmurat'lar mu bu qum dövisigə çıqıp etrapqa nəzər təşliğinida özliriniñ hemmidin əgizdə ikenlikini səzip meğrurlınıştı. Kün allıqacən pətip kətkənidi. Sus gugum perdisi yəyilip kəlivətatı. Asmanın gərbide keçki şepəq çoğdək təvlənip, qarənguluq bargənsəri qoyuqləştı. Qumluqniñ içkirisidin uruluvatqan salqın şamal canni huzurləndurattı. Qum tēxi issiq idi. Qum dövisidə asmanğa qarap yatqan balılar bəpəyan asman gümbizidə san - sanəqsiz yultuzların bir - birləp çəraqlap yanğınini kərdi. Aşu yultuzlar ularniñ qəlbidimu bəhəsab arzu - arman uçqunlirini yəndurğəndek boldi. Ular kə'inatniñ güzəllikidin səhirlənip, unıñ bilən bir cən, bir tən bolup kətkən aşu dəqiqilərdə künliriniñ zərəkərlik, istiqbaliniñ təyinsizliqini və bərləq gəm - endişilirini untıdı. Baş üstidə, köz əldidə, qol uçı, hətta ayağlıridə çəqnavatqan yultuzlar qandaqtur xiyəliyə hər - pəriləniñ közlirigə oxşaytti. Kəçiniñ qara libəslirogə oralğan hər - pərilər ularğa cəlvə qilip, özlirigə çəqıratı. Çur - çur şamallərdin söygü yollaytti. 18 yaşlıq yigitlərin yaşlıq tıyğuliri qumluqta, yultuzların nuri əstidə ənə şundəq oyğınışqa başlıgənidi. Ular çon bolup qalğanidi.

[243] 11 - ayda, yuqıridin işi qobul qilidiğanlar kəldi. Dadüy mēs'ulliri, ziyəliyə yaşlar bilən əyrim - əyrim sözləşip, uqturuş kütüşni éytip kətip qéliştı. BİR əyğə qalmay, Gəyretcən bilən qeyser işçilikqa qobul qilinip toğraqliqtin əyridi. Ular harviğə cəyləşip mənip bolğuçə, dəhqanlar arqə - arqidin kəlip ularni uzattı. Kətivəatqanların mu, dəhqanların mu yekke - yəgənə qalğan Dilmurat'qa qarap içi siyridi. Biraq, unıñə yərdəm qiliş ularniñ qolidin kəlməytti. Rustem Dilmurat'nin yətiqigə köçüp bərdi. BİR qışni ular bilə ötküzdi. Dilmurat nəmişqidur şəhergə qaytışni oylap kətməydiğəndek qilətti.

Ətiyazda toğraqliqqa bİR pikəp kəldi. Pikəp dadüy işxənisini əldidə bİR pēs toxtəp, kəyin étiz tərəkke kətti. Pikəpniñ şopuri bilən oruq, əgiz, əq yüzlük kəlgen kədir Dilmurat'ni étizliqtin izdəp tēpip pikəpqa səlīp əlip kətti. Pikəpniñ etrapigə olışılğan kişilər nəmē iş bolğınini ənqıralmay qéliştı. Əq yüzlük kədir sorığanlarğa oçuq çirəy bilən: «Şəherdə əzraq işi bər, işni tūğitip yənə kəlidu» dēdi. Dilmurat kətkəndin kəyin kişilər Əbdügəni əxundin Dilmurat'nin viləyettiki çon bİR başlıqniñ bəlisi ikenlikini, dādisi türmidin əzad qilinip vazīpisi əsligə kəlgenliktin, oğli bilən kōrüşüş üçün şəhergə əldurup kətkənlikini bəldi. Dəhqanlar xuddi özliriniñ bəlisi üçün xuşəl bolğəndek xuşəl boluşup: «Hərnəmə bəlsə Dilmuratcən'nin mu işi onğə tərтіptu» dəyışip kətiştı. Uzaq ötməy Dilmurat qaytıp kəldi. Bu qətim toğraqliqta [244] bİR əp hēptə turup, hēmməylən bilən xoşlışip, yənə kəlişkə vədə qilip kətti. Yolğə çiqış əldidə kitablırini Rozi əxunğə bərivətti. Rustem bilən Rozi əxun uni gūnşəgiçə uzitip bərdi. Şu yili künde toğraqliqlar Dilmurat'nin içkiri ölkidiki qaysibİR çon şəhergə oquşqa kətkənlikidin xəvər tēpiştı.

Şu yili qışta, Turdi qariy bilən Həlīmīgūl'nin toyi boldi. Toydin kəyin Rustem'nin viləyette əçilğan tərçimən yətiştürüş kursigə oquşqa qobul qilingənliqi toğrisidə uqturuş kəlip qəldi. Dadüydikilər «Rustem'ni Dilmurat'nin dādisi özi çəqırtıptu» dəyışətti. Rustem təyyarlıq qilip bİR hēptə içidilə yolğə çiqıp kətti. Zeynəp kəlinlik boldi. Emma, bİR oğli uçurum bolğan quşək yiraqqa uçup kətti. Rustem'ni künde kōrüp

turalmaydiganliqidin uning konli yerim bolsimu, yezinin capasidin qutulganliqini oylap xusal bolup qalatti. Abdujeni axun:

– Rustem’ning teliyi bar iken. Emdi bu yerlerge kelmeydu. Abbas şucining arqisida yürüp başqıçe bir adem bolup kétidu. Özimu eqil - hoşı cayıda, xéli cigiri bar adem bolğan, – dédi.

Rustem yolğa çıqip ketken küni axşımı Zeynepxan caynamazda her kündikidin uzaq olturdi. U balilirining saq - salamet çoñ boluvatqiniğa, ikki oğlining qoldin çıqqiniğa şükür dep allaga teşekkür éytti. Baliliriğa asanliq, bext - sa’adet tilidi. Toxti qariy bilen xiyalen sözlişip héçkimge tingili bolmaydigan qayğu - hesretlirini, xuşallıq ve armanlirini izhar qildi. U [245] 20 yéşidila bu dunyada yekke - yégane qalğanidi. Çöçüridek baliliri uningğa telmürüp turatti, u - yalguz giyahtek aciz ayal beş baliğa ana hem dada boldi. U ömrinde açlıq ve yoqsuzluqning derdini bek tartti. Söñek - söñikige ötüp ketken bu derd uning yaşlıq hés - tuyğulirini, barlıq arzu - isteklirini boğup öltürdi. Uni emgek qilişnila bilidigan, herip - çarçımaydigan, qayğu - hesret çekmeydigan, ita’etçan bir bendige aylandurdi. U bezide özini etretning uçisi yéğir bolup ketken, işlep harmaydigan, ündimeydigan kaliliridin perqlenmeydiganek sézettı, emma u kalidinmu biçare idi. Kalining iç ağritip dümbisini silap, yéğirini yağlap qoyidigan baqquçiliri bar idi. U ağrip qalsimu, balilirini oyılısila ömilep qopup kétetti, ağzidikini élip baliliriğa béretti, özi kiymey baliliriğa kiygüzetti. Uning güzel hösni, zibalıqı kona, yırtıq kiyimlerde, açlıq, boran, aptap, cudunlarda qaldi. U huzur - halavet, etivarlınişlarni untup ketkenidi. Şuğa kélini aldiğa kélip éğilip turup: «Aş içivalsıla ana» dégende hoduqup qaldi. Aş içivétip hü tartıp yığlap ketkili tas qaldi. Hélimu muşu künlerni körüşke nésip qilğan xudağa şükür.

Mana Rozi axun bilen Zumret’mu tepten çoñ bolup qaldi. Exmet toluqsız ottura mektepke çıqtı. Zumret’ke hélitin elçiler kélivatidu. Emma, Zumret’tin héç sada yoq. Daxanğa apirip baqidigan işmikin... U Nemet’ning ciyen oğlı ata - bovisidin qalğan hünerni tépivaptudek dep anlığanlirini eslep, könligе qandaqtur bir işlarni pükti.

[246] Yigirme üçinçı bab

Xuşallıq yaraşmıgandek, yéqindin buyan Zumret taza saq bolalmidi. Pat - patla qızıp qalidigan bolup, iştihasi tutulup, yadap ketti. Galdin ğiza ötmigendikin, put - qolida mağdur bolamdu, bugün u bağda kir yéyivétip beşi qéyip yiqilip çüşkili tas qaldi. U derekke yölinip, yénidiki örük kötikide xéli uzaq olturdi. Ala müşükimu uning putiğa sürkilip olturup müğdeşke başlıdi. Uduldiki tikenlik qaşağa yamişip ösken heşqipiçek, yögimeçler aq, sösün, sériq reñde éçilip ketkenidi. Képineklermu güller üstide qanatlırini cüplep müğdevatqandek qilatti. Qaşağa qonuvalğan quşqaçlar viçirlap sayrıştı. Zumret’ning közliri qaşada, xiyali téximu yıraқта idi. U bultur muşu yerde şehirlik yigitlerning aş içkeç parañlışıp, külüşüp olturğınini, kitabni tola oquydigan Dilmurat’ning uning qolidin aşni alğuçe gedenliriğiçe qızırıp ketkinini, şu küni u ularğa çay, tamaq toşup yürgen çağlırida Dilmurat’ning uningğa birneççe qétim oğriliqçe qarığınini eslidi. Kéyin u akisini izdep ularning yatıqığa barğanidi. Yataқта Dilmurat yalguz olturup kitab oquvatatti. U Zumret’ni körüp yene qızardı. Zumret uningdin kitab soridi. U hoduqup turup yastuqning tégidin «Kapitan Qizi» dégen kitabni élip [247] berdi. Zumret kitabni élip çıqip kétivatqan çégida Dilmurat uningğa némidur démekçidek, emma déyişke pétinalmıgandek halette olturup qalğanidi. Zumret kitabni ikki axşamdila oqup boldi. Muhebbitige sadıq hem yüreklik kapitan qizi uningğa bek yaridi. U kitabni aparğanda yataқта Ğeyret bilen Dilmurat bar iken. U ularning çirayığimu qarımay,

kitabni qoyupla yénip çıqti. U aşu kitabni élip qalmay némişqa apirip bergen bolğıydi - he. U bek yaxşı kitab idi. Kéyin... Dilmurat ağrip qaldi, saqayğandin kéyin öyige ketti, u öyidin qayıp kelgende, Zumret'tin özini qaçurup yürdi. Kétidiğan çağdimu unıñğa gep qılmidi. Némişqa şundaq qilidu - he. U hergiz unıñğa çaplışıvalmaytti. İkki éğiz çiraylıqçe xoş dep qoysa bolatti. Emma, u undaq qılmidi. Zumret'niñ dili azar yédi. Gerçe unıñ Dilmurat'tin ağrınışqa heqqi bolmisimu... Anisiniñ çağırğan avazi Zumret'niñ xiyallirini bölđi. U ittik ornidin turuşıǵa putıǵa yólinip mügdevatqan müşük parttide qilip qaşa terepke qaçti. Qaşaǵa qonup sayrıvatqan quşqaçlar purride uçup kėtişti. Güllerge qonup çüş körüvatqan kəpineklermu çöçüp oyǵınıp pirildap uçuşqa başlıdı. Zumret öyi terepke kətivatqinida bəşi yene bir qétim qaydı. Bu qétimqisi susraq idi.

Zumret ağrip yétip qaldi. U étizda yiqilip qalǵanda ayallar kótürüp ekilip qoyuşqanıdı. Şunıñdin kéyin ot - kavap bolup, xudini bilip - bilmey yétip ketti. Çirayimu birneççe kündila adem körse qorqqudek sarǵıyıp ketti. Turdı qariy bilen Zeynep uni guşşéǵa élip bardı. [248] Bu yerdiki doxturlar uni çonraq yerge – vilayetke apiriñlar, dédi. Vilayetlik doxturxanidikiler Zumret'ni asma okul bilen davalıdı. Birneççe kündila Zumret'niñ çirayı oñsilip, tamaqqimu kirişip qalǵanıdı, Zeynepxan oǵullirini doxtur bilen sızlışıp bəqinlar, emdi çiqip ketsek bolar, dep aldiritişqa başlıdı. Etisi etigendila doxtur özi Turdı qariy bilen Rustem'ni çağirtti. Közeynek taqıvalǵan, Uyǵurçe gepni bek çiraylıq sızleydiğan xenzu doxtur ularǵa:

– Sıñlılarnıñ kəsili axırqı basquçqa bérıp qaptu. Biz muşunçilik qılalaymız. Biraq, üzül - kəsıl saqaytalmaymız. Unıñ kəsili uzaq ótmey yene qozǵıladı. Qozǵalsıla ölüp qélişi mumkin. Şuǵa, derhal qayturup ekitip obdan bəqinlar, hergiz zukamdap qalmısın, – dédi.

U bu sehralıq yigitlerge bu kəsellikni memliket boyıçe içkiridiki birneççe çon doxturxanılarla davalıyalaydıǵanlıqını, emma davalaş xiraciti adem qorqqudek dericide yuqiri ikenlikini, emma saqıyış nisbiti 30 pirsentkimu yetmeydıǵanlıqını sızlep olturmidi. Unıñğa bu kişilerniñ turmuşı beş qoldek ayan idi.

Rustem bilen Turdı qariy unıñ geplirini çüş körüvatqandek cimmide añlap turuşti. Kéyin:

– Yaq, undaq emes, u ölüp qalmaydu, – dep buquldap yiglap kėtişti.

Rustem doxturǵa özini tutalmıǵan halda:

– Sen yalǵan éytivatisen! U bir obdan saqıyıp [249] qaldıǵu mana, sen bizni sehralıq, puli yoq dep körüvatamsen? Añlap qoy, biz qénimizni, cénimizni sétip bolsimu, sıñlimizni davalitimiz! Éyte, neççe pul kétidu zadı? – dep varqiridi.

Bundaq paci'elik körünüşlerni köp körgen, yene kélip bu paci'eniñ muşundaq yaş, söyümlük yigit - qızlar hem balılarnıñ bəşiǵa kəlivatqanlıqıǵa öziniñmu içi sıyrilidiğan doxtur ündimey cimmide qarap turdı. Axır Turdı qariy bilen Rustem közlrini soǵuq suda yuyuvétip, çirayıǵa zorlap külke yügürtüp anisiǵa:

– Zumret yaxşı bolup qaptu, yene ikki kündin kéyin çiqip ketsek bolidiken, – dédi.

Etisi Abbas şuci özi doxtur bilen körüşüp, davalaş imkanıyiti bolsıla öziniñmu qarap turmaydıǵanlıqını éytti. Doxtur unıñğa Zumret'niñ kəsellik ehvalini ve davalaşniñ özi bilidiğan hemme imkanıyetlirini tepsiliy çüşendürdi. Abbas şucimu sükütke çömdi. Qariǵanda ten bermey bolmaydıǵandek qılatti.

Abbas şuci Zeynepxan bilen Zumret'ni öyide üç kün turǵuzup méhman qıldı. Şuciniñ qızı Gülnaz ularni pikap bilen şeher aylandurdi. Ğeyretcan tót koçiniñ otturısıdiki çon resimxanıǵa orunlaşqanıdı. Ular izdep barǵanda, u ularniñ aldıǵa yügürüp çiqip nahayiti qızǵın kütüvaldı. Gülnaz bilen Zumret'ni gah öre turǵuzup, gah

olturguzup, arqa tereptiki körünüşlerni neççe qétim yengüşlep ayrim yaki birlikte süretke tartip qoydi. Zeynepxan'mu qizlar bilen hem özi yalguz birneççe süretke çüşti. Gülnaz ularni yene Esqer orunlaşqan déhqançılıq [250] saymanliri zavutığimu élip bardı, emma Esqer nahiyeye xizmetke ketkenlikten ular unıñ bilen körüşelmidi.

Méhmanxana öyniñ törıde Dilmurat'niñ içkiride çüşken süriti bar idi. Sürettiki Dilmurat sel oruqlap qalgandek körünetti. U kalte yenlik aq köñlek kiyip reñgareñ güller éçilip ketken, qoyuq del - derexler bilen qaplangan, qarimaqqa bağçığa oxşaydığan bir yerde ikki qolini keynige tutup, yiraqqa qarap külümsirep turatti. Bir tutam büdür çéçi péşanisige çüşüvalğanıdı. Abbas şuci oğlınıñ gépi çıqsa éçilip kettetti. Gep - sözliridin pexirliniş çiqip turatti.

Zeynepxan bilen Zumret'ni Abbas şuciniñ şopuri toğraqlıqqa apirip qoydi. Zumret toğraqlıqqa qaytıp kélip ikki hepte öte - ötmey yiqildi, şu yiqilğançe ornidin turalmıdı. Unıñ çolpan közliri özige telmürüp qar - yamğur tökülüp turğan anisi ve qérındaşlırını qayta körelmıdı. U bir kéçe - kündüz tiptinç yatti. İkkinçi küni sübhıde, yiraq - yéqindiki xorazlar bes - beste çillaşqa başlığanda, unıñ şésıdek süzüq, qansız çirayığa némidur saye taşlap ötkendek boldı. Uzun kirpikliri biliner - bilinmes titridi. Susqine lipildap turğan boyun tomuri hérip qalgandek toxtap qaldı. Zeynep xuddi kiçik vaqitliridikidek qızını quçıqığa élip tevitip olturdi. Zumret şunçılık yengil, xuddi bovaqtek kiçikkine idi. Çirayıda tartışış, azab, hesret - nadamettin eser yoq, bir xil pak, şérin tebessum cilve qilip turğandek idi. «Unıñğa dadısı bek [251] amraq idi, birdem körmise çıdap turalmaytti. Dadısı yéniğa élip ketti.» Zeynepxan'niñ xiyalidin şu oy keçti. U birer ay ilgiri körgen çüşini şundaq éniq ésige aldı.

Zumret'niñ kiçik vaqitliri imiş. Toxti qariy taladin kiripla Zumret'ni boşüktin yéşip «Böşükte yétivéremdu bu. Uval emesmu bunıñğa, men béqip kirey» dep kötürüp çiqip kétivatqudek. Zeynep: «Vay toxtap tursıla, mavu posmisi qaldı» dep tovlisimu arqısığa qarap qoymıgudek.

Şu çüşni körgendin tartip Zeynep'niñ köñlige bir endişe kirivalğanıdı. Zumret'niñ kündin - künge solup, sarğıyip kétivatqanlıqı unıñ endişisini hessilep küçeytetti. Qızı ikkinçi qétim yiqilğanda Zeynepxan şu çüşniñ teqdirdin bérilgen béşaret ikenlikini, teqdırni özgeertiş mumkin emeslikini hés qıldı. Cénidin eziz köridiğan qızınıñ ölümü aldida Zeynep özimu tesevvur qilip baqmığan bir qeyserlikni ipadilıdı. U bu küçni allanıñ bergenlikige, qızını allanıñ özi élip ketkenlikige şeksiz işinetti. Alla unıñ éri Toxti qariyni yaşla élip ketkenıdı. Mana emdi poreklep éçilişqa yüzlengen ğunçidek pak hem güzel qızını élip ketti. Hemmini yaratquçı, hemmini belgiligüçi, hemmini bir yolda qoyğuçı alladur. Éh Alla, aciz qızımniñ bilip - bilmey qılğan ğunahlirini meğpiret qılğaysen, unıñğa cennet ata qılğaysen...

Zeynepxan levlirini midirlitip uzundin - uzunğa ene şundaq nida qıldı. Ayzimxan bilen Altungül méyitni yuyidiğan ayallarnı çağırıp kelgüçe Zeynepxan şu halette [252] olturdi. Biri qéri, biri yaş ikki büvi Zumret'ni taxtay üstide yatquzğanda Zeynep başqa ötüp qızınıñ kiyimlirini özi saldurdi. Hélimigül'niñ ve başqa ayallarnıñ tosqınığa, nesihetlirige qarimay, bövilerge suni özi teñsep, ularniñ qızınıñ bedenlirini silap yuyuşığa qızğanğandek qarap turdi. Uni örügen çağlırida xuddi bir yerini ağıritvétidiğandek çidimay qaldı. Béşidin tartip putiniñ uçığa qeder xuş puraqlıq ot - çöplerniñ süyide pakiz yuyulğan Zumret taxtayda sürettek yatatti. Nem çağlırı péşane gedenliride halqa - halqa bolup turatti. Sizip qoyğandek qaş - kirpikler, iliptek burun, sel kötürülüp turidiğan omaq levler, emdila yétılgen qızlarğa xas mermerdek süzüq beden, tuğulğandin tartipla Zeynep'niñ içini köydürüp kelgen, kiçikide u purap, söyüp qanmaydığan put - qollar ... muşunçe güzelliqlerniñ rasttinla tupraq astığa kömülüp

kétidiğanlıqıǵa kışınıñ eqli yetmeytti. Yürekler çidimay lexe - lexe bolatti. İkki büvi Zumret'ni qa'ide boyıçe képenge aldı. Zeynepxan'niñ oǵulları, uruq - tuǵqanlar vidalışiveliş üçün kırıştı. Öyni yığa - zar qaplıdı. Zeynepxan şu çağda hoşidin ketti. U hoşıǵa kélipmu közini bir nuqtıǵa tikip mit qılmay yétiverdi. Büviler unıǵa bir piyale démide süyi içürüp qoyǵandın kéyinla uyquǵa ketti. U etisi seherde qopup:

– Zumret', qızım sen nede? – dep tovlap hemmeylenni oyǵıttı. Etrapıda yığlap turǵan balılıǵa bir qarap qoyup, béşini tutup birdem turup kétip varride ün sélip yıǵlıdı. Birer ayǵıçe közidin yaş qurumıdı. [253] Kéyin bara - bara tıñıp, cimiǵur bolup qaldı. Künlirini qızniñ qebrisi aldıda yaqı caynamazda ötküzetti. Künlep aǵzıǵa bir nerse salmaytti. Kiyim - kéçeklirini boluşıǵa kiyetti. Téxi yéqingıçe qunduzdek turǵan çaqlırı birdinla aqırıp, çuvulup turıdıǵan bolup qaldı.

Rozi axun bilen Zumret qoşkézek bolsımu, bir - birige ançe oxşap ketmeytti. Çoǵlarınıñ éytışıçe, ular başqa qoşkézeklerde arqa - arqıdın tuǵulmıǵaniken. Rozi qariy tuǵulup bolup birneçeçe sa'etkiçe balınıñ hemriyi çüşmeptu. Tuǵut anisi bala hemriyini çüşürüş üçün her xıl amalları qılıptu. Kütmigende yene bir qız bovaq tuǵuluptu. U kiçik, emma céni çin iken. İnçike avazda inçelep yıǵlıǵanda, avazınıñ yañraqlıqıdın hemme adem heyran qalǵaniken.

Zumret bu a'iliñ birdinbir qız perzenti bolǵanlıqı hem omaq, çéçenlikı bilen hemmıla ademniñ yaxşı körüşige, méhir - muhebbitige ériştı. Unıñ akisi bolsa tuǵulǵandın tartıp héçkimniñ diqqitini tartmıdı. U yaşınıp qalǵan, kemsöz çoǵ dadisiniñ arqısında unıǵa oxşas kemsöz, özi bilen özi geplişip yalǵuz oynaydıǵan bolup çoǵ boldı. Emma, Rozi axun ezeldin sıǵlısıǵa heset qılmaytti. Eksıçe unıñ köñlide sıǵlısıǵa nisbeten pevqul'adde yéqinliq hem çüşiniş bar idi. Zumret'niñ micezi yoq bolup qalsa, umu teñ bi'aram bolatti. U yıǵlısa, bunımu yığa tutatti. Bezide sıǵlısını qara bésip qalsa, umu qorqup, yığlap oyǵınıp kettetti. U bir işni zadı untup kételmeydu. Ulardıñ 7 - 8 [254] yaşlarǵa kirgen vaqtı idi. Bir küni tañ seherde qattıq yer tevrep, öyler silkinip ketti. İtlar ensiz qavap öyde, hoylıda némilerdur taraqlap uruldı. Zumret bilen Rozi axun teñla çöçüp oyǵandı. Zumret «ana, ana!» dep yığlap işikni éçip sırtqa qarap mañdı. Ulardıñ anisi bilen çoǵ akisi yérım kéçide seherlik «dolqun»ǵa çiqip kettetti. Rustem bilen kiçik Exmet héç nersini sezmey uxlavatatti, Zumret pildirlap yügürüp mehelle sırtıdiki étizliqqa qarap mañdı. Asmannı qorqunçluq qızǵuç tuman qaplıǵan bolup, çöl tereptin issiq şamal urulup turatti. Qandaqtur yoçun bir nerse balılardıñ köñlige vehime sélip, démini sıqatti. Rozi axunǵa aldıda yügürüp kétivatqan sıǵlısı xuddi qızǵuç tuman içide yoq bolup kétidiǵandek tuyuldı. U avazınıñ bariçe «Zumret! toxtap tur, toxta!» dep tovlap unı tutuvalmaqçı bolatti. U yétişip keldi. Qollirini uzıtıp Zumret'ni tutuvalmaqçı boldı. Biraq, Zumret unıñ barmaqlırı arısidin çiqip, quşteq qanat kerginiçe yerge düm çüşti. Unıñ midirlimay yatqını yatqanıdı. Rozi axun unıñ etrapıda çörgilep «Ukam, qope, öyge kétimiz» dep yalvurdı. Tizlinip olturup unı yöldi. Zumret'niñ çirayı tamdek tatarǵan, yüz - közi, levlirige kül reñ qum çaplışıp ketkenidi. Şu çağda vehimidin Rozi axunniñ aǵzı gepke kelmıdı. Peqetla qolını uzıtıp unıñ yüzidiki qumları çüşürüvetmekçi boldı. Zumret ğelite bir ahañda unıñdın: «Aka, men ölüp qaldımmu?» dep sorıǵan, bu söz Rozi axunniñ gödek qelbide tunci qétim şunçe küçlük ve şunçe éniq ölüm vehimisini qozǵıǵanıdı. Etisidin [255] tartıp hava issip, asmandın toxtımay topa - tuman yaǵdı. Del - derex, zira'etlerge qurt çüşüp ketti, bu qurtqa dora kar qılmaytti. Méviler uşşaqlap, qétip, yélim örlep turıdıǵan bolup qaldı.

Bara - bara qumluqta yer tevreydıǵan, asmandın topa - tuman yaǵıdıǵan işlar adettiki işlarǵa aylandı. Unıñdın héçkim qorqup ketmeytti. Biraq, arıdın on yıl ötüp Zumret aǵrıq qalǵan künlerde, Rozi axun uda birneçeçe qétim xuddi eyni yıllardıki bir

tañ seherdek aşu tañ seherni, asmanni qaplığan qızğuç tuman içige kirip kétévatqan Zumret'ni çüşidi. U çüşide qorqatti, çöçüp oyğınip téximu qorqatti. Yürikidiki vehime ve azabtin özini qoyıdığan yer tapalmay qalatti. Zumret sekratta yatqan axşımı seherge yéqin közi ilinip yene çüş kördi.

Yaz küni idi. U xamanda yatatti. Etrapidiki buğday çeşliridin mezzilik puraqlar tarqılıp turatti, asmanda yultuzlar çaqnışatti. U uxlmaqçı bolup turuşıǵa, sıñlisiniñ ala müşüki asta yéniǵa kélip sürkeldi. Rozi axun köñlide «öydin qéçip çıqıptu bu, Zumret izdep qançe avare boluvatqandu» dep oylap, uni qoynıǵa sélip béşini silidi. Müşük uniǵa qarap - qarap qoyup, mulayimlıq bilen cimmide yatatti. Uniñ közliri uyquǵa ketkende boluşıǵa, uniñ qoynidin suǵurulup çıqıp ketti. U ittik qopup «Qaytip kelse bolatti» dep qarap tursa, müşük méñip xamannıñ çétige barganda birdinla Zumret'ke aylandı. U akısıǵa yéniş - yénişlap qarap:

– Xoş aka, xudayımǵa amanet, – depla ğayib boldi. Rozi axun:

[256] – Zumret, Zumret! – dep tovlıǵınıçe oyğınip ketti. Uzaq ötmey, içkiriki öydin Hélimigül hū tartip yıǵlap çıqtı. Uni körüpla Turdı qariy bilen Rustem içkiriki öyge özlirini atti. Rozi axun arqıdin kirip anisiniñ çirayi qeğezdek aqırıp ketken Zumret'ni quçıǵıǵa élip asta elley étip olтурǵınıni kördi.

Rozi axun da'im sıñlisiniñ qebrisi aldidiki ot - çöplükte yerge qarap olturup sıñlisini, kiçikide déreksiz yoqap ketken dadisi bilen çoñ dadisini oylaytti. Muşu yerdila uniñ köñlidiki vehime ve séğiniş az - tola bésilǵandek bolatti. Tola çağlarda tupraq béşıǵa anisimu kéletti. Qebre etrapini süpürüp pakızlap, yançuqidin buğday danlırini élip quşqaqlarǵa qéçip béretti. Ana - bala ikkisi bezide parañlışıpmu qalatti. Bir qétim Rozi axun uniǵa Zumret'niñ kiçik vaqtida yer tevrigendin qorqıp ketken çağdiki işlarni, öziniñ axırqı küni seherde körgen çüşini éytip berdi. Zeynepxan aqlap bolup: «Hemme iş teqdirdin iken, teqdirge yézilǵanni körmey ilac yoq iken» dep uluǵ - kiçik tinip olturup kététti. Arqıdin «Balam, maña oxşaş séniñmu çüşliriñ aldinǵa kélip turidiken, bu Alla'niñ yaxşı köridiǵan bendilirige qılǵan iltipati imiş. Yaratqan igem séni xeyrlik çüşlerni körüşke nésip qılar ilahim» deytti. Şunıñdin kéyin Zeynepxan bu oǵlıǵa zen qoyup qarap kétédiǵan bolup qaldı. Ana - baliniñ köñlide ezeldin körülmigen bir yéqinlıq peyda boldi. Ulardiki bu méhir - muhebbetni Zumret ata qılǵanǵa [257] oxşaytti. Bu méhir, yéqinlıq ularniñ qelb yarılırıǵa melhem bolup, köñlini bara - bara tinçlandurdi. Ular xuddi möldür soqqan zira'ettek asta - asta qeddini ruslap qaytidin hayatiy küçke tolmaqta idi.

Bir yilliq oquşni pütüzüp, nahiyelik partkomǵa terciman bolup orunlaşqan Rustem tunci qétim partkom şucisi Liu Liuguo (eyni yillardiki XiaoLiu) bilen qarısı yézisiǵa xizmetke bardı. Çüştin burun yéza kadirliiri bilen yıǵın éçip çarçıǵan Liu şuci tamaqni baldurraq yep, yéziliq hökümetniñ başlıqlarǵa teyyarlap qoyǵan yatiqida çüşlük uyquǵa ketti. Rustem ezeldin çüşte uxlap adetlenmigenliktin, karivitida birdem yétip béqip, asta putiniñ uçıda méñip sirtqa çıqtı. Yoǵan qoruniñ içi cimcit idi. Üzüm bariñi astidiki bir qatar işxaniniñ qarşı teripide yoǵan baǵ bar idi. Baǵniñ tamliri réşatkilinip, işikige yoǵan qulup sélip qoyulǵanıdi. Qoru dervazisiniñ yénida kiçikkine ikki éǵizliq öy bolup, öyniñ aldida kigiz sélinǵan bir karivat qoyuqluq idi. Badam doppa kiııvalǵan éǵiz boy, burutlıiri heyvet bir adem karivattin qopup réşatkiliq tam boylap tizivétılgen güllerge su quydi. Bulundiki katekniñ aǵzini éçip qaqıldeşqa başlıǵan birneçe mekiyan bilen xorazni heydep çoñ yolǵa çiqirivetti. U qoru işikini yépip qoyup kélip birdinla Rustem'ni körüp qaldı - de, sel éñişip, qolini meydisige élip salam qildi. Avazini peseytip:

– Mavu toxularniñ taza qağıldaydıǵan waqti boldi [258] désile, Liu şuci çüşlük uyquǵa bek amraq, toxular uyqusıǵa dexli qılıp qoymisun dep yolǵa çiqirivettim, bolaptıma? – dep küldi.

– Obdan qıpla, özliri muşu qoruǵa qaraydıǵan oxşımamla? – Rustem karivatqa kélip olturǵaç unıńdin soridi.

– Şundaq, şundaq, mavu körpige kelsile, körpige. Avu baǵniñ işimu bar. Xotun ikkimiz baǵvençilikmu qilimiz. Közetçilikmu qilimiz, u yer, bu yerdin her qaysiliridek méhman kélip qalsa, yataq - tamiqidin xever alimiz. He ukam, xatalaşmisam, özliri Liu şuciniñ tercimanıǵu deymen?

– Şundaq, men téxi yéniyaçı, tercimanliqni emdi öginivatimen désemmu bolidu.

– Manda désile. Tercimanliq dégen qaltis hünér. Başliqniñ tili dégen gep. Pemi bar adem başliqniñ arqisida yürüp ciq işlarni öginivalidu. Qaylıǵanda sile çon mektepte oqup kelgendeq qilila, özliriniñ yurtliri nedin bolidu?

– Men ançivala çon mekteptimu oqumiǵan. Vilayette éçilǵan bir yilliq kursta oquǵan. Men muşu nahiyeniñ Saybaǵ guñşésidin, – dep cavab berdi Rustem.

– Bek belen bolaptu, tola obdan iş bolaptu. Özimizniñ adimi désile, – dep xirildap küldi burutluq adem, – öz bolǵandikin, köñüldiki gepni qilişqili bolidu. Siliniñ aldilirida Liu şuci bilen bir terciman bille kéliti. Yurtini başqa bir yerdin dégendeq qilǵan. Beijing’da oquǵan, bek usta terciman déyişetti. Lékinze [259] Liu şuciǵa yarimay qalǵan.

Rustem’niñ yüriki ciǵǵide qilip qaldi. U avazini peseytip:

– Némişqa yarimiǵan bolǵıytti? – dep ittik soridi.

Burutluq adem ikki yéniǵa qarivétip Rustem’ge qarap énişti:

– Bu Liu Liuguo nahayiti ésil adem, qilimen déginini qilidu, piçiqi bek késidu. Xizmetkimu özini urup turidu. Men buniñdek capalıq işleydıǵan başliqni körmigen. Mañimu şundaq amraq, méni körse yiraqtin «Hey dagaza, yakéşimu?» dep külüp kétidu. Bu yerge kelse her axşimi uniñǵa bir das issiq su teyyarlap bérimen. U putini issiq suǵa çilap olturup matériyal köridu. Su sovup ketkende, men açıqıp töküvétimen. Bu işni zadi untup qalmaymen. Bir qétim qéyin’anam ölüp kétip yurtqa ketken vaqtimda Liu şuci héliqi terciman bilen kélip qaptu. Axşimi issiq su ekilip bérیدیǵan adem yoq, héliqi tercimanni buyruptu. U issiq suni ekilip bériptu. Putini yuyup bolup suni töküvétéşke buyruǵaniken, héliqi terciman: «Sen néme idiñ? Méni xizmetkar körüvatamsen, men qilmıǵan putuñniñ yundisini töküş qalǵanmiti» dep tillaptu. Liu şucimu boş kelmeptu. Uni şu yerdila qoǵlivétiptu. Nahiyedimu paturmaptu. U katta terciman xizmitidin ayrilip qalǵili tas qélip, ciq soruqçiliq bilen yurtıǵa kétivaptu.

Rustem birdinla ğemge pétip cim olturup qaldi. Burutluq adem uniñ köñlidikini bilivaldi bolǵay, derhal [260] gep başlidi:

– Esliy Liu Liuguo unçivala eski adem emes. Baya dédimǵu, pemi bar adem uniñ arqisida yürüp iş öginidu, yol tapidu. Undaq başliqlar bilen yéqinlişimiz, xizmitini qilimiz, dep arman qilidiǵanlar azmu. Put yuǵan suni töküvétéş dégen qançilik iş deyla. Oǵal bala dégen birer meqsetke yétiş üçün qélin, qattiqraq boluvalmisa bolamdu. Mana özümni alsam, aşu bir das issiq suniñ yüzi bilen kamminaniñ capasidin qutuldu. Xotunummu yénimǵa ekilivaldim. Muşunçivala çon baǵ qolumda bolǵandikin, guñşédiki başliqlarnimu öz yolida razi qilip turimen. Emdi men démekçi ukam, sili u kalte pem tercimanni dorap qalmisila, maña oxşaş déhqanniñ balisi ikenla, sili bilen biz körmigen néme capa qaldi deyla. Emdi tercimanliqnimu ögensile, işniñ yolnimu ögensile, qandaq dédim?

– Obdan dédile, bu gepni anlap qalğınım bek obdan boldi. Maqul emise, men kirip baqay, Liu şuci oyğınip qaldimikin.

Liu şuci içkiriki öyde sus xorek tartip uxlavatatti. Rustem karivatqa özini taşlap yétip xiyalğa çökti. Qumluqta çon bolğan bu sadda sehra balisi dunyanıñ murekkep, hayatnıñ rehimsizlikini, yaxşıraq yaşaş üçün muşu rehimsiz dunyağa masliş kereklikini deslepki qedemde hês qilivatatti. U özinıñ hayat yolida yene qandaq aç a yol, tallaşlarğa duç kélidıǵanlıqını, özini némiler kütüp turğanlıqını tessevvur qilalmaytti. Unıǵa birla nerse ayan idi, u emdi toǵraqlıqqa qayıp [261] ketmeytti. U bu yerde başqa bir xil yaşaş imkanıyitini kördi ve unıǵa çış - tırnıqı bilen yépişti. U ademdek yaşı, rahat körüş, anısıǵımu rahat körsitişi kerek idi. Bu meqsetke yétiş üçün u herqandaq bedel töleşke razı bolatti. Put yundisini töküş qançılık iş idi, u dégen Rustem’niñ başlıqı, yaştımu unıñdin xélila çon adem. U elvette uni hörmét qılışı, buyruqıdin çıqmaslıqı, turmuştı unıǵa yardım qılışı kerek. Rustem köñli tıǵandek bolup uluǵ - kiçik tindi. Nériqı öydin kélivatqan xorek avazınıñ toxtap qalğanlıqını sézip, ornidin irǵıp turdı.

[262] Yigirme tötinçi bab

Nemet dadüycan ǵuñşéǵa yığınǵa bérıp kelgendin kéyin, etret kadirleri bilen partiye ittipaq ezalirini yığıp nahiye boyıçe éçilğan Dazhai’din öǵınıñ yığınıñ rohını yetküzdı. Unıñ ciddiy turqıdin, hayacanlinip gepni ittik - ittik qılışlırıdin bu yığının adettiki yığınlardın emeslikini bilivalǵılı bolatti. U nahiyelik partkom şucisi Liu Liuguo’niñ yéqında içkiri ölkidiki Dazhai dadüyige ékskursiyege bérıp kelgenlikini, qayıp kelgendin kéyin nahiyelik partkomdikiler bilen birlikte birneçe yıl içide nahiyeni Dazhai’çe nahiye qılıp qurup çıqış pılanını tüzgenlikini, herqaysı ǵuñsé, dadüylerdinmu öz aldıǵa pılan tüzüp yuqırıǵa yollaşni telep qilğanlıqını yetküzüp, köpçilikni muzakirige saldı.

Dazhai’din öǵınıñ toǵraqlıqlar üçün yéñi iş emes idi. Ular 60 - yıllarda Mao cuşınıñ yéza igilikide Dazhai’din öǵınıñşe çaqırıq qilğanlıqını, namrat, şara’iti naçar Dazhai’liklernıñ öz küçige tayınıp taǵ bésida pelempey étiz yasap, su quruluşı qılıp, aşıqtın mol hosul élip qalmaq döletke nurgun töhpe qoşqanlıqını biletti. Yıllardın buyan Dazhai’din öǵınıñ şo’arı gahida küçiyip, gahida suslap qalsımu, üzülmigenidi. Kişiler yene Dazhai’din öǵınıñ bolsun yaqı başqa herqandaq yerdin [263] öǵınıñ bolsun, axırqı meqset qattıq işlep toǵraqlıqıñ déhqançılıq şara’itini yaxşılaş, aşıqtın mol hosul élip döletke töhpe qoşuş ikenlikinimu obdan çüşinetti. Şuǵa, öz oyılrını bir - birlep ottırıǵa qoydı. Ularınıñ pikri asasen östeǵını qayta yasaş, damba, toşma qurup ériqlarnı yürüşlestürüş, bir neçe yerde quduq qéziş, ǵuñşéǵa barıdıǵan yolını yasaş, dadüydeki ilmiy tériqçilik ponkitini, tecirbe étizlırını eslige keltürüş qatarlıqlardın ibaret boldı. Bu gepler Nemet’ni qana’etlendürelmidi. U Dazhai’niñ eñ muhim tecirbisi sinipiy küreşni tutqa qılış, kapitalizmniñ quyuqını kesiş ikenlikini, bunı ögenmey Dazhai’din öǵınıñ bolmaydıǵanlıqını tekitlidi, bunıǵa ulapla:

– Yene bir gep, Liu şuci yığında «Bir mo pelempey étiz birneçe mo tüzlen étizǵa baraver kélidiken. Bu, yerdin köp qatlamlıq paydılınışqa bolidiken. Bizniñ toǵraqlıqtek yeri az, şara’iti naçar caylırımız pelempey étiz yasaşni yolǵa qoysa bolıdu» dédi. Yığın axırıda téxi men bilen alahide körüşüp, nahiyelik partkom silernıñ toǵraqlıqını Dazhai’din öǵınıñstiki nuqta qılışni oyılışivatıdu. Héliqidek, silerdin köprek ademni Dazhai’ge ékskursiyege apırışımız mumkin dédi, – dep yetküzdı.

Nemet’niñ axırqı gépi köpçilikni rohlандurdı. Hemmeylen:

– Rast, rast, biz bu yerde oturub herqançe sözliginimiz bilen bikar iken. Bizmu Dazhai'ge béríp, u yerdikilerniñ néme iş qilivatqanliqini öz közimiz bilen [264] körüp andin ögensék téximu yaxşı bolmamdu, – déyişti. Abduǵéni axun:

– İşleydiǵanla iş bolsa biz iştin qorqub qalmaymız, herqançe işlisek sekrep ilgirileş yilliriçilik işlermiz. Lékin, pelempey étiz dégenni biz ömrimizge kélip körüp baqmıǵan. Uni qandaq yasaşni bizge téxniklar ögetmise bolmas. Şuǵa, bu yıl qış yol bilen östenge tutuş qılaylı, qalǵan işlar aydıńlaşqançe iziǵa çüşüp kéter, – dédi.

Köpçilik bu pikirge qoşuldi. Peqet Nemet'la qapıqını türüp ündimey olturdi. Toǵraqlıqlar şunıñdin tartıp Dazhai'din saq yette yıl ögendi. Bu ceryanda toǵraqlıqtın yene töt adem Dazhai'ge béríp körüp keldi. Ular Ürümçi'ge barguçe, Ürümçi'de poyızǵa çıqıp Dazhai'ge barguçe nurgun şeer, yézılardin, taǵ - deryalardin ötüp, «Pah, cahan dégen esliy mundaq iken. Cuǵo némidégen çoǵ, xelqi némidégen köp. Biz qumluqniñ otturısıdiki alıqançılıq yurtimizdin çıqmay, cahan dégen muşu dep ötüvériptikenmız» déyişip ketti. Ular bilen bille maǵan terciman yigit: «Bizniñ körǵinimiz téxi cuǵonıñ azla bir qismi, cuǵoda şenşidek ölkidin 23 si, şıncaǵdek aptonom rayondin beşi bar» dégende ular téximu heyran qélişti. Hemmidin qoram taşlarnı yonup taǵ üstide su ambiri yasıǵan, neççe taǵ hasil bolǵudek topa, taş toşup taǵ baǵrılırida pelempey étizlarnı berpa qılǵan pakar - pakar, oruq, éñişip mañıdıǵan, çirayi toǵraqlıqlarǵa oxşaş qarıdap, qorulup ketken Dazhai déhqanliriǵa qayıl boldi. Ular toǵraqlıqqa [265] çoǵqur tesiratlar bilen qaytıp keldi. Biraq, pelempey étizni qandaq yasaşni yenila bilelmidi. Toǵraqlıqta taǵ yoq idi. Qum döǵliride pelempey étiz yasıǵılı bolmaytti. Ular Dazhai'niñ sinipiy küreşni tutqa qılış, kapitalizmniñ quyrıqını késiş tecribisini obdan ögendi. Pomésçik, bay déhqan, buzuq unsurlarǵa, kapitalizmniñ quyrıqliriǵa pirolétariyatniñ polat muştuminiñ temini tétitip, künde neççe qétim küreş - pipen qılıp ularni baş kötürelmes qilivetti. Qalduruq yer emeldin qaldı. Toxu baqqan, qoy baqqan, baǵ qılǵan, qoşumçe kesip bilen şıǵullanǵanlar pipen, sazayi qılindi, cahilliri qolǵa élinipmu ketti. «kañyavdin éşip kėtiş», «xuañxédin, çañcyañdin éşip kėtiş» dégendek déhqanlarnıñ aǵzi kelmeydiǵan şo'arlarnıñ hemmisi aşlıqniñ birlik hosulini tekitleytti. Birlik hosulni aşuruş üçün otlaqlar, ormanlar buzuvétilip, aşlıq térildi. Birlik hosulni aşuruş üçün en'enivi buǵday, qonaq sortliri bikar qılınıp hosuli köp, emma ozuqluq qimmiti töven şalgút sortlar omumlaşturuldi. İlgiri toǵraqlıqniñ néni dañlıq idi, sirtin kelgenler bu yerdiki ayallarnıñ quruq suǵa sélip etken üǵrilirini muxtıışatti. Aq qonaq zaǵrılırimu buǵday naǵa bergüsiz idi. Şalgút yéni sortlar peyda bolǵandin kéyin toǵraqlıqlarnıñ aş - nénida tem qalmidi. Lékin, birlik hosulni aşuruş şo'ari aldida bu işlarnıñ tilǵa alǵuçılıkı yoq idi.

Qaysibir yili, Dazhai dadüyniñ şucisi, béşiǵa lönge [266] çigivalidiǵan déhqan merkezge çoǵ başlıq bolǵanda, toǵraqlıqtiki kadırlar xuddi özliriniñ qérindişi başlıq bolǵandek xuşal bolup kėtişti. Bu adem ular bilen qol élişip körüşken, ularǵa tecribisini sözlep bergenidi. Şu yili toǵraqlıqlar aǵıçadöǵni topa tóküp éǵizlitip, etrapıǵa taş şéǵil bilen qır çıqırıp pelempey étiz yasıdı. Bu yerge térilǵan küzgi buǵday tekşi ünüp çıqqanda, kadırlarmu, ezalarmu «Mana emdi Dazhai'din ögengenge oxşıduq» déyişti. Guñsé, nahiye rehberliri kélip ular yasıǵan pelempey étizǵa yuqiri baha bérişti. Toǵraqlıq nahiye boyıçe Dazhai'din öǵiniştiki ilǵar orun, Nemet ilǵar yaçéyka şucisi bolup teqdirlendi.

Bu 1970 - yıllarnıñ otturısı idi. Şu yılliri toǵraqlıqtiki birneççe déhqan eyni yılliri Toxti qariylar barmaqçı bolǵan yava yañaqlıqqa çüçükbuya kolıǵılı bardı. Yéqindin buyan çüçükbuya pulǵa yaraydıǵan bolup qalǵanıdı. Déhqanlar oǵrılıqçe kolıǵan çüçükbuyilirini nahiyege apirip satatti. Bir qétim, déhqanlar kolıvalǵan çüçükbuyilirini

éşeklirige artip, harviliriğa bésip qaytip kélivatqanda, uştumtut qumluqniñ içkirisidin güldürligen avaz aqlinip, yer silkingendek boldi. Ular başlirini kötürüp qumluq bağridin qapqara bir xil suyuqluq étilip çıqqanlığını kördi. Suyuqluq tüvrüktek asman pelek örlep, etrapqa çéçilip çüşüşke başlidi. Ular qorqunçtin qétip qaldı. Héçqaysisiniñ tili gepke kelmeytti. Bedini yerge mixlap qoyğandek [267] midirlimaytti. Xéli uzaq ötkende, qéri bir déhqan tizlinip:

– İ şepqetlik Alla, asiy, gunahkar bendiliriñni öz panahında saqlıgaysen, bilip - bilmey ötküzgen gunahlırimizni meğpiret qilgaysen... – dep du'a qılışqa başlıganidi, qalğanlarmu tizlinip olturuştı.

Ular zamani axir bolup yer yérilginini öz közimiz bilen kördüq, yene néme işlar bolarkin, dep oylišatti. Ular xéliğiçe du'a qilip olturuşqan bolsimu, héçqandaq iş yüz bermidi. Peqetla asman pelek bolup étilip çıqıvatqan suyuqluqniñ şarqırığan avazi toxtimay aqlinip turatti. Etrapni kirsinniñ puriqıǵa oxşap kétidiğan sési q puraq bir alğanidi.

Ular mehellige qaytip barganda hemmisiniñ éǵız - burunliriǵa qoqaq örlep ketkenidi. Ular körgenlirini başqılaraǵa sözlep berdi. Bu xeverni dadüy başlıqliri, guñsédikilermu aqlidi. Nahiye, vilayettin adem kélip tekşürüp qumluqtin étilip çıqqan suyuqluqniñ néfit ikenlikini, uniñ sana'et üçün qandek zörür nerse ikenlikini, uniñ bu yerge tereqqiyat ve bext élip kélidiğanlığını éytti. Şuniñdin kéyin toǵraqlıqtin her xil maşına - aptomobillar ótidigan bolup qaldı. Maşına - aptomobillar toǵraqlıqta bir pes toxtap, qumluqniñ içkirisige kirip kettetti. Ularniñ beziliri qaytip kéletti, yene beziliri qaytip kélelmeymu qalatti, maşına bilen kelgenler bezi yerlik déhqanlarnı yol başlıtiş üçün maşiniliriǵa sélivalatti. Şu mezgilde qumluqqa kirip - çıqqanlar mundaq bir vehimilik hékayini sözlişip [268] yürüşetti:

– Qumluqta ézitqu peyda boluptimiş, her qétim maşınılar yoldin ézip, ademler ümidsizlikke patqanda, ularniñ yénida dümbisige qapaq artqan appaq saqal bir boıay peyda bolarmış. U ademlerge qarap - qarap qoyup aldığa qarap mañidiken, uniñǵa eǵişıp mañǵanlar qumluqtin menǵü çıqalmaydiken...

[269] [270] Üçinçi Qisim

[271] Yigirme beşinçi bab

Beijing'niñ Chang'an yolida, pikap - aptomobillar vélisipitlikler ve piyadilerniñ üzülmese éqini içide béşiǵa badam doppa, uçisiǵa herbiyçe çapan, kök iştan, putıǵa yéni rézinke ayaǵ kiygen Rozi axun bir nahiyelik savaqdişi İgementerdi bilen kétip baratti. Eynektek siliq, keñ, azade yol, heşemetlik yol çiraǵliri, éǵız, heyvetlik binalar, binalarniñ tüvrüklük keñ peştaqliri, kün nurida valildap turidiğan neqişlik, körkem işik - dériziler, güllükler ularni bekmu celp qilatti. Her ikkilisi gah éǵızge, gah peske hañvéqip qarap: «Ene avu milletler sariyi, avu poçta binasi !» déyişip, gahida ademlerge soqulup ketkinini sezmey qalatti.

Vélisipit minip yüridiğan Beijing'liqlar çirayi ve yürüş - turuşı özlirige peqet oxşımaydigan bu ademlerge eceblinip qarışatti. Anda - sanda beziliri ularǵa qarap «şincanlıqlar» dep qoyup ötüp kėtişetti. Bundaq geplerni aqlıǵanda Rozi axun bilen İgementerdi «Bizni bilidiğanlarmu bar iken - he» dep külüşetti. Ular Wangfujin, Qianmin dégen yerlerni arilap, bezide Xidan tereplergimu ötüp yaki kiçik koçılarda ézip yürüp keçlik sinip yiǵiniǵa aran ülgürüp qaytip kéletti. Sinip yiǵinidin kéyin yataqdaşliri açıqip qoyǵan şulta [272] tétiydiğan moma bilen tuzlangan seyni iştiha bilen yep, xéli

vaqitlarğıçe körgen - bilgenliriniñ parıñını sélip olturuşup nahayiti keç yatatti. Yotqanğa kirip yétip bolğandin kéyinmu hayacanliri bésilmay xéli uzaqğıçe uyqusi kelmeytti. Künler, aylarınñ ötüşi bilen qızıqış, hayacanlınışlarmu bésiqip, unıñ ornını yurtını, ata - ana, uruq - tuğqanlirini séğiniş igileşke başlıdı, bezi qız balılar axşımı yotqanda yétip ata - anisini, öyini séğiniş yığlaytti. Emma, ularnıñ hemmisi teste érişken bu pursetni çin tutup ögenmise bolmaydığanlıqını biletti. Ular Milletler Univérsitéti'nin teyyarlıq fakultétida ikki yıl oqup Xenzu tilini toluq igiligendila başqa mekteplerde özi xalığan kesipte oquyalaytti. Ularınñ musapisi téxi uzaq idi. Bu musapiniñ axırıǵa yétiş üçün belni çin bağlimay bolmaytti. Rozi axun deslepki vaqıtlarda başqa yurtluq savaqdaşliriniñ Xenzu tilida ravan sözlışeleydiğanlıqını körüp, özini bu yerge uquşmay kélip qalğandek sézip yürdi. Emma, toğraqlıqta yürüpmu nurgun kitablarnı oquğan, özlükidin tebi'iy pen dersliklirini öginip 1978 - yılı aliy mektep imtihani eslige keltürülgende vilayet boyıçe yuqırı nomur bilen imtihandın ötkén Rozi axunni sel çağlıǵılı bolmaytti. U öginişke kirişip ketse hemmini untuytti. Künlep - künlep siniptin çıqmay, kitabtin baş kötürmey olturalaytti. Yérım yılǵa qalmay, u xam sözni köp bilidiğanlıqı, gırammatika ve cümle tüzüşke ustiliqı bilen közge köründi. Yıl axırıǵa bara - barmay imtihanlarda hemmini bésip çüşti. Yazlıq tetilde [273] mektepnin etrapidiki kiçik bir siyritma zavutida heqsız işlep, Beijing teleppuzida adettiki geplerni qılalaydıǵan boldi. İkkinçi oquş yilida mektep qıra'etxanisidin kitab ariyet élip oquşqa başlıdı. U bir kitabni qolıǵa alsa kirişipla qalatti. Bilmeydiǵan xetler uçrisa luğet axturup öginivalmıǵuçe köñli tinmaytti. Kitabni oqup bolup, öziǵe yarıǵan bölek, abzaslarnı tercime qılıp baqatti. Deslepte uni közge ilmiǵan, unıñ teleppuzını dorap mesxire qılǵan, İgementerdi ikkisiniñ Wangfuin'diki bir aşxanıǵa kirip bir qaçidin tamaq buyrutalmay, yérım kün olturup aç qorsaq yénip çıqqanlıqını letipe qılıp közidin yaş çıqqudek külüşüp yüridiǵan savaqdaşliri emdi uni hörmét qilidiǵan, bilmigen yerlirini unıñdin soraydıǵan bolup qalǵanıdı. Ularınñ içide qızlarmu bar idi, elvette.

Bu bir yılda Rozi axunniñ yürüş - turuşidimu köp özgiriş boldi. U başqa oǵul savaqdaşliridek çaç qoyuvaldı. Axşımı şimini orun - körpisiniñ astıǵa basturup qır çıqıridıǵan, köñlikini ikki künde bir yuyup yaqısıǵa kir qondurmaydıǵan bolup qaldı. Birküni axşımı u sinipta ders tekrarlavatatti. Aldinqi partida olturidiǵan Ramile burulup, bir gépi bardek unıǵa qarap külüp qoydı. Başqa balılar kétip bolǵanda, u Rozi axunniñ yénidiki orunǵa kélip olturup Rozi axunniñ yéñi ayıǵını körsitip:

– Ayıǵınıız çiraylıqu, – dédi.

Rozi axun külüp qoyup gep qılmıdı. Mekteptin namrat oquǵuçılardıǵa qışlıq kiyim - kéçek tarqatqanda, unıǵa [274] bir tivitliq iştan bilen tenterbiye ayıǵı tegkenidi.

– Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qız keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu. Ular «Héliqi çet ellikke oxşaydıǵan sériq çaçlıq yigit bilen körüşsek bolatti» dep sizni saqlap xéli uzaq olturdi. Ular sizni «Bek tirişçan hem eqilliq iken» dep maxtışıp ketti, şuǵınısı siz ular bilen körüşelmidiñiz.

– Tetilde men işligen zavuttiki qızlarmikin. Men ulardin til ögengen.

– Öziñiz bilmeysizǵu deymen, sizni başqa siniptiki qızlarmu bek soraydu. Héliqi çiraylıq balanlar némişqa téxiçe béşidin badam doppisini élivetmeydiǵandu, unıñkidek tebi'iy büdür çaçni xudayım bizge bersiçu, dep arman qilişip kétidu, axşımı quliqınızmu qızıydıǵandu heqiçan? He rast, qızlarınñ közini qızartqudek çéçiniş bolǵandikin, yalanbaştaq yürsiniş bolmamdu, bu yerde hemme adem şundaq yürgendikin?

Rozi axun némidep cavab bérişni bilmey qaldı. Unıñ köz aldıǵa yurtidiki tuǵulǵandın tartipla béşıǵa doppa kiyidiǵan uşşaq balılar, yigitler, dadisi, çoñ dadisi keldi. Umu şularnıñ biri idi. Yalanbaştaq yürse zadi néme ziyini barlıqını ançe bilip

ketmisimu, bir yéri éçilip qalidiğandek yaki bedininin bir ezasi kem bolup qalğandek tuyğudin qutulalmay azablinatti. Şunin üçün u doppisini neççe qétim élivétip bolup yene kiyivalğanidi. U Ramile'ge duduqlap turup:

– men muşundaq könüp qaptimen, – dédi. Ramile unıñğa doppa toğrisida qayta éğiz açmıdı. Lékin, [275] ikkisi axşımı sinipta yalguz qalğan çağlarda ilgirikidek oçuq - yoruq parañlıştı, Rozi axunmu héçkimge démigen geplirini unıñğa deytti. Yataqdaşliri uni Ramile'ge çaplap çaqçaq qılıştı. Rozi axun Ramile'ni başqa qizlardin yéqin körsimu, şherde çoñ bolğan bu erke qizni toğraqlıq bilen, anisi ve akisiniñ xotuni Hélimigül bilen bağlap tesevvur qılalmaytti. Toğraqlıq unıñ köñlidiki muqeddes cay idi. Şunja, u héssiyatini erkige qoyuvetmey, köprek öginişke bériletti.

Uzaq késel tartqan sahibcamağğa oxşaş solup, reñ - cilvisini yoqıtıp, qurup qaqşal bolup qalğan toğraqlıq qaçanlardıdu asta - asta yene hösnige toluşqa başlığanidi. «polat tavlaş» tin kéyin qum - borannıñ ziyinini köp tartqan toğraqlıqlar köçet tikip orman bina qılışni yilmuyıl boşasturmay çin tutup, kent etrapida qatmuqat orman belbağlirini yétiştürgenidi. Eyni yilliri késilip, kolinip veyran qilivétılgen toğraqlarmu yillarnıñ ötüşi bilen çoñqur yer tégidin bix sürüp çiqip, babbaraver boy tartıp, vucudidiki küç - qudriti hem séhriy küçini namayan qılışqa başlığanidi. Zira'et, ot - çöpler qurup, söget, cigde, térekler arqa - arqidin yopurmaq taşlap zémin yalıñaçlinip qalğanda, qiro qaplığan dalada keç küznıñ soğuş şamili huşqiytip yürgende, qızğuş sériq reñge kirgen toğraq yopurmaqliri qum döñliri ve dalalarnı qaplığan yalqundek lavuldaytti. Şivirğanda uçup çüşkenliri altun reñlik payandaz bolup [276] zéminga yéyılşa, şéxida qalğanliri yiqılmas bayraqtek axiriğçe qeyserlik bilen lipildişip turatti.

Küzde yaş bir ressam toğraqlıqniñ sirtidiki qum döñlirige resim cazisini tiklep qoyup özi yalguz olturup birer ayğıçe resim sizdi. Uni néme iş qilivatidikin, dep yéniğa bargan uşşaq balılar, padiçılar yaki otun tergili barganlar aq latığa sizilğan acayip reñdar körünüşlerni körüp, unıñ özliri künde körüp turidiğan yurtiniñ menzirisi ikenlikige işenmey qaldı. Aşu yili küz ve ikkinçi yili etiyazda toğraqlıqta kişi işinelmigüdek yéñiliqlar köp boldı. Dazhai'din öginiş emeldin qélip ağıçadöñdiki pelempey étiz taşlinip qaldı. Buniñğa eğişipla déhqanlarnıñ qalduruq yer, del - derexliri qayturup bérildi. Déhqanlar kala - qoy béqişqa, qoşumçe igilik bilen şugullinişqa riğbetlendürüldi. Her cüme küni yumılaq bazarda bazar bolidiğan, adettiki künlerdimu toxu - tuxum, süt - qaymaq, yel - yémiş, ğelvir - sévet satidiğanlar üzümeydiğan bolup qaldı. Öz vaqtida kapitalizmniñ quyruqini késimiz dep hemmidin bek varqiriğanlar, qoşumçe hüner - kesip bilen şugullinidiğanlarğa kün bermeydiğanlar qolidin iş kélidiğan ademlerniñ şaraqşitip pul tépivatqanlıqini körüp olturalmay qélişti. Uni - buni dep ularniñ yolini tosıpmu baqti. Axir bolmay özlirimu bu qaynamğa kirip kélişti. Dadüycañ, dadüy partiye yaçéykisiniñ şucisi Nemet bilen mu'avin dadüycañ Abduğeni axunlar özliri toğra dep qarığan yolda çin turup keldi. Ular uzun yilliq tecribisidin bundaq vaqitliq dolqun, [277] qaynamlarnıñ haman iziğa çüşüp kétidiğanlıqığa işinetti. Emma, iş ularniñ tesevvuridikidek bolmıdı. 1983 - yili memliket boyıçe xelq kommunisi emeldin qaldurulup, yerler a'ililerge teqsim qilip bérildi. Bu künler Nemet'niñ hayatidiki eñ qarañgu künler boldı. Tarixtin buyanqi her xil heriketlerde tartıp çiqirilip qalpaq kiydürülgen, naheq azar yégenlerniñ qalpiqi élip taşlinip, nami eslige keltürüldi. Sinipiy küreş tilğa élinmaydiğan bolup qaldı. Nemet cahan özgirivatıdu, kapitalizm tirilip, ötmüştiki bay - poméşçiklar yene xelqniñ şillisiğe minidiğan boldı. Kompartiye buniñğa yol qoymaydu. Bu iş haman sürüştürülüdu, buni tosidiğan adem çıqmay qalmaydu, dep, yuqiriniñ höccet - uqturuşlirini bésip qoydi, hetta yuqiridin kelgenler bilen qarşılaştı. Gunşéda éçilğan yiginda:

– Bizniñ bu işlirimiz öz kaçitimizğa özimiz urğanlıq bolmay néme? Şunçe yildin béri biz kopiratsiye qurimiz, kommuna qurimiz dep can tikmiduqmu? Aşu işlirimizniñ hemmisi nölge teñ boldimu? Yerni déhqanğa qayturup bersek ularni qandaq başqurimiz? Hemme adem öz yérini térisa, biz néme iş qilimiz? – dep qaynap sözlidi.

Bu özgiriş Abduğeni axunniñmu kallisidin ötmeytti. Kompartiye dégen pulni dost tutmaydığan, namratni, acizni, adaletni yaqlaydığan partiye deydiğan bir étiqad uniñ qan - qeniğa sıñıp ketkenidi. U yaş vaqıtliridin tartıp aşu étiqadi yolida semimiy - sadaqet bilen işlidi, hetta céninimu tikip qoydı. Ezeldin [278] hoquqidin, ornidin paydilinip nep alay, özümni semritey démidi. Bügün u yaşlıq baharini, hetta pütün hayatini béğışlığan, özi uluğ, ehmiyetlik dep bilgen işlarniñ inkar qilinginini körginide ganğirap qaldı, hetta ümidsizlendi. U dili başqa, tili başqa ademlerdin emes idi. Zor özgirişlerge tézdin maslışıp kétélmeytti. U peqet rehimsiz emeliyet davamida, polatteq pakit ve özgiriş davamida azablıq tallaş ve çoñqur oyliniş arqiliqla rohiy dunyasini yéñilap, teñsep kétéleytti. Buniñ üçün vaqıt kérek idi.

Yéñi yéza siyasetliri illiq aptaptek zéminniñ bulun - puçqaqlirininu qoymay illitti. Kopiratsiyeliş devriniñ selbiy qehrimanliri İbrahim giciñ, Sidiq axunlar hayat bolğan bolsa qandaq héssiyatta bolar idikin, emma déhqanlar ötkén işlarni eslep olturmay, yerge qayta érişkinidin çeksiz xuşal boluşti. Uların bu xuşallıqı xuddi 50 - yıllarniñ béşida yerge érişken déhqanların xuşallıqığa oxşaytti. Ular mana emdi buyruq boyıçe işleydiğan medikarğa emes, heqiqiy déhqanğa oxşığanidi. Déhqanda yerge bolğan igilik hoquqı bolğandila ğurur bolidu, yerge muhebbet bolidu. Öz aldığa iş qiliş erkinlik bolğandila icadçanlıq hem tirişçanlıq bolidu. Ene şularğa érişken déhqanların qizğınliqı ve ğeyritini héç nersige teñleştürüş mumkin emes idi.

Toğraqlıq künséri özgirivatatti. Bolupmu qumluqniñ içkiriside néfitlikniñ éçilişi bu özgirişni [279] hessilep tézlitivetkenidi. Néfitlikke baridiğan yol toğraqlıqniñ yénidin ötetti. Néfitlikke baridiğan yoğan - yoğan aptomobillar, çoñ kozupluq may aptomobilliri, minibus, pikaplar yol boyida toxtap, néfitçilar déhqanlardin toxu - tuxum, yel - yemiş sétivalatti. Ular baha talaşmay, özliriniñ déginige alidiğanlıqı üçün, déhqanlar ular bilen soda qilişqa amraq idi. Künler ötkençe bu yerde kiçik bir bazar peyda boluşqa başlidi. Yol boyida bir «Sichuan aşxanisi», aşxana etrapida birneçe kiçik dukan, satıraşxana, qeniğ girim qilivalğan, tar kiyimlerni kiygen Xenzu çokanlar peyda boldi. Bu çokanlar şopurlar ve néfit işçiliri bilen birdemde tonuşup, ular bilen aşxana, satıraşxanılarga kirip kettetti yaki ularniñ maşinisığa çiqip bille kettetti. Sadda déhqanlar, iş körmigen yaş balılar ularğa heyranlıq bilen ağzini éçip qarap qalatti. Néfitlik kéneygençe bazarmu çoñaydı. Yolniñ ikki teripidiki aşxanılar, soğuş içimlik, haraq - şarab, turmuş buyumlrini satidiğan dukanlar bir - birige ulışıp ketti. Yumilaq bazarda aşxana éçip, samsipezlik qilip tüzük pul tapalmığan Recep axun isimlik yaş déhqan tunci bolup yol boyida «Uygur ta'amliri aşxanisi» éçip, polu, leñmen, kavap, samsa sétip ronaq tépişqa başlidi. Uni dorap yene birneççisi aşxana, navayxana açti. Dukanların aldi, aşxanılarda moda naxşılar yañrap turatti. Ün'alğu léntiliri toxtimay qoyulivergenliktin ğajildap çiqidiğan bolup ketkenidi. Bazarda pul tépivatqanlarni, néfitçilarniñ pulni şaraqşıtip xeclevatqanlıqini körüp déhqançiliqtin rayi yağan, oqet qilğudek desmayisi yoq [280] bir qisim yaşlar bilen iş xuşyaqmaydığan layğezeller da'im aşxanılarniñ aldida quruq parañ soqup olturatti yaki bazar arilap yéğenniñ ağziğa, kiyğenniñ uçisığa hañvéqip qarap yürüşetti. Uların arisida Zeynepxan'niñ 22 yaşlarğa kirip qalğan, bir öylinip xotuni bilen acrışıp ketken oğlu Exmet'mu bar idi. U ağiniliriniñ arqisidin Ürümqi'ge bir bérıp kelgendin buyan qulıqığa ğep kirmeydiğan, qoli işqa barmaydığan bolup qalğanidi. Uniñ toğraqlıqta turgusi kelmeytti. Bir yaqlarğa béşini élip çiqip kétéy dese puli yoq idi.

Şuňa yol boyida toxtıǵan maşınlarǵa zen qoyup, şopurlarǵa sürkişip, ularǵa aşxana tonuştırup, maşınılırǵa su ekilip bérıp etrapida çörgilep yüretti. Birküni toyǵuçe yep - içip boyunlırǵıçe qızırılǵan bir şopur put - qoli çaqqan, teq - turqı qamlaşqan bu déhqan yigitke diqqet qilip qaldı. Uni yénıǵa çaqırıp şeret bilen: «Maǵa bir yardımçı lazım, men bilen içkirige baramsen?» dep sorap qaldı. Exmet qulaqlırǵa işenmigendek turup kétip: «Méniñ pulum yoq, içkiride tonuşummu yoq» dep cavab berdi. Şopur yene: «Mende pul bar. Men bilen mańsañ cıq yerlerni körisen, pul tapisen» dédi. Exmet maqul bolup béşini lıñşitti. U içkirige bérivalsamla bir amal qilip Rozi axunni izdep tapimen, dep oylaytti, içkiriniñ neqeder keñlikini bilmeytti.

U bir aǵınisige: «Adaş, men içkirige kettim, öydikilerge dep qoyarsen» dégende, aǵınisi uni çaqçaq qilivatidu, dep oylap qaldı. U şu küni keçtila natonuş şopurnıñ maşınısıǵa cıqıp kétip qaldı. Yol boyı [281] şopurnıñ sızıqıdın çıqmay tırışıp xızmitini qıldı. Şopur uni Henan ölkisiniñ Jingzhou şehirige apirip, şeherniñ bir cétide aşxana açídıǵan Uyǵurlarǵa tonuştırup qoydı. Bu körünüşte aşxana bolǵını bilen emeliyette aq çekidıǵan ve satıdıǵanlarınıñ uvisi idi. Exmet bu yerde bir mezigil turup dukan ğocayınlıridin ve öz - özidin seskendi.

U yaxşı a'ilide islam eqidisi bilen çoñ bolǵanıdı. Qan - qénıǵa sıñıp ketken pakiz eqide uni her vaqıt yaman yoldın qaytışqa ündeytti. U az - tola pul tapqandın kéyin bu aşxanidin cıqıp kétip, yéñi tonuşqan aǵınılırı bilen Guangzhou'ǵa bardı. Emma, bu yerdimu işlar unıñ arzusidek bolmıdı. Bu yerdiki Uyǵur oqetçilerniñ köp qısmı pul tépiş üçün canni tikip xeterge tevekkül qılatti, qanun bilen oynışatti. Şuňa, bir mezigil pul tapsimu tola hallarda aqıviti yaxşı bolmaytti. Exmet bir mezigil qéqilip - soqulup, ǵańgirap yürdi. U şuni körüp yettiki, bu yerdikiler hemmimiz musulman, hemmimiz Uyǵur déyişip turup bir - biriniñ orisini kolişidiken, pul üçün bir - biriniñ qénini tókıdiken, pulı yoq, iş körmigen bıçariler hemme yerde bozek bolıdiken. Koçıda açlıqtın ölüp qalsañ yaki méhmanxanıda bıkarın - bıkar pıçaq yep ölüp qalsañ özünıñ şori iken. Démek, Guangzhou'da put tirep turuş üçün pul bolmısa bolmaydiken. Exmet pul üçün şundaq bir yolǵa qedem qoyup qaldiki, u goya barsa kelmes yol idi. Bu yol aşu yerlerde şérin xam xiyallar bilen temtırep yürgen talay yigit - qızlarınıñ yaşıq baharı, hayatını nabut qılǵan [282] idi. U şunıñdın kéyin ismini özgertip, yurtı bilen bolǵan alaqsını çort üzüp suǵa çökken taşteq ğayıb boldı. Toǵraqlıqlar u toǵrisida xilmuxil perezlerni qılışatti. Her xil epqaçtı geplerni bir - birige yetküzüşetti. Emma, unıñ nediliki, néme iş qilidıǵanlıqını ular mutleq bilmeytti.

[283] Yigirme altınçı bab

Turdi qariy 1984 - yılı tuǵılǵan oǵlını teleylik bala boldı, dep qaraytti. Unıñ çoñ balılırı tuǵılǵanda Hélimigül emgeknıñ aldıraşçılıqıda balılırǵa tüzükrekmu qariyalmaǵanıdı. Bu oǵlı cahan ońsalǵanda tuǵıldı. Hélimigül bu qétimqi tuǵutıda qırqı toşquçe harduq élip, qırqıdın kéyin balısını baqqaç öy işliri bilen boldı. Turdi qariy anisini étizǵa çıqmay, aram élišqa devet qilip tursimu, ömürvayet işlep ögengen Zeynepxan öyde olturǵısı kelmey étizǵa çıqıvalatti. Étiz - ériqni bir kün körmise buruqturma bolup qalatti. Étizniñ sap havası, aptipi, ğur - ğur şamallırı unıñ cénini yayritivétetti. U özini yer bilen, zel - zira'et, qurt - qońguzlar bilen yiltızdaş, tomurdaşteq, ularnıñ köñlini, derdi yaki xuşallıqını bilip turǵandek sézettı. Étizda işlevétip «Qurup çakildap kétipsiler, silerni suǵırídıǵan su qéni? Silergimu uval, hemme éǵırçılıqni silerge salimiz, derdinlarǵa yetmeymiz», «Sen némançe oruq, aciz bolup qalǵansen, hey bıçare, qara avu başqılarǵa, yopurmaqlırınıñ qapqara parqirap turǵınıǵa,

sen némişqa ulardek bolalmaysen?» dep sözleytti. İlgiri bille işleydiğan ayallar unıñ bundaq geplirini anlap [284] külüşetti. «Zeynepxan étiz bilenla emes, mal - varan bilenmu sözlişidu. Kala - qoylarmu unıñ gépini çüşinivatqandek unıñ déginini qilidu, uni körse yavaşlap, arqisidin egişip mañidu» déyişetti. Hazir u ayallar étizğa çıqmaydu, étizlar ilğirikidek ademge tolup turmaydu. Qız - çokanların küлке - çaqçaq, naxşilirimu anlanmaydu. Kişiler étizğa xalığan vaqtida çiqip işleydu, işni tğitip mal - varan yaki hñner - oqetnıñ gémide bolidu. Cahan rasttinla oñşilip qaldi. Zeynepxan'niñ ikki akisimu qériganda yaxşı kñnlerge ulaştı. Ömri éğir emgek, til - ahanet içide ötken bu ademler bek yürek'aldi bolup ketkeniken, çoñ bolup qalğan baliliri birer iş qilip pul tapaylı dése, qorqup titreydu. Ular «Siyaset dégennıñ tikişi toxtimaydiğan nerse, bugün toğra bolğan iş ete xata bolidu. Emeldarlar gépidin tinivélivéridu. Kelğülük puqrağa kélidu, eñ yaxşısı bay bolup közge körñnıp qalmay, bek namrat bolup aç - toqmu qalmay, el qatarı yaşığangá yetmeydu» deydu. Oğulliri dadiliri éytqandek, «el qatarı» işlep yürñpmu xéli hallinip, ata - anisinimu yöligñdek bolup qaldi. Şuğınısı dadısı biçarize...

Zeynepxan'niñ köñli buzulup yığa tutti. U piçirlap ata - anisinin rohiğa atap du'a qildi. Arqidin «Muşu kñnliringe şükri xudayım» dep uluğ - kiçik tindi. Démisimu hazir unıñ ağırñğudek yéri yoq. Turdi qariynıñ kñni obdan. Rustem vilayette çoñ idaride işlevatidu. Rozi axun içkiride aliy mektepte oquvatidu. Exmet'la unıñ kéçe - kündüz xiyalidin çıqmay endişige salidu. Exmet [285] unıñğa toğraqliqta turgusi yoqluqını éytqan. «Sen bilmeysen ana, Ürümçi dégen bek keñriçilik iken, u yerde herqandaq adem birnéme qilip cénini béqip kételeydiken» dégenidi.

Zeynepxan uni Ürümçi'ge kettimikin dep perez qilatti. Kéyin unıñ içkirige ketkinini anlap, herqançe bolsimu bir éğiz xoş dep qoysa bolmamdu, dep ağırindi. Axir yene «Nede bolsa aman - ésen bolsun. Aman bolsa birkñni bolmisa bir kñn qaytıp kéler» dep oyildi.

Zeynepxan xiyal bilen xéli köp yernıñ otıqını otivetkenidi. U sirqirap ağırvatqan bellirini ruslivéliş üçñn birdem öre bolup turdi. Uduldiki étizda kimdur biri mükçiyp oturup ot otavatatti. Arqisidin qariğanda Abduğeni axundek qilatti. Ayzimxan xélidin béri késelçan bolup qalğanlıqtin, étiz işimu, öy işimu Abduğeni axunğa qalğanidi. Bezide yatlıq bolup ketken qızlırı bilen küyü oğullirimu qarışatti. Şundaqtimu öy igisi bolğan ayal kişi yétip qalsa unıñ ornını héç nerse tolduralmaydu, ayal kişi yoq öyde boran uçidu. İşlar yürüşmeydu. Er kişi issiqsız, aç - toq qalidu. İlgiriki vaqıtlarda ularnıñ turmuşı hemme ademnıñ hevisini keltüretti. Tépişmiğñçe élišmas dégendek, ular taza tépişqanlardin idi. Ayzimxan bek işçan, oñluq ayal. Abduğeni axunmu bahasız adem. Bir - biriniñ qedri taza ötüliðiğan yıllarda Ayzimxan köz tegkendek yétip qaldi. Abduğeni axunğa tes boldi.

Zeynepxan kiçikide unıñ bilen oynap yürğen çağlırını, kéyinki çağlarda Abduğeni axunıñ xuddi [286] qérindişidek özige ve a'ilisidikilerge yaxşılıq qilip kelğinini eslidi. Açarçılıq yıllırı u her qétim baliliri bilen amalsız ehvalğa çüşñp qalğanda çandurmay yardım qolını sunup, uni ve balilirini xizirdek qoğdap keldi. Herbir tal dan göherdek qimmet bolup ketken aşu yıllarda unıñdin başqa adem undaq qılalmaytti. U da'im Zeynep'niñ éğıl - qotanlırını oñşap, étiz işlırığa qarışıp turatti. Bu işlırı üçñn zadi minnet qilip baqmaytti. U herqandaq çağda Zeynep'ni körse çirayı éçilip mulayimlişip kétetti. Zeynep'ke bolğan qayıllıqı ve amraqlıqını zadi yoşurmaytti. Zeynep minnetdarlıq yüzisidin étip bergen bir qaça aşni eceb oxşaptu, dep maxtap - maxtap içetti. Ayzimxan'mu «Bizniñ adem Zeynepxan'ğa aşiq, unıñ hemme némisi, herqandaq işi bizniñ ademge gül körñnidu» deytti. Bu gepni héçkim başqıçe menide çüşenmeytti.

Abduğeni axundek köñül - köksi mana men dep turidiğan, yürüki altundek sap ademniñ xupiyane iş qılmaıdığanlıqını, Zeynepxan'niñmu uniñdin qélişqusız ikenlikini hemme adem biletti.

Bir qétim Abduğeni axun ularniñ yigilip qalğan köteklirini yérip bergili kélip, hoılda bir kün keçkiçe otun yarı. Zeynep uniñğa ussuluq açıqıp yénida birdem turup qaldı. Abduğeni axunniñ qızırıp, terligen, küç - quvvet urğup turidiğan qavul bestı, paltını kötekke zerb bilen urğanda «hu!» dep küçinişliri, işta pışqan, tomurlırı köpüp çıqqan tom - tom bilekliri uni öziğe tartıplıvaldı. Némişqidur uniñ yürekliri téz - téz soqup, çirayı ot élip [287] ketkende qızardı. Toxtı qarıydın ayrılgandın buyan tunci qétim bir er kişı uni şunçe celp qılğan ve hayacança salğanıdı. U özıdiki bu özgirişni «şeytanniñ keynige kirgenlik» dep çüşendi. Her qétimqi namızıda gunahlırığa tova qılıp, xudadın küç - quvvet ve pak iman ata qılışni tilidi. Abduğeni axunni qérindişidek körüşke tirişti. Emma, u çüşini kontrol qılalmaytti. U da'im Abduğeni axun bilen er - xotun bolup çüşeytti. Etisi boyını paklap, caynamazda oturup xudağa tova qılatı. Kündüzliri Abduğeni axundın özini qaçurup yüretti. Yéşiniñ çonıyışına eğişip bu xil tizginligüsiz héssiyatmu asta - asta iziğe çüşti. Uniñ ornını qérındaşlıqqa oxşap kétédiğan écilliğ aldı. Teqdirniñ yazmışı bilen ular quda boldı. Micezi dadisinıla tartqan Hélimigül bu öyge qumğa su sıngende sıñıp ketti. Zeynepxan muşundaq işcan, onluq qızni aşu a'ilidin tartılğanlıqı üçün özini ularğa qerzdardek sézettı. Şuna, künde déğüdek Hélimigül'din anisiğe tamaq çıqartıp turatti. Hélimigül'ge «Aniliriniñ işi bolsa qılışıp bersile balam, bu öyde men bolğandikin» dep tapılup turatti. Hélimigül bezide öyidin yığlap kéletti, «Anamni davalıtaylı dések pul yoq, dadam şunçe yıl köpçilikniñ xizmitini qılıp eceb azraq bolsımu yığıp qoymaptiken» dep zarlınatti. Démisimu Abduğeni axun köpçilikniñ yıñne çağlıq nersisige köz salmay işligen adem idi. Büğüni künlükte ayalıniñ késilini davalıtışqımu qurbi yetmeydiğan orunğa çüşüp qaldı. Uniñ eksiçe, eyni yıllarda tilemçidek tağar kötürüp dadüy [288] ambiriniñ aldidin kételmeydiğan Davut kanayğa amet taza keldi. Uniñ babbaraver çon bolğan, anisiğe oxşas boy tartqan oğullırı birlişip paxta térip, Davut kanayniñ a'ilisi nahiye boyıçe danlıq on miñ yüenlik a'ile, yüzmiñ yüenlik a'ile bolup kététti. Hélimigül'niñ éytişçe, Abduğeni axun baliliriniñ tapa - tenisige çidimay, Davut'tın qerz sorap barganiken, Davut uni sésiq gepke taza toyguzup yolğa saptu. Abduğeni axun har élip bir hepte orun tutup yétip qaptu. Zeynepxan muşu gepni anlığandın kéyin, öziniñ yığqan - tügkenliri bilen Rustem aymu'ay evetip turidiğan pulları qoşup Abduğeni axunniñkige 500 koy kirgüzdi. Buni anlap başqa qolum - qoşnilarmu beş koy, on koydın yardım qılıştı. Ayzımxañ bir ay nahiyelek doxturxanıda davalınıp xéli onşılıp yénip çıqtı. Lékin uniñ késilini üzül - késil saqaytqılı bolmaydiğan, quvvetlik yémise, béqiş tapmısa bolmaydiğan késel iken déyişetti. 60 yaşların qarisini élip qalğan Abduğeni axun étiz - ériqniñ işini qılıp öyige kelgende öyniñ işini qılatı. Ayzımxañ'ni obdanraq béqiş, hardurup qoymaslıqniñla koyıda yüretti. U ene şundaq adem idi. U hazır dadüycañ bolmisimu, qoli qısqa bolsımu, déhqanlar uni yenila yaxşı köretti, hörmet qılatı...

Zeynepxan kimniñdur tovlıan avazını anlığandek bolup ittik béşini kötürgende, étiz qırıda pıldırlap özi terepke yögürüp kélivatqan nevre qızını kördi. Ata - anisi sıñlımızniñ étini öçürmeymiz, dep uniñ étini Zumret qoyğanıdı. Zumret çon anisini körüp:

[289] – Çon ana, Rustem akam keldi! – dep tovlidi. Zeynepxan'niñ yürüki xuşallıqtın tépçeklep, çirayığa qızilliğ yögürdi. U aldiriginidin sel deldügünüp ornidin qoptı - de, nevre qızını yétiliginiçe öyi terepke yögürdi.

Hoylidiki supida olturğan Rustem anisini körüp ittik aldığa keldi. Anisinin çaçlırida aq köpiyip qalğanlıqını, köziniñ quyuqidiki qoruqlarınıñ çoñqurlap qalğanlıqını hêsabqa almıǵanda, u yenila xéli yaş körünetti. Rustem anisiǵa amraqlıq bilen erkilep, uniñ qollirini qoşlap tutuvélip yirik aliqanlirini yüzige sürkidi.

– Hemmidin muşu qolliriniñni bek séğinimen cumu ana, çüşümdimu muşu qolliriniñ bilen bêsımni silap turǵınıñni körimen, – dévidi, Zeynepxan’niñ közidin yaş çıqıp ketti. Zeynepxan uniñ gépi üçünla emes, oǵlınıñ qeddi - qametlik, insablıq er bolup yétilginige xuşal bolupmu yıǵlavattı, ana köñli dégen şundaq. Ular xapiliqtin köre xuşallıq üçün yıǵlaydu. Taǵdek éğirçiliqqa ğiñ qılmiǵan, ni - ni derd - elemierge yaş tökmigen ana, balisidin kiçikkine bolsimu dili su içkenlikini üçün özini tutuvalalmay qalidu.

Ana - bala supıǵa sélingan körpe üstide olturup uzaq muñdaştı. Bu yıl yazda oquş pütüzidigan Rozi axunniñ, Exmet’niñ gépini qılıştı. Rustem vilayetke yötkilip bargandin keyin Abbas şuciniñ qeyinisiñlisıǵa öylengenidi. Bu toy işini şuciniñ xotuni özi otturiǵa qoyup, Rustem’ge köp çıqım qıldurmayla qılğan [290] bolup, toydin keyin Abbas şuci Ürümçi’diki bir nazaretke nazir bolup yötkilip ketti. Mana emdi Rustem’ni özi işlevatqan nazaretke qaraşlıq bir idarige yötkigenidi. Başqa adem bolsa buni tépilğusiz purset bilip doppisini asmanǵa atqan bolattı, emma Rustem yurtıǵa, bolupmu anisiǵa çidimay qaldı. Anisinin özlirini qandaq capada çoñ qılǵını uniñ ésidin zadi çıqmayttı. U emdi baliliriniñ rahatını körüp, ğem - ğussisiz yaşıǵı kérek idi. U Ürümçi’ge ketse anisini da’im yoqlap, hal - ehvalidin xever élip turalmaydu. Eger barmaymenla dese, ayalı uniñ bilen acırıǵıp, ikki yaşqa kirgen oǵlını élip kétiveridu. Bu qétim u muşu oybirini anisi bilen ortaqlıǵı, anisinin meslihetini éliş üçün kelgenidi. Eger anisi: «Qérip qaldım, méni taşlap kétemsén» la dese, u hécnémige qarimay qalğan bolattı. Emma, anisi «Némişqa barmaysén, bargın balam, oǵluñni yétim qılma. Çoñ şeerlerde yaşıp köklep ket. Exmet’ni izdep tépip bêsini silap qoy, ukañ emesmu, maña pat - pat xet yézip tursañ, xizmet bilen bu tereplerge ötkende yoqlap tursañla bolidu» dédi ve Rustem’ni qayta éğiz açurmidi. Rustem şeergerge qaytıp uzaq ötmey Ürümçi’ge ketti. Méñiştin burun yurtqa yene bir qétim kélip, anisi, uruq - tuǵqan, yurtdaşliri bilen xoşlaştı. Toǵraqlıqlar uni xéli yergice arqisidin uzitip bériştı.

Açarçılıq yilliri idi. Zeynep balilirini egeştürüp qonıqı çanap kétilgen étizliqtin purçaq térvatattı. [291] Qonaq arisiǵa térilğan purçaqımu allıqaçan orup élip kėtişken, peqetla yerge çéçilip ketken danlirini toluq yıǵıp bolalmıǵanıdi. Ularǵa topa arisidin bir tal, ikki tal yaki birer oçum purçaq uçrap qalattı, balılar inçike, kir barmaqliri bilen muzdek yerni kolap, sapsériq danlarnı körgende «ana, ana!» dep xuşal çurqırıǵıp kétetti. Ular qedemde bir qonaq köteklirige, polat tavlaştin qalğan qattıq, qapqara daşqallarǵa putlıǵattı, birdinla ularniñ yénida sürlük, çoñqur orılar peyda boldı. Zeynep uni polat tavlaş mezgilide yaǵaç köydürüş üçün koliǵan orılar iken, dep oylidi. Zeynepxan ora aldida topa kolap olturğan Rozi axunniñ qandaqlarçe orekke çüşüp ketkinini bilmey qalğanıdi. Uniñ «Ana, méni tartıvalǵın!» dégen avazi yerniñ tégidin anlaǵandek qılatı... Zeynep qorqup çiliq - çiliq terge çömgen halda oyǵınıp ketti. Oǵlınıñ avazını çüşide emes, xuddi oñıda anlaǵandek, u avaz qulaq tüvide hélihem yañıratqandek tuyulup, önderep öyniñ hemme yérige qarap ketti. Çüşı ikenlikini bilgen bolsimu, yüriki sıqılğan halda mendep turup kétip, emdi Rozi axunǵa néme bolǵandu? Uni némişqa orekke çüşüp kétip çüşigendimen, uniñǵa birer péşkellik yüzlinivatamdu ya? Dep oylidi. İçide: « İ uluǵ Alla, özün bar, özünge asan, bendenǵe qıyın, gunahkar bendiliriniñni öz panahında saqlıǵaysen, aşu musapir oǵlumnı péşkellik, aǵrıq - silaqtin, közi yamannıñ közidin, oti yamannıñ otidin saqlıǵaysen...» dep piçirlidi.

[292] Del şu künlerde toğraqlıqtın neççe on min kilometir yıraqlıqtıki çon bir şeherde turuvatqan Rozi axunniñ hayati heqiqetenmu xéyim - xeter içide turatti. Oquş pütküzi diğan sinipniñ oquğuçiliri aliy mektep hayatidiki eñ axırqı imtihağa teyyarlıq qilivatqan künlerde Rozi axun uda birneççe kéçe yatıqıǵa qaytmıdı. İzdep çıqqan savaqdaşliri uniñ da'im ders tekrarlaydıǵan derexlikte öre turup kimler bilendur munazirilişivatqandek qaynap sözlevatqanlıqını körüşti.

U özini qayturup eketmekçi bolǵan savaqdaşliriǵa muşt étip yéqin yolatmıdı. Çüştin kéyin ciddi qutquzuş maşinisi kélip Rozi axunni doxturxanıǵa élip ketti. U şeher sirtidiki rohiy késellikler doxturxanısında üç ay yattı. Yaxşılınıp, doxturxanidin çıqqanda, savaqdaşliri allıqaçan oquş pütküzüp kétip qélişqanıdı. Peqet Ramile'la uni anda - sanda yoqlıǵaç, uniñ doxturxanidin çıqışını kütüp mektepte turuvatatti. Yavaşlap cimğur bolup qalǵan Rozi axun Ramile'niñ so'alliriǵa toluq cavab berdi. Ramile:

– Sen némişqa özün bilen özün geplişisen? – dep sorıǵanda:

– Özüm bilen özüm gepleşimdim. Hazir méniñ etrapimda nurgun yoçun ademler bar. Pakar - pakar, çirayını körgili bolmaydu. Lékin, nahayiti aldıraş yürüşidu, hemme yerni timisqılap, axturup, qoliǵa çıqqanı élip kétidu. Körgenla nersini şalapşitip yep qurutuvétidu. Axşımı uxlay désem karivitimda yétivalidu. Tamaq yey dep tursam qollirini tiqip qaçamdikini yevalidu. Men amalsız [293] ular bilen munazirilişimen. Ular bek yolsız, – dédi.

Ramile etrapıǵa qorqumsirap qaridi:

– Qéni qeyerde u ademler? Men némişqa körelmeymen, ular méniñ etrapimdimu barmu?

– Bar, hemmıla yerde bar. Ularınñ bedinidin, éğizliridin sésip ketken qara layniñ puriqidek yaki béliq puriqidek gélite pura qélidu, sen ularniñ paçıqıda olturuvatisen. Men ularniñ arısında aran qistilip turuvatimen. Mana bir putumni qoyǵudek yer yoq. Hava yétişmey dénim siqilip kétivatidu...

Rozi axunniñ tatirip ketken çirayıǵa qarap Ramile qorqup ornidin sekrep turup ketti:

– Vay, néme deydiǵansen, mañǵine ademni qorqutmay, hazir némişqa munazirileşmeydiǵan bolup qaldıñ?

– Héliqi men içidiǵan aq dora bargu, şu méni sevr - taqetlik qilip qoydı. Bozek boluvatqinimni bilip tursammu taqet qilimen. Ular bilen tinç bille yaşaymen.

– Bek yaxşı qipsen, dorañni içidiǵan vaqıt bolup qaldı, içivalamsen?

– Maqul, içivalay.

Ramile bilen mektep qoşup bergen er oqutquçı Rozi axunni yurtıǵa élip mañdı. Rozi axun poyızda birdemmu olturmay öre turuvaldı. Közmu yumıdı. Tamaqni qoliǵa élip «Xeqler aǵzını tiqip qoydı» dep töküvettetti. Ular poyızdın çüşüp aptobusqa çıqtı. Aptobus dérizisidin çöl - bayavan, qumluqlar körünüşke başlıǵanda Rozi axun asta - asta tinçlinip uyquǵa ketti. Toğraqlıqqa yétip kelgende, xuddi hélila çıqip kétip qaytıp kelgende, [294] hemmeyleñe şundaqla bir qarap qoyup öyge kirip ketti, körüşmigili üç yıl bolǵan anisiǵa qarap birdem turup kétip, éçingandek béşini çayqap qoydı. Oǵlınıñ bu halidin Zeynepxan'niñ yara basqan yüriki yene bir qétim lexe bolǵan bolsimu, qandaqla bolmisun töt ezayi saq qaytıp kelginini oylap könli sel teskin taptı. Ramile bilen xenzu oqutquçı bir sanduq dorini qoyup, öydikilerge Rozi axunniñ dorisini vaqtida içküzüşni tapılap xoşlışıp qaytıp kėtişti. Yolǵa çıqıştın bir kün burun, axşımı Ramile Zeynepxan bilen Hélimigül'din tartinipmu olturmay:

– U tépilğusız ésil bala idi, mu'ellimlirimiz uni kallisi bek ötkür, kelğüside çon işlarnı qilidu, deytti. Men uni şunçilik yaxşı körettim, isit, isit, – dep buquldap yıǵlıdı.

Rozi axun toğraqliqta bir mezigil tinç yaşidi.

[295] Yigirme yettinçi bab

Bu dunyanıñ işliriğa néme dégülük. Aliy mektepni yéñila pütüzüp yaşliq tuyğuliri ve şéiriyet ilahiniñ séhirlik qanatlırida pervaz qilivatqan vaqitlirimda eger birkim maña «Pat arida bir mehbusqa aylinip, tarim çöllükide 20 yıl emgek qilisen» dégen bolsa, men qaqaqlap külüp uni sarañ dégen bolattım. Aşu emgek bilen özgertiş meydanida, bir künlük éğir emgektin hérip - éçip, topa ve terge çömülgen halda qaytip kélip, qepestek tar, havasi bulğanğan gundixaniniñ sémont torusıǵa qarap yatqinimda, yene biri maña: «Bir künlerde sen çon şeerde, dañliq bir orunda işleysen, amet, muhebbet ve şéiriyet ilahi saña yene quçaq açidu» dégen bolsa men unimu aldımçıǵa çiqirivetken bolattım. Emma, réalliq özgiriş ve möcizilerge şuqeder bay ikenki, unıñ aldida insan eqli çolta, herqandaq yazğuçiniñ qelimi gal iken. Bu teqdırniñ işimu? Teqdır bir kimlerniñ qoli arqiliq yene bir kimlerniñ hayat - mamati ve turmuş yolini belgilemdü? Eger teqdır mevcut emes, tasadipiyliq mevcut dések, tasadipiyliq da'im alahide bir kimlernila saqlap turamdu?

Dadam bir kuplét şéir üçün gunahsız bir qızniñ ölümige sebebçi bolğili tas qalğanda, uni nikahıǵa élip [296] qutuldurup qalğaniken. Men bu hékayini kiçik vaqitlirimda anamdin anlıǵan. Anam hayat vaqitlırida dadamni qehrimandek köretti. Unıñ üçünla yaşaytti. Men bir kuplét şéir üçün 20 yıl türmide yattım. 43 yéşimda öylendim. Dadam 62 yıl ömür kördi. Men qançilik ömür körermen?

Dadamdek ömür boyı şéirǵa heves qılıp ötken adem az bolsa kérek, unıñ ikki - üç sanduq kitabı bar idi. Hemmisi eyni devrniñ usta xettatlırı teripidin köçürülüp, sipta tüplengen, qélin muqavisiǵa imir - çimir reñlik neqiş yaqı güllerniñ resimi sizilğan kona kitablardı. Muqavidiki güller maña xuddi rast güllerdek körüngeñliktin da'im qolumni uzitip silap baqattım. Muqavidiki xetlerni hecilep oqup çüşenmey, dadamdin sorisam, u maña: «Sen bilmeysen, sel çon bolğın, şu çağda bularnı ögitimen, muşu kitablirimni kéyin saña qaldurimen» deytti. Bıkar vaqitlırida tavar yağlıqqa orap tekiyniñ tégige tiqip qoyğan birer kitabni élip oqup olturatti. Zoqlınıp ketken vaqitlırida méni aldıǵa çağırıp, «Kördüğmu mavu misraniñ çiraylıqlıqını» dep ünlük oqup, tehli qılıp kététti yaqı özini basalmay, saqal - burut basqan ağzını midirlitip kiçik balılardék xirildap kületti. Bir qétim, xémir yuğuruvatqan çon anamni çağırıp şéir oqup bérivatqan çégida, çon anamniñ xémir yuqi qollarını silkip xapa bolup çéçilip ketkini Hélimu ésimde. Dadam maña: «Şéir oqup behr éliş qaltis huzurluq iş, sen şéir oqu, lékin şéir yazma. Yazğandimu xeqlerge körsitip, dañlap yürme. Avvili ezeldin şéir yazğan ademniñ yaxşı kün körgini [297] hem öz ecilide ölgini az» deytti. Dadamniñ muşu gépi méni şéirǵa qızıqturup qoyğanıdı. Mektepte oquvatqan çégimda medrisede yadlıǵan şéirlarniñ uslubida bir şéir yézip baqqanıdim, mu'ellimge yara p ketti. Şunıñdin kéyin «bala şa'ir» atılıp, her xil pa'aliyetlerde «şéir» déklamatsiye qılıp yürdü. Şéirniñ némilikini aliy mektepte az - tola hés qıldım desem bolıdu. Şu çağlarda gézitlerge bésilip maxtalğan şéirlirimni kéyin oqup béqip, addiyliqidin heyran qaldım. Şéirni heqiqiy çüşengen vaqtim türmidiki vaqtim boldı. Nelerdindur qolda köçürülgen kilassik şéirlar, çet el şa'irliriniñ şéirliri, hetta türmide yézilğan şéirlar peyda bolup qoldin - qolǵa ötüp turatti. Bularniñ içide yaramsızlırı yoq déyerlik idi. Her misra, her söz yürekke tesir qılıp qanni qaynitatti. Ularniñ tesiride iç - içimdin gah aççıq, gah şérin yaqı munluq hés - tuyğular örlep, qolumǵa qelem alğum kéletti. Yazğanlırimni parçe qegezge köçürüp, qegezni simdek inçike yimirip, iştan - çapinimniñ estiri içige tiqivergenidim. Türmidin

çıqqandin kéyin ularniñ bir qismini retlep neşriyatqa berdim. «Türmide Yézilğan Şéirlar» ene şu qaynaq, çin héssiyatimniñ mévisi idi. Kéyin u xil héssiyatni némişqıdur tapalmas bolup qaldım. Şunıñdin qarıǵanda bezilerniñ «heqiqiy şéir – qan tamçıp turğan yürektinla urǵup çıqıdu» déǵını bikar bolmısa kérek.

Bularni néme üçün yézivatqanlıqimni bilmeymen. Bezide içimdiki nurǵun oy - pikirlerni birneççe kuplét şéirǵa sıǵduruşniñ mumkin emeslikini oylap, [298] xalıǵançe birnersilerni yézıp baqqum kélidu. Lékin, özümniñ nesriy yazǵuçılardek yazalmaydıǵanlıqimni bilgenlikim üçün kündilik xatirige oxşap kétidiǵan muşundaq nersilerni yézıp taşlap qoyimen. Bularni kündilik xatire déǵendin «oy - pikir xatirisi» dégen muvapiqraqmikin. Ayalım iştin çüşüp qaytıp keldi, balilirimniñmu kélidiǵan waqti boldi. Bügün muşu yergıçe yazay.

1985 - yılı, séntebir.

Ottura hal çoǵluqtiki işxanida tötimiz – üç er kişi bilen bir ayal olturimiz. Tördiki orunda olturidiǵan 48 - 49 yaşlardiki Sattar isimlik oruq, qatma, ottura boy adem bizniñ başlıqimiz. U şim - kastumni qaturup kiyip, çaçlırini parqiritip yasap yüridu. Beden qıyapıtımu özgırp ketmigenliktin qarımaqqa esli yéşidin xélila yaş körünüdu. Özımu he dise «Biz yaşlar undaq, biz yaşlar mundaq» dep qızıqçılıq qılıp qoyıdu. Tetqiqat orni eslige kelgende qaysibir mekteptin yötkilip kelgen bu adem kesip ehli bolmisimu, aşu xuşçaqçaq micezi bilen yuqiridikiler bilenmu, tövendikiler bilenmu çıqışıp işlarni yürüştürıdu. Muhimi u nahayiti qızǵın, mes'uliyetçanlıqımu xéli küçlük. Zörür tépilǵanda bizni aldap işqa sélišnımu bilidu hem biz üçünmu sözleydu. Omumen, u xéli bolidiǵan adem. Uniñ udulıǵa qaysıdur bir şeherdin yötkilip kelgen Tacigül isimlik yaş çokan caylaşqan. U özini «Bu idarige xata kélip qaptimen» deydu. Érinıñ özini [299] tüzükrek birer idarige yötkep kélelmiginidin qaqsap, künlirini télifonda dostlırıǵa derd töküş bilen ötküzıdu. «Viyey adaş, <Barmaymen dégen tügmeñe yette qétim barisen> déǵendek, méniñ ötep - téşip bu idarige orunlışıp qalǵınimni démemsen! Bu yerde quruq qeǵez bilen topa basqan kitabın başqa nerse yoq. Kitab déǵenge qarısam bésim pir - pir qayıdu adaş. Sa'etni toşquzalmay künde magazin arılaymen, Hélimu işxanimızda bikarlıq téléfın bolup qaptiken, bolmısa zérikip ölüp qalidikenmen déǵine...»

Tacigül'niñ zarlınısliri içide, töven tereptiki dériziniñ yénida 32 - 33 yaşlardiki Dilmurat isimlik yigit bilen péqir İlhamcan udulmu'udul olturimiz. Xızmet teqsimatı boyıçe Sattar kilassik edebiyat tetqiqatı bilen, Murat hazırqı zaman Uyǵur edebiyatınıñ nesriy icadiyet tetqiqatı bilen, péqir şéiriy icadiyet tetqiqatı bilen şuǵullinimiz. İdiyeni azad qılış tekitlinidiǵan, edebiyat - sen'etke a'it yéñi qaraş, yéñi uslub, éqımlar köplep otturıǵa çıqıvatqan, yéñi kitablar, jurnallar köplep neşr qilinivatqan bu künlerde köp vaqtımız kitab - matériyal körüş bilen ötidu. Bolupmu Dilmurat baş kötürmey kitab oquydu. U içkiride mexsus edebiy tenqidçilik kespini oquǵanıken. Uniñ edebiyat cehettiki omumiy terbiyelinişi alahide yaxşı bolupla qalmay, pikir yoli çoñqur hem icadiy bolǵanlıqtin, bu sahediki çoñlar uniñdin zor ümid kütüşıdu. Murat'tek yaşlardin beş - altisi bolsa, Uyǵur edebiy tenqidçiliki [300] izıǵa çüşüp qalar idi, déyişıdu. Nahayiti bilimlik hem abruyluq bir péşqedimimiz: «Bizniñ tenqidçilik saheyimiz nahayiti keñ boz dalaǵa oxşaydu, bu yerge at çapturup kirip toşqan, tülke ovlıǵanlar boldi. Emma, éyiq, yilpiz, yolvas ovlaydıǵanlar çıqmıdi» déǵenidi. Qarıǵanda muşu Dilmurat éyiq, yilpiz ovlaydıǵanlardin bolup çıqıdıǵandek qilidu. Éniqki, éyiq, yilpiz ovlaş üçün mergenlikla kupaye qılmaydu. Xeterge tevekkül qılalaydıǵan batur yürekmu boluşı kérek. Tenqidçilikke nisbeten bu yigitniñ yürıkide lavuldap turidiǵan bir iştiyaq bar. Téximu muhimi, uniñda heqiqiy ilim ehligе xas semimiylik hem dadilliq bar.

Men бүgünkü yaşlarğa heves qilimen. Ularnıñ şara'iti némidégen yaxşı - he! Öginimenla dese imkan bar. Oquymen dese kitab - matériyal şunçe köp. Biz yaş vaqıtlirimızda bundaq imkaniyetlerge érişelmigeniduq. Kitabni köprek oqusañ «aq mutexessıs» qalpiqi teyyar turatti. Birer éğiz gépiñ başqılarnıñkige oxşımay qalsa béşin kététti. İlahim, yaşlirimız, evladlirimızñıñ béşiğa bundaq künler kelmisun.

1986 - yili mart.

Qolumğa qelem almiğili xéli künler bolup qaptu. Bu arida Dilmurat'niñ arqa - arqidin élan qilingan maqaliliri zor ğulğula qozğıdı. U maqaliliride nopuzluq kişilerniñ bir qisim eserlerini yéñiçe tenqidçilik nuqtı'ineziri boyıçe tehlil, tenqid astığa élip, közqaraş, bahalirini dadilliq bilen otturiğa qoyup, yüriki aciz kişilirimizni [301] xélila çöçütüvetkenidi. Bu maqalilerni qollaydığanlarmu, söküp tillaydığanlarmu şunçilik köp boldiki, birneççe küngiçe işxanimızğa Dilmurat'ni soraydığan téléfonlar tola kélip, zadila aramçılıq bolmıdı, axir téléfon almas bolduq. Şundaqtımu işxanığa izdep kélidığanlardin qutulğili bolmaytti. Bir küni képinektek yasangan yaş bir çokan Dilmurat'ni izdep keldi. Dilmurat'ni körüp:

–Viyey, maqalisini oqup adem eymeñüdek qametlik, qapiqi yaman bir ademmikin désem, qiziripla turidığan bir bala ikengu! Hey bala, maqalini eceb yézivétipsiz, tiliniz némançe aççıq sizniñ, siz némançe rehimsiz? – dep sözlepla ketti. Dilmurat uniñ gépiğe gep qoşmay, cimmide anlap olturdi. Deslepte qizirip ketken çirayi bara - bara süzülüp, temkin, kinayilik tıs aldi.

– Viyey, şunçıla sözlep ketsem, bir éğiz gep qilmay olturida ma bala, vuy némandaq gep qilmaysiz, hemme gepni maqalide dep bolup, sözleydığanğa gep qalmıdimu ya? Bu yazıdığan xeqniñ hemmisi muşundaq bolamdu néme? Bizniñ idaride biri bar, on éğiz gep qilsañ bir éğiz mörimeydu, hoy, sizge gep qilivatimen, bu qandaq iş idi? Dep sorisa, bir sa'ettin kéyin qopup he, şundaq işmu barmiti, dep sizdin soraydu téxi...

Heveskar çokan birer sa'etçe ene şundaq sözlep çıqip ketti. Tacigül uniñ gepliri bilen ahañini şunçilik eynen dorap birneççe küngiçe hemmimizni küldürüp yürdi.

Némisini deysiz, bizniñ Uyğurda şa'ir, yazğuçi ciq, «heveskar» téximu ciq. Edebiyat sorunimiz şundaq bir sorunki, Uyğur cem'iyitide barlıki qızıqçılıqlarnıñ [302] hemmisi bu yerdimu bar. Bu yazğuçi, şa'irlarnıñ beziliri birnerse yézişni emeldar boluşniñ yoli dep qaraydu. Nam - ataq üçün, qatardin qalmaslıq üçün, yaki qolidin başqa iş kelmigenliktin az - tola çay - tuz puli tépiş üçün zoriqip yazıdığanlarmu xéli köp. Şa'ir - yazğuçiliqniñ xuşallıqidin xapiliqi, huzur - halavitidin capasi köp bir xil menivi menzil ikenlikini çüşinip, uniñ üçün hemmige teyyar turidığanlar yene qançilik, bunisi maña namelum. Birnémiler qilip bir - ikki toplam çiqirivélip, quruq çaqmaqtin ot çiqirip yürıdığanlar, guruh bolup sorunlarda memedanliq qilişip, yéqinlirini maxtap kökke kötürse, kimlernidu söküp bir tiyınğa alğusiz qilivétip köñlini xuş qilip yürıdığanlarmu yoq emes.

Qedimki devrde qelemkeşler yazğan esirini sultanlarğa, beg, gritsog, kénez, xan - padişahlarğa, teqdim qilişidiken ve bu arqiliq dañ çiqiripla qalmay, özlirini qoğdaydiken. Bizniñ бүgünkü eqilliqraq qelemkeşlirimizmu ene şundaqlardin yolençük tépişqa bek étibar béridu. Démisimu, is - tütekke tolğan bu dunyada şa'ir - yazğuçidin bozek adem yoq. Uniñ ya puli, ya küçi yoq. Bozekniñ qolidiki şan - şöhet xuddi kiçik baliniñ qolidiki almas közlük üzükke oxşaydu. Uni hemme ademiñ tartivélip taqap baqqusi kélidu. Heset, tama, aç közlük vesvesiside qalğan ademler uniñğa érişiş üçün barlıq rezil vasitilerni qollinidu. Qaramraqliri üzük igisini boğupla öltürüvėtişni qestlişidu. Almas közlük üzük bezide aşu rezil saxtıpezlerniñ qoliğimu ötüp qalidu. Emma, ulardimu uzaq

turmaydu. U bezide neççe [303] esirlep yoq bolupmu kétidu. Tosattin héçkim kütmigen yerdin kimlerniñdur qolida yene çaqnay heset, aç közlük gülxanlirini lavulditidu. Emma, néme üçündür u héçkimge bext élip kelmeydu.

Bext dégen néme zadi? Men yaşlıq vaqıtlirimda bir mezigil özümni bextlik sanay yürgenidim. Emma, uniñ saxta, xiyaliy tuyğı ikenlikini bek kéçikip hés qildim.

Türmidiki vaqıtlirimda yoruq dunyanıñ bir burcikide ikki éğızlıq öyüm, xotun - balilirim, özümge teve bir parçe étizim, kiçikkine mévilik bégim bolsa, xalıganda yétip, xalıganda qopup, étizimğa xalıganni térip tinç yaşısam dep arzu qılattım. Bu méniñ tesevvurumdiki bext idi. Qarıganda, arzulirim réallıqqa aylangandek turidu. Binadin ikki éğızlıq öyüm, edebiyat tetqiqat ornida xizmitim, ayalım, balilirim bar. Men yéñidin xizmetke çüşüp, tonuş - bilişlirim méni öylep qoyuşniñ gémide yürgende, Dilmurat birküni méni öyige çaqirdi. Uniñmu yéñi toy qilğan çağliri idi, ayali doxturxanida işleytti. Şu küni ularniñ öyide yene bir méhmanmu bar iken. U Dilmurat'niñ ayali Dilnur bilen bille işleydiken. Xuddi méni kütüp turğandek, 38 yaşqa kirgüçe toy qilmıganiken. Kéyin ikkimiz ayrim uçaşqanda, men uniñğa: «Qarıganda ménila kütüp turğan oxşaysız» dedim. Umu ikkilenmey: «he'e, men sizni körüpla mana bu men saqlavatqan adem, dep oyliğanidim» dep cavab berdi. Biz toy qilip bolup, yazda uniñ ata - anisini yoqlap barduq. U méni qoyuq çatqal, del - derexlik otturısidiki soqmaq [304] yol bilen keñ bir qoruğa başlap kirdi. Uniñ yaşınıp qalğan ata - anisi ikkimizni körüp xuşallıqıdin qilidiğan qiliq tapalmay qaldi.

Tamaqtin kéyin ayalım méni şeret bilen öyniñ arqısidiki bağqa başlap çıqti. Bağda men arzu qilğandek asman pelek ücmiler, örük - şaptul, alma - anarlar bar iken. İkkinçi yili qizimiz dunyağa keldi. Ayalım 40 yaştin aşqanda tosuşlarğa qarimay oğlimizğa qorsağ kötürdi. Men perzentlirim bilen olturup télévizor körüvatqan çégimda, ayalım hori çıqip turğan tamaqni aldimğa qoyup közüme qarap: «Oxşaptımu?» dep sorığan çağlirida özümni intayın bextlik hés qilimen. Bu bextke héç nersini tégişmeymen, lékin bu bext qelbimdiki boşluqni toldurup kételigini yoq. Men da'im turmuşumda, rohimniñ çoñqur qatlırida, herbir tiniqimda ecellik bir boşluqniñ barlıqini sézip turimen. Bu boşluq aldida özümniñ xestek erzimes, nam - nişansız, sayidek biçare ikenlikimni hés qilimen. Gahida «Men adem, adem! Men xes emes, saye emes!» dep cénimniñ bariçe varqırıgum, qandaqtur bir işlarni qilip özümniñ ademlikimni ispatlıgum kélidu. Lékin tügimes tirikçilik gémı, unvan, mukapat vesvesisi, oğlumniñ öpkisige soğuş tégip qizitip qalğanlıqı, qizimniñ mektepke kırışige oxşas işlar put - qolumni çemberças bağlap turidu.

Birküni axşımı tamakini üzöldürmey çekip aççıq xiyallar ilkide boğulup olturğınimda, rohimdin bihoşluqqa oxşap kétidiğan azablıq, emma rahetbexş bir [305] tuyğı örlidi, yüreklirim düpüldep soqup ketti, derhal qolumğa qelem aldim. «Sayiniñ monologi» namliq şeirim aşu deqıqilerde barlıqqa keldi. Kéyinki birneççe ayda bihoşluqqa oxşap kétidiğan bu xil tuyğı pat - pat tekrarlinip turdı. Yıl axirida «sayiniñ monologi» namliq toplamni neşrge tapşurdum. Xuda xalisa kéler yılğıçe yene birer toplam pütüpmu qalar.

1995 - yili Aprél, Ürümçi'.

[306] Yigirme sekkizinçi bab

Merkiziy şehir bir qarisañ goya gayet zor qımar meydanığa oxşaydu. Bu yerge siyasiy, iqtisad, soda, edebiyat - sen'et sahesidiki serxillarla emes, türlü cinayi işlar «serxilliri», tevekkülçiler, qizıqquçılar, teley sinap baqquçılar... Yıgilğan. Héçkim bu

yerge yığılğanların kélip çıqışı, ötmüş, qaçan, néme işlarnı qılğanlıqını sürüşdürüp olturmaydu. Puzur yasinip, altunğa pürkinivalğan bir ayal yaki qétip kiyingen bir er özinin gepdanlıqıǵa, nomussızlıqıǵa tayinip haci, ölima, xan - beg evladi, puldar yaki hoquqdar boluvélip, kişilerni aldap devr süreleydu. Bu yer pul bilen hoquqtın başqını étirap qılmaydu. Hayat xuddi çörgilep turidiğan tavkaǵa oxşaş bir kécidila adamlarnıñ teqdirini belgilep, kimlernidur eziz, kimlernidur xar qilidu. Gerçe tavkadin yéni tompiyp köreñ, xuşal qaytip çıqidiğanlarǵa qarıǵanda, yéni quruqdilip, ümitsizlinip, hetta esliy - veslidin, izzet - hörmitudin, eqil - hoşliridin ayrilip çıqidiğanlar köprek bolsimu, kişiler yenila öler - tirilişige baqmay u yerge qarap qistilişidu. Tavka toxtimay pırqıraydu. Aç közlük ve teqezzalıq, ümid ve ümitsizlik, ǵańgıraş, ya ölüm, ya körüm deydiğan qaramlıq arılışıp ketken qorquńluq bir [307] küç, bir esebiylik ularǵa xuddi iblistek hökümrán. Ularnıñ parqırıp turǵan közliri puldin başqa nersini körmeydu. Qulaqlırıǵa teńgilerniñ cırıñlışı yaki hoquq - emel vesvesisidin başqa avazlar anlanmaydu. Taki bir ǵezeplik nere, azablıq bir silkiniş ularnı oyǵaq turup körüvatqan çüşidin oyǵıttırmıǵu ular şundaq yaşıydu. Köp qismi peqet sekrat aldidila yaxşılıq ve yamanlıq, dozax ve cennet dégenlerni yadıǵa élişidu. Oşuqı alçu çüşüp emel - mertivige érişkenler, yéni tom, elpazi yaman, altun - kümüş, baylıq içide yayrap yüridiğanlar, pulni ǵazańdek xecliyeleydiğanlar şeherniñ heqiqiy ǵocayınlıridur. Ormandek qed kötürgen éǵız binalarǵa ene şular erkin kirip - çıqalaydu. Yollarda val - vul parqırıp erkin çepişip yürgen ésil pikaplarda ene şular olturalaydu. Ene şularla hayat peyzini sürüp qeddini kérip yaşıyalaydu.

Rustem pikapta olturup Ürüñçi'niñ bulaqbéşi koçisidin ötüp kétivatatti. Çirayidin harǵınlıq, biliner - bilinmes bızarlıq çıqıp turatti. Yolniñ ikki teripide yayma yéyip, qollırıǵa paypaq, mayka, dezmallap parqiritilğan kona kiyim - kéceklerni élip xéridarlarnıñ arqısidin yügürüp yürgen erler, ayallar, uşşaq balılar, qéri xotunlar, işikliri altun yalıtılǵandek valildap turidiğan magazinlarǵa kirelmey, bahası çüşürülgen erzan mallarnı izdep yürgen rohi sunuq, miǵ - miǵ adamlar yanlıridin éqin sudek ötüp turidiğan ésil pikaplarǵa perva qılışmaytti. Pikapniñ sırtidin içini körgili bolmaydiğan qélin eyniki xuddi pasıl tamdek içidiki [308] adamlar bilen sırtidiki adamlarnı ayırıp turatti. Şehir boyıçe qatnaş tertipi eñ qalaymıqan, adamlar bilen maşınlar arılaş mañidiğan, maşına yoliniñ yerimini harva sörep yüridiğan baqqallar bilen élipsatarlar igilivalidiğan bu rayondin ötküçe Rustem'niñ qapıqı türületti. Némandaq qamlaşmıǵan xeq bu, dep içide ularnı tillaytti. «Ticaret qılsimu yolniñ téşida, körsitip bergen yerde qılsa bolmamdu, avu yolniñ otturisida laǵaylap yürgenler némişqa piyadiler yolida mañmaydıǵandu» dep ǵudurap kétetti. Pikap adamlarnı arılap cenubiy qovuqtın ötüp ketkendila uniñ çirayi éçilatti. «nurluq yoli» keñ, azade, adamlar şalañ idi. Bolupmu «Beijing yoli»da maşınlar beygige çüşken tulpardek çapalaytti. U bayıqı köñül ǵeşlikini untup, şopurnı «Maşınını bek siliq heydeysiz cumu» dep maxtap qoydı. Pikap yol boyidiki bir qoru terepke burulǵanda, şopurǵa çüştin kéyin baldurraq kélişni tapıladı. U doxturxanida yétip qalğan Abbas nazirni yoqlap ötüp ketmekçi idi. U pénsiyege çıqqandin buyan tola ağrıydiğan bolup qaldı. Micezimu özgirip ketti, uniñ Abbas nazirniñ yénida uzaq olturǵusu yoq idi. İşqa mañǵaç yoqlap barsa, Abbas nazirni uni tutup qalalmaytti.

Rustem höccet somkisini kötürüp töt qevetlik binaniñ üçinçi qevitidiki yasıdaq öyige kirip kelgende, ayalı Xanqız aşxanida qoruma qoruvatatti. U aşxaniniñ işikini qıya éçip:

– Leñmenma? – dep sorıdı. Xanqız:

– He'e, qollirini yuyup bolǵuçe teyyar bolıdu, – dédi.

Xenzuçe başlanğıç mektepniñ yuqiri yilliqida oquvatqan oğlı bilen bu yıl mektepke kirgen qızı işiktin teñla [309] kirgende, u yéñi alğan reñlik télévizordin xever körüvatatti. Balılar dadisiniñ yénida edep bilen oturup tamiqini yéyişti. Qızı Aygül'niñ karton filim körgüsü bolsimu, dadisiğa déyelmey, yéñi ögengen xenzu tilida akisiniñ qulığığa: «Aka, dadamğa sen dep baqe, birdem qorçaq köreyli» dep piçirlidi. Akisi dadisiğa gep qiliştin eyminip: «Özüñ de» dédi. Aygül yigligudek bolup: «Cénim aka, maqul déGINE, künde çüşte qoyidiğan çaşqan bilen ördek karton filimini senmu körisenğu?» dep yalvurdi. Akisi yene: «Dadam saña amraq, sen déseñ çoqum qoyup béridu» dep turuvaldi. Talişa - talişa ularniñ avazi ünlük çiqip ketti. Aptonom rayon rehberliriniñ muhim bir pa'aliyitini pütün zéhnı bilen körüvatqan Rustem qapiqini türüp:

– Néme ğelwe bu! Alim, éşinıni yep bolğan bolsañ, ukañni élip mektipinge mañmamsen ! – dédi.

– Ukam çüştin kéyin mektepke barmaydu.

– Undaq bolsa sençu?

– Téxi baldur, héliraq mañimen.

– Emise öyge kirip uxlañlar.

Aygül domsayğiniçe akisiniñ arqisidin çiqip ketti. Rustem xeverni körüp bolup, ayalı ekirip bergen yastuqni béşiğa qoyup safağa qinğaydı. Adette tamaqni yep bolup bir pes uxlivalatti. Bügün uyqusi qéçip ketti. Buniñğa télévizorda çiqqan başliqqa hemrah bolup yürgen aq sériq, éğız boy bir adem sevebçi boldi.

Rustem vilayettin Ürümçi'ge yötkilip uzaq ötmeyla merkiziy partiye mektipige ikki yilliq oquşqa barğanıdı. [310] Oquş ceryanıda u aşı adem bilen bir yataqta yattı. U adem Rustem'niñ tüzük iş körmigen, sehra liqqa xas «tompay»liqi özgermigen köñli tüz, sadda yigit ikenlikini hés qilip, etigen - axşamliri unıñğa nurgun işlarnı ézip çüşendürdi. Rustem unıñ sözini etrapidiki işlarğa birleştürüp tehlil qilip, bu yerde oquvatqanlarnıñ boş ademlerdin emeslikini, hemmisiniñ köñlide éniq nişan barlıqini, nişan éniq bolğanda ve şu nişanğa qarap pem - paraset bilen ilgililendila menzilge yetkili bolidiğanlıqini, sella boşanliq qilğıuçiniñ bu sorundin rehimsizlik bilen şallap taşlinidiğanlıqini hés qildi. Unıñ köz aldi vallide yorup, ilgiri tégige yételmigen nurgun sirliq işlarnıñ tügüçlirimu bir - birlep yéşildi. U aşı ademdin kiyiniş, yürüş - turuşnila emes, kéreklik ademler bilen qandaq yéqinlişini, qandaq yerde haraq içişni, sorunda qandaq qilip başqılarnı ağıziğa qaritişni, öginişlerde qandaq pikir bayan qilişni ögendı. İkki yıl segek adem üçün qısqa vaqıt emes. Muşu ikki yilda u sehra liqqa xas tüzlükini, gepliridiki toğraq puriqi, Liu Liuguo'din ögengen Xéneñçe teleppuzni üzül - késil taşlıdı. Evzel turmuş şara'iti, rohiy azadilik unıñ vucudiğa gödek vaqıtliridin tartip ornap ketken capalıq turmuşniñ iznalirini sürüp çiqirip, uni başqıçıla bir ademge aylandurdi. Unıñ reñgi aqirip, vaqitsız qoruqliri tüzlendi. Qoyuq qaşliri astidiki qoy közliri çaqnay, teklimakan etrapida yaşay kelgen qedimki, qavul bir irqqa xas alahidilikler, toğraqliqqa zor özgirişler élip kelgen ecdadı Qutluq haci bilen [311] çoñ dadisi Vilaxun'bayniñ boy - bestı, süri, pem - paraseti goya unıñ vucudida qayta zahir bolğanıdı.

U oquş pütüzüp kélip, uzaqqa qalmay nazaret işxanisiniñ mudiri boldı. Nazarettiki yuqiri - töven başliq, puqralar bilen tézla çiqışıp, biraqla hemme ademniñ ağıziğa çiqip qaldı. Unıñ bundaq téz ösüp ketişini Abbas nazirmu oyliğanıdı. Özi sehradın çaqirtip ekilip oquşqa kirgüzüp qoyğan, a'iliside bala baqturğan qéyinsinlisini çétip qoyğan bu sadda baliniñ bunçe téz éçilip, şaxlap, buqeder özgirip ketişini téximu oyliğanıdı.

Qandaqla bolmisun, Rustem hazır başliqlarmu, puqralarmu étirap qilidiğan «Qolidin iş kélidiğan, piçiqi késidiğan» yaş kadir. U herqandaq yerde gépini

ötküzeleydu. Tosaqlarnı bösüp işni yürüştüreleydu. Bir amallarnı qılıp hacetmenlerniñ qiyinçılığını hel qılıp béréleydu. Şuña, kişiler uniñğa nazirlardin bekrek işinidu, uni yaxşı köridü. Démisimu bu ay, bu künlerde qa'ide - tüzüm, pirinsip dégendek quruq gepler héçkimniñ qulıqıǵa xuşyaqmaydu. Xatalışıştın qorqmaslıq, vasite tallımaslıq kadırlarnıñ idiyesi azad bolǵanlıqniñ belgisi dep qarılıdu. Puqralarmu «Para alsimu, aşna oynisimu meyli, qiyinçılıqimizni hel qılıp berginila yaxşı kadir» déyişidu.

Rustem muşu yıllarda öziniñ qimmitini qayta tonudu. Özige işinidiǵan, özini xéli - xéli ademlerdin üstün köridiǵan, qeddini tik tutup salmaq çamdap mañidiǵan, ançikim işlarnı pisentige almaydıǵan boldi. Çirayi, gep – [312] sözliride qehr peyda boldi.

Nazaretke yénidin yökilip kelgen şucini kişiler «Kitabni köp oquǵan, talip micez adem iken, bir kimge aldirap qapaq açmaydıken» déyişetti. Rustem uni astirtin közitip, adette soǵuq çiray yürğini bilen ikki romka içivalsa éçilip muñdaşqaq bolup kétédiǵanlıqini, toxtimay oquǵan kitabliri, oy - pikirlerini sözlep kétédiǵanlıqini sézivaldi. Rustem xizmet işini bahane qılıp uni birneççe qétim yoqlap kirdi. Her qétimda şuci haraq quyup bérretti. Birer - ikki romka içişkendin kéyin özini basalmay cahanniñ işliridin tartıp idaridiki işlarǵıçe sözliligili turatti. Rustem nahayiti qayıl bolǵan halette uniñ geplirini bérilip aňlaytti. Növiti kelgende şuciǵa öziniñ balılıq vaqıtliriniñ neqeder capada ötkenlikini, Liu Liuguo'niñ özini qandaq terbiyeligenlik, qandaq yol körsetkenlikini hayacan bilen sözlep kélip:

– Men yaş vaqtimda Liu şuciniñ atılarçe ğemxorluqi ve şapa'itige érişkenidim, emdilikte sizdek dana ustaz hem rehberge ériştım, men heqiqeten teylelik ikenmen, – deytti. Şuciniñ yuqiri giradusluq közeynek arqısındaki közliri yaşaǵıgırıǵandek parqırap qalatti. U téximu éçilip:

– Hey Rustem, siler Uyǵurlar aq köñül, oçuq - yoruq, merd kélisiler, hiyle - mikir bilen şuǵullanmaysiler. Men silerniñ muşu xarakterlarnı nahayiti yaxşı körimen?! – deytti.

– Toǵra deysiz, lékin biz xeqniñ közimiz kiçik, [313] nezirimiz qısqa, çoñ terepni körelmey uşşaq işlarǵa ésilivalimiz. Bu belkim idiyeniñ toluq azad bolmıǵanlıqıdın bolsa kérek, – dep cavab bérretti Rustem.

Wang şuciniñ öyi nahayiti addiy idi. İdaridikiler arisida «Wang şuci ilgiri işligen cayda beziler pul, çet elniñ qimmet bahalıq sa'etlirini teqdim qılsa almiǵanıken, u zadi para almaydıken» dégendek gep - sözler tarqalǵanıdı. Rustem şuci bilen arılışış ceryanida uniñ xettatlıq bilen qedimki zamanniñ farfur buyumlırıǵa qızıqıdıǵanlıqini, qızıp qalǵan çağlırida şirege tizip qoyǵan addiy bir loñqa yaqı komzekni élip palani devrde yasalǵan, pokuni danlıq şa'irniñ şéiri çüşürülgen, dep aǵzi - aǵziǵa tegmey sözlep kétédiǵanlıqini bayqıdı. Rustem asar'etiqe sahesidiki tonuşlirini işqa sélip, pulniñ közige qarımay gülliri azade, şekli özgiçe loñqıdın birni sétivaldi. Birküni axşımı uni konıraqlatıǵa orap Wang şuciniñ öyige élip kirip:

– Wang şuci, ilgiri men birige kiçikkine yaxşılıq qılıp qoyǵanıdim. U maña minnetdarlıq yüzisidin bu nersini élip keptu. Men uniñ neççe pulǵa yaraydıǵanlıqini, qimmiti bar - yoqluqini bilmeymen, ayalimmu sel kalanpay, beribir sundurup qoyıdu, uniñdin köre buni siz işlitiñ, içige gül çilap qoysıñizmu bolıdıǵu, – dep şirege qoyup qoydı.

Wang şuci sel ikkilengendek bolup turup qaldı - yu, loñqıǵa qarıǵançe közliri parqırap, közini uniñdin üzelmey qaldı. Axir uni qolıǵa élip örüp - çörüp, [314] gah tiriñsitip urup béqip, gah silap béqip aǵzını yumalmayla qaldı. U qélin bir lopa eynekni élip çiqip loñqiniñ tégidiki qandaqtur siziq - belgilerni tekşürgili turǵanda, Rustem öziniñ bu yerde artuqçe ikenlikini hés qıldı - de, asta putiniñ uçıda ménip çiqip ketti.

Şuniñdin kéyin her ikkisi loñqa toğruluq éğiz éçişmidi. Rustem héç nersini bilmigendek yüriverdi.

Uzunğa barmay şuci Rustem'ni «Milliylarñiñ içidiki eñ yaramlıq, yaş kadir» dep maxtaydığan bolup qaldı. Pénsiyege çıqqan mu'avin nazirñiñ ornıǵa kimni qoyuş heqqide muzakire bolǵanda, u birinçi bolup Rustem'ni körsetti. Rustem u yili gerçe mu'avin nazir bolup öselmigen bolsımu, epsuslinip ketmidi. Belki téximu rohlinip, yéñi ösken mu'avin nazir bilen, hetta öziǵe qarşı pikir bergen başlıqlar bilen çıqışıp işlep ketti.

Rustem'niñ işniñ yolını bilidiğan, tedbirlik hem istiqballıq kadir ikenlikige köp qisim kişiler çin köñlidin ten bérişti. Rustem üçün muşuniñ özi yéterlik idi.

Rustem xiyal sürüp şu yerge kelgende, öziçe külümsiridi, «Rast, hazırçe muşumu yétidu» dep avazını çıqırıp tekrarlap qoydı. Nériqi öydin ayalıniñ:

– Néme devatisiz? Bir nerse lazımmu? Çay demlep béreymu - ya? – dégen avazi añlandı. Ayalı petnusqa tizilğan çeynek bilen piyalını uniñ aldığa qoyup çıqıp ketti. U qéniq demlengen çaynı aldirımay içkeç [315] Abbas nazirğa deydiğan geplirini oyıldı.

Rustem kadirler késelxanisiniñ yalǵuz kişilik yatiqıǵa kirgende, Abbas nazir yastuqqa yólinip oturup oǵlı Dilmurat bilen parañlışıvatattı. Rustem ular bilen qızǵın körüşüp, sabıq nazirdin birer qur ehval sorap bolup, kemterlik bilen ayaǵ terepke ötüp olturdı. Ular uniñ kirip kélişi bilen üzülgen söhbitini davamlaşturalmay, bir pes cim bolup qaldı. Dilmurat qandaqtur bir işni oylavatqandek yerge qarap olturattı.

– Ehvalliri qandaq, katta yazǵuçı? Özlirini uluǵ eserlerni yézivatidu dep añlıduq, – dédi Rustem külüp turup, – Xanqız'ǵa bille bérıp kéleyli désem, «Dilmurat akam aldiraş iken, kitab yézivétiptu»la deydu. Birdemmu bikar vaqtı yoqmiken, désem, «Kiçik öyidin zadıla çıqmaydiken» deydu. Şuniñ bilen menmu bolaptu, avare qılmaylı, emise, dédim. Şuǵınisi bezide ademniñ yéqin - yoruqlırı bilen didarlışıp, muñdaşqusi kélip qalidiken.

Dilmurat'mu béşini kötürüp:

– Unçilik aldiraşmu emes. Rustem curén barsa herqançe iş bolsımu qoyup turalaymız. Heqaçan özünliniñ vaqtı çıqmıǵandu. Meyliǵu, salamatçılık bolsıla, haman körüşkili bolidu, – dédi. Dilmurat ciq özgermigen, peqetla eyni yıllardiki balılıq çıqıp turidiğan çirayını ottura yaşıq erlerge xas alahidilikler igiligenidi. Dolqunsiman bolup péşanısige çüşüp turidiğan çéçi Hélimu şu halette, peqetla sel şalañlap qalǵanıdi. Abbas nazir oǵlıǵa qarap narazı bolǵan ahañda:

– Senmu kitab yazımen dep kéçe - kündüz öyge [316] békinivalmay, ançe - munçe tala - tüzge çıqıp, harduq élip méñeñni aram aldurup, andin yaz. Salamatlık hemmidin muhim. Mengü séniñ qilivatqan işniñ zadı bilip bolalmidim. Tenqidçi dégen némidégen gep zadı özi? Qılǵudek iş yoqtek némişqa bundaq adem tenqidlepla yüridiğan kesipni tallıvalǵansen? Yazǵan maqaleñ birmunçe ademlerniñ narazılıqını qozǵaptu. Bunçıvala qılıp néme capa deymen saña, – dédi.

Dilmurat gep qılmay aççıq külüp qoydı. Rustem derhal Dilmurat'qa yan bésip:

– Unçıvala dep ketmisile, nazir, Dilmurat'can akimiz qılğan işni mendek tompay adem hergiz qılalmaymen. Yazǵan maqalisini oqusammu çüşinip bolalmaymen. Unçilik seviye yoq - te mende. Lékin, ançe - munçe kitab oquǵan ademlerniñ nahayiti yuqırı baha bérişkinini añlap içimde pexirlendim. Dilmurat'can kiçik vaqıtliridin tartıp zadı başqıçe idi. Kördilimu, hazırmu héçkim qılalmaydıǵan işni qilivatmamdu. Qarap tursıla, muşundaq tirişiverse qaltis adem bolup çıqıdu. Tilliǵanlar aǵzını éçip qélivéridu, silı hergiz başqıçe oyda bolmisıla, – dédi.

Abbas nazir Rustem'ge razimenlik bilen qarap qoyup oçuq çiray bilen:

– He, curén, idaride néme gep - sözler bar? – dep soridi.

Rustem uni qızıqturidiğan yéniliqlarnı birer qur sözlep bérıp, «yene kélimen» dep özre éytip xoşlaştı. Dilmurat uni karidorğa uzıtıp çıqıp pes avazda:

– Gülnaz’ni tépip bir nesihet qılıp qoysañ bolatti. [317] U bu qétim tonuşturğan layıqqımu unımay turuvalğan oxşaydu. Dadam méni çağırıp qaynap kétivatıdu, «Yaxşı a’iliniñ balısı idi, qoldın bérıp qoysa bolmaytti. Sıñlıñ qaçañğıçe muşundaq yüridiken» deydu. Uniñğa menmu nesihet qılmidim emes, lékin méniñ gépimni añlımısa, – dédi. Rustem:

– Xatircem bol, men uniñ bilen körüşüp nesihet qilimen, – dep çin köñlidin vede berdi. U Dilmurat’niñ özidin bu gepni yoşurup yürmişinidin razı boldı. Téximu muhimi, Gülnaz’dek çiraylıq qız bala bilen birdem bolsımu ayırım parañlışıvélı, uniñ çirayığa, sözleşlirige qarap olturuş köñüllük iş idi.

Rustem etisi Gülnaz’ğa téléfon qılıp, uni yénidin éçilğan azade bir réstoranğa çüşlük tamaqqa teklipt qıldı. Özi réstoranğa baldurraq bérıp, Gülnaz’ni élip kélişke şopurini evetti. Ene, Gülnaz’mu keldi. U eynek işiktin kiripla etrapqa qarap Rustem’ni izdidi. U éğiz, inçe boy, sozunçaq yüzlük, yoğan qara közlük, qaşarlıq, ikki meñzi hem levliri girim qılivalğandek qızıl kelgen, aldidin ötken herqandaq adem heyranlıq bilen keynige burulup yene bir qarayıdın qız bala idi. Eger uni kiçik vaqıtliridin tartıpla tonumığan bolsa, Rustem’mu uni girim qılivaptu, dégen bolatti. Uniñ üstige u dadısığa oxşaytti. Éytişlarğa qarığanda, Abbas nazır yaş vaqıtlirida qaş - közliri tökülüp turidiğan, meñzi qızıl, kélişken adem ikenmiş. Uniñ çirayidin bu alahidiliklerni hazırmu körüvalğili bolıdu.

[318] Rustem Gülnaz’ğa qarap qolını kótürdi. Gülnaz uni körüp ittik uniñ aldığa keldi. Ular qısquçe salamladı. İkkisiniñ çirayidin yéqinlıq ve bir - birige işiniş çıqıp turatti. Rustem Gülnaz’din néme yégüsü barlıqını sorap, özi yene birneçe xıl tamaq, kavap, soğuc içimlik buyruttı. Ular tağdin - bağdin parañlaşqaç ğızalandı. Sen’et inistitutida oqutquçı bolup işleydiğan Gülnaz yéqindin béri qandaqtur bir kinoda rol éliwatatti. Şu işlar bilen cenub tereplergimu bérıp kelgenidi. Rustem uniñdin:

– Qandaq, işliriñ cayıda kétivatamdu? – dep soridi. Gülnaz uniñ so’alığa cavab bermey, birdinla qolidiki çokını şaqquide qoyup Rustem’niñ köziğe tikildi:

– Boldı aka, tola gep egitmey, sorayıdın so’alıñni soriğına, sen méniñ toy qılışqa zadı nemişqa qoşulmaydığanlıqimni sorımaqçı, şundaqu? Sen maña nesihet qılmaqçı? Séni dadam evetti, tayinlıq. Lékin, men saña dep qoyay, maña nesihet qilimen, dep avare bolma. Dadamğa yarığan u layıq maña yarımaydu. Men uniñ qandaq adem ikenlikini bek obdan bilimen. Ayal kişige yalğuz yaşaş gunah emestu? Qanunğa xılap emestu? He, undaq bolsa men yalğuz yaşaymen. Ularğa dep qoy, men bilen héçkimniñ kari bolmisun. Men héçkimge éğirçiliqimni çüşürmeymen. Ularınıñ yüzini tökididın işnimu qılmaymen. Boldımu emdi? – Gülnaz ornidin qopup ketmekçi bolğanıdi, Rustem uni tutuvaldı:

– Aldırıma, aldirimiğın, méni közüñge ilip bu [319] yerge kepsen, méniñ bir éğiz gépimni añlap qoy. Men dadañ, akañ üçünla kelmidim. Özüm üçünmu keldim. Sendin ensirep keldim. Méniñ bir sıñlim bar idi. Uni senmu bilisen. Biraq, u vaqıtsız ölüp ketken. Sen maña aşu sıñlimdek yéqin körünisen. Şuña, men séni bextlik bolsiken, turmuşniñ cudun - çapqunliriğa uçrap ketmisiken, deymen. Men saña dep qoyay Gülnaz, qız bala herqançe cigerlik bolsımu, beribir acız. Turmuşta uniñğa bir yölençük, hemrah bolmısa zadı bolmaydu. Sen dégen yağniñ içidiki börektek çoñ bolğan qız bala. Turmuşniñ rehimsizlikini, adem déğenniñ bezide yılan - çayandinmu zeherlik ikenlikini bilmeysen. Şuña, herqandaq işta yengillik qılmısañ bolarmikin.

Gülnaz közidiki yaşni yoşuruş üçün çetke qarivaldı. Rustem uniñ qattıq azablinivatqanlığını, iç - bağırını örtervatqan derd - elem tüpeyli aciz téniniñ boran soqqan yapaqtek titrevatqanlığını sezdi. Uniñğa içi ağrip néme déyişni bilelmey olturup qaldı.

Gülnaz erke ösken, meğrur qız bala idi. Kiçikidin qilimen déginini qılatdı. Micezi çus, sözi ötkür bolğını üçün bir tuğqanlirinila emes, ata - anisinimu ağziğa qarıtattı. U öziniñ turmuş işidimu héçkimniñ gépini anlımıdı. Xızmetke çıqqan yılı Ferux isimlik bir yigit bilen tonuşup birneççe ay ötmeyla toy qıldı. Toy axşimila uniñ mahiyiti taşqi körünüşiğe tüptin oxşımaydığanlığını, her cehettin hergiz özi kütkendek yigit emeslikini körüp yetti. Yu, derdini içidin çiqıralmay qaldı. Ferux'niñ şallaq, hayasızlıqı, [320] köreñliki uni tézla özidin seskendürdi. U köñlide er - xotunçılıq, turmuş dégen muşundaq bolamdu, başqılarnıñ turmuşı qandaqtur, dep oylayttı. Her küni mest kélidiğan Ferux bilen bille boluş uniñ üçün çıdap turgusız azab hem xorluq idi. Uniñ köñlide yéñi toy qilğan yaş ayallargá xas bextiyarlıq, xuşallıq ve arzu - heveslerdin eser yoq idi. Şundaqtımu çışını çışlep ayallıq burçını ada qılışqa, ata - anisi ve başqılarnıñ aldida bextlik yaş kélincekniñ rolını élišqa tirişattı. Şundaq gangirap yürgen künlerniñ biride u öziniñ hamilidar bolup qalğanlığını bayqıdı. Balida néme gunah? U nurğun oyliniştin kéyin balını tuğuş qararığa keldi. Qızı tuğulğandin kéyin barlıq méhrini uniñğa béğışlıdı. Bala sebebidin ularniñ turmuşida az - tola illiqlik peyda bolğanıdı. Biraq, u tuğutluq mezgilde Ferux'niñ öyge başqa ayallarnı başlap kelgenlikini bilip qaldı. Ferux uniñ aldida tizlinip turup tova qıldı ve buniñdin kéyin undaq işlarnı qilmaslıqqa vede berdi. Biraq, bu vedisiğe arqa - arqidin xılaplıq qıliverdi. Téxi haraq içip Gülnaz'ni uridiğan boluvaldı. Çıraylıq bézelgen yéñi öyler Gülnaz'niñ köziğe dozaxtek körünidiğan boldı. U acırış niyitige kelgendimu héçkim uni niyitidin yanduralmıdı. Gülnaz qızı bilen birneççe yılını xatircem ötküzdi. Qelb yarılırı asta - asta saqıyıp, yaşlıq tuyğulırı urğuşqa başlığanda, başqılar saye qilğan bir - ikki er bilen arılışıpmu baqtı. Ularñıñ hemmisila haraqni boluşığa içetti. Saq vaqtida bir obdan olturğan ademler mest boluvélipla qiliq çiqarğılı turattı. Gülnaz'niñ dostlırı [321] «Erlerniñ mahiyitini biley déseñ, mest vaqtını kör» dégen gep bar, déyişetti. Gülnaz xudini, izzitini yoqatqan aşu erlerge qarap seskinip rayı yénip kétetti. Bu qétim tuğqanlırı saye qilğan ademu ene şundaq erlerdin idi.

– Rustem aka, öydikilerge éytip qoy, mendin endişe qilmisun. Men hazır nahayiti yaxşı yaşavatimen. Xuddi qız vaqıtlirimğa yénip qalğandek, özümge bolğan işençim eslige kelgendek bolup qaldım. Men yene bir haraqkeş bilen toy qılsam emdi tüğışip kétimen. Yaş ölüp qalimen yaki birer iş çiqirip qoyimen. U çağda siler maña néme qilip béreleysiler?

Gülnaz şu gepni qilip bolup, Rustem'niñ maşına bilen apirip qoyay déginige unımay kétip qaldı. Rustem adem şalañ réstoranniñ bir buluñida yalğuz olturup bir tal tamaka tutaşturdı. Köñlidiki oy - pikirliri qalaymıqan, ziddiyetlik idi. Gülnaz'ğa heqiqeten içi ağrıyttı. Lékin, yürikide yene bir yılan qimirlavatqandek, «Xop boldı, sen özünñi qaltis çağlap héçkimni yaratmay yüretteñgu, mana emdi asmandin yerge çüştüñmu!» devatqandek tuyulattı, aşu Dilmurat'mu başqıçe hakavur idi. Buni hakavurluq dégilimu bolmas. Söñek - söñikidin qandaqtur üstünlük tuyğusi çiqıp turattı. Toğraqlıqtiki hemme adem, hetta Rustem'mu uni içkiridin qaytip kelse, katta orunda işlep, qaltis adem bolidu, dep oylayttı. Emma Dilmurat viviskisi yoğan bolğan bilen közge ançe çéliqmaydığan, iqtisadimu yoq bir orunda etidin keçkiçe kitab ğacıláp olturidiğan adem boldı. U Dilmurat'tin ümitsizlengençe [322] köñliniñ çoñqur bir yéride «Emdi növet bizgimu kelgendu, bizmu başqılarnıñ hevisini keltürgüdek yaşap

baqarmız» dep oylap xuşalmı bolğanıdı. Cahannıñ işliri şundaq iken. Abbas nazir pénsiyege çıqıp doxturxanidin kélelmeydiğan bolup qalğanıdı, ilgiri etrapidin kétélmeydiğanlarınıñ hemmisi tozup kétéşti. Uniñ etivarlıq baliliriniñ birimu dadisiniñ izini béişşni oylaşmıdı. Şundaq qılıp бүгүнге kelgende Abbas nazir a'ilisiniñ 50 yılğa yéqin davamlaşqan selteniti öçüp qéliš aldıda turatti. Abbas nazir bargança tola çéçilidiğan, héçqandaq iştin razi bolmaydiğan, he dése qaşsaydiğan bolup kétévatatti. Baliliridin ümid üzüp, Rustem'ge tolaraq yölinidiğan, bir işlarda uniñdin meslihet soraydiğan bolup qalğanıdı. Rustem uni ilgirikidek çoñ körmisimu, bezi qiliqliridin bizar bolup yénidin çıqıp ketküçe közi töt bolsimu çandurmaslıqqa tirişatti. Némila dégenbilen u uniñ eyni yillardiki başpanahi, yene kélip bacısı - de.

Rustem «bulaqbéşi» din ötüp kétévatqanda miğ - miğ ademler arisidin inisi Exmet'niñ qarisini körgendek qıldı. U pikapni toxtitip ittik çüşüp, etrapni xéli izdigen bolsimu Exmet'ni qayta uçritalmıdı. Birerini oxşıtip qaldimikin yaki uni séginip közige şundaq köründimikin - he? U Exmet'ke amraq idi. Tétik, kélişimlik bolğini üçün öydikilerniñ hemmisi uni yaxşı köretti. Uniñ bir ketkençe yoq bolup ketkini ularniñ köñlide bir tügün bolup qalğanıdı. Bolupmu Zeynepxan rehmetlik Hesén axunniñ bir tal balisini [323] saqlap qalalmıdim, dep köz yéşi qılatti. Uni az dégendek, Rozi axunniñ késili anisiğa kötürüp qopqusız derd boldı. Rustem bultur ularni yoqlap barganda anisini tonuyalmay qaldı. Anisiniñ çaqliri aqirip kétéptu. Téximu oruqlap, köz etrapı, cavğaylirida çoñqur qoruqlar peyda boluptu. U eqlige kelgendin tartip anisiniñ çéçi çuvulup qalğınini, sañgul - suñgul kiyinginini körmigen. Bultur bargınida öyde Hélimigül bar iken, anisi Rozi axunniñ arqisidin çıqıp kétéptu. Rustem anisni izdep mehelligikilerniñ körsetkini boyıçe mehelligiñ yuqirisidiki qomuşluqqa bardı. Keç kirip qalğanıdı. Qomuşluq dönđe bir momay aldı terepke qarap turatti. Targaq tegmigen çaqliri paxpiyip ketken, kona, kir köñlek kiygen bu ayal uniñ anisi idi. Çaqliri ösüp ketken Rozi axun sel nérida uzun pöpüklük qomuşlarnı sörep yügürüp yüretti. Anisi toxtimay: «Rozi qariy balam, mañ öyge kéteyli, men saña aş étip qoyup keldim, qorsiqıñ açmıdimu balam» dep yalvuratti.

Aşu körünüş Rustem'niñ qelbigé çoñqur ornap ketti. U anisini oylisila, aşu körünüş köz aldığa kélivelip, yüriki éziletti. U Rozi axunni Ürümqi'ge ekilip davalitay désimu anisi unimıdı. U «Rozi axun késel emes, uni doxtur davalıyalmaydu» deytti. Eyni çağda Rozi axunniñ mu'ellimi ekilip bergen dorinimu «Bu dora emes, zeher iken, buni içse balamniñ çirayı sarğıyip murdığa oxşap qalidiken, uniñdin démidé yaxşı emesmu, balam Turdı qariy, buni açıqıp adem barmaydiğan yerge töküvétiñlar» dégeniken.

[324] Eceb iş boldı. Ukamniñ yaş ömrige uval boldı, u acayıp eqilliq adem bolğanıdı. Anamğa téximu uval boldı. Bu uniñ baliliriniñ rahitini köridiğan yéşi emesmıdı. U ömrige hayatniñ héçbir xovluqını körmey ötkén emesmıdı. İsit, isit...

Rustem yanga qarığan bolup köziniñ burcıkidiki yéşini sürtüvetti, uduldiki kiçik eynektin uni körüp qalğan şopur yigit içide eceblendi. Baya aşxanıda sabıq nazirniñ qızı bilen birnéme déyişip qalğanmıdu. Çopçoñ er kişi herqança bolsimu uniñ üçün yaş töküp yürmes. Uniñğa köñli barmidikin ya? Bu zamanniñ ademlirini birnéme dep bolmaydu. Uniñ üstige bek çiraylıq kasapet cumu u.

[325] Yigirme toqquzinçi bab

Pelek çaqi toxtimay çörgilep 1980 - yıllarnıñ axiriğa kelgende teklimakan asminıda boranlıq künler téximu köpeydi. İç - bağrı quruqdilip telvileşken qum - boran kötürülüşi bilenla qara buluttek türülüp kökke örleyti. Barxanlar, qumluq dön - yotılar tinimsiz

köçetti. Boran xuddi esir varaqlirini harmay örüp turidiğan séhirlik qoldek qum örkeşliride, barxanlarda qatmuqat halqisiman izlarni qalduratti. Teklimakan xuddi uzaq yillar, esirlerniñ sir- hékmetlirini bağıǵa bésip yatqan hékmetlik kitabqa oxşaytti.

Yillar Turdi qariyni 45 yaşlarniñ qarisini alğan qavul déhqanǵa aylandurǵanıdı. Neççe on yilliq qaynaq aptap, cudun - çapqun tavlıǵan, öñidin eyne yillardiki aq sériq, yumran 18 yaşliq yigitniñ qarisini körgili bolmaytti. Hélimigül' mu hazir töt baliniñ anisi. Ularniñ çoñ qizi nahiyediki toluq ottura mektepke qobul qilindi. Yazliq tetil toşsila u savaqdaşliri bilen nahiyege bérıp yataqta yétip oquytti. Hélimigül hélitinla qiziǵa çidimay, oltursa - qopsa «Qizim nahiyege ketse neççe ayda bir kéler? Qiynilip qalarmu? Şeherlikler bozek qalarmu? Séğinip ketsem qandaq qıarmen, dep köz yéşi qilişqa başlıǵanıdı, ularniñ ikkinçi balisi turǵun [326] qariy oquş bilen xuşi yoq çiqip qalǵanlıqtin, başlanǵuç mektepni püttürüpla oquştin toxtap qalǵan. U hazir étiz - ériqnıñ işiǵa xéli pişip qaldi. Ogulliriniñ kiçiki başlanǵuç mektepni emdila püttürdi. Kiçik qizi Zumret ikkinçi sinipta oquvatidu. Zumret'tin kéyin Hélimigül yene bir qétim qorsaq kötürdi. U yillarda «pılanliq tuǵut» siyasiti yolǵa qoyuluşqa başlıǵanıdı. Bazardin kelgen doxturlar toǵraqlıqtiki «pilansız qorsaq kötürgen» on neççe ayalni tiraktorga bésip bazarliq doxturxanıǵa apirip, qorsiqidiki balisini alduruvetken. Şu çağda Hélimigül'niñ balisi beş ayliq bolup qalǵanıdı. Şunıñdin kéyin Hélimigül taza saq bolalmıdı. Turdi qariy uni nahiyе, шеherdiki doxturxanılarga apirip baqti. Daxan, tévipqimu körsetti. Lékin, paydisi bolmıdı. Hélimigül birneççe kün étizǵa çiqsa yaki öy işiǵa özini urup qoysa, béliни alalmay heptilep xunsirap yétip kétetti, şunа Turdi qariy uni étizǵa çiqıştin tosuytti. Zeynepxan' mu öy işini özi ciqraq qilip, uni yénikrek işlarni qilişqa, özini issiq tutup, qolini soǵuq suǵa tiqmasliqqa ündep turatti. İçi küçlük, kiçikidin birdem bikar turmay işlep ögengen Hélimigül öziniñ bu halǵa çüşüp qalǵınıǵa, yaşinip qalǵan qéyin'anisini capada qoyǵınıǵa, késel anisiniñ halidin xever élip turalmıǵınıǵa içi siyrilatti. Késel bilen köñül ğesliki qoşulup uniñ çirayini samandek sarǵaytqanıdı.

Orma başlanǵan künlerde, Rozi axun başqilar bilen teñ [327] ormiǵa çiqip rasa işlidi. Üçinçi künü aşvaqti bolǵanda, orǵaqni tutup birer sa'etçe yerge qarap olturup ketti. Arqıdin orǵaqni égiz kötürüp, aldi - keynige çörgilep, varqiriginiçe öziniñ etrapidiki yerlerni çapqili turdi. Başqilar uni özini çépivalmisun, dep ensirişip qarap turdi. Axir birneççe er kişi kélip arqisidin tutuvalǵanda, «Méni qoyup bérinlar, men cinlar bilen élišivatimen» dep varqirap, can - cehli bilen tirkeşti. Erler uni sörep, tartısturup öyige élip ketti.

Axşimi Zeynepxan çüce göşi toǵrap ügre étip, oçaqqa qatlıma yéqip Siyit qariyni öyige çaqirdi. Siyit qariy oruq, lékin ceni çin, avazi ğarañ - ğuruñ çiqidıǵan, uzun qara saqallıq adem idi. U közlrini yumup ikki teripige irǵanlap olturup ayet oquvétip uxlap qalatti. Uniñ bilen bille kelgen qizil saqal adem «hay, hay qariy!» dep dümbisige şapilaqlap qoysa, yene midirlap, kelgen yéridin başlap oqup kétetti, oqup - oqup yene toxtap qalatti. Qizil saqal adem yene «hay, hay, qariy!» dep dümbisige şapilaqlaytti, u yene tevrinip oquşqa başlaytti. Oquvétip aldidiki qaçıǵa «süf»lep qoyuşni untumaytti. Qaçidiki su nahayiti etivarliq «démide süyi»ge aylinatti. Bu suni içkenla adem ölüktek qétip uxlap kétetti. Toǵraqlıqta uniñdin başqa molliniñ démidisi bundaq tesir qilmaytti. Zeynepxan uni pat - pat öyige çaqirip qur'an oqutup, aldiǵa 2 - 3 koy pul, ikki qatlıma qoyup qoyatti. Rozi axun démidini içip uyqusıǵa qénip uxlıvalǵan çağlırida saq ademdek bolup [328] qalatti. Qoliǵa aliy mektepte oquǵan kitablrini élivélip, qomuşluq dōñde olturup qeğezge qandaqtur şekillerni siziş bilen bolup kétetti. Padiçilar bilen uşşaq balilar uniñ etrapıǵa olıšivélip, uni gepke salatti:

- Rozi axun aka, néme sizivatisen?
- Ayropilan layihelevatimen.
- Ayropilan layiheleş dégen némidégen gep?
- Nusxa, ölçemlirini avval qeğezge çüşürüvéliš layiheleş bolidu. Herqandaq nersini layihelep andin yasaydu.
- Ayropilan yasap néme qilisen?
- Cinlarni birni qoymay qoğlivétimen.
- Cin dégenni ayet oqup qoğlaydu, Eset mollamdek.
- Ayet oquğançe cin avup kétip barmamdu?
- Nediki cinken u? Biz eceb körmiduqu?
- Boynuğa 5 - 6 si minivaptıǵu, şunimu körmeyvatamsen, hemmiñniñ béşiǵa çıqip - siyivatidu, şaltaqliri aǵziñlarǵa éqivatidu.

Olişip turǵanlar bir - birige qarap qaqaqlap külüşetti.

Rozi axun yurtqa qaytip kelgen yili 5 - 6 ayǵıçe xéli saq yürdi. İkkinçi yili etiyazda yene kéçisi uxlimay hoylıǵa çıqip qarap turuvalidiǵan, özi bilen özi varqirap - carqirap kimler bilendur zakonlışıdiǵan bolup qaldı. Anisi uni öyge kirip uxlıǵın dése, «Bu öyde men yatqudek yer qaptimu, her qedemde birer yüzdin cin tursa, hemme yerni kolap oyman - çoñqur qilivetken tursa, men nede uxlaymen?» dep xapa bolatti. Cinlar içip qoydı [329] dep küptiki, çélektiki suni, qaçisidiki aşni açıqip töketti yaki qoliǵa ara, süpürge élip, birkimlerni qoǵlavatqandek qomuşluq terepke qarap yügüreytti. Qomuşluqta éǵız bir döñge çiqivélip toxtimay sözleytti. Bezide qomuşluqniñ ayıǵıdiki şalañ toǵraqlıqqa kirip birer tüp toǵraq yaki yulǵunniñ tüvide künlep olturatti. Zeynepxan baliliriǵa qomuştın bir kepe yasitip, yazıçe Rozi axunǵa hemrah boldı. Qışta tériǵe aldurup baqtı. Périmu oquttı. Başqılarnıñ mesliheti bilen toy qılsa oñlinip qalar dep öylepmu baqtı. Uniñ qiliqliriǵa Zeynepxan çidiǵan bilen xotuni çidimidi. Kélin qız toydın ikki ay öte - ötmey anisiniñ öyige bir ketkençe kelmidi. Zeynepxan taza parakendiçilikte turǵanda, birküni Siyit qariy öyge kirip keldi. Rozi axun şu qétim, démide süyini içipla etisi keçkiçe mit qilmay uxlidi. U héçkimniñ gépini anlımisimu Siyit qariynıñ gépini anlaytti. Taza ğelve qilivatqan çağlırida uni körsila ş-üklep qalatti. Siyit qariynıñ pat - pat kélip turuşı bilen, uniñ késilı ilǵiriki yillardikidin perqlinip, reñgiroyı oñşılışqa başlıǵanıdı.

Yazmu axırılışip qaldı. Buǵday yıǵılıp, ot - saman toşuvélindi. Tünügünla buǵdaylar dolqunlinip turǵan étizliqlar boşanǵan aniniñ baǵridek quruqdilip qaldı. Lékin déhqannıñ qoli téxi bikar bolmıdı. Étizlarda kömmiqonaqlar şu péti turatti. Éñiz yérini aǵduruş, küzgi buǵday térilidiǵan yerlerge oǵut, topa toşuş, [330] éǵıl - qotanlarnı oñşaşteq işlar növet saqlap turatti. Şundaqtımu bu işlarnı yazdıki qatılañçılıqqa sélişturǵılı bolmaytti.

Şundaq künlerniñ biride, Zeynepxan Turdi qariynı içkiriki öyge çağırıp, tavar yaǵlıqqa oralǵan bir baǵlam pulni uniñ aldıǵa qoydı.

– Özünmu bilisen balam, iniñ Rustem maña aymu'ay pul evetip turidu. Axşam sanap baqsam xéli yıǵılıp qaptu. Men qériǵanda némige işlitimen deysen uni, şu silerge lazımlı bolup qalar, dep bir puñnımu uyan - buyan qilmay saqlap qoyǵanıdım. Emdi havanıñ muşunçilik vaqtida Héli migül'ni Ürümçi'ge apirip çoñ doxturlarǵa bir körsitip kelgin balam, Héli mu burunraq apiralıdu. Hazır bolsımu seveb qilip baqaylı. Baliliriñniñ bexti bolsa oñşılıp qalar. Pul dégen tépilidiken, adem tépilımaydiken, – dep köz yéşi qıldı. Bu Turdi qariynıñmu arzusu idi. Lékin, qolida pulniñ tayını bolmıǵanlıqtın aǵzıdın çiqıralmay yüretti. Uniñ üstige anisimu yaşınıp qaldı. Aǵrip - tartıp qalsa özi qandaq qilidu? U bu pulni işlitip qoyup inisiniñ yüzige qandaq qaraydu?

Zeynepxan unıñ unımıǵınıǵa qoymıdı. Ularnı aldiritip hepte içidila yolǵa saldı. Turdı qariy Ürümçi'de 20 neççe kün turup, Hélimigül opératsiyedin kéyin sel yaxşılınişıǵa yurtqa qayıtıp keldi. Canlinip, menzige qan yügürüp qalǵan Hélimigül görniñ aǵzıdın qutulup kelgenidi. Unıñ xuşallıǵıǵa gep ketmeytti, öydiklerniñ köñlimu aramıǵa çüşüp qalǵanıdı.

[331] Emma, toǵraqlıqtiki kişilerniñ arisida her qisma gepler peyda boldı. Yumılaq bazardiki kövrükke yıǵılǵan erler birneççe küngiçe bu işni ğulgula qılıştı.

– Hélimigül'ni Ürümçi'ge bérıp saqıyıp keptu deydu, rastmidu?

– Saqıyıp kélemdü, héliqi birnémisini alduruvétıp keptu.

– Tova, tova, xudayim özün saqla, doxturlar bizniñ xotunni héliqidek... Boǵduruvetkenniñyaqi héç iş xuşyaqmaydıǵan bolup qaldı. İliriki reñgimu qalmıdı hazır.

– Şundaq xotunmu xotun bolamdıǵandu, Turdı qariy unıñ bilen bille yétip némiş qilidiǵandu...

– Xotun kişi dégenniñ u némisi bolmısa, ayalmu emes, ermu emes, ğelite bir mexluqqa aylinip qalımiş. Micezi özgirip érige kün bermeydiǵan bolup kétimiş...

– Ya xuda, özün bar, zamani axir yéqınlaşqanda mana muşundaq işlar avup kétermiş, a ayaǵ mehelliidiki bir ayal adem dése adem emes, cin dése cin emes, ğelite bir nersini tuǵuptu, deydu. Bir közi péşaniside, bir közi menzide imiş, aǵzıdın qarisa öpkisi körünermiş...

Kéyinki yıllarda toǵraqlıqta tuǵmaydıǵan ayallar avup qaldı. Birer ayal şeherge yaki nahıyege bérıp hepte - on kün turup kelsila «Palançi héliqi némisini boǵduruvétıp keptu» déyişetti. Bara - bara bu geplermu bésiqip, bundaq işlar bilen héçkimniñ kari bolmaydıǵan boldı. Hökümet tuǵmaydıǵan, az tuǵıdıǵan ayallarǵa kınışka bérıp, yilda pul bérıp, mukapatlap turǵanlıqtin, unıñ üstige balisi az [332] a'ililerniñ turmuşı téz kötürülgenliktin bundaq ayallar héçkimniñ közige ğelite körünmeydiǵan bolup qaldı. Mehellilerde ilirikiidek uşşaq balılar top - top boluvélip yügürüşüp yüridiǵan, qum döñliride çélişip oynaydıǵan işlarnı körgili bolmaytti. Oquş yéşiǵa toşqan balılar mektepte oquşı şert idi. Balilirini mektepke bermigen yaki mekteptin çiqırılǵanlarǵa kent başlıqliri kün bermeytti.

1990 - yıllarda toǵraqlıq terep - tereptin kelgen köçmenler bilen avatlışıp, toǵraqlıq baziri bolup qurıldı. Néfitlikke barıdıǵan çoñ yolniñ nérısida quduqlar köplep kolinip, ikki - üç qevetlik pişsiq xışlıq, aldı témiǵa appaq çaqçuq çaplangan turalǵu öyler qatar - qatar qed kötürdi. Çayet zor néfit aqquzuş turubisi bilen yuqırı bésimliq tok yoli toǵraqlıqniñ étiz - ériqliridin ötüp şimalǵa qarap içkirilep kétetti. İçkiri ölkilerdin kelgen puldar ğocayınlar topa ittiriş maşınisi bilen yulǵun - toǵraqlarnı qomuruvétıp boz yer açqılı turǵanda toǵraqlıqlar unçe perva qılıp kėtişmigenidi. Küzde, upuqqiçe tutaşqan kévezliklerde éçilip ketken paxtilarnı körgendila turalmay qéliştı. Bu yıllarda paxtiniñ baziri çiqqanıdı. Yéri ciqraq kişiler yeriniñ köp qismiǵa kévez térip pulni xéli obdan tépivatatti. Biraq, toǵraqlıqta yer qis bolǵanlıqtin, paxtini köprek tériǵusi barlarmu amalsız tamıqını çakilditip qélivergenidi. Emdi başqılarnıñ yer açqınıni körüp, ular bankidin qerz élip boz yer éçişqa [333] tutuş qıldı. Beziliri yerini köpeytip, az - tola paydimu aldı. Lékin bu işta köprek paydını yenila Davut kanayniñ oǵulliri aldı.

Yerler kötüre bérilgendin buyan Davut kanayniñ oǵulliri téz kötürülüp ketti. Kommuna vaqtida umaçqa qorsiqi toymay, he dése muştlışıp, bir - biriniñ kalla - qapaqlirini yérıp yürüşidiǵan bu balılar tunci yilila yéñi siyasetniñ temini tétip qélip, can tikip işleşke başlıǵanıdı. U yıllarda cahan déhqanǵa külüp baqqan, işleymenla déseñ yollar ravan idi. Babbaraver çoñ bolǵan töt oǵul işlep harmaytti. Davut kanay toxtimay

bazarğa yaki Qeşqer'ge béríp, qeyerde ronaq tapqan, iş tevritivatqan kişiler bolsa izdep, tecribe öginip, oğullırıǵa yol kórsitip turatti. Oğullar tapqan pullirini yığıp kichik tiptiki un - yaǵ tartıǵ, çigit ayırıǵ zavutı qurup, qoy bordap sétip, toǵraqlıqtiki hemme ademni özige qaratqanda, beziler: «Kommuna vaqtida Davut kanay Nemet'ni bikar tillimaptiken, unıń boyı bir ğeriç bolǵını bilen yurt soriǵudek eqli bar iken emesmu» déyişti. Davut çoń toy qilip ikki oǵlını öylidi. Bir oǵlıǵa yéza bazırıda aşxana éçip berdi. Kichik oǵlıǵa bir minibus élip béríp, nahiye bilen şehir arılıqıda mańdurdi. Neççe yüz mo boz yer éçip kévez tériǵandin başqa, nahayiti çoń mévilik baǵ berpa qıldı. Toǵraqlıqta anar oxşaytti. Davut kanaynıń bégidiki anarlar yoǵan, reńgi qizil, suluq hem tatlıq bolǵaçqa, néfitliktikiler etiyazdila aldın toxtamlışıp sétivalatti. Qalǵan mévilirimu néfitçılardin aşmaytti. 90 - yıllarınń otturılırıǵa kelgende Davut kanay eyni yıllardiki [334] Vilaxun'baydın, toǵraqlıqta ótken herqandaq baydın éşip kétipla qalmay, nahiye, vilayet boyıçe dańlıq şexs bolup qaldı. Özimu semrip, reń tüzüp, qoruqlırı tüzlinip, «salapetlik ğocayın»ǵa oxşıdı. Unıń uçısiǵa xurum çapan, bésıǵa norka qulaqça kiyip, motosiklitta çépip yürginini körgen ayallar arqısıdın heves bilen qarışıp: «<Adem eskisi emes, kiyim eskisi> dep bikar démeptiken, ilgiri toǵraqlıqta Davut'tın set adem yoq idi. Emdilikte kiyimni ońşap kiygende qarısaq, u unçıvala set emes iken. Kök közlükini hésabqa almiǵanda, téxi xéli meri issiq iken» dep külüşetti.

Davut'nıń ayalı unıń eksiçe kúndin - künge oruqlap, qorulup bir tére, bir ustıxan bolup kétivatatti. Capalıq yıllarda berdem turup kelgen bu qavul ayalǵa baylıq ve rahat yaraşmıǵandek keyni - keynidin késel çaplaşqanıdı. U Qeşqer'de moda bolǵan ésil kiyimlerni kiyip, altun zibu - zinnetlerni boluşıǵa taqap yúretti. Davut uni Qeşqer'ge apirip sésip ketken çışliriniń ornıǵa altun çış saldurup qoyǵan bolup, gep qılsa yaki külse suvari altun çışlırı körünüp levlirige cula taşlap turatti. Lékinze, bıçare ayalnıń nazu németlerni çaynap yégudek rayı yoq idi. Künboyı üzüm barıńı astidiki neqişlik karivatta kélınlırı étip bergen suyuq - seleń ğizani yep yatatti. Davut da'im déǵudek Qeşqer'de turıvalatti. Mehellidikiler arisida «Davut Qeşqer'din öylinivaptımış» dégen gepler tarqalǵanıdı. Bunıń rast yaki yalǵanlıqını héçkim éniq bilmeytti.

Davut a'ilisi toǵraqlıqlar üçün ünsiz çaqırıq hem [335] úlge boldı. Hemme ademniń ularnı dorıǵusi, bir işlerni qilip pul tapqusi kéletti. Siyasetniń qollışı, özliriniń qizǵınlıqı tüpeyli xéli bir qisim ademlerniń qoli pul körüp, beziliri ançe - munçe hallınıpmu qaldı. Bara - bara kona öylerni yéńilap salǵanlar, motosiklit, sopek (kichik qol tiraktori) sétivalǵanlar köpeydi. Déhqanlar qız - oğulliriniń toyını qılmaççı bolsa pulnı béliǵe téńip udul Qeşqer'ge baratti. Qeşqerniń yéńidin éçilǵan «déhqan bazırı»diki sodigerler déhqanlarnı körse éçilip, aǵzi qulıqıǵa yetküdek bolup, déńiz boyı rayonlıridin élip kelgen reńgareń tavarlırını yéyip kórsitip, şérin - şeker sözlerni tóküp, ularnıń pulını suǵuruvélişqa tirişatti. Déhqanlarmu köñüldikidek toyluq sétivalǵınıdın razi boluşup, mallirini élip, héytǵahdiki yaki baǵçınıń yénidiki aşxanılardin leńmen, samsa yeytti yaki şorpıǵa nan çilap içetti. Kira aptobusida yurtlırıǵa kétivétip, başqa yurtluq déhqanlar bilen parańlışıp hal - oqitiniń yaxşılinip qalǵanlıqını sözlişip, «Hélimu muşunçilik künlerge ulaştıuq, yaratqan xudaǵa şükür» déyişetti. Capa - muşeqqetla tartıp, héçqandaq xovluq körmey ölüp ketken ata - ana, uruq - tuǵqanlırını eslişip «şular ölüp ketmigen bolsa, muşu künlerni köretti - he» dep qısınışatti.

Tebi'ette bir yili hava obdan kelse, ikkinçi yili boran - çapqun, tebi'iy apet köp bolǵınıdek, déhqanlarǵa yaxşı künlermu da'im hemrah bolalmıdı. Alvan - yasaq, yerlik siyasetler tüpeyli déhqannıń künü yene teslişişke başlıdı. Paxta pulǵa yarımas boldı. Paxtınıń bahası töven [336] bolupla qalmay, déhqan qolıǵa ilirikidek şaraqlap turidıǵan pul emes, quruq qeǵez tégetti. Ximiyevi oǵut, solıyav yopuq, dora,

uruq...larniñ hemmisila qimmet bahada ténip sétilidiğan, paxtiniñ kirimi bu qerzlerni töleşke yetmeydiğan, payda ximiyeve oğut, solyav yopuq satqanlarniñ, paxta sétivalğuçılarniñ, kent kadirliriniñ yañçuqığa kirip kétép, déhqan lévini çişlep qalidiğan boldi. Déhqanlar paxtidin bizar bolup tériğıli unimisa mecbur qilinip, étizdiki başqa zira'etliri yulup taşlinatti. Yene bir tereptin toğraqlar köplep késivétılgenliktin, qum - boran apiti küçeydi. Yerler şorlışıp, kévezlerge qurt çüşüp ketti. Bu qurtlarğa dora kar qılmaytti. Déhqanlar herbir tal qurt, képinekni qolda térişi, herbir tüp kévezni piltiküç bilen bir - birdin yağlap, dorilap çiqışı kérek idi. Er - ayal, qéri - yaş, uşşaq balılarğıçe hemmeylen etidin keçkiçe kévezniñ etrapida ömilep yürüp, uh déğüdek aram tapalmaytti. Tumsuq tirep éçildurğan paxta yil axirida yene qedirsiz qalatti. Déhqan téximu qedirsiz halğa çüşüp qalatti. Kéyinki yıllarğa kelgende, köplep éçilğan yerler taşlinip qaldi. Tosup turidiğan toğraq bilen yulğun bolmiğanlıqtin qum éqin sudek kirip, bu yerlerni igileşke başlidi. Yéziliq hökümetke yéni kelgen şuci toğraqlıqniñ tebi'iy şara'iti ve ékologiyesini tüzeş üçün toğraqlıqni yel - yemiş bazisiğa aylandırmaqçı boldi. Nurgun tériłgu yer acritilğandin başqa, taşlinip qalğan yerlerniñ hemmisige anar, encür, yañaq, üzüm - şaptul köçiti tikildi. Köçetler mévige kirgüçe şuci [337] yötakilip ketti. Yéni kelgen şuci aşlıq işlepçiqirişni tekitlep, bir qisim yerlerdiki köçetlerni alduruvétip, aşlıq térişni yolğa qoydi.

Mévilik bağlarni téxnikiplik telep boyıçe başquruşqa, méve sortlirini üzlüksiz yaxşılaşqa toğra kéletti. Méviler he dégendila pulğa yarap ketmeytti. Bolupmu bu yerniñ şaptul, üzümliri başqa cayniñkige yetmeytti. Yéni şuci şaptul, üzümlerni alduruvétip, öziniñ yurtidin çılan köçiti ekeldürüp, çılanlıq bağlarni berpa qildi. Anğğıçe anar, yañaq, encürler méve bərişke başlidi. Cennettek bağlar, yeşiklerge qaçılınıp yötkeşke teyyar qilip qoyulğan yel - yemişler kişini rohlandırıp şérin xiyallarğa çömdüretti. Neççe yildin buyan qoli pul körmey mağduridin kėtişke başlığan déhqanlarniñ köñlide yene ümid peyda boldi. Biraq, yil axiridiki netice kişiler oyliğanek bolmıdı. Bağvençilikni yolğa qoyğan caylar köp hem toğraqlıqniñ şara'iti ularniñkidin naçar bolğanlıqtin, anardin başqa mévisi bazar rıqabitide şallınıp qaldi. Toğraqlıq yene bir qétim aça yolğa duç keldi. Toğraqlıqlar yene gañgirap qaldi. Abduğeni axun, Nemet axun, Taş axun qatarlıq birneççe bovay meslihetlişip bazar başlıqı bilen şucini izdep bardı. Ular bazarlıq hökümetniñ yumşaq safalar bilen bézelgen çon işxanisida oturup, özliriniñ oyliğanlirini otturiğa qoydi.

– Biz hemmimiz muşu qumluqniñ otturisida yaşap kelgen déhqan xeq. Biz başqa nersini bilmisekmu qumniñ micezini obdan bilimiz. Qum bilen oynaqşılı, uniñ çişığa tegkili bolmaydu. Uniñğa teñ kelgilimu bolmaydu. [338] Uni tosıp turidiğini, aşu toğraq bilen yulğun. Toğraq bilen yulğunni nabut qilivetkinimiz bolmıdı. Mévilik köçet toğraqniñ ornini basalmaytti.

– Herqaysiliri bizdin obdan bilişila, bizniñ bu yerde yermu, sumu az. Bu yerde çon paxtıçılıq, bağvençilik bazilirini berpa qilğıli bolmaydu. Çektin aşurup iş qılacaq, paydisidin ziyini köp bolıdu...

– Ata - bovilirimiz muşu yerniñ ehvalığa qarap aşlıq, çarva, ormanni teñ tutup keptiken, bizniñçe bunıñdin kéyinmu muşu yolni tutsaq ziyan tartmaymız. Biz ilgiri muşu yoldin çetliğan çağlarda nurgun ziyan tartqan, éçinişliq savaqlirimizmu az emes...

Cüme axun dégen qoyçı adem:

– Rehberlirim, aňlap qélişila, men bultur qoy baqqan yerler qum astida qaldi. Bu yil qoy baqqan yerlirimni kéler yili tapalmaslıqım turğanla gep. Qum yerni muşundaq yalmap yutuverse, yene neççe yilda biz can saqlıgudek yer qalarmu? – dédi.

Rehberler ularniñ sözini estayidil anlıdı. Ular ni qoğun - tavuz, xuş puraqlıq gül çéyi bilen méhman qılıp, axırıda «Pikriqlarni çoqum oylişimiz, xatircem bolunlar» dep çiraylıq yolğa saldı. Ular köñlide bovaylarniñ dégenliri orunluq ikenlikini biletti. Emma, réallıqnıñ ulardin telep qilidiğini başqa nerse idi. Hazir dégen islahat, yol éçiş devri. Ular öz qabiliyitini islah qılış, yéñiliq yaritiş bilen namayan qilmisa, bir izda toxtap qalsa qandaq bolıdu.

[339] Rozi axun öydiki radiyo, télévizor dégendek nersiler bilen hepilişişke amraq idi. Buzulup qalsa u yer - bu yérini kolapla birdemde yasap qoyatti. Kéyin qoşnilarniñ motosiklitlerini, uruq séliš, dan ayriş maşinisi, hetta «sopek»lirinimu yasaydığan bolup qaldı. Uniñ qandaq kesipte, qandaq oquğanlıqini taza bilip ketmeydiğan déhqanlar «Uniñğa cinliri hünér ögetken gep. Bolmisa, öziçe rémontçı bolup qalamdu» dep yürüşetti. Turdi qariy hoyla işikige yandap ikki éğizliq öy sélip Rozi axunğa «rémontxana» éçip berdi. Rozi axun déhqanlar ekilip bergen saymanlarni rémont qilip bolup, iş kelmigen çağlarda yene imir - çimir birnersilerni siziş bilen bolup kétetti. Öydikiler uniñ çüşiniksiz siziqliriğa qarap «késili tutuptu» déyişetti. Lékin uniñ muşu iş bilen meşğul bolğan çağlirida künlep cim olturidiğanlıqı, qomuşluqqa bérivalmaydığanlıqidin memnun bolup qalatti. Rozi axun tapqan pullirini bir puñ uyan - buyan qılmay yığip, yazda şherdin çoñ ikki sanduq sayman élip keldi. Uniñ içide yéza igilik maşiniliri zavuti erzah bahada sétip bergen kona istanok bilen kompyutér bar idi. U kompyutérni algandin kéyin dukanni bazar boyığa köçürdi. Emdi kéçe - kündüz kompyutérniñ aldidin qopmaydığan boldı. İlgiri qegezge sizidiğan siziqlarni emdi kompyutérda sizidiğan boldı. U bezide künlep ağziğa giyah çağlıq nerse salmaytti, yüzini yuyuşnımu untup qalatti, bir çağlarda qız savaqdaşliriniñ içini köydürgen çağlar hazir ösüp, kirlişip müriside [340] paxpiyip turatti. Mayka, iştanlirida yoğan - yoğan qara dağlar közge taşlinatti. U çéçi bilen kirlişip ketken mayka - iştinini can tikip qoğdaytti.

U adette ademler bilen nahayiti az parañlışıtti. Yol mañğanda yerge qarap kusurlap sözlep mañatti. Déhqanlar ekilip bergen nersilerni nahayiti ittik yasap béretti, emma iş heqqini nési qalduruşqa qet'iy unımaytti. Uni izdeydiğanlar köp idi. Bezide uniñ dukininiñ aldida çoñ - kiçik aptomobillar növet kütüp turatti. U néfitliktiki rémontçı ustılar bilenmu tonuşuvalğan bolup, bazardiki hem néfitliktiki Xenzular uni «sarañ doktor» deytti. U Qeşqer'gimu pat - pat bérıp turatti.

Bir yili yazda, u dukinini taqap qomuşluqtiki tüzrek bir parçe yerde nahayiti kéleñsiz, ğelite bir nersini qoraşturuşqa başlıdı. U gahida mayğa milinip qandaqtur vintılarni çinjitip yürse, gahida béşiğa qalpaq kiyip kepşerleş bilen meşğul bolatti. Uşşaq balılar bilen bıkarçı ademler qomuşluqqa yığilip, uniñ qilivatqan işini tamaşa qilatti. Ular niñ içide Rozi axunni mesxire qilidiğanlarmu, «Hey, uni sel çağlığıli bolmaydu cumu» deydiğanlarmu bar idi. Hemmisila özliriçe uni - buni dep köñüllirini açatti.

Qomuş pöpükliri sarğıyışqa başlığan künlerde, tamaşa körüvatqanlar yerdiki ğelite nersiniñ yoğan yınnağuşqa oxşap qalğanlıqini bayqaştı.

– Vay, u rasttinla ayropılan yasavéiptu!

– Oxşapqu turidu, lékin uçalisa hésab.

[341] – Rast, rast, uçalisa hésab.

– Hey xeq, exmeq bolmanlar, ayropılan dégen körgenla adem yasap oynaydığan leglek emes.

– Aşu sarañ ayropılan yasap kéterma?

– Hey, hey eqilliqlar, ağziñlarğa béqip sözleñlar, herqandaq maşininiñ tilini bilidiğan, her yoğan aptomobillarni rémont qilivatqan adem u.

Aridin yine birneççe kün ötti. Emdi ayropilannın adem olturidığan ikki kişilik orunduqı, unıñ aldidiki kir yuyuş maşınısıǵa oxşap kétidığan sanduqqa ornılǵan egri tutquç, «ayropilan» nıñ üstidiki éǵız pildirliǵuç, kinodiki ayropilanlarınıñ putıǵa oxşap kétidığan bir cüp put... Déhqanlarınıñ közini alıçekmen qılivetti. Birküni ademler taza yıǵılǵan bir waqıtta Rozi axun orunduqqa çıqıp olturdi. Tamaşa körüp turǵanlar «Vay mana, uçidıǵan boldi!» déyişip davalǵup kėtişti.

Rozi axun aldidiki sanduqtek nersiniñ bir yerlirini bésip, egri tutquçni küç bilen bésişıǵa qattıq ǵarılǵan avaz çıqıp, pildirliǵuç aylinışqa başlıdı. Kişilerniñ çuqan - sürenliri astida ayropilan yerdin adem boyı kótürıldı - de, tuyuqsız «caq» qılıp çüşüp ketti. Yerdin qoyuq topa - çañ kótürıldı. Pildirliǵuçnıñ aylinışı barganséri astılap, toxtap qaldı. Rozi axun derhal çüşüp ayropilannın u yer - bu yerini tekşürüp, vintılarnı çinjitip, uni yene bir qétim uçurmaqçı boldı. Emma, ayropilan mit qılıpmu qoymidi. Kéyin [342] mehelligikiler Rozi axun aldınip yaramsız motor élip qalǵaniken, çataq motordin çıqıptu, déyişip yürdi. Ularnıñ déǵını rast idi. Rozi axun tapqan - terǵınıniñ hemmisini muşu motorǵa xecligenidi.

Soǵuq çüşkili turǵanda, Rozi axun «ayropilan»ni bir neççe bölekke bölüp, ambarǵa ekirip, üstini solıyav, lata - pitiler bilen çümkep qoydı.

[343] Ottuzinçi bab

Şire aldida mükçiyip olturǵan Dilmurat ikki mürisi uyuşup, qelem tutqan qoli talǵandila qelemni qoyup ornidin turup ketti. Tamdiki sa'et tañ seher sa'et tötini körsitip turatti. Etrap cimcitliqqa çökken, anda - sanda uduldiki öydin balılarnıñ çüşekep qılǵan gepliri ańlinip turidu. U bugün némançe uzaq olturup kettikin - he. Yıraqtın vogzalǵa kirip kelgen poyızniñ güdük avazi ańlanganda unıñ köz aldıǵa sus sösün reñlik çiraǵlar yénip turǵan ademsız, soǵuq vogzal, uyqusırıǵan halda poyızdin çüşüp, seherniñ tenni şürkendüridıǵan havasida ün - tinsiz terep - terepke tarap kétivatqan ademler keldi. Her qétim güdük avazini ańlıǵınıda unıñ köz aldıǵa aşı körünüş kéletti... U ixtiyarsız, ademnıñ hayatımu ene şundaq birneççe künlük seperǵu, vogzalda uni kütüp turǵını sirliq, namelum bir menzil emesmu, dep oylap ketti. U dérizini éçivétip, keç küznıñ soǵuq şamılıǵa yüzlinip kérildi. Put - qollirini uyan - buyan heriketlendürdi. Arqıdin avaylap méñip aşxanıǵa çıqıp bir piyale süt qaynitip içti. U kécik öydiki yalǵız kişilik karivatqa özini taşlapla uyquǵa ketkende, seher sa'et beş bolǵanıdı. Yene bir sa'ettin kéyin ayalı bilen baliliri ornidin turatti.

[344] Dilmurat çüşke yéqin oyǵınıp, addıyla naşta qılivalǵandın kéyin tamaq étişke tutundi. Bu unıñ ayalidin keçürüm sorıǵını idi. U yéqindın buyan keçkiçe işlep qélivatqanlıqıdin ayaliniñ uyqusıǵa tesir yetküzmeslik üçün kiçik öydila yétip - qopidıǵan bolup qalǵanıdı. Ayalı gep - sözliridin özinıñ narazılıqını neççe qétim puritip boldı. Biraq, u işqa kirişipla ketse özini tartalmay qalatti. Dolqundek üzümey bir - birige mınǵışıp kélidıǵan oy - pikirler uni réallıqtın ayrip, sirliq qana'etliri bilen yıraq menzilge élip kétetti. U yazǵuçı emes, şa'ir mu emes. Emma, unıñda edebiyatqa ottek iştiyaq bolupla qalmay, bir xil tebi'iy tuyǵunluq, özgıçe, çonqur bir sezǵu bar. U aşı iştiyaqnıñ türtkiside nahayiti nurǵun kitab oqudı. Hazırmu toxtımay oquvatıdu. Emma, néme üçündür, kitablardı toǵrisidiki tesirat, bahası başqılarnıñkige oxşımaydu, hetta özini katta edib hésablaydıǵan xéli nurǵun kişilergimu oxşımaydu. Bunıñ sebebi unıñ edebiyattın kütidıǵanliriniñ başqılardı oxşımaydıǵanlıqıda bolsa kérek. U edebiyatni héçqaçan iç puşuqı, veqelik tizmisi yaqı debdebilik sözler körgezmesi dep bilgen emes. U aliy mektepte oquvatqan çağliridila xatirisige: «Edebiyat dégen néme? U qaǵcırıǵan,

boğulğan rohnin qipyaliñaç haldiki azabi, tirkışı; hayatlıq, ölüm ve muhebbet heqqidiki meñgülük hês - tuyğu, u qan tamçılap turğan yürek, kiristaldek süzük qelb. U bezide dunyağa qayta tirilişin azabi ve tentenisi. Biraq, bu hês - tuyğular xuddi çoñqur dëñizdiki mervayitqa, qoram taşlar [345] arisiğa yoşurunğan yaqutqa oxşaydu. Uni bayqaş üçün ötkür köz, uniğa érişiş üçün pidakarlıq ve harmay - talmay izdiniş zörür» dep yazğanidi. U eserlerdin ene şu rohni izdeytti. Muqavisiğa hel yalıtılğan qélin - qélin kitablardin izdigen nersisini tapalmığan çağlırida ümitsizlinetti. Qelbini déligulluq ve şübhe tumanlırı qaplap, uçqur tepekkuri ürkügen quşteq cimip, çépip kétivatqan qelimi toxtap qalatti. İlimni xorlaş bedilige kelgen erzimes menpe'et ve şöhet; saxta hëssiyat, quruq medhiye, hemme yerni qaplap ketken saxtiliq ve ikki yüzlimilikler uni edebiyattin, başqılardin, hetta özidin bizar qılatti. U néme üçün başqılardək etrapidikilernimu, yuqiridikilernimu xuşal qilidiğan, menpe'et, orun - mertivigimu yéqin bolğan dağdam yolni tallimidi? Néme üçün aylap - yillap yinne bilen quduq koligandek ecir bilen yézip çıqqan ilmiy eserliri, yirik maqaliliri kesip ehliliri, mutexessislernin yuqiri bahalışığa qarimay qandaqtur bahane - sebebler bilen bésip qoyulidu, soğuq mu'amilige uçraydu, ekiçe, rahet - parağetlik turmuş, toy - çay, oyun - külke içide özini upratmay, terlimey yaşaydiğan, yazidiğanlarnin bir qéliptiki, parqıraq eserliri tördin çüşmeydu. Mukapat, nam - ataq, unvan haman şularnin bolivéridu? Néme üçün ilim esliy mahiyitidin yiraqlap can béqiş yolığa, sodığa aylinip qalidu?

U bezide şularni dorimaqçı bolatti - yu, doriyalmaytti, ulardek yaşaş üçün u qaytidin başqa bir adem bolup tuğuluşı kérek idi. Bezide ayali bilen éçilip [346] - yéyilip parañlişip qalğan çağlırida köñlidiki ene şundaq gañgıraş, dil azarlirini sözleytti. Bir qétim ayali:

– Siz némişqa şunçivala estayidil bolup kététtiñiz? Emeliyette ularla saxtipez emes, dunyada hemme adem payda - menpe'etke, nam - şöhetke intilidu. Ular uni aşkara qoğlışidu hem uniğa érişidu. Sizçu, sizde payda - menpe'et, nam - şöhet tamasi yoqmu? Némişqa aşkara qoğlaşmaysız? Başqılar qoğlaşsa rencip yürisiz. Bu yasalmiliq emesmu? – dédi.

– Hemme iş nam - menpe'et üçün bolsa, ilimçu? Uniñ gëmini kim yeydu?

– Şan - şöhet bar yerde ilimmu bolidu - de.

– Yaq, ikkisi ikki gep. Derveqe, ilim şan - şöhetmu élip kélidu. Lékin, ilim bilen şan - şöhet, menpe'et dégenler bir yerde boluşı natayın. Téxi bezide bir - biridin ayrilip qalidu, hetta qarimuqarşı orunğımu ötüp qalidu. Nam - menpe'etke ilim ehli emes, toliraq saxtipezler érişidu. Bolupmu bizniñ semimiyet yétersiz muhitimizda şundaq.

– Undaqtı, siz öziñiz yalğuz ilimnin himayiçisi bolmaqçimu?

– Şundaq qılalisam pexirlengen bolattım, men sizge dep qoyay, Uyğur ziyaliylirida kem nerse del şundaq roh. Otta köydürülüştin qorqmay ilmiy heqiqette çin turalaydiğan yürek.

Dilmurat bu geplerni ayalığa emes, öziğe qılatti. Ayali uniñ «tenqidçilik»ke bunçivala çoñqurlap, özini urup kėtişini yaqturmaytti.

[347] – Bu işlarnin néme haciti, bügünki künde paydisi yoq, xapiliqi tola bundaq işlar kimgə xuşyaqıdu. Uniñ üstige, kim bilidu, Uyğur edebiyati dégenlernin qançe künlüki qaldi. Boldila, kesip almaştıruvélıñ. Bir - ikki yılğa qalmay bölüm başlıqi bolalıñızda gep yoq.

Bundaq geplerni anlığanda Dilmurat şu haman öñetti, ayali uniñ elpazidin qorqup özini aqlaşqa başlaytti. Uniñ ayalida néme gunah? U muşu devrniñ idéologiyə formisi boyıçe ösüp yétılgen, Ürümçi'dek bir şehernin adimi. Uniñ ata - anisi yurtidiki namrat turmuş ve töven orundin qutulup Ürümçi'ge kelgendin kéyin Ürümçi'niñ turmuş

éqimığa tézdin maslaşqan, balilirini şü éqimğa maslaşturup terbiyelep, özlirini devrniñ aldida mañğan alahide kişilerdek hês qilidiğan, özliriniñ ve ata - aniliriniñ vucudidiki en'enivi medeniyetke xas nersilerdin yirginidiğan, hetta pes köridiğan bolup qalğan.

Bundaq ademler Ürümçi'de melum kölemni şekillendürgen. Öz ana tilida sözleşmeslik ularniñ esaslıq belgisi. Ular öz tilini bilmeydiğanlıqidin pexirlinidu. Aptobusta, yollarda, sehraçe kiyingen, Ürümçi'liklerge oxşımaydiğan ademlerni uçratsa mesxire qilidu, kemsitidu. Bu arqiliq özliriniñ medeniyet sapası ve meniviyettiki biçarilikini aşkarılatqanlığını hês qılalmaydu. Ular can tikip moda qoğlışıdu. Yene kélip nahayiti menpe'etperes, ötmüş yaki yıraq kelgüsi bilen hêsablışıp olturmay köz aldidiki menpe'etni çin tutidu. Ayaliniñ şü xil micezi tüpeyli er - ayal ikkisi baliliriniñ qandaq tilda oquş [348] mesiliside arqa - arqidin qattiq çañcallaştı, hetta acrışıp kétéş dericisige bériştı. Deslepte oğliniñ işida Dilmurat yénip çıqip, oğlı öyge yıraq, şeherniñ yene bir çétidiki Uyğurçe başlanğıç mektepke oquşqa kirdi. U başlanğıç mektepni pütküzgüçe Dilmurat bir kün qalmay oğlini etigini mektepke özi apirip, keçte özi qayturup keldi. Qiziniñ işida ayali qılçe yol qoymidi. Qiz bala, aciz, xenzuçe oqumisa cem'iyette put tirep turalmaydu. Cénini baqalmaydu, érige bozek bolidu... Dep alte ay qaynidi. Dilmurat bilen acrışıp kétip qizini özi oqutmaqçı boldi. Axir ularniñ işığa çoñlar arılaştı. İkkisige gep ötküzelmey, xapiliqta doxturxanidimu yétip qélišti. Çoñlarni ayaş yüzisidinla ular acraşmaydiğan boldi.

Dilnur nahayiti telepçan ana idi. Qiziniñ til iqtidarini yétildürüş üçün öyde xenzuçila sözleytti, tapşuruqlirini işlitetti. Qizi gülistan bir yılğa barmay Beijing teleppuzida çaqmaqtek sözleydiğan bolup ketti. Emma, ana tilini untudi. Dadisi qiziğa öz tilida sözlise Dilnur xapa bolatti. Gülistanmu dadisiniñ gépige cavab bérelmey duduqlap qalatti - de, derhal xenzuçe cavab béretti. Ana - bala ikkisi çuldurlap sözlişip nahayiti inaq ötetti. Oğlı bilen ikkisidin héssiyat cehette yiraqlap kétivatqandek bolup qalğanidi. Bir qétim gülistan akisiniñ xenzuçe bir xetni tonumaydiğanlıqığa eceblinip:

– Dada, dada, akam döt iken, muşu xetnimu tonumaydiken, men muşundaq akam bolup qalğanlıqidin nomus qilimen, – dédi.

[349] Dilmurat ayalığa aqlitip:

– Qizim, nomus qilişqa toğra kelse, öziñizniñ Uyğur qizi turup Uyğurçini bilmeydiğanlıqizdin nomus qiliñ, – dédi.

Ayali buni aqlap qilivatqan işini taşlap, Dilmurat'qa qarap gezep bilen çekçeydi. Öyde muşu tüpeyli her küni déğüdek talaş - tartış, qéyidaş bolup turatti. Dilmurat bargançe iç puşuqi ve aççıqini haraqtin alidiğan bolup qalğanidi. Buniñ yaxşı iş emeslikini bilip özini haraqtin tartmaqçı bolatti, bezide neççe aylap içmeymu baqatti. Biraq, bir künlerde yene mest bolup qalatti. Bir içse neççe künlep özini tutalmay qalatti. Mestliktin yeşilgende öz - özidin seskinip, haraq dégenni ikkinçi ağzimğa almaymen, deytti.

[350] Ottuz birinçi bab

Nazaret qorusidiki eñ axirqi bir korpus kona öyni çeqip salğan bina pütüş aldida turatti. Rustem'niñ işxanisidin öy telep qilip kélidiğanlarniñ ayıǵı üzülmes bolup ketti. Bügünmu çüşkiçe 5 - 6 kadir, xırqırap sözleydiğan bir qéri xotun, üç balisini egeştürüvalğan bir ayal iltimas kötürüp keldi. K-adirlarniñ köp qismi çoñ bolup qalğan baliliri bilen 1 - 2 éğizliq öyde olturup kélivatqanlar iken. Qéri ayal ölüp ketken bir kona kadirniñ ayali bolup, öyi birinçi qevette hem kün çüşmigenliktin, boğum yalluǵı

bilen ziqqe kəsili éğırlışıp ketkeniken, qolida doxturnıñ ispatlırı bar iken. Kiçik bolsimu aptap çüşidiğan, ıssıqraq öyde olturuşni arzu qilidiken. Nazaret aşxanısının aspizi pılanlıq tuğut siyasitige xılaplıq qılğanlıqı üçün, ötken qétimqi teñşeşte öy teqsim qılınmayla qalmastin, ma'aşı bir derice çüşürüvételgen, cerimane töligeniken. Bütün unıñ vat - vat xotuni yığlap turup birer sa'et derd tókti. Anisinin yığlavatqınini körüp balilirimu teñ yığlışıp ketti.

Rustem kelgenlerniñ hemmisige:

– Teşkil ehvalınlarnı bilidu. Menmu toluq xever taptım. Öy mesilisi muzakire qılınğanda ehvalınlarnı [351] alahide otturiğa qoyimen, xatircem bolunlar, – dep cavab berdi.

Aldınqı küni nazaret qarımıqidiki başqa idarige yötkilip ketken ayal kadirniñ éri elpazini buzup cédel çıqarmaqçı bolğandimu, u pozitsiyesini özgertmey turdi. Ehval éytip kelgenlerniñ beziliri:

– İlğiriki mudir ehval éytip kelsek, gépimizni anla - anlımay varqirap kététti. Siz derdimizni toluq anlaydikensiz. Muşu gepliriñizni anlapla, öy alalmisaqmu köñlimiz xuş bolup qalidiken, – déyişetti. Ular Rustem'niñ kiçik vaqıtida özliridin neççe hesse éğir künlerni körgenlikini bilmeytti. Eksice, Rustem namrat, biçare adamlarnıñ rohiy halitini, ularniñ yaxşı mu'amilige ve tesellige neqeder mohtac ikenlikini obdan çüşinetti. Şundaqla öziniñ qolidin unçıvala çoñ iş kelmeydiğanlıqını, bu qétimqi öy teqsimatidimu ötken qétimlardikidek yoli bar, épi barlar payda alidiğanlıqını, köp qisim öylerge yenila çoñ, yéni öylerde olturuvatqanlar köçüp çıqidiğanlıqını, ehval éytip kelgenlerdin teliyi barlırla başqılardin aşqan öylerge érişeleydiğanlıqını biletti. Şuña, imkanqeder ularni çiraylıq gep bilen xatircem qilatti. U da'im içide konılarnıñ «Buğday néniñ bolmisa, buğday sözün yoqmidi» dégen sözini oylap, ixtiyarsız tesirlinip kététti. Bu sözniñ menisini özidek çoñqur çüşinidiğan yene bir adem yoqtek hés qilatti. Unıñ üstige hazir kadir östürüşte amminiñ rayini sinaydiğan iş çıqti. Bu dégen séni qollaydiğanlar köp bolsa tézrek öseleysen, [352] dégen gep. Démek, adamlarnı «buğday söz» bilen toyğuzup turuşun, özünniñ her vaqıt ularniñ gémini yeydiğanlıqını bildürüp turuşun kérek. Rustem yığınlarda, adem köp yerlerde yaki başqılar bilen parañlaşqanda «Köpçilik ziyan tartıp qalmisun», «Amminiñ menpe'iti ziyangá uçrimisun» dégen geplerni tola qilatti. Unıñğa xuşamet qilip etrapida çörgilep yüridiğanlar kişilerniñ «Rustem mudir yaxşı adem cumu, herqandaq çağda köpçilikniñ gémini yeydu» déyişidiğanlıqını öziye yetküzgende içide memnun bolup kületti.

Rustem aldidiki iltimas, höccetlerni işkapqa sélip turuşığa, işik tüvide biriniñ qarisi körüngendek boldi. Kimdur biri kirişke cür'et qılalmay işik tüvide turğandek qilatti. Bir pestin kéyin işik asta çekildi.

– Kiriş ! – dédi Rustem.

İşiktin qénıq renlik kastum - yopka kiygen, büdür çaç, 35 yaşlardiki bir çokan eyminipqına kirip keldi ve Rustem körsetken safağa yéniçe olturup, yénidin bir iltimasni çıqardi. Bu ikki yılınıñ aldida aşqazan raki bolup ölüp ketken bir kadirniñ ayali idi. Bu ayal qaysibir aliy mektepte oqutquçılıq qilatti. 8 - 9 yaşlarğa kirip qalğan bir cüp qoşkézek oğlu bar idi. Rustem her qétim uni idare aldida yaki qoruda uçratqan çağlırida ixtiyarsız «İsit, etivarlap gül qilip qisivalğudek ayal iken, biteley çıqıp qaptu biçare...» dep qalatti. Rustem'niñ ayali Xanqız unıñ bilen ançe - munçe çıqış - kiriş qilip turatti. Xanqız özi pat - pat [353] «Höriyet'niñ öyige çıqimen» dep çıqıp ketsimu, Höriyet'ni Rustem öyde bar çağlırida öyige yolatmaytti. Xanqız bezi axşamlıri érige, Höriyet'ke xéli köp layıq çıqqan bolsimu, unıñ birini yéşi çoñken, birini sehra çiray iken dep, yene birini baliliri ciqken, dep yaratmığanlıqını, baliliriğa neqeder köyünüp pakiz

baqidıǵanlıqını, öy tutuşqa épi barlıqını zir - zevirigice sözlep bér etti. Xotuniniñ uşşaq gepliridin bizar bolidıǵan Rustem aşı Höriyet'ke munasivetlik herqandaq gepni bérilip ańlayttı, téxi ançe - munçe xotuniniñ aǵzını tatılapmu qoyattı. Xotuni Höriyet'ni maxtap - maxtap kélip, turupla bir nersidin guman qılǵandek cim bolup kétetti - de, arqıdın: «Xeqtin élişnıla bilidu, bərişni bilmeydu, pişşılıqınıñ destide qaçan qarisa aş etmey <etkençay> içipla olturidu, tamaq etse göşni bek az toǵraydu» dep ğeyvitini qılattı. Lékin Rustem'niñ ésige bundaq gepler emes, uni maxtıǵan gepler ornişip qalattı. U Höriyet bilen tonuşup parańlışıdıǵan birer pursetniñ çıqışını kütüp yüretti.

Rustem iltimasqa ittik köz yügürtüp, qoşumisini türüp sel oylandı - de:

– XiaoWang bilen öy téǵışmekçi bolupsız, bumu bir alahide iş iken, – dep qoydı. Béşini kötürüp özige telmürüp qarap olturǵan Höriyet'niñ qapqara közlrini körgende yüriki ciǵǵide qılıp qaldı. Özini tutuvélip, Höriyet'niñ közlige tikilip turup:

– Qarşı terepmu bir alaqa élip kelsun, méniñçe hel bolup qalar. Lékin, pat - pat süylep turmisiñiz bolmaydu. [354] Menǵu ehvaliñizni bilgendikin, qolumdin kélişice yardım qılmen. Şundaqtımu iltimas bek köp, işlar bek aldıraş, – dédi.

Höriyet qızırıp:

– Esliy sizni avare qilmisam bolattı, mekteptin maña bergen öymu çoñ, yaxşı öy idi. Lékin, balılırim muşu yerde çoñ bolǵaçqa, bu yerdin ayrılǵusi yoq, menmu bu qorudiki obdan qoşnilirimǵa qiyalmaymen. Uniñ üstige bu yer ata - anamniñ öyige yéqin. Ularmu yaşınıp qalǵanda, künde yoqlap turmisam téxi. Ularnıñ mendin başqa tayınıdıǵan adimi yoq, – dédi.

– Rast, sizgimu tes. Xanqız da'im gépiñizni qilidu. Köñlümdiki gepni qılsam, sizge bek hésdaşlıq qılmen. Sizni çüşinimen. Qolumdin kélidiǵanlıkı iş bolsa köprek yardım qılsam deymen, – Rustem şu sözlerni qilivatqanda Höriyet közlrige yaş aldı, – siz ikki oǵlıñız, ata - anıñızni béqivatisiz, xızmetniñ höddisidin çıqivatisiz. Yalǵuz ayal kişige asanmu, yene men yardım qılǵudek başqa işlar bolsa kirip turuñ, işxanıǵa kirip özümge devériñ.

Höriyet minnetdar bolǵınıdın qızırıp, uzun kirpiklik közlrini xumarlaşturup külüp, uniñǵa rehmet éytti. Rustem uni işik tüvidin çaqırivélip:

– He rast, siz bilen öy téǵışmekçi bolǵan XiaoWang'ǵa dep qoyuñ, çüştin kéyin qéşimǵa kirsun, – dédi. U Höriyet'niñ éǵız paşnılıq toplıyiniñ «tak - tak» qılǵan tivışı qulaq tüvidin yitkiçe séhirlengendek cimcit olturup ketti. Bara - bara közlrinde, cavǵaylırida [355] menilik bir külümsireş eks etti.

Höriyet'mu çıqıp kétivétip, salapetlik, qamlaşqan bu başlıqniñ közlrini ottek çaqnıtıp tikilip qaraşlrini, keskin, emma köñülge yaqıdıǵan gep - sözlirini xiyalidin ötküzüp, Xanqız némidégen bextlik - he, dep oylıdı.

Pılan başqarmisida işleydiǵan XiaoWang'niñ ayalı Höriyet bilen bir mektepte işleytti. Çirayı tatırañǵu, bek oruq bu ayalniñ késelçan ikenlikini, mektepniñ arılıqı yıraq bolǵaçqa, qatnap yürüp capa tartıdıǵanlıqını, birneççe qétim yolda yiqilip qalǵanlıqını hemme adem biletti. Lékin, öy teqsim qılış şertliri boyıçe nomur qoyup ademlerni retke tizip çıqqanda, XiaoWang'niñ nomuri öy teqsim qılış ölçimige yetmey qaldı. Uniñ üstige, öyi barlarnı oylaşmaymız, dégen siyaset boyıçe XiaoWang'mu, héliqi xırqırap sözleydiǵan qéri xotunmu muzakirige çüşmıdı. Muzakire axırıda Rustem XiaoWang' bilen Höriyet'niñ ehvalını otturıǵa qoyǵan bolsımu, uni qollaydıǵanlar çıqmıdı.

Öy teqsimatı élan qilingan küni élan aldıǵa nurǵun adem yıǵılivalǵanıdı. Rustem yıǵılǵanlarnıñ yénidin ötüp kétivétip, XiaoWang'niñ yıǵılǵudek bolup etrapidikilerge bir némiler devatqanlıqını körüp toxtap qaldı, deqıqe arılıqıda u qandaqtur bir qararǵa

kelgendek boldi - de, udul XiaoWang'niñ aldıǵa bérıp yançuqıdın öziǵe bérilgen yéñi öyniñ açquçını çiqirip uniñ qolıǵa tutquzdi.

– XiaoWang', men sizniñ ehvalıǵızni bilimen. Maǵa [356] teqsim qılıp bergen öyde siz olturıp, – dédi.

XiaoWang' birdem hañ - tañ bolup qélip, andin duduqlap ketti:

– Bu, bu... Curén, bundaq qılıñız bolamdu? Sizge bergen öyni men qandaqmu alalaymen. Boldi, sizge köp rehmet. Ayalım ikkimiz yene bir mezigil çıdap turalaymız, – dep açquçni alǵılı unimidi.

– Tüzüt qılmañ, men çin köñlümdin bir qararǵa kélip boldum, méniñ bu qétim köçüş niyitim yoq, öyüm bir obdan tursa, meñ, açquçni éliñ, – Rustem açquçni uniñǵa tutquzup qoyup, téz - téz méniñ işxana binasıǵa kirip ketti. Toplışıp turǵanlar köz aldida yüz bergen işniñ rastlıqıǵa işinelmigendek, bir - birige qarap turup qélişti. Kimdur biri:

– Tova, mundaq başlıqlirimizmu bar iken - he, men téxi başlıq dégen élišnıla bilemdikin, dep qalǵanıdim, – dédi.

Uniñ gépidin hemmeylen paraqlap külüşüp kélişti.

Uzaq ötmey, XiaoWang' mektepke köçüp, uniñ kona öyige zıqqe késili bar qéri ayal köçüp çıqtı. Höriyet'mu Rustem XiaoWang'ǵa ötüngeñ çon öyge köçti. Ularnıñ xuşallıqı ve minnetdarlıqıǵa gep ketmeytti.

90 - yıllar Ürümqi'likler üçün réstoranlışış devri boldi. Toy, çay, türlük merikiler réstoranda ötküzülettı. Réstoranlardiki heşemet, saxta debdebe ve doramçılıq, meyxorluqlar hoquq küçi ve pulniñ qedir - qimmitini teñdaşız orunǵa kötürgenidi. Xanqız idaridiki ayallar [357] bilen çay oynaytti. Her qétimqi çay üçün mexsus yéñi kiyim - keçek sétivalatti, girimxanılara bérıp çirayı, çaçlırını yasıtatti, çaydin xéli keçte aǵızdın haraq puritıp qaytıp kélettı. U gerçe «qızılidin bir romka içtim, zorlap turuvaldı» désimu, Rustem uniñ birla romka içmiginini biletti. Bezide bir yerliridin sehralıqqa xas qıyapet yaki qılıqlar çiqip turidıǵan ayalidiki özgirişlerdin sel çöçüpmu qalatti.

Ayali bir künliri yéñi éçilǵan «Aq keçek» niñ neqeder arambexş, azadilikini maxtap kelse, bir künliri «Çinar» niñ ésilıqı, «Üzümsar»niñ oyunliriniñ qaltisliqini maxtaytti. Kimlergidur heveslense, kimlerniñdur «çüpey»likini söketti. Her qétimde déǵudek sorunda bolǵan gep - sözlerni, kimlerniñ néme iş qilivatqanlıqı, kimniñ öyini qandaq yasıǵanlıqı, kiyimni qandaq kiygenlikige oxşaş uşşaq geplerni kötürüp kélettı. Xanqız ene şundaq uşşaq gepke amraq idi. U gepler meyli öziǵe munasivetlik bolsun yaki bolmisun, başqılarnıñ xususiy işliri üçün harmay baş qaturup yüretti. Yene bir cehettin uni nahayiti talantlıq tuǵma axbarat toplıǵuçı déyişke bolatti. U kişilerniñ eñ mexpiy sirlirini mu qandaqtur yollar bilen bilivalatti ve qandaqtur yollar bilen tarqitivételeytti. Xotuniniñ bu micezidin bizar bolidıǵan, bezide qattıq silkiydiǵan Rustem yıllarnıñ ötüşiǵe eǵışıp uniñǵa könüp, hetta qızıqıpmu qaldı. Bolupmu emel soruniǵa qedem qoyǵandın buyan, ayali élip kélidıǵan uçurlarnıñ paydisi barlıqını bilip qaldı. Gerçe bu gepler mutleq işençlik bolmisimu, [358] qılçe asassızmu bolmaytti. Bu geplerdin amminiñ inkasini, rohiy keypiyatını, kişilerniñ öz'ara munasivetini, birkimlerniñ acizliqini bilivalǵılı bolatti, şuniñǵa asasen kişiler bilen bolǵan mu'amilini teñşep turǵanda, bezi sevenliklerdin saqlanǵılı bolatti. Rustem diqqet qılǵan yene bir nuqta şu boldiki, xanımlarnıñ bu soruni cama'et pikirini melum dericide kontrol qılıp turatti. Ayallar çayda olturıp idariniñ işlirini mulahize qilatti, başlıqlarǵa, ademlerge baha béretti, sorunda bolǵan gep - sözler öy - öyge tarqılatti. Erlermu elvette gep - sözlerniñ tesiridin çette qalmaytti.

Nazarette Perhad isimlik bir başqarma başlıqı bar idi. U içkiridiki dañlıq bir aliy mektepni pütüzgen bolup, öz kespiy da'iriside omumyüzlük étirap qılınǵan, nopuzluq

mutexassis idi. U xizmet neticisi bilen teşkil ve amma arisida yuqiri inavetke ige bolsimu, arqisida uşşaq gep - sözler köprek idi. Kona gep - sözler bésiqip untuluşqa başlıǵanda, uniñ arqisidin yene miş - miş gepler peyda boldi. Beziler uni idarige yéñidin yótkilip kelgen bir ayal bilen ğeyriy munasiviti bar iken, ikkisi da'im méhmanxanılarda bille bolidiken, hetta ayali ikkisini tutuvalǵan imiş, déyişetti. Xanqız bu gepni çaydin kötürüp kelgende, Rustem altun tépivalǵandek xuşal boldi, ayaliniñ aldida ğezeplengen elpazda:

– Şundaq işmu barmiken? Men téxi Perhad'ni xéli durus adem dep oylap yürüptikenmen emesmu. [359] Kompartiyeñiñ kadiri turup perizattek xotuni, éñikige taqaşqan baliliri turup muşundaq işlarni qandaqmu vicdani kötürǵendu! Bundaq saxtıpez adamlarni zadi amma arisida sésitip baş kötürülmes qilivétiş kérek! – dep qaynap qoydi.

Xanqız'niñla emes, çay sorunidiki barlıq xanımlarniñ bu «vicdansız er»ge bolǵan ğezep - nepriti qaynap taştı. Uniñ üstige Perhad tüz micezi, sel hakavurluǵı bilen asanla başqılarga yaman körünüp qalattı. İçide uniñǵa öçmenlik saqlap yürgenler üçünmu bu tépilǵusız purset idi. Şundaq qilip bu gep - sözler kişi heyran qalǵudek téz sür'ette idariniñ içi - sirtıǵa keñ tarqaldı. Buniñdin başqa millet kişiliri, hetta uşşaq balılardıǵı xever tépip hemme ademiñ aǵzıda muşula gep bolup qaldı. Perhad'niñ baliliri béşini kötürelmey qaldı. Némişqidur bu gepke hemme adem işinetti. Héçkim «Bu töhmet bolup qalmisun yene» démeytti. Perhad östenge sekrepmu özini aqlap bolalmaytti. U bundaq veziyetke qandaq taqabil turuşnımu bilmeytti. Arıda Perhad'niñ ayali acraşmaçı boluptu, dégen geplermu tarqaldı. Héçkim bu bir a'ile kişiliri üçün epsuslinip yaki az - tula vicdan azabi tartıp yürmedi. Bu bir paci'e, Uyǵur cem'iyitide qéliplişip qalǵan paci'e idi. Tolıraq eñ munevver, hetta eñ gunahsız kişiler muşundaq paci'ege gırıptar bolattı. Heqiqiy gunahkarlarnı bolsa kişiler asanla keçürüvétetti. Ularnı aqlaydıǵanlar köp idi. Semimiyet qedirlenmeydıǵan, heq - naheq ayrılmaydıǵan bu cem'iyette pitne - pasat xuddi sirtmaqtek kimlerniñdur [360] boynıǵa taşlınişqa teyyar turattı, kimlerdur uniñdin nep alattı. Pitne - pasat tégişlik cazasını tartmıǵanlıqtin, bezide hoquqniñ qollişıǵa érişip turǵanlıqtin, xalıǵançe qutrap rezillikni davamlaşturattı.

Etiyazda, nazaret boyıçe yoşurun avaz bériş usuli arqiliq başqarma başlıqliri bahalanǵanda, Perhad layaqetsız bolup çıqtı. U bir mezigil öñüp - tatirip, derdini tamakidin élip yürdi. Köp ötmey Rustem mu'avin nazirliqqa östürüldi. Şu küni keçte Rustem ambar öyge özi yalǵuz békinivaldı, kona bir sanduqtin eyni yilliri dadüy iskilatidin tépivalǵan bir cüp ötükti élip uzaq oturup ketti. Ötükti konirap, birneççe yéridin yirtılǵanıdi. Uniñ pürüm - pürüm qoruq, yirtıqliridin Rustem'niñ ve uniñ a'ilisiniñ sansız külpetliri körünüp turǵandek, kindikini arran yapqudek yirtıq paxtiliq çapan, yirtıq iştan kiygen, bélini kula bilen baǵlıǵan, qolliri ceynikigiçe körünüp turǵan, putliri yalañǵıdaq bir oǵul bala qarlıq dalada yügürüp mektepke kétévatqandek, puti toñup bolalmıǵanda béşidiki yirtıq tumiqini élip putlirini issitivélip yene yügürüp kétévatqandek ... Bilinetti.

Rustem hayatiniñ yéñi bir menzilige qedem qoydı. U barganséri rohlınıp, éçilip kétévatattı. Elvette, şunçe işlarnı tevritip, şunçivala adamlarnı paypétek qilip yürseñ, anlaydıǵınıñ eñ yéqimliq sözler, köridiǵiniñ külüp turǵan illiq çaraylar bilen huzur - halavet bolsa [361] rohiñ ösmemdu. Yaşirip, köklep ketmemsen. «Hayvan tuyaqtin, adem qulaqtin» dep bikar éytmiǵan.

Rustem bezide bu emel dégen şundaq xasiyetlik nersimu yaki mende bir xislet barmu, dep oylap qalattı. Oyla - oyla öziniñ heqiqeten başqıçe adamlıqige işinipmu qalattı. U xizmettila emes, sorunlardimu hemme ademiñ aǵzıǵa qaritattı, bu uniñ

mu'amilige usta, gepke ötkürlükidin, xéli içip qoysimu özini yoqatmaydıǵanlıqıdın idi. Uniñ bilen birla olturup qalǵanlar qedinas bolup kétetti. Şuña, uniñ dost - buraderliri köp bolupla qalmay, hemmisi déǵudek qolıdın iş kélidıǵanlar idi.

Rustem birküni keçte özi da'im barıdıǵan «Toǵraqlıq» réstoranıdın qaytıp kélivatatti. Bu réstoranni Davut'niñ oǵullıridin biri açqan bolup, zalǵa intayın oxşıtıp yasalǵan sün'iy toǵraqlar qoyulǵan, toǵraqqa a'it süret, may boyaq resimler ésilǵanıdı. Otturidiki en'enivi kat şeklidle yasilip, kigiz, gilem sélinǵan orunda sazendiler olturup neǵme - nava qılışatti, u yerde toǵraqlıqtın yaki şu etraptın kelgen süzük çiray, leven qızlar mulazimlik qılatti. Rustem her qétim u yerge barsa éçilip - yéyilip, yurtqa barǵandek xuşal bolup qaytatti. Bügünmu şundaq boldı. Yaş turup qorsaq sélip, topqıla oxşap qalǵan ğocayın ularnı körüp qılǵılı qılıq tapalmay qaldı, hernéme dégenbilen bir yurtluq dégen başqıçe bolıdu - de.

Taksi idarige yéqınlaşqanda, yolniñ çétide ittik kétivatqan bir ayal uçrıdı. U Höriyet idi. U taksini toxtıtıp, sirtqa çıqıp Höriyet'ni saqlap turdı.

[362] – He, Höriyet', keç qapsızǵu?

– Apamniñ méhmanlırı bar iken, qarışıp bérimen dep...

– Baliliriñiz öyde qalǵanmıdı? Yoliñizǵa qarap ketkendu - he.

– Balilirim apamniñkide qaldı. Uları oyǵıtıp yürmeý dep özümla kélişim, – Höriyet gépiniñ axirini némişqidur qorqqandek asta çüşürdi.

– Undaq bolsa, bügün axşam ikkilimiz erkin ikenmiz, men sizni bir yerge aparsam baramsız?

– Viyey, néme deydiǵansız, Xanqız anlap qalsa...

– Xanqız anlımaydu, maña işiniñe, – u Höriyet'niñ ikkilinip qalǵanlıqını körüp derhal qoşup qoydı, – içkiridin kelgen méhmanları uzıtıdıǵan iş idi. Ularıñ arisida bir ayalmu bar. Siz şuniñǵa hemrah bolǵaç iç puşuqıñızni çıqırıp kelmemsiz? Baya téxi nazarettiki ayallardıñ birerini başlıvalaymikin dep oylavatattım. Kéliñ, kéliñ, maşınıǵa çıqıñ !

Şu axşımı Höriyet şehir sirtidiki beşyultuzluq méhmanxanıda, sün'iy köl hem şarqıratminiñ yéniǵa raslanǵan sorunda çüş körüvatqandek xiyaliy bir halette olturdı. U mundaq menzirilik caynı süretlerde yaki kinolarda körgen boluşı mumkin, emma réallıqta tunci qétim körüvatatti.

Tamaq - qorumılar yéyiş üçün emes, körüp huzurlınış üçün tartılǵandek bir - biridin acayıp idi. Emma tamaqlarǵa qol tége - tegmey, çala qızılalǵan méhmanlar yene bir katta méhmansarayniñ «kara okı» zalıǵa başlandı, mestniñ közidek xire qızǵuç çiraqlar öçüp – [363] yénip turǵan zalda méhmanlarıñ bezisi naxşıçı qızlarǵa cor bolup naxşa éytse, beziliri yérım yalıñaç tansiçi qızlar bilen quçaqlışıp tansiǵa çüşüp kėtişti. Rustem tansiçi qızlarıñ teklipini edep bilen ret qilip, birla qétim Höriyet bilen tansa oynıdı. Tansa oynavétip Höriyet'niñ béşi qéip ketti. toxtımay aylinip turıdıǵan reñdar çiraqlar bilen teñ aylinivatqandek bilinidıǵan yer, yultuzluq asmaǵa oxşaydıǵan torus, bir - biri bilen irmaş - çirmaş boluşup oynışıvatqan ademler, goya ğayet zor qaynamdek hemme nersini öziǵe tartıp kétivatqandek bilnetti u öziñiñ qandaqlarçe Rustem'niñ quçıqıǵa kirip qalǵanlıqını tuymay qaldı. Tansa axırlaşqandıñ kéyin Rustem'din öziñi tartıp yürdi. Axırıda ular şeherniñ yene bir çétidiki aliy dericilik «yuyunuş, uvulınış merkizi» ge keldi. Méhmanlar munça kiyimlerini kiyip sahibcamal qızlarıñ yéteklişide héçqandaq viviskisi yoq sirliq işiklerdin kirip ketkende Höriyet zalda yalǵız qaldı.

Bu sekkiz qevetlik zor bina idi. Pütkül binani, qarañǵu pelempey, zallarnı, karivat şekillik löm - löm safalar tizivétılgen, ğuva yorutulǵan köñül éçiş zallirini, hetta aşxana - hacetxanılarnı köñülni eleñgitidıǵan bir xil puraqlap turatti. Bu puraqtın zadı

qutulğili bolmaytti. Höriyet'nin sap havağa çıqqusi keldi. Tinç, azade öyini, balilirini ottek séğindi, birinçi qevetke çüşmekçi bolup pelempey, karidorlarda ézip yürdi. U axir özini izdep kelgen Rustem'ni uçratqinida unıñğa ésilip yığlivétiştin özini aran [364] tutup qaldi. Ular birlikte baştiki beşyultuzluq méhmanxanığa qaytqanda asmannin şerq teripi süzülüşke başlığanıdı. Höriyet öyige qaytışni oyıldı. Emma, qandaqtur bir küç, bir tuyğu uni ixtiyariğa qoymaytti. Bu küç, bu tuyğu kişini qorqunça salatti. Yoçun, emma şunçe séhirlik idi.

Bir yılğa barmay Rustem Höriyet'tin özini qaçurıdığan bolup qaldi. Bu qétim aliylar mektepni pütüküzgen bolsimu kesipni yaxşı öginelmigen, lékin emelge amraq bir yaş çokan teşebbuskarlıq bilen unıñ qoynığa kirdi. Uni nazaret işçilar oyuşmisiğa östürüp qoyup, Rustem unıñdinmu özini tarttı, u aldığa her xil telep, hacetler bilen kélidığan qız - çokanların közige tikilip qaraytti. Ançe - munçe celpkarlıq bolsila yéşiler bilenmu ançe hésablışıp ketmeytti. Unıñ köñlini alalığan ayallar haciti rava bolup, meqsitige yetkende razimenlik bilen yolliriğa kétetti. Bu işlar is - busi çıqmay bésilip kétetti. Ançe - munçe gep - söz peyda bolsimu, hoquqnın sür - heyvisi astida bazar tapalmaytti.

U yaş, sadde vaqitlirida teşviqattiki debdebilik sözlerge şeक्सiz işinetti. Hacetmenlerdin «sovğa - salam» éliš, yançuq tomlaşni gunahlıq iş dep qaraytti. Bundaq işlarni köñlimu kötürmeytti, biraq emel soruni eqilliqlar ademlerle kireleydiğan başqıçe bir dünya idi. Bu yerde u nurgun işlarnın siriğa yetti. Qanun - tüzüm dégenlernin emeliyette addiy puqralar üçün çiqirilidığanlıqı, dunyadiki hemme iş, cümlidin emel tutuşnıñmu tégi - tektidin alğanda tirikçilik, huzur - [365] halavet üçün ikenlikige ten bérıp, xam xiyal ve endişilerdin üzül - késil qutuldi. «sovğa - salam» alğanda yüriki pokuldimaydığan, qoli titrimaydığan, eksice quruq kelgenlerge soğuc mu'amile qilidığan, ularnıñ gépi qulıqığa yaqmaydığan bolup qaldi. Unıñ neziride emel xuddi çon dadisi éytıp bérıdığan çöçeklerdiki «Éçil supram» ğa oxşaytti. Unıñdin paydilinişni bilsila herqandaq murad - meqsetke yetkili bolatti. U özini dunyadiki işlarnın tégige yétıp bolğandek sézettı. Kesiptin başqığa köñül bölmeydığan, qandaqtur heq - naheq işlarni dep qolidiki nanni onşap yéyelmey, yolni onşap mañalmay yürgen «exmeq» lerni közige ilmaytti. Bu dunyada anisidin qalsa birneççile adem unıñ köñül töridin çonqur orun alğanıdı. Uların birisi Liu Liuguo, yene birisi hazırqi yéqin adimi Wang şuci idi. Ular unıñ hayat yolığa muhim tesir körsetken kişiler idi. Şuna, u herqandaq vaqıtta ularğa tuzkorluq qilmaytti. Elvette u Abbas nazirnimu untup qalmaytti.

Rustem'nin aldida yéñi nişan peyda boldi. Mexsut nazir pénsiyege çiqış aldida turatti. Rustem vaqıt acritip nazaret tevesidiki pénsiyege çiqqan abruyluq péşqedemlerni yoqlaşni, yene qandaqtur işlarni köñlige püktti.

[366] Ottuz ikkinçi bab

Filim işleş üçün yene Qeşqer'ge kelgen Gülnaz yaşınıp qalğan hammisini yoqlaş üçün birneççe kün artuq turup qaldi. Hammisi şeherge tutışıp ketken bağbaranlıq güzel bir kentte keñ qoru - cayda özi yalguz yaşaytti. Bahar pesli idi. Étiz - qirlardiki yapyéşil maysılar, yéñila dunyağa köz açqan sus yéşil yumran yopurmaqlar, uzaq - uzaqlarğa qeder tutışıp ketken qızğuc yaki appaq çéçekler, oçuc asmanda xiraman leylep yürüşken népiz aq bulutlar, paxtek, torğay avazi hemmisi qoşulup kişini baharnın mestxuş tuyğuliriğa çömdüretti. Özini köp işlarni körgen, çon bolup qalğandek sézip yürgen Gülnaz aşu güzel kentte turğan künliride öziniñ téxice yaş qizlardek héssiyatçan, nazuk ikenlikini, méhir - muhebbetke neqeder teşna ikenlikini hés qildi. Hammisi Mukerremxan xuddi uni çüşinip turğandek, unıñ çirayığa köyünüş bilen sepsélip

qaraytti. Uni olturguzgili yer, xuş qilgili qiliq tapalmay qalatti. Hamma bilen ciyen qiz bir - birige şunçilik oxşaytti. Mukerremxan'niñ solaşqan sozunçaq yüzidimu qoyuq, uzun qaşlar, egme kirpiklik qapqara közler alahide közge taşlinatti. Sel kötürülüp turidiğan zañaqlirida susqina qizilliq hélihem saqlinip turatti, [367] éri baldur ölüp ketkenliktin uzaq yillardin buyan تنها yaşap kelgen bu momay axşimi Gülnaz'niñ qapqara çaçlirini silap olturup:

– Qiziñni némişqimu yétim qilğansen balam. Bu yol mañidigan yol emes idi. Er xeq dégenniñ hemmisi şundaq bolidu, sevr qilip ötküzüvetsen axir bérıp bésiqığa çüşmey qalmaydu, lékin erdin ayrılğan xotun kişi dili sunuq, nam - nişansız halğa çüşüp qalidu. Yalğuzluq yaman, xudayim seni undaq künlerdin saqlisun, – deytti. Gülnaz qesten şoxluq qilip, öziğe çıqqan layiqlar bilen qandaq körüşkinini, yéşi 50 lerge bargan, beş baliliq bir er kişini némidep qaçuruvetkinini dorap qaqahlap kületti. Hammisi uniğa eğişip külüp qoyğini bilen köñlide qandaqtur bir işlarni pilanlap yüretti. Bir küni u Gülnaz'niñ yüzmay, eynek, etirlirini sorap élip çıqip kétip, bu yurttiki dañliq daxanğa «seveb» qildurup keldi. «Başqa nerse işletmey, muşu nersilerni üzmey işlet. Alla buyrusa, muşuniñ bilen işlirni oñşilip kétidu» dep tapilidi. Uniñ turqidin qandaqtur çoñ işlarni pütüzüp kelgendek qana'et ve işenç çıqip turatti, Gülnaz u nersilerni élip, xuşal bolsun dep hammisiniñ köziçila işletti. Bundaq işlarğa ançe işinip ketmisimu, dunyanıñ işlirini çüşinip bolgili bolmaydu. Bir yeri bolmisa, bu ademlermu işinip yurmigen bolatti, dep oyildi.

Gülnaz kino - tiyatir réjissorluq kespide oquğanidi hem özi şuniğa a'it derslerni ötetti. İkki qétim kinoda rol élištin keyin sen'etkar üçün turmuşni [368] inçike közitişniñ neqeder muhimliqini tonup yetkenidi. U künde etigini kentni arilap yürgenliride égilip salam qilip ötidiğan sehra ayalliriğa, qiyapitidin merdanilik çıqip turidiğan er xeqlerge, appaq saqallıq, xizirdek pakiz qeriğan moysipitlarğa sinçilap qarap kettetti. İşiki oçuq öylerniñ aldidin ötüp qalğanda, peshayvanlıq hoylilarğa, pütün ixlasi bilen namaz oquvatqan kişilerge, uşşaq balılar ve it - müşük, qoy - qozilarğa sepsalatti. Sen'etkarniñ icadiyiti üçün ene şundaq réal körünüş ve canlıq obraz intayin zörür idi.

Bu qétim u ayropilanda meniştin vaz keçti. Bir top natonuş ademler bilen karivatlıq aptobusta ikki kün bille seper qiliş uniñ üçün tépilğusiz purset idi.

U orunni sürüştürmeyle bélet élivergenidi. Aptobusqa çıqip bolup sel epsuslandi. Uniñ orni aptobusniñ eñ arqisidiki beş kişilik tutaş karivatta bolup çıqti. Teliyige oñ teripide sehralıq ikki ayal bar iken. Qariğanda qeyin'ana bilen kelinige oxşaytti. Kélinçekniñ qolida yeşiğa toşmığan bovaqmu bar idi. Sol teripide 60 lardin eşip qalğan oruq, qatma, yüzide çoqur izliri qalğan, kona pasondiki kül reñ kastum bilen kepke kiygen bir adem 14 - 15 yaşlardiki bir qiz bala bilen olturatti. Gülnaz dérize terepte némidindur qorquvatqandek etrapqa ürküp qarap olturğan bu qiz balini kepkilik adenniñ qizi bolsa kérek, dep oyliğanidi, aptobus menişti bilenla uniñ qiz balini quçaqlap yétivalğanlıqini körüp eceblendi. Keç kirgençe bu adem etraptikilerdin eymenmey bargançe heddidin aşqili turğanidi, oñ [369] tereptiki ikki ayal bilen etraptiki kişiler guduraşqili turdi. Kepkilik adem birdinla sekrep qopup: «Bu dégen meniñ qanunluq xotunum, quçaqlisam özümniñ xotunumni quçaqlidim. Qandaq, yaman boptimu? Gep bolsa oçuq qiliqlar, bolmisa xeqniñ işiğa arilaşmanlar!» dep yénidin qandaqtur bir qeğezlerni élip çöridi. Kişiler uniğa aliyip qoyup tetür qarivélişti. Gülnaz'mu ayallar terepkirek sürülüp, ayiğini selivétip olturdi. Qariğanda uniñ bu sepiri asanğa toxtimaydıgandek qilatti. Yaş ayalniñ balisi toxtimay yiglaytti, qeyin'anisi uni noqup oyğatqandila balisini qoliğa élip birdem émitetti - de, yerge tosatti, aptobustiki süydük puriqi téximu küçiyetti.

Aptobusniñ aldi teripide yorup turğan qizğuş çirağ böşüktek tar karivatlarda qistilip uxlavatqan adamlarnı xire - şire yorutup turatti. Gülnaz'niñ aldi teripidiki orunda çimen doppa kiyivalğan bir er kişi qistilip olturup uzaq namaz oqudı. Namaz oqup bolup, dérize sirtidiki qarañguluqqa qarap öre olturdi. U xélila éğiz hem qavul ademdek qilatti, u elvette karivatqa patmaytti.

Gülnaz uxlap qalmasliqqa tirişip xéli vaqıtıni ötküzdi. Peqet çidiyalmay qalğanda yéniçe yétip sel mügdivalmaqçı boldi. Emma, burnıǵa urulğan küçlük süydük puriqidin uyqusı qéçip yene qopup olturdi. Payansız çöl bağrını késip egri - bügri sozulğan yolda cüp - cüp çirağlar böre közidek çaqnayp körünetti. Bu çirağlar barganséri zoriyip, yéqinlap kelgen aptobus, [370] aptomobillar ğarqırap téz ötüp qarañguluqqa kirip kettetti. Aptobuslarnıñ dérizisidin birer - yérım uyquluq çiraylar lip qilip körünüp qalatti.

Uduldiki orunda héliqi er kişi téxiçe tikkide olturatti. Sus çirağ yoruqıda tüptüz, keñ péşanısı, qañşarlıq burnı, sel sozunçaq yüz kipti usta heykeltıraşniñ qolidin çıqqan eserdek gevdilinip körünetti. Gülnaz qarañguluqta xuddi bir sen'et esiridin behr élivatqandek xéliğıçe uniñǵa qarap olturdi. Uniñǵa qarap olturuşmu huzur idi. Hazır bundaq adamlar barganséri aziyip, qaş - közi, çirayı kişiniñ éside qalmaydıǵan adamlar köpiyip kétévatatti.

Yérım kéçidin aşqanda Gülnaz qandaq uxlap qalğınını tuymay qaldı. U bedini köyüşüp oyğınıp ketkende téxi tañ atmıǵanıdı. Etrapnikiler tüğülüşüp her xil qıyapette uxlavatatti. Uduldiki er kişi namaz oquvatatti. Tañ xire - şire yoruşqa başlıdı. Gülnaz ixtiyarsız sol terepke qarap kepkilik er kişiniñ qız balını xuddi qéçip kétéşidin qorqqandek çin tutup uxlap qalğanlıqını kördi. Qız oyǵaq idi. Er kişiniñ tumsuqıdın özini qaçurup dérize terepke qarivalğanıdı. Çirayidin seskiniş, bızarlıq hem amalsızlıq çıqıp turatti. Gülnaz tamaq yégili çüşkende, u adamnıñ ğulca teleppuzıda yénidiki birige: «Xotunum ölüp kétip yurtqa barganıdım, tuğqanlar öylep qoydı» déğiniñni oylap, qızniñ kéyinki hayatını tesevvur qılışqa tirişti. Emma, köz aldıǵa uniñ seskiniş ve qorquñ çıqıp turğan közlıridin başqa nerse kelmidi.

Aptobus qaqaş çölniñ otturısidiki kiçikkine bazarda [371] tamaqqa toxtıdı. Adamlar soǵuqtın düğdiyişip yol boyidiki leñmendin başqa nerse etmeydıǵan aşxanıda ğızalınıştı. Tamaq saqlap olturğanda Gülnaz axşamqı er kişige başqıdın diqqet qıldı. U heqiqeten başqıçe adem idi. Yénidikiler uni «Rışad hacı» dep hörmetleytti. Emma u başqa «hacı»larǵa oxşap ketmeytti. Kiyinişidin ziyalıyǵa xas alahidilik çıqıp turatti. Emma, u Gülnaz bilidıǵan ziyalıylar yaqı emeldarlarǵımu oxşap ketmeytti. Uniñda hemme adamnı celp qilip, ixtiyarsız hörmet qozǵaydıǵan bir küç bar idi. Bu küç uniñ qavul, qamlaşqan boy - bestidimu yaqı vucudidin urǵup turğan bir içki kamalettimu, Gülnaz bunıñ téǵıge yételmidi. Gülnaz uniñ qançe yaşlarda ikenlikinimu bilelmidi. Bir qarısıa yéşı 50 lerge taqap qalğandekmu qilatti, emma, qamıtı, heriketlıride 30 yaştıkilerge xas cuşqunluq bar idi.

Çüşlük tamaq vaqtıda hacı tamaqqa kéyinrek keldi. Kiçik aşxana yoluçılar bilen liqqide tolğan bolup, Gülnaz'niñ aldidila bir kişilik orun bar idi. Hacı etrapqa bir qarivétip, boş orunǵa qarap keldi. Olturuştın burun Gülnaz'niñ çirayıǵa qarımay, sel éñiştirip salam qıldı. Aptobustimu u Gülnaz'ǵa birer qétim burulup qarap baqmıǵanıdı. Gülnaz bilidıǵan erlerniñ köp qısı ayallarǵa bezdek tikilip qarışatti. Çirayını her qısıma qılışatti, hetta arqısıǵa kirivélip set çaqçaqlarnı qilatti. U yer - bu yéridin tutuvélişqa urunatti. Aridin birneççe yıl ötkendin kéyin bir künü Gülnaz uniñdin eyni vaqtta, aptobusta néme üçün öziǵe birer qétimmu örölüp qarap baqmıǵanlıqını sorıǵanda, u: [372] «Dunya bizniñla emes, uniñda her túrlük adem yaşaydu, bolupmu ayallar béşı oçuq, népiz kiyimler bilen turğan bolsa, ularǵa tikilip qarivalsaq edepsızlık hem

zalimlik bolidu» dégen hemde öziniñ Gülnaz'ni aptobusqa çıqqandila körgenlikini, uniñdek bir ayalniñ néme sebebtin aşu adamlarnıñ arisida turğınığa heyran qalğanlıqını éytqanıdı.

Hacı bir qaça şorpa buyruttı. Şorpiğa nan çilap tézlikte içip boldı. Kiçik texitdiki ustixanni ğacap pakızlap, qolını sürtti - de, du'a qılıp qopup ketti. Gülnaz tamaq ceryanida uniñ başqılardék «şalap - şulup» avaz çıqarmıǵanlıqıǵa diqqet qıldı. U boy - bestige yarişa çoñ qedem bilen téz - téz mañattı. Yürüş - turuş, iş - herikitidin qa'ide - yosunluq, céver adamlıqı çıqip turattı.

Gülnaz uniñ arqısıdın qarap turup ixtiyarsız uluğ - kiçik tindi. U herqançe acayıp bolsimu, Gülnaz'ğa munasivetsiz başqa bir sirliq dunyaǵa mensup adem idi.

Gülnaz'niñ aldıǵa héçkim çıqmıdı. Uniñ aptobusta kélidıǵanlıqınımu héçkim bilmeytti. U nerse - kéreklirini öyige ekirip qoyupla ata - anısını hem qızını körüp kelmekçi boldı. U qızını bek séǵınǵanıdı. Qorudın çıqışığıla, yol boyida viviskılarga qarap ikkilinip turǵan tonuş bir ademni – aptobusta bille kelgen «hacı»ni körüp, ornida turupla qaldı. Umu Gülnaz'ni körüp, sel téñirıǵıǵandék boldı - yu, derhal [373] özini oñşap uniñ aldıǵa kélip:

– Men bugün bir adem bilen körüşmisem bolmaytti. Bu ademniñ adrésini başqılar maña muşu yerde dep bergen, emma kélip qarısam, bu yerde emestek qıladı, – dédi.

Gülnaz uniñ qolidiki qeğezge qarıdı. U rastınla xata kélip qalǵanıdı. Uniñ izdimekçi bolǵını «Beijing yoli» diki bir orunniñ adrési idi. «hacı» yene öziniñ xenzuçe ravan sözlişelmeydıǵanlıqı, bir tercimanǵa ciddiy éhtiyacliq boluvatqanlıqını éytip, eger Gülnaz yardım qılışını xalisa yaki işençlikrek terciman tonuştursa obdan razi qilidıǵanlıqını bildürdi. Gülnaz némişqidur xuşal boldı ve derhalla:

– Bir körgen tonuş, ikki körgen tuǵqan emesmu, boptu, men yardım qılsam qılay. Lékin, baldurraq qaytıp kelmisem bolmaydu, – dédi.

Rışad hacı taksi tosti. Gülnaz uni körüşmekçi bolǵan «lavben»niñ işxanisiǵa başlap ekirip, ikkisiǵe terciman boldı. Rışad hacıniñ bundaq alahide «terciman»ini körüp, lavbenniñ közliri parqirap ketti. Körüşüş oñuşluq boldı. Ete çüştin kéyin ular kélip konkrét işlarnı meslihetlişidıǵan, üçinçi künü toxtam tüzülıdıǵan boldı. Gülnaz, men sizge yaxşı tercimandin birni tépip bérey, dégen bolsimu, terciman izdeske çolisi tegmey, her künü çüştin kéyin Rışad hacıǵa hemrah boldı. İştin kéyin hacı uni yénidin éçilǵan birer ésil réstoranǵa apıratı, [374] ikkiylen nahayiti edep bilen parañlaşqa ğızalınattı. Bu üç kün ceryanida Gülnaz tonuşqınıǵa uzaq bolmıǵan, özidin xéli çoñ bu ademge barganséri baǵlinip qélivatqanlıqını hés qıldı. U uniñ yénida yürgende özini bixeter, azade sézettı, hetta héçqaçan hés qılmaǵan bextiyarlıq tuyǵusıǵa çömülettı. Rışad hacı uniñ sözlirini akılarçe köyünüş ve yéqinlıq bilen añlap olturup, qısqa, emma çoñqur menilik sözlerni qısturup qoyattı. Hemmidin uniñ edeplik mu'amilisi, özini hörmet qılışı Gülnaz'ni söyündürettı.

Toxtam tüzülüp bolǵandın kéyin Rışad hacı uniñǵa nepis altun zencir sovgı qıldı. Bu Gülnaz'niñ iş heqqi idi. Uniñ téléfon nomurini yézivélip, kéler növet kelgende izdeydıǵanlıqını éyttı. Emma, némişqidur öziniñ téléfon nomurini yézip bermidi. Dégendék, u pat - pat kélip turdı. Her kelgende Gülnaz'ni izdeyttı, iş pütkende uni katta sorunlarda ésil, lezzetlik ta'am, soǵuq içimlik bilen méhman qılattı. Emma, hergiz israpçılıq qılmaytti. Kétidıǵan çégida yene iş heqqıǵe toǵrılap birer nerse sovgı qılattı. Ularnıñ otturisida edep - qa'ididin halqıǵan birer éǵız gep - söz bolmıdı. Emma, Gülnaz'niñ künliri uniñ téléfonını kütüş bilenla ötidedıǵan boldı. U Rışad hacıniñ diniy ölima a'iliside islam eqidisi boyıçe terbiyelengenlikini hem şıncañ univérsitetini

pütküzgenlikini, ayali, beş balisi bar ikenlikini, çon qiziniñ pédagogika inistitutida oquydıǵanlığını biletti.

Rışad haci axırqı qétim kelgende toy qılış telipini [375] qoydı. Şeri'ette musulman er kişige töt xotun rava ikenlikini, özi muşu künge qeder qedinas ayalidin başqa ayal zatıǵa nezer salmıǵan bolsimu, bügünki künde alla diliǵa salǵan méhir - muhebbet aldida aciz kélip qalǵanlığını, bu işta ayaliniñ maqulluqini alǵanlığını éytip, eger Gülnaz xalisa Ürümçi'din öy élip bermekçi boldı.

Gülnaz hayat yolida muhim bir tallaşqa duç kelgenidi. Rışad haci özi kéçe - kündüz intilidiǵan, arzu qilidiǵan adem. Emma, uniñdek erkin çon bolǵan qiz, yene kélip bir sen'etkar uniñ bilen axırıǵıçe maslişip ötelermu? Héssiyat başqa gep, réallıq yene başqa gep. Gülnaz'niñ dostliri uni bu yoldin tosti.

– Sen dégen aliy mektepniñ oqutquçisi, istiqballıq artis tursañ, u séniñ dadanǵek adem tursa, sen aşu hacimǵa kiçik xotun bolamsen?

– Vayyey, haci dégenge hedep qoysa bolidu. Ular bilen yéqinlaşqılı bolmaydu. Kim bilidu, uniñ yene neççe xotuni bar téxi...

... ..

Gülnaz Rışad haci éytip bergen téléfon nomurini pat - pat qoliǵa alatti - yu, nazuk barmaqliri némişqidur téléfon üstide toxtap qalatti.

Rışad hacimu uniñǵa téléfon qilmas boldı. Emma, Gülnaz öziniñ bu ademni untuyalmaydıǵanlığını, qaçanki téléfon qilip çaqırsa, gep - sözsiz arqisidin eǵışıp mañıdıǵanlığını biletti. Gülnaz hayatiniñ eñ [376] güzel mezzillirini ene şundaq ikkiliniş içide ötküzüvetti. Başqılar tonuşturǵan xéli - xéli ademlermu uniñǵa yarımaytti, bara - bara başqılar uniñǵa layıq tonuşturup avare bolmaydıǵan boldı. Peqet yaşınıp qalǵan dadisi kéçe - kündüz qiziniñ gémini yeytti. Anisimu arzuluq hem çiraylıq qiziniñ köz tegkendek «biteley» bolup qalǵınıǵa çidimay yıǵlaytti.

[377] Ottuz üçinçi bab

Nemet dadüycanlıqtın çüşüp ketkendin kéyin étiz işıǵa taza kirişelmey, ya başqa birer iş qılalmay qıynılıp yürdi.

Qolidin iş kélidiǵan ademlerniñ şaraqşıtip pul tépivatqanlığını körüp olturalmay, kiçik vaqıtida çon dadisidin ögengen yaǵaç teñne, ayaǵ - qoşuq çapidiǵan işni qoliǵa almaqçimu boldı. Lékin, uniñ miñbir capada yaşıǵan ayaǵ - qoşuqlirini sétivalidiǵan adem çıqmıdı. Altungül Nemet'ke tola yol körsitip aqturalmay, axir özi bazar boyidin bir éǵızlıq öy icare élip, béqivalǵan qizi Ayşemgülge ikki şagirt qiz balini yandap tikküçilik dukini açtı. Dukanniñ nami «Altungül yéñi pasondiki kiyim - kéçek dukini» boldı. Ayşemgül nahiyede éçilǵan kursta alte ay oqup kiyim tikiş, réşiliye işleşni öginip kelgenidi. Şuña, kiyim - kéçek tikiş bilenla qalmay, dastixan, perde, sanduq, merep yapquç, yaǵlıq dégendek nersilerni işlep sétip, yéñi toy qilidiǵan qiz - yigitler bilen yéñi öy salǵanlarnı öziǵe qaratti.

Altungül'niñ şeherge yatlıq bolup ketken ciyen qizi qandaq pasonda kiyim kiyip kelse, Altungül derhal şuniñǵa oxşıtip kiyim tikip kiyetti. Yéşiniñ xéli [378] yerge bérıp qalǵınıǵa qarımay, yaş vaqıtliridiki zilvalıqı ve çirayını saqlap qalǵaçqa, uniñ uçisiǵa çıqqan kiyim Hélimu qiz - çokanlarniñ közidin ot çiqirivétetti. Toǵraqlıqqa qaraşlıq üç mehelligidiki qol - ilkide bar a'iliniñ qiz - çokanliri bes - beste uni dorap kiyiştetti. Altungül'niñ kiyim - kéçek dukini barganséri ronaq taptı. 90 - yıllarniñ axırıǵa kelgende, tikküçilik dukininiñ yéniǵa «moda kiyim - kéçek dukini»mu éçildi. Altungül dukanlirini qiziǵa tapşurup, özi Qeşqer, Ürümçi'din mal ekiletti. Ekelgen malliri talaş - tartışta

qalatti. Altungül Qeşqer, Ürümçi'lerde yürüp közi éçilip sodığa pişti. Özi bilen bir yoldiki kişiler bilen tonuşup, yol tépip, öziğe bolğan işençi barganséri aştı.

Altungül'niñ kélişken teq - turqı, gep - sözge, mu'amilige ustiliqi hemmidin uniñ puli nurgun erlerni öziğe celp qilatti. Bir qétim burnıǵa su kirgen Altungül ularǵa asan bérilipmu ketmeytti. Her qétim toǵraqlıqqa qayıp kelse, ışık - dérizini taqap hésab - kitab qilatti, arqidin qat - qat sélingan körpide çarçıǵan put - qollirini sozup yétip neççe künlep tala - tüzge çıqmaytti. Xuşi tutqan vaqıtlarda Nemet'ke bu qétim qandaq mal ekelgenlikini, dukanliriniñ ticaret ehvalini, qılmaqçı bolğan işlirini éytıp bérretti. Nemet uniñ sodisiǵa ançe qiziqip ketmeytti, qançılık pul taptıñ dep sorapmu qoymay, uniñ gépini tişsap olturatti. Altungül «péşanisige pütülgen» bu betbeşire ademge qarap olturup, içide kim üçün şunçivala qilimen, bağrimni yérip çıqqan [379] balilirim barmidi, capa çekip xuş qilişqa erzigüdek érim barmidi, dep köñli yérım bolatti.

Nemet saqal qoyup namazxan boluvaldı. U her küni meşcitke hemminiñ aldida bérıp, sepnıñ aldida olturup iklas bilen namaz oquytı. Ürümçi'diki islam inistitutini pütküzüp kelgen yaş imamniñ vezini bérilip anlap, yaxşıçaqlıq bilen so'al sorap, sözligenlirige dost tartışatti. İmam bilen yaşınıp yürek'aldi bolup qalğan mezin axunumni, Yasin qariyni qoşup pat - pat öyige çağırılattı. Çızadin kéyin pegahta aq kirgen şalañ saqilini silap olturup, allanıñ alemni ve ademni qandaq yaratqanlıqı, adem bilen hevva ve ularniñ baliliri, yaxşılıq bilen yamanlıq, dozax bilen cennet, Muhemmed peygamber ve çariyalar toǵrisidiki hékayilerni ve talaş - tartışlarnı zoq bilen anlaytti. Abduǵeni axunniñ nevre inisi Yasin qariy kitab, gézit oqup turidiǵan, gepçi adem idi. Gep arilap mehelligidiki yaxşı - yaman işlarnı, aq oǵutni çekivérip térilǵu yerlerniñ qétip bezlişip kétivatqanlıqını, yurtta ilirikidek térektek éviz boyluq, qehrimu bar, zehirimu bar erkeklerniñ qalmıǵanlıqını, «yéñi zaman» niñ baliliri qırqıp qoyǵandek pakar, vicik çoñ boluvatqanlıqını, déhqanlarnıñ ata - bovisidin qalğan mis aptuva - çilapça, çögün, cimbillirini eski - tüski yigidiǵan xenzularǵa erzan sétivétip, uniñ ornıǵa solıyav das, alyomin korılarnı sétivélip, neqeder xuşal bolǵanlıqını, solıyav dasniñ qegezdek yırtılıp, alyomin koriniñ asanla tüvi téşilip qalidiǵanlıqını körüp: [380] «Birmunçe pul xeclep sétivalǵan saymanlirimiz yenila qapaq çömüçke yetmeydiken» déyişkinini, bazardiki sodigerler ekilip satqan xurum ayaǵlarnıñ kiyip hepte öte - ötmey méñişqa paylimay bösülüp ketkenlikini, içkiridin ekeldürgen sortluq kévez uruqliriniñ saxta çıqıp qalǵanlıqını... Sözlep kélip:

– Nahiyege barganıdim, bir xenzu sodiger çörisige adem yigip, bir Uyǵur ademni körsitip çaç östüridiǵan, çaç qaraytidiǵan dorisini bazarǵa salǵılı turuptu. Qarisam, u Nemet dadüycañdin çoñraq adem iken. Lékin çéçi şundaq qoyuq hem qara çiqiptuki kasapetniñ, közümgé işenmey qaldım. Köñlümde hernéme bolsa bunıñdin bir botulka alǵaç bérıp Nemet akamni bir xuş qilivétey dep oylaptimen téxi. Öçret maña kelgenidi, nedindur ikki saqçı peyda boldı. Évizrek biri kélipla héliqi Uyǵur adaşniñ çekini qamallap bir tartmasmu, çaç qoliǵa çiqti, şundaq sipta yasıǵan keyme çaç iken. Hemme adem «vay» déyişip qaldı. Esliy u ademniñ béşimu dadüycañniñ béşidek misbaş iken emesmu, – dep olturǵanlarnı küldürüvetti. İliriki çağlarda héçkimni baş yaqı çaç heqqide gep açqılı qoymaydıǵan Nemet bu geplerge qélin kalpuklirini qıysaytıp kületti, u külse çirayı yıǵlavatqandek gelite qıyapetke kirip qalatti. Yasin qariy boldı qilmay:

– Dadüycañ, özliri külüvatamla yaqı yıǵlavatamla? – dep külkini téximu evcige çiqiratti, Yasin qariy arqidinla:

– Dégenbilen dadüycañmu yaman qılmiǵan, u çağdiki işlarnıñ hemmisini dadüycañdin körüp ketkili bolmaydu. [381] Siyaset şundaq idi. Dadüycañ su quruluşı

bilen ormançılıqni teñ tutqan. Şuña, hazırğıçe paydisini körüvatmamdimiz, – deytti. Mezin axunummu titrek avazda:

– Dazhai'din öginimiz dep kéçe - kündüz işleydiğan çağlarda Nemitaxun özimu boz yerde ezalar bilen yétip - qopup teñ işligen. Hazırqı başlıqlar öziniñ yérinimu özi térimaydu, – deytti.

Hazırqı kent başlıqı Mexet, Davut'niñ ciyen oğlu idi. U 80 - yillarda herbiyliktin qaytip kélipla kent başlıqı, kent partiye yaçéykisiniñ şucisi bolğandin kéyin bir mezigil xéli yaxşı işlidi. Kéyin barganséri yüriki yoğınap, özi bilgençe iş qilidiğan, ximiyevi oğut, dora, uruq satidiğanlar yéniğa pul sélip qoysila, déhqanlarğa yuqiri bahada téñip satidiğan, yuqiridin bergen namratlarni yöleş xiraciti ve başqa pullarni öziniñ tuğqanliriğa üleştürüp béridiğan boluvaldi. «lavben» lerdin pul élip ularniñ qalaymiqan yer éçişiğa yol qoydı. U yéniğdin kent başlıqı bolğan yili kirimni kent işliriğa işlitimiz dep déhqanlarni heriketlendürüp 30 mo boz yer açquzğanidi. U yerni her yili déhqanlarğa téritatti. Lékin, déhqanlar uniñ bir puñ paydisini körmeytti, bu pullarniñ nege ketkininimu bilmeytti. Déhqanlar yığınlarda bu iş toğrisida köp qétim pikirmu berdi. Lékin, kent başlıqliri éniq cavab bergili unimidi. Déhqanlar aççıqini içige siğduralmay yürgen künlerde yene bir iş yüz berdi.

Saybulaq mehelligide Zirip axun deydiğan namrat bir adem bar idi. Ayali ölüp ketken bolup, aldida bir talla [382] qızı bar idi. Dada bilen qızı ğorigil bolsimu tinç turmuş keçüretti. Yillar ötti. Anisidin yette yéşida qalğan Nisagül'niñ eski tamliq hoylida, kona kiyimler içide qaçanlarda, qandaqlarçe bir sahibcamal qizğa aylanğanlıqini kişiler sezmey qaldı. Toğraqliqtin kéyik közlük sahibcamallar köp çıqatti, lékin héçqaysisi Nisagül'niñ qoliğa su quyup bérilmeytti. Uni körgenler bu namrat hoylida teñdaşsız bir gül éçiliptu, dep, dañqini terep - terepke tarqitişatti. Artuqçe hösn - camalniñ qız - çokanlarğa, bolupmu namrat a'iliniñ qizliriğa yaraşmaydığanlıqini bilidiğan kişiler qizniñ teqdiridin endişe qilişatti.

Qız öziğe aşiq bolğan yigitler içidin Yasin qariyniñ otturançı oğlu Talipcan'ni yaritip qaldı. Ular öyniñ arqisida, gahida mehelle sirtida uçrişatti. Toğraqlar arisida yanmuyan ösüp bir - birige irmaş - çirmaş bolup ketken ikki tüp toğraq bar idi. Ular bezide aşu toğraqniñ tüvide olturup muñdişatti. Ular téxi bir - biriniñ qol uçinimu tutup baqmığanidi. Bir - biridin tartinip yürüşetti. Bir künlerde Zirip axunniñ işik aldiğa ésil bir pikap keldi. Pikapta Mexet bilen kelgen «lavben» közliri canni algüdek möldürlep, ikki meñzi anardek tavlinip turidiğan Nisagül'ni körüp özini basalmay, Zirip axunğa qizini Ürümçi'de katta xizmetke orunlaşturidiğanlıqini, bir qisim iş heqqini aldın béridiğanlıqini éytip, aldiğa 10 miñ koyni qoyup qoydı. «lavben»niñ arqisida paypaslap yürgen Mexet'mu ağzi - ağziğa tegmey:

[383] – Nisagül, béşinizğa teley quşı qondı, bundaq purset hemme ademge kelmeydu. Pursetni qoldin bérıp qoyup kéyin puşayman qilğanniñ paydisi yoq. Yaş vaqtinızda şeher körüp, pul tépıp, çoñ bolğanda yurtqa yénip kélip tapqan pulinizniñ rahitini körmemsiz, – dep vezxanliq qilip dada - balini xéli qiziqturup qoydı.

Nisagül «oylinip baqay» dédi. U yaşağan dadisini yalguz taşlap qoyuştin ensireytti. Yene bir tereptin Talipcan'ğa çidimaytti.

Dadisi pulni körüpla bir qararğa kélip bolğandek qilatti. Peqetla Talipcan uniñ allikimlerniñ arqisidin kétip qélişiğa qoşulmidi, hetta Nisagül'niñ könlige tégidigan geplerni qildi. Talipcan'din dili rencigen Nisagül kéçini kirpik qaqqmay ötküzdi. Axir çirayliq qizlarğa xas temenna ve qiydaş, natonuş dunyağa bolğan qiziqış üstünlükni igilidi. Etisi Nisagül birneççe qur kiyimini élip «lavben» niñ maşinisiga çüşüp kétip qaldı. Bir ketkençe uniñdin xet - xever bolmidi. Talipcan bazardiki başqa xenzulardin

Nisagül'nin içkirige élip kétélinini anlap, ular dep bergen adrés boyıçe uni içkirige izdep bardı. Birinçi yılı izdep tapalmay ikkinçi, üçünçi yilimu izdidi ve axiri uni çoñ bir şeherniñ cétidiki pahişxanidin taptı. Yérım yalıñaç kiyingen Nisagül öziğe oxşaş şor péşane Uyğur ve xenzu qızlırı bilen bille turidiken, xalığançe sirtqa çıqalmaydiken, qéçişqa urunsa qattıq qiyin - qistaqqa élinidiken, ularnıñ ölüp - tirilişi bilen saqçılarnıñmu kari yoq iken. Nisagül bir qétim dora yep, [384] bir qétim bilek tomurini késip ölüvalmaqçı boluptu. Öley depmu ölemey, axir amalsizliqtin teqdırge ten bériptu. Talıpcan pahişxana ğocayinini piçaq teñlep qorqutup, Nisagül'ni qoyup bérişke maqulğa keltürgen bolsimu, Nisagül yurtqa qaysı yüzüm bilen barimen, unıñ üstige men uzaq ömür körelmeymen, meynet ténim bilen aşu pakız yurtı bulğımay, ölüküm muşu yerde qalsun, dep qaytip kélişni xalımaptu. Talıpcan qaytip kelgendin kéyin Mexet'ni öltürüvétimen dep yürdi. Yasin qariy oğlını bu yoldın tosıp, Mexet'nin qılmişlırını birmubir tizip erz yézıp yéza bilen nahiyege, hetta vilayetke erz qıldı. Yéza bilen nahiyede unıñ erzini tınşaydığan adem çıqmıdı. Vilayetlik erziyet işxanisi yézıǵa qarıtıp bir parçe xet yézıp berdi. Biraq, bu xet yéza katipiniñ tartmisiǵa bir kirip ketkençe yoq boldı. Eksice, Mexet uni üstümdin erz qipsen, dep urup yatqızıp qoydı. Bir - ikki yılǵıçe Yasin qariy olturuşluq mehellige suni vaqtıda bermey, ökte qopqanlarnı yurttın heydep, baliçaqısı toy qılsa, öy yeri bergili unımay déhqanlarnı qañǵır qaqsattı. Mexet'ke teñ kelgili bolmaydıǵanlıqını bilidiǵan déhqanlar «Bizni muşu künge qoyǵan sen» dep hemme işni Yasin qariydın körüp, uni arıǵa almaydıǵan boldı. Lékin, içi küçlük, bir işni qılsa axırıǵa açıqmay qoymaydıǵan Yasin qariymu yéñilginige ten bermidi. U Turdı qariy bilen yéqın aǵıne idi. Bir yılı u Rustem nazirniñ yurtqa kélidiǵanlıqını anlap Turdı qariy arqılıq bu erzni nazırǵa yetküzmeqçı boldı. Ular: «Şunçıla çoñ başlıq bolǵandikin, nahiye, yézidikilerge bir [385] éǵız gep qılıp qoysa, herqandaq iş hel bolup ketmemdu» dep oylišatti.

Rustem nazir kelgen künniñ etisi yurttiki Mexet başlıq kadirler bilen cama'et uni yoqlap kirişti. Ular çıqıp ketkende, Turdı qariy Rustem'ge Mexet'nin işlirini, Yasin qariynıñ uvalçılıqlirini birmubir yetküzdi. Hélimigül'mu unıñ gépini quvvetlep, toluqlap turdı. Zeynepxan:

– Balam, toǵraqlıqta Mexet'tek merez başlıqni héçkim körmigen, déhqanlar unıǵa teñ kélelmidi. Hazır u téximu térisige patmay qaldı, sen ikki éǵız gep qılıp, muşu biçare adamlarnı Mexet'nin zulmidin qutuldurıp qoyǵın, yurttikiler sendin razı bolup qalsun, – dédi.

Rustem çirayını özgertmey birdem olturıp kétép, birdinla akisiǵa qarap:

– Aka, sen bu işlarǵa arılaşma, asas qatlam kadiririniñmu öziniñ xızmet usulı, öziğe yarişa capası bolidu. Yuqırı bilen töven oxşımaydu. Men yuqırıdın kélip dadüy - şavdüyniñ işıǵa arılışıp yürsem yarışamdu. Méniñçe, Mexet silerge yamanlıq qılalmaydu. Şundaq bolǵandikin, oşuq işqa arılaşmay, yérinlarnı térip kününlarnı élıvermemsiler, – dédi.

Turdı qariy gep qılmay olturıp qaldı. Zeynepxan caynamazni kötürğiniçe namaz oquǵılı mañdı. Hélimigül unıñ caynamaz kötürgen qolı laǵıldap titrevatqanlıqını körüp, ittik bérip çögünge ıssıq su élip: «Ana, teret élıvalamla?» dep aldıǵa keldi. Zeynepxan'nin titrevatqan levlırı arisidin «merez!» dégen söz çıqtı, bu söziniñ [386] kimge qarıtılǵını bilgili bolmaytti.

Rustem bu qétim 15 yaşlarǵa kirgen oǵlı bilen 13 yaşlarǵa kirgen qızını alǵaç kelgenidi. Boylırı éǵız, etlik, térisi süzük hem yumran, retlik, pakız kiyingen bu balılar pakar - pakar, oruq, aptapta köygen, topa - teret sehra balılırı arisida xuddi yava ördekler arisiǵa kirip qalǵan aq qudek alahide körünetti. İkkilisi bir éǵız Uyğurçe gep

qilişni bilmigenликтin kim gep qilsa, heyran bolup «sa, sa» déyişetti. Ürümçi'de birneççe kün ularniñkide turğan Héli migül tartinip olturmay «Neyney emes, çoñ ana désile», «Mavuni anar deymiz, mavu dégen şaptul» dep ikkisige Uyğurçe gep ögetmekçi bolatti. Zeynepxan ata - boviliriniñ tupraq béşini körsetmekçi bolup, eşek harvisi bilen ularni zaratliqqa élip bardı. Zeynepxan eñ baştiki eñ kona bir qebriniñ aldığa bérıp:

– Balilirim, mana bu silerniñ eñ çoñ bovañlar, muşu yurtni açqan Toxtaxun'niñ qebrisi, mavu uluğ momañlar Ayxan'niñ, mavu Qutluq haci çoñ dadañlarniñ... Devatqanda, ikki bala ségiz kempüt çayniğiniçe héç nersini añqıralmay qarişip turdı. Zeynepxan ularni ikki teripige olturğuzup, ayet oqudı. Ayetni oqup bolup du'ağa qol kötürgende, oğul sıñlisığa némilerdur dep qoyup aldirap néri ketti. Zeynepxan uniñ sel nériğa bérıp gümbizi örülüp ketken qebrilerniñ töpisigila şarqiritip siyivatqanlıqini körüp qorqup ceni çıqtı. Balini ayap artuqçe birnerse démigen bolsimu, bala dégenni muşundaqmu çoñ qılamdu, dep oğlidin rencip kéçiçe közige uyqu kelmidi.

[387] – Rustem, hey Rustem...

Aşu köyümçan, ezimet oğliniñ başqiçe bir ademge aylinip qalğanlıqı Zeynepxan'ğa qattıq zerbe boldı. U kent başlıqı Mexet bilen oğlı Rustem'de qandaqtur bir oxşaşlıqniñ barlıqini hés qilatti. Uniñ qandaq oxşaşlıq ikenlikini dep bérelmisimu, yüriki bir nersini sezgendek bolatti. Şuniñ üçünmikin, Rustem evetken yaki bergen pullarnı bir puñ néri - béri qılmay, amraq nevrilirigimu bermey yigip qoyatti. Qolum - qoşnılar hacetmen bolup pul sorap kirse, zadı quruq yandurmaytti. Birersi davalanmaqçı bolsa ayanmay yardım qilatti. Ularğa: «bu pulni Ürümçi'diki oğlum evetiptu, namizıñlarda şuniñğa atap du'a qılıp qoyarsile» deytti. Öziniñ bu işidin içide xuşal bolup: «Bilip - bilmey ötküzgen gunahlırı muşuniñ bilen yuyulup kéter, yollırı téximu oçuq, döliti téximu ziyade bolar ilahim» dep tileytti. Biraq, yürikige ornap ketken bir geşlik asan yoqalmaytti, kéçe - kündüz bir endişe yürikini tatılap turatti.

Bu qétim, hemmidin baliliriğa birer - ikki éğiz bolsimu öz tilida sözleşni ögetse bolmamdu, öziniñ qandaq ademniñ evladı ikenlikini bildürse bolmamdu, dep iç - içidin örtendi. U baliliriniñ içide Zumret'tin qalsıla Rustem'ge amraq idi. Qolidin iş kélidu, köyümi bar, dep uniñdin ümidi zor idi. Qariğanda, uniñdin kupurluq ötken oxşaydu. U rizqığa qana'et qılmay Allata'alanıñ gезipini keltürüp qoyğan oxşaydu. Şuña, uniñ oğlı muşundaq özgirip kétiptu. Baliçaqilirimu [388] ecdadığa baqmaydığan, öziniñ yiltizini bilmeydığan bolup kétiptu. Buniñdin köre toğraqliqta déhqan bolup, Héli migül'dek işçan ayalğa öylinip, ata - boviliriniñ yolini tutup, yaşap ötken bolsa Zeynepxan xatircem bolmasmıdı. Ata - bovilarnıñ rohi xursen bolmasmıdı.

Adette Rustem'ni ağzidin çüşürmeydığan, uni tola séğiniđiğan Zeynepxan amraq oğlı bilen nevriliri aldida turğanda, birdinla yavaş, aq köñül Turdı qariy bilen Héli migül'niñ, ağrıqçan Rozi axunniñ öziğe eñ yéqin ikenlikini, öziniñ ularğa neqeder mohtac ikenlikini hés qıldı. Köñli érip közlırige yaş aldı. Rustem'din dili rencigen bolsimu, u «Yiğın bar idi, emdi mañmisaq bolmas, ana» dégende yene uniñğa çidimay qaldı. Köñlide nurgun gepliri bolsimu, uniñ silkivétişidin, rencip qélişidin qorqup içiğe yutuvetti. Rustem bu qétim anisini Ürümçi'ge élip kétip yénida bir mezigil turğuzmaqçı bolup kelgenidi. Biraq, Zeynepxan bargılı unimidi. «İşu Qeşqer'ge barsam yurtqa qaçan kétermey dep közüм töt bolup kétidu. Ürümçi'ge téximu könelmeymen. Yaşınıp qaldım, yaqa yurtta ölüp - tartip qalsam silerni avare qılıp qoyimen. Uniñ üstiğe men bolmisam Rozaxun héçkimniñ qolidin ğiza yémeydu. Rehmet balam, siler xatircem ötsenlarla men razı» dédi. Rustem bilen bille uniñ Qeşqer'din alğan öyiğe bérıp birneççe kün turuşnimu xalimidi. Rustem toğraqliqta üç kün turup Qeşqer'ge, u yerdin Ürümçi'ge qaytıp ketti.

Küzde nahiye boyıçe «démokratik saylam» ötküzüldi. Saylamda toğraqlıqtiki déhqanlar hemmisi birlışip Yasin [389] qariyğa bélet taşlıdı. Biraq, saylam neticisi élan qilinip uzaq ötmey, nahiyedin uqturuş çiqirip Yasin qariyni kent başlıqlıqıdın qaldurup, Mexet'ni kent başlıqı ve kent partiye yaçeykisiniñ şucılıqığa teyinlidi, qaytidin emelge olturğan Mexet téximu körenlep ketti. İkkinçi yili yazda néfitliktin xenzu ustılarni ekeldürüp, bazar boyığa ikki qevetlik katta öy saldurdı. Bundaq yasidaq öyni toğraqlıqlar téxi körüp baqmığanıdı.

[390] Ottuz tötinçi bab

Yéqindin buyan Sattar'niñ kéler yili pénsiyege çiqidiğanlıqı toğrisida miş - miş gepler çiqişi bilen, işxanimizniñ havasida bir ciddiylik peyda boldı. Bu ciddiylik Tacigül'niñ başqıçe tūs alğan çirayı, gep - sözi, yürüş - turuşlıridin bedinige çaçqan etir puraqlırı bilen bille tarqılivatqandek idi. U nahayiti téz özgerdi, özgergendimu 180 giradus özgerdi. U hazir hemmimizdin burun işqa kélip, hemmidin kéyin qaytidu. Hökümetniñ téléfonini ilgirikidek sa'etlep ğeyvet - şikayetke işletmeydu, iş vaqtida dukan aylanğılimu çiqip ketmeydu. Künboyı kompyutér aldida aldiraş işlevatqandek olturup kétidu. Sattar yiğınlarda uni toxtımay maxtaydu. Hazir yaşlarni östüridiğan devr, mana Tacigül'dek yaşlarni östürse bolidu, deydu. Sirtqi orunlar bilen alaqlılıdığan, yuqırığa uni - buni testiqlitidiğan, bölümniñ vezipe orunlaş ehvalini xulasilep, mukapat, xiracet tarqitidiğan işlarni Tacigül'ge tapşuridu. Tacigül qilğan işlirini davrañ qilip, taqıldap u çettin bu çetke yüz qétim méñip, hemme işni yalğuz özila qilivatqanlıqını eskertip turidu. Başqılirimiz yardeмлиşeyli dések, qizğangandek bir qiliqlarni qilip kétidu. İdarige kelgendin buyan bir tetqiqat témisini [391] musteqil işlep baqmığan, ömrıde birer parçe kitabni tügitip oqup baqmığan, edebiyatniñ némilikini bilmeydiğan, tetqiqatni soda, munasivet dep çüşinidiğan bu ayal edebiyat - tetqiqat işxanisiniñ rehberlik ornığa yürüş qilivatıdu. Külkilik yéri, u öz acizliqlirini yépiş üçün pénsiye yéşığa yéqinlışıp qalğan mendek bir ademni «İstili buzuq, töt - beş aşnisi bar. Ayalı biçare derdke çidimay neççe qétim ölüvalmaqçı boptiken» dése, Dilmurat'ni «Eşeddiy haraqkeş, qaçan qarisa mest yürıdu, işqa kelmeydu, siyasiy öğinişke qatnaşmaydu, haraq içip xeqniñ xotunığa çeqilip qoyup saqçıxanılarda neççe qétim yétip çiqqan» deydu. Uniñ ğeyvetliri bizni çüşinidiğanlarniñ aldida aqmısimu, ehvalni çüşinip ketmeydiğan köp qisim kişiler uniñ nahayiti işenç bilen qilğan geplirige işinidu. Bolupmu bizni yaxşı körmeydiğan bezi kişiler bundaq geplerni hemme yerde kötürüp yürüşıdu. Elvette, bunıñ sebeblirimu yoq emes. Bultur Dilmurat ikkimiz «Medeniyet tenqidçiliki nuqtisidin edebiyatımız üstide qayta oylinış» témisida kitab çiqardıq. Bu memliketlik tetqiqat témisi idi. Yıl axırıda kitabımız yaxşı bahağa ve mukapatqa érişti. Biraq, biz xéli bir qisim kişilerge yamanmu bolup qalduq. Muhim bir sorunda nopuzluq bir şexsniñ kitabimizni söküp bir tiyin qilivetkinini anlıduq. Şunıñdin kéyin bezi buraderler bizge qarimas boldı. Kimni körse séxiylik bilen maxtap yürıdiğan bezi kesipdaşlirimiz oşuqi alçu çüşkendek qin - qiniğa sığmay qaldı. Dilmurat haraq içivélip, ularniñ bir [392] adimige: «Siler ilimni tonumaysiler, hoquq bilen nopuzni, yene biri menpe'etni tonuysiler» dédi. Bu gepte aççıq bir heqiqet bar. Qaçanla qarisa guruh bolup, dastıxan çöridişıp yürıdiğan bu ademlerniñ kitab oquğudek, ilim üstide, bedi'iy edebiyat üstide izdenüdek vaqtı yoq, ilimge bérilgen adem aylar, yıllarni üstel aldida, çırağ yoruqıda özi yalğuz ötküzıdu. İlim igileş, icad qiliş üçün uniñdin başqa asan yol yoq. Arımızda asan yol izdeydiğanlar köp. Xéli ademler bir amallar bilen bir - ikki kitab çiqirivéliş, télévizorda birneççe qétim körünüvélišni, şa'ir, yazğuçı, tetqiqatçılıqnıñ

ölçimi dep qarişidu. Démisimu, mançe yüz parçe romanimiz bar dep maxtinişlar, télévizor söhbetliridiki tesirlik gepler, medhiyeler, köz yaşlar kişini «Bizmu qaltis cumu» dégen tuyğuğa keltürüp qoyidu, emma kitab - jurnallarni varaqlısañ ésinde qalgudek birer nerse tapalmaysen, bezilirini birneççe bet oqu - oqumay rayıñ yanidu. İcadıyet dégen sözniñ menisi yéniliq yaritiş dégenlik bolsa kérek, herbir esirinde yéni bir pelle bolmisa, başqılar oylimiganni oyliyalmisañ, başqılar démigenni déyelmiseñ, yazma, undaq eserni! Yazğuçı - şa'ir xelqniñ menivi kamalitini éçip bergüçi hem uni béyitquçı, hergizmu kitabniñ birlik hosulini aşurgüçi emes, bu xil haletniñ şekillinişide bizdiki bilimsizlik, nezer da'irimizniñ tarlıqidin başqa can baqar tenqidçiler bilen guruhvazliqniñ mes'uliyiti éğir bolsa kérek, adem maxtap yuqırığa yamışış koyida yürgen bezi yaşlırimiz bu xil naçar xahişqa varisliq qilipla qalmay, uni yéni [393] pellige kötürmekte. Bu maxtinişlarğa emdi çek qoyuş, edebiyat ve tenqidçilik saheside ilmiylik ve semimiylikniñ mutleq nopuzini tikleş zörür idi. Buni hés qilip yetkenler, çetke qéqiliş, zerbilerge berdaşliq bérip, muşu yolda emeliy işleşni xalaydığanlar qançilik, buni bilgili bolmaydu.

Tacigül'niñ reqlirini uniñ qaysi muhim başliqni pul bilen, qaysini sovğa - salam ve qaysisini naz - kereşme bilen qolğa keltürgenlikini sözlişip yürüşti. Biraq, bu gepler buluş - puçqaqlardila qaldi, yıl axırığa barmayla Sattar'niñ vezipisi qaldurulup, ornığa Tacigül qoyuldi. Arqidinla bölümimizge yénidin ikki magistir yigit keldi. Ular Tacigül'ge çoñqur hörmət ve eyminiş neziride qarişatti, uniñ tapşuruqlirini yügürüp yürüp ada qilişatti. Yazmaqçı bolğan maqaliliri toğrisida uniñ pikirini élišqa tirişatti. Tacigül ularğa «yolyoruq» bergili tursa, Dilmurat ikkimiz ağzimizni éçip olturup qalattuq. Yıl axirida, ular yézip püttürgen maqale Tacigül'niñ namida élan qilindi. İkkinçi yili Tacigül Dilmurat ikkimizni rıqabette yénip ali unvanımu érişti. Bu işlarğa néme dégülük. Dilmurat bir mezigil derdini haraqtin élip haraq purap turğan halda işqa kéletti. Elvette uniñ bu halitini körüş bezilerniñ arzusi idi.

Birküni magistir yigitlerniñ biri neşrdin yéni çıqqan «Sayiniñ Monologi» ni körüp qolumdin aldi. Keçkiçe baş kötürmeý körüp, iştin çüşidiğan çağda ün - tinsiz [394] qayturup berdi. Etisi etigende aldimğa birneççe betlik bir maqalini qoyup qoyuptu. Bu şeirlirim toğrisida yézilğan maqale iken. Men uni estayidil oqudum. Yigitniñ bezi tehlilliri xéli çoñqur bolsimu, taza cayığa çüşti dégili bolmaytti. Yaltıraq sözler, quruq medhiyeler köprek bolğandin başqa, maqaliniñ qurulmisi hem tilidimu bezi sevenlikler bar iken, men maqalni uniñğa qayturup bérip:

– Buni élan qilişqa aldirımañ. Maqale téxi deslepki tesiratniñ mehsuli iken. İmkan bolsa köprek matériyal körüp, yenimu oylunup béqin, bedi'iy cehettinmu pişşiqlap, uni eserniñ béqindisi emes, qelbinizdin urğup çıqqan musteqil eserge aylanduruñ. Eñ muhimi, uniñğa semimiy hésyatiniñniñ siñdürün, – dédim. Yigit maña gañgıraş içide qarap qaldi, men uniñ bu geplirimniñ tégige haman birküni yétidiğanlıqığa işinimen.

1996 - yili séntebir, Ürümçi.

Dilmurat dadisiniñ vapatidin kéyin yene içidiğan boluvaldi. Bezide méni bille içişke çağiridu. Da'im uniñğa ülpet boliversem kötürelmeydiğanlıqim turğanla gep. Şuña, uniñdin özümni qaçurup yürimen. Lékin, uniñğa içim ağrıydu. Ayali méni nede körse tutuvélip qaçşap kétidu. Uniñğa gep qilip qoyuñ, deydu. Dilmurat bilen bu ayal ikkisi ikki dunya. Dilmurat'tek ademni çüşiniş üçün uniñdek bibaha qelb kérek. Emma bu ayalda u yoq. Dilmurat buruqturmiliqini, géribliqini, dil azarini untuş üçün [395] içidu. Biraq, héçkim haraq içip birer yaxşı aqivetke érişken emes. Men uniñ vaqitsiz nabut bolup kėtişidin ensireymen.

Bügün Dilmurat méni izdep öyümge keldi. «İlhamcinika, saña deydiğan bir gépim bar, buni sendin başqa ademge dégili bolmaydu, anlap bir yol körsetmisenj bolmidi» deydu.

– Emise haraq içmeymiz. Aşxanığa barmaymız. Hecer tamaq étip bérıp balılarnı élip bir yerge barıdu. İkkimiz keñtaşa oturup parañlışaylı, – désem, Dilmurat razı boldı.

Men unıñ qoşumısını tırıp bir nuqtığa tikilginiçe oturup kėtişige, arqa - arqıdın uh tartışığa, titrep turğan barmaqları bilen toxtımay galistukini boşitişige qarap, unı sarasımige sélivatqan işniñ adettikiçe iş emeslikini hés qıldım. Tamaqnı aldirımay yéduq. Tamaqtın kéyin bir çeynek çay demlep, «xuntaşen» din birni aldığa qoyup qoydum. U ün - tinsiz oturup tamakını ulap çekiverdi. Kichik öy birdemdila tamaka isi bilen toldı. Men dérizini çonraq éçip perdini qayrivettim. U maña keçürüm sorıgandek xicillik bilen qarap qoyup, aççıq bir külüp:

– Muşu tamaka acayıp nerse - de. İzni içimge liq toldurup, aldirımay, toluq püvlep çıqarsam, xuddi içimdiki qalaymıqan xıyallarnı élip çıqıp ketkendek bolup, kallam segip qalıdu, – dédi.

Men tamaka çekmigendikin unıñ tesiratığa ortaqlıışqa amalsızlıqımni bildürüp külüp qoydum.

[396] – Saña bu işlarnı çüşendürüş üçün, gepni béşidin başlay, – dédi Dilmurat tamakısının külünü qéqip oylinip turup, – Qara aka, bir künü qızımniñ tañ devri şéirlirini déklamatsiye qılıp yadlavatqanlığını anlap qaldım. Unıñ gödeklerçe zil avazı şéirniñ séhriy küci bilen qoşulup méni şunçılık söyündürdiki, hayacandın közüme yaş keldi. Sen bilisen, bu şéirlarnı men şunçılık yaxşı körimen... Kéyin némişqıdu yene içim aççıq bolup qaldı. Qızımniñ ismi gülistan, men unıñğa Hafız Şirazi’niñ katta esiriniñ namını isim qılıp qoıyan. U Hafız Şirazi’niñ bilmeydu, Elişir Nevayi’nimu bilmeydu, hetta Lutpulla Mutellip’nimu bilmeydu. Qızımda néme gunah? Hemme gunah özimizde, men némişqa unıñğa özimizniñ kilassik şéirliriniñ ögetmeymen, dep oylap, kilassik şéirlarnı körüşke başlıdım. Körgençe özümni tutuvalamay qaldım. Nevayi ve «Xemse» çilik bilen şöhet qazanğan kilassiklerimizniñ séniñ alında tilğa élişqa pétinalmaymen, emma, 14 - esirdila «İşq bilen tirig bu alem, ger işq bolmısa bolmas erdi adem» dep xıtab qılğan Qutib; «Ger boyuñni servi désem, serviniñ yoq méñişi, ger léviñni günçe désem, günçiniñ yoq sözlişi» dep tesvirliken Reşidiy; «Rahet saña mesçıdu maña meyxane, cennet saña bolğusi maña canane, her yerde taparğe yoq tapavut anı, ger ke’be içide bol ve ger butxane» dep kinaye qılğan Abid; vetinini «Men semendermen, veten deryası ateştur maña, endeleyimge havayı bağubostanlar leziz» dep küyligen Zelili’ler ve ular yaratqan şunçılık reñdar, mukemmel bir menivi dünya méni öz qoynığa tartıpla [397] aldı. Hemmidin, eyni devrdiki töre - işanlar teripidin «telbe» dep atalğan Zeliliy’ge meptun bolup, goya gayet bir menivi sirdaş tapqandek şadlıqqa çömdüm, hayacandın kéçiliri közüme uyqu kelmidi. «Bu köñül bulbul goyaki zémin - asman qepes, sundurup pervaz iterge nale eyler her nepes» dégendek misraları bilen u méniñ qelbimdiki qehrimaña aylanğanıdı. «Zeliliy telbege alem qarañgu bolsa gem barmu, çarağan eylerdi alemge goya dağı - hicranım» dégen misralardiki acayıp menilik oxşıtı; «Nesli cahanda qalmıdı telbe Zelili’niñ démenj, ölgendin kéyin körünj hergezeliğidin bir oğul» dégen misralıridiki casaret ve ümidvarlıq méni zoqlandurattı. Men bu misralarnı sap havağa teşna bolğandek teşnalıq bilen qayta - qayta oqup kettim. Men torda zeliliy toğrisida maqale élan qıldım. Bu maqalem «Bulbul» texellusluq bir tordaşni qızıqturdı. İkkimiz zeliliy toğrisida bilgenlirimizni ve tesiratlırımızni ortaqlaştı. Kéyin her künü déğüdek internétta sözlişidiğan bolup kettı.

– Toxtap tur, gépimni bölme aka. Şundaq qilip sözlişe - sözlişe bir - birimizge bağlinip qalduq. Uniñ bilen bir kün sözlişelmey qalsam közümge uyqu kelmeytti, uniñ bilen qilişmıǵan geplirimiz qalmaytti, şundaq erkin - azade keypiyat, iç - içidin çüşiniş, işiniş... Méniñ arzu qilidiǵınım, izdeydiǵınım şu idi.

– Tova, ma gepni emdi. Körüşmey, bilişmey turup he? ...

– Yaq, u bizge natonuş emes. Ésindimu, 80 – [398] yillarda yaşqine bir şa'ire başqıçe bir uslubta şéirlarnı yézıp dañ çıqırıp yürmidimu? Ötkende sen bir maqaleñde uni tilǵa alǵan. Biz ikkimiz hetta, aşu şa'ire eceb yoq bolup ketti, dep epsuslanǵanıduq. «Bulbul» del şu ayal iken. Turmuşta bextsiz bolupla qalmay, etrapidikilerniñ töhmet, yekleşlirige uçrıǵanlıqtın, kanadaǵa çıqıp ketkeniken, hazır Toronto'diki bir aliy mektepte işleydiken. U mekteptikilerge méniñ ehvalimni tonuştıruıp, torda élan qılǵan bezi maqalilirimni körsitiptiken, mektep terep méniñ maqalilirimni tekşürüp mulahize qılǵandın kéyin maña oquşqa qobul qiliş uqturuşı evetiptu. Emdiki gep, men oquşqa barsam bir - ikki yilda qaytıp kélelmeslikim mumkin. Barmisam ömürlük puşaymañǵa qéliştin qorqimen.

– Buǵu yaxşı işték qilidu. Özün bérivélip, kéyin xotun - baliliriñni élip ketmemsen?

– Eger men bargandın kéyin işlar özgirip qalsıçu?

– Mesilen?

– Mesilen, men turmuşumni qaytıdın başlaş niyitige kélip qalsam yaki Dilnur...

– Şundaqmu qılarsenmu? Dilnur séniñ 15 yilliq ayalıñ, eñ muhimi baliliriñǵa uval bolmasmu?

– Rast deysen, men balilirimǵa uval bolidiǵan işni qilmaymen. Lékin, Dilnur ikkimizniñ hazırqı ehvalimizǵa qarap, bir mezgıl ayırılıp turup baqsaq qandaq bolattikin, depmu qalimen. Uniñ üstige Dilnur moda qoǵlısıdıǵan ayal. Çet elde oquymen désem, pütün küçi [399] bilen qollaydu.

– Undaq bolsa ikkilenmey oquşqa bar. Doktorluqni al. Gerçe sel kécikken bolsañmu kérek yoq. Lékin, baliliriñni hergiz taşlıma. Qalǵan işlar allanıñ buyruqı boyıçe bolmamdu.

He rast, héliqi iş qandaq boldı? Zeliliyniñ şéirlirini qiziñǵa ögitelidiñmu?

– Ögitelmidim. Uniñǵu aǵzi kelmidi, ayalım arılışivélip yol qoymidi. Emma oǵlum yadlivaldı.

Şundaq qilip Dilmurat ğerbiy yérım şardiki Kanada'ǵa ketti, xéli künlergiçe goya ténimniñ bir qismidin ayırılıp qalǵandek yaki rohim quruqdilip qalǵandek bolup yürdü. Bu ay, bu künlerde körgenla adem bilen muñdaşqılı bolmaydu. Muñdaşqudek adimiñniñ bolmasliqimu éǵır iş iken. Bezide öz - özümge gep qilip kétimen. Bu işimdin ayalım heyran qalidu, démisimu hayattiki nurgun işlarǵa kişiniñ eqli yetmeydu. Hayat yolida némiler kütüp turǵınını bilişke insan qadir emes. Şuñı, konılar péşanıge pütülgenni körmeı ilaciñ yoq, déyişidu. Biraq, bir menzilge yetkende ötken künliriñni eslisen, cuda bolǵan yéqin ademliriñ, tonuşup, çüşinişken, eqide qilişqan yaki tasadiپی tonuşup qalǵan, saña yaxşı tilekte bolǵan, méhir - muhebbet ata qılǵan kişilerni eslisen, bu dunyada köñülni illitip insanni insaǵa baǵlap turidiǵan üzülmes bir riştiniñ mevcutluqini, aşu rişte séni bu dunyaǵa, hayatqa baǵlap turidiǵanlıqini hés qilisen. Bir işni oylišam, hazırmu heyran qalimen. Dilmurat'ni uzitiş yüzisidin tuǵqanliri bilen bir sorunda bolup qaldım. [400] Sorunda nahayiti salapetlik, kélişken bir nazir parañ ariliqida toǵraqliq dégen bir yurtniñ ismini çıqırıp qaldı. Men hayacanlinip özümniñ toǵraqliq dégen yerdin kelgen bir déhqan yigit bilen bolǵan qisqıǵına dostluqumni kéyin beşimǵa kütülmigen qismetler kelgen, pütün cahan mendin yüz örügen künlerde qarañǵu kamerda olturup aşu yigitniñ sovǵa - salamini tapşuruvalǵanlıqimni, taza

çüşkünlişip, hayattin bezgen çağlırimda uniñ méhir - muhebbiti maña şipah bolğanlıqını sözlep berdim.

– Aşu yigitniñ ismi néme iken? – nazir mendin sorap qaldı.

– Toxtı qariy, – dep cavab berdim, kütmigen yerdin nazir öziñiñ del aşu Toxtı qariyñiñ oğlı ikenlikini éytti! İkkimiz qaytidin quçaqlışıp körüştuq. Kéyin men saqlinip qalğan bir qisim kona süretler arisidin dadisiniñ eyni yıllardiki süritini tépip berdim. Nazir héssiyatçan kişi iken, süretke qarap buquldap yığlap ketti. Şuniñdin kéyin ikkimiz birneççe qétim uçaştıuq. Lékin, munasivitimiz deslepki halitide qaldı. Heşemetlik sorunlar uniñ dadisi qelbimde qozğığan untulğusız héssiyatlarnı qozğıyalmaytti. Nazir bilen mendek namrat ziyalıy otturisida ortaqlıq yoq idi. Biraq, uniñ dadisi sap, semimi qelbi, özige xas şeiriye sezgüsü, çiraylıq xetliri, sel tartinip «Yazğınım bolaptımu?» dep külüp turuşlıri bilen menğü ésimdin çıqmaydu.

[401] Ottuz beşinçi bab

Peyşembe küni sübhide, baliliri bamdatqa qopuştin ilgirila Zeynepxan öydin çıqip ketti. Yultuzlarnıñ yoruqıda aran ilğa qılğılı bolıdığın qarañgu koçını késip ötüp, mehelliniñ yuqirisıǵa qarap mañdı. Qaysibir hoylılarnıñ, baǵlarnıñ aldidin ötkende itlar qavap qalatti. Yollarda, étiz qırlırıda yoǵan - yoǵan yañaq, örük derexliri qariyip körünetti. Mehelliniñ çeti kévezlik idi. Zeynepxan kévezlikniñ qiri bilen kétivatqınida burnıǵa küçlük dora purıqı uruldı. Qurtıni yoqıtış üçün, déhqanlar uni boluşıǵa çaçatti, şuniñ bilen étizlardiki qurt - qonǵuzlar, paqılar tenla qırılatti, bularnıñ ölükini yégen quşlarmu ölüp qalatti. Zeynepxan ilgiri dessigenla yerdin ikki - üç paqa sekrep çıqıdığın çağlarda zira'etlerge bunçıvala qurt çüşüp ketmeydiganlıqını oylap, öziçe alla yaratqan herqandaq canıvarniñ bir xasıyeti bar iken, dep piçirlidi. Étiz - qırlardın quşlar bilen paqılar yoqalğandın buyan képinek, qurt tutuş ademlerge qaldı. Hey ademler, öz qılmişiniñ cazasını tartipla ötidiğan ademler...

Kévezlikniñ çetige qarap mañǵançe yerler égizlep qalğandek bilinetti. Zeynepxan guva tañ yoruqıda sinçılap [402] qarap, kévezlikni qum bésip ketkenlikini, eñ çettiki birneççe mo yerdiki kévezniñ uçıla çıqip qalğanlıqını kördi. Qum dégen sezgüsiz, cansız nerse emes. U hemmini sézip, bilip turıdu. Umu mañıdu, ussaydu, bezide xuş bolsa, bezide qutrıydu. Uni mulayımлаşturıdığın nerse peqetla su. Ademler uniñ iç - baǵrını qurutup qoyğanda, u qutrap özini heryan atıdu. Ademlerdin yer, su talışıdu. İlgiri bu yerler qoyuq yulǵunluq idi. Anda - sanda toǵraqlarmu yaşırip turatti. Qutrıǵan qum yulǵunluqqa kelgende toxtap qalatti. Hazir ular yoq, qum qedemmuqadem içkirilep kirivatıdu, ene avu qebristanlıqqa qaraydığın Savut axunniñ öyimu qum tégide qaptı. Bir aynıñ aldida, Ayzimxan'niñ yette nezirisidin kéyin tupraq béşıǵa kelgende, Zeynepxan aşu öyniñ tüñlükidin şırqırap qum tökülüp turğanlıqını körgen.

Zeynepxan étizliqtin ötüp bolğanda mehellidiki xorazlarnıñ bes - beste çillaşqan avazi aǵlandı. Yiraqtın qebristanlıqniñ del - derexliri körünüp turatti. Bu yerde qebriler tézla örülüp yoq bolup kétidiğanlıqı üçün, kişiler qebre etrapıǵa köçet tiketti yaki tuǵ - elem baǵlap qoyuşatti. Şuniñǵa asasen kişiler ata - bova, uruq - tuǵqanliriniñ qebresini yéñilap yoqlap turatti. «medeniyet zor inqılabı»da, Dazhai'din öginivatqan yıllarda nurgun kona qebriler yoqılıp ketti. Lékin Zeynepxan balilirini başlap kélip Toxtı axun bilen Qutluq haciniñ qebresini pat - pat suvap, yéñilap turatti. Baliliriǵa «Mendin kéyin qalsañlarmu ata - bovilirimizniñ izini yoqıtıp qoymañlar» dep tapılaytti.

[403] Zeynepxan ata - anisiniñ qebresi yénida bamdat namizini oqudı. Ata - bovilarnıñ rohiǵa atap, baliliriǵa aman - ésenlik, köñlige insab tilep uzundın - uzunǵa

du'a qildi. Qizinin qebrisi aldida yükünüp oturup piçirlap ayet oqup, du'a qilip bolup qebrige yölinip bir pes harduq aldi. Tañ asta - asta yoruşqa başlıdı. Zeynepxan tuyuqsız arqa teripidin kélivatqan xetmiqur'an avazini aňlap ittik ornidin turup ketti. Sel nérıda Abduğéni axun téxi yénıla qiriq nezirisini bergen Ayzimxan'niñ qebrisi aldida mükçiyp oturatti. Zeynepxan kiyimini qéqışturup, yağlıqini oňlap çigip, Abduğéni axunniñ yan teripige kélip oturdi. Abduğéni axunniñ boğuş, hesretlik avazda oquğan ayetlirini aňlavétip içide: «Ayzimxan teylelik iken, armansız ketti. Kéyinki çağlarda uzaq ağriq tartqan bilen xarlinip qalmidi. Balilirimu bir - biridin insabliq çoň boldi. Dégenlerni xiyalidin ötküzdi. Ular du'a qilip bolup tinç - amanliq soraştı. Abduğéni axun qizirip ketken közlirini qebrige tikip bir pes cimip ketti, xélidin kéyin bésini kötürüp yığlavatqandek boğuş avazda:

– Maña bek éğir keldi, Zeynepxan. Késel bolsimu hoylida oturup bergen bolsa, uni qiliqlar, buni qiliqlar, dep méni işqa buyrup qoyup yatqan bolsa miñ mertive razi emesmidim, mana emdi... Supığa qarısam yığa tutidu, öyge téxi kirgüm kelmeydu. Özümme bilmeyla bu yerge künde neççe qétim kélip qalimen, – dédi.

– Sevr qilsila, ölgenniñ arqisidin ketkili bolmaydu, Allata'ala rizqimizni kötürgüçe sevr - taqet bilen [404] yaşımisaq kupurluq bolidu. Öyge, balılarğa sili bolmisila bolmaydu. Ayzimxan'ni cennette rahat körsun dep alla özi élip ketti, uni tola oylavermisile. Derd dégen canni ikekdeydi, déyişidu. Canlirini ayisila, men bérıp Hélimigül'ni evetey, 5 - 6 kün yanlirida tursun...

– Rehmetlik silini bek çoň köretti. «toğraqlıqta unıñdek ayal yoq» deytti. Silini yaş tul qaldi, dep da'im gémilirini yeytti. Esiride barmikin, açarçılıq yillirida siliniñkige ikki qétim buğday evetken. İkkilisini men özüm kéçisi apirip hoyliliriğa qoyup qoyğan.

Zeynepxan'niñ yüriki sirqiriğandek boldi. U Abduğéni axunğa tikilip qarap:

– Hey Abduğéni axun, aşu yilliri – balilirim kiçik vaqtida orma oruşup bergen, éğilniñ témini yasışıp bergen, ögzige topa sélišip bergen çağliridimu Ayzimxan evetkenmidi?

Abduğéni axun ikki tiziniñ otturisiğa éñişturuvalğan bésini küçep liñsitti. Zeynepxan Abduğéni axunniñ közidin aqqan yoğan - yoğan yaş tamçiliriniñ qumğa çüşüp sinip kétivatqanliqini kördi.

Emdi Zeynepxan'niñ közliridin yaş quyuluşqa başlıdı. Bu yaşlarınñ Ayzimxan üçünlükini yaki özi üçün ikenlikini biliş tes idi. Zeynepxan Abduğéni axundin ayrılıp mehelle terepke qarap mañdı. Unıñ oruq bedini boranda qalğan aciz derextek heryan çayqılatı. Béşi qéyip köz aldi qarañgulaşqandek bolatti. U mehellige yéqinlaşqanda, aq romalni bésidin almiğan Hélimigül bilen [405] Turdi qariyniñ kélivatqanliqini körüp özini sel tutuvaldı.

U Hélimigül'niñ aldida toxtap:

– Qizim, bu musibet dadiñizğa bek éğir keptu. Unıñ halidin obdan xever élinlar, siz 5 - 6 kün unıñ yénida turuñ, – dédi.

Uzaq ötmey Zeynepxan orun tutup yétip qaldi.

Aridin bir yaz, bir qış ötkende, Rozi axun qomuşluqniñ yénidiki oçuqçılıqta yene peyda boldi. U ambarda uzaq turup topa bésip ketken bopılarnı çuvup, «ayropılan»niñ bölek, zapçaslırını uşşaq vintılargıçe tazılap, maylap, bezide etrapığa olışıvalğan uşşaq balılarnı qoğlap, aldiraş işlep yürdi.

Şu künlerde yoq bolup ketkinige 17 yıl bolğan Exmet tuyuqsız peyda bolup qaldi. U «téreklik hoyla»ğa kirip kelgende, işikniñ udulidiki supida yatqan Zeynepxan külüp ornidin qopup:

– Balam Exmet, men séni işiktin qaçan kirekin dep yolunğa qarap yatqan, mana axir senmu keldiñ. Men armansız kétédiğan boldum. Kéçe hoylimizdiki bulaqtin su étilip çıqıp çüşigenidim, esliy séni çüşeptikenmen emesmu, – dep Exmet’ni bağığa bastı. Exmet’niñ yağaçtek oruq mürisige ésilip turğınida, külkisi bara - bara ésedeşke özgerdi. Emdila 40 larğa yéqınlaşqan bolsimu qéri ademlerdek bolup qalğan, çaqlırınıñ teñdin tolisi aqırıp ketken Exmet’mu özini tutalmay «hü» tartıp yığlap ketti.

[406] – Yıǵlival balam, biçare Exmitim, şunçe yillardin buyan nelerde temtirep yürğensen, kiriñni kim yuyup, éşiñni kim etkendu. Xapiliq tartsañ derdiñni kim ańlıǵandu. Yıǵla balam, yıǵla, özünñiñ yurtıǵa keldiñ, ata - anañniñ rohi egip yürğen yerlerge keldiñ. Éğiriñni kütüridiğan tuǵqanliriñniñ yéniǵa keldiñ...

Etisi çınarlıq hoyliniñ aldıǵa ésil bir pikap kélip toxtıdı. Pikapniñ avazini ańlap işik aldıǵa çıqqan Hélimigül xuşal bolup:

– Viyey, Rustem akam bilen Xanqız açam keptu! – dep varqirivetti. Zeynepxan ornidin turmaqçı bolğan bolsimu, put - qoli titrep turalmıdı. Turdı qariy bilen Exmet derhal ularniñ aldıǵa çıqtı. Rustem Exmet bilen quçaqlışıp körüşti. Köñlidiki nurgun geplirini izhar qılalmay:

– Axir senmu kepsen mana... -- dégende, levliri titrep, közlerige yaş keldi.

Üç oǵlı hoylıǵa teñ kirip kelgende, Zeynepxan içide: «Éh xuda, balilirim özünge amanet, ularni öz panahında aman - ésen saqlıǵaysen» dep iltica qıldı. Tipirlap ornidin qopuşqa temşeldi - yu, put - qoli boşap qopalmıdı. Xélila semrip, qorsağ sélip qalğan Rustem ittik kélip anisiǵa éñişip, uni xuddi kiçik balini kütürgendek kütürüvaldı.

– Töt oǵul, bir qizni mana muşundaq kütürüp çoñ qılğan anam emesmu sen, bizge ana hem dada bolğan anam [407] emesmu sen, yéniñda bolalmıdım, derdiñge derman bolalmıdım, – dégende etrapta külüşüp turğanlarniñ közleridin yaş aqtı.

– Aman - ésen keldiñmu balam, méni yatquzup qoyǵın, kélinim bilen körüşey emdi...

Bu, Qurban héytñiñ harpa küni idi.

Turdı qariy Qurbanlıq üçün teyyarlap qoyğan ikki qoyniñ birini soyup, göşini parçılup qazanǵa saldı. Aka - ukılar baǵdiki yağaç supida çay içkeç parañǵa çüşti.

Zeynepxan Hélimigül bilen bille qazan béşida yürğen Xanqız’ni çaqırıp yéniǵa olturǵuzdı. Xanqız’din açısı Xasiyetxan’niñ, qizi bilen oǵliniñ ehvalini sorıdı. Dilmurat’niñ çet elge çıqıp ketkinini ańlap:

– Xuda rizqini keñ yaratqaniken, özimu eslidila bek oñluq, ésil bala idi. Murad - meqsetlirige yéter ilahim, – dep uniñ heqqige du’a qıldı.

Arqidin nevriliriniñ oquşı, iştihasi, salametliki, micez - xulqi qatarlıqlarni ucır - bucuriǵıçe sorap bolup:

– Qizim, bir gep qılay, anamniñ vesiyiti dep qulaqlirida tutsila, – dédi.

– Qandaq gepliri bolsa éytsila ana, qulıqimda tutimen, – dédi Xanqız.

– Qizim, Ürümçi dégen çoñ şeber, bu yerge oxşımaydu, u yerde çoñ bolğan balılara bir nerse dégili bolmaydu. Xuda buyrusa, herqaysınlarniñ dölitide baliliriñlar [408] çoñ yerlerde oqup katta adem bolıdu. Lékin, nede yaşımisun, némiş qılmisun ata - bovisiniñ tutqan yolını, qa’ide - yosunını taşlıvetse bolmaydu, tilini taşlıvetse bolmaydu. Tilni xuda özi bendilirige bexş etken, til dégen nepes, nepesniñ cénı bar dep bikar éytişmaydu. U ata - bovilarniñ cénini baliçaqliriǵa baǵlap turıdu, ata - boviliriniñ tilini taşlıvetken adem yiltızsız derexke oxşap qalıdu. Bu geplerni men démisemmu silı obdan bilila, silimu yiltızı, tégi yoq ademlerniñ qizi emes. İkki baliniñ küni tolırağ siliniñ aldiririda ótidu. Eger ikkisige men dégen muşu geplerni bildürelisile, silidin u dunya, bu dunya razi bolup kétimen qizim.

Xanqiz selgine şük bolup kətip, andin:

– Maqul, sili dégender qilimen, xatircem bolsila ana, – dédi.

Rozi axun ayropilanni qoraşturup boldi. Yene bir kün u yer - bu yerini tekşürüp, vintilirini çinjitip, maylap teyyarlıq qildi, kəcini ayropilannın yénida ötküzdi.

Etisi tañ seherde ayropilanni yene bir qur tekşürüp körüp uçquçı ornığa kəlip olturdi. Toğraqlıqın zəmini süt uyqusida sozulup yatattı. Upuqtin taram - taram altun nurlar kötürölüşke başlıganıdı. Yene bir pestin keyin quyaş camalini körsitip örkeşlep turğan payansız qumluqni, lavuldap yénip turğan toğraqlarnı, [409] bağlarnı, étizlarnı, üzüm baranliri astidiki pakar - pakar topa öylərni yorutattı. Rozi axun kün kötürölüvatqan aşu peytniñ bir kün içidiki ən xasiyetlik peyt ikenlikini biletti, u aşu peytni kütüp turattı.

Yıraq upuqtin künniñ girviki loğuldap köründi. Rozi axun temkinlik bilən aldidiki kunupka tutquqlarnı heriketlendürdi. Gürkirigen avaz bilən teñ pırqırıgıç aylınışqa başlıdı. Aylınışı barganséri tézleşti. Ayropılan etrapida quyun kötürülgender bolup, topa - tuman, exlet - çavarlar tozıdı. Rozi axun tutquçnı aldı terepke küç bilən tartqanda ayropılan bir silkinip yerdin kötürüldi, öylər, del - derexler, étizlar peste qaldı. Rozi axun qinidin çıqıp ketküdek tipirlavatqan yurikini küç bilən bəsip, ayropilannın yonılışını kontrol qılışqa tırıştı. U toğraqlıqın asminini toluq bir aylandı. Héyt namizini emdila oqup bolup mesçittin çuvulup çıqıvatqan déhqanlar, unıñ akiliri bəşini kötürüp unıñğa qaraştı, birnémiler dep varqırışıp ketti. Birneççe bala ayropılana egişip yügürdi. Şerq terepte seher quyaşı xuddi unı tebriklevatqandek, unıñğa yüzlinip turattı. U şuqeder zor, heyvetlik idi. Unıñ etrapida quşlar qanatlırı bilən bulutlarnı yerip uçuşattı. Uduldin uruluvatqan salqın hava unı huzurlandurattı. Rozi axun birdinla azablıq ötmüştin, rohi hem cismini çirmap turğan asarettin qutulğandek yengillep qaldı. U közini yiraqlarğa tikkinide çeksiz azadilik içide dili [410] yayrap ketti. U birdinla anisini əsigə aldı. Unı körmigili xəli künler bolup qalğınını, unıñ micezi yoq ikenlikini, bu dünyada özige anisidin yəqin, anisidin məhriban adem yoq ikenlikini oylandı. U anisini xuşal qiliş üçün tereklik hoyliniñ aldidin ğarqırap pes uçup ötti, hoylida yatqan anisiniñ qorqup, temtirep özige qarapla qalğınını körüp, anisiğa qarap kalçarap külüp, qolını pulanlattı.

Kəcisi qumluq tereptin güldürligen avaz keldi. Talağa yügürüşüp çıqqan ademler qumluqta asman - pelek bolup kötürülgen ot yalquni ve is - tütekni kördi. Rozi axun şunıñdin keyin həçyerde körünmıdı. Kişiler unı ayropılan bilən bılle köyüp kətiptu, dəyişetti. Güldürligen avaz çıqqan şu sa'ette Zeynepxan nepestin toxtıdı.

Toğraqlıqın yuqirisidiki timtas qebristanlıq bugün adem bilən toldı. Hemmisi dēgüdek selle yōgep bēlige aq bağılan cama'etnıñ aldida Zeynepxan'nıñ oğullırı – Turdı qariy, Rustem, Exmet, Vilaxun'baynıñ nevriliri, Abduğeni axun, Taş axun, Yüsüp axun, dukançı Obulqasim axun, Nemet axun, Davut axun qatarlıq aqsaqal bovaylar, imam axunum, mezin axunum, Yasin qariy qatarlıqlar turattı, bugün bu yerge toğraqlıqın üç mehelle, bir baziridiki ceni barlıki er kişi qalmay kelgenidi. Közlerge liq toğan yaş, çiraylarda eks etken cudalıq hesriti [411] merhumeniñ toğraqlıqtiki ən qedimiy cemetniñ ezasi bolğanlıqıdin yaqi abruyluq oğulliriniñ bolğanlıqıdin emes idi. Bu addiy, capakeş ayal xuddi bir pak etiqaqtek, xuddi özliri bilən bılle ösüp yētilgen aça - sıñlisi yaqi məhriban anisidek köñüllerdin çoñqur orun alğanlıqıdin idi. Bu cudalıq hesritige asmanmu hemdem boluvatqandek türölüp yamğur bulutlirini qaynitip turattı.

Kigizge oralğan méyitni ikki qollap kötürüp lehetke élip kirgende, Turdı qariy qar - yamğurdek tōkülüp çıqtı. Cama'et sépi boran tegkender davalğudi. Hazidarlar yerlik bēşiğa yigilğanda, Turdı qariy qeddini kötürüp:

– İmam axunum, ehli cama'et, anam Zeynepxan qandaqraq bir mezlum idikin? – dédi. İmam axunum resmiyet boyıçe:

– Aniliri Zeynepxan beş vaq namazni terk qilmaydıǵan, teqvadar musulman idi. Héç kişige yamanlıq qilmıǵan, kişiniñ heqqige qara sanımıǵan, yétim - yésirniñ bésini silıǵan obdan mezlum idi, – dep cavab berdi. Bu sözler uniñ baliliriniñ neziridiki, muşu yurttı uniñ bilen bille yıǵlap, bille külgen kişilerniñ neziridiki obrazini ipadileşke aciz idi. Muñluq qira'et avazi içide Abduǵeni axunniñ köz aldidin tavar - durduǵa oralǵan, altun qadaqlıq doppa kiyip, çaqlirini uşşaq örüvalǵan kiçik Zeynep; addiy marcan doppa, çit köñlek [412] kiyivalǵan, tom ikki örüm çéçini silkitip qoylarnıñ arqısidin yügürüp yüridiǵan «poméşçikniñ qızı» Zeynep; bir balisini yétilep, birni kötürüp, qoltuqıǵa taǵar qisip étizliqqa kétivatqan éǵir ayaǵ Zeynep; açaρχılıq yilliridiki bir tere, bir ustixan bolup qalǵan, tükürükini yutup, axırqı bir burda nanni baliliriǵa üleştürüp bérivatqan Zeynep; Dazhai'din öǵiniş yilliridiki künige 12 sa'etlep işlep, iştin yanidiǵan çağda maǵalmay, ikki pükülüp étizliqta yétip qalǵan Zeynep... Xuddi kino körünüşliridek bir - birlep ötmekte idi.

Kiçikide, u caǵalda qoy béqivatqan çağlırıda asmandiki eñ nurluq yultuzni Zeynep'ke oxşıtatti. Elvette, uniñdek padiçi asmandiki yultuz bilen teñ bolalmaytti. Kéyin cahan özgerdi, u daǵduǵılıq heriketler tinçip, Zeynep'ke yéqınlaşqudek pursetniñ kélişini kütüp yürdi. Kütmiǵende, Zeynep'niñ etrapıda Toxti qariy peyda boldi. Uni Abduǵeni axunniñ köz aldidin xuddi çüce alǵan Bürküttek élip ketti. U bir mezigil azablinip yürdi. Emma, köñlide çiray - turqı kélişken, xuşxuy, tégi ésil Toxti qariyniñ Zeynep'ke téximu layıq ikenlikini étirap qılatti. Uniñ üstige Toxti qariy uniñ can dosti idi. Bunıñlıq bilen uniñ Zeynep'ke bolǵan écilliği yoqalmıdı, belki uni herbir körse yéñilini, ulǵıyıp baratti, emma bu héçqandaq tamasız, ğerezsiz héssiyat idi. Yıllar ötkençe bu héssiyat xuddi az uçraydıǵan bibaha göherdek süzülüp yaltıridi. Dunyada şexsiyetsiz muhebbet bolmaydu, [413] déyişidu. Emma, Abduǵeni axunniñ köñlidiki héssiyat del ene şundaq şexsiyetsiz, tamasız muhebbet idi.

U Zeynep'niñ a'ilisi, baliliriǵa ziyan sélišni xalimaytti. Uniñ nam - abruyıǵa qılçe daǵ çüşüridiǵan işni qilmaytti. U şundaq tüptüz, semimiy adem idi. Zeynep'ke bolǵan amraqlıqını héç vaqıt yoşurupmu yürmeytti. Uniñ héssiyati, qandaq ademlikini xotuni Ayzimxan obdan çüşinetti. U uni künlimeyla qalmastin, «Zeynepxan yalǵuz qandaq qilivatidiǵandu?» dep uni Zeynepxan'niñ éǵir - yénik işlirini qilip bérişke evetetti, şuniñ üçün Abduǵeni axun xotunini téximu qedirleytti. Ayzimxan ölüp kétip, uniñ iç aǵrıqı emdila untuluşqa başlıǵan künlerde, u Zeynepxan'niñ yene yétip qalǵanlıqını añlıdı. Emma, uniñ bundaq téz kétip qélişini oylımıǵanıdı...

Abduǵeni axun aqirip ketken qoyuq qaşlırını kötürüp, nursız közlırını etrapqa tikti. Hazıdarlar uzap kétivatatti. U yalǵuz qalǵanıdı. Uniñdiki ikki qedem néridiki yerlikte u ömürvayet untuyalmıǵan, uniñ üçün şunçilik eziz hem pak bir ayal yatatti. Bu ayal uniñ bu dunyaǵa bolǵan axırqı tartışı ve ot uçqunidek ümidinimu bille élip ketkenidi. U öziniñ uzaq yaşıyalmaydıǵanlıqını biletti.

U yiraqlarǵa qarıdı. Baliliq, yaşıq çağlıridiki nurǵun işlar seldek ulǵıyıp xiyalidin ötkende, özini 200 yıl ömür körgende hıs qıldı, yene bir oylisa buruti xet [414] tartqan çağlar xuddi tünügünki işlardek bilindi. Bu ömür neqeder qısqa - he. Xuddi çüştek, xiyaldek, eqliǵni tépip bolǵuçe köz aldındin yitip bolidiǵan...

U bésidin tumiqini élip asmanǵa qarıdı. Asman xuddi qoǵuşun yéyilǵandek xire éǵir hem köñülsiz idi. Uniñ burcekliridiki qizilliğ goya ot lavuldap turǵan dozax körünüp turǵandek tuyǵu bérretti.

Abduğeni axun qandaqtur bir yaman iş yüz béridiğandek vehimige çüşüp qaldi. Öz - özi: «Havanın peyli bek buzuq, ittikrek öyge kətivalay» dep göduşidi. Xuddi ayrılışqa qıymıgandek, sel néridiki Ayzimxan'ın qebrisige, unın bérisidiki yéni yerlikke yénişlap qaridi - de, hasisiğa tayinip ornidin turup mehelle terepke qarap mañdi. Yıraқта appaq bir nerse pildirlap körünetti. U unın Həlimigül ikenlikini aldığa kelgendila tonudi.

Şu küni elyatqu bolğanda boran kötürüldi. Boranın ensiz gürkişliri içide uyan - buyanğa örülüp uxliyalmay yatqan kişiler axır qattıq uyquğa ğerq bolğan çağlırida, işik - tünlüliridin, dəriziliridin şırıqlap qum bésip kirivatqanlığını tuymay qélişti. Qum otqa, suğa oxşımaydu. Emma, u ademni tuncuqturğudek cimcitliq içide rehimsizlik bilen öz işini qilivéridu. Kimdur birliri dehşetlik avazda varqırap nale - peryad çekkendila kişiler önderişip qopuşti. Qiya - çiya qilişip, bir - birini ittirişip, uşşaq balilirini qumnın astidin [415] tartip çiqirip, qolğa algıudek nersilirini élišip mehəlinin ğerbiy cənubığa qarap yiqilip - qopup yögürüşti.

Qum astidin cənini élip çiqqan téximu köpliri öle - tirilişige baqmay maşiniliq, harviliq, at - ulağlıq, piyade nahiye terepke qarap qéçip kətivatatti. Tañ yoruşqa başlığanidi. Quyaş kötürülse qumluq ottek qizip ketse issiq canlirinila élip çiqqan bu ademlerge tes bolatti.

Qum xuddi ğezepke kelgen ğayet zor yırtquçtek toxtimay silcimaqta idi. Yıraқта qarap turğan kişilerge pütkül teklimakan ornidin qozğılip bésip kəlivatqandek tuyuldi. Közni yumup - açquçe toğraqliq qum döviliri astida ğayıb boldi.

[416] Ottuz altınçı bab

Yene yillar ötti. Payansız qumluqta boran tinimsiz huvlap, sansız barxanlar köçti. Döñ yotilar oymanğa, oymanlar döñ yotılarga aylandi.

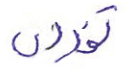
Engliyenin london şehiri etrapida yaşaydın 80 yaşlıq Robért. Taylur ependi birküni dadisinin teverrükleri arisidin girvekliri qırçılıp, varaqliri sarğıyip ketken bir xatirini tépivaldi. Bu unın çon bovisinin ékspéditsiye xatirisi idi. Unında dunyağa meşhur teklimakan qumluqidiki möcize kebi bir yurt xatirilengenidi: «Dunya boyıçe en körkem, en çıdamliq derex bolğan toğraqlar, bu yégane cennetni boranlar huvlap turidiğan, ustixanlar bilen qumğa patqan kötek harvılar aqirip körünidiğan mudhiş qumluqtin ayrip turidu. Aşu toğraqların arisida ariy'an irqığa teve acayıp qavul, işcan hem aq köñül ademler makanlaşqan. Uların qizliri periştilerdeki çirayliq hem mulayim. Ademler mehelle otturisidiki mesçitte namizini oqup bolup, parçe - parçe étizliqlarda तरीqçiliq qilidu yaki mal baqıdu. Ular şükür - qana'et bilen bekmü addiy, emma menilik yaşaydu. [417] Her küni gugumda mehelliga qaytqan malların ayıgıdin kötürülgen çan - tozan kökke örligen, qiz - çokanlar qapaq, soğılirini kötürüp bulaq boyığa mañğan, uşşaq balılar möküşmek oynaş üçün bir - birini çaqirişip yürgen vaqıtlarda bu yurt hayatiy küçke tolidu. Köp ötmey yoğan hem düpdügilek ay toğraq şaxlirinin arisida peyda bolidu. Mezinin munluq avazidin kéyin mehelle timtasliq içide uyquğa ğerq bolidu...» xatiride yene bu yerdiki ademlerin yémek - içmek, örp - adetleri, şéir - qoşaq, çöçekliri, bir molla, bir baxşı ve unın dorilirinin özi bilen hemrahlirinin hayatini qutquzup qalğanliqi xatirilengen. U yene hayatının axiriğıçe aşu yurtqa yene bir qétim bérıp, aşu aq köñül kişilerin yaxşılıqini qayturuş, u yernin özgiçe medeniyitini yenimu çonqurlap öginiş arzusini bildürgenidi. Robért. Taylur ependi bu qurlarni oquvétip köziğe yaş aldı. U bovisinin bu arzusini orunlimağçı boldi ve buni öziniñmu adaqqi arzusi dep bildi. U nurgun tirişcanliqlardin kéyin toğraqliq dégen yerni izdep tapti. U

yer heqiqetenmu cennetke oxşaytti. Yapyéşil del - derexlerniñ tüvidin bulaqlar qaynap
çıqıp turatti. Türlük yavayi hayvanlar, uçar qanat, can - canivarlar bulaqlardin su içip
xatircem yaşaytti. Robért. Taylur endi toğraqlıq arisida balilirini egeştürüp yürgen bir
cüp yolvasni [418] süretke tartivaldi ve uni yurtıǵa élip kétip öyiniñ törige ésip qoydi.
Acayip zor, reñdar, heyvetlik hem salapetlik bu yolvaslar toğraqlıqniñ heqiqiy igisi idi.
Ular toğraqlıqqa ebediylik qaytip kelgenidi.

2009 - yili 6 - ay, Ürümçi

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Tuerdi		Maitituersun
Doğum Yeri ve Yılı	Hoten		1983
Bildiği Yabancı Diller	Çince		İngilizce
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1999	2002	Karamay Dârülmualimîn
Ön Lisans	2002	2004	Xinjiang Üniversitesi Filoloji Enstitü
Lisans	2008	2010	Xinjiang Üniversitesi Filoloji Enstitü
Yüksek Lisans	2011	2014	Minzu University of China Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doktora	2014	2019	Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D.
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2004	2011	Oytoğraq ilkokulu, Kériye, Uygur Özerk Bölgesi
2.	2006	2008	Kériye Yazarlar Birliği, Uygur Özerk Bölgesi
3.	2006	2008	Kériye Eğitim Dairesi, Uygur Özerk Bölgesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			

Katıldığı Proje ve Toplantılar	1. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Çoklu Zekâ Kuramı, 4. Uluslararası Öğrenciler Sempozyumu, 7-8 Aralık 2018, Erzurum, 4. <i>Uluslararası Öğrenciler Sempozyumu bildiri kitabı</i>, Harf Yayınları, 2019, ss.207-220 2. Türkiye Türkçesi ile Uygur Türkçesindeki Fiil Çatılarının Karşılaştırılması Üzerine, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde 26-28 Nisan 2017, <i>IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı</i>, Ömer Halisdemir Üniversitesi Yayını, 2017, C. II, ss.339-348, Niğde.
Yayınlar:	3. “Uygur Türkçesinde Dil bilgisel Zaman İşaretleyicisi Olarak -i/y Eki”. <i>Uludag üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, 2018, C. 19, S. 35, ss. 893-918. 4. “Hazırqi Zaman Uyghur Tilidiki Morfémilarning Türlerge Bölünishi Heqqide”. <i>Xinjiang Ijdimaiy Penler Tetqiqati. Ürümqi</i>. 2017/4. ss. 118-128 (Uygur Türkçesi) 5. “Péïllerin Özlük derijisi ve Ötümsiz Péïllargha Özlük Derije Qoshumchisi Qoshulghan Ehvallar”, <i>Hoten Pidagogika Aliy Texnikomi İlmiy Jurnili</i>. Hoten. 2013, S. 4 (Uygur Türkçesi)
Diğer:	
İletişim (e-posta):	turdiqara@hotmail.com
Tarih 10/02/2020 İmza Adı-Soyadı Tuerdi Maitituersun	